

SUKRANITI

OR

THE SCIENCE OF ETHICS AND POLITICS.

शुक्रनीति.

(मूळ अने भाषांतर समेत.)

प्रगट कर्ता

इच्छाराम सूर्यराम देसाई.

मुंबई :

सं. १९४९

इ. स. १९५३.

मूल्य रु १-१२-०

Registered under Act XXV of 1867.
(All rights reserved.)

સુખઃ
“ગજરાતી” સુદાયત્રમાં સુદાંકિત કથું.

દિવાન ખહાદૂર

મણિભાઈ જશભાઈ,

દિવાન સાહેબ. વડોદરા.

મહામાન્ય રાજેશ્રી,

પ્રયત્નપૂર્વક ગુણકર્મવદે નિયમ અને નિસ્વયના સેવન સાથે આચારયુક્ત વિધિથી નીતિનું પૂજન કરતાં યશ સંપાદન કર્યું છે; અને તેના જ યોગે રાજકીય વહિવટમાં સતત એક સરખો નીતિનો જ જ્ય દાખવ્યો છે; તથા આદ્યાંતર શુદ્ધ પ્રેમભાવથી વ્યવહારમાં તથા રાજ્યમાં ધર્મનીતિનો યથાસ્થિત દૃષ્ટાંતિક બોધકર્તા શોભ્યા છે; તેમજ ધર્મનીતિયુક્ત શિક્ષા અને સુબોધવડે સ્વરાજ્યની તથા પરરાજ્યની, સ્વદેશીની તથા પરદેશીની અપૂર્વ પ્રીતિ સંપાદન કીધી છે; રાજ્યના ક્ષેમ તથા પ્રજાના હિતમાં સંપૂર્ણ ઉત્કર્ષ દાખવ્યો છે; વિદ્યાવિલાસી અને રસિક છે; સકળ મંડળમાં પૂર્ણ ઐશ્વર્યવાન છતાં નિરાભિમાની, પ્રકૃતિએ સત્વગુણી, નીતિ વિષયમાં સુદર વિચાર દાખવનારા, અને સુજન છે-તેવા આપને, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ, ભારતમાન્ય આ શુકનીતિ ગ્રંથ અર્પણ કરવો યોગ્ય વિચાર હું, હું,

૧૩ વર્ષ. }
૧૮૯૩ }

દિગ્ગજરામ સૂ. દેસાઈ.

પ્રસ્તાવના.

He who knoweth not that which he ought to know, is a brute beast among men ; he that knoweth no more than he hath need of, is a man amongst brute beast ; and he that knoweth all that may be known, is a God amongst men.

PYTHAGORAS.

જેને જે (જ્ઞાન) જાણવાની આવશ્યકતા છે, તેટલું (જ્ઞાન) જાણતો નથી, તે મનુષ્યમાં અજ્ઞાન પશુ છે; જેને જે (જ્ઞાન) જાણવાની આવશ્યકતા છે તેથી વિશેષ (જ્ઞાન) જાણતો નથી, તે અજ્ઞાન પશુમાં મનુષ્ય છે; અને જે જાણાય એવું છે તે સર્વ (જ્ઞાન) જાણે છે, તે મનુષ્યોમાં દેવ (જેવો) છે.

પૈથાગોરસ.

વિશ્વમાં જગત્ કલ્પિકા માત્ર છે, જગત્માં મનુષ્ય કલ્પિકા માત્ર છે, અને મનુષ્યનું જીવિત કલ્પિકા માત્ર છે. તે ટુંકું ને અનિશ્ચિત છે, અને તેમાં સુખ સાધનોની ભારે ખોટ છે તેથી, માણસ સત્ય માર્ગે પ્રયાણ કરે, વ્યવહાર નિભાવે તથા ફળહીન પદાર્થોના ભોક્તા નહિ થઈ પડે તેવા કાર્ય અર્થે, વિદ્વાન્, ડાહ્યા અને વિચારશીલ માણસોએ ચલ જગત્ના વ્યવહાર્યે, મહાન્ અચલ નીતિશાસ્ત્ર રચ્યાં છે. જીવિતનો ઉપયોગ એ માર્ગે થઈ શકે છે: પ્રપંચવિષયકનું સેવન કરવું, પરમાર્થવિષયકનું સેવન કરવું. આ એ માર્ગવડે માણસનું જીવિત રૂઠું કે લુટું, યશસ્વી કે નિસ્તેજ, સુખકર કે દુઃખકર, ગમે તેવું નિવડે છે. મોટો વૈભવ અને મોટું દુઃખ, સ્વઆચરણથી સંપાદન કરેલા સંવદ્ પદાર્થોના યોગવડે પ્રાપ્ત થતું નથી; પરંતુ નિત્ય ભોગવાતા પદાર્થોના સહવાસમાં રહેતાં જે સત્ય પદાર્થનું સેવન કરે તે તેમાં નિમગ્ન રહેતો તેના પર આધાર રાખે છે; વિશેષતઃ આપણા જીવિતમાં ક્ષણે ક્ષણે થતા આવર્જન અને વિસર્જન-આવાગમન અને નિર્ગમનપરથી જીવિતના હર્ષ શોકનું ફળ ઉતરે છે. આ ફળ રૂઠી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેના સંબંધ, વૈભવ-વર્તન અને આત્મસંયમન પર ઠરી રહેલું છે, અને તે ઉભય વસ્તુનો આધાર, વ્યવહારપક્ષમાં કે પરમાર્થપક્ષમાં નીતિ પર ચોંટેલો છે.

નીતિ એટલે નિયમિત વર્તન, સદાચરણ, સત્ય સ્થિર રહેણું પ્રત્યેક મનુષ્યની રહેણી ઉચ્ચ અને મર્યાદામાં હોય, અને પછી તે

જુસની સત્તા તેના ધરમાં, ગામમાં કે દેશમાં હોય, તોપણ નીતિની રહેણીએ વર્તેલો માણસ નિરંતર ઉચ્ચપદનો ભોક્તા થયા વિના ને યશ સંપાદન કચ્ચા વિના રહેશે નહિ, એ સાર્વજનિક સર્વમાન્ય મહાનુ નિયમ સ્થપાયલો છે. અગ્રેસર પુરૂષ, કે ઉચ્ચ સ્થિતિવાળો માણસ, નીતિના આચરણે પોતાના હાથ નીચેના માણસ પ્રતિ વર્તેતો નથી, અને જીવિતનો યથાસ્થિત ઉપયોગ સમજતો નથી, તો પછી તેના જીવતરનાં સર્વ કાર્ય અદ્વિગ જશે, ને તેની પ્રતિષ્ઠા, અવસ્થાંતર ઉત્સર્ગ યોગે, કરમાયલા પુષ્પ જેવી થઈ જશે: કોઈ તેને સુંઘશે નહિ, કોઈ લેશે નહિ, ને કોઈ તેના પ્રતિ દૃષ્ટિયે કરશે નહિ. એટલા માટે, ઉચ્ચ કે નીચ, કોઈ પણ પ્રકૃતિના પુરૂષમાં, સદ્વર્તન, નીતિ, અને નિયમિતનીતિનો આવિર્ભાવ હોવો જોઈએ—પછી તાલાલ કે ભવિષ્યમાં, પરિશ્રમે પણ વિખ્યાતિ મળે કે યશ નયે ફેલાવો—પણ તેની નામના શરવીર ચરિત્રમાં થશે જ અથવા તો સાધુ પુરૂષમાં વખણાશે જ, એ નિર્વિવાદિત ને મહાત્માનું કહેણુ છે. કોઈપણ સામાન્ય માણસ, નીતિ સેવનથી અહિષ્કૃત હશે તો તેનું ફળ એ જ મળશે કે તેનું આલોકને પરલોક જગડશે, ધર વંડશે, ને વધારે તો તેના પાડ-પડોશી પર તેની માઠી અસર થશે. અહિંયાં જ તેના આચરણનું ફળ અટકશે. પણ એક ઉચ્ચ પંક્તિનો મહાશય, સાધુ કે રાજા, નીતિવાન ન હોય તો, તેનાથી થતા ખરાબ પરિણામની સીમા આંધી શકાશે નહિ. અને એ પરિણામ વધતા વધતા દેશને આઘાતક થઈ પડશે. આટલા માટે, જે માણસના જીવિત અને વર્તનપર, અનેક માણસોનાં સારાં માઠાં વર્તનનો આધાર રહેલો છે તે માણસે, પોતાના જીવતરના સર્વ ધર્મમાંનો* એક આ પણ અચળ ધર્મ નક્કીપણાથી માનવો—વિચારવો—ખિલવવો કે માફે અનુકરણ કરીને ખીલવો નબળો રસ્તો ગ્રહણ કરે નહિ તેમ મારે વર્તવું જોઈએ, અને તેજ મારો સતત સ્થિરચિર ધર્મ છે. યથા રાજા તથા પ્રજા, જેવા ઠાકર તેવા આકર, જેવા આપ તેવા ભેટા ને વડ તેવા ટેટા, જેવી મા તેવી દીકરી, જેવું ઠામ તેવી ઠીકરી, ને જેવા શેક તેવા વાણાતર. આ નીતિ આર્થ પ્રજામાં સર્વવ્યાપક છે—અને સર્વ માન્ય પણ એજ છે, ને તે કારણવસાત્ છે.

‘જીવિતનું સાદૃશ્ય વ્યવહાર કાર્યમાં નીતિનું સેવન છે,’ અને તે નીતિ પર-

* અહિંયાં ધર્મ એટલે કરજ.

માર્થ કાર્યમાં ઉચ્ચપદે અભિપિક્ત કરે છે—અર્થાત્, નીતિવાનુ પુરૂપ, આલોકમાં સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યનો ભોક્તા થઈ આનંદોને ડાહ્યો થાય છે, ને પરલોકમાં પરમસુખના પદપર વિરાજે છે. આ જ સાર્વજનિક નિયમ છે; આ જ પરમ ધર્મ છે; અને એ વિના(નીતિવિના)નાં સર્વ કર્મ ધર્મ એક પણ ક્ષણ આપ્યા વિનાના શુષ્કવૃક્ષ સમાન છે. શરવીર અને સાધુ પુરુષના શ્રેષ્ઠ આચરણનું અંધારણુ, નીતિનું ભાવપૂર્વક, સ્વલિત અને પરલિત અર્થે, કરેલું સેવન છે. સ્વતઃ અને પરના, દેશના, ધર્મના, સર્વેના હિત અર્થે, પૂર્ણ સમ્પ્રાપ્તિ નીતિ પાળતાં, વિપત્તિ આવે તો તે સહન કરવી જોઈએ, અને નીતિની વિશુદ્ધિ અર્થે, તેની પવિત્રતા જાળવવા માટે, જીવિત પર્યંત કઠિણ વ્રત પાળવાં જોઈએ, અને તેમાં જે દુઃખ-વિટંબણા-વિપત્તિ આવે ત્યારે આ તીવ્રવ્રતના ક્ષણાર્થે, નિડર થઈ નિઘડક ટકર જિલવાને તત્પર થઈ રહેવું, અને પોતાના ભવિષ્યના સુખ માટે, જેમ કોઈ માનવંતો કુલાચારમાં ખાંપણ ન આવે અને પૂર્વજોના યશસ્વી નામો નિષ્કલંકી રહે તે અર્થે જે જે શ્રમ લે (ન્યાત જાત, અને દેશ વિદેશમાં પૂર્વોજોએ સ્થાપેલી કીર્તિ અચલ રાખવા) તે સર્વે લેવા અવશ્યના છે. ઘણી વાર કસોટી કરાય છે, પણ તેના સામા ટકર ઝીલવા તત્પર રહેવું, ને સર્વ કાળ એક સરખો દાં વિચાર રાખવો, ને જય મેળવવો; અને તેમ અંતકાળ પર્યંત-મરણશય્યાપર પડેલાં સુધી, જે પુરૂપ, પ્રત્યેક પ્રકારની નીતિથી સેવાયલો રહે છે તે પુરૂપને કોણુ અહોભાગ્ય નહિ કહી શકે ? નીતિથી ડરીને, જે મહાશય, સદોદિત તેનાં પાસાં સેવે છે, તેની સમીપમાં, પ્રભુના પાર્ષદ સદાકાળ રહે છે, અને તેને જ શરણુ આપે છે; માટે જ ‘મહાશય સંપત્તિવાનુ છે,’ એમ વિદ્વાનુ એરિસ્ટોટલે ભણ્યું છે; માટે જ, કારલાઇલ કહે છે કે, “આપણે, મહાશય પ્રતિ, બ્યાં સુધી તેના પ્રતિથી કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાં સુધી, જરા જેટલી પણ દૃષ્ટિ કરવાના નહિ;” અને, માટે જ પ્રત્યેક મહાશયે પોતાનું વર્તન ઉચ્ચ રાખવું જોઈએ. જે જે મહાશયો થઈ ગયા છે તેઓનો નિલનો સંગી ને વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર ને મંત્રી નીતિ જ હતો; ને જેઓને મહાશય થવાની વાંછા હોય તેઓનો પણ તે જ અનુસંગી, મંત્રી ને મિત્ર હશે તો જ તેની ગણના, મહાશયમાં થશે, ધર્માચાર્યમાં થશે ગુરૂમાં ગણુશે, રાજા કહેવાશે ને વર્તમાન ને ભવિષ્યની પ્રજા તેને માન દે

જીવિત કેવળ માયિક અને મિથ્યા છે, છતાં અર્વાચીન સગ

જગત્ની રચના એવી થઈ પડી છે કે પ્રપંચ વ્યવસાય વિના ખીજ વાર્તા સાંભળવામાં આવતી નથી, અને નીતિનું તેના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં પૂજન થવું એ દુર્લભ થઈ પડ્યું છે. નીતિનો પાક તો માત્ર મ્હોંડાના શબ્દોની બાળએષ્ટા જેવો ગણાય છે: રાગ ને પ્રગ્નમાં, શ્રોતા ને વ-ક્રતામાં, ગુરૂ ને શિષ્યમાં, ધારા ને સત્તામાં સર્વત્ર—સર્વ વ્યાપક અને કદાચ આ પ્રકાર સતત ચાલુ રહ્યો તો તેનાં ફળ સામ્પ્રત પ્રગ્નને મધુરાં નહિ મળે. પ્રાચીનકાળના મહાશયો, મહર્ષિઓ ને પૂજ્યપાદ પુરૂષોએ, જીવિતનો ઉપયોગ વ્યવસાય કાર્યમાં કે પ્રપંચવૃત્તિમાં ‘પરમ’ માન્યો નથી, પણ તેઓએ પરકાર્ય, લોકહિત અને પરલોકના સુખમાં જીવિતનો હેતુ ‘પરમ’ માન્યો છે; અને તેને અનુસરવા, વ્યવહારમાં સદ્વર્ત્તને વર્તવા, નિયમો આંધ્યા છે. સૌથી મોટો ભાર રાગ પર મુક્યો છે. રાગ એ મનુષ્ય જીવિતનો આધારભૂત છે, ને પ્રગ્નનું શ્રેય કે અશ્રેય એ સર્વ રાગપર આધાર રાખે છે. રામે પણ આવા જ વિચારથી સતી સીતાનો ભાગ કીધો હતો—રખેને મારા વર્તનનું અનુકરણ પ્રગ્ન કરતાં શિખે. રાગ જો ધર્મવિદ્ હશે તો પ્રગ્ન તેવી થશે, રાગ વ્યસની હશે તો પ્રગ્ન યથેચ્છ તેવી થશે. રાગ નીતિનો પોષક ને પ્રવર્તક છે જ ને હોવો જ જોઈએ. તે જો વિશુદ્ધિ પાળનારો નહિ હોય તો પ્રગ્નહિતને ભારે હાનિ પહોચશે. આવા સુદૃઢવિચારને અનુસરનારા મહર્ષિઓએ, વ્યવહાર સરલ સ્વચ્છ સુધડ થાય તે અર્થે, રાગને સંબોધી, નીતિશાસ્ત્ર રચ્યું છે; ને તેમાં પૂર્વ પૂર્વના દૃષ્ટાંતોથી ઉપદેશ દીધો છે કે સર્વોકૃષ્ટ રીતિયે વર્તી ગયેલાના દૃષ્ટાંતનું અનુસરણ કરવાથી, રાગના પંડના ને પ્રગ્નના હિતના સુખમાં હાનિ પહોચશે નહિ. રાજ્યવ્યવહારમાં કાયદાનું અંધન ગમે તેવું સમ્પ્રાઈ ભરેહું હોય, પણ તેનું કશુંએ ફળ મળતું નથી. કાયદા કરતાં વિશેષ અગત્યની જે વસ્તુ છે તે દૃઢય શુદ્ધિ અને આચરણ વિશુદ્ધિ છે, અને તેજ જીવિતને દીપાવે છે ને રૂડે માર્ગે પ્રેરે છે. કાયદાના નિયમ સર્વસ્થાને લાગુ પડતા નથી—ગુમ કરેલા ગુન્હાનું ફળ કાયદો આપતો નથી—ને રાજ સાશનના ફળની અસર નથી. પણ દૃઢય શુદ્ધિ નીતિ અને આચરણનાં નિયમાનુસાર વર્તેલો કે વિપરીત વર્તેલાનું ફલિતાર્થ, (!) આપણે જેમ શ્વાસોશ્વાસ ક્ષયે છિયે તેમ, એ પ્રાપ્ત થાય છે કે આખા જગત્માં તેની કીર્તિ કે અપકીર્તિ વ્યાપિ જાય છે, ચાલતા ને આવતા વંશજોના સુખદુઃખ, લાભ હાનિનો તે સ્થિરવીર ઝળહળતો માર્ગ દાખવે છે.

ઉભયનો—રાજા અને પ્રજાનો—માર્ગસ્થ રાજા છે. પ્રજાનો પિતા તે રાજા છે; રાજા એ પ્રજાને દૃષ્ટાંત છે. “રાજા જે પ્રમાણે વર્તે છે તે પ્રમાણે પ્રજા વર્તે એવો પ્રકાર છે; અને રાજ્યશાસન કરતાં જીવિતનું વર્તન એ વિશેષ ઓધક છે.” માટે રાજાએ, તેના મંત્રિમંડળે, તેના સામંત વર્ગે અને તેના કુમારે એવા વર્તને વર્તવાનું પ્રાચીન મહર્ષિઓ ઓધે છે કે જેથી સામ્રાજ્ય અને લવિષ્યની પ્રજા આડે માર્ગે વહે નહિ. રાજા, પ્રજાના સુખ દુઃખના પર્વત ભાર સાથે જ જન્મેલો છે; ને એક ગ્રંથકાર લખે છે કે,

A Sovereign's great example forms a people,
The public breast is noble, or is vile,
As he inspires it.

આ રીતે સર્વ મહાત્માએ રાજાને પ્રજા સુખ દુઃખનો અગ્રેસર ગણ્યો છે; અને તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન આર્ય પ્રજાએ પણ માન્યો છે.

અસુરો—દૈત્યોના ગુરૂ શ્રીમંત શ્રી શુક્રાચાર્યે, રાજાને સંબોધીને આ નીતિ શાસ્ત્ર (the science of ethics and politics) રચ્યું છે. જેને નીતિવિદ્યા (the science of morality) અથવા ધર્મનીતિ, સદાય-રણુનીતિ (morals) કહે છે તે નીતિશાસ્ત્ર આ નથી; અથવા જે સાધુવૃત્ત-નીતિ (conduct) કહે છે, અથવા જે નીતિને નય—માર્ગદર્શન (guidance) કહે છે તે નીતિ પણ આ નથી; પણ જે નીતિને વ્યવહાર કાર્ય (course of action) કહે છે તે નીતિશાસ્ત્ર, આ શુક્રનીતિ છે. નીતિ એટલે ન્યાય પરાયણ વર્તવું. આ ઉદ્દેશનો સર્વ પ્રકારની નીતિમાં સમાવેશ થયેલો છે. નીતિ—નય—ન્યાય એ સર્વ એક જ છે, પણ તેનાં સ્વરૂપ, કાર્યપરત્વે નિરનિરાણાં હોય છે. મહાન્ તત્ત્વશોધકો, લિખિત અથવા મ્હોંડાના નિયમથી જે નીતિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ દર્શાવી ગયા છે તે ધર્મનીતિ (morality) છે. તત્ત્વશોધકો ને મહર્ષિઓ તરફથી એમ નિર્માણ થયેલું છે કે માણસની વૃત્તિ પ્રારંભથી પાપમય છે, પણ તેને આડે માર્ગે નહિ ફાટવા માટે, પ્રતિબંધરૂપ મનુષ્યના હૃદય, આત્મા, મન કે કોઇ અગોચરસ્થાનમાં, એક મહત્વવાળી શક્તિ નિર્મિ છે. તે અંતઃકરણ (conscience) છે. આ અંતઃકરણ સર્વોપરી છે, સ્વતંત્ર છે, અને તેનો ધર્મ એ જ છે કે નિરંતર યથાયોગ્ય સત્યબોધ આપવે. એની સમીપમાં વિકાર (passion) અને ભાવ (attitudes) નામની બે શક્તિ છે. આ બંને પણ સ્વતંત્ર છે, ને અ-

સાધારણ અળવાળા છે. મનુષ્યને આડે માર્ગે દોરવનાર તે જ પ્રતાપી છે. જ્યારે જ્યારે વિકાર અને ભાવ આડે માર્ગે દોરવાય છે, ત્યારે અંતઃકરણ તેને ઓધ કરે છે. પણ જો વિકાર અને ભાવ વિશેષ પ્રબળ હોય છે તો અંતઃકરણને ગણકારતા નથી, અને સ્વેચ્છાનુસાર વર્તે છે. અંતઃકરણ જો કે તેનાથી વિશેષ પ્રબળ છે, પણ જેમ રાજ્ય (law) અને સત્તાધિશ (authoraty) એક ખીજની સ્વતંત્ર હોય છે, તેમ આ અંતઃકરણ અને ભાવ તથા વિકાર એક ખીજની સ્વતંત્ર છે. અંતઃકરણનો ધર્મ ઉપદેશકનો છે, એટલે તે સાઈ તથા નરતુ સમજાવે છે, પણ તેનો અમલ કરવો ન કરવો એ વિકાર તથા ભાવના સ્વાધિનમાં છે. અંતઃકરણ સ્વતઃ અળવાનું નથી, પણ વિકાર તથા ભાવ સ્વતઃ અળવાનું છે; ને વિકાર તથા ભાવ, સ્વચ્છંદી નહિ થઈ જતાં જો અંતઃકરણનો ઉપદેશ પ્રબળ કરે છે તો તે આડે માર્ગે વહી શકતા નથી, અને તેના જ દાસ થાય છે; અને ત્યારે માણસ નીતિવાનું ગણાય છે. પણ જ્યારે તે આડે માર્ગે વહ્યા જાય છે ત્યારે માણસ અનીતિવાનું ગણાય છે. કેટલીકવાર વિકાર તથા ભાવને અંતઃકરણ સાથે મોટો ઝગડો મચે છે; અને તે ઝઘડામાં અંતઃકરણ ક્ષાય છે તો પછી તે અળવાનું થાય છે, ને સમય વિતતાં ભાવ તથા વિકાર પર પોતાની સર્વોપરી સત્તાનો કરપ બેસાડે છે, અને પછી વિકાર તથા ભાવનું જરાએ ક્ષયતું નથી. તેઓ સ્વતંત્ર મટી કેવળ પરતંત્ર થાય છે, ને અંતઃકરણ ફરમાવે છે તેમજ વર્તે છે—સ્મરણ રાખવું કે અંતઃકરણનો ધર્મ સત્ય ઉપદેશનો જ છે.* પણ

* એને ચૈતન્ય કહી શકાય? કદાચ કહી શકાશે. conscience એટલે સદસદ્વિચારશક્તિ, વિકાર ને ભાવની અધિષ્ટાતા. અંતઃકરણની વ્યાખ્યા એક વિદ્વાન આ પ્રમાણે કરે છે કે, એ “બુદ્ધિની નાડિ છે;” બીજો કહે છે કે, એ “સત્ય બુદ્ધિ છે;” ત્રીજો વિદ્વાન કહે છે કે, “પ્રાણાત્મામાં રહેલો પરબ્રહ્મનો પ્રતિનિધિ છે;” તે સારાસાર બુદ્ધિનો પ્રેરક છે, અને જેમ દેહને આરોગ્ય છે તેમ પ્રાણાત્માને શુભ અંતઃકરણ છે; અને એ આપણા પર આવતાં સર્વ સંકટો અને પ્રેમદુઃખોમાંથી રક્ષણ કરે છે, અને નિરંતર આનંદ અને પ્રશાંતિ પ્રસારે છે; અને તેનાથી દૂર થવું એ દેશવટા જેવું જ છે. સદ્ગુણી મન, માર્ગ ચાલતાં, વનમાં ભટકતાં, પર્વત પર ફરતાં, એકાંતિક સ્થિતિમાં હોય છે, પણ તેનો એક સ્નેહી તો તેની સાથેનો સાથે જ રહે છે ને તે અંતઃકરણ છે. પડિતો કહે છે કે, અંતઃકરણ કદાપિયે અસત્ સલાહ

જે અંતઃકરણની સત્તા તે સ્વીકારતા નથી, અને પોતપોતાનો ભાવ, વિકાર તથા ભાવ ભજવે છે તો, તેને અસત્ થયેલું માણુસ, અસત્ આચરણમાં પડી, અનીતિવાન થઈ પડે છે. આની વિરૂધ્ધ દર્શાવેલું જે શાસ્ત્ર તે નીતિશાસ્ત્ર ને તેજ સર્વોત્તમ ગણાય છે. પણ તેનો ઉપદેશ અત્ર દર્શાવ્યો નથી. અત્ર તો વ્યવહારકાર્ય કેમ ચલાવવું તેના માર્ગનું નિદર્શન કરાવ્યું છે—અહુધા, અતિ ઉદ્યોગમાં રહી જીવિત નિર્ગમન કરનારને શુભ કૃત્ય આચરી, સત્ય વસ્તુ માટે, ધર્માચરણ, પવિત્રતા, સત્યતા, ન્યાય, દયા, પરાક્રમ, અને વ્યવહાર કાર્યમાં મનુષ્ય જતિયે કલ્યાણુ માર્ગો જે સ્વીકાર્યા છે એવા ગુણુનું સ્મરણુ રાખવું ને તે ગુણુ પરિપૂર્ણુ સ્થિતિમાં હોવા જેઘ્યે અને તેવડે યશ કીર્તિ સંપાદન કરીને ઈલ્લોક અને પરલોકમાં ઉત્તમ પદ પામવાની પ્રેરણા થવી, તે શાસ્ત્ર (science) અત્ર ખિલવ્યું છે. નીતિ-ધર્મનીતિ કેવી હોવી જેઘ્યે, તેને માટે આ નીતિમાળાનો ચોથો ગ્રંથ 'સિસરો ડી ઓફીસીસ' (cicero de officie's)—'મનુષ્યનીતિ ધર્મ' પ્રકટ થશે તેમાંથી યથાસ્થિત દર્શન થશે.

દેવતાના ગુરૂ બૃહસ્પતિ હતા તેમ અસુરોના ગુરૂ શુક્રાચાર્ય હતા. દેવતાને તેમના ગુરૂ જેવા જેઘ્યે તેવા વ્યવહાર નીતિથી કુશળ મળ્યા ન હોતા, ને શુક્રાચાર્ય રાજનીતિ અને વ્યવહારનીતિથી પૂર્ણુ કુશળ હતા. વારં-વાર દેવદાનવના યુદ્ધમાં દાનવોનો જય થતો હતો. દૈત્યાચાર્ય પાસે અમૃત સંજીવિની વિદ્યા, અને કાર્યદક્ષતા—વ્યવહાર પ્રપંચમાં પ્રવિણતા હોવાથી દેવો નિરંતર મંદ પડતા હતા, પણ પાછળથી દેવોને પણ દૈત્યો સાથે પ્રપંચ કુશળ થવાની આવશ્યકતા પડી હતી, એમ જણાવવામાં આવે છે કે, દૈત્યાચાર્ય, પો-

આપતું નથી, ને તે, વિકાર તથા ભાવ આડે માર્ગે વહ્યા જય તો તેના પર અંકુશ મૂકી તેને ચેતાવે છે, ને અસત્ વિચારથી દૂર થવા જણાવે છે. અંતઃકરણની સત્તા ચાલતી નથી, તો માણુસ પાપમય થાય છે; કેમકે વિકાર તથા ભાવની તો ટેવ જ છે કે માયીક મનિષાપર મોહ કરવો ને પાપમય વૃત્તિ તરફ દોડ્યા જવું. તેથી શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રતિકૂળ વર્તવું તેજ પાપ, તેજ અનીતિ, તેનું કૂળ દુઃખ. પ્રસંગોપાત્ એમ અને છે કે, કોઈ માણુસ એમ જ કહે કે, મારું અંતઃકરણુ આમ જ કરવાનું કહે છે, ને એજ સત્ય છે, ત્યાં શું સમજવું ? જેને એક અંતઃકરણુ અસત્ કહે તેને ખીલની વિચારણાશક્તિ સત્ માને ત્યાં શું સમજવું ? એ પ્રશ્નનો નિવેડો વિદ્વાનો પશુ કરી શકતા નથી. પણ શુદ્ધાંતઃકરણુ કહે છે તેજ સત્ ને તેજ નીતિ.

તાના શિષ્યવર્ગે કેવા પ્રકારનું ભવિષ્યમાં વર્તન રાખવું તેહેતુથી આ નીતિશા-
સ્ત્ર રચ્યું હતુ. તે એક લાખ શ્લોકનો ગ્રંથ હતો. કાળાંતરે તેનો લોપ થઇ જ-
વાથી, મૂળ ગ્રંથમાંથી તારવી કાઢેલા આ ૨૫૦૦ શ્લોકનો જ ગ્રંથ હયાત રહ્યો
છે. આ ગ્રંથ પ્રાચીન અને પ્રમાણુ મનાયો છે, ને સંસ્કૃત વિદ્વાનો તેનું
ભાવપૂર્વક સેવન કરે છે. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથપ્રતિ શોધકબુધ્ધિથી જ્ઞેતાં
માફ માનવું આમ તો થતુ નથી જ કે આ ગ્રંથ પ્રાચીન હોય; અને
એક વિદ્વાન તો એટલે સુધી કહેવાને તત્પર થાય છે કે, 'આ ગ્રંથ પાંચસો
વર્ષ પર માળવાના કોઇ બ્રાહ્મણ પંડિતે રચ્યો છે—પછી તેણે મૂળ શુ-
કનીતિનું અવતરણુ કર્યું હોય કે ખીજ ગ્રંથોને આધારે નવિન જ રચના
કરી હોય—તેને માટે સપ્રમાણુ લેખ મળતો નથી. એમાં સમાયલી કેટલીક
આખત એવી છે કે જે સામ્પ્રત સમયની જ માની શકાય. પરંતુ આટલું તો
માન્ય રાખવા જોગ છે કે ખીજ નીતિના ગ્રંથોના પ્રમાણુમાં, આ ગ્રંથ
ઘણા ઉત્તમ છે. એમાં માત્ર રાજનીતિ જ દર્શાવી નથી, પણ વ્યવહારમાં
નિત્ય ઉપયોગમાં આવતી સર્વ નીતિનું દર્શન કરાવ્યું છે. રાજના, પ્રજના.
વ્યાપારીના તથા ગૃહસ્થના, ગુરના તથા વિદ્વાનના અને સાધુના ધર્મ
સારી રીતે સમજાવ્યા છે. ગુર્જર પ્રજને આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી થઇ
પડશે તેવો પૂર્ણ સંભવ હોવાથી એનું ભાષાંતર કર્યું છે.

જીવિતનો ઉપયોગ અનેક પ્રકારે થઇ શકે છે, પણ નીતિના
સંગનો રંગ લાગેલા માણસના જીવિતનો ઉપયોગ, ઠાઠાપણુથી કરવામાં,
યશ પ્રાપ્ત થાય છે, સંતોષ મળે છે, અને મરણુશય્યાપર પડ્યા પછી
કોઇ પ્રકારની ચટકી લાગતી નથી. જીવિતના અજવાળાનો પ્રકાશ, જ્યાં
સુધી ઝળઝળિયામાં સમાયો નથી—સૂર્ય અસ્તાચળ પર સિંધાસ્યો નથી—
ત્યાં સુધીમાં માણસે જીંદગીનો બહુ સારો ઉપયોગ કરવો જોઇયે, અને
તેને માટે નીતિનું ભૂપણુ—સેવન બહુ અર્થકારી થઇ પડશે. આપણે આ
વાર્તાનું સ્મરણુ, મનન ને નિદિધ્યાસન રાખવું કે જીવાનીની વેળા
વિતિ તે પાછી આવતી નથી, ને જ્યારે રાત્રિરૂપી અંધકાર સર્વત્ર
સર્વવ્યાપક પેરે પોતાની ગતિ કરે છે, ત્યારે જે ભાન આવે છે તેનું ક્ષણ
કશુંયે નથી. જીવિતમાં, નીતિ સેવનથી સારાં કાર્ય થાય છે, અને જેથી
ચિત્તને શાંતિ રહે છે તેવો કાળ—નીતિસેવનથી ગયેલો તે કાળ—સત્ય ગણાય
છે; પણ દિવસ પૂર્ણ થયા પછી તે ફાકટ વહી ગયો એવી શોચના

કરવી વ્યર્થ છે. તેમ મૃત્યુશય્યા પર પશ્ચા પછી, સારી અવસ્થામાં, નીતિ રહિત ગાળેલા કાળને માટે પશ્ચાતાપ કરવો પણ વ્યર્થ છે. ધરમાં કે અહાર, વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં, કુટુંબમાં કે દેશમાં, જે કાળ ગાળિયે તે એવો ગાળવો કે જેનું પશ્ચાદ્વલોકન કરતાં પશ્ચાતાપના સાગરમાં ડુબવાનો સમય ન આવે. આપણા સર્વ કૃત્યનો દૃષ્ટા પ્રભુ છે, ને તેના પ્રીત્યર્થે નીતિનું જુ સેવન કહ્યાણુકારી ને માન્યસંતોષનું કારણ થઈ પડે છે.

પ્રિસ્તમસ,)
 ઇ. સ. ૧૮૯૨.)

ઈન્દ્રારામ સૂર્યરામ દેસાઈ.

‘ક્રામદંકીય નીતિસાર’ને કચ્છભૂપતિ પ્રતિથી મહામાન્ય રાજેશ્રી છોટાલાલભાઈએ ઉત્તેજન અપાવ્યું છે તેમનો; તથા વિદુરનીતિ, ગુર્જર પ્રજામાં સ્વરૂપ મૂલ્યથી વેચાય તેવી ઇચ્છા દર્શાવી તેનો સર્વ ખરચ મહામાન્ય રાજેશ્રી નારાયણદાસ પુરુષોત્તમદાસે આપ્યો છે તેમનો, આ સ્થાને ઉપકાર દર્શાવ્યા વિના આ ગ્રંથ પ્રકટ થવો હું ઉચિત જ્ઞેતો નથી. વિદ્યા અને વિદ્વાન્ પ્રતિની મ. મા. રા. નારાયણદાસની ઋણિ પ્રસંશનીય છે. તેમ જ આ ભાષાંતર પ્રતિ સર્વ પ્રકારની દૃષ્ટિ શાસ્ત્રી પ્રાણુજીવન હરિહરે રાખી છે તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર થયો છે.

સાંકળિયું.

અધ્યાય ૧ લો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
નીતિશાસ્ત્રની પ્રશંસા.	૧	પ્રભને રાજ મળે, પણ રાજને	
રાજની નીતિ.....	૩	પ્રભ મળવી હુલ્લેખ.	૧૯
કાલનું કારણ રાજ	૫	અવિવેકી મંત્રીથી માહું પરિ-	
ધર્મ પ્રશંસા	”	ણામ.	”
દુવધર્મની મહત્તા..	”	પાંચ વિષયને જેર સમજવા.	૨૦
બુદ્ધિ બળ... ..	૬	શબ્દાદિ વિષયનાં ઉદાહરણ.	”
જેવું તપ તેવો જન્મ.	”	ત્રણ વ્યસન.	૨૧
સાત્ત્વિક રાજ.	૭	કામ ક્રોધાદિકને કેમ ઉપયોગ	
તામસ રાજ.	”	કરવો.	૨૩
રાજસ રાજ.	”	પોતાનું કર્તવ્ય ન કરનારાને	
ત્રણ ગુણના ત્રણ દેવ.	”	શિક્ષા.	”
કર્મ પ્રમાણે જન્મ.	૮	રાજનાં આઠ કામ.	૨૪
કર્મ પ્રમાણે સુખ દુઃખ.	”	નીચ રાજ....	”
કર્માદિકને લઈને ભતિની		કેવા રાજને પ્રભ ત્યાગ કરે!	૨૬
વ્યવસ્થા.	”	વર્જવા યોગ્ય વસ્તુ.	૨૭
બ્રાહ્મણાદિક જન્મનાં કારણ.	”	ચાર વિદ્યા....	૨૮
બુદ્ધિ અને કર્મ... ..	૯	સત્સંગ દુઃસંગ....	૩૦
દૈવ-પુરુષાર્થ વિચાર.	૧૦	મધુર વાણી.	૩૧
જન્મનાં સાત અંગ	૧૨	રાજનું વર્તન.	૩૨
ધર્મ અને પ્રભ બંનેની જરૂર.	૧૩	રાજગુણો.	”
દિગ્પાળમંથી રાજની ઉત્પત્તિ.	૧૪	સામંતાદિકના ભેદો.	૩૪
રાજના સાત ગુણો	૧૫	આમાદિકનાં લક્ષણ.	૩૫
કેવાંશી રાજનું લક્ષણ... ..	૧૭	ભૂમિ દાન....	૩૮
કરેલાં કર્મ અવશ્ય ભોગવવાંજ		રાજધાનીની રચના.	”
પડે.	૧૮	ધર્મશાળા ને ઉતારૂ લોકોની	
રાજએ છતેંદ્રિય ને વિનયી		તપાસ.	૪૭
શ્રવાની આવશ્યકતા....	”	રાજની દિનચર્યા....	૪૮

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
राज आदेश.	५१	राजसभा व्यवस्था.	६०
आवकना विभाग.	५४	राजचिन्ह.... ..	६१
सावधानतानी नदर.	५५	सांवत्सरिक राजदरशन... ..	६४
नदरनां कार्यो.	५६	भारवटीया.... ..	६५
राजलक्ष्य.... ..	५८		

अध्याय २ जे.

सहायनी आवश्यकता... ..	६६	राजकृत्य	६६
युवराज विचार.... ..	६८	द्वारपाल ने छडीदार.	६९
दत्तक विचार.	७१	राजसभानी रीतभात.	१००
युवराजने धर्म.... ..	७२	राजसेवकने धर्म.	१०१
अभात्याहिकनां लक्ष्य... ..	७४	विरक्त अनुरक्त राजनां लक्ष्य.	१०४
उत्तम सेवक.	७५	राजसेवक	१०५
नीच सेवक.	७६	मंत्री धर्म.	१०६
प्रकृति भंडण.	७७	पदभ्रष्ट करवा योग्य राज	११०
प्रकृति भंडणना धर्म.	७९	लेखपत्र विचार.	११२
अधिकारीनी निमणुक.	८३	आवक अर्थ लेह.	११७
राज्ये विद्वानोना सत्कार करवा.	८५	लेखपत्र लखवानी रीत.	१२४
अधिकारीओनां लक्ष्यो.	८६	कोणको.	१२६
सेनामां कोने राखवा ने अधि- पति अनाववा.	८८	पगारने विचार.	१३१

अध्याय ३ जे.

धर्मनी श्रेष्ठता.... ..	१३७	व्यवहार नीति.	१६६
साधारण नीति.	१३८	दान नीति.	१७१
कर्तव्य अकर्तव्य.	१४५	विचार नीति.	१७५
विवाह विचार.	१५५	स्वाभाविक अणु नीति.... ..	१८१
विद्या-धन विचार.	१६६		

अध्याय ४ थो.

प्रकरण १ लुं.

मित्र-शत्रु-नीति.	१६१	इंड इपांतर नीति	१६८
साम आदि नीति.	१६५		

પ્રકરણ ૨ બું.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કોશ સંગ્રહની વ્યવસ્થા. ...	૨૧૦	મોતીની પરીક્ષા... ..	૨૨૧
ધાન્ય સંગ્રહ વિચાર....	૨૧૫	રત્ન તોલ નીતિ.	”
ધન લક્ષણ.	૨૧૬	ધાતુ પરીક્ષા.	૨૨૪
કોને સાક્ષીમાં લેવા	૨૧૭	ગાય ભેંસ વગેરે પશુનો વિચાર. ૨૨૬	
રત્ન પરીક્ષા.	”	કર વ્યવસ્થા નીતિ.	૨૨૮
મોતીની ઉત્પત્તિ..	૨૨૦	કર નીતિ... ..	૨૨૯

પ્રકરણ ૩ બું.

રાષ્ટ્ર નીતિ.	૨૩૨	વિદ્યાકળા નીતિ... ..	૨૩૬
નત નીતિ... ..	૨૩૪	ચોસઠ કળાઓ....	૨૪૨

પ્રકરણ ૪ બું.

ચાર આંત્રમ નીતિ.	૨૪૮	વાહન કૃતિ નીતિ.	૨૭૩
સ્ત્રીઓની આચાર નીતિ.	”	ગણપતિ પ્રતિમા નીતિ. ...	૨૭૪
સ્ત્રીનાં નૈમિત્તિક કર્મ....	૨૫૧	શક્તિમૂર્તિ કૃતિ નીતિ. ...	૨૭૬
શૂદ્રના અને યવનના આચાર. ૨૫૩		મૂર્તિનું તાલ પ્રમાણ....	૨૭૮
મહત્તાનું કારણ.	૨૫૪	પિશાચ પ્રતિમા.	૨૭૯
વૃક્ષ વ્યવસ્થા.	૨૫૫	મૂર્તિનાં શરીર.	૨૮૦
પ્રભ સુખ સાધન.	૨૫૮	ભાગેલી મૂર્તિઓ અને જીર્ણ મં-	
મૂર્તિ વિચાર.	૨૬૦	દિશોનો ઉદ્ધાર	”
મંદિર રચના.	૨૬૮	પ્રભના ઉત્સવમાં રાત્રએ ભાગ	
પ્રતિમા કૃતિ નીતિ.	૨૬૯	લેવો... ..	”

પ્રકરણ ૫ બું.

વ્યવહાર દરીન....	૨૮૧	નભીનના પ્રકાર....	૩૦૦
ભાસદ વ્યવસ્થા.	૨૮૩	પક્ષ.	૩૦૧
ભાધિવેશન વ્યવસ્થા.	૨૮૪	તપાસનું સ્વરૂપ....	૩૦૩
સભા અંગ.	૨૮૬	લેખ વિચાર	૩૦૮
ન્યાય નીતિ.	૨૮૭	અપ્રામાણિક લેખ.	૩૧૦
પચાસ નતનાં જલ.	૨૯૨	સાક્ષી ગ્રહણ વ્યવસ્થા....	”
ખાતીસ અપરાધો.	૨૯૩	ભોગવટાની નીતિ.	૩૧૬
વાદીનાં લક્ષણ....	૨૯૪	ધુક્તિનીતિ.	૩૧૮
ન્યાય મંદિરમાં ખોલાવવા યોગ્ય ૨૯૬		દિવ્ય પ્રમાણ.	”
ન્યાયની સામાન્ય નીતિ. ...	૨૯૭	દિવ્ય પ્રમાણનાં કારણો. ...	૩૨૨

વિષય.	પૃષ્ટ.	વિષય.	પૃષ્ટ.
સત્ય શોધવાની ખીજ નીતિ....	૩૨૩	ધન વ્યવસ્થા નીતિ. ...	૩૩૦
કુટુંબ વ્યવસ્થા નીતિ. ...	૩૨૭	વ્યાપાર નીતિ. ...	૩૩૨
વારસા નીતિ. ...	૩૨૯	ધાતુ ધડામણતું દ્રવ્ય... ..	૩૩૫

પ્રકરણ ૬ કું.

દુર્ગ રચના વિચાર. ...	૨૩૬

પ્રકરણ ૭ મું.

સેના નિરૂપણ. ...	૩૩૮	રક્ષણ નીતિ. ...	૩૬૬
ચાર પ્રકારની સેના. ...	૩૪૨	શસ્ત્ર અસ્ત્ર નીતિ... ..	૩૬૯
રાજ ખર્ચ. ...	૩૪૩	યુદ્ધ સ્વરૂપ. ...	૩૭૩
હાથી પરીક્ષા. ...	૩૪૩	સંધિ વિગ્રહ આદિક નીતિ... ..	૩૭૫
અશ્વ પરીક્ષા ...	૩૪૫	ચઢાઈ નીતિ.. ...	૩૭૮
અશ્વ ચિકિત્સા... ..	૩૬૦	બૂહ રચના. ...	૩૮૧
અશ્વ ગતિ નીતિ. ...	૩૬૧	દોષાદોષ નીતિ. ...	૩૮૯
બળદ લક્ષણ. ...	૩૬૨	યુદ્ધ સારાસાર ત્રિચાર. ...	૩૯૧
જિંટ લક્ષણ. ...	૩૬૩	યુદ્ધ નિયમ. ...	૩૯૨
આયુષ્ય નીતિ... ..	૩૬૪	મંત્રિમંડળ. ...	૩૯૭
ઘોડા અને બળદના આયુષ્ય- ની પરીક્ષા. ...	૩૬૩	છતેલા રાજ્યની વ્યવસ્થાનીતિ. ...	૪૦૦
આયુષ્ય રેખા. ...	૩૬૪	સેવક નીતિ. ...	૪૦૧
હાથી ઘોડા વગેરેને વશ કરવા- ની રીતિ ...	૩૬૫	કયો શાળ રાજ્ય ભોગવે છે. ...	૪૦૩
		શુકનીતિની પ્રશંસા. ...	૪૦૫

અધ્યાય ૫ મો, (પરિશિષ્ટ.)

સંક્ષેપ બોધ ...	૪૦૬	સામાન્ય નીતિ વચન... ..	૪

शुक्रनीति

(मूळ श्लोक अने पदानुसार भाषांतर समेत)

अध्याय १ लो.

नीतिशास्त्राची प्रशंसा.

प्रणम्य जगदाधारं सर्गस्थित्यन्तकारणम् ।
 संपूज्य भार्गवः पृष्टो वन्दितः पूजितस्तुतः ॥ १ ॥
 पूर्वदेवैर्यथान्यायं नीतिसारमुवाच तान् ।
 शतलक्षश्लोकमितं नीतिशास्त्रमथोक्तवान् ॥ २ ॥
 स्वयम्भूर्भगवान् लोकहितार्थं संग्रहेण वै ।
 तत्सारन्तु वशिष्ठाद्यैरस्माभिर्वृद्धिहेतवे ॥ ३ ॥
 अल्पायुर्भूदाद्यर्थं सङ्क्षिप्तं तर्कविस्तृतम् ।
 क्रियैकदेशबोधनीं शास्त्राण्यन्यानि सन्ति हि ॥ ४ ॥
 सर्वोपजीवकं लोकस्थितिरुन्नीतिशास्त्रकम् ।
 धर्मार्थकाममूलं हि स्मृतं मोक्षप्रदं यतः ॥ ५ ॥
 अतः सदा नीतिशास्त्रमभ्यसेद्यत्नतो नृपः ।
 यद्विज्ञानानामृपाद्याश्च शत्रुजिलोकरञ्जकाः ॥ ६ ॥
 सुनीतिकुशला नित्यं प्रभवन्ति च भूमिपाः ।

पूर्वे द्वैत्याये नृगतनी उत्पत्ति, स्थिति अने लय करुनारा नृगदाधार
 परमात्माने प्रस्थाप करी, पोताना अरु श्री शुक्राचार्यजुं पूजन, नमन अने स्तवन
 करीने (तिमने) पुढ्युं के, "हे भगवन्! अमने नीतिशास्त्र श्रवणु करावो."
 सारे आचार्यवर्य श्री शुक्राचार्ये, न नीतिशास्त्र पूर्वे अद्याये लोकांना इत्याणु
 माटे सात लाख श्लोकां कळुं इतुं ते नीतिशास्त्रासाः २ काढीने द्वैत्याने कळी
 संलगाव्या. ते नीतिशास्त्रभांथी सार मात्र अडणु करीने अमे वसिष्ठाद्विद्ये लोका-

ના અભ્યુદય માટે અને અલ્પાયુષ્યવાળા રાજા આદિના કલ્યાણ માટે પુષ્કળ યુક્તિયોથી ભરેલું આ નીતિશાસ્ત્ર સંક્ષેપમાં રચ્યું છે.

[કોઈને અહીં શંકા ઉત્પન્ન થાય કે જગત્માં ખીનનાં ધણાં શાસ્ત્રો છે માટે નીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી શું ફળ થવાનું છે? તે વિના પણ ચાલી શકે. એ શંકાનો નિર્ણય કરવા માટે જણાવે છે કે-]

જગત્માં ખીનનાં શાસ્ત્રો પુષ્કળ છે, પરંતુ તે શાસ્ત્રો કેવળ એકદેશી છે- (અર્થાત્ કેવળ એક પોતાનાજ વિષયનું જ્ઞાન કરાવનારાં છે) તેથી કંઈ સર્વ વ્યવહારનું જ્ઞાન થતું નથી. પરંતુ આ નીતિશાસ્ત્ર સર્વ વ્યવહારનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે, મનુષ્ય માત્રની આજીવિકા ચલાવે છે, મનુષ્યોને (બોધ આપી) મર્યાદામાં રાખે છે; ધર્મ, અર્થ અને કામની સિદ્ધિ કરે છે તથા મોક્ષ પણ આપે છે. માટે રાજાએ નિત્ય પ્રયત્નપૂર્વક નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો. નીતિશાસ્ત્રના અભ્યાસથી રાજાઓ વગેરે પોતાના શત્રુઓનો પરાજય કરીને પોતાની પ્રભુતા રક્ષણ કરી તેને રાંજન કરી શકે છે, ઉત્તમ નીતિશાસ્ત્રમાં કુશળતા મેળવે છે અને પૃથ્વીપાલન કરવામાં પ્રતાપી નિવડે છે. ૧-૬

શદ્વાર્થાનાં ન કિં જ્ઞાનં વિના વ્યાકરણં ભવેત્? ॥ ૭ ॥

પ્રાકૃતાનાં પદાર્થાનાં ન્યાયતર્કૈર્વિના ન કિમ્? ।

વિધિક્રિયાંવ્યવસ્થાનાં ન કિં મીમાંસયા વિના? ॥ ૮ ॥

દેહાવાધિનઙ્ગરત્વં વેદાન્તૈર્ન વિના હિ કિમ્? ॥

સ્વસ્વાભિમત્ત્વોધીનિ શાસ્ત્રાણ્યેતાનિ સન્તિ હિ ॥ ૯ ॥

[આરંભમાં નીતિના જ્ઞાનની આવશ્યકતા નથી એમ કેટલાએક શંકા કરે તેનું સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે] આરંભમાં નીતિશાસ્ત્ર જાણવું એ ઉચિત નથી; કારણ કે વ્યાકરણ જાણ્યા વગર શબ્દનું અને અર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન કેમ થાય? તેના ઉત્તરમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું કે વ્યાકરણ જાણ્યા વિના પણ શું શબ્દ તથા અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી? વ્યાકરણના અભ્યાસ કર્યા વગર પણ (સાધારણ વ્યાકરણના અર્થથી) શબ્દાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. તેમજ પ્રાકૃત પદાર્થોનું જ્ઞાન (પણ) તર્કશાસ્ત્રની યુક્તિ જાણ્યા વગર શું થતું નથી? થાય છે. મીમાંસાશાસ્ત્ર જાણ્યા વગર શું વિધિ નિષેધ વિગેરે નિયમનું જ્ઞાન થતું નથી? થાય છે. અને વેદાંત શાસ્ત્ર જાણ્યા વગર દેહ નાશવંત છે તથા આત્મા અમર છે એવું જ્ઞાન શું થતું નથી? થાય છેજ. અર્થાત્ વ્યાકરણાદિક શાસ્ત્રો પોતપોતાના એકજ વિષયને પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ તેથી સર્વ વિષયનું જ્ઞાન થતું નથી, પણ નીતિશાસ્ત્રથી સર્વ વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. (તે જાણવાથી સર્વ વિષયમાં કુશળતા આવે છે.) ૭-૯

તત્તન્મતાનુગૈઃ સર્વોર્વધૃતાનિ જનૈઃ સદા ।

બુદ્ધિકૌશલમેતાદ્ધિ તૈઃ કિં સ્યાદ્વ્યવહારિણામ્ ? ॥ ૧૦ ॥

વ્યાકરણાદિક શાસ્ત્રને અનુસરનારા (તે તે શાસ્ત્રને નજીકનારા) પુસ્તકો નિત્ય પોતપોતાના શાસ્ત્રનો મત સ્વીકારે છે (અને ખીલું ગાણુ છે આમ કહે છે,) પરંતુ તે શાસ્ત્રો ભણવાથી જગતમાં વ્યવહારિક લોકોને વ્યવહારમાં શી રીતે કુશળતા આવે? વ્યવહાર જ્ઞાન તેા નીતિશાસ્ત્રના અભ્યાસથીજ આવે છે. ૧૦

સર્વલોકવ્યવહારાસ્થિતિર્નીત્યા વિના ન હિ ।

યથાડશનૈર્વિના દેહાસ્થિતિર્ન સ્યાદ્ધિ દેહિનામ્ ॥ ૧૧ ॥

જેમ ભોજન વિના શરીર ટકી શકે નહીં તેમ નીતિના જ્ઞાન વિના લોકવ્યવહાર (સંસારાચાર) જળવાય નહીં. ૧૧

રાજની નીતિ.

સર્વામીષ્ટકરં નીતિશાસ્ત્રં સ્યાત્ સર્વસમ્મતમ્ ।

અત્યાવશ્યં નૃપસ્યાપિ સ સર્વેષાં પ્રભુર્યતઃ ॥ ૧૨ ॥

નીતિશાસ્ત્ર સર્વના મનોરથો પૂર્ણ કરે છે માટે સર્વે લોકોએ નીતિશાસ્ત્રને માન્ય કર્યું છે; તેમાં પણ રાજને તેા તે અત્યંત ઉપયોગી છે, કારણ કે તે સર્વનો સ્વામી છે-જે રાજ નીતિ નજીકના હોય તેા તેની પ્રજા પણ નીતિમાં પ્રવર્તે છે. ૧૨

જાત્રવો નીતિહીનાનાં યથાપથ્યાશિનાં ગદાઃ ।

સદ્યઃ કેચિન્ન કાલેન ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ॥ ૧૩ ॥

કુપથ્ય કરનારાને જેમ કેટલાએક રોગો ઝટપટ થઈ આવે છે અને કેટલાએક કાળે કરીને થાય છે, તેમજ અનીતિને માર્ગે જનારા રાજના પણ કેટલાએક શત્રુઓ તુરત ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાએક કાળે કરીને પ્રગટ થાય છે. તેમજ પથ્ય પાળનારાના કેટલાએક રોગો જેમ ઝટ નાશ પામે છે અને કેટલાએક કાળે કરીને નાશ પામે છે, તેમજ નીતિ માર્ગે ચાલનારા રાજના પણ કેટલાએક શત્રુઓ ઝટ નાશ પામે છે અને કેટલાએક શત્રુઓ લાંબે કાળે નાશ પામે છે. ૧૩

નૃપસ્ય પરમો ધર્મઃ પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ।

દુષ્ટનિગ્રહણં નિત્યં ન નીત્યા તે વિના હ્યુમે ॥ ૧૪ ॥

પ્રજાનું પાલન અને દુષ્ટ લોકોને સિક્ષા, આ રાજનો મુખ્ય ધર્મ છે, પરંતુ આ બંને કામ નીતિ નજીકના વખર રાજથી થઈ શકતાં નથી. ૧૪

અનીતિરેવ સંછિદ્રં રાજ્ઞો નિત્યં મયાવહમ્ ।

રાત્રસંવર્દનં પ્રોક્તં બલચ્હાસકરં મહત્ ॥ ૧૬ ॥

અનીતિ એજ રાજને સદા બય આપનારું મહા છિદ્ર છે, રાત્રને વધા રનાર છે, અને પરાક્રમની મહા હાની કરનાર છે. ૧૫

નીતિં ત્યક્ત્વા વર્તેતે યઃ સ્વતન્ત્રઃ સ હિ દુઃખમાક્ ।

સ્વતન્ત્રપ્રમુસેવા તુ હ્યસિધારાવલેહનમ્ ॥ ૧૬ ॥

જે રાજ નીતિનો ત્યાગ કરીને સ્વતંત્રતાથી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે અનીતિને માર્ગે આચરણ કરે છે તે દુઃખી થાય છે. આવા સ્વેચ્છાચારી રાજની સેવા કરવી તે જીભથી તરવારની ધારને ચાટવા જેવું છે. (કેમકે પરિણામે મરણ નિપળવે છે) ૧૬

સ્વારાધ્યો નીતિમાન્ રાજા દુરારાધ્યસ્ત્વનીતિમાન્ ।

યત્ર નીતિત્રલે ચૌમે તત્ર શ્રીઃ સર્વતોમુખી ॥ ૧૭ ॥

ન્યાયી રાજની સેવા સહજ રીતે થઈ શકે છે, પણ અન્યાયી રાજની સેવા થઈ શકતી નથી. જે રાજમાં નીતિ અને બળ બંને હોય છે ત્યાં પુષ્કળ લક્ષ્મીનો વાસ હોય છે. ૧૭

અપ્રેરિતહિતકરં સર્વરાષ્ટ્રં ભવેદથા ।

તથા નીતિસ્તુ સન્ધાયર્ચ્યા નૃપેણાત્માહિતાય વૈ ॥ ૧૮ ॥

માટે રાજ્યે પોતાના સુખને માટે એવી રીતે નીતિમાં વર્તવું કે જેમ પોતાના દેશની પ્રજા પ્રેરણા વગર પણ સદાચાર પરાયણ રહીને પોતાના રાજનું હિત કરે. ૧૮

ભિન્નં રાષ્ટ્રં બલં ભિન્નં ભિન્નોડમાત્યાદિકો ગણઃ ।

અકૌશલ્યં નૃપસ્યૌતદનીતેર્યસ્ય સર્વદા ॥ ૧૯ ॥

જે રાજ નિરંતર અનીતિ કરે છે તેનું મૂર્ખપણું એજ કે તેનો દેશ, તેનું સૈન્ય અને તેના મંત્રી વગેરે સભાસદો તેનાથી ભિન્ન-વિમુખ થઈ પડે છે. (રાજના અન્યાયથી રાજ્ય બંધ છે.) ૧૯

તપસા તેજ આદત્તે શાસ્તા પાતા ચ રજ્જકઃ ।

નૃપઃ સ્વપ્રાક્તનાદત્તે તપસા ચ મહીમિમામ્ ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વજન્મનાં સત્કર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનું બળ, એમ બંને રાજને ઉપકારકારી છે. મનુષ્ય પૂર્વ જન્મમાં કરેલા તપના બળથી તેજસ્વી રાજ અવતરે છે, તે બીજા તેના તેજને છરવી શકતા નથી. તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે પ્રભને શિક્ષા આપે છે, તેનું પાલન કરે છે અને તેને રંજન કરે છે, માટે રાજ પોતાના પૂર્વ જન્મના તપોબળથી અને આ લોકના તપોબળથી એટલે નીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી આ પૃથ્વીનું રક્ષણ કરે છે. ૨૦

કાલનું કારણ રાજ.

વૃષ્ટિંશીતોપ્ણનક્ષત્રગતિરૂપસ્વભાવતઃ ।

ઇષ્ટાનિષ્ટાધિકન્યૂનાચારૈઃ કાલસ્તુ ભિદ્યતે ॥ ૨૧ ॥

આચારપ્રેરકો રાજા હ્યેતત્ કાલસ્ય કારણમ્ ।

યાદિ કાલઃ પ્રમાણં હિ કસ્માદ્ધર્મોઽસ્તિ કર્તૃષુ ॥ ૨૨ ॥

વર્ષા, શિશિર અને ગ્રીષ્મ વગેરે રૂતુની ગતિને લીધે, નક્ષત્રોની ગતિને લીધે, કાળના સ્વરૂપની પ્રકૃતિને લીધે, તથા આચરણ કરાતા સારા નરતા વ્યવહારોને લીધે, ઉત્કૃષ્ટ વ્યવહારોને લીધે, અને મધ્યમ વ્યવહારોને લીધે, કાળમાં ફેરફાર થાય છે. અર્થાત્ રાજા નવા વ્યવહાર સ્થાપન કરીને કાળના પ્રવાહમાં ફેરફાર કરે છે; કારણકે જગતમાં વ્યવસ્થાપન કરતા રાજા છે. માટે સત્યાદિક યુગનો સ્થાપન કરતા પશુ રાજાજ છે, પરંતુ કાળ નથી. કદાચ જે કાળને આચાર વ્યવહાર સ્થાપન કરનાર તરિકે ગણીશું તે પછી કાર્ય કરનારા શા માટે શુભાશુભ ફળ ભોગવે કાળજ શુભાશુભ ફળ ભોક્તા ઠરે કેમકે કાળનું સ્વતંત્રપણું આવે પરંતુ કાળ પરાધીન છે અને તેનું કારણ રાજા છે. ૨૨

ધર્મ પ્રશંસા.

રાજદગ્ધભયાલ્લોકઃ સ્વસ્વધર્મપરો ભવેત્ ।

યો હિ સ્વધર્મનિરતઃ સ તેજસ્વી ભવેદિહ ॥ ૨૩ ॥

લોકો સદાચારમાં પ્રવર્તક રાજાની શિક્ષાથી ડર ખાઈને પોત પોતાનો ધર્મ બરાબર પાળે છે અને જે મનુષ્ય સ્વધર્મમાં પ્રેમ રાખે છે તે જગતમાં પ્રતાપી થાય છે. ૨૩

સ્વધર્મની મહત્તા.

વિના સ્વધર્માન્ન સુખં સ્વધર્મો હિ પરં તપઃ ।

તપઃ સ્વધર્મરૂપં યત્ વર્દિતં યેન વૈ સદા ॥ ૨૪ ॥

* મનુ પશુ કાળનું કારણ રાજાને ઠરાવતાં જણાવે છે કે

કલિઃ પ્રસુતોભવતિ, સજામ્નદ્વાપરં યુગં ।

કર્મસ્વમ્યુદ્યતસ્ત્રેતા, વિચરન્તુ કૃતં યુગમ્ ।

રાજા જ્યારે રાજન કરે છે ત્યારે કળિયુગ વર્તે છે, જ્યારે જન્યુત રહે છે ત્યારે દ્વાપર, કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે ત્યારે ત્રેતા અને ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરીને કરે છે ત્યારે સત્ય યુગ વર્તે છે.

દેવાસ્તુ કિઙ્કરાસ્તસ્ય કિં પુનર્મનુજા ભુવિ ? ।

સુદણ્ઠૈર્ધર્મનિરતાઃ ધ્રુજાઃ કુર્યાન્મહાભયૈઃ ॥ ૨૧ ॥

નૃપઃ સ્વધર્મનિરતો ભૂત્વા તેજઃક્ષયોઽન્યથા ।

અભિષિક્તોઽનભિષિક્તો નૃપત્વન્તુ યદામુચ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

ત્રુદ્ધચ્ચા ચ્ચલેન શૌર્યેણ તતો નીત્યાનુપાલયન્ ।

ધ્રુજાઃ સર્વાઃ પ્રતિદિનમચ્છિદ્ધો દ્વણ્ઠધૃક્ સદા ॥ ૨૭ ॥

સ્વધર્મનું આચરણ કર્યા વગર સુખ મળતું નથી. સ્વધર્મ એ એક મહા તપ છે. જે મનુષ્ય નિત્ય સ્વધર્મરૂપી તપશ્ચર્યામાં વધારો કરતો બન્ય છે, તે દેવતાઓ પણ તે મનુષ્યના સેવક થઈને રહે છે, ત્યારે મર્ત્ય લોકનાં મનુષ્યો સેવક થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? માટે અભિષિક્ત કે અનભિષિક્ત ગમે તેવા રાજાએ પોતાને રાજ્ય મળે ત્યારે પોતાના કામમાં પરાયણ રહેવું, વ્યસન દૂર કરવાં, રાજદંડ ધારણ કરવો અને બુદ્ધિ, બળ, શૌર્ય તથા નીતિથી સમગ્ર પ્રજાનું પાલન કરવું અને મહા ભયંકર શિક્ષાઓ કરીને પ્રજાને સ્વધર્મમાં ચલાવવી. પરંતુ રાજા જે પોતાની પ્રજાને ધર્મમાં ચલાવે નહીં તે તે રાજાનો પ્રતાપ વિનાશ પામે છે. (જે રાજાની પ્રજા રાજાના તાબામાં ન રહેતાં સ્વતંત્ર રીતે વર્તે તે રાજાનું તેજ નાશ પામે છે.) ૨૫-૨૭

બુદ્ધિ બળ.

નિત્યબુદ્ધિમતોઽપ્યર્થઃ સ્વલ્પકોઽપિ વિવદ્ધતે ।

તિર્યગ્જ્ઞોઽપિ વશં યાન્તિ શૌર્યનીતિચ્ચલૈર્ધર્મૈઃ ॥ ૨૮ ॥

જે રાજા બુદ્ધિબળથી નિત્ય રાજ્યનું કામ ચલાવે છે તેનું સાધારણ ધન હોય તે પણ થોડા દિવસમાં ધણું વૃદ્ધિ પામે છે. માટે બુદ્ધિથી રાજ્ય કાજ ચલાવવાં. આ વિશ્વમાં પરાક્રમના બળથી, નીતિના બળથી અને સંપત્તિથી પશુપક્ષિયો પણ વશ થાય છે ત્યારે સાધારણ મનુષ્યોને વશ કરવાં તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? ૨૮

જેવું તપ તેવો જન્મ.

સાત્ત્વિકં તામસઞ્ચૈવ રાજસં ત્રિવિધં તપઃ ।

યાદૃક્ તપતિ ચોઽત્યર્થં તાદૃક્ ભવતિ સો નૃપઃ ॥ ૨૯ ॥

સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારનાં તપ છે. જે મનુષ્ય ઉપર જણાવેલાં તપમાંથી જેવું તપ કરે છે તેવા પ્રકારનો રાજા અવતરે છે. ૨૯

સાત્ત્વિક રાજ.

યો હિ સ્વધર્મનિરતઃ પ્રજાના પરિપાલકઃ ।

યદ્યા ચ સર્વયજ્ઞાનાં નેતા શત્રુગણસ્ય ચ ॥ ૩૦ ॥

દાનશૌણ્ડઃ ક્ષર્મા શૂરો નિસ્પૃહો વિષયેષ્વપિ ।

વિરક્તઃ સાત્ત્વિકઃ સો હિ નૃપોઽન્તે મોક્ષમન્વિયાત્ ॥ ૩૧ ॥

જે રાજા, રાજાના ધર્મો બરાબર પાળતો હોય, પ્રજાનું સર્વ રીતે સંરક્ષણ કરતો હોય, યજ્ઞો કરતો હોય, શત્રુને પોતાને સ્વાધીન રાખતો હોય, ઉદાર મનનો હોય, ક્ષમાશીલ હોય, શૂરવીર હોય, અને વૈભવોની ધૃષ્ટા ન રાખતાં વિરક્ત રહેતો હોય, તે રાજાને સાત્ત્વિક જાણવો અને તે છેવટે મુક્તિ મેળવે છે. ૩૦-૩૧

તામસ રાજ.

વિપરીતસ્તામસઃ સ્યાત્ સોઽન્તે નરકભાજનઃ ।

નિર્ઘૃણશ્ચ મદોન્મત્તો હિંસકઃ સત્વયર્જિતઃ ॥ ૩૨ ॥

જે રાજામાં ઉપરના ગુણો ન હોય, ક્રૂર હોય, મદિરાપાન કરીને ઉન્મત્ત રહેતો હોય, હિંસક તથા અસત્યવાદી હોય, તેને તમોગુણી રાજા જાણવો અને તે રાજા છેવટે નરકમાં પડે છે. ૩૨

રાજસ રાજ.

રાજસો દામ્બિકો લોભી વિષયી વચ્ચકઃ શઠઃ ।

મનસાન્યશ્ચ વચ્ચસા કર્મણા કલહપ્રિયઃ ॥ ૩૩ ॥

નીચપ્રિયઃ સ્વતન્ત્રશ્ચ નીતિહીનશ્ચલ્લાન્તરઃ ।

સ તિર્ય્યકૃત્વં સ્થાવરત્વં ભવિતાન્તે નૃપાધમઃ ॥ ૩૪ ॥

જે રાજા દંભી, લોભી, વિષયી, વચ્ચક તથા શઠ હોય, મન વાણી તથા કર્મથી વારંવાર ફરી જતો હોય, કલ્પો કરતો હોય, નિચ લોકોને સંગ કરતો હોય, સ્વેચ્છાચારી, નીતિરહિત અને મનનો કપટી હોય તેને રાજોગુણી જાણવો અને તે નીચ રાજા પણ પક્ષિમાં કે વૃક્ષાદિક સ્થાવર જાતિમાં અવતરે છે. ૩૩-૩૪

ત્રણ ગુણના ત્રણ દેવ.

દેવાંશાન્ સાત્ત્વિકો મુક્તે રાક્ષસાંશાંસ્તુ તામસઃ ।

રાજસો માનવાંશાંસ્તુ સત્વે ધાર્મ્યા મનસ્તતઃ ॥ ૩૬ ॥

સત્ત્વગુણી રાજામાં દેવતાનો અંશ હોય છે, તમો ગુણી રાજામાં રાક્ષસનો

અંશ હોય છે અને રજ્જેશુભી રાત્રમાં મનુષ્યનો અંશ હોય છે. માટે મનુષ્યે સત્વગુણમાં મન રાખવું. ૩૫

કર્મ પ્રમાણે જન્મ.

સત્ત્વસ્ય તમસઃ સામ્યાન્માનુષં જન્મ જાયતે ।

યદ્ યદાશ્રયતે મર્ત્યસ્તત્તુલ્યો દિષ્ટતો ભવેત્ ॥ ૩૬ ॥

સત્વગુણ અને તમોગુણ બંને સમાન થાય ત્યારે મનુષ્યનો અવતાર આવે છે. મનુષ્ય જેવું જેવું કર્મ કરે છે તે તે પ્રમાણે દૈવવડે તેવા તેવા અવતારો લે છે. ૩૬

કર્મ પ્રમાણે સુખ દુઃખ.

કર્મૈવ કારણઞ્ચાત્ર સુગતિં દુર્ગતિં પ્રતિ ।

કર્મૈવ પ્રાક્તનમપિ ક્ષણં કિં કોઽસ્તિ ચાક્રિયઃ? ॥ ૩૭ ॥

પૂર્વ જન્મમાં જે કંઈ કરવામાં આવે છે તે કર્મ કહેવાય છે અને તે કર્મ કયા વગર કોઈપણ પ્રાણી એક ક્ષણ પણ રહી શકતો નથી-સારું કે નરંતુ કંઈને કંઈપણ કર્મ કરે છે અને તે કર્મ સુખ અને દુઃખનું કારણ છે. ૩૭

કર્માદિકને લઈને જાતિની વ્યવસ્થા.

ન જાત્યા બ્રાહ્મણશ્ચાત્ર ક્ષત્રિયો વૈશ્ય એવ ન ।

ન શૂદ્રો ન ચ વૈ શ્લેષ્ઠો મેદિતા ગુણકર્મભિઃ ॥ ૩૮ ॥

આ સંસારમાં કોઈ જન્મથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર કે શ્લેષ્ઠ જન્મતો નથી. પરંતુ તે વિભાગો તો ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે માનેલા છે. ૩૮

બ્રહ્મણસ્તુ સમુત્પન્નાઃ સર્વે તે કિં નુ બ્રાહ્મણાઃ? ।

ન વર્ણતો ન જનકાદ્ બ્રાહ્મતેજઃ પ્રપદ્યતે ॥ ૩૯ ॥

બ્રહ્મથી સઘળા ઉત્પન્ન થયા છે, માટે તે સઘળાને શું બ્રાહ્મણ માનવા ? બ્રાહ્મણ કુળથી કે બ્રાહ્મણ પુરુષથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે કંઈ બ્રહ્મતેજ આવતું નથી-કર્મથીજ શ્રેષ્ઠતા આવે છે. ૩૯

બ્રાહ્મણાદિક જન્મનાં કારણ.

જ્ઞાનકર્મોપાસનાભિર્દેવતારાધને રતઃ ।

શાન્તો દાન્તો દયાલુશ્ચ બ્રાહ્મણશ્ચ ગુણૈઃ કૃતઃ ॥ ૪૦ ॥

જે મનુષ્યમાં જ્ઞાન અને તપ વગેરે ઉત્તમ ગુણો છે જે દેવની આ-

રાધના કરવામાં પ્રેમ રાખે છે, જે છતેન્દ્રિય અને ચિત્તથી છે, તેવા ગુણ-
વાળાને બ્રહ્માએ બ્રાહ્મણ બનાવ્યો. ૪૦

લોકસંરક્ષણે દક્ષઃ શૂરો દાન્તઃ પરાક્રમી ।

દુષ્ટનિગ્રહશીલો ય સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૪૧ ॥

જે પ્રભુનું રક્ષણ કરવામાં ડાહ્યા, શૂરવીર, છતેન્દ્રિય, પરાક્રમી, અને
દુષ્ટને શિક્ષા કરવામાં સમર્થ થયો તેને બ્રહ્માએ ક્ષત્રિય બનાવ્યો. ૪૧

ક્રયવિક્રયકુંશલા યે નિત્યં પપ્પ્યજીવિનઃ ।

પશુરક્ષાઃ કૃષિકરાસ્તે વૈશ્યાઃ કીર્તિતા ભુવિ ॥ ૪૨ ॥

જે વેચવા સાટવાના કામમાં કુશળ, હાથેશાં વેપાર ઉપર આજીવિકા
કરનારા, ઢોરઢાંખર પાળનારા અને ખેતીવાડી કરનારા તે જગતમાં વૈશ્ય
કહેવાયા. ૪૨

દ્વિજસેવાર્ચનરતાઃ શૂરાઃ શાન્તા જિતેન્દ્રિયાઃ ।

સીરકાષ્ટતૃણવહાસ્તે નીચાઃ શૂદ્રસંજ્ઞકાઃ ॥ ૪૩ ॥

જેઓ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યની સેવા કરનારા, કામકાળ કરવામાં
ધણા સમર્થ, શાંત તથા છતેન્દ્રિય હળ ઉપાડનાર, પર્વત ઉપરથી લાકડાના
અને ખડના ભારા લાવનારા તે નીચ જાતિ શૂદ્રના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. ૪૩

ત્યક્તસ્વધર્માચરણા નિઘૃણાઃ પરપીડકાઃ ।

ચળ્ડાશ્ચ હિંસકા નિત્યં મ્લેચ્છાસ્તે દ્યવિવેકિનઃ ॥ ૪૪ ॥

જેઓ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી નિર્દયતાથી પર પીડક હિંસાઆદિક ધણા
ભયંકર કર્મ કરનારા ક્રોધી ને અવિવેકી મ્લેચ્છ થયા. ૪૪

બુદ્ધિ અને કર્મ.

પ્રાક્કર્મફલભોગાર્હા બુદ્ધિઃ સજ્જાયતે નૃણામ્ ।

પાપકર્મણિ પુણ્યે વા કર્તુ શક્તો ન ચાન્યથા ॥ ૪૫ ॥

મનુષ્યો પૂર્વ જન્મમાં જેવા કર્મ કરે છે તેવાં કર્મફળોનો ઉપભોગ
કરવા યોગ્ય તેની બુદ્ધિ થાય છે અને કર્માનુસારિણીબુદ્ધિ કર્મ કર્તાને પુણ્ય કર્મમાં
અને પાપ કર્મમાં દોરે છે; કારણ કે મનુષ્ય પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મ વિના સ્વતઃ
પાપ કે પુણ્ય કંઈ પણ કરી શકતો નથી; પૂર્વ કૃતકર્મને અધિન છે. ૪૫

બદ્ધિરુત્પદ્યતે તાદૃક્ યાદૃક્ કર્મફલોદયઃ ।

સહ્યાસતાદૃશા એવ યાદૃશી ભવિતવ્યતા ॥ ૪૬ ॥

મનુષ્યે પૂર્વ જન્મમાં જેવાં કર્મ કર્યાં હોય તે કર્મના પરિપાકાદય પ્ર-

માણે તેની બુદ્ધિ અનુસરે છે, અને દેવાનુસાર તેને સહાય કરનારાએ મળી આવે છે. ૪૬

પ્રાક્કર્મવશતઃ સર્વં ભવત્યેવેતિ નિશ્ચિતમ્ ।

તદોપદેશા વ્યર્થાઃ સ્યુઃ કાર્ય્યાકાર્ય્યપ્રબોધકાઃ ॥ ૪૭ ॥

પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મના પ્રભાવથી ખીલ જન્મમાં શુભાશુભ સર્વ ફળ મળ્યું નય છે, આલો નિશ્ચય કરીને જો દેવનું અવલંબન કરશું તો અમુક કાર્ય કરવા યોગ્ય છે અને અમુક અયોગ્ય છે આવા ઉપદેશો વ્યર્થ પડશે. તાત્પર્ય કે કેવળ દેવ ઉપરજ આધાર રાખવાથી પુરુષાર્થ વ્યર્થ થશે. ૪૭

દૈવ પુરુષાર્થ વિચાર.

ધીમન્તો વન્દ્યચરિતા મન્યન્તે પૌરુષં મહત્ ।

અશક્તાઃ પૌરુષં કર્તું ક્લીન્ના દૈવમુપાસતે ॥ ૪૮ ॥

બુદ્ધિશાળી મહાયશસ્વી લોકો પુરુષાર્થને મુખ્ય માને છે તથા દેવને જાણે ગણે છે; અને પુરુષાર્થ કરવા અસમર્થ નપુंसક લોકો દેવનેજ મુખ્ય માને છે, પણ પુરુષાર્થને મુખ્ય માનતા નથી. ૪૮

દૈવે પુરુષકારે ચ સ્વલુ સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

પૂર્વજન્મકૃતં કર્મેહાર્જિતં તદ્ દ્વિધાકૃતમ્ ॥ ૪૯ ॥

વસ્તુતઃ એ શુભાશુભ સર્વ વસ્તુ દૈવ અને પુરુષાર્થ એ બન્નેને આધિન છે; પૂર્વ જન્મમાં કરેલું કર્મ તે દૈવ અને આ લોકમાં કરેલો પુરુષાર્થ આ બન્ને ફળ આપનારાં છે એમ સમજવું. ૪૯

બલવાન્ પ્રતિકારી સ્યાદ્દુર્બલસ્ય સદૈવ હિ ।

સ બલાબલયોર્જ્ઞાનફલપ્રાપ્ત્યાન્યથા નહિ ॥ ૫૦ ॥

બળવાન રાજા દુર્બળ રાજાનું સદૈવ હુડું કર્યો કરે છે, પરંતુ તે રાજા સબળ છે કે નિર્બળ છે તેનું જ્ઞાન પરિણામે જય અથવા તો પરાજય રૂપ ફળ મળ્યા પછી ભણવામાં આવે છે, પણ ફળ મળ્યા શિવાય ભણવામાં આવતું નથી. ૫૦

ફલોપલબ્ધિઃ પ્રત્યક્ષહેતુના નૈવ દૃશ્યતે ।

પ્રાક્કર્મહૈતુકી સા તુ નાન્યથૈવૈતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૫૧ ॥

પ્રત્યક્ષ કારણોને લીધે કંઈ ફળ પ્રાપ્તિ થતી નથી. કિંતુ પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મથી ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે. કર્મ શિવાય ખીલ કોઈ પણ વસ્તુ ફળ આપવાને શક્તિમાન થતી નથી, આલો વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે. ૫૧

યજ્ઞાપતેઽલ્પક્રિયયા નૃણાં વાપિ મહત્ફલમ્ ।

તદપિ પ્રાક્તનાદેવ કેચિત્ પ્રાગિહ કર્મજમ્ ॥ ૧૨ ॥

વદન્તીહૈવ ક્રિયયા જાયતે પૌરુષં નૃણામ્ ।

સન્નેહધર્ત્તિદીપસ્ય રક્ષા વાતાત્ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૩ ॥

કેટલાએક પુરુષો કહે છે કે મનુષ્યોને થોડા પુરુષાર્થમાં જે મોટું ફળ મળે છે તે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મના પ્રભાવથીજ મળે છે; અને કેટલાએક કહે છે કે આ લોકમાં પુરુષાર્થ કરવાથીજ વસ્તુસિદ્ધિ થાય છે. તેપર દૃષ્ટાંત આપે છે કે-દીવામાં તેલ તથા વાટ બરાબર હોય છે, છતાં પણ 'દીવો રહે નહીં' તેનો અચાવ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. નહીં-તર દીવો રાણો થઈ જાય છે. તેમજ કર્મને અંતે ફળ હોય છે, પરંતુ તે મેળવવા માટે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે, માટે સર્વ પુરુષાર્થને અધિન છે. ૫૨-૫૩

અવશ્યમ્માવિભાવાનાં પ્રતીકારો ન ચેદ્યદિ ।

દુષ્ટાનાં ક્ષપણં શ્રેયો યાવદ્દુઃખલોદયમ્ ॥ ૧૪ ॥

અવશ્ય આવનારી આપત્તિ-જે કાંઈ પણ રીતે વારી શકાય નહીં તેો જ્યાં સુધી પોતાનું બુદ્ધિબળ ચાલે ત્યાં સુધી દુષ્ટ શત્રુઓનો નાશ કરવાનો ઉપાય કરવો એજ શ્રેયસ્કર છે. ૫૪

પ્રતિકૂલાનુકૂલાભ્યાં ફલાભ્યાઞ્ચ નૃપોઽપ્યતઃ ।

ઈષ્ઠમ્ધ્યાધિકાભ્યાઞ્ચ ત્રિધા દૈવં વિચિન્તયેત્ ॥ ૧૫ ॥

માટે રાજ્યે પણ ત્રણ પ્રકારના દૈવનો સારી પેઠે વિચાર કરવો ઉચિત છે. તે દૈવના ભેદ આ પ્રમાણે છે. અલ્પપ્રતિકૂલાનુકૂલ ફલક- (થાડું પ્રતિકૂળ અને અનુકૂળ ફળ આપનાર) મધ્યપ્રતિકૂલાનુકૂલ ફલક- (અનુકૂળ ફળ આપનાર કિંતુ મધ્યમ-સર પ્રતિકૂળ) અને અધિકપ્રતિકૂલાનુ-કૂલ ફલક-(વિશેષ પ્રતિકૂળ અને કિંચિત્ અનુકૂળ ફળ આપનાર.) આવા ત્રણ વિભાગ છે. ૫૫

રાવણસ્ય ચ મીઘ્માદેવનમજ્ઞે ચ ગોગ્રહે ।

પ્રાતિકૂલ્યન્તુ વિજ્ઞાતમેકસ્માદ્વાનરાત્નરાત્ ॥ ૧૬ ॥

કાલાનુકૂલ્યં વિસ્પષ્ટં રાઘવાસ્યાર્જુનસ્ય ચ ।

અનુકૂલે યદા દૈવે ક્રિયાલ્પા સુફલા ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥

મહતી સત્ કિયાનિષ્ટફલા સ્યાત્ પ્રતિકૂલકે ।

બલિદાનેન સંબદ્ધો હરિશ્ચન્દ્રસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૮ ॥

રાવણનું દૈવ જ્યારે પ્રતિકૂળ હતું, ત્યારે એકલા હનુમાને તેનો પ-

રાજ્ય કરીને અશોકવનનો નાશ કર્યો હતો; અને દુર્યોધનનું દૈવ પણ ન્યારે પ્રતિકૂળ હતું ત્યારે બીજમ જેવા જેને સહાય કરનારા હતા એવા દુર્યોધનનો અર્જુને પરાજય કરી ને વિરાટ રાજની ગાયો પાછી વાળી આપી હતી. આ ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતમાં રામને, હનુમાનને અને વિરાટ રાજને દૈવ અનુકૂળ હતું એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ન્યારે દૈવ અનુકૂળ હોય છે ત્યારે થોડા પુરુષાર્થમાં પણ કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે; પરંતુ ન્યારે દૈવ પ્રતિકૂળ હોય છે ત્યારે ઘણા પુરુષાર્થ કરે તોપણ માતું કુળ મળે છે. દ્રષ્ટાંતમાં જેમ બળિરાજ અને હરિશ્ચંદ્ર રાજ્યે દાન કર્યા છતાં પણ ઉલટા તેઓ કેદમાં પડયા. ૫૬-૫૭-૫૮

भवतीष्टं सत्क्रिययानिष्टं तद्विपरीतया ।

शास्त्रतः सदसज्ज्ञात्वा त्यक्त्वासत् सत् समाचरेत् ॥ ५९ ॥

ઉત્તમ પુરુષાર્થ કરવાથી ઉત્તમ કુળ મળે છે અને અધમ પુરુષાર્થ કરવાથી અનિષ્ઠ કુળ મળે છે; માટે નીતિશાસ્ત્રદ્વારા કાર્યકાર્યનો વિચાર કરીને અસત્ય માર્ગનો ત્યાગ કરવો અને સત્ય માર્ગમાં આચરણ કરવું. ૫૯

कालस्य कारणं राजा सदसत्कर्मणस्त्वतः ।

स्वकार्योद्यतदण्डाभ्यां स्वधर्मं स्थापयेत् प्रजाः ॥ ६० ॥

કાળમાં ફેરફાર થવાનું કારણ રાજ છે કારણ કે- રાજ ન્યારે પોતાના ધર્માસન ઉપર બેસીને રાજકાર્ય તપાસે છે ત્યારે સત્યયુગ વર્તે છે. ન્યારે સાધારણ રીતે રાજ્ય કાર્યનો તપાસ કરે છે ત્યારે ત્રેતાયુગ વર્તે છે. ન્યારે ખીલકુલ રાજ્યકાર્ય તરફ લક્ષ આપતો નથી ત્યારે દ્વાપરયુગ વર્તે છે. અને ન્યારે રાજ્ય ચિંતા છોડીને નિદ્રા કરે છે ત્યારે કળિ વર્તે છે. આ પ્રમાણે સારાનરતા કાળનો પ્રવર્તીવનારો રાજા કરે છે માટે રાજ્યે પોતાના કાર્યમાં દૃષ્ટિ રાખીને પુરુષાર્થ તથા દંડનો ઉપયોગ કરીને પોતાની પ્રબલને સ્વધર્મમાં ચલાવવી ઉચિત છે. ૬૦

રાજ્યનાં સાત અંગ.

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ।

सप्ताङ्गमुच्यते राज्यं तत्र मूर्द्धा नृपः स्मृतः ॥ ६१ ॥

दृगमात्यः सुहृच्छ्रोत्रं मुखं कोशो बलं मनः ।

हस्तौ पादौ दुर्गराष्ट्रौ राज्याङ्गानि स्मृतानि हि ॥ ६२ ॥

૧ રાજ, ૨ મંત્રી, ૩ મિત્ર, ૪ બંડાર, ૫ દેશ-પ્રબલવર્ગ, ૬ દુર્ગ, (કિલ્લા ખાઈ વિગેરે) અને ૭ સેના આ સાત રાજ્યનાં અંગ કહેવાય છે તેમાં રાજને રાજ્યના મસ્તકને ઠેકાણે જણાવે, મંત્રીને નેત્ર જણાવે, મિત્રને કાન જણાવે, બંડારને શુભ માનવું. સેનાને મન જણાવું. દુર્ગ રચના

ને હાથ જાલવા અને દેશ ને ચરણ માનવા. આ પ્રમાણે રાજ્યનાં અંગો જાલવાં. અર્થાત્-તે 'અંગોમાંનું' એક અંગ ન હોય અથવા તે તેમાંના એક અંગમાં વિકાર થાય તે રાજ્ય હીનાંગ કહેવાય છે. ૬૧-૬૨

અજ્ઞાનાં ક્રમશઃ વક્ષ્યે ગુણાન્ ભૂતિપ્રદાન્ સદા ।

યૈર્ગુણસ્તુ સુસંયુક્તા વૃદ્ધિમન્તો ભવન્તિ હિ ॥ ૬૩ ॥

હવે હું તમને રાજ્યાંગના નિત્ય વૈભવ આપનારા ગુણો કમ પ્રમાણે કહી બતાવું છું; કાશ્ચ કે તે ગુણો ગ્રહણ કરવાથી રાજ્યો સંપત્તિવાળા થાય છે. ૬૩

રાજાસ્ય જગતો હેતુર્વૃદ્ધ્યૈ વૃદ્ધાભિસમ્મતઃ ।

નયનાનન્દજનકઃ શશાંક ઇવ તોયધેઃ ॥ ૬૪ ॥

શંકરના મસ્તક ઉપર રહેનાર અને મનુષ્યોના નેત્રને આનંદ આપનાર ચંદ્ર, જેમ સમુદ્રમાં ભરતી ઓટ કરે છે તેમ વૃદ્ધ પુરુષના મતને અનુસરીને ચાલનાર રાજા આ જગતનો અભ્યુદય કરનાર થઈ પડે છે. ૬૪

રાજા અને પ્રજા બંનેની જરૂર.

યદિ ન સ્યાન્નરપતિઃ સમ્યહ્નેતા તતઃ પ્રજા ।

અકર્ણધારા જલધૌ વિપ્લવેતેહ નૌરિવ ॥ ૬૫ ॥

સમુદ્રમાં જેમ ખલાસી વિના વહાણ આડું અવળું અથડાઈને ખરાબ થાય છે, તેમજ રાજ્ય વહીવટનો સારી પેઠે તપાસ કરનાર અને પ્રજા માત્રને નિયમમાં ચલાવનાર રાજા ન હોય તે પ્રજા પણ જગતમાં બહુ દુઃખી થાય છે. ૬૫

ન તિષ્ઠન્તિ સ્વસ્વધર્મે વિના પાલેન વૈ પ્રજાઃ ।

પ્રજયા તુ વિના સ્વામી પૃથિવ્યાં નૈવ શોભતે ॥ ૬૬ ॥

પૃથ્વી ઉપર પ્રજાનું પાલન કરનાર રાજા ન હોય તે પ્રજા પોતપોતાના ધર્મમાં રહેતી નથી; તેમ જો પ્રજા ન હોય તે રાજા પણ શોભતો નથી- અર્થાત્ બંને એક ખીલ વિના યોગ્ય સ્થિતિએ પોહોચતાં નથી. ૬૬

ન્યાયપ્રવૃત્તો નૃપતિરાત્માનમથચ પ્રજાઃ ।

ત્રિવર્ગેણોપસન્ધત્તે નિહન્તિ ધ્રુવમન્યથા ॥ ૬૭ ॥

રાજા જો ન્યાયને રસ્તે ચાલે છે તે પોતાને અને પોતાની પ્રજાને ધર્મ, અર્થ અને કામની ભાગી કરે છે; અને જો તે અન્યાયને માર્ગે ચાલે છે તે પોતાને અને પોતાની પ્રજાને ધર્માદિકથી ભ્રષ્ટ કરીને અવશ્ય નરકમાં નાંખે છે. ૬૭

ધર્મ દ્વૈતવને રાજા વિધાય વુભુજે ભુવમ્ ।

અધર્માચૈવ નહુવઃ પ્રતિપેદે રસાતલમ્ ॥ ૬૮ ॥

યુધિષ્ઠિર રાજાએ દ્વૈતવનમાં રહીને સ્વધર્મનું સેવન કર્યું, તેથી પુ-
શ્વીનું રાજ્ય કર્યું હતું; અને નહુષે અધર્માચરણ કર્યું તેથી તેને રસાતળ
પાતાળમાં જવું પડ્યું હતું. ૬૮

વેનો નષ્ટસ્ત્વર્ધમેણ ધૃત્યુર્વૃદ્ધસ્તુ ધર્મતઃ ।

તસ્માદ્ધર્મ પુરસ્કૃત્ય યતેતાર્થાય પાર્થિવઃ ॥ ૬૯ ॥

અધર્માચરણથી વેન રાજાનો નાશ થયો હતો, અને ધર્માચરણથી પુ-
શુરાજાનો ઉદય થયો હતો; માટે રાજાએ ધર્માચરણ કરીને ધન મેલવવાના
ઉપાયો કરવા. ૬૯

યો હિ ધર્મપરો રાજા દેવાંશોડન્યશ્ચ રક્ષસામ્ ।

અંશમૂતો ધર્મલોપી પ્રજાપીડાકરો ભવેત્ ॥ ૭૦ ॥

જે રાજા ધર્મમાં પરાયણ રહેતો હોય તેનામાં દેવો અંશ ભણવો.
અને જે ધર્મનો લોપ કરતો હોય, તથા પ્રજાને પીડા કરતો હોય તેનામાં
રાક્ષસનો અંશ ભણવો. ૭૦

દિગ્પાળમાંથી રાજાની ઉત્પત્તિ.

અરાજકે હિં સર્વસ્મિન્ સર્વતો વિદ્રુતે મયાત્ ।

રક્ષાર્થમસ્ય સર્વસ્ય રાજાનમસૃજત્પ્રભુઃ ॥ ૭૧ ॥

ઇન્દ્રાનિલયમાર્કાણામગ્નેશ્ચ વરુણસ્ય ચ ।

ચન્દ્રવિત્તેશયોશ્ચાપિ માત્રા નિર્હૃત્ય શાશ્વતીઃ ॥ ૭૨ ॥

અચારે સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર એક પણ પ્રભુપાલક રાજા ન હતો ત્યારે
પ્રભુમાત્ર ભયથી ત્રાસ પામીને ચારે તરફ ભટકતી ફરતી હતી. પછી
બ્રહ્માએ તે સર્વની રક્ષા કરવા માટે ઇંદ્ર, વાયુ, યમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ,
ચંદ્ર અને કૃષ્ણર આ આઠ દિગ્પાળોના અંગોમાંથી તેજસ્વી પરમાત્મા
લઈને તેને એકઠા કર્યા અને તેમાંથી રાજાને ઉત્પન્ન કર્યા. ૭૧-૭૨

જન્મસ્થાવરાણાઞ્ચ હીશઃ સ્વતપસા ભવેત્ ।

ભાગભાગ્રક્ષણે દક્ષો યથેન્દ્રો નૃપતિસ્તથા ॥ ૭૩ ॥

ઇંદ્ર જેમ પોતાની તપશ્ચર્યાવડે સ્થાવર અને જન્મરૂપ જન્મતને ઇશ્વર
થાય છે અને ચક્ષુદ્રાશ પોતાનો ભાગ ગ્રહણ કરીને જન્મતનું રક્ષણ કરે
છે; તેમ રાજાએ પણ પોતાના તપવડે સ્થાવર અને જન્મરૂપ જન્મતને ઇશ્વર
થવા પછી તેઓની પાસેથી કર લે છે અને તેના બદલામાં તેની રક્ષા
કરે છે. ૭૩

વાયુર્ગન્ધસ્ય સદસ્ત્કર્મણઃ પ્રેરકો નૃપઃ ।

ધર્મપ્રવર્તકોઽધર્મનાશકસ્તમસો રવિઃ ॥ ૭૪ ॥

વાયુ જેમ જગતમાં સારા અને નરતા બંધને ફેલાવે છે તેમ રાજ જગતમાં સારા અને નરતાં કર્મોને ફેલાવે છે. સૂર્ય જેમ અંધારાનો નાશ કરે છે તેમ રાજ પણ અધર્મનો નાશ કરે છે. ૭૪

દુષ્કર્મદંડકો રાજા યમઃ સ્યાદ્દંડકૃદ્યમઃ ।

અગ્નિઃ શુચિસ્તથા રાજા રક્ષાર્થં સર્વભાગમુક્ ॥ ૭૫ ॥

યમ રાજ પાપીઓને શિક્ષા કરે છે, તેમ રાજ પણ પાપીઓને શિક્ષા કરે છે-માટે રાજને યમ જાણવો. અગ્નિ જેમ યજ્ઞમાં સાત્વિક, રાજસ અને તામસ દેવના યજ્ઞ ભાગતું ભક્ષણ કરે છે, તથાપિ પવિત્ર રહે છે, તેમજ રાજ પણ પ્રજા માત્રની રક્ષા કરવા માટે સારા નરતા સર્વની પાસેથી પોતાનો વાર્ષિક કર ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ પોતે પવિત્ર રહે છે-માટે રાજને અગ્નિ સમ જાણવો. ૭૫

પુપ્યત્યપાં રસૈઃ સર્વે વરુણઃ સ્વધનૈર્નૃપઃ ।

કરૈશ્ચન્દ્રો વ્હાદયતિ રાજા સ્વગુણકર્મભિઃ ॥ ૭૬ ॥

વરુણજેવ જેમ પોતાના જળથી સમસ્ત જગતું પોષણ કરે છે તેમ રાજ પોતાના ધનથી સમસ્ત જગતું પોષણ કરે છે-માટે રાજને વરુણ જાણવો. ચંદ્ર જેમ પોતાનાં કિરણોવડે પ્રજા માત્રને રંજન કરે છે, તેમ રાજ પોતાના ગુણો અને કર્મો કરીને પ્રજાને રાજ કરે છે-માટે રાજને ચંદ્ર સમાન જાણવો. ૭૬

કૌશાનાં રક્ષણે દક્ષઃ સ્યાન્નિધીનાં ધનાધિપઃ ।

ચન્દ્રોઽશેન વિના સર્વૈરંશૈર્નો ભાતિ ભૂપતિઃ ॥ ૭૭ ॥

જે રાજ ધનનું રક્ષણ કરવામાં જે ધણો ડાહ્યો હોય અને કુખેર જેવો પુષ્કળ ધનાઠય હોય તેને કુખેર સમાન જાણવો. ચંદ્રમા જેમ એક કળાથી અપૂર્ણ હોય તે શોભતો નથી તેમ રાજ પાસે પણ ધન ન હોય તે શોભતો નથી. (ઉપર જણાવેલા આઠ ગુણ જે રાજમાં હોય છે તે રાજ ગણાય છે.) ૭૭

રાજના સાત ગુણો.

પિતા માતા ગુરુઘ્રાતા બન્ધુર્વૈશ્રવણો યમઃ ।

નિચં સમગુણૈરેવાં યુક્તો રાજા ન ચાન્યથા ॥ ૭૮ ॥

પિતા, માતા, ગુરુ, ભાઈ, બંધુ, કુખેર અને યમ આ સાત પુરુષોના સાત ગુણો જેમાં હોય છે તે રાજ (પ્રજારંજક) કહેવાય છે; અને જો આ સાત ગુણો ન હોય તે રાજ (પ્રજારંજક) કહેવાય નહીં. ૭૮

ગુણસાધનસંદક્ષઃ સ્વપ્રજાયાઃ પિતા યથા ।

ક્ષમયિત્ર્યપરાધાના માતા પુષ્ટિવિધાયિની ॥ ૭૯ ॥

રાજ્યે પોતાની પ્રભને નિરંતર ગુણ શિખવવામાં પિતાની પેઠે તત્પર રહેવું, અને પુત્રના અપરાધ માત્ર સહન કરીને માતા જેમ પોતાના પુત્રોનું પોષણ કરે છે, તેમ પ્રભના અપરાધને ક્ષમા આપી તેનું પોષણ કરવું. ૭૯

હિતોપદેષ્ટા શિષ્યસ્ય સુવિદ્યાધ્યાપકો ગુરુઃ ।

સ્વમાગોદ્ધારકુદ્રાતા યથાશાસ્ત્રં પિતુર્ધનાત્ ॥ ૮૦ ॥

ગુરુ જેમ પોતાના શિષ્યને ઉત્તમ પ્રકારની વિદ્યા સંભાળીને તેને હિતોપદેશ કરે છે તેમ રાજ્યે પણ પોતાની પ્રભને વિદ્યાદાન આપીને હિતોપદેશ કરવો; અને ભાઈ જેમ પોતાના પિતાના ધનમાંથી શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે પોતાનો ભાગ જીતે કાઢી લે છે તેમ રાજ્યે પોતાની પ્રભના ધનમાંથી શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે પોતાનો વાર્ષિક કર કાઢી લેવો. ૮૦

આત્મસ્ત્રીધનગુહ્યાનાં ગોપ્તા બન્ધુસ્તુ મિત્રવત્ ।

ધનદસ્તુ કુબેરઃ સ્યાદ્યમઃ સ્યાચ્ચ સુદણ્ડકૃત્ ॥ ૮૧ ॥

મિત્ર જેમ આપણી રક્ષા કરે છે; આપણી સ્ત્રીની રક્ષા કરે છે, ધન ઉરાડવા દેતો નથી, અને ગુપ્ત વાર્તા ઉઘાડી પાડતો નથી, પણ ગુપ્તજ્ઞ રાખે છે; તેમ રાજ્યે પણ પોતાની પ્રભનું રક્ષણ કરવું, તેઓની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું, પ્રભના ધનનો ગેરઉપયોગ થવા દેવો નહીં, અને પ્રભની ગુપ્ત વાર્તા ઉઘાડી પાડવી નહીં. આ પ્રમાણે જે રાજ્ય વર્તે છે તેને મિત્ર જાણવો, ધનની મદદ કરનારા રાજ્યને કુબેર જાણવો અને કંડ-શિક્ષા કરનારા રાજ્યને યમ જાણવો. ૮૧

પ્રવૃદ્ધિમ્પતિ સંરાજ્ઞિ નિવસન્તિ ગુણા અમી ।

एते सप्त गुणा राज्ञा न हातव्याः कदाचन ॥ ८२ ॥

ઉપર ગણવેલા સાત ગુણો અભ્યુદયશાળી એવા ઉત્તમ રાજ્યમાં વસે છે માટે અભ્યુદયની ઈચ્છા રાખનારા રાજ્યે કોઈ પણ દિવસ એ સાત ગુણો ત્યાગ કરવા નહીં. ૮૨

ક્ષમતે યોડપરાધં સ શક્તઃ સુદમને ક્ષમી ।

ક્ષમયા તુ વિના મૂપો ન માત્યવિલસદ્ગુણૈઃ ॥ ૮૩ ॥

જે રાજ્ય પોતે સમર્થ હોય છતાં પણ અપરાધ કરનારી પ્રભના અપરાધને ક્ષમા કરે છે તે રાજ્ય પ્રભને શિક્ષા પણ કરી શકે છે-અર્થાત્ રાજ્યમાં ખીલ અનેક સદ્ગુણો હોય તોપણ જો તેમાં ક્ષમા ગુણ ન હોય

તો તે રાજા રાજા (રંજનકરનારો) ગણાતો નથી, માટે રાજાએ ક્ષમાભૂષણ ધારણ કરી ખીજ સદ્ગુણોને પણ શોધા આપવી જોઈએ. ૮૩

દેવાંશી રાજનું લક્ષણ.

સ્વાનુ દુર્ગુણાન્ પરિત્યજ્ય હ્યતિવાદાંસ્તિતિક્ષતે ।
દાનૈર્માનૈશ્ચ સત્કારૈઃ સ્વપ્રજારજ્જકઃ સદા ॥ ૮૪ ॥

દાન્તઃ શૂરશ્ચ શસ્ત્રાસ્ત્રકુશલોડરિનિષૂદનઃ ।
અસ્વતન્ત્રશ્ચ મેઘાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંયુતઃ ॥ ૮૫ ॥

નીચહીનો દીર્ઘદર્શી વૃદ્ધસેવી સુનીતિયુક્ ।
ગુણિજુષ્ટસ્તુ યો રાજા સ જ્ઞેયો દેવતાંશકઃ ॥ ૮૬ ॥

જે રાજા પોતાના દુર્ગુણો ત્યાગ કરીને ખીજાએ કરેલી નિંદા સહન કરતો હોય, નિરંતર દાન, માન અને સત્કાર કરી પોતાની પ્રજાને રંજન કરતો હોય, જીતે દ્રિય હોય, શૂરવીર હોય, શસ્ત્ર વિદ્યામાં અને અસ્ત્ર વિદ્યા-મંત્રના હથિયાર-જેવાં કે નારાયણાસ્ત્ર વગેરેમાં કુશળ હોય, શત્રુને નાશ કરવા શક્ત હોય, નીતિ શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે આચરણ કરતો હોય, બુદ્ધિમાન હોય, સામાન્ય અને વિશેષ જ્ઞાનવાળો હોય, નિચ લોકોને સંગ કરતો નહોય, દીર્ઘદર્શી હોય, વૃદ્ધ પુરૂષના વિચાર પ્રમાણે વર્તતો હોય, ન્યાયી હોય અને ગુણવાનને પોતાની પાસે રાખતો હોય તેવા રાજાને દેવાંશી જાણવો-એટલે કે તેવા રાજામાં દેવનો અંશ છે એમ સમજવું. ૮૪-૮૫-૮૬

વિપરીતસ્તુ રક્ષોડશઃ સ વૈ નરકમાજનઃ ।
નૃપાંશસદૃશો નિત્યં તત્સહાયગણઃ કિલ ॥ ૮૭ ॥

ઉપર ગણાવેલા ગુણોથી વિપરીત-હલકા ગુણો-જે રાજામાં હોય તે રાજામાં રાક્ષસનો અંશ જાણવો અને તેને નરક પાત્ર ગણવો. રાજાની પાસે રહેનારાં મનુષ્યોને પણ જે અંશ રાજામાં હોય તે અંશનાં માની લેવાં (રાજાના પાસવાનો રાજાના સ્વભાવને મળતાજ હોય છે.) ૮૭

તત્કૃતં મન્યતે રાજા સન્તુપ્યતિ ચ મોદતે ।
તેષામાચરણૈર્નિત્યં નાન્યથા નિયતેર્વલાત્ ॥ ૮૮ ॥

રાજા હંમેશાં પોતાના જેવા પોતાના પાસવાનોનું કહેવું કબૂલ રાખે છે અને પોતાનાં મનુષ્યો જેવા વ્યવહાર કરે છે તે વ્યવહાર જોઈને પોતે પણ દૈવબળથી તેમાં સંતોષ પામીને તેનાથી ખુશી યાય છે, પણ ખીજ કોઈ વસ્તુથી પ્રસન્ન થતો નથી. ૮૮

કરેલાં કર્મો અવશ્ય ભોગવવાંજ પડે.

અવશ્યમેવ મોક્તવ્યં કૃતકર્મફલં નરૈઃ ।

પ્રતિકારૈર્વિના નૈવ પ્રતિકારે કૃતે સતિ ॥ ૮૯ ॥

મનુષ્ય ન્યાં સુધી કરેલાં કર્મની શાંતિ કરતાં નથી ત્યાં સુધી તે કર્મના ફળને અવશ્ય ભોગવે છે; અને તે કર્મનો નાશ કર્યા પછી ફરી તે કર્મનાં ફળ ભોગવવાં પડતાં નથી. ૮૯

તથા મોગાય ભવતિ ચિકિત્સિતગદો યથા ।

ઉપદિષ્ટેડનિષ્ટહેતૌ તત્તત્કર્તુ યતેત કઃ ॥ ૯૦ ॥

જે મનુષ્યને રોગ થયો હોય તે પોતાના રોગનો ઉપાય કરી તેમાંથી મુક્ત થયા પછી સુખ ભોગવે છે, તેમ રાજા પણ પોતાનાં પાપ કર્મનો નાશ કર્યા પછીજ સુખ ભોગવે છે. તથા ઉપદેશ દ્વારા કુકર્મનું કારણ બધ્યા પછી કયો મનુષ્ય તે તે કુકર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરે? કોઈ પણ કરે નહીં. ૯૦

રજ્યતે સત્ફલે સ્વાન્તં દુષ્ફલે ન હિ કસ્યચિત્ ।

સદસદ્દોષકાન્યેવ દૃષ્ટ્વા શાસ્ત્રાણિ ચાચરેત્ ॥ ૯૧ ॥

સારૂ ફળ મળવાથી સર્વનું મન પ્રસન્ન થાય છે, પણ નરતું ફળ મળવાથી કોઈનું મન પ્રસન્ન થતું નથી; માટે સત્યાસત્ય જાણવાનાં શાસ્ત્રોમાં જોઈને તેમાં કલા પ્રમાણે આચરણ કરવું. ૯૧

રાજ્યે છતેંદ્રિય ને વિનયી થવાની આવશ્યકતા.

નયસ્ય વિનયો મૂલં વિનયઃ શાસ્ત્રનિશ્ચયાત્ ।

વિનયસ્યેન્દ્રિયજયસ્તદુક્તઃ શાસ્ત્રમૃચ્છતિ ॥ ૯૨ ॥

વિનયથી નીતિ આવે છે માટે વિનયનું મૂળ નીતિ કહેલી છે; અને વિનય શાસ્ત્રના તત્ત્વ જાણવાથી આવે છે તથા ઇંદ્રિયોનો વિનય કરવાથી પણ આવે છે, માટે છતેંદ્રિય થયેલો મનુષ્ય શાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણે છે-શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં છતેંદ્રિયપણાનું મુખ્ય કામ છે. ૯૨

આત્માનં પ્રથમં રાજા વિનયેનોપપાદયેત્ ।

તતઃ પુત્રાંસ્તતોડ્માત્યાંસ્તતો મૃત્યાંસ્તતઃ પ્રજામ્ ॥ ૯૩ ॥

માટે રાજ્યે પ્રથમ છતેંદ્રિય થઈ શાસ્ત્રનાં તત્ત્વજ્ઞાન સમજવાં અને વિનય મહત્ત્વ કરવો. ત્યાર પછી પોતાના કુમારોને વિનય શિખવવો; ત્યાર પછી કાર્યભારીયોને વિનય શિખવવો, અને પછી નોકરોને વિનય શિખવવો અને છેવટે પ્રભને વિનય શિખવવો. ૯૩

परोपदेशकुशलः केवलो न भवेन्नृपः ।

प्रजाधिकारहीनः स्यात्सगुणोऽपि नृपः क्वचित् ॥ ९४ ॥

रान्मध्ये केवण भील्योने उपदेश आपवाभां कुशलता भेणवपी नहो, किंतु पोते पलु उपदेश अडलु करवो. कारलुके ले रान् उपदेश आपवाभां कुशल होय छतां पलु पोते उपदेश अडलु करतो नहोय ते रान् कोर्ष वभते रान्पपरथी पदभ्रष्ट थाय छे. ९४

प्रानने रान् मणे पलु रान्ने प्रान भणवी दुर्लल.

न तु नृपविहीनाः स्युर्दुर्गुणा ह्यपि तु प्रजाः ।

यथा न विधवेन्द्राणी सर्वदा तु तथा प्रजाः ॥ ९५ ॥

प्रान दुर्गुणी होय-उपदेश अडलु करती न होय तोपलु ईद्राणी लेम कोर्ष दिवस ईद्र वगर विधवा रहेती नथी तेम निर्गुणी प्रान पलु निरंतर रान् वगर रहेती नथी.-रान्भां ले गुलु न होय तो ते प्रान रहित थाय-प्रान तेना त्याग करे, परंतु प्रान गुलु रहित होय तोपलु ते रान् रहित-अनाथ रहेती नथी; माटे रान्मध्ये तो अवश्य उपदेश अडलु करी प्रानने रान् करवी, अने पोताना अधिकारने अरापर अलववो. ९५

अविवेकी मंत्रीथी माहुं परिणाम.

अष्टश्रीः स्वामिता राज्ञो नृप एव न मन्त्रिणः ।

तथा विनीतदायादो दान्ताः पुत्रादयोऽपि च ॥ ९६ ॥

सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।

विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥ ९७ ॥

प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम् ।

ज्ञानांकुशेन कुर्वीत वशमिन्द्रियदान्तिनम् ॥ ९८ ॥

विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रियम् ।

तन्निरुध्यात् प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥ ९९ ॥

एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सन्निरुहणे ।

महीं सागरपर्य्यन्तां स कथं ह्यवजेष्यति ? ॥ १०० ॥

रान्ना परिणने विनथी होय, तेना कुमार वगेरे विनथी होय तोपलु रान्ना मंत्रीथी अविनथी होय तो ते रान्नी महत्ता निस्तेन थई लय छे-तेवा रान्नी प्रकृताने अंभ हागे छे. परंतु ले रान्ना मंत्रीथी पलु विनथी होय, पोते प्रान्नुं पालन

કરવામાં તત્પર રહેતો હોય અને વિનયી હોય, તે રાજા ધણી સંપત્તિ મેળવે છે. માટે રાજાએ વિષયરૂપી મહારણ્યમાં હોડતા અતિ મહોન્મત્ત થયેલા ઇન્દ્રિયરૂપી હાથીને જ્ઞાનરૂપી અંકુશવતી વશ કરવો. મન વિષયરૂપી માંસ ખાવાના લોભથી ઇન્દ્રિયોને ઉસ્કેરે છે, માટે પ્રથમ તો યત્ન પૂર્વક મનને વશ કરવું; કારણકે જ્યારે મન વશ થાય છે ત્યારે રાજા જ તેન્દ્રિય થઈ શકે છે; પણ જે રાજા એક મનનેજ વશ કરી શકતો નથી તે સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીને કેમ તાબે કરી શકશે ? કદી પણ નહીં. ૯૬-૧૦૦

પાંચ વિષયને ઝેર સમજવા.

ક્રિયાવસાનવિરસૈવિષયૈરપહારિભિઃ ।

ગચ્છત્યાક્ષિપ્તહૃદયઃ કરીવ નૃપતિર્ગ્રહમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

શબ્દઃ સ્પર્શશ્ચ રૂપજ્વ રસો ગન્ધશ્ચ પજ્વમઃ ।

ૐકૈકસ્ત્વલમેતેષાં વિનાશપ્રતિપત્તયે ॥ ૧૦૨ ॥

પરિણામે દુઃખ આપનારા, પણ દેખાવમાં અતિ મનોહર જણાતા એવા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ને ગંધમય વિષયમાં જે રાજાનું મન લપટાય છે તે રાજા વિષયાધિન થયેલા હાથીની પેઠે દુઃખી થાય છે; કારણકે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચ વિષયમાં એક એક વિષય પણ અનર્થ ઉપજાવવા સમર્થ છે, ત્યારે જ્યાં પાંચ વિષયો એક સાથે મળેલા હોય ત્યાં તો વાતજ શી ? ૧૦૧-૧૦૨

શબ્દાદિ વિષયનાં ઉદાહરણ.

શુચિર્દર્શીકુરાહારો વિદૂરભ્રમણે ક્ષમઃ ।

લુબ્ધકોદ્ગ્રીતમોહેન મૃગો મૃગયતે વધમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

મૃગ પવિત્ર છે, દર્ભના કામળ અંકુશોનો આહાર કરે છે, ધણે જગે ચેકવા શક્તિમાન છે, તે પણ તે પારધીના તીણા સ્વરવાળા ગાયન (શબ્દથી લોભાઈ) ઉપર મોહ પામી મૃત્યુ પામે છે. ૧૦૩

ગિરીન્દ્રશિખરાકારો લીલયોન્મૂલિતદ્રુમઃ ।

કરિણીસ્પર્શસંમોહાદ્ધન્વનં યાતિ વારણઃ ॥ ૧૦૪ ॥

હાથી પર્વતના શિખર જેવડો હંચો હોય છે, રમતમાં ઝાડને મૂળમાંથી હખેડી નાખે છે, પરંતુ તે હાથણીના અંગના સ્પર્શથી મોહમાં (કામથી લોભાઈ) પડી તુરંત અંધાય છે. ૧૦૪

સ્નિગ્ધદીપાશિખાલોકવિલોલિતવિલોચનઃ ।

મૃત્યુમૃચ્છતિ સંમોહાત્પતંગઃ સહસા પતન્ ॥ ૧૦૫ ॥

પતંગ દીવાની મનોહર શીખા જેઈ તેના ઉપર મોહ પામે છે, તેની દષ્ટિ

અંચળ યાય છે અને તે તુર્ત મોહથી (૩૫થી લોભાઈ) ઠીવાની શિખા ઉપર પડીને મૃત્યુ પામે છે. ૧૦૫

અગાધસલિલે મમ્નો દૂરેડપિ વસતો વસન્ ।

મીનસ્તુ સામિષં લોહમાસ્વાદયતિ મૃત્યવે ॥ ૧૦૬ ॥

દૂર ધણા અગાધ જળમાં રહેનારું માછલું રસલોભથી દૂર રહેનારા મચ્છીમારની માંસ વળગાડેલી લોઠાની આકડી (રસાસ્વાદથી લોભાઈ) મોહથી મુખમાં ઝીંટણ કરીને મૃત્યુ પામે છે. ૧૦૬

ઉત્કર્ષિતું સમર્થોડપિ ગન્તું ચૈવ સપક્ષકઃ ।

દ્વિરેફો ગન્ધલોભેન કમલે યાતિ બન્ધનમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

(લાકડાને કાપવા સમર્થ તે) બમરો, દાંતવતી કમળને કાપવા સમર્થ છે, અને પાંખના સહાયથી ઉચ્ચે પણ ઉડી શકે છે, પરંતુ તે ગંધમાં લોભ પામી મોહથી તેમાં અંધાય છે. ૧૦૭

एकैकशो विनिघ्नन्ति विषया विषसन्निभाः ।

किं पुनः पञ्च मिलिताः न कथं नाशयन्ति हि ॥ ૧૦૮ ॥

આ પ્રમાણે વિષસમાન શબ્દ આદિ એક એક વિષય પણ માણસોને મોહમાં નાખીને તેનો નાશ કરે છે, ત્યારે જો પાંચ વિષયો એકઠા મળ્યા હોય તો કેમ નાશ કરે નહીં? ૧૦૮

ત્રણ વ્યસન.

द्यूतं स्त्री मदमेवैतत्त्रितयं बहुनर्थकृत् ।

अयुक्तं युक्तियुक्तं हि धनपुत्रमतिप्रदम् ॥ ૧૦૯ ॥

જુગાર સ્ત્રી અને કમહિરા આનો ઉલટો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે અત્યંત અનર્થ કરે છે; પણ તેનો જો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે કમવાર ધન, પુત્ર અને ખુદ્ધિ આપે છે. ૧૦૯

नलधर्मप्रभृतयः सुद्यूतेन विनाशिताः ।

सकापञ्चं धनायालं द्यूतं भवति तद्विदाम् ॥ ૧૧૦ ॥

સેહેજ રીતે જુગાર ખેલવાથી નળરાજ અને યુધિષ્ઠિર રાજ પોતાના રાજ્યમાંથી પદબ્રષ્ટ થયા હતા; કારણ કે જુગાર જાણનારા જુગટીયાઓ કપટ ભરેલા જુગારથી ધન મેળવી શકે છે. પણ સાધારણ રીતે જુગાર ખેલવાથી જરા પણ ધન મેળવી શકતા નથી-તેમાં કપટની જરૂર છે. ૧૧૦

स्त्रीणां नामापि संह्रुलादि विकरोत्येव मानसम् ।

किं पुनर्दर्शनं तासां विलासोल्हासितभ्रुवाम् ॥ ૧૧૧ ॥

સ્ત્રીનું નામ પણ મોઢ ઉત્પન્ન કરી મનમાં અવશ્ય વિકાર કરે છે, ત્યારે વિલાસથી ભૂકુટ્ટીના પલકારા કરનારી સ્ત્રીના દર્શનથી મનમાં વિકાર થાય તેમાં અર્થ શું? ૧૧૧

રહઃપ્રચારકુશલા મૃદુગદ્ગદમાષિણી ।

કં ન નારી વર્ષાકુપ્યાન્નિરં રક્તાન્તલોચના ॥ ૧૧૨ ॥

મુનેરાપિ મનોઽવશ્યં સરાગં કુરુતેઽજ્ઞના ।

જિતેન્દ્રિયસ્ય કા વાર્તા કિં પુનશ્ચાજિતાત્મનામ્ ॥ ૧૧૩ ॥

વ્યાયચ્છન્તશ્ચ વ્રહવઃ સ્ત્રીષુ નાશં ગતા અમી ।

ઇન્દ્રદણ્ડકયનહુષરાવળાદ્યાઃ સદા હ્યતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

એકાંત વ્યવહાર કરવામાં કુશળ, કોમળ અને ગદગદિત ભાષણ કરનારી, જેના નેત્રના છેડા જરા રાતા હોય એવી સ્ત્રી કયા પુરુષને વશ કરતી નથી? સર્વને વશ કરે છે. સ્ત્રી જીતેન્દ્રિયમુનિના મનમાં પણ અવશ્ય વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે ઈન્દ્રિયોને અધિન રહેલા પુરુષોના મનમાં વિકાર કરે તેમાં કહેવું શું? એટલા માટેજ હંમેશાં સ્ત્રી ઉપર આસક્તિ રાખનારા ઈન્દ્ર, ઈન્ડકય, નહુષ અને રાવણ વગેરે ધણા રાજાઓ મોઢમાં ફસાઈને નાશ પામ્યા છે. ૧૧૩-૧૧૪

અતત્પરનરસ્યૈવ સ્ત્રી સુખાય ભવેત્સદા ।

સાહાયિની ગૃહ્યકૃત્યે તાં વિનાન્યા ન વિચ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

વિષય રહિત પુરુષને તેની પરણેલી સ્ત્રી હંમેશાં સુખ આપે છે અને ધરના કામમાં પણ નિરંતર સહાય કરે છે, પણ રાખેલી સ્ત્રીથી પુત્રો વગેરે ઉત્પન્ન કરવા તથા તેઓનું પાલન કરવું તે કંઈ ગૃહસ્થના કાર્યમાં મદદ કરનાર નથી. ૧૧૫

અતિમદાં હિ પિતૃતો બુદ્ધિલોપો ભવેત્કિલ ।

પ્રતિમાં બુદ્ધિવૈશદ્યં ધૈર્યં ચિત્તવિનિશ્રયમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

મહુ મદિરા પીવાથી માણસની બુદ્ધિ ઠેકાણે રહેતી નથી. પણ અવશ્ય નાશ પામે છે. અને માફકસર મદિરા પીવાથી બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ તથા નિર્મળ કરે છે, ધૈર્યતા આપે છે અને મનને સ્થિર કરે છે. પરંતુ અધ્યાત્મ રીતે પીવાથી સર્વસ્વનો નાશ કરે છે. ૧૧૬

તનોતિ માત્રયા પીતં મદ્યમન્યદ્વિનાશકૃત્ ।

કામક્રોધૌ મદ્યતમૌ નિયોક્તઘ્નૌ યથોક્ષિતમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

તથા કામ ક્રોધને પણ મહામહિષ માનવી અને તેનો પણ થયોયિત ઉપયોગ કરવો; હલદો ઉપયોગ કરવાથી તે પણ બુદ્ધિ વિષે સર્વનો નાશ કરે છે. ૧૧૭

કામક્રોધાદિકનો ક્રમ ઉપયોગ કરવો ?

કામઃ પ્રજાપાલને ચ ક્રોધઃ શત્રુનિબર્હણે ।

સેનાસંધારણી લોભો યોજ્યો રાજ્ઞા જયાર્થિના ॥ ૧૧૮ ॥

પરસ્ત્રીસંગમે કામો લોભો નાન્યધનેષુ ચ ।

સ્વપ્રજાદણ્ડને ક્રોધો નૈવ ધાર્પ્યો નૃપૈઃ કદા ॥ ૧૧૯ ॥

વિનયેષુ રાજ્યે પ્રભાની રક્ષા કરતી વખતે પ્રેમ (કામ)નો ઉપયોગ કરવો; શત્રુનો નાશ કરતી વખતે ક્રોધનો ઉપયોગ કરવો; સેનામાં વધારો કરતી વખતે લોભનો ઉપયોગ કરવો; એટલે કે સેનામાં વધારો કરવાની ઈચ્છા રાખવી અને પરસ્ત્રી સાથે સંગ કરવામાં પ્રેમનો ઉપયોગ કરવો નહીં; પરધન હરણ કરવામાં લોભનો ઉપયોગ કરવો નહીં અને પોતાની પ્રભાને શિક્ષા કરવામાં ક્રોધનો ઉપયોગ કરવો નહીં. ૧૧૮-૧૧૯

કિમુચ્યતે કુટુમ્બીતિ પરસ્ત્રીસંગમાન્નરઃ ।

સ્વપ્રજાદણ્ડનાચ્છૂરો ધનિકોઽન્યધનૈશ્ચ કિમ્ ? ॥ ૧૨૦ ॥

પરસ્ત્રી સાથે સંગ કરવાથી મનુષ્ય શું સ્ત્રીવાળો ગણાય છે ? પોતાની પ્રભાને શિક્ષા કરવાથી રાજા શું થરો ગણાય છે ? નહીં. અને ધીભલું ધન છુટી લેવાથી રાજા શું ધનાઢય થાય છે ? ના. ૧૨૦

પોતાનું કર્તવ્ય ન કરનારાને શિક્ષા.

અરક્ષિતારં નૃપતિં બ્રાહ્મણં ચાતપસ્વિનમ્ ।

ધનિકં ચાપ્રદાતારં દેવા ઘ્નન્તિ ત્યજન્ત્યધઃ ॥ ૧૨૧ ॥

દેવો, પ્રભાનું પાલન ન કરનારા રાજાને, તપ ન કરનારા બ્રાહ્મણોને અને દાન ન કરનારા કૃપણ ધનાઢયને શિક્ષા કરી નરકમાં નાખે છે. ૧૨૧

સ્વામિત્વં ચૈવ દાતૃત્વં ધનિકત્વં તપઃફલમ્ ।

એનસઃ ફલમાર્થિત્વં દાસ્યત્વં ચ દરિદ્રતા ॥ ૧૨૨ ॥

પુણ્યકર્મ કરવાથી ધણીપણું, દાતાપણું અને ધનવાનપણું મળે છે, તથા પાપકર્મ કરવાથી યાચકપણું, દાસત્વ અને દરિદ્રતા આવી મળે છે. ૧૨૨

દૃષ્ટ્વા શાસ્ત્રાણ્યતોત્માનં સન્નિયમ્ય યથોચિતમ્ ।

કુપ્યાન્નૃપઃ સ્વવૃત્તં તુ પરત્રેહ સુસ્વાય ચ ॥ ૧૧૨ ॥

માટે રાજ્યે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેમાંથી સારાસાર વિચાર શોધી પોતાના આત્માને વશ કરવો અને આલોક તથા પરલોકના સુખને માટે પોતાનું કામ બરાબર કરવું-રાજ્યે સુવધર્મનો ભાગ ન કરતાં પોતાનું કર્તવ્ય કરવું. ૧૧૩

રાજાનાં આઠ કામ.

દુષ્ટનિગ્રહણં દાનં પ્રજાયાઃ પરિપાલનમ્ ।

યજનં રાજસૂયાદેઃ કોશાનાં ન્યાયતોડર્જનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

કરદીકરણં રાત્રાં રિપૂણાં પરિમર્દનમ્ ।

ભૂમેરૂપાર્જનં ભૂયો રાજવૃત્તં તુ ચાષ્ટઘા ॥ ૧૨૫ ॥

૧. દુષ્ટને દંડ આપવો, ૨. સુપાત્રને ધન આપવું, ૩. પ્રભાનું પાલન કરવું, ૪. રાજસૂય વગેરે યજ્ઞ કરવા, ૫. ન્યાયથી ધન મેળવવું, ૬. ખીલ રાજ્યોને કર આપતા કરવા, ૭. શત્રુઓનો સંહાર કરવો, અને ૮. પૃથ્વીમાં વારંવાર વધારો કરવો-રાજ્યની સીમામાં વધારો કરવો-આ આઠ રાજાનાં કર્મ છે. ૧૨૪-૧૨૫

ન વર્ધિતં બલં યૈસ્તુ ન ભૂપાઃ કરદીકૃતાઃ ।

ન પ્રજાઃ પાલિતાઃ સમ્યક્ તે વૈ ષ્ણદતિલા નૃપાઃ ॥ ૧૨૬ ॥

જે રાજ્યો ૧ સેનામાં વધારો કરતા નથી, ૨ ખીલ રાજ્યોને ખંડીયા કરતા નથી, ૩ પ્રભાનું સારી રીતે પાલન કરતા નથી, તે રાજ્યોને વનતિલની માફક અવશ્ય નિષ્કળ બાણવા. ૧૨૬

નીચ રાજ.

પ્રજા સૂદ્વિજતે યસ્માદ્યત્કર્મ પરિનિન્દતિ ।

ત્યજ્યતે ધનિકૈર્યસ્તુ ગુણિમિસ્તુ નૃપાધમઃ ॥ ૧૨૭ ॥

જે રાજ્યને લીધે પ્રભા અત્યંત દુઃખી થાય છે, જે રાજાનું કામ ચાંદે તરફ નિંદાય છે, જે રાજ્યનો ધનવાન અને વિદ્વાનો સંગ કરતા નથી, તે રાજ્યને નીચ રાજ બાણવો. ૧૨૭

નટગાયકગણિકામલ્લષ્ણદાલ્પજાતિષુ ।

યોડતિસક્તો નૃપો નિન્ધઃ સ હિ શત્રુમુખે સ્થિતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

ને રાજ નટ, ગવૈયા, ગણિકા, મલ્લ, નપુંસક અને હલકી ભતિ ઉપર અતિશય પ્રેમ રાખે છે તે રાજ નિંદાપાત્ર છે અને તે શત્રુના મુખમાં હલો છે એમ જાણવું. તેને બ્રહ્મ યતાં વાર લાગતી નથી. ૧૨૮

બુદ્ધિમન્તં સદા દેષ્ટિ મોદતે વચ્ચકૈઃ સહ ।

સ્વં દુર્ગુણં નૈવ વેત્તિ સ્વાત્મનાશાય સ નૃપઃ ॥ ૧૨૯ ॥

ને રાજ હંમેશાં વિદ્વાનો સાથે દ્રેષ કરે છે, ધૂતોની સાથે મોજ હડાવે છે અને પોતાનાં અવશુભોને જાણતો નથી તે રાજ રાજ્યમાંથી પદબ્રહ્મ થાય છે. ૧૨૯

નાપરાધં હિ ક્ષમતે પ્રદણ્ડો ધનહારકઃ ।

સ્વદુર્ગુણશ્રવણતો લોકાનાં પરિપીડકઃ ॥ ૧૩૦ ॥

નૃપો યદા તદા લોકઃ ક્ષુભ્યતે મિચ્ચતે યતઃ ।

ગૂઢચારૈઃ શ્રાવયિત્વા સ્વવૃતં દૂષયન્તિ કે ॥ ૧૩૧ ॥

ભૂષયન્તિ ચ કૈર્ભાવૈરમાત્યાદ્યાશ્ચ તદ્વિદઃ ।

મયિ કીઢ્કચ સંપ્રીતિઃ કેષામપ્રીતિરેવ વા ॥ ૧૩૨ ॥

મમાગુણૈર્ગુણૈર્વાપિ ગૂઢં સંશ્રુત્ય ચાગ્નિલમ્ ।

ચારૈઃ સ્વદુર્ગુણં જ્ઞાત્વા લોકતઃ સર્વદા નૃપઃ ॥ ૧૩૩ ॥

સુકીર્ત્યૈં સંત્યજેન્નિત્યં નાવમન્યેત વૈ પ્રજાઃ ।

લોકો નિન્દતિ રાજંસ્ત્વાં ચારૈઃ સંશ્રાવિતો યદિ ॥ ૧૩૪ ॥

કોપં કરોતિ દૌરાત્મ્યાદાત્મદુર્ગુણલોપકઃ ।

સીતા સાધ્વ્યાપિ રામેણ ત્યક્તા લોકાપવાદતઃ ॥ ૧૩૫ ॥

શક્તેનાપિ હિ ન ધૃતો દણ્ડોઽલ્પો રજકે ક્વચિત્ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્પન્નઃ રાજા દત્તાભયોઽપિ ચ ॥ ૧૩૬ ॥

પોતાની પ્રજા અપરાધ કરે તેની ક્ષમા ન કરતાં ઉચ્ચ શિક્ષા કરે છે અને પ્રજાની પાસેથી નાણાં હરી લે છે, ત્યારે પ્રજા તેવા રાજની નિંદા કરવા માંડે છે; એટલે રાજ પ્રજાને ચારે તરફ દુઃખ દેવા માંડે છે. આ પ્રમાણે રાજ જ્યારે પોતાના ચારિત્ર્યથી બ્રહ્મ થાય છે ત્યારે લોકોમાં ખળભળાટ થાય છે. તે વખતે રાજએ ક્રિયા કાર્યભારીયો વગેરે ગુપ્તકૃતો દ્વારા મારૂં વૃતાંત સંભળાવીને મને દૂષણ આપે છે અને ક્રિયાક્રિયા સદ્ગુણોથી મને ભૂષિત કરે છે તથા મારા ગુણ અને અવશુભોથી ક્રિયા લોકો મારા ઉપર પ્રેમ કરે છે તથા ક્રિયા લોકો મારા ઉપર અપ્રેમ કરે છે; અને પ્રેમ કરનારાઓની મારા ઉપર કેવી પ્રીતિ છે એ સંધળું રાજએ કૃતો દ્વારા સાંભળી લેવું; અને લોક પર-

પરાથી પણ તે સર્વ જાણું અને પછી રાજ્યે નિરંતર પોતાના અવગુણનો ત્યાગ કરવો. અને પોતાની પ્રજાનું અપમાન ન કરતાં તેને નિરંતર માન આપવું. કદાચિત્ દૂત લોકો રાજની પાસે આવીને કહે કે, હે રાજ! પ્રજા તમારી નિંદા કરે છે. તે વખતે જો રાજ દુષ્ટ બુદ્ધિને લીધે કોપ કરે તો જાણું કે તે રાજ પોતાના અવગુણને સ્વીકાર કરનારો નથી-દુરાત્મા છે. તેવો રાજ પ્રજામાં અકારો થઈ પડે છે. દૃષ્ટાંતમાં જેમકે સીતા સાધ્વી અને દોષ રહિતા હતાં તોપણ રામચંદ્રે લોકાપવાદથી ડરીને તેનો ત્યાગ કર્યો હતો; કિંતુ પોતે શક્તિમાન હતાં પણ તેમણે ધોખીને નરાપણુ શિક્ષા કરી ન હતી, -કારણકે રામ, સામાન્ય જ્ઞાન અને વ્યવહાર જ્ઞાનમાં કુરાળ હતા; અને તેમણે પોતાના અવગુણ બતાવનારા લોકોને અક્ષયવચન પણ આપ્યું હતું. ૧૩૦-૧૩૬

સમક્ષં વક્તિ ન ભયાદ્રાજ્ઞો ગુર્વપિ દૂષણમ્ ।

સ્તુતિપ્રિયા હિ વૈ દેવા વિષ્ણુમુત્યા ઇતિ શ્રુતિઃ ॥ ૧૩૭ ॥

કિં પુનર્મનુજા નિત્યં નિન્દાજઃ ક્રોધ ઇત્યતઃ ।

રાજા સુભાગદણ્ડી સ્યાત્ સુક્ષ્મી રજ્જક સદા ॥ ૧૩૮ ॥

રાજમાં મોટા અવગુણો હોય તોપણ તેની સમક્ષમાં માણસ તેના અવગુણો કહી શકતો નથી; કારણ કે વિષ્ણુ આદિ દેવોને પણ પ્રસા પ્રિય લાગે છે, પણ નિંદા સારી લાગતી નથી આમ વેદ વચન છે; ત્યારે મનુષ્યને સ્તુતિ સારી લાગે તેમાં આશ્ચર્ય શું ? સ્તુતિ સર્વને પ્રિય લાગે છે પરંતુ નિંદા કોઈને પણ સારી લાગતી નથી. નિંદા કરવાથી સામા મનુષ્યના મનમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે કોઈની પણ નિંદા કરવી નહીં. તથા રાજ્યે પોતાનું રાજ્ય સારી વ્યવસ્થામાં ચાલે તેમ સર્વ પ્રજાને શિક્ષા કરવી ક્ષમા રાખવી, અને પ્રજાને હિંમેશાં પ્રસન્ન રાખવી. ૧૩૭-૧૩૮

યૌવનં જીવિતં ચિત્તં છાયા લક્ષ્મીશ્ચ સ્વામિતા ।

ચન્ચલાનિ ષડૈતાનિ જ્ઞાત્વા ધર્મરતો ભવેત્ ॥ ૧૩૯ ॥

રાજ્યે યૌવન, જીવન, મન, છાયા, લક્ષ્મી અને પ્રભુતા-એ છ વસ્તુ નાશવંત માનીને ધર્મ ઉપર પ્રેમ રાખવો. ૧૩૯

કેવા રાજાનો પ્રજા ત્યાગ કરે !

અદાનેનાપમાનેન છલાન્ન કટુવાક્યતઃ ।

રાજ્ઞઃ પ્રબલદણ્ડેન નૃપં મુચ્ચતિ વૈ પ્રજા ॥ ૧૪૦ ॥

રાજ દાન આપતો નહોય અથવા આપતો હોય તો કુપાત્રને આપતો હોય, પ્રજાનું અપમાન કરતો હોય, કપટી હોય, કટુ ભાષણ કરતો હોય અને મહા-શિક્ષા કરતો હોય તેવા રાજાનો પ્રજા ત્યાગ કરે છે. ૧૪૦

વિપરીતગુણૈરોષેઃ સાન્વયા રજ્યંતે પ્રજા ।

एकस्तनोति दुष्कीर्त्तिं दुर्गुणः संघशो न किम् ॥ १४१ ॥

(ઉપર જણાવેલા) અવગુણોને ક્ષીણે પુત્ર પૌત્રાદિક સહિત પ્રજા રાજા ઉપર ઉદાસ થાય છે; કારણકે ઉપર જણાવેલા અવગુણોમાંનો એક અવગુણ પણ અપકીર્તિ કરાવનારો છે ત્યારે તે સઘળા અવગુણો અપયશ કરાવે તેમાં આશ્ચર્ય શું ? ૧૪૧

વર્જવા યોગ્ય વસ્તુ.

मृगयाक्षास्तथा पानं गर्हितानि महाभुजात् ।

दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदो पाण्डुनैषधवृष्णिषु ॥ १४२ ॥

મૃગયા, દૂત અને મદ્યપાન આ ત્રણ બાબત રાજાને ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; કારણકે તે વિષયમાં અનુક્રમે પાંડુ, નળ અને યાદવોને વિપત્તિ પડેલી જોવામાં આવી છે. ૧૪૨

कामक्रोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा ।

षड्वर्गमुत्सृजेदेनमास्मिस्त्यक्ते सुखी नृपः ॥ १४३ ॥

दण्डक्यो नृपतिः कामाक्रोधाच्च जनमेजयः ।

लोभादૈલस्तુ રાજર્ષિર્મોહાદ્વાતાપિરાસુરઃ ॥ ૧૪૪ ॥

पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाहंभोद्भवो नृपः ।

प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ॥ १४५ ॥

રાજા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ માન તથા મદ આ છ શત્રુ વર્જનો ત્યાગ કર્યા પછી સુખી થાય છે. (દૃષ્ટાંત તરિકે કહે છે કે) દંડક્ય* રાજા કામને ક્ષીણે મૃત્યુ પામ્યો હતો; જનમેજય† ક્રોધથી નાશ પામ્યો હતો; ઐલ‡ રાજર્ષિ લોભથી નાશ પામ્યો હતો; વાતાપિ§ નામનો અસુર મોહથી નાશ પામ્યો હતો; રાવણ|| નામનો દૈત્ય અહકારથી નાશ પામ્યો હતો; અને હંભપુત્ર¶ મદથી નાશ પામ્યો હતો. આ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા રાજાઓ કામાદિકનો આશ્રય કરનારા તેનાથી નાશ પામ્યા હતા. ૧૪૩-૧૪૫

शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

अम्बरीषो महाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥ १४६ ॥

* દંડ રાજા ઈલાકુનો નાનો પુત્ર. જુઓ ઉત્તરકાંડ સર્ગ ૮૦,૮૧. † જનમેજયનો ઇતિહાસ “અંદ્રકાન્ત”ના ૫૪૧૧૩થી જુવો. ‡ પુરુરવ. § વાતાપિનો ઇતિહાસ “રામાયણ”ના ૫૪ ૩૪૬માં જુવો. || રાવણનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. ¶ જુઓ “કળાવિલાસ.” ૫૫૮ ૧૧૭.

પ્રતાપી પરશુરામે અને ભાગ્યશાળી અંબરીષ રાજ્યએ કામાદિક છ રિ-
પુનો ત્યાગ કરવાથી લાંબાકાળ પર્યંત પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. ૧૪૬

વર્ધયન્નિહ ધર્માર્થો સેવિતૌ સદ્ગિરાદરાત્ ।

નિગૃહીતેન્દ્રિયગ્રામઃ કુર્વીત ગુરુસેવનમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

શાસ્ત્રાય ગુરુસંયોગઃ શાસ્ત્રં વિનયવૃદ્ધયે ।

વિદ્યાવિનીતો નૃપતિઃ સતાં ભવતિ સમ્મતઃ ॥ ૧૪૮ ॥

મનુષ્યે જગતમાં જીતેન્દ્રિય થઈ સત્પુરૂષે સેવેલા ધર્મ તથા અર્થમાં
આદરપૂર્વક વધારો કરતા જતું અને ગુરુજનની સેવા કરવી. શાસ્ત્રનો
અભ્યાસ કરવા માટે ગુરુજનની સેવા કરવી. અને વિનયમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે
શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો કહ્યો છે; કારણકે વિદ્યાભ્યાસ કરવાથી રાજ વિનીત
થાય છે અને વિનયવંત રાજ સત્પુરૂષોમાં માનીતો થાય છે. ૧૪૭-૧૪૮

પ્રેર્યમાણોઽપ્યસદ્ગૃત્તૈર્નાકાર્યેષુ પ્રવર્ત્તે ।

શ્રુત્યા સ્મૃત્યા લોકતશ્ચ મનસા સાધુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

યત્કર્મ ધર્મસંજ્ઞં તદ્વચવસ્યતિ ચ પાંડિતઃ ।

આદદાનપ્રતિદાનકલાસમ્યક્ મહીપતિઃ ॥ ૧૫૦ ॥

દુરાચરણી લોકો નિય કામ કરવાનું કહે તથાપિ જે રાજ તેવાં કાર્ય
કરતો નથી, પણ વેદ, સ્મૃતિ અને લોકાચારને અનુસરીને પોતાના
મનમાં સારી રીતે નિર્ણય કરેલું ધર્મ કર્મ કરે છે તથા દેવા લે-
વાની કળામાં ધણો નિપુણ હોય છે-એટલે કે ક્યાં દાન આપવું અને તે
કેટલું તથા કેમ-તે જાણે છે તથા લેવાની બાબતમાં પણ કુશળ હોય છે તે
રાજને પાંડિત જાણવો. ૧૪૯-૧૫૦

જિતેન્દ્રિયસ્ય નૃપતેર્નાતિશાસ્ત્રાનુસારિણઃ ।

ભવન્નયુચ્છલિતા લક્ષ્મ્યઃ કીર્ત્તયશ્ચ નમસ્પૃશઃ ॥ ૧૫૧ ॥

જે રાજ જીતેન્દ્રિય હોય અને નીતિ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તેલો હોય તે
રાજની સંપત્તિ વૃદ્ધિ પામે છે અને તેની કીર્તિ આકાશનો સ્પર્શ કરે છે
અર્થાત્ સ્વર્ગ સુધી જાય છે. ૧૫૧

ચાર વિદ્યા ભણવી.

આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તા દણ્ડનીતિશ્ચ શાશ્વતી ।

વિદ્યાશ્ચતસ્ર એવૈતા અભ્યસેન્નૃપતિઃ સદા ॥ ૧૫૨ ॥

રાજ્યને નીતિ શાસ્ત્રમાં કુશળ થવા માટે નિલ આન્વિક્ષિકી, ત્રયી, વાર્તા
અને દંડનીતિ આ ચાર વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો. ૧૫૨

આન્વીક્ષિક્યાં તર્કશાસ્ત્રં વેદાન્તાદ્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

ત્રય્યાં ધર્મો હ્યધર્મશ્ચ કામોઽકામઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થાનયૌ તુ વાર્તાયાં દણ્ડનીત્યાં નયાનયૌ ।

વર્ણાઃ સર્વાશ્રમાશ્ચૈવ વિદ્યાસ્વાસુ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

આન્વીક્ષિકી વિદ્યામાં વેદાંત અને તર્ક શાસ્ત્રને ગણેલું છે; ત્રયી વિદ્યામાં ધર્મ અધર્મ અને સકામ નિઃકામ ધર્મની બાબત વર્ણવી છે; વાર્તા વિદ્યામાં ધન સંપાદન કરવાના તથા અનર્થને અટકાવવા ઉપાયો કહેલાં છે; દંડ નીતિમાં ન્યાયથી ચાલવું તથા અન્યાયને માર્ગે જનારાને શિક્ષા આદિ કરવાનું કહ્યું છે. જેમ વિદ્યા ચાર છે તેમજ ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમ છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ છે તથા બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી એ આશ્રમ છે, તે ઉપર જણાવેલી વિદ્યાને આશ્રય કરીને વર્તે છે. ૧૫૩-૧૫૪

અંગાનિ વેદાશ્ચત્વારો મીમાંસા ન્યાયવિસ્તરઃ ।

ધર્મશાસ્ત્રપુરાણાનિ ત્રયીદં સર્વમુચ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

વેદનાં અંગ-(શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ.) ૩ગ્, ૩જુયપ્ સામ અને અથર્વ-એ ચાર વેદ; મીમાંસા, ન્યાયશાસ્ત્ર-તર્ક-શાસ્ત્ર, મનુ આદિકતાં બનાવેલાં ધર્મશાસ્ત્રો અને બ્રહ્મ પુરાણ વિગેરે પુરાણો આ સર્વતું ત્રયી નામ કહેવાય છે. (તેનો ત્રયીમાં સમાવેશ થાય છે.)

કુર્સીદઃકૃષિવાણિજ્યં ગોરક્ષાવાર્તાયોચ્યતે ।

સમ્પન્નો વાર્તાયા સાધુર્ન વૃત્તેર્ભયમૃચ્છતિ ॥ ૧૧૬ ॥

વ્યાજ વટંતરનો ધંધો, ખેતીવાડીનો ધંધો, વ્યાપાર અને ગોપાલન, આ સર્વ બાબત વાર્તાના નામથી ઓલાય છે; જે સત્પુરૂષ વાર્તાવિદ્યામાં કુશળ હોય છે તેને આજીવિકાનો ભય રહેતો નથી. ૧૫૬

દમો દણ્ડ इति ख्यातस्तस्माद्दण्डो महीपतिः ।

तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते ॥ ૧૧૭ ॥

હુઝને શિક્ષા કરવી તેનું નામ દંડ કહેવાય છે અને તે રાજને અધિન હોવાથી રાજ પોતે દંડના નામથી ઓળખાય છે, તે દંડ નામધારી રાજની નીતિ એટલે કે સારા નરતા પુરૂષોનો નિર્ણય કરવો તેનું નામ દંડનીતિ-રાજનીતિ કહેવાય છે. ૧૫૭

આન્વીક્ષિક્યાત્મવિજ્ઞાનાદ્ધર્ષશોકૌ વ્યુદસ્યતિ ।

उमौ लोकाववाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन् यथाविधि ॥ ૧૧૮ ॥

આન્વિક્ષિકી વિદ્યા બહુવાથી મનુષ્યને જ્ઞાન મળે છે, અને આત્મ જ્ઞાન

યવાથી મનુષ્ય હર્ષેનો તથા શોકનો ત્યાગ કરે છે અને વિધિ પ્રમાણે ત્રણ વિધામાં અનુસરે છે તે આલોક અને પરલોક બંને લોકને મેળવે છે. ૧૫૮

આનૃશંસ્યં પરી ધર્મઃ સર્વપ્રાણમૃતાં યતઃ ।

તસ્માદ્રાજાનૃશંસ્યેન પાલયેત્કૃપણં જનમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

ન હિ સ્વસુખમન્વિચ્છન્ પીડયેત્કૃપણં જનમ્ ।

કૃપણઃ પીડ્યમાનઃ સ્વમૃત્યુના હન્તિ પાર્થિવમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

સર્વ પ્રાણિયોનો મુખ્ય ધર્મ દયા છે માટે રાજ્યે દીન પ્રભુનું દયાથી પાલન કરવું, પરંતુ પોતાનું સુખ ઈચ્છી દુર્બળ પ્રભુને પીડવી નહીં; કારણકે પીડાતી કૃપણ પ્રજા પોતાના મૃત્યુવડે રાજ્યનો નાશ કરે છે.

તાત્પર્ય કે પીડાતાં નગરજનો મરણીયાં થઇને રાજ્યનો નાશ કરે છે. ૧૬૦

સત્સંગ દુઃસંગ.

સુજનૈઃ સંગતં કુર્યાદ્ધર્માય ચ સુસ્વાય ચ ।

સૈવ્યમાનસ્તુ સુજનૈર્મહાનતિવિરાજતે ॥ ૧૬૧ ॥

ધર્મ અને સુખ સંપાદન કરવા માટે સત્પુરુષોનો સંગ કરવો; કારણકે સુજનનો સંગ કરવાથી પોતાની શોભામાં વધારો થાય છે. ૧૬૧

હિમાંશુમાલી ચ યથા નવોત્ફલોત્પલં સરઃ ।

આનન્દયાતિ ચેતાંસિ તથા મુજનચેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

ચંદ્રમા તળાવમાં ઉગેલાં નવાં કમળોને ખીલવીને જેમ તળાવને શોભા આપે છે તેમજ સજ્જનનું નિર્મળ ચરિત્ર પણ મનુષ્યોનાં મનને આનંદ પમાડે છે. ૧૬૨.

ગ્રીષ્મસૂર્યાશુસન્તપ્તમુદ્વેજનમનાશ્રયમ્ ।

મરુસ્થલમિવોદગ્રં સ્વજેદ્વર્જનસંગતમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

ઉનાળામાં સૂર્યનાં કિરણોથી તપી ગયેલી, ભયંકર અને આશ્રય રહિત મરુભૂમિ (મારવાડ) જેમ અત્યંત દુઃખ આપે છે, તેમજ ઉનાળાના સૂર્ય કિરણ જેવો પ્રચંડ તાપ-સંતાપ આપનાર ભયંકર અને નિરાધાર દુર્જનનો સમાગમ દુઃખદાયક છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ૧૬૩

નિશ્વાસોદ્ગીર્ણહૃત્મુક્ધૂમધૂમ્નીકૃતાનૈઃ ।

વરમાશીવિષૈઃ સઙ્ગં કુર્યાન્નિત્વેદુર્જનૈઃ ॥ ૧૬૪ ॥

નિશ્વાસ નાખીને ઓછી કાઢેલા વિષામિત્રા ધૂમાડાથી જેનાં મુખ ધુસરા રંગનાં છે એવા ઝેરી સર્પોની સાથે સંગ કરવો તે સારું; પરંતુ દુર્જનોની સાથે સંગ કરવો તે નહીં સારું. ૧૬૪

ક્રિયતેऽભ્યર્હणीयाय सुजनाय यथाञ्जलिः ।

ततः साधुतरः कार्यो दुर्जनाय हितार्थिना ॥ १६५ ॥

મનુષ્ય માનપાત્ર સત્પુરૂષને જેવી રીતે નમસ્કાર કરતો હોય તે કરતાં પોતાના ભલાને માટે તેણે દુર્જનને વધારે વાર નમસ્કાર કરવા. ૧૬૫

મધુર વાણી.

नित्यं मनोऽपहारिण्या वाचा प्रह्लादयेज्जगत् ।

उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाञ्छनदोऽपि सन् ॥ १६६ ॥

મનુષ્યે નિરંતર મનને આનંદ આપે તેવી મધુર વાણી બોલીને જગતને રાજી રાખવું; કારણ કે ધન આપનારો પણ બે કડોર વેણ કહે છે તેો તે સંતાપકારક થઈ પડે છે. ૧૬૬

हृदि विद्ध इवाव्यर्थं यया संतप्यते जनः ।

पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ १६७ ॥

વિદ્વાનને બીજા દુઃખ આપે છતાં પણ તેણે મનુષ્યના મનમાં પ્રહારની પેઠે અત્યંત દુઃખ ઉપજવનારી વાણી બોલવી નહીં. ૧૬૭

प्रियमेवाभिधातव्यं निस्यं सत्सु द्विषत्सु वा ।

शिखीव कैकां मधुरां वाचं ब्रूते जनप्रियः ॥ १६८ ॥

મનુષ્યે હંમેશાં મિત્રોની સાથે અને શત્રુઓની સાથે મધુર વાણીથી બોલવું; પણ અપ્રિય વાણીથી બોલવું નહીં; કારણ કે મધુર વાણી બોલનારો મધુર જેમ લોકપ્રિય છે તેમજ મધુર વાણી બોલનારો મનુષ્ય પણ લોકપ્રિય થઈ પડે છે. ૧૬૮

मदरक्तस्य हंसस्य कौकिलस्य शिखण्डिनः ।

हरन्ति न तथा वाचो यथा वाचो विपश्चिताम् ॥ १६९ ॥

બુદ્ધિશાળી મનુષ્યની વાણી જેટલે દરજ્જે સામા મનુષ્યના મનને રંજન કરી શકે છે, તેટલે દરજ્જે મદથી ઉત્કંઠિત થયેલા હંસની વાણી અને મધુરની વાણી મનને હરણ કરી શકતી નથી. ૧૬૯

ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रियमिच्छन्ति सत्कृतम् ।

श्रीमन्तो वन्द्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ १७० ॥

જે મનુષ્યોને જગતમાં પ્રિય થવાની ઈચ્છા હોય તથા સત્કાર સંપાદન કરવાની ઈચ્છા હોય, તેમણે મધુર વાણી બોલવી-અને મધુર ભાષણ કરનારા તે લોકોને, શ્રીમંત, પવિત્ર ચરિત્રાળા અને મનુષ્યના આકારમાં દેવા જાણવા. ૧૭૦

ન હીદૃશં સંવનનં ત્રિષુ લોકેષુ વિદ્યતે ।

દયા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાનઞ્ચ મધુરા ચ વાક્ ॥ ૧૭૧ ॥

પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખવી, તેઓની સાથે મિત્રતા રાખવી, તેને ધનાદિકનું દાન આપવું અને મધુર વાણીથી સર્વની સાથે બાબલુ કરવું આના બેલું બીજું ત્રણ લોકમાં એક પણ વશીકરણ નથી. ૧૭૧

રાજનું વર્તન.

શ્રુતિરાસ્તિક્યપૂતાત્મા પૂજયેદ્દેવતાં સદા ।

દેવતાવદ્ગુરુજનમાત્મવચ્ચ સુહૃજ્જનાન્ ॥ ૧૭૨ ॥

રાજએ ઈશ્વર ઉપર એક નિષ્ઠા રાખી પવિત્ર મનથી નિત્ય તેની પૂજા કરવી; વડીલોને દેવતા સમાન ગણવા અને બંધુઓને પોતાના સમાન ગણવા. આ સામવેદનાં વચન છે. ૧૭૨

પ્રણિપાતેન હિ ગુરૂન્ સતોડનૂચાનવેષ્ટિતાઃ

કુર્વીતાંભિમુલાન્દેવાન્ ભૂયૈ સુકૃતકર્મણા ॥ ૧૭૩ ॥

રાજએ વેદ પારંગત સારા પંડિતોનો સમાગમ કરી પોતાના ઉદય માટે સત્પુરુષોને અને વડીલોને પ્રણામ કરીને અનુકૂળ કરવા તથા યજ્ઞાદિક સત્કર્મ કરીને દેવાને અનુકૂળ કરવા-સર્વનો પ્રેમ મેળવવો. ૧૭૩

સદ્ભાવેન હરેન્મિત્રં સદ્ભાવેન ચ બાન્ધવાન્ ।

સ્ત્રીભૃત્યૌ પ્રેમમાનાભ્યાં દાક્ષિણ્યેનેતરં જનમ્ ॥ ૧૭૪ ॥

સન્નતતાથી મિત્રને અને બંધુ વગેરેને વશ કરવા; પ્રેમ દર્શાવીને સ્ત્રીને વશ કરવી; માન આપીને ચાકર વર્જને વશ કરવા અને ઉદારતાથી બીજા મનુષ્યોને વશ કરવાં. ૧૭૪

રાજ ગુણો.

બલવાન્ બુદ્ધિમાન્ શૂરો યો હિ યુક્તપરાક્રમી ।

વિત્તપૂર્ણાં મહીં મુંક્તે સ ભૂપો ભૂપતિર્ભવેત્ ॥ ૧૭૫ ॥

જે રાજ બળવાન, બુદ્ધિમાન અને શૂરવીર હોય, પરાક્રમનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી ભણતો હોય તે રાજ ચક્રવર્તી થઈને ધનથી પૂર્ણ ભરેલી સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરે છે. ૧૭૫

પરાક્રમો બલં બુદ્ધિઃ શૌર્યમેતે વરા ગુણાઃ ।

૯મિહીનોડન્યગુણયુઙ્ગાહીમુક્સધનોડપિ ચ ॥ ૧૭૬ ॥

મહીં સ્વલ્પાં નૈવ મુંક્તે દ્વતરાજ્યાદ્વિનશ્યતિ ।
મહાધનાઞ્ચ નૃપતેર્વિભાલ્પોઽપિ પાર્થિવઃ ॥ ૧૭૭ ॥

અવ્યાહતાજ્ઞસ્તેજસ્વી ઇમિરેવ ગુણૈર્ભવેત્ ।

રાજ્ઞઃ સાધારણાસ્ત્વન્યે ન શક્તા મૂપ્રસાધને ॥ ૧૭૮ ॥

પરાક્રમ, બળ, બુદ્ધિ અને શૌર્ય આટલા ઉત્તમ ગુણો કહેલા છે. રાજ્ય ધનવાન હોય અને તેનામાં બીજા ગુણો પણ હોય, પરંતુ પરાક્રમાદિ ગુણો જે તેનામાં ન હોયતો તે રાજ્ય નાનું રાજ્ય પણ ચલાવી શકતો નથી, પણ રાજ્યપદ ઉપરથી તુરત ભ્રષ્ટ થાય છે પણ જે રાજ્યમાં ઉપર જણાવેલા ચાર ગુણો હોય છે તે અસ્ખલિત આજ્ઞાવાળો અને પ્રતાપી નિવડે છે, અને તે રાજ્ય સાધારણ હોય તો પણ મહાધનવંત છતાં ઉપરના ચાર ગુણ રહિત રાજ્યો કરતાં અધિક પ્રકાશે છે; પરંતુ ચાર ગુણ રહિત સાધારણ રાજ્યો પૃથ્વીને સંપાદન કરવા શક્તિમાન થતા નથી. ૧૭૬-૧૭૮

સ્વનિઃ સર્વધનસ્યેયં દેવદૈત્યવિમર્દિની ।

મૂમ્યર્થે મૂમિપતયઃ સ્વાત્માનં નાશયન્સ્યપિ ॥ ૧૭૯ ॥

હજારો દેવ અને દૈત્યનો સંહાર કરનારી-જેને માટે પરસ્પર યુદ્ધ કરીને હજારો દેવદૈત્યો મરણ પામ્યા છે. એવી આ પૃથ્વી સર્વ ધનની એક ખાણ છે. તે પૃથ્વી સંપાદન કરવા માટે રાજ્યો પોતાના દેહનો પણ ત્યાગ કરે છે-હડીને મરણ પામે છે. ૧૭૯

ઉપભોગાય ચ ધનં જીવિતં યેન રક્ષિતમ્ ।

ન રક્ષિતા તુ મૂર્યેન કિં તસ્ય ધનજીવિતૈઃ ॥ ૧૮૦ ॥

જે રાજ્ય ઉપભોગ માટે ધનનું અને જીવનનું રક્ષણ કરે છે, પરંતુ પૃથ્વીનું રક્ષણ કરતો નથી તે રાજ્યનાં ધન અને જીવન શું કામનાં ? ૧૮૦

ન યથેષ્ટવ્યયાયાલં સઙ્ચિતં તુ ધનં ભવેત્ ।

સદાગમાદ્વિના કસ્ય કુબેરસ્યાપિ નાજ્જસા ॥ ૧૮૧ ॥

સારી આવક વિના કોઈ મનુષ્ય સંગ્રહ કરી મૂકેલા ધનને એકદમ ઈચ્છાનુસાર ખર્ચી શકતો નથી; મનુષ્ય તો શું પણ કુબેરનું સંગ્રહ કરેલું ધન પણ સારી આવક વિના એકદમ ખર્ચી શકાતું નથી. ૧૮૧

પૂજ્યસ્ત્વેર્ભિર્ગુણૈર્મૂપો ન મૂપઃ કુલસમ્ભવઃ ।

ન કુલે પૂજ્યતે યાદૃગ્બલશૌર્યપરાક્રમૈઃ ॥ ૧૮૨ ॥

જે રાજ્યમાં ઉપર જણાવેલા પરાક્રમ, બળ, બુદ્ધિ અને શૌર્ય આ ચાર

યુક્તો હોય છે તે રાજ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે, પરંતુ રાજકુળમાં જન્મગ્રહ-
ણ કરવાથી રાજ પ્રતિષ્ઠા પામતો નથી. (માનવું કારણ પરાક્રમાદિક છે) ૧૮૨

સામંતાદિકના ભેદો.

લક્ષકર્ષમિતો માગો રાજતો યસ્ય જાયતે ।

વત્સરે વત્સરે નિયં પ્રજાનાન્ત્વવિપીડનૈઃ ॥ ૧૮૩ ॥

સામન્તઃ સ નૃપઃ પ્રોક્તો યાવલ્લક્ષત્રયાવધિ ।

તદુર્ધ્વે દશલક્ષાન્તો નૃપો માણ્ડલિકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૮૪ ॥

તદૂર્ધ્વન્તુ ભવેદ્રાજા યાવદ્વિંશતિલક્ષકઃ ।

પૃચ્ચાશલક્ષપર્થ્યન્તો મહારાજઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૮૫ ॥

તતસ્તુ કોટિપર્થ્યન્તઃ સ્વરાટ્ સમ્રાટ્ તતઃ પરમ્ ।

દશકોટિમિતો યાવદ્વિરાટ્ તુ તદનન્તરમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

પૃચ્ચાશત્કોટિપર્થ્યન્તઃ સાર્વભૌમસ્તતઃ પરમ્ ।

સમ્રાટ્પા ચ પૃથિવી યસ્ય વશ્યા ભવેત્સદા ॥ ૧૮૭ ॥

જે રાજને પ્રતિ વર્ષે પ્રભને પીડા કર્યા વિના રાજ્યમાંથી, નિરંતરની એક
લાખ કર્ષ (એક નતનો સિક્કો) ની, ભાગ તરિકે ઉપજ હોય છે, તેને સામંત
કહે છે; જેને દર વર્ષે રાજ્યમાંથી ભાગ તરિકે ત્રણ લાખ કર્ષની ઉપજ
થાય છે તે નૃપ કહેવાય છે; જેને દર વર્ષે ચાર લાખ કર્ષથી માંડીને દશ
લાખ કર્ષપર્યંત રાજ્યમાંથી ઉપજ થતી હોય તેને માંડલિક રાજ કહે છે;
જેને દર વર્ષે અગ્યાર લાખ કર્ષથી માંડીને વીશ લાખ કર્ષ સુધી રાજ્યમાંથી
ઉપજ થતી હોય તેને રાજ જણવો. જેને દર વર્ષે રાજ્યમાંથી એકવીશ લાખથી
લઈને પચાસ લાખ સુધી કર્ષ ઉપજતા હોય તે મહારાજ કહેવાય છે. જેને
દર વર્ષે એકાવન લાખથી માંડી એક ક્રોડપર્યંતની ઉપજ થતી હોય તે
સ્વરાટ્ કહેવાય છે. જેને પ્રતિ વર્ષે રાજ્યમાંથી બે કરોડથી લઈને દશ કરોડ
સુધીના કર્ષની ઉપજ થતી હોય તે સમ્રાટ્ કહેવાય છે. જેને પ્રતિ વર્ષે
રાજ્યમાંથી અગ્યાર કરોડ કર્ષથી માંડીને પચાસ કરોડ કર્ષ સુધીની ઉપજ
થતી હોય તે વિરાટ્ કહેવાય છે; અને જેને દર વર્ષે તે કરતાં પણ અધિક ઉપજ
થતી હોય, તથા નિત્ય સમ્રાટ્પવાળી સમસ્ત પૃથ્વી જેના સ્વાધિનમાં
હોય તે સાર્વભૌમ કહેવાય છે. ૧૮૩-૧૮૭

સ્વભાગમૃત્યા દાસ્યત્વે પ્રજાનાન્ત્વ નૃપઃ કૃતઃ ।

બ્રહ્મણા સ્વામિરૂપસ્તુ પાલનાર્થં હિ સર્વદા ॥ ૧૮૮ ॥

રાજ પેતાના કર્ષથી પગાર ગ્રહણ કરે છે માટે બ્રહ્માએ તેને પ્રભને

ચાકર બનાવ્યો છે અને તે નિત્ય પ્રભતું રક્ષણ કરે છે માટે તેને બ્રહ્માએ પ્રભનો સ્વામી બનાવ્યો છે-તાત્પર્ય એ કે રાજ કરૂં પી પગાર લેવાથી પ્રભનો ચાકર છે અને રક્ષણ કરવાથી તેનો સ્વામી છે. ૧૮૮

સામન્તાદિસમા યે તુ મૃત્યા અધિકૃતા મુવિ ।

તે તુ સામન્તસંજ્ઞાઃ સ્યૂરાજભાગહરાઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૮૯ ॥

પૃથ્વી ઉપર જેઓને અમૂક પગાર ઠરાવીને રક્ષણ કરવા માટે રાખવામાં આવ્યા હોય તેઓને પ્રથમ કહેવા સામંત સરખા બનવા, પણ સામંત બનવા નહીં; અને તે સામંતો ક્રમવાર રાજ્યમાંથી પોતાનો ભાગ મહણ કરે છે અને તેઓનું નામ સામંત કહેવાય છે. ૧૮૯

સામન્તાદિપદમ્રષ્ટાસ્તતુલ્યં મૃતિપોષિતાઃ ।

મહારાજાદિમિસ્તે તુ હીનસામન્તસંજ્ઞકાઃ ॥ ૧૯૦ ॥

જેઓ સામંત આદિ પદવીથી પદભ્રષ્ટ થયા હોય તેવાને મહારાજ વગેરે સંજ્ઞાવાળા રાજ્યો પગાર આપીને સામંતના પ્રમાણે તેનું પોષણ કરતા હોય તેને હીન સામંત બનવા. ૧૯૦

શતગ્રામાધિપો યસ્તુ સોઽપિ સામન્તસંજ્ઞકઃ ।

શતગ્રામે ચાધિકૃતોઽનુસામન્તો નૃપેણ સઃ ॥ ૧૯૧ ॥

અધિકૃતો દશગ્રામે નાયકઃ સ ચ કીર્તિતઃ ।

આશાપાલોઽયુતગ્રામભાગભાક્ ચ સ્વરાઙ્ગપિ ॥ ૧૯૨ ॥

રાજ્યે જેને સો ગામનો અધિપતિ ઠરાવ્યો હોય તેને સામંત બનવા; અને જેને સો ગામનો અધિકારી નિર્યો હોય તેને અનુસામંત બનવા; જેને દશ ગામનો અધિકારી બનાવ્યો હોય તેને નાયક કહેવો તથા જે દશહજાર ગામની ઉપજ લેતો હોય તેને દિગ્પાળ અથવા તો સ્વરાજ કહેવો. ૧૯૧-૧૯૨

આમાદિકનાં લક્ષણ.

મવેત્ક્રોશાત્મકો ગ્રામો રૂપ્યકર્ષસહસ્રકઃ ।

ગ્રામાર્દ્ધકં પલ્લિસંજ્ઞં પલ્લચર્દ્દં કુન્ભસંજ્ઞકમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

જે ભૂમિનો વિસ્તાર એક ગાહમાં હોય અને તે જમીન વર્ષ દહાડે એક હજાર રૂપાના કર્ષની પેદાયસ આપતી હોય તે ગ્રામ કહેવાય છે; જે જમીનનો વિસ્તાર અર્ધ ગાહમાં હોય તથા પાંચશો રૂપાના કર્ષની ઉપજ આપતી હોય; તે પદલી કહેવાય છે; જે ભૂમિનો વિસ્તાર પા ગાહ હોય અને જેની ઉપજ વર્ષે દાહાડે અઢીસો કર્ષની હોય તે કુંભના નામથી ઓળખાય છે. ૧૯૩

કૌરૈઃ પञ્ચસહસ્રૈર્વા ક્રોશઃ પ્રોક્તઃ પ્રજાપતેઃ ।

હસ્તૈશ્વતુઃસહસ્રૈર્વા મનોઃ ક્રોશસ્ય વિસ્તરઃ ॥ ૧૯૪ ॥

સાર્દ્ધદ્વિકોટિહસ્તૈશ્ચ ક્ષેત્રં ક્રોશસ્ય બ્રહ્મણઃ ।

પञ્ચવિંશશતૈઃ પ્રોક્તં ક્ષેત્રૈસ્તદ્વિ નિવર્તનમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

બ્રહ્મા કહે છે કે પાંચ હજાર હાથ ઓરસઓરસ જમીનનો કટકો હોય તે એક ગાઉ જમીન કહેવાય છે; અને મનુ કહે છે કે ચાર હજાર હાથ ઓરસઓરસ જમીનનો ભાગ હોય તે એક ગાઉ કહેવાય છે. વળી બ્રહ્મા કહે છે કે અઠી કરોડ હાથ ઓરસ ઓરસ જમીનનો ભાગ હોય તે એક ગાઉ ગણાય છે; અને એકસો ને પચીસ હાથ સમઓરસ જમીનનો ભાગ નિવર્તન કહેવાય છે. ૧૯૪-૧૯૫

મધ્યમામધ્યમપર્વદૈર્ઘ્યં યજ્ઞ તદંગુલમ્ ।

યવોદરૈરષ્ટભિસ્તદ્દૈર્ઘ્યં સ્થૌલ્યન્તુ પજ્ચમિઃ ॥ ૧૯૬ ॥

વચલી આંગળીના મધ્યમ પર્વની જડાઈ તે એક આંગળ કહેવાય છે. આઠ જવને સાથે મૂકતાં જે લંબાઈ આવે અને પાંચ જવને સાથે મૂકતાં જે પોહોળાઈ આવે, આ લંબાઈ પોહોળાઈને એકઠી કરીએ ત્યારે એક આંગળ થાય છે. ૧૯૬

ચતુર્વિંશત્યંગુલૈસ્તૈઃ પ્રાજાપલ્યઃ કરઃ સ્મૃતઃ ।

સ શ્રેષ્ઠો ભૂમિમાને તુ તદન્યાસ્ત્વધમા મતાઃ ॥ ૧૯૭ ॥

ઉપર જણાવેલા ચોવીસ આંગળનો એક હાથ થાય છે; અને બ્રહ્માએ તે હાથને સ્વીકાર્યો છે માટે જમીન માપવામાં આજ હાથ ઉત્તમ ગણાય છે, પણ ખીજ હાથ ઉત્તમ ગણાતા નથી. ૧૯૭

ચતુઃકરાત્મકો દણ્ડો લઘુઃ પજ્ચકરાત્મકઃ ।

તદંગુલં પજ્ચયવૈર્માનવં માનમેવ તત્ ॥ ૧૯૮ ॥

ચાર હાથનો એક દંડ અને પાંચ હાથનો એક લઘુ કહેવાય છે. અહીં પાંચ જવ સાથે મૂકતાં જે લંબાઈ પોહોળાઈ આવે તેને એક આંગળ સમજવો. આ માપ મનુજીવ જણવું. ૧૯૮

વસુષ્ણમુનિસંસ્થાકૈર્યવૈર્દણ્ડઃ પ્રજાપતેઃ ।

યવોદરૈઃ ષટ્શતૈસ્તુ માનવો દણ્ડ ઉચ્યતે ॥ ૧૯૯ ॥

અનુક્રમે ૭૬૮ જવ એક સાથે મૂકતાં તેની જે લંબાઈ થાય તે બ્રહ્માનો એક દંડ કહેવાય છે. અને અનુક્રમે ૬૦૦ જવ એક સાથે મૂકતાં જે લંબાઈ આવે તે મનુનો એક દંડ કહેવાય છે. ૧૯૯

પञ્ચવિંશતિભિર્દૃષ્ટૈરુભયોસ્તુ નિવર્તનમ્ ।
 ત્રિશચ્છતૈરંગુલૈર્થવૈસ્ત્રિપૅચ્ચસહસ્ત્રકૈઃ ॥ ૨૦૦ ॥
 સપાદશતહસ્તૈશ્ચ માનવન્તુ નિવર્તનમ્ ।
 ઝનવિંશતિસાહસ્તૈર્દ્વિશતૈશ્ચ યવોદરૈઃ ॥ ૨૦૧ ॥
 ચતુર્વિંશશતૈરેવ ઘંગુલૈશ્ચ નિવર્તનમ્ ।
 પ્રાજાપત્યન્તુ કથિતં શતૈશ્ચૈવ કરૈઃ સદા ॥ ૨૦૨ ॥

લંબાઈમાં ૩૦૦૦ આંગળ અને પોહોળાઈમાં ૧૫૦૦૦ જવ એક સાથે મૂકતાં જેટલો ભાગ રોકાય તથા પચીસ દંડ પરિમિત અને એકસો ને પચીસ હાય જેટલો પૃથ્વીનો ભાગ ડોય તે મનુમત પ્રમાણે એક નિવર્તન થાયછે, એમ સમજવું, અને લંબાઈમાં ૨૪૦૦ આંગળ તથા પોહોળાઈમાં ૧૬૨૦૦ જવને એક સાથે મૂકતાં જેટલો ભાગ રોકાય તે અથવા તેા એક સો હાય જેટલો ભાગ તે બ્રહ્માનું એક નિવર્તન કહેવાય છે. ૨૦૦-૨૦૨

સપાદષ્ટશતા દણ્ડા ઉભયોશ્ચ નિવર્તને ।
 નિવર્તનાન્યપિ સદોભયોર્વૈ પૅચ્ચવિંશતિઃ ॥ ૨૦૩ ॥

બ્રહ્મા અને મનુ એ બન્ને મતનાં નિવર્તનો કહ્યાં. જ્યારે ૬૨૫ દંડ ધાય ત્યારે કબચના મતમાં હંમેશાં પચીસ નિવર્તનો થાય છે. ૨૦૩

પૅચ્ચસપ્તતિસાહસ્તૈરંગુલૈઃ પરિવર્તનમ્ ।
 માનવં ષષ્ટિસાહસ્તૈઃ પ્રાજાપત્યં તથાંગુલૈઃ ॥ ૨૦૪ ॥
 પૅચ્ચવિંશાધિકૈર્હેસૈરેકાત્રિશચ્છતૈર્મનોઃ ।
 પરિવર્તનમારૂપાતં પૅચ્ચવિંશશતૈઃ કરૈઃ ॥ ૨૦૫ ॥
 પ્રાજાપત્યં પાદહીનચતુર્લક્ષયૈર્મનોઃ ।
 અશીત્યધિકસાહસ્તચતુર્લક્ષયૈઃ પરમ્ ॥ ૨૦૬ ॥
 નિવર્તનાનિ દ્વાત્રિશન્મનુમાનેન તસ્ય વૈ ।
 ચતુઃસહસ્ત્રહસ્તાઃ સ્યુર્દુણ્ડાશ્ચાષ્ટશતાનિ હિ ॥ ૨૦૭ ॥

મનુનું પરિવર્તન ૭૫૦૦૦ આંગળનું છે અને બ્રહ્માનું પરિવર્તન ૬૦૦૦૦ આંગળનું કહ્યું છે. મનુનું પરિવર્તન ૩૧૨૫ હાય લાંબુ છે ત્યારે બ્રહ્માનું પરિવર્તન ૨૫૦૦ હાય લાંબુ કહ્યું છે-મનુનું પરિવર્તન પોહોળા ચાર લાખ જવ જેટલું લાંબુ કહેલું છે; અને બ્રહ્માનું પરિવર્તન ચાર લાખ એંશી હજાર જવ જેટલું લાંબુ કહ્યું છે. મનુના મત પ્રમાણે આઠસો દંડ તથા ચાર હજાર હાયનાં બત્રીસ નિવર્તન થાય છે. ૨૦૪-૨૦૭

પઞ્ચવિંશતિભિર્દળૈર્ભુજઃ સ્યાત્પરિવર્તને ।

કૌરયુતસંખ્યાકૈઃ ક્ષેત્રં તસ્ય પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

પૂર્વે કહેલા પરિવર્તનના હિસાબમાં પચીસ દંડોનો એક હાથ કહો છે; અને દસ હાથના એક ક્ષેત્ર કહ્યું છે. ૨૦૮

ચતુર્ભુજૈઃ સમં પ્રોક્તં કષ્ટભૂપરિવર્તનમ્ ।

પ્રાજાપત્યેન માનેન ભૂમાગહરણં નૃપઃ ॥ ૨૦૯ ॥

સદા કુર્ય્યાન્ન સ્વાપત્તી મનુમાનેન નાન્યથા ।

લોભાત્સંકર્ષયેદ્યસ્તુ હીયતે સપ્રજો નૃપઃ ॥ ૨૧૦ ॥

જમીનનું કષ્ટ પરિવર્તન-માપ ? (વિશેષ) ચાર ભુજા જેવડું કહ્યું છે-એટલે કે સો દંડ જેટલું બહુવું; રાજાને જ્યારે કષ્ટ પડે ત્યારે તેમણે બ્રહ્મા અને મનુએ કહેલાં માપ પ્રમાણે પૃથ્વીને માપીને તેમાંથી પોતાનો ભાગ અહલ્ય કરવો; પરંતુ બીજા કોઈપણ રીતે પોતાનો હિસ્સો અહલ્ય કરવો નહીં. જે રાજા લોભથી પૃથ્વીના ભાગનો નિર્ણય કરીને પ્રજાને પીડા કરે છે તે રાજા પોતાના કુટુંબ સહિત રાજ્યમાંથી બ્રહ્મ થાય છે. ૨૦૯-૨૧૦

ભૂમી દાન.

ન દદ્યાદદ્વચંગુલમપિ ભૂમેઃ સ્વત્વનિવર્તનમ્ ।

વૃત્ત્યર્થ કલ્પયેદ્વાપિ યાવદ્ગ્રાહસ્તુ જીવતિ ॥ ૨૧૧ ॥

રાજાએ કોઈને બે આંગળા પછી જમીન આપવી નહીં. કદાચ કોઈને જીવિકા અર્થે આપવી હોય તો દાન લેનારાને તેની અંદાજીપર્યંત આપવી, પરંતુ તેનો વંશપરંપરા ભોગવટો કરી આપવો નહીં. ૨૧૧

ગુણી તાવદ્દેવતાર્થં વિસૃજેન્ન સદૈવ હિ ।

આરામાર્થં ગૃહાર્થં વા દદ્યાદ્ દૃષ્ટ્વા કુટુંબિનમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

શુભી રાજાએ દેવ મંદિર કરવા માટે નિરંતર જમીન આપવી અથવા તેા ગૃહસ્થ જોઈને તેને ઉપવન-બગિચો બનાવવા માટે કે ઘર બનાવવા માટે જમીન આપવી-પણ બીજા કામ માટે જમીન આપવી નહીં. ૨૧૨

રાજધાનીની રચના.

નાનાવૃક્ષલતાકીર્ણે પશુપક્ષિગણાવૃત્તે ।

સુબહૂદકધાન્યે ચ તૃણકાષ્ઠસુલે સદા ॥ ૨૧૩ ॥

આસિન્ધુ નૌગમાકૂલે નાતિદૂરમહીધરે ।

સુરમ્યસમ્ભૂદેશે રાજધાનીં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૧૪ ॥

અર્ધચન્દ્રાં વર્તુલાં વા ચતુરશ્રાં સુશોભનામ્ ।
 સપ્રાકારાં સપરિરવાં ગ્રામાદીનાં નિવેશિનીમ્ ॥ ૨૧૬ ॥
 સભામધ્યાં કૂપવાપીતઢાગાદિયુતાં સદા ।
 ચતુર્દિક્ષુ ચતુર્દારાં સુમાર્ગારામવીથિકામ્ ॥ ૨૧૬ ॥
 દૃઢસુરાલયમઠપાન્થશાલાવિરાજિતામ્ ।
 કલ્પયિત્વા વસેત્તત્ર સુગુપ્તઃ સપ્રજો નૃપઃ ॥ ૨૧૭ ॥

જ્યાં આગળ અનેક જાતનાં વૃક્ષોની અને જાતની ઘાડી ઘટાઓ હોય, જ્યાં પશુ પક્ષિઓ ચારે તરફ રહેતાં હોય, જ્યાં જળ તથા અન્ન પુષ્કળ હોય, જ્યાં આગળ નિરંતર તુલુ તથા કાષ્ઠ સુખથી મળી શકતાં હોય, જ્યાંથી વાહાણમાં ખેતી સમુદ્રપર્યંત જ આવ થઈ શકતી હોય, જ્યાં સમીપમાં પવેત હોય, એવી રમણીય સરખી જમીનના વિશાળ પ્રદેશમાં રાજધાની રથાપવી. રાજધાની-પાટનગર અર્ધ અંદ્રાકારની, ગોળાકારની અથવા તે ચોરસ ઘાટની અને મનોહર બાંધવી. તેને ચારે તરફ કીલ્લો કરવો. તે કિલ્લાની આબુખાબુ ભાગ ઉપર ખાઈ કરવી. નગરની આસપાસ ગ્રામપરાં વગેરે વસાવવાં, શેહેરના મધ્ય ભાગમાં સભામંદિર કરાવવું. વાવ, કુવા તળાવો આદિ નગરમાં અને સમીપ ભાગમાં ખોદાવવાં. શેહેરની ચાર દિશામાં ચાર દરવાજા રાખવા. શેહેરમાં સારા રસ્તાઓ અને સુંદર ઉપવનેા કરાવવાં. મજબૂત દેવમંદિરો, પાઠશાળા, સંન્યાસીના મંડા અને વટેમાર્ગને ઉતરવાની ધર્મશાળાઓ બંધાવવી. આ પ્રમાણે રાજધાનીને (પાટનગરને) સારી રીતે અલંકૃત કરી તે રાજધાનીમાં રાજ્યે સારા ફરજીખાં પુત્રાદિક પ્રજા સહિત રહેવું. ૨૧૩-૨૧૭

રાજગૃહં સભામધ્યં ગવાશ્વગજશાલિકમ્ ।
 પ્રશસ્તવાપીકૂપાદિજલયન્ત્રૈઃ સુશોભિતમ્ ॥ ૨૧૮ ॥
 સર્વતઃ સ્યાત્સમભુજં દક્ષિણોચ્ચમુદ્જનતમ્ ।
 શાલાં વિના નૈકભુજં તથા વિષમત્રાહુકમ્ ॥ ૨૧૯ ॥
 પ્રાયઃ શાલા નૈકભુજા ચતુઃશાલં વિના શુભા ।
 શસ્ત્રાસ્ત્રધારિસંયુક્તપ્રાકારં સુષ્ટુપન્ત્રકમ્ ॥ ૨૨૦ ॥
 સત્રિકક્ષચતુર્દારં ચતુર્દિક્ષુ સુશોભિતમ્ ।
 દિવા રાત્રૌ સશસ્ત્રાસ્ત્રૈઃ પ્રાતિકક્ષાસુ ગોપિતમ્ ॥ ૨૨૧ ॥
 ચતુર્ભિઃ પન્ચાભિઃ ષડ્ભિર્યામિકૈઃ પરિવર્તકૈઃ ।
 નાનાગૃહોપકાર્યાદ્દિસંયુતં કલ્પયેત્સદા ॥ ૨૨૨ ॥

ચોરસ ચોરસ સરખી જમીનમાં રાજમહેલ બાંધવૌ-તેને જમણી તરફથી ઉંચો તથા ડાબી તરફથી ઢળતો કરવો. રાજમંદિરની માપણી એકી હાયતી રાખવી. અને મુખ્ય ધરની ઉંચાઈ કરતાં તેની આસપાસનાં ધરો વધારે હાથ ઉચાં બનાવવાં. પરંતુ પ્રાયશઃ જે રાજમહાલયમાં ચાર શાળાઓ ચારે દિશામાં બાંધેલી ન હોય તેવું રાજમંદિર બહુ ઉચું શોભતું નથી માટે નિચું કરવું. આ રાજમહેલના મધ્ય ભાગમાં સભા-મંદિર બંધાવવું. સમીપમાં ગાય, ઘોડા ને હાથીની શાળાઓ બં-ધાવવી. ઉત્તમ પ્રકારનાં વાવ કુવાનાં પાણી કાઢવાના યત્રોથી તેને શણગારવું. રાજમહેલની આસપાસ કિલ્લો બંધાવી તે ઉપર શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર ધારણ કરનારા માણસો રાખવાં. કિલ્લા ઉપર સારાં સારાં કામમાં આવે તેવાં ઉત્તમ યત્રો રાખવા. તે રાજમહાલયને ત્રણ દોઢી અને ચાર દિશામાં ચાર ફરવાળ મૂકવા અને ચારે દિશામાં શોભીતો દેખાય તેવા બંધાવ-વો. ચાર, પાંચ કે છ પેહેરેગીરોએ શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર ધારણ કરીને દિવસ રાત્રિ રાજમંદિરની પ્રત્યેક દોઢીયોમાં ચોકી કરવી. પ્રહરે પ્રહરે પેહેરાગીરોને પેહેરો બદલાવવો. આ રાજમંદિરની સમીપમાં જીદાં જીદાં ધરો, તંબુઓ તથા પ્રાસાદો બંધાવવા. ૨૧૮-૨૨૨

વસ્ત્રાદિમાર્જનાર્થજ્ચ સ્નાનાર્થ યજનાર્થકમ્ ।

ભોજનાર્થજ્ચ પાકાર્થં પૂર્વસ્યાં કલ્પયેત્ દૃહાન્ ॥ ૨૨૩ ॥

નિદ્રાર્થજ્ચ વિહારાર્થં પાનાર્થં રોદનાર્થકમ્ ।

ધાન્યાર્થં ઘરટાદ્યર્થં દાસીદાસાર્થમેવ ચ ॥ ૨૨૪ ॥

ઉત્સર્ગાર્થં ગૃહાન્ કુર્ય્યાદ્દક્ષિણસ્યામનુક્રમાત્ ।

ગોમૃગોષ્ટ્રગજાદ્યર્થં ગૃહાન્ પ્રત્યક્ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૨૫ ॥

રથવાજ્યસ્ત્રશસ્ત્રાર્થં વ્યાયામાયામિકાર્થકમ્ ।

વસ્ત્રાર્થકન્તુ દ્રવ્યાર્થં વિદ્યામ્યાસાર્થમેવ ચ ॥ ૨૨૬ ॥

ઉદગ્ગૃહાન્ પ્રકુર્વાત સુગુપ્તાન્સુમનોહરાન્ ।

યથાસુસ્વાને વા કુર્ય્યાદ્દૃહાપ્યેતાને વૈ નૃપઃ ॥ ૨૨૭ ॥

ધર્માધિકરણં શિલ્પશાલાં કુર્ય્યાદ્દુદગ્ગૃહાત્ ।

પૃચ્ચમાંશાધિકોચ્છ્રાયા મિત્તિર્વિસ્તારતો ગૃહે ॥ ૨૨૮ ॥

કોષ્ટવિસ્તારષષ્ટાંશસ્થૂલા સા ચ પ્રકીર્તિતા ।

એકભૂમેરિદં માનમૂર્ધ્વમૂર્ધ્વં સમન્તતઃ ॥ ૨૨૯ ॥

સ્તમ્ભૈશ્ચ મિત્તિર્મિર્વાપિ પૃથક્કોષ્ટાનિ સંન્યસેત્ ।

ત્રિકોષ્ટં પૃચ્ચકોષ્ટં વા સપ્તકોષ્ટં ગૃહં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

દ્વારાર્થમષ્ટધા મક્તં દ્વારસ્યાંશૌ તુ મધ્યમૌ ।

દ્વૌ દ્વૌ જ્ઞેયૌ ચતુર્દિક્ષુ ધનપુત્રપ્રદૌ નૃણામ્ ॥ ૨૩૧ ॥

રાજમહાલયની પૂર્વ દિશામાં વચ્ચાદિક ધોવા માટે, સ્નાન કરવા માટે, ચક્ક કરવા માટે, ભોજન કરવા માટે અને રાંધવા માટે જુદી જુદી શાળાઓ બંધાવવી. રાજમેહેલની દક્ષિણ દિશામાં શયન કરવા માટે, રમત ગમત કરવા માટે, મદિરાપાન કરવા માટે, શોકન્ય રૂદન કરવા માટે, ધાન્ય રાખવા માટે, ધંઉ, ભગ, અડદ આદિ અન્નને દળવાના યંત્રોને માટે, ચાકર તથા ચાકરડીને રહેવા માટે, તથા મળમૂત્ર ત્યાગ કરવા માટે કમવાર જુદી જુદી શાળાઓ બંધાવવી. પશ્ચિમ દિશામાં ગાય, ભેંસ, મૂઝ, ઠંટ અને હાથી વગેરેના રક્ષણ માટે જુદી જુદી પશુશાળાઓ બંધાવવી. રાજમહાલયની ઉત્તર દિશામાં રથ, ઘોડા, અસ્ત્ર શસ્ત્ર રાખવા માટે, કસરત વગેરે કરવા માટે, વસ્ત્રો રાખવા માટે, ધરવાખરો રાખવા માટે, અને વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે સારાં શૌભીતાં અને રક્ષણવાળાં ઘરો બંધાવવાં. અથવા તેો રાજ્યે પોતાની રૂચિ પ્રમાણે ઉપર કહેલી શાળાઓ બંધાવવી. રાજમેહેલની ઉત્તર દિશામાં ન્યાયમંદિર (કોર્ટ) અને શિક્ષપશાળા (કળાલયન) બંધાવવી. રાજમહાલયની ભીંતો રાજમેહેલના વિસ્તાર કરતાં એક પંચમાંસ વધારે લંચી કરવી અને રાજમહાલયની અંદર કોઠાનો નેટલો આરસચોરસ ભાગ હોય તેનો એક પષ્ટાંશ ભડી કરવી કહી છે. આ માપ એક માળવાળા ધરનું-ઉત્તમ પ્રકારનું-છેવટનું માપ કહેલું છે. રાજ મેહેલ બનાવવો તેની અંદર ત્રણ, પાંચ અથવા તેો સાત કોઠા કરવા કહ્યા છે, અને છેવટનાં બારણાં સહિત આઠ કોઠા થાય છે. આ કોઠાઓને ભિન્નભિન્ન પાડવા માટે તેઓની મધ્યમાં ભીત અથવા તેો સ્તંભ લલા કરવા અને ધરના મધ્ય ભાગમાં બધે ખંડવાળાં બારણાં ચારે દિશામાં મૂકવાં જે મનુષ્યોને ધન અને પુત્ર આપે છે. ૨૨૩ ૨૩૧

તત્રૈવ કલ્પયેદ્દ્વારં નાન્યથા તુ કદાચન ।

વાતાયનં વૃથક્કોષ્ટે કુર્યાદ્યાદક્સુલાવહમ્ ॥ ૨૩૨ ॥

કોઠાઓના વિભાગોમાંજ બારણાં મૂકવાં, પણ બીજી જગ્યાએ મૂકવાં નહીં. અને તે કોઠાઓમાં પવન આવવા માટે ભિન્નભિન્ન સુખકર બારણાં મૂકાવવી. ૨૩૨

અન્યગૃહદ્વારવિદ્ધં ગૃહહારં ન ચિન્તયેત્ ।

ગૃહકોણસ્તમ્ભમાર્ગપીઠકૂપૈશ્ચ વેધિતમ્ ॥ ૨૩૩ ॥

પ્રાસાદમણ્ડપદ્ધારે માર્ગવેધો ન વિદ્યતે ।

ગૃહપીઠં ચતુર્થાશમુચ્છ્રાયસ્ય પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૨૩૪ ॥

પ્રાસાદાનાં મળ્ડપાનામર્ધાંશં વાપરે જગુઃ ।

પરવાતાયનૈર્વિદ્ધં નાપિ વાતાયનં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૩૬ ॥

રાજમેહેલનું આરણ્ય એવી રીતે મૂકવું કે સામા ધરનાં આરણ્યોનો, ધરના ખૂણોનો, સ્તંભોનો, ઓટલાનો તથા કૂવાનો વેધ નડે નહીં. દેવમંદિરના આરણ્યમાં અને રાજમહાલયના આરણ્યમાં જે માર્ગનો અથવા તે તે કરતાં વધારે માર્ગનો વેધ આવે નહીં તેમ તેનાં આરણ્યો મૂકવાં. અને ધરની પુરસ્તી (ધર ખાંધતાં પ્રથમ ઓટલા જેવું કરે છે અને તેના ઉપર ધર બાંધે છે તે) ધરની ઉંચાઈના એક અતુર્ધાંશ જેટલી ઉંચી રાખવી. કેટલાએક એમ કહે છે કે દેવમંદિર તથા રાજ મંદિરની પુરસ્તી અર્ધાંશ-એક અષ્ટમાંશ ઉંચી કરવી, અને ખીલ ખારીયોની સાથે વેધ નડે નહીં તેમ ખારી મૂકવી કહી છે. ૨૩૩-૨૩૫

વિસ્તારાર્ધાંશમધ્યોચ્ચા છાદિઃ સ્વર્પરસમ્ભવા ।

પતિતન્તુ જલં તસ્યાં સુત્રં ગચ્છતિ વાપ્યધઃ ॥ ૨૩૬ ॥

રાજમેહેલ ઉપર માળણ નળીયાથી છાવું; અને તે માળણ વચ્ચેમાં ઉકસેલું અને બંને બાજુએ ઢળતું રાખવું કે તે ઉપર પડેલું પાણી સહજમાં ઢળીને નિચે ચાલ્યું જાય. ૨૩૬

હીના નિમ્ના છાદિર્ન સ્યાત્તાદ્દક્ષોષ્ઠસ્ય વિસ્તરઃ ।

સ્વોચ્છ્રાયસ્યાર્ધમૂલો વા પ્રાકારઃ સમમૂલકઃ ॥ ૨૩૭ ॥

તૃતીયાંશકમૂલો વા હ્યુચ્છ્રાયાર્ધપ્રવિસ્તરઃ ।

ઉચ્છ્રિતસ્તુ તથા કાર્યાં દસ્યુમિર્ન વિલક્ષ્યતે ॥ ૨૩૮ ॥

માળણ નાનું ને નમેલું કરવું નહીં. તેમ કોઠો પણ નાનો અને નિચો કરવો નહીં. પણ ઉચાઈના પ્રમાણમાં તેનો વિસ્તાર કરવો. કિલ્લો જેટલો બાહાર હોય તેના કરતાં અર્ધો, અથવા તે જેટલો ભાગ બાહાર હોય તેટલો અથવા તેના કે એક તૃતીયાંશ ભાગ પાયામાં રાખવો; અને તેનો વિસ્તાર ઉંચાઈ કરતા અર્ધોઅર્ધ કરવો. તે એવો ઉંચો કરવો કે ચોરો તેના ઉપરથી ઠેકાને સામે પાર જઈ શકે નહીં. ૨૩૭-૨૩૮

યામિકૈઃ રક્ષિતો નિત્યં નાલિકાસ્ત્રૈશ્ચ સંયુતઃ ।

સુત્રહુદ્દગુલ્મશ્ચ સુગવાક્ષપ્રણાલિકઃ ॥ ૨૩૯ ॥

સ્વહીનપ્રતિપ્રાકારો હ્યસમીપમહીધરઃ ।

પરિખા ચ તતઃ કાર્યાં સ્વાતાદ્દિગુણવિસ્તરા ॥ ૨૪૦ ॥

નાતિસમીપપ્રાકારા હ્યગાધસલિલા શુભા ।

યુદ્ધસાધનસમ્પારૈઃ સુયુદ્ધકુશલૈર્વિના ॥ ૨૪૧ ॥

ન શ્રેયસે દુર્ગવાસો રાજ્ઞઃ સ્યાદ્ધન્વનાય સઃ ।

પેહેરેગીરે દ્વારા તે કીલ્લાની નિત્ય ચોકી કરાવવી. તેમાં ખંદુક વગેરે હથી-ચારે રાખવાં, પેહેરેગીરેને બેસવા માટે મજબુત બેઠકો કરાવવી, મનોહર બારીયો અને પાણી જવાની પરનાળો બંધાવવી. આ કીલ્લો શત્રુના કિલ્લાથી નિરંતર ઉત્તર હોવો જોઈએ. તેની સમીપમાં પર્વત હોવો નહીં જોઈએ કે જેથી શત્રુઓ ફાવી નય. તે કિલ્લાની આસપાસ એક ફરતી ખાઈ કરવી. તે ઉંડાઈનક કરતાં બમણી પોહોળી અને અગાધ જળથી ભરેલી તથા મનોહર બંધાવવી. આવા ઉત્તમ પ્રકારના કિલ્લામાં જો યુદ્ધોપ-યોગી સામગ્રી ન હોય તથા યુદ્ધકળામાં કુશળ સારા યોદ્ધાઓ ન હોય તો તે કિલ્લામાં રાજને વસવું લાભકર થતું નથી, પણ બંધનકારક થઈ પડે છે. ૨૩૯-૨૪૧

રાજ્ઞા રાજસભા કાર્ય્યા સુગુપ્તા સુમનોરમા ॥ ૨૪૨ ॥

ત્રિકોષ્ઠૈઃ પૃચ્ચકોષ્ઠૈર્વા સપ્તકોષ્ઠૈઃ સુવિસ્તૃતા ।

દક્ષિણોદક્તથા દીર્ઘા પ્રાક્પ્રત્યગ્દ્વિગુણાથવા ॥ ૨૪૩ ॥

ત્રિગુણા વા યથાકામમેકભૂમિર્દ્વિભૂમિકા ।

ત્રિભૂમિકા વા કર્ત્વ્યા સોપકાર્ય્યા શિરોગૃહા ॥ ૨૪૪ ॥

પરિતઃ પ્રતિકોષ્ઠે તુ વાતાયનવિરાજિતા ।

પાર્શ્વકોષ્ઠાત્તુ દ્વિગુણો મધ્યકોષ્ઠસ્ય વિસ્તરઃ ॥ ૨૪૫ ॥

પૃચ્ચમાંશાધિકં ત્વૌચ્ચં મધ્યકોષ્ઠસ્ય વિસ્તરાત્ ।

વિસ્તારેણ સમં ત્વૌચ્ચં પૃચ્ચમાંશાધિકન્તુ વા ॥ ૨૪૬ ॥

કોષ્ઠકાનાઞ્ચ ભૂમિર્વા છદિર્વા તત્ર કારયેત્ ।

દ્વિભૂમિકે પાર્શ્વકોષ્ઠે મધ્યમં ત્વેકભૂમિકમ્ ॥ ૨૪૭ ॥

રાજ્યે રાજ્યનાં કામો તપાસવા માટે ત્રણ કોઠાવાળી, પાંચ કોઠાવાળી, અથવા તેા સાત કોઠાવાળી ધણી મનોરમ ને ઝુપ્ત રાજસભા (Darbar Room) કરવી. તેને દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશામાં પોહોળી કરવી અને પૂર્વ પશ્ચિમમાં ઈચ્છા-નુસાર બમણી ત્રમણી લાંબી કરવી. તેના ઉપર એક, બે કે ત્રણ માળ કરવા, અને તેના ઉપર એક છેવટનો માળ બંધાવવો. રાજસભામંદિરના પ્રત્યેક ખંડમાં ચારે દિશા ઉપર ફરતી બારીયો મૂકાવીને ન્યાયમંદિરને શરૂગારણં. આસ-પાસના ખંડો કરતાં મધ્ય ભાગનો ખંડ વિસ્તારમાં બમણો મોટો કરવો. મધ્ય કોઠાનું ચોરસ ચોરસ માપ ગણતાં જેટલો વિસ્તાર આવે તે કરતાં તે એક પંચમાંશ વધારે કોઠો જોવો કરવો. કેટલાએક કહે છે કે કોઠાને

જેટલો વિસ્તાર હોય તેટલો કોઠાને હંચો બાંધવો; અને કેટલાએક કહે છે કે વિસ્તાર કરતાં કોઠાને ૬ એક પંચમાંસ વધારે હંચો બાંધવો કોઠાએ ઉપર માળ અથવા તેા છાપરાં બાંધવાં. આસપાસના કોઠા ઉપર બે માળ હોય તેા વચલો કોઠો એક માળનો કરવો ૨૪૨-૨૪૭

પૃથક્કસ્તમ્ભાન્તસત્કોષ્ટા ચતુર્માર્ગાગમા શુભા ।

જલોર્ધ્વપાતિયન્ત્રૈશ્ચ યુતા સુસ્વરયન્ત્રકૈઃ ॥ ૨૪૮ ॥

વાતપ્રેરકયન્ત્રૈશ્ચ યન્ત્રૈઃ કાલપ્રબોધકૈઃ ।

પ્રતિષ્ઠિતા ચ સ્વાદર્શૈસ્તથા ચ પ્રતિરૂપકૈઃ ॥ ૨૪૯ ॥

एवंविधा राजसभा मन्त्रार्था कार्थ्यदर्शने ।

तथाविधामात्यलेख्यसम्भाधिकृतशालिकाः ॥ ૨૫૦ ॥

कर्त्तव्याश्च पृथક્ત્વેતાસ્તદર્થાશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

શતહસ્તમિતાં ભૂમિં ત્યક્ત્વા રાજગૃહાત્સદા ॥ ૨૫૧ ॥

તે ન્યાયમંદિરમાં આવેલા ભિન્ન ભિન્ન સુંદર કોઠાઓમાં-આરડાઓમ ચારે તરફથી જઈ શકાય એવા રસ્તાઓ બાંધવા. ને તેની આસપાસ પાણીના કુવારાઓ બંધાવવા, મધુર સ્વરવાળાં વાજીતો રાખવાં, પવનના પંખાઓ બંધાવવા, સમય જણાવનારાં ધડીયાળો ટાંગવાં, સુંદર અરીસાઓ અને મહાત્માઓનાં ચિત્રપટા ટાંગવાં. આ પ્રમાણે રાજ્ય કાર્યનો નિર્ણય કરવા માટે તથા તે સંબંધિ ગુપ્ત વિચાર કરવા માટે બંધાવેલી રાજસભાને શણગારવી તથા કાર્યભારીઓ, લેખકો, સલાહદો અને અધિકારીઓને બેસવા માટે પણ ઉપર પ્રમાણે જ જુદી જુદી શાળાઓ બંધાવવી અને તે શાળાઓ રાજમેહેલની સો હાથ જમીન મૂકીને દૂર બંધાવવી. ૨૪૮-૨૫૫

उद्गृह्णिशतहस्तां प्राक्सेनासवेशनार्थिकाम् ।

आराद्वाजगृहस्यैव प्रजानां निलयानि च ॥ ૨૫૨ ॥

સઘનશ્રેષ્ઠજાયાનુક્રમતશ્ચ સદા બુધઃ ।

સમન્તાચ્ચ ચતુર્દિક્ષુ વિન્યસેચ્ચ તતઃ પરમ્ ॥ ૨૫૩ ॥

प्रकृत्यनुप्रकृतयो ह्यधिकारिगणस्ततः ।

सेनाधिपाः पदातीनां गणः सादिगणस्ततः ॥ ૨૫૪ ॥

સાદ્વશ્ચ સગજશ્રાપિ ગજપાલગણસ્તતઃ ।

बृहन्नालिकयन्त्राणि ततः स्वतुरगीगणः ॥ ૨૫૫ ॥

તતઃ સ્વગૌલ્મિકગણો હ્યારણ્યકગણસ્તતઃ ।

ક્રમાદેષાં ગૃહાણિ સ્યુઃ શોભનાનિ પુરે સદા ॥ ૨૧૬ ॥

કેળવાયલા રાજ્યે પ્રથમ તે રાજમેહેલની સમીપમાંજ ઉત્તર દિશા તરફ અસો હાથ દૂર જગ્યા ઉપર સેનાના પડાવ માટે એક સેનાશાળા બંધાવવી અને રાજમંદિરનીજ સમીપમાં ચારે દિશાઓમાં સર્વત્ર અનુક્રમવાર લક્ષ્મી, શ્રેષ્ઠતા, અને ભતિના પ્રમાણમાં પ્રભાનાં ઘરો બાંધવાં. પ્રથમ રાજના કાર્યભારી મંડળોનાં ઘરો બાંધવાં, ત્યાર પછી તેનાથી ઉત્તરતા કાર્યભારીયોનાં ઘરો બાંધવાં, ત્યાર પછી રાજના અધિકારીયોનાં ઘરો બાંધવાં, તે પછી સેનાપતિઓનાં, તે પછી પાયદળોનાં, તે પછી ઘોડા સહિત ઘોડેશ્વારનાં, ત્યાર પછી હાથીઓ સહિત હાથીના માવતોનાં, ત્યાર પછી મોટી મોટી તોપો અને તેના ઉપરનાં અધિકારી વર્ગોનાં ત્યાર પછી પોતાના આસં ઘોડાઓ તથા તેના રખેવાળ રાવત લોકોનાં, ત્યાર પછી પોતાની ડોહી ઉપર ચોખી કરનારા રક્ષકગણોનાં અને ત્યાર પછી જંગલ સાથે સંબંધ ધરાવનારી ભતિના લોકોનાં ઘરો બાંધવાં. ઉપર જણાવેલા લોકોનાં નગરમાં અનુક્રમવાર સુંદર ઘરો બાંધવાં. ૨૫૨-૨૫૬

પાન્થશાલા તતઃ કાર્ય્યા સુગુપ્તા સુજલાશયા ।

સજાતીયગૃહાણાં હિ સમુદાયેન પંક્તિતઃ ॥ ૨૧૭ ॥

નિવેશનં પુરે ગ્રામે પ્રાગુદ્ઙ્ગુખમેવ વા ।

સજાતિપણ્યનિવહૈરાપણે પણ્યવેશનમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

ઉપર જણાવેલાં ઘરના છેવટમાં વટેમાર્ગને ઉત્તરવા માટે એક પાંચશાળા (ધર્મશાળા) બંધાવવી, તેની ચારે તરફ સારો બંદોબસ્ત રાખવા અને ધર્મશાળામાં એક સારું નવાણુ કરાવવું. નગરમાં એક ભતિનાં લોકોનાં ઘરો એક જગ્યાથી હારદોર બંધાવવાં અને નગરમાં કે ગામમાં ઘરનાં બારણાંઓ ઉત્તર દિશા તરફ કે પૂર્વ દિશા તરફ રાખવાં; તથા બનરમાં પદાર્થ વેચવાની દુકાનો એક સાથે રાખવી; (અટલે વસ્તુવાર જુદી જુદી બનરોની ગોઠવણી કરવી. દુધાંત તરિકે શાકબનરમાં શાકજ વેચાય. કાપડબનરમાં વસ્ત્રોજ વેચાય.) ૨૫૭-૨૫૮

ધનિકાદિક્રમેણૈવ રાજમાર્ગસ્ય પાર્શ્વયોઃ ।

एवं हि पत्तनं-कुर्याद् ग्रामञ्चैव नराधिपः ॥ २१९ ॥

મોટા રસ્તાના બન્ને ભાગ ઉપર મોટા ધનાઢય પુરૂષોનાં ઘરો બંધાવવાં. આ પ્રમાણે રાજ્યે નગરની અને ગ્રામની રચના કરજી. ૨૫૯

રાજમાર્ગાસ્તુ કર્ત્વ્યાશ્રતુર્દિસુ નૃપગૃહાત્ ।

उत्तमो राजमार्गस्तु त्रिंशद्धस्तमितो भवेत् ॥ २२० ॥

મધ્યમો વિંશતિકરો દશપञ्ચકરો ऽધમઃ ।

પણ્યમાર્ગાસ્તથા ચૈતે પુરગ્રામાદિષુ સ્થિતાઃ ॥ ૨૬૧ ॥

રાજમહાલયની ચારે દિશામાં મોટા રાજમાર્ગો અંધાવવા. અર્થાત્ રાજ-
મંદિરની ચારે બાજુએ ઉભા રહીને નિહાળતાં ચારે દરવાજા ઉપર દૃષ્ટિ પડે.
રાજમાર્ગ-મોટા રસ્તો ત્રીસ હાથ પોહોળો હોય તે ઉત્તમ ગણાય છે;
વિશ હાથનો મધ્યમ ગણાય છે, અને પંદર હાથનો કનિષ્ઠ કહેવાય છે.
માટે નગરમાં અને ગ્રામ આદિમાં રાજ્યે મોટા રસ્તાઓ તથા બનરના
રસ્તાઓ વિશાળ કરાવવા. ૨૬૦-૨૬૧

કરત્રયાત્મિકા પદ્યા વીથિઃ પञ્ચકરાત્મિકા ।

માર્ગો દશકરઃ પ્રોક્તો ગ્રામેષુ નગરેષુ ચ ॥ ૨૬૨ ॥

ત્રણ હાથનો રસ્તો પદ્યા કહેવાય છે, પાંચ હાથનો રસ્તો વીથિ ક-
હેવાય છે. અને દશ હાથનો રસ્તો માર્ગ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પદ્યા
વીથિ તથા માર્ગો નગરમાં અને ગ્રામમાં અંધાવવા કહ્યા છે. ૨૬૨

પ્રાક્ પશ્ચાદ્દક્ષિણોદકતાન્ ગ્રામમધ્યાત્પ્રકલ્પયેત્ ।

પુરં દૃષ્ટ્વા રાજમાર્ગાન્સુબહૂન્કલ્પયેન્નૃપઃ ॥ ૨૬૩ ॥

રાજ્યે ગામની પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા તરફ દૃષ્ટિ કરીને
તેના પ્રમાણમાં ગામમાં માર્ગો અંધાવવા અને નગરની પણ પૂર્વ પશ્ચિમ
ઉત્તર તથા દક્ષિણ દિશામાં દૃષ્ટિ કરીને (તેના પ્રમાણમાં) નગરમાં પુષ્કળ
રસ્તાઓ અંધાવવા. ૨૬૩

ન વીથિં ન ચ પદ્યાં હિ રાજધાન્યાં પ્રકલ્પયેત્ ।

ષડ્ઝ્યોજનાન્તરે ડરણ્યે રાજમાર્ગન્તુ ચોત્તમમ્ ॥ ૨૬૪ ॥

કલ્પયેન્મધ્યમં મધ્યે તયોર્મધ્યે તથાધમમ્ ।

દશહસ્તાત્મકં નિત્યં ગ્રામે ગ્રામે નિયોજયેત્ ॥ ૨૬૫ ॥

રાજધાનીમાં-પાટનગરમાં વીથિ કે પદ્યા કરાવવી નહીં. નગર-
માંથી અરણ્યમાં જવા માટે ચોવીસ ગાજ સૂધી મહામાર્ગ અંધાવવો.
અને તેની આગળનો રસ્તો મધ્યમસરનો અંધાવવો, અને તેની આગળનો
રસ્તો તે કરતાં ઉત્તરનો અંધાવવો તથા પ્રત્યેક ગામમાં નિરંતર દશ
હાથ પોહોળો રસ્તો અંધાવવો. ૨૬૪-૨૬૫

કૂર્મષ્ટ્ઠા માર્ગભૂમિઃ કાર્ય્યા ગ્રામ્યૈઃ સુસેતુકા ।

કુર્પ્યાન્માર્ગાન્ પાર્શ્વસ્વાતાન્નિર્ગમાર્થ જલસ્ય ચ ॥ ૨૬૬ ॥

ગામમાં લોકદ્વારા નગરના મોટા રસ્તાઓ ઉપર કાર્યવાની પીઠ

लेवी-वथभां उपरती अने अन्ने आलुअे ढणती सडक अंधाववी अने नअरनुं पाणी नवा भाटे भागना अन्ने भाग उपर गटरो अंधाववी. २६६

राजमार्गमुखानि स्युर्गृहाणि सकलान्यपि ।

गृहपृष्ठे सदा वीथिं मलनिर्हरणस्थलम् ॥ २६७ ॥

धरनां सधणा आरणांओ राजमार्गं उपर पडे तेम भूकवां, अने धरनी पाछणना भागभां अेक नानी गाणी तथा मण त्याग करवानुं स्थान (संधास) अंधाववा. २६७

पङ्क्तिद्वयगतानां हि गेहानां कारयेत्तथा ।

मार्गान्सुधाशर्करैर्वा घटितान्प्रतिवत्सरम् ॥ २६८ ॥

अभियुक्तनिरुद्धैर्वा कुर्यात्ग्राम्यजनैर्नृपः ।

रालअे अने पंक्ति उपर आवेला धरानी आगणना मार्गे उपर डेडी मालुसो पासे अथवा तो गामडीया डोडो पासे प्रतिवर्षे युने अने शेती नंभावीने ते मार्गेने दूढ कराववा. २६८

धर्मशाखा ने उताइ बोडोनी तपास.

ग्रामद्वयान्तरे चैव पान्थशालां प्रकल्पेत् ॥ २६९ ॥

निस्यं सम्मार्जिताञ्चैव ग्रामपैश्च सुगोपिताम् ।

तत्रागतन्तु सम्पृच्छेत्पान्थं शालाधिपः सदा ॥ २७० ॥

प्रयातोऽसि कुतः कस्मात्क गच्छसि ऋतं वद ।

ससहायोऽसहायो वा किं सशस्त्रः सवाहनः ॥ २७१ ॥

का जातिः किं कुलं नाम स्थितिः कुत्रास्ति ते चिरम् ।

इति पृष्ठा लिखेत्सायं शस्त्रं तस्य प्रगृह्य च ॥ २७२ ॥

सावधानमना भूत्वा स्वापं कुर्विति शासयेत् ।

तत्रस्थान्गणयित्वा तु शालाद्वारं पिधाय च ॥ २७३ ॥

संरक्षयेदामिकैश्च प्रभाते तान्प्रबोधयेत् ।

शस्त्रं दद्याच्च गणयेद्द्वारमुद्गाह्य मोचयेत् ॥ २७४ ॥

कुर्यात्सहायं सीमान्तं तेषां ग्राम्यजनः सदा ।

रालअे अे गामनी मध्य भागभां अेक पांथशाखा (वटमार्गने उतरवानी धर्मशाखा) अंधाववी. निरंतर गामना उपरी-पोडीसपटेल मारुते तेने उडा-वीने साङ्क रपाववी अनेतेनुं रक्षण कराववुं. वणी धर्मशाखाना रक्षके डभेसां

આવનારા વાટમાર્ગને પુછવું કે ક્યા દેશમાંથી આવે છે ? ક્યાં ભય છે ? તું એકલો છે કે તારી સાથે બીજા કોઈ પણ સાથ છે ! તારી પાસે હથિયાર છે ! વાહન છે ! તું કેઈ ભતિનો છે ! તારા કુળનું નામ શું છે. ધણા દિવસ ક્યાં રહીશ ? સત્ય બોલ. આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યા પછી વાટમાર્ગુ જે કહે તે સર્વ કાગળ ઉપર લખી લેવું અને સાચાં કાળ થાય એટલે વાટમાર્ગુનાં હથિયારો પોતાના કબ-
જમાં કરવાં. અને પોતે સારી રીતે સાવધાન રહેવું તથા વાટમાર્ગુઓને કહેવું કે હવે તમે સુઈ જાઓ. પછી ધર્મશાળામાં જેટલાં ઉતાડ્યાં ઉતર્યાં હોય તે સર્વને ગણી કાઢીને ધર્મશાળાના બારણાં બંધ કરવાં. ને રાત્રે પેહેરેગીર મારફતે તેઓની ચોક્કી કરાવવી. ચોક્કી કરનારાઓને પ્રહરે પ્રહરે બદલાવવા. પ્રભાત થાય એટલે જેનાં જે હથિયારો હોય તેને તે પાછાં સોંપી દેવાં. અને સર્વને પાછા ગણી લેવાં પછી ધર્મશાળાનો દરવાજો ઉઘાડીને જવા દેવાં. અને જે ગામની નજદીકમાં ધર્મશાળા હોય તે ગામના સીપાઈએ હંમેશાં પોતાના ગામના સીમાડા સુધી વટમાર્ગુની સાથે જઈને તેને પોતાની સીમમાં ન હુટાય તે પ્રમાણે વળાવવા. ૨૬૯-૨૭૪

રાજની દિનચર્યા.

પ્રકુર્યાદિનઠ્ઠ્યન્તુ રાજધાન્યાં વસન્ નૃપઃ ॥ ૨૭૬ ॥
 ઉત્થાય પશ્ચિમે યામે મુહૂર્ત્તદ્વિતયેન વૈ ।
 નિયતાયશ્ચ કત્યસ્તિ વ્યયશ્ચ નિયતઃ કતિ ॥ ૨૭૬ ॥
 કોશભૂતસ્ય દ્રવ્યસ્ય વ્યયઃ કતિ ગતસ્તથા ।
 વ્યવહારે મુદ્રિતાય વ્યયશેષં કતીતિ ચ ॥ ૨૭૭ ॥
 પ્રત્યક્ષતો લેખતશ્ચ જ્ઞાત્વા ચાદ્ય વ્યયઃ કતિ ।
 મવિપ્યતિ ચ તત્તુલ્યં દ્રવ્યં કોશાત્ તુ નિર્હરેત્ ॥ ૨૭૮ ॥
 પશ્ચાત્તુ વેગનિર્મોક્ષં ત્નાનં મૌહૂર્ત્તિકં મતમ્ ।
 સન્ધ્યાપુરાણદાનૈશ્ચ મુહૂર્ત્તદ્વિતયં નયેત્ ।
 ગવાશ્વયાનવ્યાયામૈર્નયેત્પ્રાતર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૨૭૯ ॥
 પારિતોષિકદાનેન મુહૂર્ત્તન્તુ નયેત્સુધીઃ ।
 ધાન્યવસ્ત્રસ્વર્ણરત્નસેનાદેશવિલેખનૈઃ ॥ ૨૮૦ ॥
 આયવ્યયૈર્મુહૂર્ત્તીનાં ચતુષ્કન્તુ નયેત્સદા ।
 સ્વસ્થચિત્તો ભોજનેન મુહૂર્ત્તં સ સુહૃન્ૃપઃ ॥ ૨૮૧ ॥
 પ્રત્યક્ષીકરણાજીર્ણનવીનાનાં મુહૂર્ત્તકમ્ ।
 વ્રતસ્તુ પ્રાઙ્કેવાકાદિબોધિતવ્યવહારતઃ ॥ ૨૮૨ ॥

મુહૂર્તીદ્વિતયઞ્ચૈવ મૃગયાક્રીડનૈર્નયેત્ ।

વ્યૂહાભ્યાસૈર્મુહૂર્તન્તુ મુહૂર્ત સન્ધ્યયા તતઃ ॥ ૨૮૩ ॥

મુહૂર્ત ભોજનેનૈવ દ્વિમુહૂર્તઞ્ચ વાર્તયા ।

ગૂઢચારશ્રાવિતયા નિદ્રયાષ્ટમુહૂર્તકમ્ ॥ ૨૮૪ ॥

રાજ્યે પોતાની રાજ્યાનીમાં રહીને દિવસ કૃત્યો કરવાં તે દિન-કૃત્યો. રાજ્યે રુત્રિને પાછલે પોહોરે ઉડીને હંમેશાં નક્કી આવક કેટલી છે? ખરો ખર્ચ કેટલો છે? ભંડારમાંથી ધન કેટલું ખર્ચાયું? રાજ-કાજની આવક તથા ખર્ચ બાદ કરતાં બાકી શું રહ્યું? એ સધળું ચોપડામાં લખેલું પ્રત્યક્ષ વાંચી જવું. ત્યાર પછી આજે કેટલો ખર્ચ થશે તેનો વિચાર કરીને તે દિવસે ખર્ચ જેટલું ધન ભંડારમાંથી બાહાર કાઢવું. આ સર્વ કામ બે મુહૂર્તમાં આટાપવું. ત્યાર પછી એક મુહૂર્તમાં દીર્ઘ શંકાએ જઈ આવવું અને સ્નાન કરવું. ત્યાર પછી બે મુહૂર્તમાં સંધ્યાવંદન, પુરાણ શ્રવણ અને દાન કરવાં. ત્યાર પછી પ્રભાતમાં એક મુહૂર્ત બળદ-ગાડીમાં કે ઘોડાગાડીમાં બેસીને ફરવા જવું તથા જુદી જુદી કસરતો કરીને ગાળવો. ત્યાર પછી વિદ્વાન રાજ્યે એક મુહૂર્ત નોકરીને ઈનામો આપવામાં ગાળવો. ત્યાર પછી ધાન્ય, વસ્ત્રો, સુવર્ણ, રત્ન, સેના અને દેશ આદિની સંખ્યા લખાવવામાં તથા આય અને વ્યયનો હિસાબ કરવામાં નિરંતર ચાર મુહૂર્ત કાઢવા. ત્યાર પછી એક મુહૂર્ત શાંત મનથી સગા સંબંધીથી વિટળાઈને ભોજન કરવામાં ગાળવો. ત્યાર પછી જીના અને તવા મનુષ્યોને મળવામાં એક મુહૂર્ત ગાળવો. પછી રાજ્ય સંબંધી કાર્યનો વિચાર કરવા માટે રાખેલા વકીલો વ્યવહાર સંબંધી જે વાર્તા કહે તે સાંભળવામાં બે મુહૂર્ત ગાળવા. મૃગયા કરવામાં, રમતગંમતમાં તથા વ્યૂહ રચનાને અભ્યાસ કરવામાં અને તેની તપાસ કરવામાં એક મુહૂર્ત કાઢવો. ત્યાર પછી સાંચ સંધ્યા કરવામાં એક મુહૂર્ત ગાળવો. રાત્રિ ભોજન કરવામાં એક મુહૂર્ત ગાળવો. ત્યાર પ્રછી ગુપ્ત દૂતો ગુપ્તવાર્તા-નગર ચર્ચા કહે તે સાંભળવામાં બે મુહૂર્ત ગાળવા અને આઠ મુહૂર્ત નિદ્રા લેવી.—આ પ્રમાણે નિયમિત કામ કરનારો રાજ મહારાજ બને છે. ૨૭૫-૨૮૪

एवं विहरतो राज्ञः सुखं सम्यक्प्रजायते ।

अहोरात्रं विभज्यैवं त्रिंशद्भिस्तु मुहूर्तकैः ॥ २८५ ॥

नयेत्कालं वृथा नैव नयेत्स्त्रीमद्यसेवनैः ।

यत्काले ह्युचितं कर्तुं तत्कार्यं द्वागશક્ષિતમ્ ॥ ૨૮૬ ॥

કાલે વૃષ્ટિઃ સુપોષાય હ્યન્યથા સુવિનાસિની ।

કાર્પ્યસ્થાનાનિ સર્વાણિ યામિકૈરભિતોઽન્નિશમ્ ॥ ૨૮૭ ॥

નયવાન્નીતિનતિવિત્તિસદ્ગશસ્ત્રાદિકૈર્વૈઃ ।

ચતુર્ધિઃ પઞ્ચભિર્વાપિ ષડ્ભિર્વા ગોપયેત્સદા ॥ ૨૮૮ ॥

આ પ્રમાણે રાત્રિદિવસના ત્રિશ મુહૂર્તનો વિભાગ પાડીને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરનારો રાજ સારી રીતે સુખ મેળવે છે. રાજ્યે સ્ત્રીસંગમાં અથવા તેો મદિરાપાનમાં વૃથા કાળ ગાળવો નહીં; પરંતુ જે વખતે જે કામ કરવું યોગ્ય જણાય તેજ વખતે તે કામ નિઃશંકતાથી તુરત કરવું. કારણ કે સમય ઉપર વર્ષેલો વર્ષાદ પ્રભવું પોષણ કરી શકે છે. પરંતુ સમય વિલા પછી વર્ષેલો વર્ષાદ પ્રભવો નાશ કરનાર થઈ પડે છે—દુકાળ પાડે છે. માટે સમયોચિત કાર્ય સમય ઉપરજ કરવાં. નીતિવેત્તા, અને અનીતિથી થનારી અધોગતિને જાણનારા રાજ્યે, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રમાં કુશળ એવા ચાર, પાંચ કે છ સારા પેહેરેગીર દ્વારા હુમ્મશા સઘળાં કાર્યસ્થાનોની રક્ષા કરાવવી. ૨૮૫-૨૮૮

તત્રત્યાનિ દૈનિકાનિ શ્રુણુયાલ્લેખકાધિપૈઃ ।

દિને દિને યામિકાનાં પ્રકુર્ચ્યાત્પરિવર્તનમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

તે કાર્યસ્થાનોમાં જે જે કામકાજ થયાં હોય તે સર્વ મુખ્ય મેહેતાઓ પાસેથી સાંભળી લેવાં અને પેહેરેગીરોની પ્રતિદિવસ અદલી કરવી. ૨૮૯

ગૃહપંક્તિમુલે દ્વારં કર્તવ્યં યામિકૈઃ સદા ।

તૈસ્તદ્વૃત્તન્તુ શ્રુણુયાદ્ગૃહસ્થમૃતિપોષિતૈઃ ॥ ૨૯૦ ॥

રસ્તા ઉપર પેહેરો ભરનારા સીપાઈઓએ, સદા, ગૃહસ્થના ધરોની આગળ દ્વારપાળ માફક ઉભું રહેવું અને ગૃહસ્થોનો પગાર ખાનારા સીપાઈઓએ ગૃહસ્થના કહેવા પ્રમાણે વર્તવું. ૨૯૦

નિર્ગચ્છન્તિ ચ યે ગ્રામાદ્યે ગ્રામં પ્રવિશન્તિ ચ ।

તાન્મુસંશોધ્ય યત્નેન મોચયેદ્દત્તલગ્નકાન્ ॥ ૨૯૧ ॥

પ્રહ્યાતવૃત્તશીલાંસ્તુ હ્યવિમૃશ્ય વિમોચયેત્ ।

જે મનુષ્ય ગામમાંથી બહાર જાય અને જે ગામમાં આવે તેનો પ્રયત્નપૂર્વક સારી રીતે તપાસ કરી તેને શોધનપત્ર (Pass-port) આવવા જવાની ચિઠી કરી આપવું; અને તે શોધનપત્ર લઈ તેઓને સારી પેઠે તપાસી નગરમાંથી બહાર જવા દેવા તથા આવવા દેવા; પરંતુ જેઓ સારા સ્વભાવના તથા સદાચરણી ગણાતા હોય તેવાને તપાસ્યા વિના જવા આવવા દેવા. ૨૯૧

વીથિવીથિષુ યામાર્ઘૈર્નિશિ પર્યટનં સદા ॥ ૨૯૨ ॥

કર્તવ્યં યામિકૈરેવ ચૌરજારાનિવૃત્તયે ।

चेहेरेगीरे अये यारेनो अने नरेनो नाश करवा माटे ह'मेशा रात्रे
नगरनी शेरीये शेरीये अर्ध अर्ध प्रहरे करवुं. २८२

२१७ आदेश.

शासनं त्वीदृशं कार्य्यं राज्ञा नित्यं प्रजासु च ॥ २९३ ॥

दासे भृत्येऽथ भार्यायां पुत्रे शिष्येऽपि वा क्वचित् ।

वाग्दण्डपरुषं नैव कार्य्यं मदेशसंस्थितैः ॥ २९४ ॥

तुलाशासनमानानां नाणकस्यापि वा क्वचित् ।

निर्यासानाञ्च घातूनां सजातीनां वृतस्य च ॥ २९५ ॥

मधुदुग्धवसादीनां पिष्टादीनाञ्च सर्वदा ।

कूटं नैव तु कार्य्यं स्याद्बलाच्च लिखितं जनैः ॥ २९६ ॥

उत्कोचग्रहणं नैव स्वामिकार्य्यविलोभनम् ।

दुर्वृत्तकारिणञ्चोरं जारं मद्देषिणं द्विषम् ॥ २९७ ॥

न रक्षन्त्वप्रकाशं हि तथान्यानपकारकान् ।

मातृणां पितृणाञ्चैव पूज्यानां विदुषामपि ॥ २९८ ॥

नावमानं नोपहासं कुर्य्युः सदृत्ताशालिनाम् ।

न भेदं जनयेयुर्वै नृनार्य्याः स्वामिभृत्ययोः ॥ २९९ ॥

भ्रातृणां गुरुशिष्याणां न कुर्य्युः पितृपुत्रयोः ।

वापीकुपारामसीमधर्मशालासुरालयान् ॥ ३०० ॥

मार्गान्नैव प्रबाधेयुर्हीनाङ्गविकलाङ्गकान् ।

द्यूतञ्च मद्यपानञ्च मृगयां शस्त्रधारणम् ॥ ३०१ ॥

गोगजाश्वोष्ट्रमहिषीनृणां वै स्थावरस्य च ।

रजतस्वर्णरत्नानां मादकस्य विषस्य च ॥ ३०२ ॥

क्रयो वा विक्रयो वापि मद्यसन्धानमेव च ।

क्रयपत्रं दानपत्रमृणानिर्णयपत्रकम् ॥ ३०३ ॥

राजाज्ञया विना नैव जनैः कार्य्यं चिकित्सितम् ।

महापापाभिः शपनं निधिग्रहणमेव च ॥ ३०४ ॥

નવસમાજનિયમં નિર્ણયં જાતિદુષણમ્ ।
 અસ્વામિનાષ્ટિકધનસંગ્રહં મન્ત્રભેદનમ્ ॥ ૩૦૫ ॥
 નૃપદુર્ગુણલાપન્તુ નૈવ કુર્યુઃ કદાચન ।
 સ્વધર્મહાનિમનૃતં પરદારાભિમર્શનમ્ ॥ ૩૦૬ ॥
 કુટસાક્ષ્યં કુટલેલ્યમપ્રકાશપ્રતિગ્રહમ્ ।
 નિર્ધારિતકરાધિક્યં સ્તેયં સાહસમેવ ચ ॥ ૩૦૭ ॥
 મનસાપિ ન કુર્વન્તુ સ્વામિદ્રોહં તથૈવ ચ ।
 મૃત્યા શ્રુલ્કેન ભાગેન વૃદ્ધ્યા દર્પવલાચ્છલાત્ ॥ ૩૦૮ ॥
 આધર્ષણં ન કુર્વન્તુ યસ્ય કસ્યાપિ સર્વદા ।
 પારિમાણોન્માનમાનં ધાર્ય્યં રાજવિમુદ્રિતમ્ ॥ ૩૦૯ ॥
 ગુણસાધનસંદક્ષા ભવન્તુ નિશ્ચિલા જનાઃ ।
 સાહસાધિકૃતે દદુર્વિનિગૃહ્યાતતાયિનમ્ ॥ ૩૧૦ ॥
 ઉત્સૃષ્ટા વૃષભાદ્યા યૈસ્તૈસ્તૈ ધાર્ય્યાઃ સુચિન્ત્રતાઃ ।
 ઇતિ મચ્છાસનં શ્રુત્વા યેઽન્યથા વર્ત્તયન્તિ તાન્ ॥ ૩૧૧ ॥
 વિનિશિષ્યામિ દણ્ડેન મહતા પાપકારકાન્ ।
 ઇતિ પ્રબોધયેન્નિત્યં પ્રજાઃ શાસનર્કિંદિમૈઃ ॥ ૩૧૨ ॥
 લિખિત્વા શાસનં રાજા ધારયીત ચતુષ્પથે ।
 સદા ત્રોદ્યતદણ્ડઃ સ્યાદસાધુષુ ચ શત્રુષુ ॥ ૩૧૩ ॥

રાજ્યે હંમેશાં (ઠંઠેરો) પીઠાવીને પ્રભને આ પ્રમાણે યોગ આપવો કે-મારા દેશમાં વસનારા અને મારી આજ્ઞામાં વર્તનારા મનુષ્યોએ કોઈપણ દિવસ દાસ, ભૂત્ય, બાધી, પુત્ર અથવા તે શિષ્યને કઠિણ વેણે કહેવાં નહીં, તથા શિક્ષા પણ કરવી નહીં. કોઈ દિવસ ત્રાજવામાં તથા શેર બરોર ઠાપેલાં તેલમાં કપટ કરવું નહીં, યોગા પૈસા પાડવા નહીં, સદા બાડ તથા ભતા વગેરેમાંથી નિકળેલા ગુંદરમાં, સોના રૂપા વગેરે ધાતુમાં, ધીમાં, મધમાં, દુધમાં, ચરબી વગેરેમાં અને લોટમાં ભેગ કરવો નહીં, માણસ ઉપર બલાત્કાર કરીને તેની પાસે લેખ લખાવવો નહી, લાંચ લેવી નહીં, રાજના કામ કરવામાં લોભની દૃષ્ટિ રાખવી નહીં; દુરાચરણી, ચોર, ભર, મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર, મારો શત્રુ, અને ગુપ્ત રીતે મારું ભુંડું કરનારા બીજા મનુષ્યોનો કોઈએ પણ બચાવ કરવો નહીં, પરંતુ તેને શિક્ષા આપવી.

માતાપિતા, ગુરુઓ, પંડિતો અને સદાયરણી મનુષ્યોનું ઉપહાસ અને અપમાન કરવું નહીં. સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે, સ્વામી સેવક વચ્ચે, ભાઈ ભાઈ વચ્ચે, ગુરૂ શિષ્ય વચ્ચે અને પિતા પુત્ર વચ્ચે કોઈપણ દિવસ કલહ કરાવીને ભેદ પડાવવો નહીં. વાવ, કુવા, ખાગ, સીમાડો, ધર્મશાળા અને દેવમંદિરોમાં હરકત કરવી નહીં; માર્ગોમાં જતાં આવતાં વટેમાર્ગુઓને પીડા કરવી નહીં; હાથ પગ વગરના લોકોને, આંધળા લોકોને દુઃખ દેવું નહીં, (પણ આશ્રય આપવો). મારી આજ્ઞા વગર મારી પ્રબલ્યે જુગાર રમવો નહીં, મદિશા પીવી નહીં, શિકાર કરવો નહીં, હથીઆરો રાખવાં નહીં. બળદ, હાથી ઘોડા, ઉટ, ભેંસ, મનુષ્ય તથા પૃથ્વી વગેરે સ્થાવર ધન, રૂપું, સોનું, રત્ન, માદક પદાર્થ અને જેર એટલી વસ્તુ રાજની આજ્ઞા વિના વેચવી નહીં, તથા વેચાતી લેવી નહીં. વળી મનુષ્યોએ અને અધિકારીઓએ રાજની આજ્ઞા વિના મધ ખનાવટ, વેચાણપત્ર દાનપત્ર, રૂણનિર્ણયપત્ર તથા ચિકિત્સા વ્યવસાય કરવોજ નહીં. કોઈ ઉપર મહા પાતકનો આરોપ મૂકવો નહીં. કોઈનો ભંડાર છિનવી લેવો નહીં. સભાના નવા નિયમો ઘડવાં નહીં. જે બાબતમાં નિર્ણય થયો ન હોય તેવી બાબતમાં નિર્ણય આપવો નહીં—કેમકે તેવો નિર્ણય આપવાની સત્તા રાજની છે. કોઈપણ જાતિને દૂષણ આપવું નહીં. સ્વામી વગરના ધનનો અથવા તેા મરી ગયેલા મનુષ્યના ધનનો સંગ્રહ કરવો નહીં, ગુપ્ત વાર્તા ઉઘાડી પાડવી નહીં, રાજના દુર્ગુણ કોઈ દિવસ ગાવાજ નહીં, સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો નહીં, અસલ યોગ્ય વસ્તુ નહીં, પરસ્ત્રીનો સંગ કરવો નહીં, ખોટી સાક્ષી પુરવી નહીં, ખોટું ખતપત્ર કરવું નહીં, ગુપ્ત રીતે પરધન હરવું નહીં, કર ઉઘરાવનારાએ નિયમિત કર કરતાં વિશેષ કર લેવો નહીં, ચોરી કરવી નહીં, સાહસ કરવું નહીં, તેમજ મનમાં પણ રાજનો દ્રોહ કરવો નહીં. મારા અધિકારીઓએ તથા પ્રબલ્યે હુમેશાં ખીલનો પગાર, દાણ, કિંમત અથવા વ્યાજ ખાઈ જઈને અથવા તેા દર્પથી, બળથી કે કપટ કરીને હરકોઈપણ મનુષ્યને પીડા કરવી નહીં, ભૂમિ વગેરે માપવાની દોરી, ગળ અને પાક્કી વગેરે માપો રાજની છાપ મારીને રાખવાં. સર્વ પ્રબલ્યે ગુણ સંપાદન કરવામાં સારી રીતે નિપુણ થવું. આતતાયીયો* ઉપર બળાત્કાર વગેરે અપવાદ આવે ત્યારે તેને કેદ કરી રાજની પાસે મોકલી દેવા. જેમણે બળદોને છુટા મૂક્યા હોય, તેમણે તેને પકડીને પાછા બાંધવા, અને તેનું પોષણ કરવું. આવી મારી આજ્ઞા છતાં પણ જે તેનાથી આડો ચાલશે તે મહા પાપીયોને હું મહા શિક્ષા કરીશ. આ પ્રમાણે રાજએ સાશન, ડિડિંમો (ડાંડીયા) દ્વારા સર્વ પ્રબલ્યે નિત્ય જાણવવું. તથા ઉપર જણાવેલી પોતાની આજ્ઞા એક

*અમિદો, ગરદશ્વેવ, શક્ષપાણિર્ધનાપહઃ ક્ષેત્રદારાપહારીચ, વહેતઆતતાયિનઃ ॥૧॥

અગ્નિ મૂકનારો, વિષ આપનારો, શક્ષપાણિ, ધન લુટનારો. ક્ષેત્ર, અને સ્ત્રીનું હરણ કરનારો એ છે આતતાયી ગણાય છે.

पत्रमां लभावीने सर्व लोकोने लहेर करवा माटे चौदामां चौदाववी, अने शत्रुओ उपर अने दुर्जनां उपर निरंतर उद्यतकंड रहेतुं. २९३-३१३

प्रजानां पालनं कार्य्यं नीतिपूर्वं नृपेण हि ।

मार्गसंरक्षणं कुर्यान्नृपः पान्थमुखाय च ॥ ३१४ ॥

पान्थप्रपीडका ये ये हातव्यास्ते प्रयत्नतः ।

राज्ये नीतिपूर्वक प्रलतुं पालन करतुं अने पट्टेमार्गना सुषणे माटे मार्गोमां चौकीये रभावी मार्गोने निर्लय करवा तथा ने ने लोकां मार्गोमां जनांना लोकोने भीडा करता होय तेज्याने प्रयत्नपूर्वक रक्षकेद्वारा नाश करायवे. ३१४

आवकना विभाग.

त्रिभिरशैर्वलं धार्य्यं दानमर्द्दाशिकेन च ॥ ३१५ ॥

अर्द्दाशेन प्रकृतयो ह्यर्द्दाशेनाधिकारिणः ।

अर्द्दाशेनात्मभोगश्च कोशोऽशेन स रक्ष्यते ॥ ३१६ ॥

आयस्यैवं षड्भिर्भागैर्व्ययं कुर्यात्तु वत्सरे ।

सामन्तादिषु धर्मोऽयं न न्यूनस्य कदाचन ॥ ३१७ ॥

आवकना छ विभागो करवा, तेमांथी त्रलु भाग सेनाना पोषणुमां वापर वा. अर्ध भाग दानमां वापरवे, अर्ध भाग प्रकृत मंडलनी पाछण वापरवे, अर्ध भाग अधिकारी मंडलनी पाछण वापरवे, अर्ध भागमांथी पोतानी आछविका यलाववी अने लाप्री रहेले अेक भाग लंडारमां नापवे. आ प्रमाळे इरेक वर्षमां थयेली आवकना छ विभागो पाक्षीने सेनी व्यवस्था करवी. आ सामंतादिकने धर्म छ, परंतु तेनाथी उतरती पक्षीना लोकोने माटे नथी. ३१५-३१७

राज्यस्य यशसः कीर्त्तिर्धनस्य च गुणस्य च ।

प्राप्तस्य रक्षणेऽन्यस्य हरणे चोद्यमोऽपि च ॥ ३१८ ॥

संरक्षणे संहरणे सुप्रयत्नो भवेत्सदा ।

शौर्य्यपाण्डित्यवक्तृत्वं दानृत्वं न त्यजेत्कचित् ॥ ३१९ ॥

बलं पराक्रमं निखमुत्थानञ्चापि भूमिपः ।

राज्ये भेगवेदुं राज्य, भेगवेदो यश, भेगवेदो भक्षीमा, भेगवेदुं छन, अने भेगवेदा शुलुतुं रक्षणुं करतुं तथा न भेगवेदी वस्तुओ संधा-

હન કરવા માટે પણ ઉદ્ધમ કરવો. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મેળવેલી વસ્તુનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું અને ન મેળવેલી વસ્તુને સંપાદન કરવા માટે નિલ્ય પ્રયત્ન કરવો અને શૌર્યતા, પાંડિત્ય, વક્તૃત્વ, દાતૃત્વ, બળ, પરાક્રમ, અને વિજયોત્સાહ એટલી વસ્તુનો (તો) ક્યારેય લાગ કરવો નહીં. ૩૧૮-૩૧૯

સમિતૌ સ્વાત્મકાર્યે વા સ્વામિકાર્યે તથૈવ ચ ॥ ૩૨૦ ॥

ચત્ક્રા પ્રાણભયં યુધ્યેત્સ શૂરસ્ત્વવિશંકિતઃ ।

પક્ષં સન્ત્યજ્ય યત્નેન બાલસ્યાપિ સુભાષિતમ્ ॥ ૩૨૧ ॥

ગૃહ્ણાતિ ધર્મતત્ત્વજ્ઞઃ વ્યવસ્યતિ સ પષ્ટિહતઃ ।

રાજ્ઞોઽપિ દુર્ગુણાન્વાક્તિ પ્રત્યક્ષમવિશંકિતઃ ॥ ૩૨૨ ॥

સ વક્તા ગુણતુલ્યાંસ્તાન્ન પ્રસ્તૌતિ કદાચન ।

અદેયં યસ્ય નૈવાસ્તિ માર્ગ્યાપુત્રાદિકં ધનમ્ ॥ ૩૨૩ ॥

આત્માનમપિ સંદત્તે પાત્રે દાતા સ ઉચ્યતે ।

અશંકિતક્ષમો યેન કાર્યં કર્તું બલં હિ તત્ ॥ ૩૨૪ ॥

કિકરા ઇવ યેનાન્યે નૃપાદ્યાઃ સ પરાક્રમઃ ।

યુદ્ધાનુકૂલવ્યાપાર ઉત્થાનમિતિ કીર્તિતમ્ ॥ ૩૨૫ ॥

જે યુદ્ધમાં પોતાના કામ માટે તેમજ પોતાના રાજના કામ માટે શંકા રહિત થઈને મૃત્યુનો ભય રાખ્યા વિના યુદ્ધ કરે તેને શૂર જણવો. જે મનુષ્ય નિષ્પક્ષપાતપણે બાળકનું સુભાષિત પણ સારા ધ્યાનથી સાંભળે છે. તથા ધર્મના તત્ત્વ જણવવા માટે ઉપાય કરે છે તેને પંડિત જણવો. જે રાજની સમક્ષમાં નિર્ભય થઈને રાજના દુર્ગુણો કહે પણ કોઈ દિવસ દુર્ગુણોની શુભરૂપે પ્રશંસા કરતો નથી તેને વક્તા જણવો. જે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે વસ્તુનો ત્યાગ કરી શકે છે અને સુપાત્રને પોતાનું શરીર પણ અર્પણ કરે છે તે દાતા કહેવાય છે. મનુષ્ય જે ઉત્તમ પ્રતિના શુભોવડે નિરશંકતાથી કાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે તેનું નામ બળ કહેવાય છે. જે શુભવડે ખીલ રાજ્યો અનુચર બની ભય છે તેનું નામ પરાક્રમ કહેવાય છે. તથા યુદ્ધમાં અનુકૂળ પડે તે પ્રમાણે ઉદ્ધોષ કરવો તેનું નામ ઉત્થાન કહેવાય છે. ૩૨૦-૩૨૫

સાવધાનતાની જરૂર.

વિપદોષમયાદન્નં વિમૃશોત્કપિકુઙ્કૃતૈઃ ।

હંસાઃ સ્વલન્તિ કૂજાન્તિ મૃંગા નૃત્યન્તિ માબૂરાઃ ॥ ૩૨૬ ॥

વિરૌતિ કુકુટો માદ્યેત્ક્રૌંજ્ચો વૈ રેચતે કાપિઃ ।
 હૃષ્ટરોમા મવેદ્દ્વૃઃ શારિકા વમતે તથા ॥ ૩૨૭ ॥
 દૃષ્ટૃવં સવિષં ચાન્નં તસ્માદ્વૌજ્યં પરીક્ષયેત્ ।
 મુજ્જીત ષડ્ઘસં નિલ્યં ન દ્વિત્રિરસસંકુલમ્ ॥ ૩૨૮ ॥
 હીનાતિરિક્તં ન કટુ મધુરક્ષારસંકુલમ્ ॥ ।
 આવેદયતિ યત્કાર્ય્યં શૃણુયાન્મન્ત્રિભિઃ સહ ॥ ૩૨૯ ॥

રાત્રીએ વિષદોષના-ઝેરના ભયથી કડવો, તીખો, તુરો, કષાયલો, ખારો અને મીઠો એવા છ રસમિશ્રિત ભોજનની વાનર કુકુડાદ્વારા પરીક્ષા કરાવવી. હંસો ઝેરી અન્નને ભેતાવેતલ પડી જાય છે, ભમરાઓ ગણુગણુટ કરે છે, મધુરો નૃત્ય કરે છે, કુકુડો રૂદ્ધ કરે છે, કૌંચ ગાંડો ખને છે, વાનરને ઝાડો થાય છે, ભરદ્વાજ પક્ષી રોમાંચિત થાય છે અને મેના ઉલટી કરે છે. માટે અન્નમાં ઝેર છે કે નથી તેની ઉપર કહેલાં પક્ષીઓદ્વારા પરીક્ષા કરાવવી અને પછી તે અન્નનું ભોજન કરવું. નિત્ય છ રસવાળું ભોજન જમવું, પરંતુ બે ત્રણ રસવાળું અન્નનું ભોજન કરવું નહીં. જે અન્નમાં ભેઈએ તે કરતાં ઓછા વા અધિકા રસ હોય તેવું અન્ન ખાવું નહીં. જેમાં તીખો, ગળ્યો અને ખારો એવા ત્રણ રસો હોય તે અન્ન પણ ખાવું નહીં. તથા કોઈપણ આવીને કંઈક કાર્ય જણાવે તે મંત્રિઓને સાથે રાખીને સાંભળવું. ૩૨૬-૩૨૯

આરામાદૌ પ્રકૃતિભિઃ સ્ત્રીભિશ્ચ નટગાયકૈઃ ।
 વિહરેત્સાવધાનસ્તુ માગધૈરૈન્દ્રજાલિકૈઃ ॥ ૩૩૦ ॥

રાત્રીએ નિરંતર પ્રકૃતિ મંડળ, સ્ત્રીઓ, નટો, ગવૈયા, ભાટ અને ઇંદ્રભળ ખેલનારા લોક સાથે ઉપવનમાં વિહાર કરવા માટે જવું, પરંતુ ત્યાં સાવધાનપણાથી રહેવું-અને કપટ ન થાય તેની સંભાળ રાખવી. ૩૩૦

જરૂરનાં કાર્યો.

ગજાશ્વરચયાનં તુ પ્રાતઃ સાયં સદામ્પ્યેસેત્
 વ્યૂહામ્બ્યાસં સૈનિકાનાં સ્વયં શિક્ષેન્નશિક્ષયેત્ ॥ ૩૩૧ ॥

રાત્રીએ નિરંતર સવાર સાંજ હાથી, ઘોડા અથવા તો રથ વગેરે વાહનમાં બેસીને બહાર ફરવું અને તેના ઉપર ચઢવાનો અભ્યાસ રાખવો. તથા સેનાઓની વ્યૂહ રચનાનો અભ્યાસ થોતે કરવો અને સેનાને પણ તે શિક્ષવો. ૩૩૧

વ્યાગ્રાદિભિર્વનચરૈર્મયૂરાદૈશ્ચ પક્ષિભિઃ ।

ક્રીડયેન્મૃગયાં કુર્યાદ્દુષ્ટસત્વાન્નિપાતયન્ ॥ ૩૩૨ ॥

વાઘ વગેરે વનચર પશુઓને તથા મયૂર વગેરે પક્ષીઓને વનમાંથી લાવીને ઘરમાં પાળવાં અને તેની સાથે ગમત કરવી તથા મૃગયા કરીને હિંસાવિહારી પ્રાણીઓનો નાશ કરવો. ૩૩૨

શૌર્ય્યં પ્રવર્દ્ધતે નિત્યં લક્ષ્યસન્ધાનસાધનમ્ ।

અકાતરત્વં શસ્ત્રાસ્ત્રશીઘ્રપાતનકારિતા ॥ ૩૩૩ ॥

મૃગયાયાં ગુણા એતે હિંસાદોષો મહત્તરઃ ।

નિરંતર મૃગયા કરવાથી શૂરવીરતા વધે છે, નિશાન તાકવામાં કુશળતા આવે છે, નિડરતા આવે છે, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રનો સત્વર પ્રહાર કરવામાં શક્તિ આવે છે આટલા ગુણો મૃગયામાં છે. પરંતુ તેમાં હિંસા૩૩૫ એક મોટા અવગુણ છે-તે કર્મ કરવાથી મહાપાપ થાય છે. ૩૩૩

इङ्कितं चेष्टितं यत्नात् प्रजानामधिकारिणाम् ॥ ૩૩૪ ॥

પ્રકૃતીનાઞ્ચ શત્રુણાં સૈનિકાનાં મતઞ્ચ યત્ ।

સમ્યાનાં બાન્ધવાનાઞ્ચ સ્ત્રીણામન્તઃ પુરે ચ યત્ ॥ ૩૩૫ ॥

શૃણુયાદ્ગૂઢચારેભ્યો નિશિ ચાત્યપિકે સદા ।

સાવધાનમનાઃ સિદ્ધશસ્ત્રાસ્ત્રઃ સંલિખેચ્ચ તત્ ॥ ૩૩૬ ॥

ન્યારે આપત્તિનો સમય સમીપમાં આવે ત્યારે શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર વિદ્યામાં નિપુણ એવા રાજાએ સાવધાન મનથી દરરોજ રાત્રે ગુપ્ત દૂતોદ્વારા પ્રબળતા, અધિકારીના, પ્રકૃતિ મંડળના, શત્રુઓના, સિપાઈઓના, સલાસદોના, બાંધવોના અને અંતઃપુરની સ્ત્રીઓના મનનો વિચાર તથા તેઓનો આચાર લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળવો અને તેની એક કાગળ ઉપર નોંધ કરી લેવી. ૩૩૪-૩૩૬

असत्यवादिनं गूढचारं नैव च शास्ति यः ।

સ નૃપો મ્લેચ્છ ઇત્યુક્તઃ પ્રજાપ્રાણધનાપહઃ ॥ ૩૩૭ ॥

જે રાજા અસત્ય બાધણ કરનારા ગુપ્ત દૂતને શિક્ષા કરતો નથી તે રાજાને મ્લેચ્છ કહ્યો છે કારણ કે તે પ્રબળતા પ્રાણ અને ધનનો નાશ કરનાર છે. ૩૩૭

वर्णिं तपस्वि संन्यासि नीचसिद्धस्वरूपिणम् ।

પ્રત્યક્ષેણ ચ્છલેનૈવ ગૂઢચારં વિશોધયેત્ ॥ ૩૩૮ ॥

બ્રહ્મચારીના વેશમાં, તપસ્વિના વેશમાં, સંન્યાસીના વેશમાં, કપટ સિદ્ધ પુરૂષના વેશમાં રહેલા શુભ દૂતની પ્રત્યક્ષ અને કપટથી પરીક્ષા કરીને તેના દોષો ઉઘાડા પાડવા. ૩૩૮

વિના ત્ચ્છોધનાત્તત્ત્વં ન જાનાતિ ચ નાપ્યતે ।

અશોધકનૃપાન્નૈવ વિભ્યન્ત્યનૃતવાદને ॥ ૩૩૯ ॥

રાજા શુભદૂતની ખરાબર પરીક્ષા કર્યા વિના ખરા સમાચાર જાણી શકતો નથી અને ખરા સમાચાર તેને મળતા પણ નથી, તેમ દૂતો પણ શોધ ન કરનારા રાજાની આગળ જુદું ખોલતાં ડરતા નથી. ૩૩૯

પ્રકૃતિભ્યોઽધિકૃતેભ્યો ગૃહચારં સુરક્ષયેત્ ।

સદૈકનાયકં રાજ્યં કુર્ણાન્ન બહુનાયકમ્ ॥ ૩૪૦ ॥

શુભદૂત, પ્રકૃતિ મંડળ અને અધિકારી મંડળનો રાજા ઉપર અનુરાગ તથા વિરાગ હોય તે શુભ રીતે રાજાને જાણાવે છે, માટે તેઓ શુભ દૂતનો નાશ કરે છે. એટલા માટે રાજાએ પ્રકૃતિ મંડળ અને અધિકારી મંડળથી શુભ દૂતનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું અને હંમેશાં રાજ્યમાં એક નાયક ઠરાવવો પણ ધણા નાયક બનાવવા નહીં-તેમ કરવાથી રાજ્યમાં ભંગાણું પડે છે. ૩૪૦

રાજા રક્ષણ.

નાનાયકં કચિદપિ કર્તુર્માહેત ભૂમિપઃ ।

રાજકુલે તુ બહવઃ પુરુષા યદિ સન્તિ હિ ॥ ૩૪૧ ॥

તેષુ જ્યેષ્ઠો ભવેદ્રાજા શેષાસ્તત્કાર્પ્યસાધકાઃ ।

ગરીયાંસો વરાઃ સર્વસહાયેભ્યોઽભિવૃદ્ધયે ॥ ૩૪૨ ॥

રાજાએ કોઈપણ વખત રાજ્યને નાયક વગરનું કરવાની ઈચ્છા રાખવી નહીં. પણ રાજ્ય ઉપર નાયક તો રાખવોજ. જે રાજકુળમાં ઘણા પુરૂષો હોય તો તેમાં જે ગુણ તથા અવસ્થામાં મોટા હોય તેણે રાજા થવું અને બાકીના પુરૂષોએ રાજ્યકાર્યમાં રાજાને સહાય કરવી; અને સહાય કરનારામાં મોટા તથા ઉત્તમ પુરૂષોએ રાજ્યની વૃદ્ધિ માટે ઉપાયો ચોળવા. ૩૪૧-૩૪૨

જ્યેષ્ઠોઽપિ ત્રિધિરઃ કુપ્તી મૂકોઽન્ધઃ ષણ્ઢ એવ યઃ ॥

સ રાજાર્હો ભવેન્નૈવ શ્રાતા તત્પુત્ર એવ હિ ॥ ૩૪૩ ॥

કુળમાં મોટા હોય છતાં પણ બહેરા, ડાહીયો, અંધ અથવા તો ન-

પુંસક હોય તે રાજ્યપાત્ર ગણાયજ નહીં, પણ તેનો બંધુ અથવા તેો બંધુનો
પુત્ર રાજ્યયોગ્ય ગણાય છે. ૩૪૩

સ્વકનિષ્ઠોઽપિ જ્યેષ્ઠસ્ય ભ્રાતુઃ પુત્રસ્તુ રાજ્યમાકૂ ।

યથાગ્રજસ્ય ત્રાભાવે કનિષ્ઠા રાજ્યમાગિનઃ ।

દાયાદાનામૈકમત્યં રાજ્ઞઃ શ્રેયસ્કરં પરમ્ ॥ ૩૪૪ ॥

પૃથગ્ભાવો વિનાશાય રાજ્યસ્ય ચ કુલસ્ય ચ ।

અતઃ સ્વભોગસદ્દેશાન્ દાયાદાન્ કારયેન્નૃપ ।

અવ્યાહતાજ્ઞઃ સન્તુપ્યેઞ્છત્રસિંહાસૈનૈરપિ ॥ ૩૪૫ ॥

પોતાનાથી નાનો બંધુ અથવા તેો મોટા ભાઈનો પુત્ર હકત દોષરહિત
હોય તેો તે રાજ્યનો ભાગી ગણાય છે, પરંતુ તે બંનેમાં જ્યેષ્ઠ બંધુનો
હક વિશેષ છે, તેના અભાવે નાના બંધુઓ રાજ્યના માલિક ગણાય છે.
ભાગીદારોનું એક મતથી વર્તન તે રાજ્યનું પરમ કલ્યાણ કરનારું છે, પરંતુ જો
ભાગીદારોમાં એકતાનો નાશ થાય તેો રાજ્યનો અને કુળનો નાશ થાય
છે માટે રાજ્યે પોતાના ભાગીદારોને પણ પોતાના જીવોનું વૈભવ મણાવ-
વેા, અને પોતાની આજ્ઞા અસ્ખલિત ચલાવવી તથા છત્ર અને સિંહાસન-
આદિથી પણ સંતોષ માનવેા. ૩૪૪-૩૪૫

રાજ્યવિભજનાચ્છેયો ન ભૂપાનાં ભવેત્સ્વલુ ।

અલ્પીકૃતં વિભાગેન રાજ્યં શત્રુર્જિઘૃક્ષતિ ॥ ૩૪૬ ॥

રાજ્યના ભિન્નભિન્ન ભાગો કરીને ભાયાતોને આપવામાં રાજ્યનું કંઈ
શ્રેય થતું નથી, કારણ કે શત્રુઓ, ભાગ પડવાથી નાનાં થયેલાં રાજ્યને
હરવાની ઈચ્છા કરે છે. ૩૪૬

રાજ્યતુર્ય્યાશિદાનેન સ્થાપયેત્તાન સમન્તતઃ

ચતુર્દિક્ષવથવા દેશાધિપાન્ કુર્ય્યાત્સદા નૃપઃ ॥ ૩૪૭ ॥

ગોગજાશ્વોષ્ટ્રકોશાનામાધિપત્યે નિયોજયેત્ ।

માતા માતૃસમા યા ચ સા નિયોજ્યા મહાનસે ॥ ૩૪૮ ॥

સેનાધિકારે સંયોજ્યા ત્રાન્ધવાઃ ડયાલકાઃ સદા ।

સ્વદોષદર્શકાઃ કાર્પ્યા ગુરવાઃ સુહૃદશ્ચ યે ॥ ૩૪૯ ॥

વસ્ત્રાલંકારપાત્રાણાં સ્ત્રિયો યોજ્યાઃ સુદર્શને ।

સ્વયં સર્વેન્તુ વિમૃશેત્પર્યાયેણ ચ મુદ્રયેત્ ॥ ૩૫૦ ॥

રાજ્યે ભાયાતોને રાજ્યનો ચતુર્થાંશ ભાગ આપીને નિત્ય ચારે

द्विशाब्दोत्तमां निभवा; अथवा तो चार द्विशाभां आवेला देशोना
अधिपति निभवा अथवा तो गाय, हाथी, घोडा, ढंठ तथा बंडार
आदि स्थानकोना अधिकारी अनाववा. माता अथवा तो माता समान
होय तेने भोजनशाणानी अधिकारिणी करवी. भाईच्याने तथा शाणा-
च्याने सदा सेनापतिनी ज्याच्या निभवा; वडीलोने तथा हित याह-
नारा संबंधीथेने पोताना दोषदर्शकना अधिकार उपर निभवा-अर्थात्
पोताना उपदेशक अनाववा के लथी तेचो गुणु अवगुणु सधणुं कडी आपे.
तथा वस्त्र, अलंकार अने वासणु वगेरेना तपास उपर स्त्रीयोनी
निमणुक करवी. अने रान्ने पोते अमुक शुं करे छे? शुं करतो नथी?
तेनो तपास राणवो, अने कभवार ते सर्व कामने अेक पत्रकमां ठतारी
तेना उपर मोहोर (मुद्रा) मारवी. ३४७-३५०

अन्तर्वेश्मनि रात्रौ वा दिवारण्ये विशोधिते ।

मन्त्रयेन्मन्त्रिभिः सार्द्धं भाविकृत्यन्तु निर्जने ॥ ३५१ ॥

सुहृद्भिर्भ्रातृभिः सार्द्धं सभायां पुत्रबान्धवैः ।

राजकृत्यं सैन्यैश्च सभ्याद्यैश्चिन्तयेत्सदा ॥ ३५२ ॥

रान्ने दिवसे अथवा तो रात्रे धरना अेकांत आरडाभां अथवा तो
निर्जन अरण्यभां मंत्रियोनी साथे लविष्यनी शुभ आभतनो विचार करवो.
अने सभाभां सदा मित्रो, भाईयो, पुत्रो, आंधवो, सेनापतियो तथा स-
लासदोनी साथे राजकार्यनो विचार करवो. ३५१-३५२

राजसभा व्यवस्था.

सभायां प्रस्यगर्द्धस्य मध्ये राजासनं स्मृतम् ।

दक्षसंस्था वामसंस्था विशेयुः पार्श्वकोष्ठगाः ॥ ३५३ ॥

पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्च भाग्निनेयाः स्वष्टष्ठतः ।

दौहित्रा दक्षभागात्तु वामसंस्था क्रमादिमे ॥ ३५४ ॥

पितृव्याः स्वकुलश्रेष्ठाः सभ्याः सेनाधिपास्तथा ।

स्वाप्ने दक्षिणभागे तु प्राक्संस्थाः पृथगासनाः ॥ ३५५ ॥

मातामहकुलश्रेष्ठा मन्त्रिणो बान्धवास्तथा ।

श्वशुराश्चैव श्यालाश्च वामाप्ने चाधिकारिणः ॥ ३५६ ॥

वामदक्षिणपार्श्वस्थौ जामाता भगिनीपातिः ।

स्वसदृशः समीपे वा स्वार्द्धासनगतः सुहृत् ॥ ३५७ ॥

દૌહિત્રમાગિનેયાનાં સ્થાને સ્યુર્દત્તકાદયઃ ।

માગિનેયાશ્ચ દ્રૌહિત્રાઃ પુત્રાદિસ્થાનસંશ્રિતાઃ ॥ ૩૧૮ ॥

યથા પિતા તથાચાર્ય્યઃ સમશ્રેષ્ઠાસને સ્થિતઃ ।

પાર્શ્વયોરગ્રતઃ સર્વે લેખકા મન્ત્રિષ્ટઠગાઃ ॥ ૩૧૯ ॥

પરિચારગણાઃ સર્વે સર્વેભ્યઃ ષ્ટઠસંસ્થિતાઃ ।

સ્વર્ણદણ્ડધરૌ પાર્શ્વે પ્રવેશનતિવોધકૌ ॥ ૩૨૦ ॥

સભામાં પાછલા અર્ધ્ધ્વભાગની મધ્યમાં રાજસિંહાસન રાખવું કહ્યું છે—
અને કેટલાએક પુરૂષોએ રાજસિંહાસનના જમણા પડખા ઉપર બેસે, કેટલાએકે ડાબા પડખા ઉપર બેસવું અને કેટલાએક પુરૂષોએ બંને પડખાના કોઠા સમીપ ઉભું રહેવું. પુત્રોએ, પૌત્રોએ, ભાઈઓએ અને ભાણેજોએ રાજની પાછળ બેસવું. દોહિતરાઓએ ક્રમવાર રાજસિંહાસનના જમણા ભાગ ઉપર બેસવું; અને પોતાના કુળમાં મુરખી ગણાતા કાકાઓએ, સભાસદાઓએ અને સેનાપતિઓએ ક્રમવાર ડાબી તરફ બેસવું અથવા રાજની સન્મુખ બેસવું. મોસાળ કુળના વડીલોએ દક્ષિણ બાજુએ બેસવું. મંત્રિઓએ, ભાઈઓએ, સસરાઓએ અને સાળાઓએ આસનની પૂર્વ દિશા તરફ જુદા જુદા આસનો ઉપર બેસવું. અધિકારી વર્ગે ડાબા ભાગ ઉપર બેસવું. બંનેવીએ રાજ્યાસનના જમણા પડખા ઉપર બેસવું, અને રાજના સમાન સંબંધીએ રાજની સમીપમાં અથવા રાજના અર્ધ્ધ્વ આસન ઉપર બેસવું. દત્તક આદિ પુત્રો, દોહિતરા અને ભાણેજોના સ્થાન ઉપર બેસી શકે. ભાણેજો અને દોહિતરાઓ પુત્રાદિના સ્થાન ઉપર બેસી શકે. પિતા અને વેદાધ્યાપક ગુરૂને સમાન ગણવા અને તે બંને રાજસિંહાસનની સન્મુખ અથવા તે બાજુ ઉપર, રાજ્યાસન સમાન કે તે કરતાં શ્રેષ્ઠ આસન ઉપર બેસવું અને સર્વ લેખકોએ કાર્યભારીયોની પાછળના ભાગમાં બેસવું. સર્વે સેવકવર્ગોએ સર્વની પાછળના ભાગમાં બેસવું. સુવર્ણની છડી ધારણ કરનારા દંડધારી પુરૂષોએ રાજના સિંહાસનના બંને ભાગ ઉપર ઉભા રહીને કાર્યાર્થીયોનું આગમન તથા પ્રણામ રાજને નિવેદન કરવાં. ૩૫૩ ૩૧૦

રાજચિન્હ.

વિશિષ્ટચિહ્નયુગ્રાજા સ્વાસને પ્રવિશેત્સુસ્વમ્ ।

સુભૂષણઃ સુકવચઃ સુવસ્ત્રો મુકુટાન્વિતઃ ॥ ૩૨૧ ॥

સિદ્ધાસ્ત્રનમ્રશસ્ત્રઃ સન્સાવધાનમનાઃ સદા ।

સર્વસ્માદધિકો દાતા શૂરસ્ત્વં ધાર્મિકો હ્યસિ ॥ ૩૨૨ ॥

इति वाचं न श्रृणुयाच्छ्रवका वञ्चकास्तु ते ।
 रागालोभाद्भयाद्वाज्ञः स्युर्मूका इव मन्त्रिणः ॥ ३६३ ॥
 न ताननुमतान्विद्यान्नृपतिः स्वार्थसिद्धये ।
 पृथक्पृथङ्मतं तेषां लेखयित्वा समाधनम् ॥ ३६४ ॥
 विमृशेत्स्वमतेनैव यत्कुर्याद्बहुसम्मतम् ।

अस्त्रविधाभां दुशण्येवा रान्त्र्ये लुहं लुहं रान्त्र्यिन्धु धारणु करवां, सुशोभित अलंकार, दृढ इवय, सारां वस्त्रो अने मुकुट धारणु करवो. ङायभां पुल्लुं रास्त्र धारणु करवुं अने सावधान मन थय सदा आनंदथी रान्त्र्यसिंहासन उपर भीरान्त्रुं. सभाभां कोर्ध मनुष्य आनीने कडे के तमे सर्व करतां अधिक हाता, अधिक शूर अने अधिक धार्मिक छे. परंतु तेनी वाणी उपर ध्यान आपवुं नहीं. कार्यार्थी लोकोनां (असीलनां) काम संभवावनारा धूर्त लोको तथा मंत्रियो, कार्यार्थीयांभांता केटलायेक, कार्यार्थी उपर प्रेम होवाथी, धनना लोभथी अथवा तो भ्रं कडीशुं तो तेनुं काम भगदशे जेवा लयथी, रान्त्रनी आगण मौन जेवा जनी नय छे-सत्य विचार आपता नथी. माटे रान्त्र्ये तेज्योने रान्त्र्यकार्यनी सिद्धि कर-नारा समज्वा नहीं--तेज्योने रान्त्र्यकार्यभां मत लेवो नहीं; परंतु ते मंत्री-योनी पासे भिन्न भिन्न सकारणु मत लभावीने ते मतने पोताना विचार साथे भेजवीने विचार करवो अने जेभां विशेष मत पडे ते काम करवुं. ३६१-३६४

गजाश्वरथपशवादीन्मृत्यान्दासांस्तथैव च ॥ ३६५ ॥
 सम्भारान्सैनिकान्कार्याक्षमांज्ञात्वा दिने दिने ।
 संरक्षयेत्प्रयत्नेन सुजीर्णान्सन्त्यजेत्सुधीः ॥ ३६६ ॥

केणवायला रान्त्र्ये प्रति द्विवस ङाथी, घोडा, रथ, ढारढांभर, याकर, हास, तथा उपयोगी वस्तुज्यो, अने सीपाईज्योनी तथास करीने कार्य करी शके तेवाने जोकसीथी राभवा अने काम करवा असमर्थ धरडा पुर-योने तथा लुं वस्तुज्योने त्याग करवो. ३६५-३६६

अयुतक्रोशजां वार्तां हरेदेकदिनेन वै ।
 सर्वविद्याकलाभ्यासे शिक्षयेद्भृतिपोषितान् ॥ ३६७ ॥
 समाप्तविद्यं संदृष्ट्वा तत्कार्यं तं नियोजयेत् ।
 विद्याकलोमान्दृष्ट्वा वत्सरे पूजयेच्च तान् ॥ ३६८ ॥
 विद्याकलानां वृद्धिः स्यात्तथा कुर्यान्नृपः सदा ।

દશ હજાર ગાઉ ઉપરના સમાચાર એક દિવસમાં લાવી શકાય તથા તેટલે દુર, એક દિવસમાં સમાચાર મોકલી શકાય તેવા ઉપાયોની શોધ કરાવવી. મનુષ્યોને આજીવિકા બાંધી આપી તેનું પોષણ કરવું અને તેઓ પાસે સર્વ વિદ્યાનો તથા કળાનો અભ્યાસ કરાવવો. ન્યારે વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત કરેલો જેવામાં આવે ત્યારે તેને તે વિદ્યા શિખવવા ઉપર અથવા તેા તે કળા કાર્ય કરવા ઉપર નિમવો. તથા વર્ષેવર્ષે અભ્યાસીઓની વિદ્યામાં અને કળામાં પરીક્ષા લઈને વિદ્યાકળામાં ઉત્તમ જણાય તેઓને સત્કાર કરવો; અને રાજ્યે સ્વદેશમાં વિદ્યાની તથા કળાની ઉન્નતિ થાય તેમ હંમેશાં કરવું. ૩૬૭-૩૬૮

પૃષ્ઠાગ્રગાન્કૂરવેપાન્નતિનીતિવિશારદાન્ ॥ ૩૬૯ ॥

સિદ્ધાસ્ત્રનમ્નશસ્ત્રાંશ્ર મટાનારાન્નિયોજયેત્ ।

પુરે પર્યટયોન્નિત્યં ગજસ્થો રજ્જયન્પ્રજાઃ ॥ ૩૭૦ ॥

રાજ્યે ભયંકર વેશધારી, નમ્રતા તથા નીતિ કુશળ, અસ્ત્રવિદ્યા કુશળ, નમ્ર શસ્ત્રધારી સીપાઈઓને હંમેશાં બંને બાજુએ અને આગળ પાછળ રાખવા; અને હાથીએ ચઢીને નિરંતર પ્રભને રંજન કરતાં નગરમાં ફરવું. ૩૬૯-૩૭૦

રાજયાનાસ્તુદિતઃ કિં રાજા શ્વાનસમોઽપિ ચ ।

શુના સમો ન કિં રાજા કવિભિર્ભાવ્યતેઽજ્જસા ॥ ૩૭૧ ॥

અતઃ સ્વવાન્ધવૈમિત્રૈઃ સ્વસામ્યપ્રાપિતૈર્ગુણૈઃ ।

પ્રકૃતિભિર્નૃપો ગચ્છેન્ન નીચૈસ્તુ કદાચન ॥ ૩૭૨ ॥

કવિ લોકો રાજની પાલખી કે હાથીના હોદ્દા ઉપર બેઠેલા શ્વાને, શું તુરત રાજના સમાન ગણુતા નથી? રાજ તુલ્ય ગણુ છે તેમજ ઉચિત પરિજનહીન રાજને પણ શું શ્વાન સમાન ગણુતા નથી? ગણુ છે. માટે રાજ્યે પોતાના જેવા ગુણુવાન પોતાના બાંધવો, મિત્રો અને પ્રકૃતિ મંડળોની સાથે સંબંધ રાખવો, પરંતુ કોઈ દિવસ નીચ પુરૂષોની સાથે સંબંધ રાખવો નહીં. ૩૭૧-૩૭૨.

મિથ્યાસત્યસદાચારૈર્નીચઃ સાધુઃ ક્રમાત્સ્મૃતઃ ।

સાધુભ્યોઽતિસ્વમૃદુત્વં નીચાઃ સન્દર્શયન્તિ હિ ॥ ૩૭૩ ॥

ક્રમવાર મિથ્યા સદાચરણુ પાળનારાને નીચ મનુષ્ય સમજવો અને સત્ય સદાચારીને સન્ન જન સમજવો કારણુ કે નીચ મનુષ્યો સત્યપુરૂષ કરતાં પોતાની ક્રામળતા વિશેષ દર્શાવે છે. ૩૭૩

सांवत्सरिक राज्यदर्शन.

ग्रामानपुराणि देशांश्च स्वयं संवीक्ष्य वत्सरे ।

अधिकारिगणैः काश्च रञ्जिताः काश्च कर्षिताः ॥ ३७४ ॥

प्रजास्ताः साधुभूतेन व्यवहारं विचिन्तयेत् ।

न भृत्यपक्षपाती स्यात्प्रजापक्षं समाश्रयेत् ॥ ३७५ ॥

राज्ये पोते वर्षेवर्षे आभोभां, नगरेभां अने देशभां नरुने नेवुं के अधिकारी वर्णे कर्ष प्रजने रंजन करी अने कर्ष प्रजने पीरी छे. तेने तपास्या पछी सत्यताथी तेना कार्यनी तपास करवी. ते कामभां अधिकारीयेनो पक्ष करवे नही, परंतु प्रजनो पक्ष अछु करवे. ३७४-३७५

प्रजाशतेन संद्विष्टं संयजेदधिकारिणम् ।

अमात्यमपि संवीक्ष्य सकृदन्यायगामिनम् ॥ ३७६ ॥

एकान्ते दण्डयेत्स्पष्टमभ्यासापकृतं त्यजेत् ।

अन्यायवर्तिनां राज्यं सर्वस्वञ्च हरेन्नृपः ॥ ३७७ ॥

प्रजभांना सेो मनुष्यो अधिकारीथी विशुद्ध थाय तो ते अधिकारीने राज्ये अधिकार उपरथी रज आपवी. मंत्रीने पक्ष अेकवार अन्याय करतां जेयोतो तेने अेकांतभां शिक्षा करवी, परंतु वारंवार अन्याय कर्या करे तो तेने राज्ये प्रगटभां मंत्रीपद उपरथी टोणी पाडवे; तथा सत्ताभां रहनेनारा राज्ये अने अनुचरे पक्ष अन्यायथी वर्तता होय तो तेअोनुं राज्य तथा धन वगेरे सर्वस्व छरी लेवुं. ३७६-३७७

जितानां विषये स्थाप्यं धर्माधिकरणं सदा ।

भृतिं दद्यान्निर्जितानां तच्चरित्रानुरूपतः ॥ ३७८ ॥

जतीने स्वाधीन करेला राज्येना देशभां हमेशां अेक न्याय मंदिर स्थापवुं-के जेथी तेअो कपटादिकभां क्षापी शके नही. अने अन्याय करतां उरे. तथा राज्य उपरथी पदअष्ट करेला राज्येने तेना व्यवहारना प्रभाषुभां मासिक पगार आंधी आपवे. ३७८

स्वानुरक्तां मुरूपञ्च सुवस्त्रां प्रियवादिनीम् ।

सुभूषणां सुसंशुद्धां प्रमदां शयने भजेत् ॥ ३७९ ॥

यामद्वयं शयानश्च ह्यत्यन्तं सुखमश्नुते ।

न संत्यजेच्च स्वस्थानं नीत्या शत्रुगणं जयेत् ॥ ३८० ॥

राज्ये पोताना उपर अनुरागवाणी, सुदृषवती, सुंदर वस्त्र पहरेनारी,

प्रियभाषिणी, सुंदर आभूषण धारण करनारी, पवित्र यरि-
त्रवाणी ऐवी प्रभदाने रात्रे रात्र्यामां सेववी. जे प्रहर तेनी साथे रात्र
करीने अत्यंत सुख भोगवतुं. तथा पोतानी स्वस्थान छोडीने जाहार नवुं
नहीं तथा नीतिथी शत्रुआनेो परान्य करवे. ३७६-३८०

आरवटीया.

स्थानभ्रष्टा नो विभान्ति दन्ताः केशा नग्वा नृपाः ।
संश्रयेंद्विरिदुर्गाणि महापदि नृपः सदा ॥ ३८१ ॥
तदाश्रयाद्दस्युवृत्त्या स्वराज्यन्तु समाहरेत् ।
विवाहदानयज्ञार्थं विनाप्यष्टांशशेषितम् ॥ ३८२ ॥
सर्वतस्तु हरेद्दस्युरसतामग्विलं धनम् ।
नैकत्र संवसेन्नित्यं विश्वसेन्नैव कं प्रति ॥ ३८३ ॥
सदैव सावधानः स्यात्प्राणनाशं न चिन्तयेत् ।
क्रूरकर्मा सदोद्युक्तो निर्घृणो दस्युकर्मसु ॥ ३८४ ॥
विमुखः परदारामु कुलकन्याप्रदूपणे ।
पुत्रवत्पालिता भृत्याः समये शत्रुतां गताः ॥ ३८५ ॥

दांत, केश, नभ अने राज स्थानरच उपरधी प्रष्ट थया पछी
निस्तेज थाय छे-शोभता नथी. राज्ये महासंकटना समयमां सहाय
पर्वतना दुर्ग प्रदेशनेो आश्रय करवे. अने गिरि दुर्गोनेो आश्रय कर्वा केडे
यौर वृत्तिथी पोताना राज्यने पाछुं, शत्रु पासेथी छिनवी लेवुं. परंतु
यौरवृत्तिमां छुट्टाई करती वेणा विवाहनुं, दाननुं अने यज्ञनुं द्रव्य छु-
टवुं नहीं; परंतु क्षेत्र वगेरेमां जे धान्य होय तेमांनुं अक अष्टमांश जाडी
राप्पीने पीछुं सर्वे धन हरी लेवुं. तेणे हंमेशां अकन जग्याअे रडेवुं नहीं
(इरतां इरतां रडेवुं); कोठनेो विश्वास करवे नहीं हंमेशां सावधान रडेवुं,
भृत्युनेो लय राप्पवे नहीं, लयंकर कर्म करवां, नित्य उद्योग तत्पर रडेवुं,
शोरनां काम करवामां निर्हयता वापरवी; परस्त्रीने के कुणकन्याने द्वेषित
करवी नहीं. अने जे अनुयज्ञेने पोताना पुत्रनी पेठे पान्या होय ते
आपत्तिना समयमां शत्रु थधने जेसे तो तेनेो नाश करवामां होपनेो
विचार करवे नहीं. ३८१-३८५

न दोषः स्यात्प्रयत्नस्य भागधेयं स्वयं हि ततु ।

दृष्ट्वा सुविफलं कर्म तपस्तप्त्वा दिवं व्रजेत् ॥ ३८७ ॥

प्रयत्न कर्यां छतां कार्यं सिद्धिं थाय नहीं तो राज्ञे तेमां उद्योगेना
होष गणुवे नहीं, पणु चोताना हेवनेन होष गणुवे; अने चोतानुं
कर्म निष्कण थयुं नेछं तपश्चर्यां करी स्वर्गमां गणुं. ३८६

उक्तं समासतो राजकृत्यं मिश्रेऽधिकं ब्रुवे ।

अध्यायः प्रथमः प्रोक्तो राजकार्यनिरूपकः ॥ ३८७ ॥

राजकार्यं निरूपणं करनार प्रथमाध्यायं क्खो. तेमां राजकार्यं दुं कमां
गणुणुं छे. मठि चोथा अध्यायना मिश्र प्रकरणमां राजकार्यं विस्ता-
रथी क्खीश. ३८७

इति शुक्नीतौ प्रथमोऽध्यायः

अध्याय २ णो.

सहायनी आवश्यकता.

यद्यप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥ १ ॥

ने के नानामां नातुं काम होय तोपणु ते काम ऐक मनुष्य मुस्केलीथी
करी शके छे, त्यारे ऐक मनुष्य, सहाय विना महा उन्नत राजकार्यं तो
केमण यखावी शके? १

सर्वविद्यासु कुशलो नृपो ह्यपि सुमन्त्रवित् ।

मन्त्रिभिस्तु विना मन्त्रं नैकोऽर्थं चिन्तयेत्कचित् ॥ २ ॥

राज सर्व विद्यामां कुशल अने सारे न्यायवेत्ता होय तोपणु तेछे
कार्यकारी विना ऐकलां कोछपणु वपत राज्य संभंधी शुभकार्यना वि-
चार करवा नहीं-मन्त्रीयो साथे रहीने राज्यकार्येना विचार करवे. २

सम्याधिकारिप्रकृतिसमासत्सुमते स्थितः ।

सर्वदा स्पाम्नृपः प्राज्ञः स्वमते न कदाचन ॥ ३ ॥

प्रभुः स्वातन्त्रपमापन्नो ह्यनर्थयैव कल्पते ।

भिन्नराष्ट्रो भवेत्सद्यो भिन्नप्रकृतिरेव च ॥ ४ ॥

शुद्धिशाणी राज्ञे, सदा सभासहोना, अधिकारी वर्गोना, प्रकृति
मंडणना तथा मान्य पुरुषेना उत्तम मत प्रभाछे वर्तुं; परंतु कोछ द्विवस पणु

સ્વમતે વર્તવું નહીં, કારણ કે પ્રકૃતિમંડળના મતવું ઉલ્લંઘન કરી સ્વતંત્ર-
તાથી વર્તનારો રાજ દુઃખીજ થાય છે; અને રાજ્યપરથી તુરત બ્રષ્ટ થાયછે. ૩-૪

પુરુષે પુરુષે મિત્રં દૃશ્યતે બુદ્ધિવૈભવમ્ ।

આત્તવાક્યૈરનુભૈવૈરાગમૈરનુમાનતઃ ॥ ૧ ॥

પ્રત્યક્ષેણ ત્ર સાદૃશ્યૈઃ સાહસૈશ્ચ છલૈર્બલૈઃ ।

વૌચિત્ર્યં વ્યવહારાણામૌન્નયં ગુરુલાઘવૈઃ ॥ ૬ ॥

માન્ય પુરૂષોના વાક્યોવડે, અનુભવવડે, શાસ્ત્રાવિચારવડે અને અનુ-
માનવડે, પ્રત્યેક પુરૂષમાં ભિન્નભિન્ન બુદ્ધિ વૈભવ જોવામાં આવે છે.
તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી, સાદૃશ્યથી, સાહસથી, છળથી અને બળથી તથા
વ્યવહારો પણ ભિન્નભિન્ન દેખાય છે અને ગુરૂતા તથા લઘુતાથી ચઢતી
પડતી જોવામાં આવે છે. ૫-૬

ન હિ તત્સકલં જ્ઞાતું નરેણૈકેન શક્યતે ।

અતઃ સહાયાન્વરવેદ્રાજા રાજ્યવિવૃદ્ધયે ॥ ૭ ॥

કુલગુણશીલવૃદ્ધાન્શૂરાન્મક્તાન્પ્રિયંવદાન્ ।

હિતોપદેશકાન્કેશસહાન્ધર્મરતાન્સદા ॥ ૮ ॥

કુમાર્ગંગં નૃપમપિ બુદ્ધ્યોદ્ધર્તું ક્ષમાન્શુચીન્ ।

નિર્મત્સરાન્કામક્રોધલોભહીનાન્નિરાલસાન્ ॥ ૯ ॥

ઉપર જણાવેલી સર્વ બાબતો એક મનુષ્ય જણી શકતો નથી. માટે
રાજ્યે રાજ્યની વૃદ્ધિ માટે, કુળવાન, ગુણવાન, સુશીલ, શરવીર, ભક્ત,
પ્રિયવાદી, હિતોપદેશક, કલેશ સહન કરનાર, ધર્મપરાયણ, અવળે માર્ગે
વળેલા રાજનેા પણ બુદ્ધિથી ઉદ્ધાર કરવામાં સમર્થ, ક્ષમાશીળ પવિત્ર
ચરિત્રવાળા, મત્સર રહિત, કામ, ક્રોધ લોભ રહિત, અને આળસ રહિત
પુરૂષોને સહાયક તરિકે રાખવા. ૭-૯

હીયતે કુસહાયેન સ્વધર્માદ્રાજ્યતો નૃપઃ ।

કુકર્મણા પ્રનષ્ટાસ્તુ દિતિજાઃ કુસહાયતઃ ॥ ૧૦ ॥

નષ્ટા દુર્ય્યોધનાદ્યાસ્તુ નૃપાઃ શૂરા બલાધિકાઃ ।

નિરામિમાનો નૃપતિઃ સુસહાયો ભવેદતઃ ॥ ૧૧ ॥

રાજ, નિચ મંત્રીઓના સહાયવડે, સ્વધર્મથી તથા સ્વરાજ્યમાંથી બ્રષ્ટ
થાય છે. જેમકે દુરાચરી દૈત્યો, નિચ કાર્યભારીના સહાયથી અને
કુકર્મ કરવાથી મૃત્યુ પામ્યા હતા તથા દુર્યોધન વગેરે રાજ્યો પણ
પરાક્રમી અને બળશાળી હતા છતાં દુર્જન લોકોના સંગથી નાશ

पाम्या हता. माटे रान्ने अलिमान त्याग करी सत्पुत्रेणे सहाय तरिके राभवा. १०-११

युवराज वियार.

युवराजोऽमात्यगणो भुजावेतौ महीभुजः ।
तावेव नयने कर्णौ दक्षसव्यौ क्रमात्स्मृतौ ॥ १२ ॥

बाहुकर्णाक्षिहीनः स्याद्विना ताम्यामतो नृपः ।
योजयेच्चिन्तयित्वा तौ महानाशाय चान्यथा ॥ १३ ॥

युवराज अने कार्यकारी वर्ग आ अन्ने, कृमवार रान्नी जमणी अने राणी लुल, आंभ तथा डान गलाय छे. जे आ जे न होय तो रान् ह्याय, आंभ अने डान वगरने कळेवाय छे. माटे रान्ने युवराज अने कार्यकारी ते अन्नेनी परीक्षा करीने ते अन्नेनी तेमना स्थान उपर निमळुंक करवी. थराथर तंजास कथां विना रान् युवराजनी तथा कार्यकारीनी निमळुंक करे छे तो मंत्री के युवराज मडाअनर्थ करे छे. १२-१३

मुद्रां विनाखिलं राजकृत्यं कर्तुं क्षमं सदा ।
कल्पयेद्युवराजार्थमौरसं धर्मपत्निजम् ॥ १४ ॥
स्वकनिष्ठं पितृव्यं वानुजं वाग्रजसम्भवम् ।
पुत्रं पुत्रीकृतं दत्तं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥ १५ ॥
क्रमादभावे दौहित्रं स्वप्रियं वा नियोजयेत् ।
स्वहितापापि मनसा नैतान्संकर्षयेत्कचित् ॥ १६ ॥

हमेशां आणस रहित थई, रान्नेनी वहीवठ यलाववा समर्थ, जेवा पोतानी धर्मपत्नीथी उत्पन्न थयेला, औरस पुत्रने युवराजनुं पद आपडुं. औरस पुत्र न होय तो पोताना नानाभाईने, अथवा तो अवस्थाभां पोताथी नाना पोताना काकाने अथवा भोटा भाईना पुत्रने अथवा तो पुत्र तरिके बीधेला इत्तक पुत्रने युवराजना स्थानक उपर निभवे. उपर जल्ला-वेला पुत्रेभांने कोईपल्लु न होय तो पछी कृमवार पोताना होडितराने अथवा तो पोताना प्रेमपात्र मनुष्यने युवराजनी जग्या उपर निभवे; अने पोताना हितने माटे रान्ने ते युवराजनुं मन कोई दिवस दुखावडुं नही. १४-१६

स्वधर्मनिरतान्मूरान्भक्तान्नीतिमतः सदा ।
संरक्षयेद्वाजपुत्रान्बालानपि सुपत्नतः ॥ १७ ॥

રાજપુત્રો સદા સ્વધર્માનુસારી, શૂરવીર, નિરંતર ભક્તિમંત, નીતિસંપન્ન તથા બાબક હોય છતાં પણ, રાજ્યે પ્રયત્નપૂર્વક તેની સંભાળ રાખવી. ૧૭

લોલુપ્તમાનાસ્તેऽર્થેષુ હન્યુરેનમરક્ષિતાઃ ।

રક્ષ્યમાણા યદિ હિદ્રં કથઙ્ચિત્પ્રાપ્નુવન્તિ તે ॥ ૧૮ ॥

સિંહશાવા ઇવ ઘન્ટિ રક્ષિતારં દ્વિપં દ્રુતમ્ ।

રાજ, રાજકુમારોને ધનમાં લોભાને છે અને તેને સ્વતંત્ર વર્તવા દેછે તો તેઓ રાજનો નાશ કરે છે અને રાજ ક્ષાય તેઓને પોતાના સ્વાધિનમાં રાખે છે તોપણ કોઈ રીતે રાજનું હિદ્ર તેઓના બળુવામાં આવે છે તો તેઓ સિંહનાં બચ્ચાં જેમ હાથીનો નાશ કરે છે તેમ રાજનો તુરંત નાશ કરે છે. ૧૮

રાજપુત્રા મદોદ્ભૂતા ગજા ઇવ નિરંકુશાઃ ॥ ૧૯ ॥

પિતરઙ્ચાપિ નિઘન્ટિ ખ્રાતરં ત્વિતરં ન કિમ્ ।

મૂર્ખો બાલોઽપીચ્છતિસ્મ સ્વામ્યં કિં નુ પુનર્યુવા? ॥ ૨૦ ॥

નિરંકુશ હાથીની જેટ મદમત્ત થયેલા અને મર્યાદા રહિત રાજપુત્રો બ્યારે પિતાનો અને ભાઈનો નાશ કરે છે ત્યારે ખીબનો શા માટે નાશ કરે નહીં? મૂર્ખ તથા બાબક પણ પ્રભુતા મેળવવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે તરૂણ પુત્ર શા માટે પ્રભુતા મેળવવાની ઈચ્છા કરે નહીં? ૧૯-૨૦

સ્વાત્યન્તસન્નિકર્ષેણ રાજપુત્રાંસ્તુ રક્ષયેત્ ।

સદ્ભૃત્યૈશ્વાપિ તત્સ્વાન્તં છલૈર્જ્ઞાત્વા સદા સ્વયમ્ ॥ ૨૧ ॥

સુનિતિશાસ્ત્રકુશલાન્ધનુર્વેદવિશારદાન્ ।

ક્લેશસહાંશ્ચ વાગ્દણ્ડપારુષ્યાનુભવાન્સદા ॥ ૨૨ ॥

શૌર્યયુદ્ધરતાન્સર્વકલાવિદ્યાવિદોઽઙ્ગસઃ ।

સુવિનીતાન્પ્રકુર્વીત હ્યમાત્યાઘૈર્નૃપઃ સુતાન્ ॥ ૨૩ ॥

માટે રાજ્યે પોતે નિરંતર કુશળતા વાપરીને, સારા અનુચરોદ્ધારા, રાજપુત્રોના મનનો અભિપ્રાય બળી લેવો અને તેઓને પોતાની નિકટમાં રાખીને તેનું રક્ષણ કરવું; અને રાજ્યે કાર્યભારી આદિકદ્ધારા રાજકુમારોને સારાં નીતિશાસ્ત્રમાં કુશળ કરવા, ધનુર્વેદ વિદ્યામાં વિશારદ કરવા, નિરંતર ક્લેશ સહન કરી શકે તેવા દઢ બનાવવા, કટુવાણી તથા મહા શિક્ષા સહન કરી શકે તેવા બનાવવા, શૌર્ય રસમાં, અને યુધ્ધમાં નિપુણ કરવા, સર્વ કળામાં અને વિદ્યામાં બળીતા કરવા તથા શીઘ્રતાથી કામ કરનારા અને રૂડા વિનયસંપન્ન બનાવવા. ૨૧-૨૩

સુવસ્ત્રાદૈર્ભૂષયિત્વા લાલયિત્વા સુક્રીડનૈઃ ।

અર્હયિત્વાસનાદૈશ્ચ પાલયિત્વા સુભોજનૈઃ ॥ ૨૪ ॥

કૃત્વા તુ યૌવરાજ્યાર્હાન્ યૌવરાજ્યેઽભિષેચયેત્ ।

વળી તે રાજકુમારોને સારાં વસ્ત્રો તથા આભૂષણોથી સજ્જાગરવા, સુંદર રમકડાંઓ આપીને રમાડવા, આસન વિગેરે આપીને માન આપવું; તથા સારાં ભોજનોવડે તેઓનું પોષણ કરવું. આ પ્રમાણે, રાજકુમારોને ઉછેરીને યુવરાજ પદને યોગ્ય કરવા અને, પછી તેઓનો યુવરાજપદ પર અભિષેક કરવો. ૨૪

અવિનીતકુમારં હિ કુલમાશુ વિનશ્યતિ ॥ ૨૫ ॥

રાજપુત્રઃ સુદુર્વૃત્તઃ પરિત્યાગં હિ નાર્હતિ ।

ક્ષિણ્યમાનઃ સ પિતરં પરનાશ્રિત્ય હન્તિ હિ ॥ ૨૬ ॥

જે રાજકુળમાં રાજકુમાર વિનય રહિત હોય, તે રાજનું કુળ તુરંત નાશ પામે છે. રાજકુમાર દુરાચરણી હોય તોપણ રાજ્યે તેનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. રાજ્યે ત્યાગ કરેલો રાજકુમાર અત્યંત કષ્ટ પામે છે ત્યારે શત્રુનો આશ્રય કરીને પિતાનો નાશ કરે છે. ૨૫-૨૬

વ્યસને સજ્જમાનં તં ક્લેશયેદ્વ્યસનાશ્રયૈઃ ।

દુષ્ટં ગજામિવોદ્વૃત્તં કુર્વીત સુખબન્ધનમ્ ॥ ૨૭ ॥

રાજ્યે સ્ત્રી અને મદિરા આદિ વ્યસનમાં બંધાયેલા અવિનયી રાજકુમારને, તે તે વ્યસન કરનારા લોકોદ્વારા દુઃખ અપાવવું અને ખેહકેલા હાથીની પેઠે ઉન્મત્ત થયેલા દુષ્ટ કુમારને સહજથી વશ કરવો. ૨૭

સુદુર્વૃત્તાસ્તુ દાયાદા હન્તવ્યાસ્તે પ્રયત્નતઃ ।

વ્યાગ્રાદિભિઃ શત્રુભિર્વા છલૈઃ રાષ્ટ્રવિવૃદ્ધયે ॥ ૨૮ ॥

અતોઽન્યથા વિનાશાય પ્રજાયા ભૂપતશ્ચે તે ।

દુરાચારી ભાગીદારો, રાજ્યનો હાથ યવા દેતા નથી, માટે રાજ્યે રાજ્યની વૃદ્ધિનિમિત્ત તેવા દુષ્ટ ભાગીદારોનો સિંહાદિકદ્વારા, શત્રુદ્વારા અથવા તો કપટદ્વારા પ્રયત્નથી નાશ કરવો. રાજ્ય જે દુષ્ટ ભાગીદારોનો નાશ કરતો નથી તો તેઓ પ્રભનો અને રાજનો નાશ કરે છે. ૨૮

તોષયેયુર્નૃપં નિત્યં દાયાદાઃ સ્વગુણૈઃ પૈરૈઃ ॥ ૨૯ ॥

બ્રહ્મા ભવન્ત્યન્યથા તે સ્વમાગાજીવિતાદાપિ ।

ભાગીદારોએ ઉત્તમ પ્રકારના ગુણોથી રાભને સંતુષ્ટ રાખવો. જે ભાગીદારો રાભને પ્રસન્ન રાખતા નથી તેો પોતાનો રાખ્યભાગ તથા છવન બંને ખુબે છે. ૨૯

દત્તક વિચાર.

સ્વસાપિણ્ડ્યવિહીના યે હ્યન્યોડત્પન્ના નરાઃ સ્વલુ ॥ ૩૦ ॥
મનસાપિ ન મન્તવ્યા દત્તાદ્યાઃ સ્વસુતા ઇતિ ।

તે દત્તકત્વમિચ્છન્તિ દૃષ્ટ્વા યદ્દ્વનિકં નરમ્ ॥ ૩૧ ॥

જ્યેષ્ઠો પોતાના સગોત્રી ન હોય પણ ઈતર વંશમાં જન્મ્યા હોય તેવાને મનમાં પણ દત્તક આદિક પોતાના પુત્રો છે એમ માનવા નહીં, કારણ કે તેઓ ધનવંત મનુષ્યને જોઈને દત્તક થવાની આશા રાખે છે. તાત્પર્ય કે વિશેષ ધનવંત જોઈને ખીભનો પણ દત્તક થાય છે. ૩૦-૩૧

સ્વકુલોત્પન્નકન્યાયાઃ પુત્રસ્તેભ્યો ચરો હ્યતઃ ।

અંગ્ગાદઙ્ગાત્સમ્ભવતિ પુત્રવદદ્દુહિતા નૃણામ્ ॥ ૩૨ ॥

પિણ્ડદાને વિશેષો ન પુત્રદૌહિત્રયોસ્ત્વતઃ ।

ભૂપ્રજાપાલનાર્થં હિ ભૂપો દત્તન્તુ પાલયેત્ ॥ ૩૩ ॥

દીકરી પણ પુત્રની જેમ મનુષ્યોના, પોતાના જ અંગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે સ્વકુલોત્પન્ન કન્યાનો પુત્ર, દત્તકપુત્રો કરતાં અધિક ગણાય છે માટે પુત્ર તથા દોહિતરો સરખી રીતે પિંડદાન કરી શકે છે. રાભએ રાખ્ય અને પ્રભતુ' રક્ષણ કરવા માટે, દોહિતરાને દત્તક લેવો અને દોહિતરો ન હોય તો પછી દત્તક ઉછેરવો. ૩૨-૩૩

નૃપઃ પ્રજાપાલનાર્થં સધનશ્ચેન્ન ચાન્યથા ।

પરોત્પન્ને સ્વપુત્રત્વં મત્વા સર્વં દદાતિ તમ્ ॥ ૩૪ ॥

કિમાશ્ચર્યમતો લોકે ન દદાતિ યજ્ઞપિ ।

રાભ જે ધનવાન હોય તો તેણે પ્રભતુ' પાલન કરવા માટે ખીભના પુત્રને દત્તક પુત્ર તરિકે ગ્રહણ કરવો અને તેને સર્વ ધન આપવું, પરંતુ નિર્ધન રાભએ દત્તક લેવો નહીં. મનુષ્ય દાન તથા યજ્ઞાદિક કરતો નથી પરંતુ પારકા પુત્રને પોતાનો દત્તકપુત્ર કરીને પોતાનો પુત્ર માની તેને સર્વ આપે છે તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? કારણ કે જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં તેમજ બને છે. ૩૪

યુવરાજનો ધર્મ.

પ્રાપ્યાપિ યુવરાજત્વં પ્રામુયાદ્વિકૃતિં ન ચ ॥ ૩૫ ॥

સ્વસમ્પત્તિમદાન્નૈવ માતરં પિતરં ગુરુમ્ ।

ભ્રાતરં ભગિનીં વાપિ હ્યન્યાન્વા રાજવલ્લભાન્ ॥ ૩૬ ॥

રાજકુમારે યુવરાજપદ મેળવીને પણ અભિમાન કરવું નહીં તથા માતાને, પિતાને, ગુરૂને, ભાઈને, બહેનને અથવા તેા ખીજા રાજવલ્લભ પુરુષોને રાજ્યની સંપત્તિ આપવી નહીં. તાત્પર્ય કે બહુ ધન ઠરાડવાથી રાજ્ય લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. ૩૫-૩૬

મહાજનાંસ્તથા રાષ્ટ્રે નાવમન્વેત પીડયેત્ ।

પ્રાપ્યાપિ મહર્તાં વૃદ્ધિં વર્તેત પિતુરાજ્ઞયા ॥ ૩૭ ॥

પુત્રસ્ય પિતુરાજ્ઞાહિ પરમં ભૂષણં સ્મૃતમ્ ।

ભાર્ગવેણ હતા માતા રાઘવસ્તુ વનં ગતઃ ॥ ૩૮ ॥

પિતુસ્તપોબલાત્તૌ તુ માતરં રાજ્યમાપતુઃ ।

શાપાનુગ્રહયોઃ શક્તો યસ્તસ્યાજ્ઞા ગરીયસી ॥ ૩૯ ॥

તથા દેશમાં વસતા માન્ય પુરુષોનું અપમાન કરવું નહીં, તેઓને દુઃખ પણ દેવું નહીં અને મોટું ઐશ્વર્ય મળે તેાપણ પોતાના પિતાની આજ્ઞામાં વર્તવું, -પિતાની આજ્ઞામાં વર્તવું તે પુત્રનું પરમ ભૂષણ ગણાય છે. પરશુરામે પિતાની આજ્ઞાથી માતાનો નાશ કર્યો હતો અને રામ વનમાં ગયા હતા. અને પરશુરામે તથા રામે પિતાના તપોબળથી માતાને તથા રાજ્યને ફરી મેળવ્યાં હતાં. માટે જે પુરુષો શાપ દેવા તથા અનુબ્રહ્મ કરવા સમર્થ હોય તે પુરુષની આજ્ઞા મોટી ગણાય છે. ૩૭-૩૯

સોદરેષુ ચ સર્વેષુ સ્વસ્યાધિક્યં ન દર્શયેત્ ।

ભાગાર્હઞ્ચાતૃણાં નષ્ટો હ્યવમાનાત્સુયોધનઃ ॥ ૪૦ ॥

યુવરાજે સઘળા સહોદરોને પોતાની પ્રભુતા બતાવવી નહીં તથા તેઓનું અપમાન પણ કરવું નહીં; કારણકે દુર્યોધન રાજ્ય લાગ લેવાને યોગ્ય એવા પાંડવોનું અપમાન કરવાથી વિનાશને પામ્યા હતા. ૪૦

પિતુરાજ્ઞોલ્લંઘનેન પ્રાપ્યાપિ પદમુત્તમમ્ ।

તસ્માન્દ્રષ્ટા ભવન્તીહ દાસવદ્રાજપુત્રકાઃ ॥ ૪૧ ॥

યયાતેશ્ચ યથા પુત્રા વિશ્વામિત્રસુતા યથા ।

પિતૃસેવાપરાસ્તિષ્ટેત્કાયવાહ્માનસૈઃ સદા ॥ ૪૨ ॥

तत्कर्म नियतं कुर्याद्येन तुष्टो भवोत्पिता ।
 तन्न कुर्याद्येन पिता मनागपि विषीदति ॥ ४३ ॥
 यस्मिन् पितुर्भवेत्प्रीतिः स्वयं तस्मिन्प्रियञ्चरेत् ।
 यस्मिन्द्वेषं पिता कुर्यात्स्वस्यापि द्वेष्य एव सः ॥ ४४ ॥
 असन्मतं विरुद्धं वा पितुर्नैव समाचरेत् ।
 चारसूचकदोषेण यदि स्यादन्यथा पिता ॥ ४५ ॥
 प्रकृत्यनुमतं कृत्वा तमेकान्ते प्रबोधयेत् ।
 अन्यथा सूचकान्नित्यं महद्दण्डेन दण्डयेत् ॥ ४६ ॥

राजकुमारो, जगतमां उत्तम राज्य भेगव्या पक्षी पक्षु जे पितानी
 आह्वानुं उद्धन करे छे तो तेओ दासनी माइक, यथाति राजना पुत्रानी
 माइक अने विश्वाभिन्नना पुत्रानी माइक राज्यपद उपरथी अष्ट थाय छे;
 माटे राजपुत्रेओ निरंतर मन, वाणी अने कायाथी पितानी सेवामां परा-
 यणु रडेवुं जे काम करवाथी पिता प्रसन्न थाय ते काम नित्य करवुं अने जे
 काम करवाथी पिताना मनमां नरापणु अहे थाय ते काम करवुं नही.
 जेना उपर पितानो प्रेम होय तेना उपर राजपुत्रे पणु प्रेम राभवो अने
 जेना उपर पितानी अप्रीति होय तेने राजकुमारो पोतानो पणु शत्रु गणुवो.
 जे आप्तमां पितानो मत न होय अथवा तो पिताना विचारथी विरुद्ध
 होय तेवुं काम करवुं नही. पिता इतोने लीधे तथा याडी करनारा
 लोकोना दोषने लीधे पोतानी साथे जे विपरीत वर्तते होय तो, प्रकृति
 मंडणने विचार लधने अंकांतमां पिताने समलववो अने समलववा छतीं
 पणु पिताने संतोष थाय नही तो याडी आनारा शुभदूत वगेरे शक
 लोकोने निरंतर महाशिक्षा करवी. ४१-४६

प्रकृतीनाञ्च कपटस्वान्तं विद्यात्सदैव हि ।
 प्रातर्नत्वा प्रतिदिनं पितरं मातरं गुरुम् ॥ ४७ ॥
 राजानं स्वकृतं यद्यान्निवेद्यानुदिनं ततः ।
 एवं गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसेद्गृहे ॥ ४८ ॥

तथा राजकुमारो निरंतर प्रकृतिमंडणना मननुं कपट ज्ञानुता
 रडेवुं (कार्यकारी वर्ग कपटथी रमे छे के निष्कपटथी रमे छे तेनी शोध
 करतां रडेवुं.) प्रभातमां उठी नित्य पिता माता तथा गुरने नमस्कार करवा
 अने पोते जे जे कार्य कर्या होय ते ते सर्व अर्थ, प्रति दिवस राजने निवेदन
 करवां. आ प्रभाले राजपुत्रे धरमां सर्वनी साथे अनुकूल थधने रडेवुं. ४७-४८

* यथातिना पुत्र यद् वगेरेनी कथा. महाभारत आदिपर्व अ. ८४ लुवो.

† वसिष्ठना पुत्र अथुच्छोदानी कथा. वासिष्ठी रामायणु आणकांड अ. ६२ भो. लुवो.

વિદ્યાયા કર્મણા શીલઃ પ્રજાઃ સંરજ્જયન્મુદા ।
 ત્યાગી ચ સત્યસંપન્નઃ સર્વાન્કુર્ય્યાદ્દશે સ્વકે ॥ ૪૯ ॥
 શનૈઃ શનૈઃ પ્રવર્દ્ધેત શુક્લપક્ષમૃગાંકવત્ ।
 એવં વૃત્તો રાજપુત્રો રાજ્યં પ્રાપ્યાપ્યકંટકમ્ ॥ ૫૦ ॥
 સહાયવાન્સહામાલ્યશ્ચિરં મુંક્તે વસુન્ધરામ્ ।
 સમાસતઃ કાર્ય્યમુક્તં યુવરાજસ્ય યદ્ધિતમ્ ॥ ૫૧ ॥

તથા પ્રેમપૂર્વક વિદ્યાવડે, કર્મવડે અને સુસ્વભાવવડે સમસ્ત પ્રબલને રંજન કરવી અને ત્યાગી તથા સત્યવાદી થઈ સમસ્ત લોકો પોતાને વશ કરવા. આ પ્રમાણે આચરણ કરતો રાજકુમાર, શુક્લપક્ષના ચંદ્રની પેઠે ધીરેધીરે વૃદ્ધિ પામે છે; અને નિબંટક રાજ્ય મેળવીને સારા સહાયક તથા મંત્રીઓની સાથે રહીને ચિર કાળ સુધી પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવે છે. આ પ્રમાણે યુવરાજનું હિતકારક બે કાર્ય હવું તે સર્વ કાર્ય ટુંકામાં કહી બતાવ્યું. ૪૯-૫૧

અમાત્યાદિકનાં લક્ષણ.

સમાસાદુચ્યેતે કૃત્યમમાત્યાદેશ્ચ લક્ષણમ્ ।
 મૃદુગુરુપ્રમાણત્વવર્ણશદ્ધાદિભિઃ સમમ્ ॥ ૫૨ ॥

હવે કાર્યભારી વગેરેનાં કામ તથા કામળ, ગંભીર, પ્રમાણિક, ભતિ અને ભાષા આદિક સહિત લક્ષણો ટુંકામાં કહું છું. તાત્પર્ય-એ કે કાર્યભારી કામળ છે કે ગંભીર પ્રમાણિક છે કે કેમ, કઈ ભતિનો છે અને તેનું ભાષણ કેવું છે વગેરે લક્ષણો કહેવામાં આવે છે. ૫૨

પરીક્ષકૈર્દ્રાવયિત્વા યથા સ્વર્ણં પરીક્ષયતે ।
 કર્મણા સહવાસેન ગુણૈઃ શીલકુલાદિભિઃ ॥ ૫૩ ॥
 મૃત્યં પરીક્ષયેન્નિત્વં વિશ્વાસ્યં વિશ્વસેત્સદા ।
 નૈવ જાતિર્ન ચ કુલં કેવલં લક્ષયેદપિ ॥ ૫૪ ॥

ભેમ સોની લોકો સોનાને ગાળીને તેની પરીક્ષા કરે છે તેમ રાજ્યે કર્મ, સહવાસ, ગુણ, શીળ તથા કુળ વગેરે બાબતોથી સેવકની નિત્ય પરીક્ષા કરવી; અને ભે તે વિશ્વાસપાત્ર ભણવામાં આવે તો તેનો સદા વિશ્વાસ કરવો, પણ કેવળ ભતિ કે કુળ ઉપરજ વિચાર કરવો નહીં-તેમ કરવાથી ધણી ઢાની થાય છે. ૫૩-૫૪

કર્મશીલગુણાઃ પૂજ્યાસ્તથા જાતિકુલે નહિ ।
 ન જાત્યા ન કુલેનૈવ શ્રેષ્ઠત્વં પતિપદ્યતે ॥ ૫૫ ॥

સારાં કામ, સારો સ્વભાવ તથા સદ્ગુણો જેવા માન્ય ગણાય છે તેવાં ભતિ અને કુળ માન્ય ગણાતાં નથી. કારણ કે કેવળ ભતિથી અને કુળથી શ્રેષ્ઠતા આવતી નથી પણ સદ્ગુણાદિકથીજ શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરી શકાય છે. ૫૫

વિવાહે મોજને નિત્યં કુલજાતિવિવેચનમ્ ।

સત્યવાકગુણસમ્પન્નસ્તથાભિજનવાન્ધની ॥ ૧૬ ॥

સુકુલશ્ચ સુશીલશ્ચ સુકર્મા ચ નિરાલસઃ ।

યથા કરોત્યાત્મકાર્ય્યં સ્વામિકાર્ય્યં તતોઽધિકમ્ ॥ ૧૭ ॥

વિવાહમાં તથા ભોજનમાં સદા કુળનો તથા ભતિનો વિચાર કરવો: પરંતુ રાજકાર્ય કરવામાં તો તે નિષ્કળ છે. સત્યવાદી, ગુણી, સારા કુટુંબ-વાળો, ધનાઢય, સારા કુળવાળો, સારા સ્વભાવનો, સારાં આચરણવાળો અને ઉદ્યોગી પુરૂષ જેવું પોતાનું કામ કરે છે તે કરતાં પોતાના ઉપરીનું અધિક કામ કરે છે. ૫૬-૫૭

ઉત્તમ સેવક.

ચતુર્ગુણેન યત્નેન કાયવાહ્માનસેન ચ ।

ભૃત્યૈવ તુષ્ટો મૃદુવાક્કાર્ય્યદક્ષઃ શુચિર્દૈઢઃ ॥ ૧૮ ॥

પરોપકરણે દક્ષો હ્યપકારપરાહ્મુલઃ ।

સ્વામ્યાગસ્કારિણં પુત્રં પિતરં વાપિ દર્શકઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્યાયગામિનિ પત્યૌ યતદ્રૂપઃ સુબોધકઃ ।

નાક્ષેપ્તા તદ્વિરં કાઞ્ચિત્તન્યૂનસ્યાપ્રકાશકઃ ॥ ૨૦ ॥

અદીર્ઘસૂત્રઃ સત્કાર્ય્યે હ્યસત્કાર્ય્યે ચિરક્રિયઃ ।

ન તદ્ગાર્ય્યાપુત્રમિત્રછિદ્રદર્શી કદાચન ॥ ૨૧ ॥

તદ્દહ્નુદ્વિસ્તદીયેષુ માર્ય્યાપુત્રાદિબન્ધુષુ ।

ન શ્લાઘતે સ્પર્હતે ન નામ્યસૂયતિ નિન્દતિ ॥ ૨૨ ॥

નેચ્છત્યન્યાધિકારં હિ નિસ્પૃહો મોદતે સદા ।

તદ્દત્તવસ્ત્રભૂષાદિધારકસ્તપુરોઽનિશમ્ ॥ ૨૩ ॥

ભૃતિતુલ્યવ્યયી દાન્તો દલાલુઃ શૂર એવ હિ ।

તદકાર્ય્યસ્ય રહસિ સૂચકો ભૃતકો વરઃ ॥ ૨૪ ॥

જે રાજસેવક, ચારગણા પ્રયત્નવડે તથા મન, વાણી અને કાયાવડે રાજાનું કામ કરતો હોય, જે પગાર મળતો હોય તેટલાથીજ સંતુષ્ટ રહેતો હોય, મધુર બોલતો હોય, કામ કરવામાં નિપુણ હોય, પવિત્ર મનનો

होय, कोर्धी उगे नही तेवो हुट होय, परोपकार करवामां कुशण होय, अप-
 कार करवाथी दूर रहेतो होय तथा रान्तुं लुंडुं करनारा पुत्रनी अने
 कुमारतुं लुंडुं करनारा रान्नी तथास राभतो होय, रान् अन्थायने
 मागें न्य तो तेने प्रथत्नपूर्वक सहजोध आपतो होय, रान्ना डरकोर्धी
 वयनतुं कोर्धी दिवस पल्लु अपमान करतो न होय, रान्नी न्यूनताने
 प्रकट करतो न होय, दानादिक सारा काममां तत्पर रहेतो होय, डिंसा
 आदिक नीच काम करतां विलंघ करतो होय, कोर्धी दिवस पल्लु
 रान् राणीनां, रान्पुत्रनां अने रान्ना मित्रनां शुभ छिद्रो जेतो न होय,
 रान्नी स्त्री, पुत्र तथा धंधुयेने पल्लु रान्ना जेवांज मानतो होय,
 पोतानी प्रशंसा करतो न होय, सामा मनुष्यना गुण जेईने तेनी साथे
 रुपधर्या करतो न होय, कोर्धी धर्या के निंदा करतो न होय, पीलना
 अधिकारनी आशा राभतो न होय, निरंतर निरपृष्ट यईने आ-
 नंदमां दिवस गाणतो होय, रान्ने बेट करेलां वस्त्रो तथा आभूषणो
 धारणु करतो होय, रात दिवस रान्नी समीपमां डान् रहेतो होय,
 पगारना प्रमाळुमां अर्थ करतो होय (राणधाळुं न होय), जते-
 द्रिय होय, दयाळु होय, शरवीर होय तथा रान्तुं अकार्य रान्ने अकंठमां
 न्णुवतो होय तेवा सेवकने उत्तम न्णुवो. ५८-६४

नीच सेवक.

विपरीतगुणैरेभिर्भृतको निन्द्य उच्यते ।

ये भृत्या हीनभृतिका ये दण्डेन प्रकर्षिताः ॥ ६५ ॥

शठाश्च कातरा लुब्धाः समक्षं प्रियवादिनः ।

मत्ता व्यसनिनश्चार्त्ता उत्कोचेष्टाश्च देविनः ॥ ६६ ॥

नास्तिका दान्भिकाश्चैवासत्यवाचोऽप्यसूयकाः ।

ये चापमानिता येऽसद्वाक्यैर्मर्मणि भेदिताः ॥ ६७ ॥

रिपोर्मित्राः सेवकाश्च पूर्ववैरानुबन्धिनः ।

चण्डाः साहासिका धर्महीना नैते सुसेवकाः ।

संक्षेपतस्तु कथितं सदसम्भृत्यलक्षणम् ॥ ६८ ॥

जे सेवकमां डपर न्णुवावेला गुणोथी विपरीत गुणो होय, ते हुष्ट
 सेवक कहेवाय छे. तथा जे हुंक पगारमां रहेंनारा होय, जेने शिक्षा थयेली
 होय, जे दुःच्या, पीकळु, लोली, समक्षमां प्रिय जालनारा, मद्भक्त,
 न्यसनी, दुःभी, लांच लेवानी धम्भावाणा, जुगारी, नास्तिक, दंडिक,
 असत्यवादी, धर्ष्याणुं-परगुणुंमां दोषारोप करनारा, अपमान पावेलो,
 कटु वेणु कळीने मर्ममां बेहेला, रात्रुना मित्र, रात्रुना सेवक, पूर्वना वैरी,

कोधी, साहसिक (अविचारी) अने धर्मभ्रष्ट होय तेवाने नीच सेवक नल्लुवा. या प्रमाणे सारा नरता सेवकांनुं लक्षणे टुंकां कळी जताव्युं. ६५-६८.

प्रकृति मंडल.

समासतः पुरोधादिलक्षणं यत्तदुच्यते ।

पुरोधाश्च प्रतिनिधिः प्रधानः सचिवस्तथा ॥ ६९ ॥

मन्त्री च प्राङ्ग्विवाकश्च पण्डितश्च सुमन्त्रकः ।

अमात्यो दूत इत्येता राज्ञः प्रकृतयो दश ॥ ७० ॥

दशमांशाधिकाः पूर्वं दूतान्ताः क्रमशः स्मृताः ।

पुरोहित वजरे प्रकृति मंडलनां ले लक्षणो छे ते टुंकां कळुं छुं. पुरो-
हित, प्रतिनिधि, प्रधान, सचिव, मंत्री, प्राङ्ग्विवाक (न्यायाधीश), पंडित,
सुमन्त्रक, अमात्य अने दूत या दश राजनुं प्रकृति मंडल कळेवाय छे. पु-
रोहितथी मांशाने दूत पर्यंतने क्रमवार पूर्व पूर्व दशमांश अधिक पगार नल्लुवा
अश्ले के पुरोहितने पगार प्रतिनिधि करतां अश्ले दशमांश अधिक नल्लुवा,
ने प्रतिनिधिने पगार प्रधान करतां अश्ले दशमांश अधिक नल्लुवा. ६९-७०.

अष्टप्रकृतिभिर्युक्तो नृपः कैश्चिस्मृतः सदा ॥ ७१ ॥

सुमन्त्रः पण्डितो मन्त्री प्रधानः सचिवस्तथा ।

अमात्यः प्राङ्ग्विवाकश्च तथा प्रतिनिधिः स्मृतः ॥ ७२ ॥

एता भृतिसमास्त्वष्टौ राज्ञः प्रकृतयः सदा ।

इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो दूतस्तदनुगः स्मृतः ॥ ७३ ॥

केटलाश्लेक, राजना प्रकृति मंडलनां सहा आठ मनुष्य कळे छे-ते आठ
प्रकृतिनां नाम-सुमन्त्र, पंडित, मंत्री, प्रधान, सचिव, अमात्य, प्राङ्ग्विवाक
तथा प्रतिनिधि-आ आठ सहा राजनुं प्रकृति मंडल नल्लुवुं ने तेआने पगार
सरभोळ होय छे, तथा मनोभाव अने शरीरनी श्रेष्ठाथी मनुष्यने गूढ भाव
नल्लुवारां दूत आ प्रकृति मंडलने अनुसरतो रळे छे अश्ले नल्लुवुं. ७१-७३.

प्रकृति मंडलना धर्म.

पुरोधाः प्रथमं श्रेष्ठः सर्वेभ्यो राजराष्ट्रभृत् ।

तदनु स्यात्प्रतिनिधिः प्रधानस्तदनन्तरम् ॥ ७४ ॥

सचिवस्तु ततः प्रोक्तो मन्त्री तदनु चोच्यते ।

प्राङ्ग्विवाकस्ततः प्रोक्तः पण्डितस्तदनन्तरम् ॥ ७५ ॥

सुमन्त्रस्तु ततः ख्यातो ह्यमात्यस्तु ततः परम् ॥ ७६ ॥

दूतस्ततः क्रमादेते पूर्वश्रेष्ठा यथा गुणाः ॥ ७७ ॥

પ્રકૃતિ મંડળમાં સર્વ કરતાં પુરોહિત શ્રેષ્ઠ છે તે સર્વ હપદ્રવમાંથી રાજાનું તથા દેશનું રક્ષણ કરે છે. તે કરતાં પ્રતિનિધિ જરા ન્યૂન ગણાય છે, તેના કરતાં પ્રધાન, પ્રધાનના કરતાં સચિવ, અને તેના કરતાં મંત્રી ન્યૂન કહેવાય છે, તેના કરતાં ન્યાયાધીશ ન્યૂન, તે કરતાં પંડિત ન્યૂન, તે કરતાં સુમંત્ર ન્યૂન, અને તે કરતાં અમાત્ય ન્યૂન કહેવાય છે અને સર્વ કરતાં દૂત ન્યૂન કહેવાય છે. એમ ક્રમ વાર ગુણના પ્રમાણમાં પૂર્વપૂર્વ ને શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તર ઉત્તરને સાધારણ ગણવા. ૭૪-૭૫.

મન્ત્રાનુષ્ઠાનસમ્પન્નસ્ત્રૈવિદ્યઃ કર્મતત્પરઃ ।

જિતેન્દ્રિયો જિતક્રોધો લોભમોહવિવર્જિતઃ ॥ ૭૮ ॥

ષડંગવિત્સાંગધનુર્વેદવિચ્છાર્થધર્મવિત્ ।

યત્કોપમીત્યા રાજાપિ ધર્મનીતિરતો ભવેત્ ॥ ૭૯ ॥

નીતિશાસ્ત્રાસ્ત્રવ્યૂહાદિકુશલસ્તુ પુરોહિતઃ ।

સૈવાચાર્ય્યઃ પુરોધા યઃ શાપાનુગ્રહયોઃ ક્ષમઃ ॥ ૮૦ ॥

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે મંત્રાનુષ્ઠાન કરનાર, વેદ જાણનાર, કર્મ કરવામાં તત્પર, જીતેન્દ્રિય, ક્રોધ, લોભ ને મોહ રહિત, છ અંગ સહિત વેદ જાણનાર, અંગ સહિત ધનુર્વેદ જાણનાર, અર્થશાસ્ત્રમાં અને ધર્મ-શાસ્ત્રમાં કુશળ, રાજા પણ જેના ભયથી ડરી, ધર્મ તથા નીતિમાં પરાયણ રહેતો હોય તથા નીતિશાસ્ત્રમાં, શાસ્ત્રવિદ્યામાં અને અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ, વ્યૂહાદિક રચનામાં નિપુણ, શાપ દેવામાં તથા અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ હોય તેવા પુરોહિતનેજ આચાર્ય જાણવો. ૭૮-૮૦

વિના પ્રકૃતિસન્મન્ત્રાદ્રાજ્યનાશો ભવેદ્ધ્રુવમ્ ।

રોધનં ન ભવેત્તસ્માત્રાજ્ઞસ્તે સ્યુઃ સુમન્ત્રિણઃ ॥ ૮૧ ॥

પૂર્વે જણાવેલા પુરોહિત વગેરે પ્રકૃતિ મંડળ, રાજ્યની ગુણ બાબત હપર સારી રીતે વિચાર કરતા નથી તેા રાજ્ય અવશ્ય નાશ પામે છે અને રાજા પણ અવળે માર્ગે જતાં અટકતો નથી; માટે પુરોહિત વગેરે મત્રીઓ સારા હોવા જોઈએ. ૮૧

ન વિમેતિ નૃપો યેમ્યસ્તૈઃ સ્યાત્કિં રાજ્યવર્દનમ્ ? ।

યથાલક્ષ્મીવસ્ત્રાદૈઃ સ્ત્રિયો મૂખ્યાસ્તથા હિ તે ॥ ૮૨ ॥

રાજા જે પુરોહિત આદિ પ્રકૃતિમંડળથી ડર ખાતો ન હોય તેવા પુરોહિત આદિ પ્રકૃતિમંડળથી શું રાજ્યની વૃદ્ધિ થઈ શકે કે? આભૂષણો તથા વસ્ત્રો જેમ સ્ત્રીઓનાં શણગારમાં કામ લાગે છે તેમજ નિર્બળ પુરોહિત વગેરે પણ રાજાના શણગારમાં થઈ પડે છે-માટે શણગારમાં ન થતાં પોતાનો ધર્મ બળવવો. ૮૨

રાજ્યં પ્રજા બલં કોશઃ સુનૃપત્વં ન વર્ધતમ્ ।

યન્મન્ત્રતો ડરિનાશસ્તૈર્મન્ત્રિભિઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥ ૮૩ ॥

જે મંત્રીયોના ગુણ વિચારથી રાજ્ય, પ્રજા, બળ, કોશ, ને સુરાજ્ય વૃદ્ધિ પામતું નથી તથા શત્રુનો નાશ થતો નથી તે મંત્રીયોથી શું ફળ? ૮૩

કાર્ય્યાકાર્ય્યપ્રવિજ્ઞાતા સ્મૃતઃ પ્રતિનિધિસ્તુ સઃ ।

સર્વદર્શી પ્રધાનસ્તુ સેનાવિત્સાચિવસ્તથા ॥ ૮૪ ॥

મન્ત્રી તુ નીતિકુશલઃ પण्डितो धर्मतत्त्ववित् ।

લોકશાસ્ત્રનયજ્ઞસ્તુ પ્રાહ્લિવાકઃ સ્મૃતઃ સદા ॥ ૮૫ ॥

દેશકાલપ્રવિજ્ઞાતા હ્યમાત્ય ઇતિ કથ્યતે ।

આયવ્યયપ્રવિજ્ઞાતા સુમન્ત્રઃ સ ચ કીર્તિતઃ ॥ ૮૬ ॥

શક્તિતારકારચેષ્ટાઙ્ગઃ સ્મૃતિમાન્દેશકાલવિત્ ।

ષાહ્લુપ્યમન્ત્રવિદ્વાગ્મી વીતમ્હીર્દૂત ઇપ્યતે ॥ ૮૭ ॥

જે કાર્યાકાર્ય સારી રીતે સમજતો હોય તેને પ્રતિનિધિ જાણવો, જે સર્વ ઠેકાણે દૃષ્ટિ રાખતો હોય તેને પ્રધાન જાણવો, જેને સૈન્ય સંબંધી સારી રીતે જ્ઞાન હોય તેને સચિવ જાણવો, જે નીતિશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય તેને મંત્રી જાણવો, જે ધર્મતત્ત્વમાં જાણીતો હોય તેને પંડિત જાણવો, જે નિત્ય લોકવ્યવહારમાં, શાસ્ત્રમાં અને નીતિમાં કુશળ હોય તેને પ્રાહ્લિવાક જાણવો, જે દેશ તથા કાળનું જ્ઞાન ધરાવતો હોય-આ દેશમાં આમ વર્તવું, આ સમયે આમ કરવું તે જાણવો હોય-તેને આમાત્ય જાણવો. જે આવક તથા ખર્ચની ખાબતમાં જાણીતો હોય તેને સુમન્ત્ર જાણવો. તથા જે ગુપ્ત મનોભાવ અને ચેષ્ટાથી સામા મનુષ્યના મનોભાવને સમજતો હોય, બુદ્ધિશાળી હોય, દેશ તથા કાળને અનુસરીને કાર્ય કરતો હોય, નીતિનાં છ-(સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, સંશ્રય, દ્વૈધીભાવ) ગુણમાં પ્રવીણ હોય, વાચાળ તથા નિર્ભય હોય તેને જ્ઞાત જાણવો. ૮૪-૮૭.

અહિતઞ્ચાપિ યત્કાર્ય્યં સદ્યઃ કર્તું યદોચિતમ્ ।

અકર્તું યદ્દિતમપિ રાજઃ પ્રતિનિધિઃ સદા ।

બોધયેત્કારયેત્કુર્યાન્ન કુર્યાન્ન પ્રબોધયેત્ ॥ ૮૮ ॥

પ્રતિનિધિએ હમેશાં અહિત છતાં પણ જે કાર્ય કરવા યોગ્ય હોય તે કામ રાજને નિવેદન કરવું, તેની પાસે કરાવવું અને પોતે કરવું; પરંતુ હિતકારક છતાં જે કામ કરવું અનુચિત હોય તે કામ પોતે કરવું નહીં, તેમ રાજને નિવેદન પણ કરવું નહીં. ૮૮.

સત્યં વા यदि वाऽसत्यं कार्यजातञ्च यत्કिल ।
सर्वेषां राजकृत्येषु प्रधानस्तद्विचिन्तयेत् ॥ ८९ ॥

રાજકાળમાં સઘળાં સાચાં તથા ખોટાં જે કામ થતાં હોય તેનો પ્રધાને નિપુણ દૃષ્ટિથી તપાસ કરવો. ૮૯

गजानाञ्च तथाश्वानां रथानां पदगामिनाम् ।
सुदृढानां तयोष्ट्राणां वृषाणां सद्य एव हि ॥ ९० ॥
बाह्यभाषासु संकेतव्यूहाभ्यसनशालिनाम् ।
प्राक्प्रत्यग्गामिनां राज्यचिह्नशस्त्रास्त्रधारिणाम् ॥ ९१ ॥
परिचारगणानां हीनमध्योत्तमकर्मणाम् ।
अस्त्राणामस्त्रजातीनां संग्रः स्वतुरगीगणः ॥ ९२ ॥
कार्यक्षमश्च प्राचीनः साद्यस्कः कति विद्यते ।
कार्यसमर्थः कत्यस्ति शस्त्रगोलाग्निचूर्णयुक् ॥ ९३ ॥
सांग्रामिकश्च कत्यस्ति सम्भारस्तान्विचिन्त्य च ।
सचिवश्चापि तत्कार्यं राज्ञे सम्यङ्निवेदयेत् ॥ ९४ ॥

હાથીઓના, ઘોડાના, રથોના, પાળાઓના, મજબૂત પાંધાના ઉંઠ તથા બળદોના, પરદેશની ભાષા બોલવાના સંકેતમાં નિપુણતા ધરાવનારા લોકોના, વ્યૂહરચના બોલનારાઓના, પૂર્વ પશ્ચિમ આદિક દેશોમાં જનારા લોકોના, રાજ્યનાં ચિન્હો ધારણ કરનારાઓના, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રધારી લોકોના, સાધારણ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ કામ કરનારા સેવકોના, અસ્ત્રશસ્ત્રોના તથા તેની જુદી જુદી ભતિઓના નિયમનો ખરાબર તપાસ કરવો. અને કામ કરી શકે તેવા જુના ઘોડેશ્વાર તથા નવા ઘોડેશ્વાર કેટલા છે, તથા કામ ન કરી શકે તેવા જુના તથા નવા ઘોડેશ્વાર કેટલા છે, હથિયાર, ગોળા, દારૂ વગેરે સંગ્રામની સામગ્રી કેટલી છે, તે સઘળાનો વિચાર કરીને તે સંબંધી સઘળું કામ સચિવે રાજને સારી રીતે બોલાવવું. ૯૦—૯૪

साम दानञ्च भेदश्च दण्डः केषु कदा कथम् ।
कर्त्तव्यः किं फलं तेभ्यो बहु मध्यं तथाल्पकम् ।
एतत्सञ्चिन्त्य निश्चित्य मन्त्री सर्वं निवेदयेत् ॥ ९९ ॥

मंत्रीએ સામ, દામ, ભેદ અને દંડ આ ચાર ઉપાયોનો ક્યારે, કેમ અને કઈ ખાબતમાં ઉપયોગ કરવો અને તેઓથી શું ફળ થશે; તથા જે ફળ થશે તે ઉત્તમ, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ થશે તેનો વિચાર કરી મનમાં નિશ્ચય કરવો અને રાજને સર્વ નિવેદન કરવું. ૯૫

સાક્ષિભિર્લિખિતૈર્ભોગૈસ્ત્રલૈર્ભૂતૈશ્ચ માનુષાન્ ।
સ્વેનોત્પાદિતસમ્પ્રાપ્તવ્યવહારાન્વિચિન્ત્ય ચ ॥ ૧૦૦ ॥
દિવ્યસંસાધનાદ્વાપિ કेषુ કિં સાધનં પરમ્ ।
યુક્તિપ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનૈર્લોકશાસ્ત્રતઃ ॥ ૧૦૧ ॥
બહુસમ્પતસંસિદ્ધાન્ વિનિશ્ચિત્ય સમાસ્થિતઃ ।
સસમ્યઃ પ્રાહ્વિવાકસ્તુ નૃપં સંબોધયેત્સદા ॥ ૧૦૨ ॥

.પ્રાહ્-વિવાકે (ન્યાયાધીશે) હંમેશાં કોર્ટમાં યથાર્થ વક્તા સલાસદોની સાથે બેસીને સાચા તથા ખોટા સાક્ષીઓ ઉપરથી, લખતપત્ર ઉપરથી તથા ભોગવટા ઉપરથી પોતે ઉપજાવી કાઢેલા દાવાવાળા અને ખરા દાવાવાળા લોકોની તપાસ કરવી. અને તે વિવાદમાં સાક્ષી બેખ વગેરે પુરાવા ન હોવાથી, કેટલા રોગન વગેરેથી મનાવવા યોગ્ય છે અને કેટલા પુષ્કળ પુરાવાથી સાચા છે, કયા વિવાદોમાં ખરા પ્રમાણ શું છે, તે સર્વ યુક્તિ, પ્રત્યક્ષદર્શન, અનુમાન, ઉપમાન, લોકવ્યવહાર, તથા શાસ્ત્રવિચાર ઉપરથી ખરાખર વિચાર કરીને રાજને નિવેદન કરવું. ૯૬—૯૮

वर्तमानाश्च प्राचीना धर्माः के लोकसंश्रिता ।
शास्त्रेषु के समुद्दिष्टा विरुद्ध्यन्ते च केऽधुना ॥ १०३ ॥
लोकशास्त्रविरुद्धाः के पण्डितस्तान्विचिन्तय च ।
नृपं संबोधयेतैश्च परत्रेह सुखप्रदैः ॥ १०४ ॥

લોકોમાં પ્રાચીન ધર્મ કયા ચાલે છે ? વર્તમાન નવીન ધર્મો કયા ચાલે છે, શાસ્ત્રમાં કયા ધર્મો ખતાવ્યા છે, શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા છતાં હાલમાં કયા ધર્મોને આદર આપવામાં આવતો નથી, લોકોમાં કયા ધર્મોનો પ્રચાર છે અને કયા ધર્મો લોક તથા શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે, તેનો વિચાર કરી પંડિતે આલોકમાં અને પરલોકમાં સુખ આપનારા ધર્મોનો રાજને ઉપદેશ કરવો. ૯૯—૧૦૦

इयच्च सञ्चितं द्रव्यं वत्सरेऽस्मिन्तृणादिकम् ।
व्ययीभूतमियञ्चैव शेषं स्थावरजंगमम् ।
इयदस्तीति वै राज्ञे सुमन्त्रो विनिवेदयेत् ॥ १०१ ॥

આ વર્ષમાં તૃણાદિક સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોના આટલો સંગ્રહ કર્યો હતો. તેમાંથી આટલો ખર્ચ થયો, તે બાદ કરતાં આટલા સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થ બાકી રહ્યા છે, ઇત્યાદિ સુમન્ત્રે રાજાને જણાવ્યું. ૧૦૧

पुराणि च कति ग्रामा अरण्यानि च सन्ति हि ।
कर्षिता कति भूः केन प्राप्तो भागस्ततः कति ॥ १०२ ॥
भागशेषं स्थितं तस्मिन्कलकृष्टा च भूमिका ।
भागद्रव्यं वत्सरेऽस्मिन्शुल्कदण्डादिजं कति ॥ १०३ ॥
अकृष्टपच्यं कति च कति चारण्यसम्भवम् ।
कति चाकरसञ्जातं निधिप्राप्तं कतीति च ॥ १०४ ॥
अस्वामिकं कति प्राप्तं नाष्टिकं तस्कराहृतम् ।
सञ्चितन्तु विनिश्चित्यामात्यो राज्ञे निवेदयेत् ॥ १०५ ॥ .

કેટલાં નગરો છે, કેટલાં ગ્રામો છે, કેટલાં જંગલો છે, કેટલી જમીન ખેડેલી છે, ખેડેલી જમીનમાંથી કોણુ ધાન્યનો ભાગ લેશે અને તે કેટલો લેશે, બાકી કેટલો ભાગ તે ક્ષેત્રમાં રહેશે, ખેડયા વિનાની કેટલી જમીન રહી છે, પ્રતિવર્ષે આ દેશનાં કરમાંથી તથા લોકોને દંડ કરવામાંથી કેટલું ધન ઉત્પન્ન થયું, ખેડ વિના કેટલું ધાન્ય નિપજ્યું, જંગલમાંથી કેટલું ધન મળ્યું, ખાણમાંથી કેટલું ધન મળ્યું, રસ્તાપરથી નિષ્ણણીયાતું કેટલું ધન મળ્યું, ગુમ થયેલું ધન કેટલું મળ્યું, ચોરોને દંડ કરતાં કેટલું ધન આંચું, આ સર્વ બાબત ઉપર સારી રીતે નિર્ણય કરીને અમાલ્યે રાજાને જણાવ્યું. ૧૦૨-૧૦૫

समासालक्षणं कृत्यं प्रधानदशकस्य च ।
उक्तं तल्लिखितैः सर्वं विन्वात्तदनुदर्शिमिः ॥ १०६ ॥

આ પ્રમાણે પુરોહિત વગેરે દશ પ્રકૃતિ મંડળનાં લક્ષણ તથા કામ ક્રમાંમાં કલાં. રાજાએ પુરોહિત વગેરેનાં લક્ષણ અને કામમાં જે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે અને પુરોહિત આદિનાં લખાણોપરથી સર્વ જાણી લેવું. ૧૦૬

परिवर्त्य नृपो ब्रैतान्युज्ज्यादन्योऽन्यकर्मणि ॥ १०७ ॥

राज्ये उपर न्युवेसा प्रकृति भ'डणमां अक जीलने अक जीलनां काम
उपर निभाने तेओनी इरअदडी करवी: लभके सुभ'त्रने अभात्यना काम
उपर निभवा अने अभात्यने सुभ'त्रना काम उपर निभवा. १०६-१०७

न कुर्यात्स्वाधिकबलान्कदापि ह्यधिकारिणः ।

परस्परं समबलाः कार्य्याः प्रकृतयो दश ॥ १०८ ॥

राज्ये कोई दिस पलु अधिकारीओने पोताना करतां विशेष अण-
शाणी यवा हेवा नही-पलु पोताना स्वाधीन राभवा; अने पुरे-
दित वगेरे दश प्रकृतिभ'डणमां परस्पर सधणाने समान अणवाणा
अनाववा-सधणानुं अण अकसरभुंज होवुं जेईअ. १०८

अधिकारीनी निमल्लुक.

एकस्मिन्नधिकारे तु पुरुषाणां त्रयं सदा ।

नियुञ्जीत प्राज्ञतमं मुख्यमेकान्तु तेषु वै ॥ १०९ ॥

द्वौ दर्शकौ तु तत्कार्य्ये हायनैस्तन्निवर्त्तयेत् ।

त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वापि सप्तभिर्दशभिश्च वा ॥ ११० ॥

दृष्ट्वा तत्कार्य्यकौशल्ये तथा तौ परिवर्त्तयेत् ।

नाधिकारं चिरं दद्याद्यस्मै कस्मै सदा नृपः ॥ १११ ॥

राज्ये निरंतर अक अधिकार उपर (राज्य कार्य उपर) तलु पुरषणी
निमल्लुक करवी. ते तलु पुरषमां अक मडा बुद्धिशाणी मनुष्यनी तेना उपरी
तरिके निमल्लुक करवी. ते कार्य उपर जेदर्शकनी निमल्लुक करवी. अने आ
इर्शकनी तलु, पांय, सात के दश वर्ष केडे अदडी करवी. अदडी करती
वेणाअे तेना काम उपर तथा निपुणता उपर दृष्टि करीने तेना प्रभा-
लुमां अने दर्शकनी अदडी करवी. राज्ये सदा हरकोई पलु मनुष्यने
चिरकाण सुधी अक अधिकार उपर राभवा नही. १०९-१११

अधिकारे क्षमं दृष्ट्वा ह्यधिकारे नियोजयेत् ।

अधिकारमदं पीत्वा को न मुह्येत्पुनश्चिरम् ॥ ११२ ॥

अतः कार्य्यक्षमं दृष्ट्वा कार्य्येऽन्ये तं नियोजयेत् ।

तत्कार्य्ये कुशलं चान्यं तत्पदानुगतं खलु ॥ ११३ ॥

नियोजयेद्धर्त्तने तु तदभावे तथापरम् ।

तद्गुणो यदि तत्पुत्रस्तत्कार्य्ये तं नियोजयेत् ॥ ११४ ॥

અધિકાર-રાજકાર્ય ચલાવી શકે તેવા યોગ્ય મનુષ્યની અધિકાર ઉપર નિમણૂક કરવી. લાંબા કાળ સુધી એકના એકજ અધિકાર ઉપર રહેલો કયો મનુષ્ય અધિકારરૂપી મદિરાનું પાન કરીને મદમત્ત થાય નહીં? સર્વ થાય. માટે તે અધિકારીઓની ફેર બદલી કરવા માટે અધિકારીની તપાસ કરતાં જે અધિકારી કાર્ય કરવામાં સમર્થ જેવામાં આવે તેની ખીલ કાર્ય ઉપર નિમણૂક કરવી; અને તેના કાર્ય ઉપર તેનાથી ઉતરતા ખીલ કુશળ અધિકારીની નિમણૂક કરવી. જે તે કામ કરી શકે તેવા ન હોય તો ખીલ કાર્યક્ષમ અધિકારીની તેના કાર્ય ઉપર નિમણૂક કરવી. પરંતુ પ્રથમના અધિકારીનો પુત્ર જે તેવો ગુણુશાળી અને કાર્ય ક્ષમ હોય તો તે અધિકાર ઉપર તેના પુત્રની નિમણૂક કરવી. ૧૧૨-૧૧૪

યથા યથા શ્રેષ્ઠપદે હ્યધિકારી યદા ભવેત્ ।

અનુક્રમેણ સંયોજ્યો હ્યન્તે તં પ્રકૃતિં નયેત્ ॥ ૧૧૫ ॥

અધિકારી જેમ જેમ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ જગ્યાનું કામ કરવાને યોગ્ય થાય તેમ તેમ અનુક્રમે તેને મોટી પદ્વીએ ચઠાવવો; અને છેવટે તે યોગ્ય મનુષ્યને પ્રકૃતિ મંડળમાં દાખલ કરવો. ૧૧૫

અધિકારવલં દૃષ્ટા યોજયેદર્શકાન્વહૂન્ ।

અધિકારિણમેકં વા યોજયેદર્શકૈર્વિના ॥ ૧૧૬ ॥

કામનું ધણું બળ જેવામાં આવે તો તેમાં ધણા દર્શકોની-કાર્ય તપાસ નારાની) નિમણૂક કરવી અથવા તો કામ કરવાને સમર્થ એવા એક અધિકારીની નિમણૂક કરવી, પરંતુ દર્શકોની નિમણૂક કરવી નહીં. ૧૧૬

યે ચાન્યે કર્મસચિવાસ્તાન્સર્વાન્વિનિયોજયેત્ ।

ગજાશ્વરથપાદાતપશૂમૃગપાક્ષિણામ્ ॥ ૧૧૭ ॥

સુવર્ણરત્નરજતવસ્ત્રાણામધિપાન્પૃથક્ ।

વિત્તાનામધિપં ધાન્યાધિપં પાકાધિપં તથા ॥ ૧૧૮ ॥

આરામાધિપતિઞ્ચૈવ સૌધગેહાધિપં પૃથક્ ।

સમ્મારપં દેવતુષ્ટિપતિં દાનપતિં સદા ॥ ૧૧૯ ॥

ઉપર જણાવ્યા શિવાય ખીલ અધિકારીઓ હોય તેઓને યથોચિત હા-થીઓ, ઘોડાઓ, રથ, પાયદાઓ, ગાય ભેસ, ઉટ, પશુઓ, પક્ષિઓ, સુવર્ણ રત્ન, રૂપુ, તથા વસ્ત્ર વિગેરે પદાર્થોના જુદા જુદા અધિકારીઓ નિમવા. તેમાં કોઈને ધનાધ્યક્ષ બનાવવો, કોઈને ધાન્યાધ્યક્ષ બનાવવો, કોઈને ઉપ વનાધ્યક્ષ બનાવવો, કોઈને સૌધાધ્યક્ષ બનાવવો, કોઈને જુદાં જુદાં ગૃહોને

અધ્યક્ષ બનાવવો, કોઈને દેવ સેવાધ્યક્ષની જગ્યા ઉપર નિમવો. આ પ્ર-
માણે જુદા જુદા મનુષ્યોને જુદા જુદા અધિકારો ઉપર નિમવો. ૧૧૭-૧૧૯

સાહસાધિપતિઞ્ચૈવ ગ્રામનેતારમેવ ચ ।

માગહારં તૃતીયન્તુ લેખકઞ્ચ ચતુર્થકમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

શુલ્કગ્રાહં પઞ્ચમઞ્ચ પ્રતિહારં તથૈવ ચ ।

ષટ્કમેતદ્વિયોક્તવ્યં ગ્રામે ગ્રામે પુરે પુરે ॥ ૧૨૧ ॥

૧ સંગ્રામાધિપ-સેનાપતિ, ૨ ગ્રામાધ્યક્ષ, વહીવટદાર, ૩ કરાધ્યક્ષ
કર ઉધરાવવાના ખાતાના અધિકારી, ૪ લેખક (મહેતો), ૫ જગત
લેનારો તથા ૬ દ્વારપાળ (કોઠવાળ) આ છ અધિકારીની પ્રત્યેક નગરમાં
તથા પ્રત્યેક ગામમાં નિમણુક કરવી. ૧૨૦-૧૨૧

રાજ્યે વિદ્વાનોનો સત્કાર કરવો.

તપસ્વિનો દાનશીલોઃ શ્રુતિસ્મૃતિવિશારદાઃ ।

પૌરાણિકાઃ શાસ્ત્રવિદો દૈવજ્ઞા માન્ત્રિકાશ્ચ યે ॥ ૧૨૨ ॥

આયુર્વેદવિદઃ કર્મકાણ્ડજ્ઞાસ્તાન્ત્રિકાશ્ચ યે ।

યે ચાન્યે ગુણિનઃ શ્રેષ્ઠા બુદ્ધિમન્તો જિતેન્દ્રિયાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

તાન્સર્વાન્પોષયેદૃત્યા દાનૈર્માનૈઃ સુપૂજિતાન્ ।

હીયતે ચાન્યથા રાજા હ્યકીર્ત્તિં ચાપિ વિન્દતિ ॥ ૧૨૪ ॥

જે મનુષ્યો તપસ્વી, દાનશીલ, શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં નિપુણ, પૌરા-
ણિક, શાસ્ત્રવેત્તાઓ, જ્ઞેશીઓ, મંત્ર શાસ્ત્રીઓ, આયુર્વેદ જાણનારા વૈદ્યો,
કર્મકાંડ જાણનારા, અને તાંત્રિકો હોય તથા ખીજ જે ગુણવંત સદાચરણી,
બુદ્ધિશાળી અને જિતેન્દ્રિય હોય તેવા સર્વ પુરૂષોને દાન તથા માન આપીને
સત્કાર કરવો; અને માસિક પગાર બાંધી આપીને તેઓનું પોષણ કરવું. જે
રાજા ગુણવાનું મનુષ્યોનું પોષણ કરતો નથી તેો રાજ્યપરથી પદબ્રષ્ટ થાય
છે અને અપયશ સંપાદન કરે છે. ૧૨૨-૧૨૪

બહુસાધ્યાનિ કાર્ય્યાણિ તેષામપ્યધિપાંસ્તથા ।

તત્તત્કાર્ય્યેષુ કુશલાન્જ્ઞાત્વા તાંસ્તુ નિયોજયેત્ ॥ ૧૨૫ ॥

જે જે કામ ધણા મનુષ્યોથી બની શકે તેવાં જાણવામાં આવે તે તે કાર્યો
ઉપર પ્રથમ જાણવેલા કાર્યકુશળ પુરૂષોને જાણી લઈને તેઓને અધિપતિ
નિમવો. ૧૨૫

અમન્ત્રમક્ષરં નાસ્તિ નાસ્તિ મૂલમનૌષધમ્ ।

અયોગ્યઃ પુરુષો નાસ્તિ યોજકસ્તત્ર દુર્લભઃ ॥ ૧૨૬ ॥

જેમ કોઈપણ અક્ષર મંત્ર રહિત નથી, પણ સઘળા પરમાત્મારૂપ હોવાથી મંત્ર મૂર્તિજ છે; વૃક્ષોનું મૂળ ઔષધ નથી, તેમ નથી પણ ઔષધજ છે; તેમજ મનુષ્ય અયોગ્ય નથી પણ યોગ્ય છે-પરંતુ તેના યોજક પુરુષ દુર્લભ છે. ૧૨૬

રાજના અધિકારીઓનાં લક્ષણો.

પ્રભદ્રાદિજાતિભેદં ગજાનાઞ્ચ ચિકિત્સિતમ્ ।

શિક્ષાં વ્યાધિં પોષણઞ્ચ તાલુજિહ્વાનસ્વૈર્ગુણાન્ ।

આરોહણં ગતિં વેત્તિ સ યોજ્યો ગજરક્ષણે ॥ ૧૨૭ ॥

તથાવિધાધોરણસ્તુ હસ્તિહૃદયહારકઃ ॥ ૧૨૮ ॥

જે મનુષ્ય હાથીની પ્રભદ્રા આદિ જુદી જુદી જાતિયો જાણતો હોય તેને ઔષધ કરી જાણતો હોય તેઓને નાના પ્રકારની ચાલો શિખવી શકતો હોય, તેના રોગ પારખવામાં નિપુણ હોય, તેનું પોષણ કરી જાણતો હોય, તાળવું, જીભ, અને નખો તરફ દ્રષ્ટિ કરીને તેના ગુણો તથા અવસ્થાની પરીક્ષા કરી જાણતો હોય, તેના ઉપર સારી રીતે ચઢી જાણતો હોય, તેની ગતિની પરીક્ષા કરી જાણતો હોય-તેવા મનુષ્યને હસ્તિપાળકનો અધિકાર આપવો; કારણ કે તેવા હસ્તિપાળક હસ્તિના મનને રાંજન કરી શકે છે. ૧૨૭-૧૨૮

અશ્વાનાં હૃદયં વેત્તિ જાતિવર્ણમૈર્ગુણાન્ ।

ગતિં શિક્ષાં ચિકિત્સાઞ્ચ સત્ત્વં સારં રુજં તથા ॥ ૧૨૯ ॥

હિતાહિતં પોષણઞ્ચ માનં યાનં દત્તો વયઃ ।

શૂરશ્ચ વ્યૂહવિત્પ્રાજ્ઞઃ કાર્મ્યોઽશ્વાધિપતિશ્ચ સઃ ॥ ૧૩૦ ॥

જે ઘોડાના મનોભિપ્રાયને જાણી શકતો હોય, જાતિ, શરીરના રંગ અને કપાળની ભરમરીપરથી તેના ગુણો પારખી શકતો હોય, તેની જુદી જુદી ગતિઓ જાણતો હોય, તેને શિક્ષા કરીને નિયમમાં રાખી શકતો હોય, તેને દવાદાર કરી જાણતો હોય, તેનું બળ તથા પરાક્રમ સમજતો હોય, તેના રોગોની પરીક્ષા કરી જાણતો હોય, અમુક ખવરાવવાથી સાઈ થશે ને અમુક ખવરાવવાથી માઠું થશે તેનું જ્ઞાન ધરાવતો હોય, અને ઉછેરવાની બાબતમાં કુશળ હોય, તેનું માપ, ચાલ, ડાંત અને અવસ્થાની

પરીક્ષા કરી નહતો હોય; શૂરવીર, વ્યૂહરચનામાં નિપુણ તથા કેળવાયેલો હોય તેવા મનુષ્યને અશ્વાધિપતિ બનાવવો. ૧૨૬-૧૩૦

एभिर्गुणैश्च संयुक्तो धुर्यान् युग्मांश्च वेत्ति यः ।
रथस्य सारं गमनं भ्रमणं परिवर्तनम् ॥ १३१ ॥

समापतत्सुशस्त्रास्त्रलक्ष्यसन्धाननाशकः ।
रथगत्या स रथपो हयसंयोगगुप्तिवित् ॥ १३२ ॥

ઉપર નહતો હોય, તથા આ ઘોડાઓ ભાર ખેંચી શકે તેવા છે એવું નહતો હોય, રથની દ્રઢતા પારખવામાં, રથને ઢાકવામાં, ચારે તરફ ફેરવવામાં અને બીજાની સાથે રથની અદલાબદલી કરવામાં નિપુણ હોય, રથને વિચિત્ર રીતે ઢાંકીને શત્રુઓએ ફેંકેલાં શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રોની ચોટને ચુકાવી નહતો હોય, શત્રુના ઘોડાઓ સાથે પોતાના રથના ઘોડાઓ ભેટમભેટા થાય ત્યારે પોતાના ઘોડાઓનું કેમ રક્ષણ કરવું તે વિષયમાં નિપુણ હોય, તેવાને રથપાળ-સારથી બનાવવો. ૧૩૧-૧૩૨

सादिनश्च तथा कार्य्याः शूरा व्यूहविशारदाः ।
वाजिगतिविदः प्राज्ञाः शस्त्रास्त्रैर्युद्धकोविदाः ॥ १३३ ॥

શૂરવીર, વ્યૂહ રચનાની બાબતમાં નિપુણ, ઘોડાઓની ચાલને નહતો નારા, યુદ્ધિશાળી, અને શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રવડે યુદ્ધ કરવામાં ધણા કુશલ હોય તેઓને ઘોડેશ્વારો બનાવવો. ૧૩૩

चक्रितं रेचितं वल्गितकं धौरितमाप्नुतम् ।
तुरं मन्दञ्च कुटिलं सर्पणं परिवर्तनम् ॥ १३४ ॥
एकादशास्कन्दितञ्च गतीरश्वस्य वेत्ति यः ।
यथाबलं यथार्थञ्च शिक्षयेत्स च शिक्षकः ॥ १३५ ॥

૧ ચક્રાકાર ફરવું (મંડળ ફરવું), ૨ જરા ઠેકાને ચાલવું, ૩ મોરની પેઠે ઢાકેલું રાખીને અર્ધું શરીર ઢોલાવતાં રેવાલ ચાલે ચાલવું, ૪ સરખા પગ કરીને ઉતાવળી ચાલે ચાલવું, ૫ મૃગની માફક ચાર પગે ઠેકાને ચાલવું, ૬ ઉતાવળું ચાલવું, ૭ ધીરે ધીરે ચાલવું, ૮ વાંકું ચાલવું, ૯ સર્પાકારે ચાલવું, ૧૦ વારંવાર આવબવ કરવી, ૧૧ આગળના પગ વાંકા કરીને વારંવાર ઠેકાને ચાલવું-આ પ્રમાણે અશ્વોની (ઘોડાઓની) અગ્યાર ગતિયોને નહતો હોય તેને અશ્વશિક્ષક નહતો. અને તેને અશ્વને શિક્ષક બનાવવો. તેણે ઘોડાનું બળ જોઈને તેના પ્રમાણમાં ઘોડાને યથાર્થ શિક્ષવું. ૧૩૪-૧૩૫

વાજિસેવાસુ કુશલઃ પલ્યાણાદિનિયોગવિત્ ।

દટ્ટાઙ્ગશ્ચ તથા શૂરઃ સ કાર્ય્યો વાજિસેવકઃ ॥ ૧૩૬ ॥

ઘોડાની સેવા કરવામાં કુશળ પલાણુ, ગાદી વગેરેને સારી રીતે ગોઠવી બાંધવા, શરીરે દટ્ટ તથા શૂરવીર હોય, તેને ઘોડાને રાવત બનાવવો. ૧૩૬

સેનામાં કોને રાખવા ને અધિપતિ બનાવવા ?

નીતિશસ્ત્રાસ્ત્રવ્યૂહાદિનતિવિદ્યાવિશારદાઃ ।

અબાલા મધ્યવયસઃ શૂરા દાન્તા દટ્ટાઙ્ગકાઃ ॥ ૧૩૭ ॥

સ્વધર્મનિરતા નિત્યં સ્વામિભક્તા રિપુદ્વિષઃ ।

શૂદ્રા વા ક્ષત્રિયા વૈશ્યા મ્લેચ્છાઃ સંકરસમ્ભવાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

સેનાધિપાઃ સૈનિકાશ્ચ કાર્ય્યા રાજા જયાર્થિના ॥ ૧૩૯ ॥

વિનયની ઈચ્છા રાખનારા રાજ્યે જેઓ કાર્યકાર્ય વગેરે દર્શાવનારાં નીતિશાસ્ત્રોમાં, વ્યૂહાદિક રચનામાં તથા શત્રુનો પરાજય કરવામાં કુશળ હોય, નાની અવસ્થાના નહીં પણ મધ્યમસર અવસ્થાના, શૂરા, વિનયી, શરીરે દટ્ટ, સ્વધર્મ પરાયણુ, નિરંતર રાજ્યભક્ત અને શત્રુની સાથે દ્વેષ રાખનારાં આવા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, મ્લેચ્છ કે પછી વર્ણસંકર ગમે તે ભતિમાં જન્મેલા મનુષ્યોને સેનાપતિઓ તથા સૈનિકો બનાવવા. ૧૩૭-૧૩૯

પઞ્ચાનામથવા ષણ્ણામધિપઃ પદગામિનામ્ ।

યોજ્યઃ સ પત્તિપાલઃ સ્યાર્ક્તિશતાં ગૌલ્મિકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪૦ ॥

શતાનાન્તુ શતાનીકસ્તથાનુશતિકો વરઃ ।

સેનાનીર્લેખકશ્ચૈતે શતં પ્રત્યધિપા ઇમે ॥ ૧૪૧ ॥

પાંચ કે છ પાળા ઉપર એક અધિકારીની નિમણૂક કરવી. અને તે પત્તિપાળ કહેવાય છે. ત્રીસ પાળાઓની ઉપર એક અધિકારીની નિમણૂક કરવી. જે અધિકારી ગૌલ્મિક કહેવાય છે. સૌ ગૌલ્મિકના ઉપર નિમેલો અધિકારી શતાનીક કહેવાય છે, અને તેને સહાય કરનારો ખીન્ને અનુશતાનીકના નામથી ઓળખાય છે. શતાનીક, સેનાપતિ તથા એક સર્વ વહીવટ રાખનારો-મેહેતો આટલા અધિકારીઓ સૌ ગૌલ્મિકની પાછળ રાખવા. ૧૪૦-૧૪૧

સાહસ્રિકસ્તુ સંયોજ્યસ્તથા ચાયુતિકો મહાન્ ॥ ૧૪૨ ॥

હજાર ગૌલ્મિક ઉપર એક સાહસ્રિક નામના અધિકારીની નિમણૂક કરવી. તથા દસ હજાર ઉપર એક મહાનાયકની નિમણૂક કરવી. ૧૪૨

વ્યૂહાભ્યાસં શિક્ષયેદ્વઃ સાયં પ્રાતશ્ચ સૈનિકાન્ ।

જાનાતિ સ શતાનીકઃ સુયોદ્ધું યુદ્ધભૂમિકામ્ ॥ ૧૪૩ ॥

જે સાંજસવાર સૈનિકોને વ્યૂહરચના શિખવતો હોય, અને પોતે સારી રીતે યુદ્ધ કરવાની સર્વ તૈયારી કરી બહુતો હોય, તે શતાનીક કહેવાય છે. ૧૪૩

તથાવિધોઽનુશતિકઃ શતાનીકસ્ય સાધકઃ ।

જાનાતિ યુદ્ધસમ્મારં કાર્યયોગ્યઞ્ચ સૈનિકમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

શતાનીકના શુભો જેમાં હોય, જે શતાનીકને સહાય કરતો હોય, યુદ્ધની સામગ્રીઓને બહુતો હોય, તથા અમુક સૈનિક પોતાનું કામ કરી શકશે એવું જ્ઞાન જેનામાં હોય-અર્થાત્ સૈનિકના બળાબળનું જ્ઞાન ધરાવતો હોય તે અનુશતિક કહેવાય છે. ૧૪૪

નિદેશયતિ કાર્ય્યાણિ સેનાનીર્યામિકાંશ્ચ સઃ ।

પરિવૃત્તિં યામિકાનાં કરોતિ સ ચ પત્તિપઃ ॥ ૧૪૫ ॥

જે પેહેરેગીરોને કામ કરવા માટે આજ્ઞા કરમાવે છે તેને સેનાપતિ બહુવો અને જે પેહેરેગીરોની અદલી અદલી કરે છે તેને પાયદળનો નાયક બહુવો. ૧૪૫

સ્વાવધાનં યામિકાનાં વિજાનીયાઞ્ચ ગુલ્મપઃ ॥ ૧૪૬ ॥

જે પેહેરેગીરોની પોતપોતાનાં કામની નિપુણતાને બહુ તેને ગુલ્મપતિ બહુવો. ૧૪૬

સૈનિકાઃ કતિ સન્ત્યેતૈઃ કતિ પ્રાપ્તન્તુ વેતનમ્ ।

પ્રાચીનાઃ કે કુત્ર ગતાશ્રૈતાન્વેત્તિ સ લેલ્લકઃ ।

ગજાશ્વાનાં વિંશતેશ્ચાધિપો નાયકસંજ્ઞકઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ઉક્તસંજ્ઞાન્સ્વસ્વચિહ્નૈર્લાઙ્ગિઠ્ઠતાંશ્ચ નિયોજયેત્ ॥ ૧૪૮ ॥

સૈનિકો કેટલા છે, તેઓને કેટલો પગાર મળે, પુરાણા (કામ કરવા અશક્ત) સૈનિકો કેટલા છે, તેમાંથી અમુક સૈનિકો ક્યાં ગયા ? તેનો હિસાબ રાખનારો લેખકના નામથી ઓળખાય છે. વિશ હાથી અને વિશ ઘોડાઓનો સ્વામી નાયક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા નામધારી પુરૂષોને પોતપોતાના અધિકારના પટાઓ બંધાવીને અધિકાર ઉપર નિમવા. ૧૪૭-૪૮

અજાવિગોમહિષ્યેણ મૃગાણામધિપાશ્ર્ચ યે ।
તદ્દ્વિપુષ્ટિકુશલાસ્તદ્વાત્સલ્યનિપીડિતાઃ ।
તથાવિધા ગજોદ્ધાદેર્યોજ્યાસ્તત્સેવકા અપિ ॥ ૧૪૯ ॥

જે બકરાં, મેઠાં, ગાય, બેશ પશુ, તથા મૃગ વગેરેને ઉછેરવામાં અને પાળવામાં કુશળ હોય, તેના ઉપર સ્નેહ રાખતા હોય, તેના દુઃખે દુ-ભાતા હોય તેવાને ઠોર ઠાંખર વગેરેના અધિકારી નિમવા. તેમજ હાથી, ઉંટ વગેરે પ્રાણીઓ ઉપર પણ તેવાજ અધિકારી નિમવા. ૧૪૯

યુદ્ધપ્રવૃત્તિકુશલાસ્તિત્તિરાદેશ્ચ પોષકાઃ ।
શુકાદેઃ પાઠકાઃ સમ્યક્ચ્યેનાદેઃ પાત્ત્વોષકાઃ ।
તત્તદ્ હૃદયવિજ્ઞાનકુશલાશ્ચ સદા હિ તે ॥ ૧૫૦ ॥

જેઓ તેતર, કુકડાં વગેરે પક્ષિઓને યુદ્ધ કરાવવામાં તથા પોષણ કરવામાં ઘણા કુશળ હોય તેઓને તેના ઉપરી નિમવા. જેઓ પોષક આદિકને પાળીપોષીને પઠાવી જાણતા હોય તેવાને તેના અધિકારી નિમવા. જેઓને બાજ વગેરેની ઉંચી નીચી ગતિનું જ્ઞાન હોય તેવાને તેના ઉપરી બનાવવા; કારણ કે તેવા મનુષ્યો ઉંમેશાં તે તે પશુઓ અને પક્ષિઓનાં મનને જાણવામાં કુશળ હોય છે. ૧૫૦

માનાકૃતિપ્રભાવર્ણજાતિસામ્યાચ્ચ મૌલ્યવિત્ ।

રત્નાનાં સ્વર્ણરજતમુદ્રાણામધિપશ્ચ સઃ ॥ ૧૫૧ ॥

જે રત્નાદિકના પરિભાણવડે, આકૃતિવડે, કાંતિવડે, રાતા પીળા રંગવડે, જુદા જુદા ભેદ બતાવનારી જાતિવડે અને ખીજ વસ્તુઓની સાથે સરખામણી કરવાવડે રત્નોની તથા સોનાના અને રૂપાના સિક્કાની કિંમત કરી જાણતો હોય તેને રત્ન અને સોના તથા રૂપાના સિક્કાઓ ઉપર અધિકારી નિમવો. ૧૫૧

દાન્તસ્તુ સધનો યસ્તુ વ્યવહારવિશારદઃ ।

ધનપ્રાણોડતિકૃપણઃ કોશાધ્યક્ષઃ સ એવ હિ ॥ ૧૫૨ ॥

જે વિનયી, ધનાઢય, વ્યવહારમાં કુશળ, ધનને પ્રાણ સમાન માનનાર અને અતિ દુપણ હોય તેનેજ કોશાધ્યક્ષ કરવો. ૧૫૨

દેશભેદૈર્જાતિભેદેઃ સ્થૂલસૂક્ષ્મબલાબલૈઃ ।

કૌશીયદેર્માનમૂલ્યવેત્તા વસ્ત્રસ્ય વસ્ત્રપઃ ॥ ૧૫૩ ॥

જુદા જુદા દેશમાં બનેલાં, જુદી જુદી ભતનાં ભડાં તથા ઝીણાં ટકાઉ તથા તુરત ફાટી ન બળ્ય તેવાં રેશમી વગેરે વસ્ત્રોનું માપ અને તેની કિંમત બહુતો હોય તેને વસ્ત્રાધિપ બનાવવો. ૧૫૩

કુટીકજ્વકુનેપથ્યમણ્ડપાદેઃ પરિક્રિયામ્ ।

પ્રમાણતઃ સૌચિકેન રજ્જનાનિ ચ વેત્તિ યઃ ॥ ૧૬૪ ॥

તથા શય્યાદિસન્ધાનં વિતાનાદેર્નિયોજનમ્ ।

વસ્ત્રાદીનાજ્વ સ પ્રોક્તો વિતાનાદ્યધિપઃ સ્વલુ ॥ ૧૬૫ ॥

જે તંબૂ, બમા, પડદા અને હત્તમ શોભિતા યોશાકો, તથા મંડપ આદિના ચંદરવા માપ પ્રમાણે બનાવી બહુનાર, શીવવાના કામમાં બીજને રંજન કરી બહુનાર, શય્યા અને પલંગ આદિક ઉપર પાયરવામાં આવતી તળાઈ ઓશીકા વગેરે ભરવામાં કુશળ, છત બાંધી બહુનાર, તથા વસ્ત્રાદિકનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી બહુતો હોય તેવાને વિતાનાદ્યધિપ બનાવવો. ૧૫૪-૧૫૫

જાતિ તુલાજ્વ મૌલ્યજ્વ સારં ભોગં પરિગ્રહમ્ ।

સમ્માર્જનજ્વ ધાન્યાનાં વિજાનાતિ સ ધાન્યપઃ ॥ ૧૬૬ ॥

જે મનુષ્ય, ધાન્યની ભતિ, તેનું તોલ, તેની કિંમત, તેનો રસકસ, તેનો ઉપયોગ, તેને સંગ્રહ કરવાના ઉપાયો, તથા કાંકરી વગેરે કાઢીને શુદ્ધ કરવાની રીત બહુતો હોય તેને ધાન્યાધિપ બનાવવો. ૧૫૬

ઘૌતાઘૌતવિપાકજ્ઞો રસસંયોગભેદવિત્ ।

ક્રિયાસુ કુશલો દ્રવ્યગુણવિત્પાકનાયકઃ ॥ ૧૬૭ ॥

જે મનુષ્ય ઘોચેલાં અને વગર ઘોચેલાં અન્નને સારી રીતે રાંધી બહુતો હોય, તીખા, તુરા, કડવા, કસાયલા, ખારા અને ગળ્યા, એવા છ રસને ધાન્યની સાથે મેળવી બહુતો હોય, પાકકીયામાં નિપુણ હોય, પદાર્થ માત્રના જુદા જુદા ગુણો બહુતો હોય તેને પાકનાયક (રસોઈયો) કરવો. ૧૫૭

ફલપુષ્પવૃદ્ધિહેતું રોપણં શોધનં તથા ।

પાદપાનાં યથાકાલં કર્તું ભૂમિજલાદિના ।

તદ્દેષજ્વ સંવેત્તિ હ્યારામાધિપતિશ્ચ સઃ ॥ ૧૬૮ ॥

જે વૃક્ષોને રોપી બહુનાર, શોધી બહુનાર ને સમયાનુસાર ખાતર અને પાણી પાઈને ફળમાં તથા પુષ્પમાં વધારો થાય તેવા ઉપાયો કરી

નિલ્પનારૂતથા હંધઈ વગેરે વૃક્ષના રોગોનો નાશ કરવાનાં ઔષધ નિલ્પતો હોય, તેને ઉધાનાધિપ બનાવવો. ૧૫૮

પ્રાસાદં પરિસ્યાં દુર્ગં પ્રાકારં પ્રતિમાં તથા ।

યન્ત્રાણિ સેતુબન્ધઞ્ચ વાર્પાં કૂપં તડાગકમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

તથા પુષ્કરિણીં કુણ્ડં જલાદ્યૂર્ઘ્નગતિક્રિયામ્ ।

સુશિલ્પશાસ્ત્રતઃ સમ્યક્સુરમ્યન્તુ યથા ભવેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

કર્તું જાનાતિ યઃ સૈવ ગૃહાદ્યધિપતિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૬૧ ॥

જે સારાં-શિલ્પશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે રમણીય દેખાય તેવાં દેવ-મંદિર, રાજપ્રાસાદ, ખાઈ, કિલ્લો, કોટ, પ્રતિમા, યંત્રો, સડક, વાવ ફવા, તળાવ, સરોવર, કુંડ, અને ઉપર પાણી નીચ તેવા કુવારાઓ કરી નિલ્પતો હોય તેનેજ ગૃહાધિપ નિલ્પવો. ૧૫૯-૧૬૧

રાજકાર્યોપયોગ્યાન્હિ પદાર્થાન્વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

સઞ્ચિનોતિ યથાકાલે સમ્ભારાધિપ ઉચ્ચતે ॥ ૧૬૨ ॥

જે રાજના કામમાં ઉપયોગ આવે તેવા પદાર્થોને બરાબર ઓળખતો હોય, અને તે તે પદાર્થોનો તે તે મોસમમાં સંગ્રહ કરી રાખતો હોય તેવા મનુષ્યને રાજપદાર્થાધિપ બનાવવો. ૧૬૨

સ્વધમાર્ચરણે દક્ષો દેવતારાધને રતઃ

નિસ્પૃહઃ સ ચ કર્ચાવ્યો દેવતુષ્ટિપતિઃ સદા ॥ ૧૬૩ ॥

સ્વધર્માચરણ કરવામાં નિપુણ, દેવતાના આરાધનમાં તત્પર અને નિસ્પૃહ હોય તેને હંમેશાં દેવપૂજાધ્યક્ષ બનાવવો. ૧૬૩

યાચકાં વિમુક્તં નૈવ કરોતિ ન ચ સંગ્રહમ્ ।

દાનશીલશ્ચ નિર્લોભો ગુણજ્ઞશ્ચ નિરાલસઃ ॥ ૧૬૪ ॥

દયાલુર્મૃદુવાકદાનપાત્રવિન્નતિતત્પરઃ ।

નિત્યમેધિર્ગુણૈર્યુક્તો દાનાધ્યક્ષઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૬૫ ॥

જે યાચકને નિરાશ કરતો ન હોય, ધનનો સંગ્રહી ન હોય, દાનશીલ, નિર્લોભી, ગુણજ્ઞ, આજ્ઞાસ્થ રહિત, દયાળુ, મધુરભાષી, દાન લાયક સુપાત્રને પારખી શકનાર તથા વિનયી હોય તેવા ગુણશાળી પુરુષને નિરંતર દાનાધ્યક્ષ કરવો કહ્યો છે. ૧૬૪-૧૬૫

व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशिलिगुणान्विताः ।

रिपौ मित्रे समा ये च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥ १६६ ॥

निरालसा जितक्रोधकामलोभाः प्रियंवदा ।

सम्याः सभासदः कार्य्या वृद्धाः सर्वासु जातिषु ॥ १६७ ॥

सर्वे जतिभांना व्यवहार लखनारा, बुद्धिशाली, सदाचार, सौजन्य तथा इया दक्षिण्यादिकंशुलसंपन्न, शत्रु अने मित्र इपर समभाव राखनारा, धर्मप्रवीण, सत्यवादी, आणस रक्षित, काम क्रोध अने दोषपर विनय भेणवनारा, मधुरभाषी, सत्य तथा व्यवस्थाभां वृद्ध होय अेवा सर्वे जतिना लोकभांथी संभासदो अुंठी कठवा-ने सर्वे व्यवहारने निर्णय करे. १६६-१६७

सर्वभूतात्मतुल्यो यो निस्पृहोऽतिथिपूजकः ।

दानशिलश्च यो नित्यं सैव सत्राधिपः स्मृतः ॥ १६८ ॥

सर्वे प्राणिअेने पोताना समाने समनार, निस्पृही, अतिथीनुं समान करनार अने दानशील होय तेने नित्य अन्नसत्रने अधिपति अनाववा. १६८

परोपकारनिरतः परमर्माप्रकाशकः ।

निर्मत्सरो गुणग्राही तद्विद्यः स्यात्परीक्षकः ॥ १६९ ॥

परोपकार करवाभां तत्पर, जीलना भर्मां दुःख थाय तेवा दोषने दांनार, मत्सर रक्षित, शुलग्राही तथा शुलने समनार होय तेने शुलपरीक्षक निभवा. १६९

प्रजा नष्टा न हि भवेत्तथा दण्डविधायकः ।

नातिक्रूरो नातिमृदुः साहसाधिपतिश्च सः ॥ १७० ॥

ने प्रमाखे-प्रल दुराचारी थाय नहीं ते प्रमाखे प्रलने शिक्षा करी लखनार अने अहु कर न होय, तेम अहु कामण न होय-पल समभावी होय तेने साहसाधिपति-युद्धपति अनाववा. १७०

आधर्षकेभ्यश्चोरेभ्यो ह्यधिकारिगणात्तथा ।

प्रजासंरक्षणे दक्षो ग्रामपो मातृपितृवत् ॥ १७१ ॥

वृक्षान्संपुष्य यत्नेन फलं पुष्पं विचिन्वति ।

मालाकार इवात्यन्तं भागहारस्तथाविधः ॥ १७२ ॥

જે નહારા લોકોથી, ચોરોથી, તથા દુરાચરણી એવા રાજના અધિકારીઓથી પોતાની પ્રભુનું માતાપિતાની પેઠે સારી રીતે રક્ષણ કરવામાં ડાહ્યા હોય અને માળી જેમ મહા મેહેનતે આડોને ઉછરીને તેમાંથી ફળ તથા ફલ મેળવે છે, તેમજ જે પ્રભુનું પોષણ કરીને તેની પાસેથી રાજનો કર લેતો હોય તેને આમાધિપ-(વહીવટદાર) ખનાવવો. ૧૭૧-૧૭૨

ગણનાકુશલો યસ્તુ દેશભાષાપ્રભેદવિત્ ।

અસન્દિગ્ધમગૂઢાર્થં વિલિખેત્સ ચ લેખકઃ ॥ ૧૭૩ ॥

જે ગણવામાં કુશળ હોય, દેશ દેશની ભિન્ન ભિન્ન ભાષા જાણતો હોય, અને સ્પષ્ટ તથા સમભવ્ય તેણે લખતો હોય તેને લેખક જાણવો. ૧૭૩

શસ્ત્રાસ્ત્રકુશલો યસ્તુ દઢાક્ષ્ત્રશ્ચ નિરાલસઃ ।

યથાયોગ્યં સમાહૂયાત્પ્રણમ્નઃ પ્રતિહારકઃ ॥ ૧૭૪ ॥

જે શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ હોય, શરીરે મજબૂત હોય, આળસ રહિત હોય, તથા આબંધાન કરતી વખતે યથોચિત આબંધાન કરતો હોય, અને નમ્ર હોય તેને પ્રતિહાર જાણવો. ૧૭૪

યથા વિક્રયિણાં મૂલધનનાશો ભવેન્નાહિ ।

તથા શુલ્કન્તુ હરતિ શૌલ્કિકઃ સ ડદાહતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

જે વેપારીઓની મૂળ મુદી નાશ ન થાય તે પ્રમાણે તેઓની પાસથી જગાત લેતો હોય તેને શૌલ્કિક જાણવો. ૧૭૫

જપોપવાસનિયમકર્મધ્યાનરતઃ સદા ।

દાન્તઃ ક્ષમી નિસ્પૃહશ્ચ તપોનિષ્ઠઃ સ ડચ્યતે ॥ ૧૭૬ ॥

જે નિરંતર, જપ, તપ, ઉપવાસ, વ્રત, કર્મકાંડ અને ધ્યાનમાં તત્પર રહેતો હોય, છતેન્દ્રિય, ક્ષમાશીળ, અને નિસ્પૃહી હોય તે તપોનિષ્ઠ કહેવાય છે. ૧૭૬

યાચકેમ્યો દદાત્યર્થં માર્પ્યાપુત્રાદિકં ત્વપિ ।

ન સંગૃહ્ણાતિ યત્કિઞ્ચિદ્દાનશીલઃ સ ડચ્યતે ॥ ૧૭૭ ॥

જે યાચકને ધન આપે છે, એટલુંજ નહીં પણ સ્ત્રી પુત્ર પણ અર્પણ કરે છે અને પોતે કંઈપણ સંગ્રહ કરતો નથી તે દાનશીલ કહેવાય છે. ૧૭૭

પઠનં પાઠનં કર્તુ ક્ષમાસ્ત્વમ્યાસશાલિનઃ ।

શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણાનાં શ્રુતજ્ઞાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૭૮ ॥

જેઓ શ્રુતિસ્મૃતિ અને પુરાણોનું પઠન પાઠન કરવા કરાવવા સમર્થ હોય, અને પોતે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હોય, તેવાને શાસ્ત્રવેત્તા કહ્યા છે. ૧૭૮

સાહિત્યશાસ્ત્રનિપુણઃ સંગીતજ્ઞશ્ચ સુસ્વરઃ ।

સર્ગાદિપૃચ્છક્ષ્ણાતા સ વૈ પૌરાણિકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭૯ ॥

જે સાહિત્ય શાસ્ત્રમાં નિપુણ હોય, સંગીત વિદ્યામાં કુશળ હોય, જેનો કંઠ મધુર હોય, અને પુરાણોનાં (સર્ગ, પ્રતિ સર્ગ, વંશ, મન્વંતર અને વંશાનુચરિત) પાંચ લક્ષણ જાણતો હોય તે પૌરાણિક કહેવાય છે. ૧૭૯

મીમાંસાતર્કવેદાન્તશબ્દશાસનતત્પરઃ ।

ઝહવાન્વોધિતું શક્તસ્તત્ત્વતઃ શાસ્ત્રવિચ્છ સઃ ॥ ૧૮૦ ॥

જે મીમાંસા, તર્કશાસ્ત્ર, વેદાંત, અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય, તર્કશક્તિવાળો હોય, પોતે સમજી શકતો હોય તથા સામા મનુષ્યને સમજાવી શકતો હોય, તેને શાસ્ત્રી જાણવો. ૧૮૦

સંહિતાઞ્ચ તથા હોરાં ગણિતં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

જ્યોતિર્વિચ્છ સ વિજ્ઞેયો ત્રિકાલજ્ઞશ્ચ યો ભવેત્ ॥ ૧૮૧ ॥

જે હોરા શાસ્ત્ર તથા ગણિત શાસ્ત્ર યથાર્થ રીતે જાણતો હોય, તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનું જ્ઞાન ધરાવતો હોય તેને જ્યોતિર્વિદ્ (જોશી) જાણવો. ૧૮૧

ત્રીજાનુપૂર્વ્યા મન્ત્રાણાં ગુણાન્દોષાંશ્ચ વેત્તિ યઃ ।

મન્ત્રાનુષ્ઠાનસમ્પન્નો માન્ત્રિકઃ સિદ્ધદૈવતઃ ॥ ૧૮૨ ॥

જે ખીજ મન્ત્રના આરંભથી માંડીને મન્ત્રોના ગુણ તથા દોષ જાણતો હોય, મન્ત્રનું અનુષ્ઠાન નિરંતર કર્યા કરતો હોય, અને જેને ઈષ્ટદેવ સિદ્ધ હોય તેને મન્ત્રશાસ્ત્રી જાણવો. ૧૮૨

હેતુર્લિંગૌષધીભિર્યો વ્યાધીનાં તત્ત્વનિશ્ચયમ્ ।

સાઘ્યાસાઘ્યં વિદિત્વોપક્રમતે સ ભિષક્સ્મૃતઃ ॥ ૧૮૩ ॥

જે કારણોથી, ચિન્હોથી તથા ઔષધોથી રોગોનો યથાર્થ નિર્ણય કરી જાણતો હોય અને આ રોગી સાધ્ય છે કે અસાધ્ય છે તેની પરીક્ષા કરીને ઉપાય સૂચ કરતો હોય તેને વૈદ્ય જાણવો. ૧૮૩

શ્રુતિસ્મૃતીતરૈર્મન્ત્રાનુષ્ઠાનૈર્દેવતાર્ચનમ્ ।

કર્તું હિતતમં મત્વા યતતે સ ચ તાન્ત્રિકઃ ॥ ૧૮૪ ॥

જે વેદ, સ્મૃતિ તથા પુરાણોમાં બતાવેલા મન્ત્રોના અનુષ્ઠાનોવડે દેવનું પૂજન કરવું તે અત્યંત હિતકારક છે એમ માનીને દેવનું પૂજન કરતો હોય તેને તાંત્રિક જાણવો, ૧૮૪

નપુંસકાઃ સત્યવાચઃ સુભૂષાશ્ચ પ્રિયંવદાઃ ।

સુકુલાશ્ચ સુરૂપાશ્ચ યોજ્યાસ્ત્વન્તઃપુરે સદા ॥ ૧૮૫ ॥

સત્યવાદી, સારાં આભૂષણ ધારનારા, મધુર વાણી બોલનારા, સત્કૃત્યમાં જન્મેલા, અને રૂપાળા એવા નપુંસકોને નિરંતર અંતઃપુરમાં રાખવા. ૧૮૫

અનન્યાઃ સ્વામિમક્તાશ્ચ ધર્મનિષ્ઠા દ્વઢાઙ્ગકાઃ ।

અબાલા મધ્યવયસઃ સેવાસુ કુશલાઃ સદા ॥ ૧૮૬ ॥

સર્વં યદ્યત્કાર્ય્યજાતં નીચં વા કર્તુમુદ્યતાઃ ।

નિદેશકારિણો રાજા કર્ત્તવ્યાઃ પરિચારકાઃ ॥ ૧૮૭ ॥

બીજનો આશ્રય નહીં કરનારા, સ્વામી ઉપર ભક્તિ રાખનારા, ધર્મ-પરાયણ, શરીરે મજબૂત, બાળક નહીં પણ તરૂણ વયના, હંમેશાં સેવા આકરી કરવામાં કુશળ, સાઈં નરતું જે કામ હોય તે સંધુ કરવા તૈયાર અને આજ્ઞા ઉઠાવનારા એવા લોકોને રાજ્યે પરિચારક બનાવવા. ૧૮૬-૧૮૭

શત્રુપ્રજામૃત્યવૃત્તં વિજ્ઞાતું કુશલાશ્ચ યે ।

તે ગૂઢચારાઃ કર્ત્તવ્યા યથાર્થશ્રુતબોધકાઃ ॥ ૧૮૮ ॥

જેઓ શત્રુઓનું, પ્રજાનું તથા અધિકારી મંડળનું શુભ વૃત્તાંત જાણવામાં કુશળ હોય, અને જેટલું સાંભળ્યું હોય તેટલું જ કહેતા હોય તેવા પુરૂષોને શુભ દૂતો બનાવવા. ૧૮૮

રાજાઃ સમીપપ્રાપ્તાનાં નતિસ્થાનવિબોધકાઃ ।

દળધરા વેત્રધરાઃ કર્ત્તવ્યાસ્તે સુશિક્ષકાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

જે રાજાની પાસે આવેલા મનુષ્યોએ કરેલા પ્રણામ રાજાને સારી રીતે જાણાવે છે; તથા આગતુંક મનુષ્યોને બેસવાનું સ્થાન બતાવે છે, અને યોતે સારા વિનયવંત હોય છે તેઓને ઠંડધારી તથા વેત્રધારી કરવા. ૧૮૯

તન્ત્રીકણ્ઠોત્પિતાન્સપ્ત સ્વરાન્સ્થાનવિભાગતઃ ।

ઉત્પાદયતિ સંવેત્તિ સસંયોગવિભાગિનઃ ॥ ૧૯૦ ॥

अनुरागं सुस्वरञ्च सतालञ्च प्रगायति ।

सनृत्यं वा गायकानामधिपः स च कीर्तितः ॥ १९१ ॥

जे वीष्णुभांथी तथा गणभांथी इत्यत्र यथा निषाद आदि सप्त स्वराने, तेना स्थानना विभाग प्रमाणे, गार्ध शके छे; अेकडा भणेला स्वरने अने सित्र सित्र स्वरने सारी पेठे सभल शके छे; तथा नृत्य अने तालनी साथे सुस्वरथी गायन करे छे तेने गायनाधिप अनाववे। १९०-१९१

तथाविधा च पण्यस्त्री निर्लज्जा भावसंयुता ।

शृंगाररसतन्त्रज्ञा सुन्दराङ्गी मनोरमा ।

नवीनोत्तुंगकठिनकुचा सुस्मितदर्शिनी ॥ १९२ ॥

ये चान्ये साधकास्ते च तथा चित्ताविरञ्जकाः ।

सुभृत्यास्तेऽपि सन्धार्या नृपेणात्महिताय च ॥ १९३ ॥

गवैथानी भाइक, गायन विद्याभां कुशल, लज्जत रहित, प्रेमपूर्ण, डा-
वभाव आदिक ललुनारी, शृंगारादि नव रस निपुण, सुंदरांगी, मनोहर,
नवयुवावस्थावाणी, लया अने कडिलु स्तनवाणी, मंदहास्य सहित निहा-
णनारी अेवी सुधड नायिकाने रालये, पोताना मनना संतोष भाटे,
राषवी. तथा मनभां धारेलुं काम करवाभां कुशल अने मनने रंजन
करनारा पील सारा सेवकाने पणु पोताना छितने भाटे राषवा. १९२-१९३

वैतालिकाः सुकवयो वेत्रदण्डधराश्च ये ।

शिल्पज्ञाश्च कलावन्तो ये सदाप्युपकारकाः ॥ १९४ ॥

दुर्गुणासूचका भाणा नर्तका बहुरूपिणः ।

आरामकृत्रिमवनकारिणो दुर्गकारिणः ॥ १९५ ॥

महानालिकयन्त्रस्थगोलैर्लक्ष्यविभेदिनः ।

लघुयन्त्राग्नेयचूर्णबाणगोर्लासिकारिणः ॥ १९६ ॥

अनेकयन्त्रशस्त्रास्त्रधनुस्तूणादिकारकाः ।

स्वर्णरत्नाद्यलंकारघटका रथकारिणः ॥ १९७ ॥

पाषाणघटका लोहकारा धातुविलेपकाः ।

कुम्भकाराः शौल्विकाश्च तक्षाणो मार्गकारका ॥ १९८ ॥

नापिता रजकाश्चैव वासिका मलहारकाः ।

वार्त्ताहराः सौचिकाश्च राजचिह्नधारिणः ॥ १९९ ॥

भेरीपटहगोपुच्छशंखवेण्वादिनिस्वनैः ।

ये व्यूहरचका यानव्यपयानादिबोधकाः ॥ २०० ॥

नाविकाः खनका व्याधाः किराता भारिका अपि ।

शस्त्रसम्मार्जनकरा जलधान्यप्रवाहकाः ॥ २०१ ॥

आपणिकाश्च गणिका वाद्यजायाप्रजीविनः ।

तन्तुवायाः शाकुनिकाश्चित्रकाराश्च चर्मकाः ॥ २०२ ॥

गृहसम्मार्जकाः पात्रधान्यवस्त्रप्रमार्जकाः ।

शय्यावितानास्तरणकारकाः शासका अपि ॥ २०३ ॥

आमोदास्वेदसद्द्रूपकारास्ताम्बूलिकास्तथा ।

हीनारूपकर्मिणश्चैते योज्याः कार्यानुरूपतः ॥ २०४ ॥

वैतालिका (स्तुति करनारा), उत्तम कवियो, वेत्रधारी तथा हंडधारीयो (छडीदार), शिल्पशास्त्रीयो, कथानिपुणो, नित्य उपकार करनाराओ, परना होपने हांकनारा, उपहास करवामां कुराण-भस्कराओ, नटा, अहुडपीयो, अगिया अनापी नलुनारा, कृत्रिम (कागणना) अगीया अनापी नलुनारा, किष्वा आही गुप्त स्थान करी नलुनारा, यंत्रवाणा नलुनारां गोणाओ बरीने तेना वटीनि-शान बेहनारा, नानां यंत्रो, दाड, आणु, अहुडमां भरवाना गोणाओ अने तरवार अनावनारा, नत नतनी कणावाणां शस्त्र, अस्त्र, धनुष तथा लाथा वगेरे अनावनारा, सुवर्ण तथा रत्न वगेरेनां आभूषण अनावनारा, रथ, गाडां, गाडीयो वगेरे अनावनारा, पत्थर वगेरेपर कोतरकाम करी नलुनारा, धर तथा हवेक्षीयो आंधी नलुनारा, कडीया हुहार, लुहा लुहा गेड आदि रंगोथी भरने रंगी नलुनारा, कुंभारो, शैलिको (अेक नतिना सूतारछे), मार्ग वगेरे दुरस्त करनारा मजूरो, वाणं, घोषी, लाकडां काडनार नति, मणभूत उठा-वनार बांगीया, गामेगाम अअर पोहोयाडनार पेपीया, दरलओ, राजचिन्ह धारण करनारा राजपुडो, बेरी, टोल, शींगडी, शंभ तथा वांसणी वगेरे वाहिन वगाडी तेना शब्दोथी व्युहरयना रयनारा, शत्रुना उपर यढार्थ करवानुं अने पाछा हठवानुं नलुवनारा तथा नौका वगेरे हांकनारा आरवाओ, पृथ्वी जोहनारा, पारधीओ, लोहलो, बार उपाडनारा मजूरो, हथीयारोओने सज करनारा सराणीयाओ, नण भरनारा, धान्यादिक उपाडी लावनारा कलि-आओ, आपारीयो, गल्लिकाओ, वालत्र उपर अने स्त्री उपर आलविका करनारा, वस्त्रो वलुनारा साणवी पक्षिना शब्दो उपरथी शुभाशुभ न-लुनारा, अथवा तो पक्षि उपर आलविका करनारा, चित्रकार, भोथी, धरने जाडीलुडीने साक्ष करनारा, वासणु माननारा, धान्य विलुने साक्ष कर-नारा-वस्त्र धोानारा, शय्या, यंत्रो अने ओछाड अनापी नलुनारा, शिक्षा आपनारा उपदेशको, सुगंधीदार, शीतण उत्तम धूप, अने सुगंधी अंजन आदिक अनापी नलुनारा, पाननी पट्टी अनापी नलुनारा, उत्तम, मध्यम तथा कनिष्ठ नतनां काम करवामां निपुण-ओवा नोकरोनी राजओ हंभेशां कार्य प्रमाणे निभलुक करवी. १९४—२०४

પ્રોક્તં પુણ્યતમ્ સત્યં પરોપકરણં તથા ।

આજ્ઞાયુક્તાંશ્ચ ભૂતકાન્સતતં ધારયેન્નૃપઃ ॥ ૨૦૧ ॥

સત્ય અને પરોપકારનું કાર્ય-આ બે મહા પુણ્યકારક કર્મ કહ્યાં છે. રાજાએ હંમેશાં સત્યવાદી, પરોપકારી અને આજ્ઞાવર્તી સેવકોનું પાલન કરવું. ૨૦૫

હિંસા ગરીયસી સર્વપાપેભ્યોઽનૃતભાષણમ્ ।

ગરીયસ્તરમેતામ્યાં યુક્તાન્ભૂત્યાન્ન ધારયેત્ ॥ ૨૦૬ ॥

સર્વ પાપમાં મોટું પાપ હિંસા છે અને તે કરતાં અધિક મોટું પાપ અસત્ય ભાષણ છે. માટે રાજાએ હિંસક તથા અસત્યવાદી અનુચરોને રાખવા નહીં. ૨૦૬

યદા યદુચિતં કર્તું વક્તું વા તત્પ્રબોધયન્ ।

તદ્વક્તિ કુહ્ણતે દ્રાક્તુ સ સદ્વૃત્યઃ સુપૂજ્યતે ॥ ૨૦૭ ॥

જો કામ જ્યારે કરવું ઘટે ત્યારે અથવા તે કહેવું ઘટે ત્યારે તે તુરત કહે છે અને રાજાને નિવેદન કરે છે, તે ઉત્તમ સેવક સન્માન પામે છે. ૨૦૭

રાજકૃત્ય.

ઉત્થાય પશ્ચિમે યામે ગૃહકૃત્યં વિચિન્ત્ય ચ ।

કૃત્વોત્સર્ગન્તુ વિષ્ણું હિ સ્મૃત્વા સ્નાયાદનન્તરમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

પ્રાતઃ કૃત્યન્તુ નિર્વર્ત્ય યાવત્સાર્દ્ધમુહૂર્ત્તકમ્ ।

ગત્વા સ્વકાર્યશાલાં વા કાર્ય્યાકાર્ય્યં વિચિન્ત્ય ચ । ૨૦૯ ॥

રાજાએ રાત્રિને પાછલે પોહોરે ઉઠીને ગૃહકૃત્યનો વિચાર કરવો, પછી મળભૂત્રનો ત્યાગ કરી વિષ્ણુનું ધ્યાન અને પછી સ્નાન કરવું, પછી દોઢ મૂહૂર્ત (ત્રણ ઘડી સુધી) પ્રાભાતિક ઇશ્વરારાધન કરવું, પછી પોતાના કાર્ય મંદિરમાં જઈને કાર્યાકાર્યનો વિચાર કરવો અને પછી નાહાવું. ૨૦૮-૨૦૯

દ્વારપાળ ને છડીદાર

વિનાજ્ઞયા વિશન્તન્તુ દ્વાસ્થઃ સમ્યક્કિરોધયેત્ ।

નિદેશકાર્ય્યં વિજ્ઞાપ્ય તેનાજ્ઞાતઃ પ્રમોચયેત્ ॥ ૨૧૦ ॥

દ્વારપાળે રાજાની આજ્ઞા વિના અંદર આવતા અનુબંધને સારી રીતે અટકાવવો; અને પછી રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે આગંતુકનું કાર્ય રાજાને જણાવવું. રાજાની આજ્ઞા થાય ત્યારે તેને અંદર આવવા દેવો. ૨૧૦

दृष्टगतान्सभामध्ये राज्ञे दण्डधरः क्रमात् ।

निवेद्य तन्नतीः पश्चात्तेषां स्थानानि सूचयेत् ॥ २११ ॥

छद्दीहारे सभाभां आवता मनुष्येने जेठ कभवार तेना प्रथम रानने निवेदन करवां अने तेअने जेसवा माटे यथोचित स्थाने अताववां. २११

राजसभानी रीतभात.

ततो राजगृहं गत्वाज्ञप्तो गच्छेच्च सन्निधिम् ।

गत्वा नृपं यथान्यायं विष्णुरूपमिवापरम् ॥ २१२ ॥

प्रविश्य सानुरागस्य चित्तज्ञस्य समन्ततः ।

भर्तुरर्द्धासने दृष्टिं कृत्वा नान्यत्र निक्षिपेत् ॥ २१३ ॥

छद्दीहारे जेसवातुं स्थान अताव्या पछी, मनुष्ये राजभद्विरभां जेठ राननी आज्ञा भेजवीने राननी सभीपभां जवुं अने योग्यता प्रमाणे विष्णुनी पीछ मूर्ति रानने, यथोचित नमस्कार करवा. पछी पोताना आसन उपर जेसवुं. राजसभाभां प्रवेश करती वेणुअ अनुरागवाणा, सधणाना मनने अलिप्राय लक्षुनारा अेवा रानना अर्ध आसन उपर दृष्टि करवी, पछु आनुआनु जेया करवुं नही-पछु राननी सामाज दृष्टि करवी. २१२-२१३

अग्निं दीप्तमिवासीदेद्राजानमुपशिक्षितः ।

आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ॥ २१४ ॥

(अने) अग्नि जेवा तेजस्वी, जेरी सर्ध जेवा क्रोधायमान तथा धन अने जवनना स्वामी अेवा राननी पासे सारी रीते विनीतभावथी जे-सवुं-जे अदणी करवी नही. २१४

यत्नेनोचरेन्नित्यं नाहमस्मीति चिन्तयेत् ।

समर्थयंश्च तत्पक्षं साधु भाषेत भाषितम् ।

तान्नियोगन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितम् ॥ २१५ ॥

(राननी) निरंतर सारी रीते सेवा करवी, 'हुं स्वतंत्र थाड' आवे विचार करवे नही. रानना पक्षने दठ करवे, ते संतुष्ट थाय तेवां सारा वचने भालवां. अने राननी आज्ञा लई निर्णय करेदी वार्ता रानने कहेवी. २१५

सुखप्रबन्धगोष्ठीषु विवादे वादिनां मतम् ।

विज्ञानन्नपि नो ब्रूयाद्भुक्तुः क्षिप्तवोत्तरं वचः ॥ २१६ ॥

आनंद माटे भजेदी सभाअेभां पछु परस्पर तई उठावनारा लोके

ના તરફનો સિદ્ધાંતઉત્તર જાણવામાં હોય છતાં પણ રાજના ઉત્તરનો અનાદર કરીને ખોલવું નહીં, પણ શાંતિથી સાંભળવું. ૨૧૬

સદાનુદ્ધતવેશઃ સ્યાન્નૃપાહૂતસ્તુ પ્રાઞ્જલિઃ ।

તદ્ગાં કૃતનતિઃ શ્રુત્વા વસ્ત્રાન્તરિતસમ્મુલ્લઃ ॥ ૨૧૭ ॥

તદાજ્ઞાં ધારયિત્વાદૌ સ્વકર્માણિ નિવેદયેત્ ।

નત્વાઽઽસીન્નાઽઽસને પ્રહ્નો ન તત્પાર્શ્વે ન સમ્મુલ્લે ॥ ૨૧૮ ॥

રાજ ખોલાવે ત્યારે મનુષ્યે સાધારણ વસ્ત્ર પેહેરી આગળનો ભાગ સારી રીતે ઢાંકી-બે હાથ જોડીને-રાજની સમીપમાં જવું અને તેને પ્રણામ કરવા. પછી રાજ જે કહે તે પ્રથમ સાંભળવું. ત્યાર પછી તેની આજ્ઞા મસ્તક ઉપર ચઢાવી પોતાનું કાર્ય નિવેદન કરવું, અને પછી નમસ્કાર કરીને રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે સરળભાવથી તેની સન્મુખ અથવા તે તેની પડખે બેસવું. રાજ સન્મુખ હોય આસન ઉપર બેસવું નહીં-વિશેષ આગ્રહ કરે તે માન માટે આસનને હાથ અરાડવો. ૨૧૭-૨૧૮

ઉચ્ચૈઃ પ્રહસનં કાસં ણીવનં કુત્સનં તથા ।

જૃમ્ભણં ગાત્રમઙ્ગઞ્ચ પર્વાસ્ફોટઞ્ચ વર્જયેત્ ॥ ૨૧૯ ॥

રાજની સમક્ષમાં દાંત દેખાય તેમ હસવું નહીં, ઉધરસ ખાવી નહીં, યુંકવું નહીં, નિંદા આદિક કરવી નહીં, ખગાસાં ખાવાં નહીં, આંગ મરોડવું નહીં અને આંગળીના ઠાચકા ફેડવા નહીં. ૨૧૯

રાજાદિષ્ટન્તુ યત્સ્થાનં તત્ર તિષ્ઠેન્મુદાન્વિતઃ ।

પ્રવીણોચ્ચિત્તમેધાવી વર્જયેદભિમાનતામ્ ॥ ૨૨૦ ॥

રાજ જે સ્થાન ખતાવે તે સ્થાન ઉપર હર્ષથી બેસી જવું. પ્રવીણ પુરૂષને જાણે તેમ બુદ્ધિશાળી બનીને બેસવું-(જડતા જાણાય તેમ વર્તવું નહીં) તથા અભિમાનનો ત્યાગ કરવો. ૨૨૦

રાજસેવકનો ધર્મ.

આપવુન્માર્ગમને કાર્યકાલાત્યયેષુ ચ ।

અપૃષ્ટોઽપિ હિતાન્વેષી બ્રૂયાત્કલ્યાણભાષિતમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

રાજના હિતૈષી પુરૂષે, આપત્તિનો સમય હોય ત્યારે, રાજ અવળે માર્ગે જતો હોય ત્યારે અને રાજકાર્યનો સમય વટી જતો હોય ત્યારે-રાજના પુષ્યા વિના પણ રાજને હિતવચનો કહેવાં. ૨૨૧

મિયં તથ્યઞ્ચ પથ્યઞ્ચ વદેદ્ધર્માર્થિકં વચઃ ।

સમાનવાર્તયાં ચાપિ તદ્વિતં બોધયેત્સદા ॥ ૨૨૨ ॥

રાજને પ્રીતિકર, સત્ય, હિતકારક, અને ધર્મ તથા અર્થમાં વૃદ્ધિ કરનારાં વચન નિરંતર કહેવા, તથા માન સહિત સદ્બોધ વાર્તાઓ કહીને રાજને તેના હિતને નિત્ય ઉપદેશ કરવો. ૨૨૨

કીર્તિમન્યનૃપાણાં વા વદેન્નીતિફલં તથા ।

દાતા ત્વં ધાર્મિકઃ શૂરો નીતિમાનસિ ભૂપતે ! ॥ ૨૨૩ ॥

અનીતિસ્તે તુ મનસિ વર્તતે ન કદાચન ।

યે યે ભ્રષ્ટા અનીત્યા તાંસ્તદગ્રે કીર્તયેત્સદા ॥ ૨૨૪ ॥

ખીલ રાજ્યોની કીર્તિ અથવા નીતિનાં ફળો રાજની આગળ કહેવાં, અને કહેવું, 'કે હે રાજ, તમે દાતા, ધાર્મિક શૂરવીર અને ન્યાયી છો, તમારા મનમાં કોઈપણ દિવસ અન્યાય તો છેજ નહીં.' આ પ્રમાણે કહ્યા પછી, જે જે રાજ્યો અનીતિથી રાજ્યભ્રષ્ટ થયા હોય તે સઘળા રાજ્યોની કથાઓ રાજની આગળ હંમેશાં કરવી. ૨૨૪

નૃપેભ્યો હ્યધિકોઽસીતિ સર્વેભ્યો ન વિશેષયેત્ ।

પરાર્થં દેશકાલજ્ઞો દેશે કાલે ચ સાધયેત્ ॥ ૨૨૫ ॥

'તમે સર્વ રાજ્યો કરતાં શ્રેષ્ઠ છો' આમ કહીને રાજને ચઢાવવો નહીં; પરંતુ દેશ તથા કાળનું સ્વરૂપ જાણનારા સેવકે, દેશોચિત તથા કાળોચિત વિચાર કરી ખીલનાં કામ સાધવાં. ૨૨૫

પરાર્થનાશનં ન સ્યાત્તથા બ્રૂયાત્સદૈવ હિ ।

ન કર્ષયેત્પ્રજાકાર્ય્યમિષતશ્ચ નૃપં સદા ॥ ૨૨૬ ॥

રાજસેવકે હંમેશાં એવું બોલવું કે જે બોલવાથી ખીલના કામમાં હાની થાય નહીં તથા કોઈપણ કામમાં પ્રભના કામનું નિમિત્ત કાઢીને રાજને નિરંતર ઉદાસ કરવો નહીં. ૨૨૬

અપિ સ્થાણુવદાસીત શુષ્યન્પરિગતઃ ક્ષુધા ।

ન ત્વેવાનર્થસંમ્પન્નાં વૃત્તિમીહેત પળિહતઃ ॥ ૨૨૭ ॥

પંડિત મનુષ્ય, ક્ષુધાથી પીડાતો હોય, તથા ક્ષુધાના પરાભવથી અતિ દુર્બળ થઈ ગયો હોય, તોપણ તેણે શુષ્ક વૃક્ષની માફક સ્થિર થઈને ટુકમાં રહેવું, પરંતુ અનર્થોત્પન્ન આજીવિકાની ઈચ્છા કરવી નહીં. ૨૨૭

યત્કાર્ય્યે યો નિયુક્તઃ સ મૂયાત્તત્કાર્ય્યતત્પરઃ ।

નાન્યાધિકારમન્વિચ્છેન્નામ્યસૂયેચ્ચ કેનાચિત્ ॥ ૨૨૮ ॥

જે મનુષ્યની જે કામ ઉપર નિમણૂક કરવામાં આવી હોય તેણે તે કામ કરવાને તત્પર રહેવું, પરંતુ કોઈએ ખીલના અધિકારની આશા રાખવી નહીં, તેમ કોઈના દ્વેષ પણ કરવો નહીં. ૨૨૮

ન ન્યૂનં લક્ષયેત્કસ્ય પૂર્યીત સ્વશક્તિતઃ ।

પરોપકરણાદન્યન્ન સ્યાન્મિત્રકરં સદા ॥ ૨૨૯ ॥

કોઈ મનુષ્યની ન્યૂનતા તરફ દૃષ્ટિ કરવી નહીં. પરંતુ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સામા મનુષ્યના દોષો દૂર કરી, તેમાં ગુણનો વધારો કરવો. કારણ કે સદા પરોપકાર શિવાય ખીલું એક પણ મિત્રતા કરાવનારૂં નથી. ૨૨૯

કારિષ્યામીતિ તે કાર્ય્યં ન કુર્યાત્કાર્ય્યલમ્બનમ્ ।

દ્રાવકુર્યાત્તુસમર્થશ્ચેત્સાર્શં દીર્ઘં ન રક્ષયેત્ ॥ ૨૩૦ ॥

‘હું તારૂં કામ કરી આપીશ, આવી કોઈને આશા આપીને તેના કામને લાંબાવવું નહીં, પરંતુ શક્તિમાન હોઈએ તો તેનું કામ હાથમાં લેવું; અને ઝટ કરી આપવું. આશા આપી લાંબા વખત સુધી તેના કામને મુલતવી રાખવું નહીં. ૨૩૦

ગુહ્યં કર્મ ચ મન્ત્રઞ્ચ ન ભર્તુઃ સમ્પ્રકાશયેત્ ।

વિદ્વેષઞ્ચ વિનાશઞ્ચ મનસાપિ ન ચિન્તયેત્ ॥ ૨૩૧ ॥

રાજનું ગુપ્ત કામ તથા ગુપ્ત વિચાર પ્રગટ કરવો નહીં. તથા રાજનો દ્વેષ કરવાનો તથા તેનો નાશ કરવાનો મનમાં પણ વિચાર કરવો નહીં. ૨૩૧

રાજા પરમમિત્રોઽસ્તિ ન કામં વિચરોદિતિ ।

સ્ત્રીમિસ્તદર્થિભિઃ પાપૈર્વૈરિભૂતૈર્નિરાકૃતૈઃ ॥ ૨૩૨ ॥

एकार्थचर्या साहित्यं संसर्गञ्च वियर्जयेत् ।

वेशभाषानुकरणं न कुर्यात्प्रथिवीपतेः ॥ ૨૩૩ ॥

રાજા મારો પરમ મિત્ર છે એવું મનમાં ખરૂં ધારવું નહીં. રાજા ઉપર આસક્ત થયેલી રાણીઓ સાથે અને રાજાએ રાજ્યની બાહરે કરવાથી રાજા સાથે વૈર કરનારા દુષ્ટાની સાથે વ્યવહાર રાખવો નહીં, તેઓની સાથે મળીને કામ કરવું નહીં, તેનો સંસર્ગ પણ કરવો નહીં તથા રાજાના વેશ અને ભાષાનું અનુકરણ કરવું નહીં. ૨૩૨-૨૩૩

सम्पन्नोऽपि च मेधावी न स्पर्धेत च तद्गुणैः ।

रागापरागौ जानीयाद्गुरुः कुशलकर्मवित् ।

શક્તિતાકારચેષ્ટામ્યસ્તદમિપ્રાયતાં તથા ॥ ૨૩૪ ॥

મનુષ્ય બુદ્ધિશાળી તથા સંપત્તિશાળી હોય તોપણ તેણે રાજાના મા-જોની સાથે સ્પર્ધા કરવી નહીં, પરંતુ શુભ કાર્ય સમજનારા પુરુષે; કયા કામથી રાજાનો પ્રેમ વધશે અને કયા કામથી રાજાનો અપ્રેમ થશે તે બધું તથા તેના મનોભાવ, આકાર અને ચેષ્ટાથી તેનો અભિપ્રાય સમજ લેવો. ૨૩૪

વિરક્ત અનુરક્ત રાજનાં લક્ષણ.

વૃજેદ્વિરક્તં નૃપતિં રક્તે વૃત્તિન્તુ કારયેત્ ॥ ૨૩૫ ॥

વિરક્તઃ કારયેન્નાશં વિપક્ષાભ્યુદયં તથા ॥ ૨૩૬ ॥

વિરક્ત રાજનો લ્યાગ કરવો અને પ્રેમી રાજની સાથે રહેવું; કારણ કે વિરક્ત (ઉદાસી) રાજ પોતાના પક્ષનો નાશ કરાવે છે અને શત્રુ પક્ષનો ઉદય કરાવે છે. ૨૩૫—૨૩૬

આશાવર્ધનકં કૃત્વા ફલનાશં કરોતિ ચ ।

અકોપોઽપિ સકોપાભઃ પ્રસન્નોઽપિ ચ નિષ્ફલઃ ।

વાચ્યચ્ચ સમદં વક્તિ વૃત્તિચ્છેદં કરોતિ ચ ॥ ૨૩૭ ॥

લક્ષ્યતે વિમુશ્ચૈવ ગુણસંકીર્ત્તને કૃતે ।

દ્વિષ્ટિ ક્ષિપત્યથાન્યત્ર ક્રિયામાણે ચ કર્મણિ ॥ ૨૩૮ ॥

વિરક્તલક્ષણં હ્યેતદ્રક્તસ્ય લક્ષણં બ્રુવે ॥ ૨૩૯ ॥

વિરક્ત રાજ આશા બતાવીને કૃણ વખતે નિરાશ કરે છે, ક્રોધ રહિત છતાં ક્રોધી જેવો દેખાય છે, પ્રસન્ન થયા છતાં પણ કૃણ દાનમાં વિમુખ રહે છે, ગર્વનાં વાક્યો બોલે છે, આલવિકા તોડી નાખે છે, પ્રશંસા કરતી વેળા પણ વિમુખ જણાય છે; અને ખીલ તરફ કામ થતું હોય ત્યાં દષ્ટિ નાંખે છે; પરંતુ સ્વચ્છુલ્લાન કરનારા તરફ દષ્ટિ કરતો નથી. આ પ્રમાણે વિરક્ત રાજનાં લક્ષણ છે. હવે અનુરાગી રાજનાં લક્ષણ કહું છું. ૨૩૭—૨૩૯

દૃષ્ટ્વા પ્રસન્નો ભવાતિ વાચ્યં ગૃહ્ણાતિ ચાદરાત્ ।

કુશલાદિપરિપ્રશ્ની પ્રદાપયતિ ત્રાસનમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

વિવિક્તદર્શનં ચાસ્ય રહસ્યેનં ન શંકતે ।

જ્ઞાપેત હૃષ્ટવદનઃ શ્રુત્વા તસ્ય ચ તત્કથામ્ ॥ ૨૪૧ ॥

અપ્રિયાણ્યપિ ચાન્યાનિ તદ્યુક્તાન્યભિમન્યતે ।

ઉપાનયચ્ચ ગૃહ્ણાતિ સ્તોકં સમ્પાદનૈસ્તથા ।

કથાન્તરેષુ સ્મરતિ પ્રહૃષ્ટવદનસ્તથા ॥ ૨૪૨ ॥

ઇતિ રક્તસ્ય વૈ લક્ષ્યં કર્ત્તવ્યં તસ્ય સેવનમ્ ॥ ૨૪૩ ॥

અનુરાગી રાજ પોતાના સેવકને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે, આદર-પૂર્વક તેનાં વાક્યને સ્વીકારે છે, કુશળ આદિક પ્રશ્ન પુછે છે, અનુચર દ્વારા આસન અપાવે છે, એકાંતમાં પણ દર્શન આપે છે—રહસ્યની વખતે પણ તેની શંકા રાખતો નથી, અનુચરની વાતો સાંભળીને પ્રસન્ન મુખ દેખાય

છે, પોતાને પ્રસંદ નહીં તેવી બાબત પોતાના સેવકના સંબંધમાં હોય તો તેને પણ ધન્યવાદ આપે છે, સેવકની સાધારણ ભેટ પણ સ્વીકારે છે અને સાધારણ કામ કરનારા સેવકો સાથે વાર્તાલાપ કરતાં, વચમાં પ્રસન્ન થઈને, સેવકોને સંભારે છે. આ પ્રમાણે અનુરક્ત રાજનાં લક્ષણો છે. સેવકે તે રાજની સેવા કરવી. ૨૪૦-૨૪૩

રાજસેવક.

તદ્વચવસ્ત્રભૂષાદિચિહ્નં સન્ધારયેત્સદા ।

ન્યૂનાધિક્યં સ્વાધિકારકાર્યે નિત્યં નિવેદયેત્ ।

તદર્થાં તત્કૃતાં વાર્તાં શૃણુયાદ્વાપિ કીર્તયેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

રાજસેવકે સદા રાજનાં આપેલાં વસ્ત્રો, ધરેણાં વગેરે રાજ્ય ચિન્હો ધારણ કરવાં. પોતાના અધિકારના કાર્યમાં કંઈ ન્યૂનાધિક હોય તે નિરંતર રાજને નિવેદન કરવું તથા રાજ સંબંધી વાર્તા અથવા તો રાજ્યે કહેલી વાર્તા સાંભળવી અને રાજના હિતની વાર્તા રાજને પણ કહેવી. ૨૪૪

ચારસૂચકદોષેણ ત્વન્યથા યદ્વદેન્નૃપઃ ।

શૃણુયાન્મૌનમાશ્રિત્ય તથ્યવન્નાનુમોદયેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

રાજ ગુમ્ફતોના અને ચાડીયાઓના દોષથી જે કંઈ વિરૂદ્ધ બાબે તે રાજસેવકે મૌન રહીને સાંભળી લેવું, પરંતુ સત્યની પેઠે તેનો સ્વીકાર કરવો નહીં. ૨૪૫

આપદ્ગંતં સુમર્ત્તારં કદાપિ ન પરિત્યજેત્ ॥ ૨૪૬ ॥

એકવારમપ્યશિતં યસ્યાન્નં હ્યાદરેણ ચ ।

તાદિષ્ટં ચિન્તયેન્નિત્યં પાલકસ્યાઞ્જસા ન કિમ્? ॥ ૨૪૭ ॥

અનુરક્ત સદ્ગુણી રાજ, આપત્તિમાં આવી પડયો હોય તોપણ કોઈ દિવસ તેનો ત્યાગ કરવો નહીં. કારણ કે આપણે એક વખત પણ આદ-રપૂર્વક જેતું અન્ન ખાધું હોય તેનું હંમેશાં ભણું ઈચ્છવું જોઈએ, તો આપણા પાળકનું ભણું ખરેખરી રીતે કેમ ન ઈચ્છવું. ૨૪૬-૨૪૭

અપ્રધાનઃ પ્રધાનઃ સ્યાત્કાલે ચાલ્યન્તસેવનાત્ ।

પ્રધાનોઽપ્યપ્રધાનઃ સ્યાત્સેવાલસ્યાદિના યતઃ ॥ ૨૪૮ ॥

સાધારણ મનુષ્ય પણ રાજની બહુ સેવા કરવાથી સમયે પ્રધાનપદ મેળવે છે, અને પ્રધાન છતાં પણ સેવા કરવામાં આજીવન કરવાથી સમયે પ્રધાનપદ ઉપરથી દૂર થાય છે. ૨૪૮

નિલ્યં સસેવનરતો મૃત્યો રાજ્ઞઃ પ્રિયો ભવેત્ ।

સ્વસ્વાધિકારકાર્યં યદ્દ્રાક્કુર્યાત્સુમના યતઃ ॥ ૨૪૯ ॥

જે સેવક હંમેશાં રાજની સેવામાં તત્પર રહે છે, તે રાજનો માનીતો થઈ પડે છે. કારણ કે તે પોતાના અધિકારનું કામ કરે છે તેથી રાજની તેના ઉપર પ્રીતિ થાય છે. ૨૪૯

ન કુર્ય્યાત્સહસા કાર્ય્યં નીચં રાજાપિ નો દિશેત્ ।

તત્કાર્ય્યકારકાભાવે રાજ્ઞઃ કાર્ય્યં સદૈવ હિ ॥ ૨૫૦ ॥

રાજ કામ બતાવે પણ રાજસેવકે સહસા કામ કરવું નહીં; અને રાજએ સેવકને તેના યોગ્ય કામ બતાવવું, પણ હલકું કામ બતાવવું નહીં. તદપિ સમય ઉપર, રાજનાં કનિષ્ઠ કાર્ય કરનારો મનુષ્ય ન હોય તો સેવકે તે કામ હંમેશાં કરવું—સેવા એ એક મંત્રરહિત વશીકરણ છે. ૨૫૦

કાલે યદુચિતં કર્તું નીચમપ્યુત્તમોઽર્હતિ ।

યસ્મિનપ્રીતો ભવેદ્રાજા તદનિષ્ઠં ન ચિન્તયેત્ ॥ ૨૫૧ ॥

સમય ઉપર હલકું કામ કર્યા વિના ચાલે તેમ ન હોય તો ઉત્તમ સેવકે તે કામ પણ કરવું; કારણ કે તે કામ કરવાથી રાજ પ્રસન્ન થાય છે; અને તેવા કામ કરવાથી સેવકે રાજ તરફનું માહું લગાડવું નહીં. ૨૫૧

ન દર્શયેત્સ્વાધિકારગૌરવન્તુ કદાચન ॥ ૨૫૨ ॥

સેવકે કોઈપણ દિવસે પોતાના અધિકારની મહત્તા બતાવવી નહીં. ૨૫૨

પરસ્પરં નામ્યસૂર્યુર્ન મેદં પ્રામુયુઃ કદા ।

રાજ્ઞાં ચાધિકૃતાઃ સન્તો સ્વસ્વાધિકારગુપ્તયે ॥ ૨૫૩ ॥

રાજના અધિકારીઓએ પોતપોતાના અધિકારના બચાવ માટે એકબીજાની ઈર્ષ્યા કરવી નહીં તથા કોઈ દિવસ પરસ્પર કલહ કરવો નહીં. ૨૫૩

અધિકારિગણો રાજા સદ્વૃત્તૌ યત્ર તિષ્ઠતઃ ।

ઉભૌ તત્ર સ્થિરા લક્ષ્મીવિપુલા સમ્મુખી ભવેત્ ॥ ૨૫૪ ॥

જ્યાં રાજ અને તેના અધિકારીઓ બંને જણાઓ સદાચરણમાં વર્તે છે, ત્યાં આગળ લક્ષ્મી સ્થિર, વિશાળ અને અનુકૂળ થાય છે. ૨૫૪

અન્યાધિકારવૃત્તન્તુ ન બ્રૂયાચ્છૃતમપ્યુત ।

રાજા ન શ્રુણુયાદન્યમુખતસ્તુ કદાચન ॥ ૨૫૫ ॥

અધિકારીએ બીજાના કામનું વૃત્તાંત સાંભળવામાં આવ્યું હોય તો પણ તે રાજને જાહેર કરવું નહીં, તેમ રાજએ પણ કોઈવાર એક અધિકારીના

मुभयी धीम अधिकारीना अधिकारिणी वार्ता सांभवी नही-नतेन तपास करवी. २५५

न बोधयन्ति च हितमाहितं चाधिकारिणः ।

प्रच्छन्नवैरिणस्ते तु दास्यरूपमुपाश्रिताः ॥ २५६ ॥

ने अधिकारीयो राजने तेना छितनेो तथा अछितनेो उपदेश आपता नथी तेओने अधिकारीना ३५भां रडेवा शुभ बैरीयो लखुवा. २५६

हिताहितं न श्रृणोति राजा मन्त्रिमुखाच्च यः ।

स दस्यू राजरूपेण प्रजानां धनहारकः ॥ २५७ ॥

ने राज येताना कार्यकारीना मुभयी छित तथा अछित सांभतो नथी ते राजने, राज३पे प्रलनुं धन हरणु करनारेो योर समनवेो. २५७

सुपृष्टव्यवहारा ये राजपुत्रैश्च मन्त्रिणः ।

विरुध्यन्ति च तैः साकं ते तु प्रच्छन्नतस्कराः ॥ २५८ ॥

ने मंत्रीयो उत्तम प्रतिना व्यावहारिक विषयोभां येतानी सलाह खेनारा राजकुमारो साथे विश्दताथी वतें छे ते मंत्रीयोने पणु शुभ योर लखुवा. २५८

बाला अपि राजपुत्रा नावमान्यास्तु मन्त्रिभिः ।

सदा सुबहुवचनैः सम्बोध्यास्ते प्रयत्नतः ॥ २५९ ॥

राजकुमार आणक होय तोपणु मंत्रीये तेओनुं अपमान करनुं नहीं. परंतु छंभेशां राजकुमारोने सारी रीते छितवचनेो कहीने तेओने उपदेश आपवेो. २५९

असदाचरितं तेषां कचिद्राज्ञे न दर्शयेत् ।

स्त्रीपुत्रमोहो बलवान्न निन्दा श्रेयसे तयोः ॥ २६० ॥

मंत्रियोओ कोछि द्विवस राजपुत्रोना दुरायरणु राजने निवेदन करवा नहीं-पणु ओकांतभां तेनेन उपदेश आपवेो. मनुष्यने स्त्री पुत्र उपर प्रयण मोह होय छे. माछे कोछि स्त्री पुत्रनी निंदा करवी तेना निंदकने सुभकर नथी. २६०

राज्ञोऽवश्यतरं कार्य्यं प्राणसंशयितञ्च यत् ।

आज्ञापयाग्रतश्वाहं करिष्ये तत्तु निश्चितम् ।

इति विज्ञाप्य द्वावकर्तुं प्रयतेत स्वशक्तितः ॥ २६१ ॥

सेवके राजनी सन्मुभकडेनुं के, 'अत्यावश्यक प्राणघातक काम छरो

તોપણ તે કામ અવશ્ય કરીશ, આજ્ઞા કરો'. આ પ્રમાણે જણાવીને તુરત પોતાની શક્તિ અનુસાર કામકરવા માંડવું. ૨૬૧

પ્રાણાનાપિ ચ સન્દદ્યાન્મહત્કાર્યે નૃપાય ચ ।

મૃત્યુઃ કુટુમ્બપુષ્ટ્યર્થં નાન્યથા તુ કદાચન ॥ ૨૬૨ ॥

અનુચર પોતાના કુટુંબના પોષણ માટે સંકટના સમયમાં રાજાને પ્રાણ પણ અર્પણ કરે છે, પરંતુ જે કુટુંબનું પોષણ થતું નહોય તો કોઈપણ દિવસ પ્રાણદાન દે નહીં. ૨૬૨

મૃત્યા ધનહરાઃ સર્વે યુત્તચા પ્રાણહરો નૃપઃ ॥ ૨૬૩ ॥

સર્વે અનુચરો, યુક્તિથી રાજાનું ધન હરે છે; અને રાજા યુક્તિથી સર્વ સેવકોના પ્રાણ હરે છે. ૨૬૩

યુદ્ધાદૌ સુમહત્કાર્યે મૃત્યા પ્રાણાન્હરેનૃપઃ ।

નાન્યથા મૃતિરૂપેણ મૃત્યો રાજધનં હરેત્ ॥ ૨૬૪ ॥

ન્યારે યુદ્ધાદિક મહાકાર્ય આવી પડે ત્યારે રાજા પગાર આપીને નોકરોના પ્રાણ હરે છે. પરંતુ તેવા પ્રસંગ વિના પ્રાણ હરતો નથી. તેમજ સેવક પણ પગારરૂપે રાજાનું ધન હરે છે, પરંતુ ફેગટ રાજાનું ધન હરતો નથી. ૨૬૪

અન્યથા હરતસ્તૌ તુ ભવતશ્ચ સ્વનાશકૌ ॥ ૨૬૫ ॥

રાજા અને સેવક નિરર્થક પ્રાણ તથા ધન હરે છે એટલે રાજા વ્યર્થ સેવકના પ્રાણ લે છે. અને સેવક કાર્ય કર્યા વિના પગાર લે છે, તો તે ઉભય આત્મઘાતી થાય છે. ૨૬૫

રાજાનુ યુવરાજસ્તુ માન્યોઽમાત્યાદિકૈઃ સદા ।

તન્ન્યૂનામાત્યનવકં તન્ન્યૂનાધિકૃતો ગણઃ ।

મન્ત્રિતુલ્યશ્ચાયુતિકો ન્યૂનઃસાહસ્ત્રિકો મતઃ ॥ ૨૬૬ ॥

કાર્યભારી વિગેરે અધિકારી મંડળે રાજ્યમાં રાજાને સદા મુખ્ય ગણવો. તે કરતાં રાજકુમારને ઉતરતો ગણવો. તે કરતાં પ્રકૃતિમંડળને ઉતરતું ગણવું અને તે કરતાં અધિકારી વર્ગને ઉતરતો ગણવો. જેની પાસે કંઈ હબર સોનામહોર હોય તેને મંત્રી સમાન ગણવો અને જેની પાસે હબર સોનામહોર હોય તેને મંત્રી કરતાં ન્યૂન માનવો. ૨૬૬

ન ક્રીડયેદ્રાજસમં ક્રીડિતે તં વિશેષયેત્ ।

નાવમાન્યા રાજપત્ની કન્યા હ્યાપિ ચ મન્ત્રિભિઃ ॥ ૨૬૭ ॥

મંત્રીયોએ રાજાની સાથે રમવું નહીં અને કદાચ રમવું તો રાજાને

વિનય કરાવવો.-પરંતુ તેણું અપમાન કરવું નહીં. તેમ રાણી અને રાજકન્યાણું પણ અપમાન કરવું નહીં. ૨૬૭

રાજસમ્બન્ધિનઃ પૂજ્યાઃ સુહૃદશ્ચ યથાર્હતઃ ।

નૃપાહૂતસ્તુરં ગચ્છેત્યત્કા કાર્પ્યશંતં મહત્ ॥ ૨૬૮ ॥

રાજના સંબંધીયોને તથા રાજના મિત્રોને યથોચિત માન આપવું. અને રાજ બાલાવે લારે સો મોટાં કામ પડતાં મૂકીને તુરત રાજની પાસે જવું. ૨૬૮

મિત્રાયાપિ ન વક્તવ્યં રાજકાર્યં સુમન્ત્રિતમ્ ।

ભૂતિં વિના રાજદ્રવ્યમદત્તં નામિલાષયેત્ ॥ ૨૬૯ ॥

રાજણું નિશ્ચય કરેલું અતિ શુભ કાર્ય મિત્રને પણ કહેવું નહીં અને પગાર શિવાય રાજના આપ્યા વિના રાજના ધનની ઈચ્છા રાખવી નહીં. ૨૬૯

રાજાન્નયા વિના નેચ્છેત્કાર્પ્યમાધ્યાસ્થિકીં ભૂતિમ્ ।

ન નિહન્યાદ્દ્રવ્યલોભાત્સત્કાર્પ્યં યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૨૭૦ ॥

રાજની આજ્ઞાવિના, કાર્ય પુરૂ કર્યા શિવાય, વચમાં પગાર લેવાની ઈચ્છા કરવી નહીં તથા ધનના લોભથી હરકોઈનાં પણ શુભ કામને નાશ કરવો નહીં. ૨૭૦

મંત્રી ધર્મ.

સ્વસ્ત્રીપુત્રધનપ્રાણૈઃ કાલે સંરક્ષયેન્નૃપમ્ ।

ઉત્કોચં નૈવ ગૃહ્ણીયાન્નાન્યથા બોધયેન્નૃપમ્ ॥ ૨૭૧ ॥

મંત્રીયે આપત્તિ સમય ઉપર પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્ર, ધન તથા પ્રાણ જતાં કરીને રાજનો બચાવ કરવો, તેના દેશમાંથી કે રાજ્યમાંથી લાંચ લેવી નહીં. અને રાજને અવળું સમભવવું નહીં. ૨૭૧

અન્યથા દણ્ડકં ભૂપં નિત્યં પ્રબલદણ્ડકમ્ ।

નિગૃહ્ય બોધયેત્સમ્યગેકાન્તે રાજગુપ્તયે ॥ ૨૭૨ ॥

મંત્રીયે પ્રભને વૃથા શિક્ષા કરનારા તથા ભયંકર શિક્ષા કરનારા રાજને પોતાના સ્વાધીન કરવો-સમય ઉપર કેદપણુ કરવો, અને રાજ્યની રક્ષા માટે એકાંતમાં તેને બોધ આપવો. ૨૭૨

હિતં રાજશ્રાહિતં યલ્લોકાનાં તન્ન કારયેત્ ।

નવીનકરશુન્કાદૈર્લોક ઉદ્વિજતે તતઃ ॥ ૨૭૩ ॥

જે કામ કરવાથી રાજનું હિત થતું હોય અને પ્રજાનું અહિત થતું હોય તેણે કામ મંત્રીએ કરવું નહીં; કારણ કે રાજના હિત માટે પ્રજાની ઉપર નવા કર, જમાત વગેરે માખવાથી પ્રજા, રાજા ઉપર ઉદાસીન થાય છે—તેવા રાજહિતથી મંત્રીએ અજાગા રહેવું. ૨૭૩

પદબ્રહ્મ કરવા યોગ્ય રાજા.

ગુણનીતિબલદ્વેષી કુલભૂતોડપ્યધાર્મિકઃ ।

નૃપો યદિ ભવેત્તન્તુ યજેદ્રાષ્ટ્રવિનાશકમ્ ॥ ૨૭૪ ॥

તત્પદે તસ્ય કુલજં ગુણયુક્તં પુરોહિતઃ ।

પ્રકલ્પનુમાર્તિ કૃત્વા સ્થાપયેદ્રાજ્યગુપ્તયે ॥ ૨૭૫ ॥

રાજા, મોટા કુળમાં જન્મ્યા છતાં પણ જો અધર્મી હોય, ગુણ તથા નીતિનો કંટો શરૂ હોય, અને સેનામાં વધારો કરતો ન હોય તેવા, દેશનો નાશ કરનારા રાજાને રાજ્યપરથી પદબ્રહ્મ કરવો, અને પુરોહિતે પ્રકૃતિ મંડળની અનુમતિ લઈને રાજ્યના રક્ષણ માટે, રાજકુળમાં જન્મેલા ગુણવાળા પુરૂષને તેના સ્થાન ઉપર સ્થાપવો. ૨૭૪-૨૭૫

સાસ્ત્રો દૂરં નૃપાત્તિષ્ઠેદસ્રપાતાદ્ગ્રહિઃ સદા ।

સશસ્ત્રો દશહસ્તન્તુ યથાદિષ્ટં નૃપપ્રિયાઃ ॥ ૨૭૬ ॥

પઞ્ચહસ્તં વસેયુર્વે મન્ત્રિણો લેખકાઃ સદા ।

સેનપૈસ્તુ વિના નૈવ સશસ્ત્રાસ્ત્રો વિશેત્સભામ્ ॥ ૨૭૭ ॥

ગોદૃષ્ટ વગેરે અસ્ત્રધારી પુરૂષોએ હાથેશાં રાજથી એક અસ્ત્રપાત જોઈએ દૂર ઉભું રહેવું. હથીઆર બાંધનારાઓએ રાજથી દશ હાથ દૂર ઉભું રહેવું. રાજના સ્નેહીઓએ રાજની આજ્ઞાનુસાર ઉભું રહેવું; અને મંત્રીઓએ તથા મેહેતાઓએ રાજથી પાંચ હાથ દૂર ઉભું રહેવું અને રાજાએ શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રધારી એવા સેનાપતિઓની સાથે રાજસભામાં જવું, પરંતુ એકલાં જવું નહીં. ૨૭૬-૨૭૭

પુરોહિતઃ શ્રેષ્ઠતરઃ શ્રેષ્ઠઃ સેનાપતિઃ સ્મૃતઃ ।

સમઃ સુહૃદ્ધ સમ્બન્ધી દ્યુતમા મન્ત્રિણઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૭૮ ॥

અધિકારિગણો મધ્યોડધમૌ દર્શકલેખકૌ ।

ત્રેયોડધમતમો મૃત્યઃ પરિચારગણઃ સદા ।

પરિચારગણાન્ન્યૂનો વિજ્ઞેયો નીચસાઘકઃ ॥ ૨૭૯ ॥

રાજામાં, પુરોહિતને સર્વ અધિકારી મંડળમાં શ્રેષ્ઠ ભણુવે, સેનાપતિને ઉત્તમ ભણુવે, રાજાના મિત્રોને તથા સંબંધીયોને રાજા સમાન ભણુવે, મંત્રિયોને નિરંતર ઉત્તમ સમજાવે, અધિકારી વર્ગને મધ્યમ ભણુવે, દર્શક તથા લેખક વર્ગને તે કરતાં ઉતરતા ભણુવે, આકરોને અને પરિચારક વર્ગને સહા અતિ ઉતરતા ભણુવે. અને નીચ કામ કરનારા લોકોને પરિચારક વર્ગ કરતાં ઉતરતા ભણુવે, ૨૭૮-૨૭૯

પુરોગમનમુત્થાનં સ્વાસને સન્નિવેશનમ્ ।

કુર્યાત્સકુશલપ્રશ્નં ક્રમાત્સુસ્મિતદર્શનમ્ ॥ ૨૮૦ ॥

રાજા પુરોહિતાદીનાં ત્વન્યેષાં સ્નેહદર્શનમ્ ।

અધિકારિગણાદીનાં સમાસ્થશ્ચ નિરાલસઃ ॥ ૨૮૧ ॥

સભામાં બેઠેલા રાજાએ પુરોહિત આદિક આવે સારે આળસીરહિત થઈ આસન ઉપરથી ઉભા થવું, ચાલીને તેઓની સામા જવું, અને તેઓને યોતાના આસન ઉપર બેસારવા. પછી તેઓને ક્રમવાર કુશળ પ્રશ્નો પુછવાં, તથા મંદહાસ્ય પૂર્વક તેઓના મુખ તરફ દષ્ટિ કરવી. અને બીજા અધિકારીયો આવે સારે રાજાએ સાવધાન થઈને આસન ઉપર બેસી રહેવું, અને આગંતુક અધિકારીયો તરફ સ્નેહ સહિત દષ્ટિ કરવી. ૨૮૦-૨૮૧

વિદ્યાવત્સુ શરચ્ચન્દ્રો નિદાષાર્કો દ્વિષત્સુ ચ ।

પ્રજાસુ ચ વસન્તાર્કે ઇવ સ્યાત્ત્રિવિધો નૃપઃ ॥ ૨૮૨ ॥

રાજાએ વિદ્વાનોની સાથે શરદતુના ચંદ્રની પેઠે શાંતપણાથી વર્તવું, શત્રુઓની સાથે શ્રીભદ્રતુના સૂર્યની પેઠે પ્રચંડતાથી વર્તવું. અને પ્રભાની સાથે વસંતના સૂર્યની પેઠે સમભાવે વર્તવું. ૨૮૨

યાદિ બ્રાહ્મણમિત્તેષુ મૃદુત્વં ધારયેન્નૃપઃ ।

પારિભવન્તિ તં નીચા યથા હસ્તિપકા ગજમ્ ॥ ૨૮૩ ॥

રાજા જે શુદ્ધાદિક સાથે કામળતાથી વર્તે છે તેો માવતો જેમ હાથીને પરાભ્ય કરે છે તેમ નીચ લોકો રાજાનું અપમાન કરે છે. ૨૮૩

મૃત્યાવૈર્યન્ન કર્તવ્યાઃ પરિહાસાશ્ચ ક્રીડનમ્ ।

અપમાનાસ્પદે તે તુ રાજ્ઞો નિત્યં મયાવહે ॥ ૨૮૪ ॥

રાજાએ ચાકરાદિકની સાથે મશ્કરી ઠકાઓનો તથા રમત ગમત કરવી નહીં, કારણ તેવી બાબતો હંમેશાં રાજાને અપમાનકારક તથા ભયદાયક થઈ પડે છે. ૨૮૪

પૃથક્પૃથગ્વ્યાપયન્તિ સ્વાર્થસિદ્ધયૈ નૃપાય તે ।

સ્વકાર્થ્યં ગુણવત્કૃત્વા સર્વે સ્વાર્થપરા યતઃ ॥ ૨૮૫ ॥

રાજાની સાથે રમત ગમત કરનારા રાજપુરુષો, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે પોતાનું કામજી ઉત્તમ છે, પણ ખીલનું નથી એવું બતાવીને રાજાને કંઈ જીતું જીતું સમજાવવા માટે અનેક પ્રયત્ન આદરે છે; કારણ કે સઘળા મનુષ્યો સ્વાર્થ પરાયણ હોય છે. ૨૮૫

વિકલ્પન્તેऽવમન્યન્તિ લંઘયન્તિ ચ તદ્વચઃ ।
 રાજમોજ્યાનિ મુઞ્જન્તિ ન તિષ્ઠન્તિ સ્વકે પદે ॥ ૨૮૬ ॥
 વિસ્ત્રંસયન્તિ તન્મન્ત્રં વિવૃણ્વન્તિ ચ દુષ્કૃતમ્ ।
 ભવન્તિ નૃપવેશા હિ વજ્ચયન્તિ નૃપં સદા ॥ ૨૮૭ ॥
 તત્તિસ્ત્રયં સજ્જયાન્તિ સ્મ રાત્રિ ક્રુદ્ધે હસન્તિ ચ ।
 વ્યાહરન્તિચ નિર્લજ્જા હેલયાન્તિ નૃપં ક્ષણાત્ ॥ ૨૮૮ ॥
 આજ્ઞામુલંઘયન્તિ સ્મ ન ભયં યાન્ત્યકર્મણિ ।
 એતે દોષાઃ પરીહાસક્ષમાક્રીડોદ્ભવા નૃપે ॥ ૨૮૯ ॥

રાજા પોતાના સેવકોની સાથે ઉપહાસ કરે, તેના અપરાધોને ક્ષમા આપે તથા રમતગમત કરે તેથી આટલા દોષો ઉપજે છે. તે દોષો-રાજા-સેવકો તર્કથી રાજાના વાક્યને ઉરાડી દે છે, તેના બોલનું અપમાન કરે છે, તેના વચનને ઉલ્લંઘન કરે છે, રાજાની આજ્ઞા ન હોય છતાં પણ રાજાના ખાવા ચોગ્ય પદાર્થો પોતે ખાઈ જાય છે, પોતાના અધિકાર પ્રમાણે વર્તતા નથી, રાજાની શુભ વાર્તા ઉઘાડી પાડે છે, રાજાનું નીચ કૃત્ય (જે શુભ હોય) તેને ઉઘાડું ચાડીને રાજાને વગોવે છે, રાજાના જેવો પો-શાક પેહેરે છે, વિશેષ તો શું પણ હાંમેશાં રાજાને છેતરે છે, રાજાને પોતાનું કામ સાધવા માટે અનુકૂળ કરે છે, (અનેક ઉપાયો કરીને રાજાના મનને પ્રેમ સંપાદન કરી તેની સાથે અસહ્યવહાર ચલાવે છે), રાજા ક્રોધ કરે છે ત્યારે તેઓ હસી કાઠે છે, નિર્લજ્જ બનીને રાજાની આગળ ઊભે છે, રાજાને એક ક્ષણમાં નમાવે છે, તેનું અપમાન કરે છે અને નીચ કામ કરતાં પણ ડરતા નથી. ૨૮૬-૨૮૯

લેખપત્ર વિચાર.

ન કાર્ય્યં ભૂતકઃ કુર્યાન્નૃપલેસ્વાદિના ક્વચિત્ ।
 નાજ્ઞાપયેલ્લેખનેન વિનાલ્પં વા મહાનૃપઃ ॥ ૨૯૦ ॥

અધિકારીએ રાજાનાં લખાણ વિના કોઈપણ દિવસ કામ કરવું નહીં અને રાજાએ પણ લખાણ વિના નાનાં કે મોટાં કામ કરવાને આજ્ઞા આપવી નહીં. ૨૯૦

આન્તે: પુરુષધર્મત્વાલ્લેખ્યં નિર્ણાયકં પરમ્ ।

અલેખ્યમાજ્ઞાપયતિ દ્વલેખ્યં યત્કરોતિ ય: ।

રાજકૃત્યમુમૌ ચોરૌ તૌ મૃચનૃપતી સદા ॥ ૨૯૧ ॥

વિસ્મરણ થવું એ સર્વ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે, માટે તે વિસ્મરણ થયેલી વાર્તાને સ્મરણ કરાવનાર ઉત્તમ સાધન લેખ છે. જે રાજ લેખ કર્યો વિના મુખથી આજ્ઞા કરે છે કે, 'અમુક કામ કરો,' અને જે અધિકારી લેખ વિના રાજનું કામ કરે છે તે રાજને અને સેવકને સદા ચોર બહુવા. ૨૯૧

નૃપસંચિન્હિતં લેખ્યં નૃપસ્તન્ન નૃપો નૃપ: ॥ ૨૯૨ ॥

રાજના મોહોર છાપવાળા લેખનેજ રાજ સમજવો પણ રાજને રાજ સમજવો નહીં.—કારણ કે રાજ્યમાં સર્વ કાર્યનો આધાર લેખ ઉપર છે. માટે લેખને રાજની ઉપમા આપી છે.

સમુદ્રલિખિતં રાજા લેખ્યં તચ્ચોત્તમોત્તમમ્ ।

ઉત્તમં રાજલિખિતં મધ્યં મન્વ્યાદિભિઃ કૃતમ્ ।

પૌરલેખ્યં કનિષ્ઠં સ્યાત્સર્વં સંસાધનક્ષમમ્ ॥ ૨૯૩ ॥

રાજ્યે જે લેખ કરીને તેમાં પોતાની મુદ્રા (મોહોરછાપ) મારી હોય તે લેખ ઉત્તમોત્તમ ગણાય છે. રાજ્યે લેખ કર્યો હોય, પરંતુ તેના ઉપર મોહોર છાપ મારી ન હોય તે લેખ ઉત્તમ ગણાય છે, મંત્રી વગેરેના લખેલો લેખ મધ્યમ ગણાય છે, અને પ્રજાએ કરેલો લેખ કનિષ્ઠ ગણાય છે. સધળા લખાણો સારી રીતે કાર્ય કરી શકે છે, પરંતુ તેઓમાં ઉત્તમાદિક ભેદ પરત્વે મહત્તા રહેલી છે. ૨૯૩

યસ્મિન્યસ્મિન્હિ કૃત્યે તુ રાજા યોડધિકૃતો નર: ।

સામાય્યયુવરાજાદિર્યથાનુક્રમતશ્ચ સ: ॥ ૨૯૪ ॥

દૈનિકં માસિકં વૃત્તં વાર્ષિકં બહુવાર્ષિકમ્ ।

તત્કાર્યજાતલેખ્યન્તુ રાજે સમ્યક્નિવેદયેત્ ॥ ૨૯૫ ॥

રાજ્યે યુવરાજ, કાર્યભારી વગેરે જે જે મનુષ્યોને જે જે કામ ઉપર અધિકારી નિમ્ના હોય તે તે અધિકારીઓએ ક્રમવાર પોતાના દૈનિક, માસિક, વાર્ષિક, તથા બહુ વાર્ષિક કામોનાં જે લખાણ થયાં હોય તે સર્વ લખાણો રાજને બહુ કરવાં. ૨૯૪-૨૯૫

રાજાદ્યંકિતલેખ્યસ્ય ધારયેત્સ્મૃતિપત્રકમ્ ।

કાલેડતીતે વિસ્મૃતિર્વા આન્તિ: સજ્જયતે નૃણામ્ ॥ ૨૯૬ ॥

રાજ્યે મુદ્રા મારેલાં જે લખાણે કર્યાં હોય તે સર્વેનું એક સ્મૃતિ-પત્ર કરી રાખવું; કારણ કે ઘણે કાળ વિત્યા પછી મનુષ્યને વિસ્મૃતિ અથવા તે ભ્રમ થાય છે. ૨૯૬

અનુભૂતસ્ય સ્મૃત્યર્થં લિખિતં નિર્મિતં પુરા ।

યત્નાચ્ચ બ્રહ્મણા વાચા વર્ણસ્વરવિચિન્હિતમ્ ॥ ૨૯૭ ॥

પૂર્વે બ્રહ્માએ અનુભવમાં આવેલાં કામને સંભારવા માટે મહા પ્રયત્ને સ્વર તથા વ્યંજનોવાળો ખોલાતી બાધાનો એક લેખ તૈયાર કર્યો છે. ૨૯૭

વૃત્તલેખ્યં તથા ચાયવ્યયલેખ્યમિતિ દ્વિધા ।

વ્યવહારક્રિયાભેદાદુભયં વહુતાં ગતમ્ ॥ ૨૯૮ ॥

લેખ જે પ્રકારનો છે: વૃતાંત સંબંધી તથા આયવ્યય સંબંધી. તે બંને લેખ સિન્નસિન્ન વ્યવહારિક સંબંધને લઈને બહુ વિસ્તાર પામેલા છે. ૨૯૮

યથોપન્યસ્તસાધ્યાર્થસંયુક્તં સોત્તરક્રિયમ્ ।

સાવધારણકર્ત્ત્વેવ જયપત્રકમુચ્યતે ॥ ૨૯૯ ॥

લેખમાં કર્તવ્યકાર્યે યથાર્થ રીતે જણાવ્યું હોય અને ઉત્તરક્રીયા પણ સિદ્ધાંત સહિત જણાવેલી હોય તે જયપત્ર કહેવાય છે. ૨૯૯

સામન્તેષ્વથ મૂલ્યેષુ રાષ્ટ્રપાલાદિકેષુ યત્ ।

કાર્ણ્યમાદિશ્યતે યેન તદાજ્ઞાપત્રમુચ્યતે ॥ ૩૦૦ ॥

જે લેખથી સામંતો ઉપર, સેવકો ઉપર, તથા દેશનું રક્ષણ કરનારા પુરૂષો ઉપર આજ્ઞા કરવામાં આવે છે તે આજ્ઞાપત્ર કહેવાય છે. ૩૦૦

ઋત્વિકપુરોહિતાચાર્ણ્યમન્યેષ્વભ્યર્ચિતેષુ ચ ।

કાર્ણ્યં નિવેદ્યતે યેન પત્રં પ્રજ્ઞાપનાય તત્ ॥ ૩૦૧ ॥

જે લેખપત્રથી ઋત્વિજ્ઞે, પુરોહિતો, આચાર્યો તથા બીજા પૂજ્ય-પુરૂષોને અધિકારનાં કામ જણાવવામાં આવે છે તે પ્રજ્ઞાપન પત્ર કહેવાય છે. ૩૦૧

સર્વે શ્રુણુત કર્ત્તવ્યમાજ્ઞયા મમ નિશ્ચિતમ્ ।

સ્વહસ્તકાલસમ્પન્નં શાસનં પત્રમેવ તત્ ॥ ૩૦૨ ॥

તમે સઘળા મારી આજ્ઞાથી મારું આવશ્યક કર્તવ્ય ધ્યાન લઈને સર્વભાગે. આમ કહીને રાજા પોતાના હસ્તાક્ષરથી મિતિવાળું જે લખાણું કરે છે તે શાસનપત્ર કહેવાય છે. ૩૦૨

દેશાદિકં યસ્ય રાજા લિખિતેન પ્રયચ્છતિ ।

સેવાશૌર્યાદિભિસ્તુષ્ટઃ પ્રસાદલિખિતં હિ તત્ ॥ ૩૦૩ ॥

રાબ જેની સેવાથી તથા શૈર્યતાવગેરેથી પ્રસન્ન થઈને, દેશ ગામ વગેરેનો લેખ કરીને તે દેશ વગેરે આવે છે તે પ્રસાદપત્ર ગણાય છે. ૩૦૩

મોગપત્રન્તુ કરદીકૃતં ચોપાયનીકૃતમ્ ।

પુરુષાવાધિકં તત્તુ કાલાવાધિકમેવ વા ॥ ૩૦૪ ॥

‘અમુકે આટલો ભાગ લેતા જવું,’ આવો ઠરાવ કરીને જે લેખ કરવામાં આવે છે તે ભોગપત્ર કહેવાય છે. રાજ્યમાંથી આટલું ધન અમુકને આપવું આવો ઠરાવ કરીને જે લેખ કરવામાં આવે છે તે કરદપત્ર કહેવાય છે. ભેટ તરિકે આટલું ધન મળ્યું જશે એવો અમુકને લેખ કરવામાં આવે છે તે ઉપાયપત્ર કહેવાય છે. આટલું દ્રવ્ય અમુક વંશના એક બે કે ધણા પુરૂષોને મળશે, આવો જે લેખ કરવામાં આવે છે તે પુરૂષાવધિપત્ર કહેવાય છે. અમુક કાળ સુધી ધન મળ્યા જશે એવો જે લેખ કરી આપવામાં આવે છે તે કાળાવધિકપત્ર કહેવાય છે. ૩૦૪

વિભક્તા યે ચ આત્રાદ્યાઃ સ્વરુચ્યા તુ પરસ્પરમ્ ।

વિભાગપત્રં કુર્વાન્તિ ભાગલેખ્યં તદુચ્યતે ॥ ૩૦૫ ॥

જે ભાઈઓ વગેરે પોતાની ઇચ્છાથી પરસ્પર ભૂદા થઈને એક બીજાના ભાગની વહેંચણી માટે જે લેખ કરે છે. તે ભાગપત્ર કહેવાય છે. ૩૦૫

ગૃહભૂમ્યાદિકં દત્વા પત્રં કુર્વ્યાત્પ્રકાશકમ્ ।

અનુચ્છેદ્યમનાહાર્યં દાનલેખ્યં તદુચ્યતે ॥ ૩૦૬ ॥

ધર અથવા તેા જમીન વગેરેનું દાન આપીને, આનો કોઈએ નાશ કરવો નહીં અથવા તેા છીનવી લેવું નહીં, એવો, મનુષ્યના સમક્ષમાં જે લેખ કરવામાં આવે છે તે દાનપત્ર કહેવાય છે. ૩૦૬

ગૃહક્ષેત્રાદિકં ક્રીત્વા તુલ્યમૂલ્યપ્રમાણયુક્ ।

પત્રં કારયતે યત્ત ક્રયલેખ્યં તદુચ્યતે ॥ ૩૦૭ ॥

ચોગ્ય કિંમતવાળું અને પ્રમાણવાળું ધર અથવા તેા ક્ષેત્ર વગેરે વેચીને તેનો જે લેખ કરવામાં આવે છે તેને ક્રય (વેચાણ) પત્ર કહે છે. ૩૦૭

જઙ્ગમસ્થાવરં બન્ધં કૃત્વા લેખ્યં કરોતિ યત્ ।

ગોપ્યભોગ્યક્રીયાયુક્તં સાદિલેખ્યં તદુચ્યતે ॥ ૩૦૮ ॥

જંગમ મીલકત તથા સ્થાવર મીલકત ધરેણે મૂકીને તેનો ગુપ્ત રીતે ભોગવટો સ્વાધીન રાખી જે લેખ કરવામાં આવે છે તેને સાદિપત્ર કહે છે. ૩૦૮

ગ્રામો દેશશ્ચ યત્કુર્યાત્સલ્યલેખ્યં પરસ્પરમ્ ।

રાજવિરોધિધર્માર્થં સંવિત્પત્રં તદુચ્યતે ॥ ૩૦૯ ॥

ગામના લોકો તથા દેશના લોકો, રાજા જે ધર્મ પાળતો ન હોય તેવા રાજા વિરુદ્ધ સ્વધર્મની રક્ષા કરવા માટે પરસ્પર જે લેખ કરે છે તે સં-વિત્પત્ર કહેવાય છે. ૩૦૯

વૃદ્ધ્યૈ ધનં ગૃહીત્વા તુ કૃતં વા કારિત્ત્વ યત્ ।

સસાક્ષિમત્ત્વ તત્પ્રોક્તમૃણલેખ્યં મનીષિભિઃ ॥ ૩૧૦ ॥

‘આ ધનનું તમને હું વ્યાજ આપીશ,’ આવી પ્રતિજ્ઞા કરી ધન વ્યાજે લઈ સારા સાક્ષીઓની સહીવાળો જે લેખ કર્યો હોય ત્યાં કરવામાં આવ્યો હોય તે લેખને વિદ્વાનો ઋણપત્ર (ખત) કહે છે. ૩૧૦

અભિશાપે સમુત્તીર્ણે પ્રાયશ્ચિત્તે કૃતે બુધૈઃ ।

દત્તં લેખ્યં સાક્ષિમત્ત્વચ્છુદ્ધિપત્રં તદુચ્યતે ॥ ૩૧૧ ॥

અપવાદમાંથી મુક્ત થયા પછી અને પાતકની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી આ નિર્દોષ છે આવો સારા સાક્ષીવાળો જે લેખ આપવામાં આવે છે તેને વિદ્વાનો શુદ્ધિપત્ર કહે છે. ૩૧૧

મેલયિત્વા સ્વધનાંશાન્વ્યવહારાય સાધકાઃ ।

કુર્વન્તિ લેખપત્રં યત્તત્ત્વ સામયિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૧૨ ॥

વ્યાપાર કરનારા પુરૂષો વ્યાપાર માટે પોતપોતાના ધનનો ભાગ એકઠો કરીને જે લેખ કરે છે તે લેખ સામાયિકપત્ર બહુનું છે. ૩૧૨

સમ્યાધિકારિપ્રકૃતિસભાસદ્ધિર્ન યઃ કૃતઃ ।

તત્પત્રં વાદિમાન્યં ચેજ્ઞેયં સમ્મતિસંજ્ઞિકમ્ ॥ ૩૧૩ ॥

માન્ય પુરૂષોએ, અધિકારી વર્ગે, પ્રકૃતિમંડળે, તથા સભાસદોએ (આ-સેસરોએ) જે લેખને માન્ય ન કર્યો હોય છતાં પણ વાદી તે લેખને માન્ય કરે તો તેનું નામ સંમતિપત્ર કહેવાય છે. ૩૧૩

સ્વકીયવૃત્તજ્ઞાનાર્થં લિખ્યતે યત્પરસ્પરમ્ ।

શ્રીમન્કલપદાઢ્યં વા સપૂર્વોત્તરપક્ષકમ્ ॥ ૩૧૪ ॥

અસન્દિગ્ધમગૂઢ્યર્થં સ્પષ્ટાક્ષરપદં સદા ।

અન્યવ્યાવર્તકસ્વાત્મપરાપિત્રાદિનામયુક્ત્ ॥ ૩૧૫ ॥

એકદ્વિબહુવચનૈર્યથાર્હસ્તુતિસંયુતમ્ ।

સમામાસતદદ્ધાર્હિર્નામજાત્યાદિચિન્હિતમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

કાર્યવોધિ સુસમ્બન્ધં નયાશીર્વાદપૂર્વકમ્ ।

સ્વામ્યસેવકસેવ્યાર્થં ક્ષેમપત્રં તુ તત્સ્મૃતમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

જેમાં શ્રી એકું મંગળકારક પદ પ્રથમ હોય, જેમાં પૂર્વ અને ઉત્તર પક્ષ લખ્યાં હોય, સંદેહ રહિત સ્પષ્ટ વાર્તા લખી હોય, જેમાં સ્પષ્ટ અક્ષરથી પ્રસિદ્ધ વાર્તા લખવામાં આવી હોય, જેમાં એક ખીલને જુદા પાડી આપનારાં પોતાનાં તથા સામા મનુષ્યના પિતા વગેરેનાં નામો સ્પષ્ટ લખેલાં હોય, જેમાં એક વચન, દ્વિવચન તથા બહુવચનોવડે યથાયોગ્ય સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય, જેમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ દિવસ અને જાતિ તથા નામ વગેરે લખ્યાં હોય, જેમાં અમુક કામ જણાવવામાં આંચું હોય, ઉત્તમ પ્રકારનો સંબંધ જણાવનારા નમસ્કાર અથવા તો આશીર્વાદ જણાવ્યા હોય, જેમાં સ્વામી તથા સેવકની સેવા સંબંધી બાબત બતાવી હોય—આ પ્રમાણે પોતપોતાનું વૃત્તાંત જણાવવા માટે પરસ્પર જે કાગળ લખવામાં આવે છે તે ક્ષેત્રપત્ર કહેવાય છે. ૩૧૪—૩૧૭

एभिरेव गुणैर्युक्तं स्वाधर्षकविबोधकम् ।

भाषापत्रं तु तज्ज्ञेयमथवा वेदनार्थकम् ॥ ३१८ ॥

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જેમાં યોગ્ય રીતે સર્વ લખવામાં આંચું હોય અને તેની સાથે જેમાં પોતાનું દુઃખ જણાવવામાં આંચું હોય, તે પત્રને ભાષાપત્ર, અભિયોગપત્ર અથવા તો વેદનાપત્ર કહે છે. ૩૧૮

प्रदर्शितं वृत्तलेख्यं समासाल्लक्षणान्वितम् ।

समासात्कथ्यते चान्यच्छेषायव्ययबोधकम् ॥ ३१९ ॥

આ પ્રમાણે ટૂંકામાં વૃત્તાંતનું લખાણ, તેનાં લક્ષણો સહિત દર્શાવ્યું. હવે બાકી રહેલું આવક તથા ખર્ચ સંબંધી લખાણ ટૂંકામાં કહું છું. ૩૧૯

આવક ખર્ચના ભેદ.

व्याप्यव्यापकभेदैश्च मूल्यमानादिभिः पृथक् ।

विशिष्टसंज्ञितैस्तद्धि यथार्थैर्बहुभेदयुक् ॥ ३२० ॥

વ્યાપ્ય (પેટા) વિષય અને વ્યાપક (મુખ્ય) વિષયના ભેદોવડે તથા નાના મોટાં યથાર્થ મૂલ્ય અને માન આદિકવડે આવકના તથા ખર્ચના ચોપડાઓ કિત્રકિત્ર ઘણી જાતના છે. ૩૨૦

वत्सरे वत्सरे वापि मासि मासि दिने दिने ।

हिरण्यपशुधान्यादि स्वाधीनं त्वायसंज्ञकम् ।

पराधीनं कृतं यत्तु व्ययसंज्ञं धनञ्च तत् ॥ ३२१ ॥

પ્રતિવર્ષે, પ્રતિમાસે અને પ્રતિદિવસે સુવર્ણ, પશુ અને ધાન્ય આદિક ૧૨ પોતાના અધીનમાં આવે છે તેનું નામ આવક; તથા સુવર્ણ, પશુ

આદિક ધન ખીલને સ્વાધિન કરવામાં આવે છે તેનું નામ વ્યય યજ્ઞ-
ય છે. ૩૨૧

સાઘસ્કથૈવ પ્રાચીન આયઃ સ ઝિચિત્તમ્ ॥

વ્યયો દ્વિધા ચોપમુક્તસ્તથા વિનિમયાત્મકઃ ॥ ૩૨૨ ॥

આવકના બે ભેદ છે: તુરત થયેલી અને ધણા વર્ષ ઉપર થયેલી. ધણા
વર્ષ ઉપર થયેલી આવકને સંચિત કહે છે. તેમજ ખર્ચના પણ બે ભેદ છે:
ઉપભુક્ત અને વિનિમય. ૩૨૨

નિશ્ચિતાન્યસ્વામિકં ચાનિશ્ચિતસ્વામિકં તથા ।

સ્વસ્વત્વનિશ્ચિતં ચેતિ ત્રિવિધં સઙ્ચિતં મતમ્ ॥ ૩૨૩ ॥

સંચિત ધનના ત્રણ ભેદ માનેલાછે: ૧ જે ધનનો ખીલે સ્વામી નિશ્ચય કરેલો
હોય, ૨ જેનો ખીલે સ્વામી નિશ્ચય કરેલો ન હોય. તથા ૩ જેના ઉપર
પોતાનું સ્વામીત્વ નિશ્ચય થયું હોય. ૩૨૩

નિશ્ચિતાન્યસ્વામિકં યદ્ધનં તુ ત્રિવિધં હિ તત્ ।

ઔપનિધ્યં યાચિતકમૌત્તમર્ણિકમેવ ચ ॥ ૩૨૪ ॥

જે ધનનો ખીલે સ્વામી નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હોય તેવા સંચિત
ધનના ત્રણ ભેદ છે: ૧ ઔપનિધ્ય, ૨ યાચિતક, તથા ૩ ઔત્તમર્ણિક. ૩૨૪

વિસ્તમાન્નિહિતં સદ્ગિર્યદૌપનિધિકં હિ તત્ ।

અવૃદ્ધિકં ગૃહીતાન્યાલંકારાદિ ચ યાચિતમ્ ॥ ૩૨૫ ॥

સવૃદ્ધિકં ગૃહીતં યદ્દળં તચ્ચૌત્તમર્ણિકમ્ ।

નિધ્યાદિકં ચ માર્ગાદૌ પ્રાપ્તમજ્ઞાતસ્વામિકમ્ ॥ ૩૨૬ ॥

સભ્જનોએ વિશ્વાસથી કાઠને લ્યાં મુકેલું ધન ઔપનિધ્ય કહેવાય છે.
બ્યાજવિના ધરેણાં ધન વિગેરે માંગી લીધાં હોય તે યાચિતક ક-
હેવાય છે, કરને લીધેલું ધન ઔત્તમર્ણિક કહેવાય છે તથા માર્ગાદિકમાં
નિધિ વિગેરે જે ધન મળે તે અજ્ઞાતસ્વામી ધન કહેવાય છે. ૩૨૫-૩૨૬

સાહજિકં ચાધિકં ચ દ્વિધા સ્વસ્વાવિનિશ્ચિતમ્ ॥ ૩૨૭ ॥

જે ધન ઉપર પોતાનું સ્વામીત્વ સિદ્ધ થયું હોય તેવા ધનના બે
ભેદ છે: સાહજિક તથા અધિક. ૩૨૭

ઉત્પદ્યતે યો નિયતો દિને માસિ ચ વત્સરે ।

આયઃ સાહજિકઃ સૈવ દાયાદ્યશ્ચ સ્વવૃત્તિઃ ॥ ૩૨૮ ॥

પિતાએ આપેલા ધનના વિભાગમાંથી તથા પોતાની આજીવિકામાંથી

પ્રતિદિવસે પ્રતિમાસે અને વર્ષે જે નિશ્ચય આવક થતી હોય તેને સાહજક આવક કહેવી. ૩૨૮

દાયઃ પરિગ્રહો યત્તુ પ્રકૃષ્ટં તત્સ્વમાવજમ્ ।

પિતાએ આપેલા ધનમાંથી તથા દાનમાંથી જે નિયત આવક થતી હોય તે ઉત્તમ સાહજક આવક નાણુવી-જે શ્રમ વિના મળે છે. ૩૨૮

મૌન્યાધિક્યં કુસીદન્વ ગૃહીતં યાજનાદિભિઃ ॥ ૩૨૯ ॥

પારિતોષ્યં મૃતિપ્રાપ્તં વિજિતાયં ધનન્વ યત્ ।

સ્વસ્વત્વેઽધિકસંજ્ઞં તદન્યત્સાહજિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૩૦ ॥

મૂળ કિંમત કરતાં અધિક કિંમતમાં વેચીને મેળવેલું ધન, વ્યાજ તરિકે મેળવેલું ધન, યજ્ઞયાગાદિકમાંથી મેળવેલું ધન, ઇનામ તરિકે મેળવેલું ધન, યુદ્ધમાં વિનય કરીને મેળવેલું ધન, સ્વત્વનિશ્ચિતસ્વધનમાં અધિક ધનના નામથી ઓળખાય છે અને તે કરતાં ખીણ રીતે મેળવેલાં ધનને સાહજક નાણુવું. ૩૨૯-૩૩૦

પૂર્વવત્સરશેષન્વ વર્તમાનાબ્દસમ્મવમ્ ।

સ્વાધીનં સઙ્ગિતં દ્વેષા ધનં સર્વં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૩૧ ॥

સ્વાધીન ધન તથા સંચિત ધન એ સર્વ ધનના બે પ્રકાર કહ્યા છે: ૧ પૂર્વ-વર્ષશેષધન (પ્રથમના વર્ષમાં અર્ચાતાં બાકી બચેલું) અને ૨ વર્તમાન વર્ષમાં ઉપજેલું. ૩૩૧

દ્વેષાધિકં સાહજિકં પાર્થિવેતરમેદતઃ ।

ભૂમિભાગસમુદ્ભૂત આયઃ પાર્થિવ ઉચ્ચતે ॥ ૩૩૨ ॥

સ દેવકૃત્ત્રિમજૈર્દેશગ્રામપુરૈઃ પૃથક્ ।

બહુમધ્યાલ્પફલતો મિદ્યતે ભૂવિભાગતઃ ॥ ૩૩૩ ॥

અધિક તથા સાહજક ધનના (વળી) બે ભેદ છે: પાર્થિવ અને અ-પાર્થિવ. ભૂમિમાંથી જે આવક થાય છે તે પાર્થિવ આવક કહેવાય છે. અને ખીણ તે નંગમ આવક. પાર્થિવ આવક, દેવાલયોમાંથી માટીનાં કૃત્રિમ રમકડાં તથા વાસણુ વગેરેમાંથી, પાણીમાંથી, ભિન્નભિન્ન દેશ શ્રામ તથા નગરમાંથી, અને પૃથ્વીના ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્રોમાંથી-ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કૃષ્ણ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેના બુદ્ધા બુદ્ધા વિભાગ છે. ૩૩૩

શુલ્કદણ્ડાકરકરભાટકોપાયનાદિભિઃ ।

હૃતરઃ કીર્તિતસ્તઙ્ગૈરાયો લેવાષિશાસ્દૈઃ ॥ ૩૩૪ ॥

વાણિયા વગેરે પાસેથી લીધેલા રાજકર, હુન્ચાઓ પાસેથી લીધેલા

દંડ, ખાણ્માંથી ઉપલેહું ધન, પ્રભ પાસેથી લીધેલો કર, ભાડું; તથા ભેટ ઇત્યાદિકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આવકને આયજ્ઞાનવાળા નિપુણ લેખકો અપાર્થિવ આવક કહે છે. ૩૩૪

યન્નિમિતો ભવેદાયો વ્યયસ્તન્નામપૂર્વકઃ ।

વ્યયશ્ચૈવં સમુદ્દિષ્ટો વ્યાપ્યવ્યાપકસંયુતઃ ॥ ૩૩૫ ॥

જે કારણને લઈને આવક થતી હોય તે કારણ ઉપર લખીને તેનો અર્થ તેની નિચે લખવો, આવી રીતે પેટા વિષય અને મુખ્ય વિષયવાળો અર્થ કહેલો છે. ૩૩૫

પુનરાવર્તકઃ સ્વત્વનિવર્તક ઇતિ દ્વિધા ।

વ્યયો યન્નિધ્યુપનિધીકૃતો વિનિમયીકૃતઃ ।

સકુસીદાકુસીદાધર્મણિકશ્વાવૃત્તઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૩૬ ॥

અર્થના બે ભેદ છે: એક પુનરાવર્તક (પાછો આવનારો) અને બીજો સ્વત્વનિવર્તક. (પોતાનું સ્વામિત્વ જતું રહેનાર) નિધિકૃત, ઉપનિધિકૃત, વિનિમયીકૃત, તથા વ્યાજવાળો અને વ્યાજ રહિત આધર્મણિક અર્થ, આ સર્વ પુનરાવર્તક અર્થ ગણાય છે. ૩૩૬

નિધિભૂમૌ વિનિહિતોઽન્યસ્મિન્નુપનિધિઃ સ્થિતઃ ।

દત્તમૂલ્યાદિસંપ્રાપ્તઃ સૈવ વિનિમયીકૃતઃ ॥ ૩૩૭ ॥

વૃદ્ધચાવૃદ્ધયા ચ યો દત્તઃ સ વૈ સ્યાદાધર્મણિકઃ ।

સવૃદ્ધિકમૃણં દત્તમકુસીદં તુ યાચિતમ્ ॥ ૩૩૮ ॥

પૃથ્વીમાં ડાટલું ધન નિધિકૃત કહેવાય છે, બીજા મનુષ્યને ત્યાં યાપણ તરિકે મુકેલું ઉપનિધિકૃત કહેવાય છે, પરસ્પર મૂલ્ય આપી અદલોબદલો કરવામાં આવતી વસ્તુ વિનિમય કહેવાય છે. જે મનુષ્યને વ્યાજ અથવા તે વ્યાજ વિના આપવામાં આવ્યું હોય તે આધર્મણિક ધન કહેવાય છે. તેમાં જે દ્રવ્ય વ્યાજરહિત આપવામાં આવ્યું હોય તે જણ કહેવાય અને વ્યાજ વિના આપેલું ધન યાચિત કહેવાય છે. ૩૩૭-૩૩૮

સ્વત્વનિવર્તકો દ્વેષા ત્વૈહિકઃ પારલૌકિકઃ ॥ ૩૩૯ ॥

પ્રતિદાનં પારિતોષ્યં વેતનં ભોગ્યમૈહિકઃ ।

ચતુર્વિધસ્તથા પારલૌકીકોઽનન્તભેદમાક્ ॥ ૩૪૦ ॥

સ્વત્વનિવર્તક અર્ચના બે ભેદ છે: ઐહિક (લૌકિક) અને પારલૌકિક તેમાં પ્રાદાન, પારિતોષ્ય, વેતન તથા ભોગ્ય આવે. ચાર પ્રકારનો લૌકિક અર્ચ છે અને પારલૌકિકના અનંત ભેદ છે. ૩૩૯-૩૪૦

શેષં સંયોજયેન્નિત્યં પુનરાવર્તકો વ્યયઃ ॥ ૩૪૧ ॥

પુનરાવર્તક અર્ચ હંમેશાં શેષ રહેલી રકમની સાથે જોડાય છે. ૩૪૧

મૂલ્યત્વેન ચ યદ્દત્તં પ્રતિદાનં સ્મૃતં હિ તત્ ।

સેવાશૌર્યાદિસન્તુષ્ટૈર્દત્તં તત્પારિતોષિકમ્ ।

ભૂતિરૂપેણ સન્દત્તં વેતનં તત્પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૪૨ ॥

જે વસ્તુ કિંમત લઈને આપી હોય તેને પ્રતિદાન બહુવી; સ્વામી, સેવા તથા શૌર્યથી પ્રસન્ન થઈને જે વસ્તુ આપે તે પારિતોષિક, તથા પગાર તરિકે આપે તે વેતન કહેવાય છે. ૩૪૨

ધાન્યવસ્ત્રગૃહારામગોગજાદિરથાર્થકમ્ ।

વિદ્યારાજ્યાદર્જનાર્થ ધનાદર્થ તથૈવ ચ ।

વ્યયીકૃતં રક્ષણાર્થમુપભોગ્યં તદુચ્યતે ॥ ૩૪૩ ॥

ધાન્ય, વસ્ત્ર, ઘર, ખગીયાઓ, ગાય, બળદ, હાથી, ઘોડા તથા રથ વગેરેને માટે વિદ્યા, રાજ્ય અને ધન સંપાદન કરવા માટે તથા પેતાનું અને રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટે જે અર્ચ કરવામાં આવે છે તે ઉપભોગ્ય કહેવાય છે. ૩૪૩

સુવર્ણરત્નરજતનિષ્કશાલાસ્તથૈવ ચ ।

રથાશ્વગોગજોષ્ટ્રાજાવીનાં શાલાઃ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૩૪૪ ॥

વાદ્યશસ્ત્રાસ્ત્રવસ્ત્રાણાં ધાન્યસમ્ભારયોસ્તથા ।

મન્ત્રિશિલ્પનાટ્યવૈદ્યમૃગાણાં પાકપક્ષિણામ્ ।

શાલા ભોગ્યે નિવિષ્ટાસ્તુ તદ્વ્યયો ભોગ્ય ઉચ્યતે ॥ ૩૪૫ ॥

સોના તથા રૂપાના શિક્કા આદિ પાડવાની શાળાઓ, રત્ન પરીક્ષાની શાળાઓ, રથ, હાથી, ઘોડા, ગાય, બળદ, ઉંટ, બકરાં, અને મેંઠાની જુદી જુદી શાળાઓ, વાજાંત્ર શાળાઓ, શસ્ત્ર અસ્ત્ર શાળાઓ, ધાન્ય શાળાઓ, જુદા જુદા પદાર્થોની શાળાઓ, મંત્રીશાળા, શિલ્પ-શાળા, નાટ્યશાળા, વૈદ્યશાળા, પશુશાળા, પાકશાળા, પક્ષિશાળા, ઈત્યાદિક બિન્નબિન્ન સર્વ શાળાઓ ભોગ્ય વસ્તુના પેટામાં આવી ન્ય છે; માટે તે શાળાઓ બનાવવા માટે જે અર્ચ થાય તે અર્ચ ભોગ્ય કહેવાય છે. ૩૪૪-૩૪૫

જપહોમાર્ચનૈદાનૈશ્ચતુર્ધા પારલૌકિકઃ ।

પુનર્પાતો નિવૃત્તશ્ચ વિશેષાયવ્યયૌ ચ તૌ ।

આવર્તકો નિવર્ત્તી ચ વ્યયાયૌ તુ પૃથગદ્વિધા ॥ ૩૪૬ ॥

પારલૌકિક અર્ચના ચાર ભેદ છે: ૧ જપ, ૨ હોમ, ૩ પૂજન અને ૪ દાન. વિશેષ આવક તથા વિશેષ અર્થ આ બંને પુનરાવર્તક અને સ્વત્વ નિવર્તક નામના બે ભેદવાળા હોવાથી જુદા જુદા તેના બે ભેદ ગણાય છે. ૩૪૬

આવર્તકવિહીનૌ તુ વ્યયાયૌ લેખકો લિખેત્ ॥ ૩૪૭ ॥

લેખકે, પુનરાવર્તક અને સ્વત્વનિવર્તક નામનાં બંને આવક તથા અર્થ લેખવાં. ૩૪૭

ક્રયાધમર્ણઘટનાન્યસ્થલાત્તો વિવર્તકઃ ।

દ્રવ્યં લિખિત્વા દદ્યાત્તુ ગૃહીત્વા વિલિખેત્સ્વયમ્ ॥ ૩૪૮ ॥

વિશ્વાસુ લેખકે પદાર્થોના વેચાણમાં, કરજ આદિક વ્યવહારમાં, તથા ખીલ વ્યાપારિક વ્યવહારમાં જે વસ્તુ આપવાની હોય તે વસ્તુને પ્રથમ ચોપડામાં લખવી અને પછી આપવી. અને લેવાની વસ્તુ પ્રથમ પોતે લેવી અને પછી તેને ચોપડામાં નોંધવી. ૩૪૮

હીયતે વર્દતે નૈવમાયવ્યયવિલેખકઃ ॥ ૩૪૯ ॥

આ પ્રમાણે આવક તથા અર્થ લખવાથી તેમાં વધારો ઘટાડો થતો નથી-પણ હિસાબ ખરાબર મળી રહે છે. ૩૪૯

हेतुप्रमाणसम्बन्धकार्योङ्गव्याप्यव्यापकैः ।

आयाश्च बहुधा भिन्ना व्ययाः शेषं पृथक्पृथक् ।

मानेन संख्यया चैवोन्मानेन परिमाणकैः ॥ ૩૫૦ ॥

જુદાં જુદાં કારણોવડે, પ્રમાણોવડે, જુદાંજુદા સંબંધવડે ભિન્નભિન્ન કાર્યના અવાંતર વ્યાપારવડે, નાના તથા મોટા વિષયોવડે, જુદાં જુદાં માનવડે, જુદીજુદી સંખ્યાવડે અને જુદાંજુદાં ઉન્માન તથા પરિમાણવડે, ઉપર જણાવેલા ભેદ શિવાય આવક તથા અર્ચના ખીલ પણ ધણા ભેદ છે. ૩૫૦

क्वचित्संख्या क्वचिन्मानमुन्मानं परिमाणकम् ।

समाहारः क्वचिच्चेष्टो व्यवहाराय तद्विदाम् ॥ ૩૫૧ ॥

વ્યવહારવેત્તાઓએ, વ્યાપાર માટે કોઈ દેશમાં સંખ્યા સ્વીકારેલી છે, કોઈ દેશમાં માન સ્વીકારેલું છે, કોઈ દેશમાં ઉન્માન સ્વીકારેલું છે, કોઈ દેશમાં પરિમાણ સ્વીકારેલું છે, અને કોઈ દેશમાં સઘળાં માપ સ્વીકારેલાં છે. ૩૫૧

અંગુલાદ્યં સ્મૃતં માનમુન્માનં તુ તુલા સ્મૃતા ।

પરિમાણં પાત્રમાનં સંસ્કૃત્યૈકદ્વયાદિસંત્રિકા ॥ ૩૧૨ ॥

આંગળ તથા હાથને માન કહે છે, તોલાને ઉન્માન કહે છે, પાત્રોપ-
વાલાં વગેરે પાત્રને પરિમાણ કહે છે અને એક, બે, ત્રણ, વગેરેને સંખ્યા
કહે છે. ૩૫૨

યત્ર યાદગ્વ્યવહારસ્તત્ર તાદૃક્પ્રત્યયેત્ ॥ ૩૧૩ ॥

જે દેશનાં જેવો વ્યવહાર ચાલતો હોય તે દેશમાં તેવો વ્યવહાર
કરવો. ૩૫૩

રજતસ્વર્ણતામ્રાદિ વ્યવહારાર્થમુદ્વિતમ્ ।

વ્યવહાર્યં વરાટાદ્યં રત્નાન્તં દ્રવ્યમીરિતમ્ ।

સપશુધાન્યવસ્ત્રાદિતૃણાન્તં ધનસંત્રિકમ્ ॥ ૩૧૪ ॥

રાત્રિએ લોકમાં વ્યવહાર કરવા માટે સોના, રૂપા તથા તાંબા વગેરે
ધાતુના શિકાઓ પડાવ્યા હોય તેનાથી લોકોએ વ્યવહાર કરવો. કોડીથી
લઈને રતનપર્યંત વસ્તુઓ દ્રવ્ય કહેવાય છે; અને પશુ, ધાન્ય, તથા વસ્ત્રથી
લઈને તૃણપર્યંત સર્વ વસ્તુનું નામ ધન ગણાય છે. ૩૫૪

વ્યવહારે ચાધિકૃતં સ્વર્ણાદ્યં મૂલ્યતામિયાત્ ॥ ૩૧૫ ॥

વ્યાપાર માટે તૈયાર કરેલી સુવર્ણ આદિક ધાતુઓ કિંમતના રૂપને
પામે છે. ૩૫૫

કારણાદિસમાયોગાત્પદાર્થસ્તુ ભવેદ્ભુવિ ।

યેન વ્યયેન સંસિદ્ધસ્તદ્વ્યયસ્તસ્ય મૂલ્યકમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

પૃથ્વી ઉપર ભિન્નભિન્ન કારણને લઈને પદાર્થો તૈયાર કરવામાં આવે છે,
તેમાં જે ખર્ચથી જે પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે તે ખર્ચને તે પદાર્થની કિંમત
ગણવી. ૩૫૬

સુલભાસુલભત્વાચ્ચાગુણત્વગુણસંશ્રયૈઃ ।

યથાકામાત્પદાર્થાનામર્થ હીનાધિકં ભવેત્ ॥ ૩૧૭ ॥

પદાર્થના સુલભપણને લીધે, દુર્લભપણને લીધે, ઉત્તમપણને લીધે તથા
કનિષ્ઠપણને લીધે પદાર્થની ઈચ્છાનુસાર ઓછી વધતી કિંમત હોય છે, ૩૫૭

ન હીનં મણિધાતૂનાં ક્વચિન્મૂલ્યં પ્રકલ્પયેત્ ।

મૂલ્યમ્હાનિસ્તુ ચૈતેષાં રાજદૌષ્ટ્યેભ જાયતે ॥ ૩૧૮ ॥

રાનએ મહિયોની તથા સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓની કોઈ વાર હલકી કિંમતો રાખવી નહીં; કારણ કે રાનની દુષ્ટતાથી માણેક અને સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓની ઓછી કિંમત થાય છે-માટે રાનએ તે પ્રમાણે ગેરવ્યવસ્થા કરવી નહીં. ૩૫૮

લોખપત્ર લખવાની રીત.

ઘોર્દે ચતુર્ભાગભૂતપત્રે તિર્યગ્ગતાવલિઃ ।

ત્ર્યંશગામ્યન્તરગતા ચાર્દ્વગા પાદગાપિ વા ।

કાર્ગ્યા વ્યાપકવ્યાપ્યાનાં લેખને પદસંજ્ઞિકા ॥ ૩૫૯ ॥

મુખ્ય વિષય તથા પેટા વિષય-લખવા માટે મોટા કાગળના ચાર હાંસીયા પાડીને, ડાબી જમણી બાજુના ત્રીજા અંતર ભાગમાં, અર્ધ ભાગમાં તથા ચોથા ભાગમાં વાંકી પદની પંક્તિયો લખવી. ૩૫૯

શ્રેષ્ઠામ્યન્તરગા તાસુ વામતઃ ત્ર્યંશગાપ્યનુ ।

દક્ષત્ર્યંશગતા ચાનુ હ્યર્દ્વગા પાદગા તતઃ ॥ ૩૬૦ ॥

ઉપર જણાવેલી ત્રણ પ્રકારની પદપંક્તિઓમાં, ડાબી બાજુ તરફ મધ્યમ ભાગમાં-ત્રીજા અંશથી લખેલી પદપંક્તિ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, જમણી બાજુના ત્રીજા અંશથી લખેલી પદપંક્તિ તે કરતાં ઉતરતી ગણાય છે, બરાબર અર્ધ ભાગમાં લખેલી પદપંક્તિ તે કરતાં ઉતરતી અને તે કરતાં છેવટ ચોથા અંશમાં લખેલી પદપંક્તિ ઉતરતી ગણાય છે. ૩૬૦

સ્વમ્યન્તરે સ્વમેદાઃ સ્યુઃ સદ્દશાઃ સદ્દશે પદે ।

સ્વારમ્ભપૂર્તિસદ્દશે પદગે સ્તઃ સદૈવ હિ ॥ ૩૬૧ ॥

સુંદર ભાગ ઉપર નામ તથા ક્રીયાપદવાળાં પદો લખવાં, જેમાં અક્ષરો એક સરખા અને એક આકારના લખવા-ઉંચા નિંચા તથા ભિન્ન ભિન્નના લખેલા જણાય નહીં તેમ લખવા અને તે પત્રના બંને ભાગો વિષયના આરંભથી લઈને વિષય પૂર્ણ થાય તેવા હમેશાં હોવા જોઈએ. ૩૬૧

રાજા સ્વલેખ્યચિન્હં તું યથાભિલષિતં તથા ।

લેખાનુપૂર્વં કુર્ગ્યાદ્ધિ દૃષ્ટ્વા લેખ્યં વિચાર્યં ચ ॥ ૩૬૨ ॥

રાનએ લખાણ તરફ દૃષ્ટિ કરી તેમાં લખેલી બાબતનો સારી પેટ વિચાર કરવો. અને પછી તે લેખના પ્રમાણમાં ઇચ્છાનુસાર તે લેખ ઉપર ચોતાના નામની સહી કરવી. ૩૬૨

મન્ત્રી ચ પ્રાહ્વિવાકશ્ચ પण्डितो दूतसंज्ञकः ।

સ્વાવિરુદ્ધં લેખ્યમિદં લિખેયુઃ પ્રથમં ત્વિમે ॥ ૩૬૩ ॥

મંત્રી, (ન્યાયધીશ) પ્રાઠ-વિવાહ, પંડિત અને દૂતે પ્રથમ-આ લેખ અમને અનુકૂળ છે'-એવી તેના ઉપર સંમતિ કરવી. ૩૬૩

અમાત્ય: સાધુ લિખનમસ્યેતતપ્રાગ્લિખેદયમ્ ।

સમ્યગ્વિચારિતામિતિ સુમન્ત્રો વિલિખેત્તત: ॥ ૩૬૪ ॥

ત્યાર પછી અમાત્યે 'આ લેખ સત્ય છે,' એવી તેના ઉપર સંમતિ કરવી. ત્યાર પછી સુમન્ત્રે, 'આ લખાણને સારી રીતે તપાસ્યું છે' એવી તેના ઉપર સંમતિ કરવી. ૩૬૪

સયં યથાર્થમિતિ ચ પ્રધાનશ્ચ લિખેત્સ્વયમ્ ।

અઙ્ગીકર્તુ યોગ્યમિતિ તત: પ્રતિનિધિલિખેત્ ॥ ૩૬૫ ॥

ત્યાર પછી પ્રધાને પોતે-આ લખાણ યથાર્થ અને ખરૂં છે'-એવી સંમતિ કરવી. ત્યાર પછી પ્રતિનિધિએ-આ લખાણ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે'-એવી સંમતિ કરવી. ૩૬૫

અઙ્ગીકર્તવ્યમિતિ ચ યુવરાજો લિખેત્સ્વયમ્ ।

લેખ્યં સ્વાભિમતં ચૈતદ્વિલિખેચ્ચ પુરોહિત: ॥ ૩૬૬ ॥

ત્યાર પછી યુવરાજે પોતે આ લખાણ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે એવી સંમતિ કરવી; અને પુરોહિતે આ લેખ 'મને મળતો છે' એવી સંમતિ કરવી. ૩૬૬

સ્વસ્વમુદ્રાચિન્હિતં ચ લેખ્યાન્તે કુર્યૈરેવ હિ ।

અઙ્ગીકૃતમિતિ લિખેન્મુદ્રયેચ્ચ તતો નૃપ: ॥ ૩૬૭ ॥

મંત્રિ વગેરે સઘળાએ તે લેખને છેડે પોતપોતાની સંમતિ કરી પોતપોતાની મુદ્રા-મહોર મારવી. ત્યાર પછી રાજાએ આ લેખ અંગીકાર કર્યો છે એવી સંમતિ કરીને તેના ઉપર પોતાની મુદ્રા-મહોર મારવી. ૩૬૭

કાર્યાન્તરસ્યાકુલત્વાત્સમ્યગ્દ્રષ્ટું ન શક્યતે ।

યુવારાજાદિભિર્લેખ્યં તદનેન ચ દર્શિતમ્ ॥ ૩૬૮ ॥

યુવરાજ આદિ ખીભ કામમાં રોકાણને લીધે જે લેખને બરાબર તપાસી શકે નહીં; તે તેણે આ લખાણને અમુક મનુષ્ય પાસે સારી રીતે જોવરાખ્યું છે, એમ લખીને તેના ઉપર પોતપોતાની સહીથો કરવી. ૩૬૮

સમુદ્રં વિલિખેયુર્વે સર્વે મન્ત્રિગણાસ્તત: ।

રાજા દૃષ્ટમિતિ લિખેદ્વાક્સમ્યગ્દર્શનાક્ષમ: ॥ ૩૬૯ ॥

ત્યાર પછી સઘળા મંત્રિયોએ લખાણ કરીને તેના ઉપર પોતપોતાની મહોર મારવી. પછી રાજાએ તે લખાણ જોઈ જુઠું. રાજાને તે જોવાનો સમય ન હોય તે તેણે લખણ કે મેં આ લેખ તુરત જોયો છે. ૩૬૯

આયમાદૌ લિખેત્સમ્યગ્વ્યયં પશ્ચાત્તથાગતમ્ ।

વામે વાયં વ્યયં દક્ષે પત્રભાગે ચ લેખયેત્ ॥ ૩૭૦ ॥

પ્રથમ સમગ્ર આવક લખવી અને પછી ઉપર પ્રમાણે સમગ્ર ખર્ચ લખવો. પત્રના ડાબા ભાગ ઉપરજ આવક લખવી અને જમણા ભાગ ઉપર ખર્ચ લખવો. ૩૭૦

યત્રોભૌ વ્યાપકવ્યાપ્યૌ વામોર્ધ્વભાગગૌ ક્રમાત્ ।

આધારાધેયરૂપૌ વા કાલાર્થં ગણિતં હિ તત્ ॥ ૩૭૧ ॥

ત્યાં આગળ વ્યાપક અને વ્યાપ્ય વિષય, અથવા તેો આધાર અને આધેય વિષય લખવાનો હોય ત્યાં પત્રની ડાબી બાજુ ઉપર ક્રમવાર ઉપરના ભાગમાં પ્રથમ વ્યાપક અથવા તેો આધાર અને નિચે વ્યાપ્ય અથવા આધેય વિષયો લખવા. આ સર્વ લખવાનું કારણ અમુક સંમયના જ્ઞાનને માટે સમજવું. ૩૭૧

અધોઽધશ્ચ ક્રમાત્ત્ર વ્યાપકં વામતો લિખેત્ ।

વ્યાપ્યાનાં મૂલ્યમાનાદિ તત્પઙ્ક્તયાં વિનિવશયેત્ ॥ ૩૭૨ ॥

પત્રના ડાબા ભાગ ઉપર ક્રમવાર નિચે નિચે વ્યાપક વિષય લખવો અને વ્યાપ્ય વિષયો તથા તેની કિંમત અને માપ વ્યાપ્ય વિષયની પંક્તિ-યોમાં લખવાં. ૩૭૨

ઊર્ધ્વગાનાં તુ ગણિતમધઃ પઙ્ક્તયાં પ્રજાયતે ।

યત્રોભૌ વ્યાપકવ્યાપ્યૌ વ્યાપકત્વેન સંસ્થિતૌ ॥ ૩૭૩ ॥

જે લેખમાં વ્યાપક અને વ્યાપ્ય બન્ને વિષય વ્યાપકરૂપેજ રહેલા હોય ત્યાં આગળ ઉપરની રકમોનું ગણિત નિચેની પંક્તિમાં થાયજે. ૩૭૩

વ્યાપકં बहुवृत्तित्वं व्याप्यं स्यान्न्यूनवृत्तिकम् ।

વ્યાપ્યાશ્વાવયવાઃ પ્રોક્તા વ્યાપકોઽવયવી સ્મૃતઃ ॥ ૩૭૪ ॥

ધણામાં રહે તે વ્યાપક કહેવાય, અને થોડામાં રહે તે વ્યાપ્ય કહેવાય. વ્યાપ્ય વસ્તુએને અવયવ નહીવા અને વ્યાપક વસ્તુને અવયવી નહીવો. ૩૭૪

सजातीनां च लिखनं कुर्याच्च समुदायतः ।

यथाप्राप्तं तु लिखनमाद्यन्तसमुदायतः ॥ ૩૭૫ ॥

એક જાતના વિષયોને સમુદાયથી એક સાથે લખવા. તે થયાક્રમ આદિથી લખીને અંતપર્યંત એક સમુદાયે લખવું. ૩૭૫

व्यापकाश्च पदार्था वा यत्र सन्ति स्थलानि हि

व्याप्यमायव्ययं तत्र कुर्यात्कालेन सर्वदा ॥ ૩૭૬ ॥

વ્યાપકાશ્ચ પદાર્થો વા યત્ર સન્તિ સ્થલાનિ હિ વ્યાપ્યમાયવ્યયં તત્ર કુર્યાત્કાલેન સર્વદા ॥ ૩૭૬ ॥

ન્યાં આગળ પદાર્થો અથવા તે સ્થળ વ્યાપક હોય ત્યાં આગળ હંમેશાં કાળવડે આયને અને વ્યયને વ્યાખ્ય કરવા. ૩૭૬

स्थानटिप्पानिका चैषा ततोऽन्यत्सङ्घटिप्पनम् ।

વિશિષ્ટસંજ્ઞિતં તત્ર વ્યાપકં લેખ્યમાષિતમ્ ॥ ૩૭૭ ॥

આ સર્વ લેખને સ્થાનટિપ્પણી કહે છે અને તે શિવાયની બીજી સંઘટિપ્પણી ગણાય છે. સંઘટિપ્પણીના લેખમાં કહેલો વ્યાપક વિષય વિશિષ્ટ (સુખ્ય)ના નામથી ઓળખાય છે. ૩૭૭

आयाः कति व्ययाः कस्य शेषं द्रव्यस्य चास्ति वै ।

વિશિષ્ટસંજ્ઞકૈરેષાં સંવિજ્ઞાનં પ્રજાયતે ॥ ૩૭૮ ॥

કેટલી આવક છે, કેટલો ખર્ચ છે, કયો પદાર્થ બાકી રહ્યો છે, આ સર્વનું જ્ઞાન વિશિષ્ટ લેખ ઉપરથી થાય છે. ૩૭૮

आदौ लेख्यं यथा प्राप्तं पश्चात्तद्गणितं लिखेत् ।

યથા દ્રવ્યં ચ સ્થાનં ચાધિકસંજ્ઞં ચ ટિપ્પનેઃ ॥ ૩૭૯ ॥

પ્રથમ જે વસ્તુ મળી હોય તે લખવી. ત્યાર પછી તેની સંખ્યા લખવી. ત્યાર પછી વિસ્તારપૂર્વક દ્રવ્યનું સ્વરૂપ, દ્રવ્ય આવવાનું સ્થાનક અને તેનું વિશેષ નામ લખવું. ૩૭૯

शेषायव्ययविज्ञानं क्रमालेख्यैः प्रजायते ।

સ્થલાયવ્યયવિજ્ઞાનં વ્યાપકં સ્થલતો ભવેત્ ॥ ૩૮૦ ॥

વિશિષ્ટ લેખ ઉપરથી ક્રમવાર શેષ આવક અને ખર્ચનું જ્ઞાન થાય છે; અને સ્થાનટિપ્પણી ઉપરથી બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્થળોનાંથી થતી આવકનું તથા ખર્ચનું જ્ઞાન થાય છે. ૩૮૦

पदार्थस्य स्थलानि स्युः पदार्थाश्च स्थलस्य तु ।

વ્યાપ્યાસ્તિથ્યાદયશ્વાપિ યથેષ્ટા લેખને નૃણામ્ ॥ ૩૮૧ ॥

કોઈવાર પદાર્થ વ્યાપક હોય છે અને સ્થળો વ્યાખ્ય હોય છે તથા કોઈવાર સ્થળ વ્યાપક હોય છે અને પદાર્થો વ્યાખ્ય હોય છે. તેમજ તિથિયો પણ કોઈવાર વ્યાપક અને કોઈવાર વ્યાખ્ય હોય છે માટે લેખ-કોષ્ટ્રે રીત પ્રમાણે ઈચ્છાનુસાર લખવું. ૩૮૧

निश्चितान्यस्वामिकाद्या आया ये इतरान्तगाः ।

વિશિષ્ટસંજ્ઞિકા યે ચ પુનરાવર્તકાદયઃ ।

પાશ્ચ પરલેખાન્તા અન્તિમવ્યાપકાશ્ચ તે ॥ ૩૮૨ ॥

જેના ખીબ રવામી ઠરેલા હોય એવી આવકો અને ખીબની પાસે જનારાં નાણાંની આવકો તથા વિશેષ નામધારી પુનરાવર્ત આદિક વ્યય—આ ખન્ને લેખની અંતે ખીબના હસ્તાક્ષરો હોય છે અને તે લેખ છેવટમાં અહીં વિસ્તારવાળા હોય છે. ૩૮૨

इच्छया ताडितं कृत्वादौ प्रमाणफलं ततः ।

प्रमाणभक्तं तल्लब्धं भवेदिच्छाफलं नृणाम् ॥ ३८३ ॥

* ત્રૈરાશિકમાં ત્રણ રકમ હોય છે; પ્રમાણ, ઈચ્છા અને પ્રમાણ કૃણ. આ ત્રણ રકમ ઉપરથી ચોથી રકમ ઠાઠવામાં આવે છે. જેમ કે—ત્રણ રૂપીયાની દશ કેરી તો છ રૂપીયાની કેટલી? આમાં ત્રણ રૂપીયા પ્રમાણ, દશ કેરી પ્રમાણ કૃણ અને છ રૂપીયા ઈચ્છા ગણાય છે. પ્રથમ ઈચ્છા રકમે પ્રમાણ કૃણને ગુણીને જે જવાબ આવે તેને પ્રમાણ રકમે ભાગી નાખવે એટલે મનુષ્યોનું ઈચ્છા કૃણ (ધારેલો જવાબ) આવશે. ૩૮૩

* ભાસ્કરાચાર્યે લીલાવતીના ત્રિરાશિક પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે

प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः फलमन्यजातिः ।

मध्ये तदिच्छाहतमाद्यदृत्स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्वલોમે ॥ ૪૬ ॥

પ્રમાણ તથા ઈચ્છા એક જાતની રકમ હોય છે—જે આદિ અને અંતમાં મૂકવી; અને કૃણ ખીબ જાતની રકમ છે તેને મધ્ય ભાગમાં મૂકવી. ઈચ્છા રકમે કૃણને ગુણીને પ્રમાણ રકમે ભાગી નાખવી—જેથી ઈચ્છા કૃણ આવશે. તથા વિલોમ ત્રિરાશિને વિપરીત રીતે ગણવી. ૪૬

ઉદાહરણ.

कुंकुमस्य सदलं पलद्वयं निष्कसप्तमलवैस्त्रिभिर्घदि ।

प्राप्यते सपदि मे वणिगवर ब्रूहि निष्कनवकेन तत्कियत् ॥ ૪૭ ॥

હું શ્રેષ્ઠવાણિયા! જે ૩ પળ કુંકુમ ૩ નિષ્કમાં આવી શકે તો ૬ નિષ્કનું કેટલું કુંકુમ આવે તે મને જાહેર કર. ઉત્તર—૫૨ પળ કુંકુમ આવે. ૪૭

વ્યસ્ત ત્રૈરાશિકનું લક્ષણ

इच्छावृद्धौ फले न्हासो, न्हासे वृद्धिः फलस्य तु ।

व्यस्तं त्रैराशिकं तत्र, ह्यैयं गणितकोविदैः ॥ ૫૦ ॥

ઈચ્છા રકમ ઝાટી હોય; અને કૃણની રકમ નાની હોય અથવા તે હાસમાં કૃણની વૃદ્ધિ હોય ત્યાં આગળ મણિત કુશળ પુરુષોએ વ્યસ્ત ત્રૈરાશિક ગણાવી. જેમકે—

प्राप्नोति चेत्योडशवत्सरा स्त्री, द्वात्रिंशतं विंशतिवत्सरा किम् ।

द्विधूर्वहो निष्कचतुष्कमुक्षाः प्राप्नोति धूःषट्कवहस्तदा किम् ॥ ૫૨ ॥

સોળ વર્ષની સ્ત્રી બત્રીસ નિષ્કમાં આવે તો વિંશ વર્ષની સ્ત્રીના કેટલા પડે? જે વર્ષે ખેડાયેલો બળદ ચાર નિષ્કમાં આવે છે તો છ વર્ષે ખેડાયેલો બળદ નિષ્કમાં આવે? ૧૬+૩૨ ૨૦—૨૫× ૨×૪+૬—૧૩

સમાસતો લેખ્યમુક્તં સર્વેષાં સ્મૃતિસાધનમ્ ॥ ૩૮૪ ॥
(આ પ્રમાણે) સર્વ લોકોને યાદદાસ્તના સાધનભૂત લેખ દુકમાં કહ્યો. ૩૮૪

કોષ્ટકો.

ગુઞ્જા માષસ્તથા કર્ષઃ પદાર્થઃ પ્રસ્થ એવ હિ ।

યથોત્તરા દશગુણાઃ પઞ્ચ પ્રસ્થસ્ય ચાઢકાઃ ॥ ૩૮૫ ॥

ગુંજ, માષ, કર્ષ, પદાર્થ, તથા પ્રસ્થ, આમાંના એક એકને ઉત્તરોત્તર દશ ગણા અધિક નહીંવા. અર્થાત્ દશ ગુંજનો એક માસો, દશ માષાનો એક કર્ષ, દશ કર્ષનો એક પદાર્થ, અને દશ પદાર્થનો એક પ્રસ્થ તથા પાંચ પ્રસ્થનો એક આઠક (માપ વિશેષ) નહીંવા.

તતશ્ચાષ્ટાઢકઃ પ્રોક્તો હર્મણસ્તે તુ વિંશતિઃ ।

સ્વારિકા સ્યાદ્વિચતે તદ્દેશે દેશે પ્રમાણકમ્ ॥ ૩૮૬ ॥

આઠ આઠકનો એક અર્મણ, અને વિશ અર્મણની એક ખારી યાય છે. તે માપ દેશ દેશમાં ભિન્નભિન્ન હોય છે. ૩૮૬

પઞ્ચાંગુલાવટં પાત્રં ચતુરંગુલવિસ્તૃતમ્ ।

પ્રસ્થપાદં તુ તજ્ઞેયં પરિમાણે સદા બુધૈઃ ॥ ૩૮૭ ॥

વિદ્વાનોએ પાંચ આંગળ લાખાં અને ચાર આંગળ પોહોળાં પાત્રને સદા માપમાં એક પ્રસ્થનો ચોથો ભાગ નહીંવું. ૩૮૭

ઝઘ્વાંઙ્ક્રશ્ચ યથાસંજ્ઞસ્તદધસ્થાશ્ચ વામગાઃ ।

ક્રમાત્સ્વદશગુણિતાઃ પરાધાન્તાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૩૮૮ ॥

ઉપરની બાબુએ સંજ્ઞા અનુસાર અંક માંડવો અને તેની નિચે ડાબી બાબુ તરફ બીજા અંકો માંડવા. ત્યાર પછી આરંભના અંકથી ક્રમવાર દશકે દશકે ગુણતાં પરાધર્મપર્યંત અંક આવે છે. ૩૮૮

ન કર્તુ શક્યતે સંખ્યાસંજ્ઞા કાલસ્ય દુર્ગમાત્ ।

બ્રહ્મણો દ્વિપરાઢ્ઠં તુ આયુરુક્તં મનોષિભિઃ ॥ ૩૮૯ ॥

કાળ અનંત છે તેથી તેની 'અમુક સંખ્યા છે,' એમ નામ પાડી શકાતું નથી. માટે વિદ્વાનોએ બ્રહ્માનું આયુષ્ય બે પરાધર્મનું કહ્યું છે. ૩૮૯

૧૦ ગુંજનો	૧ માષ.	૧૦ પદાર્થનો	૧ પ્રસ્થ.	૮ આઠકનો	૧ અર્મણ.
૧ માસાનો	૧ કર્ષ.	૫ પ્રસ્થનો	૧ આઠક.	૨૦ અર્મણની	૧ ખારી.
૧ ડેના	૧ પદાર્થ.				

एको दश शतं चैव सहस्रं चायुतं क्रमात् ।

नियुतं प्रयुतं कोटिरर्बुदं चान्नखर्वकौ ।

निखर्वपद्मशंखाब्जिमध्यमान्तपरार्द्रकाः ॥ ३९० ॥

૧ એક	૭ દશ લાખ	૧૩ પદ્મ	
૨ દશ	૮ કરોડ	૧૪ શંખ	
૩ સો	૯ દશ કરોડ	૧૫ અબ્જ	
૪ હજાર	૧૦ અબ્જ	૧૬ મધ્યમ	
૫ દશ હજાર	૧૧ ખર્વ	૧૭ અંત	
૬ લાખ	૧૨ નિખર્વ	૧૮ પરાધ્ધ	૩૯૦

કાલમાનં ત્રિધા જ્ઞેયં ચાદ્રં સૌરં ચ સાવનમ્ ।

ભૃતિદાને સદા સૌરં ચાદ્રં કૌસીદવૃદ્ધિષુ ।

કરુપયેત્સાવનં નિશં દિનભૃત્યેઽવધૌ સદા ॥ ૩૯૧ ॥

ચાંદ્ર, સૌર તથા સાવન આવાં કાળનાં ત્રણ પ્રકારનાં માન છે. નિત્ય માસિક પગાર-આપવામાં સૌર માન લેવું, વ્યાજ વધારવામાં ચાંદ્રમાન લેવું તથા નિત્ય (રોજ)નો પગાર આપવામાં તથા અવધિ પ્રમાણે પગાર આપવામાં સાવનમાન લેવું. ૩૯૧

कार्यमाना कालमाना कार्यकालमितिस्त्रिधा ।

भृतिरुक्ता तु तद्विज्ञैः सा देया भाषिता यथा ॥ ३९२ ॥

પંડિતોએ કાર્યના પ્રમાણમાં, કાળના પ્રમાણમાં, તથા કાર્ય કાળના પ્રમાણમાં એમ ત્રણ પ્રકારે યોગ્ય પગાર આપવો કહ્યો છે; માટે કહેવા પ્રમાણે પગાર આપવો. ૩૯૨

अयं भारस्त्वया तत्र स्थाप्यस्त्वेतावतीं भृतिम् ।

दास्यामि कार्यमाना सा कीर्तिता तन्निदिशकैः ॥ ३९३ ॥

‘તારે અહીંથી આ ભાર ઉપાડીને ત્યાં સુધી મૂકી આવવો, હું, તને તેની મજૂરીના આટલા પૈસા આપીશ.’ આ પ્રમાણે પરસ્પર જે ઠરાવ કરવો તેને વિદ્વાનો કાર્યપ્રમાણ કહે છે. ૩૯૩

वत्सरे वत्सरे वापि मासि मासि दिने दिने ।

एतावतीं भृतिं तेऽहं दास्यामीति च कालिका ॥ ३९४ ॥

‘દરવર્ષે, દરમહિને કે દરરોજ કામના બદલામાં ‘હું તુને આટલો આપીશ,’ એવો ઠરાવ કરવો તેને કાળ પ્રમાણ કહે છે. ૩૯૪

एतावता कार्यमिदं कालेनापि त्वया कृतम् ।

भृतिमेतावतीं दास्ये कार्यकालमिता च सा ॥ ૩૯૫ ॥

‘તું’ જે આટલા સમયમાં આટલું કામ કરીશ તો હું તને આટલો પગાર આપીશ,’ આવા ઠરાવ કરવો તેને કાર્યકાળ પ્રમાણ કહે છે. ૩૯૫

પગારનો વિચાર.

न कुर्याद्भृतिलोपं तु तथा भृतिविलम्बनम् ।

કોઈનો પણ પગાર કાપવો નહીં તથા પગાર આપવામાં વિલંબ કરવો નહીં, પણ તુરત આપવો.

अवश्योप्यभरणं भृतिर्मध्या प्रकीर्तिता ॥ ૩૯૬ ॥

परिपोष्या भृतिः श्रेष्ठा समान्नाच्छादनार्थिका ।

भवेदेकस्य भरणं यथा सा हीनसंज्ञिका ॥ ૩૯૭ ॥

અવશ્ય પોષણ કરવા યોગ્ય માતાપિતા વગેરે મુરખી વર્ગનું જે પગારમાંથી પોષણ થતું હોય તે પગાર મધ્યમ ગણાય છે, જે પગારમાંથી સાધારણ ખીલ મનુષ્યોનું પોષણ પણ થતું હોય તે પગાર શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, અને જે પગારમાંથી માત્ર અન્ન તથા વસ્ત્રનો ખર્ચ નિકળતો હોય તે પગાર સામાન્ય ગણાય છે અને જેમાંથી માત્ર એક મનુષ્યનું પોષણ થાય છે તે પગાર હીન કહેવાય છે. ૩૯૬-૩૯૭

यथा यथा तु गुणवान्भृतकस्तद्भृतिस्तथा ।

संयोज्या तु प्रयत्नेन नृपेणात्महिताय वै ॥ ૩૯૮ ॥

નોકરો જેમ જેમ ગુણશાળી હોય તેમ તેમ રાજાએ પોતાના હિત માટે તેના ગુણના પ્રમાણમાં તેઓને પગાર આપવો. ૩૯૮

अवश्योप्यवर्गस्य भरणं भृतकाद्भवेत् ।

तथा भृतिस्तुसंयोज्या तद्योग्यभृतकाय वै ॥ ૩૯૯ ॥

જે પગારમાંથી અવશ્ય પોષણ કરવા યોગ્ય માતાપિતા વગેરેનું પોષણ થઈ શકે તેટલો પગાર રાજાએ સેવકને યોગ્યતા (જેઈ) આપવો; -જેથી તેને અધિક મેળવવા માટે ચોરી કરવી પડે નહીં. ૩૯૯

ये भृत्या हीनभृतिकाः शस्त्रवस्ते स्वयं कृताः ।

परस्य साधकास्ते तु छिद्रकोशप्रजाहराः ॥ ૪૦૦ ॥

રાજા, અધિકારીઓને ટુંકા પગારમાં રાખીને પોતાના શત્રુઓ કરે છે; કારણકે ટુંક પગારવાળા સેવકો રાજાનું કામ છોડી ખીલનું કામ કરે છે,

રામનાં છિદ્રો ભુવે છે, રામ્યમાંથી ધન હરે છે તથા ધન માટે પ્રભને દુઃખી કરે છે. ૪૦૦

અન્નાચ્છાદનમાત્રા હિ ભૂતિઃ શૂદ્ધાદિષુ સ્મૃતા ।

તત્પાપમાગન્યથા સ્યાત્પોષકો માંસમોજિષુ ॥ ૪૦૧ ॥

માંસ ભોજન કરનારી શૂદ્ધ આદિક નીચ ભતીને અન્ન વસ્ત્ર જેટલોજ પગાર આપવો કહ્યો છે. જે રામ નીચ ભતિને અન્ન વસ્ત્ર કરતાં વિશેષ પગાર આપીને તેનું પોષણ કરે છે તે રામ તેઓનાં પાતકનો ભાગી થાય છે. ૪૦૧

યદ્વાહ્યોનાપહતં ધનં તત્પરલોકદમ્ ।

શૂદ્ધાય દત્તમાપિ યન્નરકાયૈવ કેવલમ્ ॥ ૪૦૨ ॥

જે ધન બ્રાહ્મણ ચોરી ભય છે તે ધન પણ પરલોક આપે છે; પરંતુ હાથથી શૂદ્ધને દાન તરિકે આપેલું ધન પણ કેવળ નરકજ આપનારું થઈ પડે છે. ૪૦૨

મન્દો મધ્યસ્તથા શીઘ્રસ્ત્રિવિધો મૃત્યુ ઉચ્યતે ।

સમા મધ્યા ચ શ્રેષ્ઠા ચ મૃતિસ્તેષાં ક્રમાત્મૃતા ॥ ૪૦૩ ॥

મંદ, મધ્યમસર અને શીઘ્ર, આવા ત્રણ ભતના અનુચર કહેવાય છે. માટે તેઓને ગુણાનુસાર કનિષ્ઠ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ પગાર આપવો કહ્યો છે. ૪૦૩

મૃત્યાનાં ગૃહકૃત્યાર્થં દિવા યામં સમુત્સૃજેત્ ।

નિશિ યામત્રયં નિત્યં દિનમૃત્યેડર્દ્યામકમ્ ॥ ૪૦૪ ॥

આખો દિવસ ચાકરી કરનારા નોકરને તેના ઘરકામ માટે નિરંતર દિવસમાં એક પ્રહરની રામ આપવી. અને રાત્રે ત્રણ પ્રહરની રામ આપવી; અને દિવસની ચાકરી કરનારને દિવસમાં અર્ધ પ્રહરની છુટી આપવી. ૪૦૪

તેમ્યઃ કાર્યં કારયીત હ્યુત્સવાદૈર્વિના નૃપઃ ।

અયાવશ્યં તૃત્સવેઽપિ હિત્વા શ્રાદ્ધદિનં સદા ॥ ૪૦૫ ॥

રામએ ઉત્સવોના દિવસોમાં નોકરોને છુટી આપવી; અને ખીલ દિવસોમાં તેઓની પાસેથી કામ લેવું; અને અત્યાવશ્યક કાર્ય હોય તો પણ શ્રાદ્ધના દિવસમાં તો કામ લેવુંજ નહીં; પરંતુ ઉત્સવોના દિવસમાં કામ લેવું. ૪૦૫

પાદહીનાં મૃતિ ત્વાર્તે દદ્યાત્ત્રૈમાસિકીં તતઃ

પચ્ચવત્સરમૃત્યે તુ ન્યૂનાધિક્યં યથા તથા ॥ ૪૦૬ ॥

पांय वर्षनेो ळुनेो नोकर थोडा द्विवस मांहेो पडे तो तेना पगार-
मांथी ऐक अतुर्थीश कापीने आकीनेो पगार तेने आपवेो; ते ने ऐक
वर्ष सुधी मांहेो रहे तो तेने त्रलु मासनेो पगार-ऐक अतुर्थीश कापीने
आपवेो; परंतु मंद्वाडना प्रमाळुमां तेने आछा वधतो पगार आपवेो. ४०६

षाण्मासिकां तु दीर्घांते तदूर्ध्वं न च कल्पयेत् ।

नैव पक्षार्द्धमार्तस्य हातव्याल्पापि वै भृतिः ॥ ४०७ ॥

ऐक वर्ष करतं वधारे वषत मांहेो रहे तो तेने छ महीनानेो पगार
आपवेो अने ते करतां विशेष मांहेो रहे तो तेने पगार आपवेो
नहीं; पलु मळिनामां (ऐक) अडवाडीयुं मांहेो रहे तो तेनेो थोडो पगार
पलु कापवेो नहीं. ४०७

संवत्सरोपितस्यापि ग्राह्यः प्रतिनिधिस्ततः ।

सुमहद्गुणिनं त्वार्त्तं भृत्यर्द्धं कल्पयेत्सदा ॥ ४०८ ॥

मढा गुणवत नोकर ऐक वर्ष सुधी मांहेो रहे तो तेनी पारसेथी
प्रतिनिधि मांथी खेवेो अने नित्य ळुना नोकरना पगारमांथी अर्ध पगार
नवीन याकरने आपवेो अने अर्धपगार जीभार पडला नोकरने
भोड्वापवेो. ४०८

सेवां विना नृपः पक्षं दद्याद्भृत्याय वत्सरे ॥ ४०९ ॥

रान्नेे वर्षमां नोकरने पंढर द्विवस अडते पगारे रान आपवी. ४०९

चत्वारिंशत्समा नीताः सेवया येन वै नृपः ।

ततः सेवां विना तस्मै भृत्यर्द्धं कल्पयेत्सदा ॥ ४१० ॥

यावज्जीवं तु तत्पुत्रेऽक्षमे बाले तदर्द्धकम् ।

भार्यायां वा सुशीलायां कन्यायां वा स्वश्रेयसे ॥ ४११ ॥

ने नोकरे आलीस वर्ष सुधी नोकरी करी होय तेने रान्नेे अवतां
पर्यंत धर ळेडां येनसन तरिके अर्ध पगार आपवेो. तेना भरलु पथी
तेनेो पुत्र कार्य करवा असमर्थ अने आणक होय त्यां सुधी तेने येनसन
तरिके अर्ध पगार आपवेो. पुत्र न होय तो तेनी सुशील स्त्रीने येनसन
तरिके अर्ध पगार यावत अचित आपवेो: अथवा तो तेनी पुत्री, कुमारी
रहे त्यां सुधी तेने अर्ध पगार आपवेो. या प्रमाळे आपवाथी रान्तुं
हत्यालु थाय छे. ४१०-४११

अष्टमांशं पारितोष्यं दद्याद्भृत्याय वत्सरे ।

कार्याष्टमांशं वा दद्यात्कार्यं द्वागधिकं कृतम् ॥ ४१२ ॥

રાજ્યે દરવર્ષે ચાકરને તેના પગારનો એક અષ્ટમાંશ ઈનામ તરિકે આપવો; અને તેમણે મોટું કામ તુરત કરી આપ્યું હોય તો તે કામના એક અષ્ટમાંશ જેટલું ધન તેને ઈનામ તરિકે આપવું. ૪૧૨

સ્વામિકાર્યે વિનષ્ટો યસ્તત્પુત્રે તન્મૃતિ વહેત્ ।

યાવદ્દાલોડન્યથા પુત્રગુણાન્દૃષ્ટ્વા મૃતિ વહેત્ ॥ ૪૧૩ ॥

જે રાજનો કોઈ સેવક રાજના યુદ્ધ વગેરે કામમાં મરણ પામે તો તેનો પુત્ર બાળક હોય ત્યાં સુધી તેના પિતાનો પગાર લેવા કરે. અને જ્યારે તે મોટા થાય ત્યારે રાજ્યે તેના ગુણોની પરીક્ષા કરી તેના પ્રમાણમાં તેને પગાર કરી આપવો. ૪૧૩

પષ્ટાંશં વા ચતુર્થાંશં મૃતેર્મૃત્યસ્ય પાલયેત્ ।

દદ્યાત્તદર્દ્દ મૃત્યાય દ્વિત્રિવર્ષેડાઘિલં તુ વા ॥ ૪૧૪ ॥

નોકર માંદો હોય અથવા તો તેને કંઈ વિપત્તિનો સમય આવ્યો હોય ત્યારે રાજ્યે તેને તેના પગારનો એક પષ્ટાંશ અથવા તો એક ચતુર્થાંશ આપવો. પરંતુ તે જે ત્રણ વર્ષ પર્યંત માંદો રહે તો તેને તેનો અર્ધ પગાર આપવો અથવા તો આખો પગાર આપવો; પરંતુ (એ પગાર) ગુણી નિર્ગુણીનો વિચાર કર્યા પછી આપવો. ૪૧૪

વાકપારુષ્યાન્ન્યૂનમૃત્યા સ્વામી પ્રબલદણ્ડતઃ ।

મૃત્યં પ્રશિક્ષયેન્નિત્યં શત્રુત્વં ત્વપમાનતઃ ॥ ૪૧૫ ॥

રાજ ગાળો દઈને, તિરસ્કાર કરીને, પગાર કાપીને, ભયંકર શિક્ષા કરીને અથવા અપમાન કરીને પોતાના સેવકને નિરંતર શત્રુતા શિખવે છે. ૪૧૫

મૃતિદાનેન સન્તુષ્ટા માનેન પરિવર્ધિતાઃ ।

સાન્તિવતા મૃદુવાચા યે ન ત્યજન્ત્યાધિર્ષં હિ તે ॥ ૪૧૬ ॥

રાજ જે સેવકોને પગાર આપીને સંતુષ્ટ કરે છે, માન આપીને વધારે છે, તથા મૃદુવાણી કહીને શાંત કરે છે, તે સેવકો કોઈ દિવસ રાજનો ત્યાગ કરતા નથી. ૪૧૬

અધમા ધનમિચ્છન્તિ ધનમાનો તુ મધ્યમાઃ ।

ઉત્તમા માનમિચ્છન્તિ માનો હિ મહતાં ધનમ્ ॥ ૪૧૭ ॥

કનિષ્ઠ વર્ગનાં મનુષ્યો ધનની આશા કરે છે, મધ્યમ-વર્ગનાં મનુષ્યો માન અને ધન બંનેની આશા કરે છે પણ ઉત્તમ વર્ગનાં મનુષ્યો માત્ર માનની આશા કરે છે; કારણકે માન એજ મોટા પુરુષોનું ધન છે. ૪૧૭

यथागुणान्स्वभृत्यांश्च प्रजाः संरञ्जयेन्नृपः ।

शाखाप्रदानतः कांश्चिदपरान्फलदानतः ॥ ४१८ ॥

अन्यान्सुचक्षुषा हास्यैस्तथा कोमलया गिरा ।

सुमोजनैः सुवसनैस्ताम्बूलैश्च धनैरपि ॥ ४१९ ॥

कांश्चित्सुकुशलप्रश्नैराधिकारप्रदानतः ।

वाहनानां प्रदानेन योग्याभरणदानतः ॥ ४२० ॥

छत्रातपत्रचमरदीपिकानां प्रदानतः ।

क्षमया प्रणिपातेन मानेनाभिगमेन च ॥ ४२१ ॥

सत्कारेण च ज्ञानेन ह्यादरेण शमेन च ।

प्रेम्णा समीपवासेन स्वार्धासनप्रदानतः ।

सम्पूर्णासनदानेन स्तुत्योपकारकीर्तनात् ॥ ४२२ ॥

राज्ये पोतानी प्रजने तथा सेवकेने तेना गुणुना प्रभालुभां
 रंजन करवा. लभके-कोईने साधारण वस्तुआ बेट आपीने, कोइने इणादिक
 वस्तु अर्थण करीने, कोइने गीठी नजरवडे, कोइने डास्यविनोदथी, कोइने
 कामण वाणीथी भोलावीने, कोइने सारां सारां भोजनो नभाडीने, कोइने
 उत्तम वस्त्रो आपीने, कोइने पान सोपारी आपीने, कोइने धन आपीने,
 कोइने इशण प्रश्न पुछीने, कोइने नवा अधिकारी आपीने, कोइने छाथी,
 घोडा, रथ, पादपी वगेरे वाडनो आपीने, कोइने यथोचित आभरणो
 आपीने, कोइने साठी छत्री आपीने, कोइने वस्त्रं छत्र आपीने, कोइने
 आमर आपीने, कोइने भशाव आपीने, कोइने तेना होषोनी क्षमा करीने,
 कोइने प्रभाम करीने, कोइने मान आपीने, कोइने सन्मुख नवानुं मान
 आपीने, कोइने आदर सत्कार आपीने. कोइने शास्त्रनो प्रसंग काहीने, अने
 कोइने आदर आपीने रंजन करवा. कोइ गभरायवाने शांत करीने, कोइने
 स्नेह दर्शावीने अने कोइने पोतानी साथे रापीने, कोइने अर्ध अने कोइने
 संपूर्ण आसन उपर भेसारीने, तो कोइने तेनी प्रशंसा करीने रंजन करवा,
 अने कोइने तेना करेवा उपकारी कहीने प्रसन्न करवा. ४१८-४२२

यत्कार्ये विनियुक्ता ये कार्याकैरंकयेच्च तान् ।

लोहजैस्ताम्रजै रीतिभवै रजतसम्भवैः ॥ ४२३ ॥

सौवर्णै रत्नजैर्वापि यथायोग्यैः स्वलाञ्छनैः ।

प्रविज्ञानाय दूरान्तु वस्त्रैश्च मुकुटैरपि ॥ ४२४ ॥

ने मनुष्यने ने काम उपर राख्यो होय तेने दूरथी आ मनुष्य 'आ

કામ ઉપર છે' એહું દુરત ભણુ થવા માટે રાભએ તે તે કામના નામથી
છાપેલા લોઠાના, તાંબાના, પિત્તળના, રૂપાના, સોનાના તથા રત્નોના
પટ્ટાઓ, વસ્ત્રો, મૂગટા કે ટોપીઓ વગેરે અધિકાર જણાવનારાં રાજ્યચિન્હો,
યોગ્યતા પ્રમાણે, સેવકોની પાસે ધારણ કરાવવાં. ૪૨૩-૪૨૪

વાદવાહનભેદૈશ્વ મૃત્યાન્કુર્યાત્પૃથક્પૃથક્ ।

સ્વવિશિષ્ટં ચ યચ્છિન્નં ન દદ્યાત્કસ્યચિન્નૃપઃ ॥ ૪૨૫ ॥

વધી રાભએ સેવકોને જુદાં જુદાં વાદિત્રો તથા વાહનો આપીને
જુદા જુદા અધિકારી બનાવવા. જેમ કે-અમુક અધિકારી ભય ત્યારે અમુક
વાહન વાગે, અમુક અધિકારી અમુક વાહન ઉપર બેસીનેજ બહાર નિકળે.
પરંતુ છત્ર, ચામર વગેરે જે પોતાનાં મોટાં રાજ્યચિન્હો છે તે કોઈને પણ
આપવાં નહીં. ૪૨૫

દશ પ્રોક્તાઃ પુરોધાદ્યા બ્રાહ્મણાઃ સર્વે એવ તે ।

અભાવે ક્ષત્રિયા યોજ્યાસ્તદભાવે તથોરુજાઃ ॥ ૪૨૬ ॥

પુરોહિત વગેરે દસ પ્રકૃતિમંડળમાં સર્વે બ્રાહ્મણોજ હોવા બેધએ.
બ્રાહ્મણો મળી શકે નહી તેા ક્ષત્રિયોને રાખવા અને ક્ષત્રિયો મળી શકે નહીં
તેા પણ વાણિયાઓને રાખવા. ૪૨૬

નૈવ શૂદ્રાસ્તુ સંયોજ્યા ગુણવન્તોડપિ પાર્થિવૈઃ ॥ ૪૨૭ ॥

શૂદ્રો શુભવાળા હોય તેાપણુ રાભઓએ તેઓને પ્રકૃતિમંડળમાં દાખલ
કરવા નહીંજ. ૪૨૭

ભાગગ્રાહી ક્ષત્રિયસ્તુ સાહસાધિપતિશ્ચ સઃ ।

ગ્રાસપો બ્રાહ્મણો યોજ્યઃ કાયસ્થો લેખકસ્તથા ॥ ૪૨૮ ॥

ક્ષત્રિયને, રાજ્યનો કર ઉધરાવનાર તથા શિક્ષા વગેરે સાહસકામનો
અધિકાર આપવો. બ્રાહ્મણને ગામનો અધ્યક્ષ (વહીવટદાર) બનાવવો, તથા
કાયસ્થને લેખકના સ્થાન ઉપર નિમવો. ૪૨૮

શુલ્કગ્રાહી તુ વૈશ્યો હિ પ્રતિહારશ્ચ પાદજઃ ।

સેનાધિપઃ ક્ષત્રિયસ્તુ બ્રાહ્મણસ્તદભાવતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

વાણિયાઓને રાજ્યનો કર ઉધરાવવા ઉપર રાખવા, શૂદ્રને દ્વારપા-
ળની જગ્યા ઉપર નિમવો, ક્ષત્રિયને સેનાપતિ બનાવવો, અને જે ક્ષત્રિય
મળે નહીં તેા બ્રાહ્મણને સેનાપતિ બનાવવો. ૪૨૯

ન વૈશ્યો ન ચ વૈ શૂદ્રઃ કાતરશ્ચ કદાચન ।

સેનાપતિઃ શૂર એવ યોજ્યઃ સર્વાસુ જાતિષુ ॥ ૪૩૦ ॥

કોઈપણ દિવસ વાલિયાને, શૂદ્રને તથા બીકણ પુરૂષને સેનાપતિ કરવો નહીં. પણ સર્વ ભક્તિમાં શૂરા મનુષ્યનેજ સેનાપતિની પદવી આપવી. ૪૩૦

સસંકરચતુર્વર્ણધર્મોડયં નૈવ પાવનઃ ।

યસ્ય વર્ણસ્ય યો રાજા સ વર્ણઃ સુખમેધતે ॥ ૪૩૧ ॥

બ્રાહ્મણથી લઇને વર્ણસંકરપર્યંત રાજાઓ હોય છે. પરંતુ તે સધળા રાજાઓની રાજ્ય ખૂપટ મહીન બાલુવી. કેમકે તેમાં કપટ રહેલું હોય છે. તથા રાજા જે ભક્તિનો હોય તે ભક્તિ સુખ પામે છે. ૪૩૧

નોપકૃતં મન્યતે સ્મ ન તુપ્યતિ સુસેવનૈઃ ।

કથાન્તેરે ન સ્મરતિ શંકતે પ્રલપત્યપિ ।

ક્ષુબ્ધસ્તનોતિ મર્માણિ તં નૃપં ભૃતકસ્ત્યજેત્ ॥ ૪૩૨ ॥

જે રાજા સેવકનો ઉપકાર માનતો નથી, તેની સારી સેવાથી સંતુષ્ટ થતો નથી, કોઈ વાર્તા પ્રસંગમાં સેવકનું નામ આવે ત્યારે તેને યાદ કરતો નથી, પરંતુ ઉલટો તેની શંકા કરે છે, અને આડુઅવળું બોલે છે, તથા ગભરાય ત્યારે મર્મનાં વચનો કહીને દુઃખ આપે છે, તેવા રાજાને સેવકે ત્યાગ કરવો. ૪૩૨

લક્ષણં યુવરાજાદેઃ કૃત્યમુક્તં સમાસતઃ ॥ ૪૩૩ ॥

આ પ્રમાણે રાજાનાં, યુવરાજાનાં તથા અધિકારી વગેરેનાં લક્ષણો અને કામો દુઃકમાં કલાં. ૪૩૩

इति शुक्रनीतौ युवराजादिलक्षणं नाम द्वितीयोध्यायः

અધ્યાય ૩ નો.

ધર્મની શ્રેષ્ઠતા

अथ साधारणं नीतिशास्त्रं सर्वेषु चोच्यते ।

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ १ ॥

सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ।

त्रिवर्गशून्यं नारम्भं भजेत्तं चाविरोधयन् ।

अनुयायात्प्रातिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमः ॥ २ ॥

યુવરાજનાં લક્ષણ વગેરે વિષયો નિરૂપણ કર્યા પછી રાજ અને પ્રજા-
સ્વર્ગને સાધારણ રીતે ઉપયોગી એવું નીતિશાસ્ત્ર કહ્યું છે. સધળા મનુષ્યો, સુખ-
ને માટેજ પ્રત્યેક કામમાં પ્રવૃત્તિયો કરે છે એમ મનાયતું છે. પરંતુ ધર્મ
વિના સુખ મળતું નથી. માટે મનુષ્યે ધર્મ પરાયણ થવું જોઈએ અને કોઈ
પણ કામનો આરંભ ધર્મ, અર્થ, કામ રહિત-નિષ્કૃણ કરવો નહીં. કિંતુ સધળાં
કાર્યમાં ધર્મ, અર્થ અને કામને અનુકૂળ થઈને મધ્યમસર વર્તવું તથા
પગલે પગલે ધર્મને અનુસરવું. ૧-૨

સાધારણ નીતિ.

નીચિરોમનસ્વસ્મશ્રુર્નિર્મલાંધ્રિમલાયનઃ ।

સ્નાનશીલઃ સુસુરામિઃ સુવેશોઽનુલ્વણોજ્જ્વલઃ ।

ધારયેત્સતતં રત્નાસિદ્ધમન્ત્રમહૌષધીઃ ॥ ૩ ॥

પુરૂષે વાળ ઉતરાવવા, નખ કપાવવા, ડાઢી ઉતરાવવી, અને પછી
સ્નાન કરી હાથ પગ તથા શરીરની સર્વ ઈન્દ્રિયોનો મળ દૂર કરી શરીરને
સાફ કરવું. ત્યાર પછી શરીર ઉપર ચંદન લગાડવું અને પછી સાદો,
શોભીતો તથા ઉન્નવળ પોશાક પેહેરી રત્નોનાં આભૂષણો અંગ ઉપર
નિલ્ય ધારણ કરવાં, અને પછી સિદ્ધિકારક મંત્રોનો પાઠ કરીને મહૌષધીનું
સેવન કરવું. ૩

સાતપત્રપદત્રાણો વિચરેદ્યુગમાત્રદૃક્ ।

નિશિ ચાલ્યયિકે કાર્યે દણ્ડી મૌલી સહાયવાન ॥ ૪ ॥

ત્યારકેડે પગમાં જોડા પેહેરી, હાથમાં છત્રી લઈ નગરમાં ફરવા
નિકળવું. ફરતી વેળા એક જોસરી જોડી દૂર ભૂમિ સુધી દૃષ્ટિ કરવી. કોઈ
વેળા રાત્રે કંઈ ભયાનક કાર્ય આવ્યું હોય તો માથે ફેંટા વિંટાળી હાથમાં
લાકડી લઈને બીજા મનુષ્યને સહાયક તરિકે સાથે લઈને બાહાર જવું. ૪

ન વેગિતોઽન્યકાર્યે સ્યાન્ન વેગાન્ધારયેદ્દલાત્ ।

મત્તયા કલ્યાણમિત્રાણિ સેવેતેતરદૂરગઃ ॥ ૫ ॥

ઝાડાની કે મૂતરવાની ઇચ્છા થઈ હોય છતાં પણ તેને ઇલાવીને
બીજા કામમાં લાગવું નહીં; પણ મળ તથા મૂત્રને લાગ કર્યા પછીજ
બીજા કામનો આરંભ કરવો. બળ કરીને દોડવું નહીં. સમીપમાં હોઈએ
કે દૂર હોઈએ તોપણ સારા મિત્રોની લક્ષિતવડે સેવા બળવવી. ૫

હિંસાસ્તેયાન્યથાકામપૈશુન્યં પરુષાનુતમ્ ।

સંમિત્ત્રાલાપવ્યાપાદમમિથ્યાદૃગ્વિપર્યયમ્ ।

પાપકર્મેતિ દશધા કાયવાહુમાનસૈસ્ત્યજેત્ ॥ ૬ ॥

मनुष्ये कविकः वाचिकः अने मानसिक, इन्द्रिया, रक्षारी, उच्चयोच्य
काम-सेवा, श्याश्यापण्युं, पदरता, अत्यसत्यता, उभनोसंग, अविवेकता,
अनास्तिकता अने इन्मिथ्यावेहेम आ दश प्रकारनां पातक कर्म त्याग
करवां. ६

धर्मकार्यं यतन्शक्त्या नो चेत्प्राप्नोति मानवः ।

प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र वै नास्ति संशयः ॥ ७ ॥

मनुष्य पोतानी शक्तिना प्रमाण्मां धर्म करवानो प्रयत्न करे छतां
विघ्न आववाथी धर्मोचरण करी शके नही, तोपण तेने आ लोकमां धर्मतुं
इण मणे छे तेमां संशय नथी. ७

मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाभिरोचयेत् ।

तत्प्राप्नोति फलं तस्येत्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ८ ॥

तेमन मनमां पाप करवानो विचार क्यो होय छतां पापकर्म
करवाने छव यावे नही; तोपण ते मनुष्यने ते चिंतित पापकर्मतुं इण
आ लोकमां अवश्य मणे छे; आम धर्मवेत्ता पंडितो माने छे. ८

अवृत्तित्व्याधिशोकार्त्ताननुवर्तेत शक्तितः ।

आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ॥ ९ ॥

मनुष्ये पोतानी शक्ति प्रमाण्मे आलविकारदितने आलविका आपीने,
शोकातुरने औषध आपीने, तथा शोकातुरने सांत्वना करीने तेमनापर उपकार
करवे. तथा कीडा अने कीडी पर्यंत क्षुद्र छवाने पण छ'मेशां पोताना
(आत्माना)-समान लण्वा-तेआना उपर दया राखवी. ९

उपकारप्रधानः स्यादुपकारपरेऽप्यरौ ।

सम्पद्विपत्स्वेकमना हेतावीर्षेत्फले न तु ॥ १० ॥

मनुष्ये अग्रिय करनारा शत्रुतुं पण दित करवा माटे तत्पर यतुं.
संपत्तिना समथमां अने विपत्तिना समथमां अकल मन राखतुं. (यदतीमां
दुर्ष करवे नही अने पडतीमां भिन्न यतुं नही.) कदाय कोठ कारण्णे द्दीधे
धीध्या करे, परंतु तेने द्दीधे सामा मनुष्यना इणनी दानी करवी नही. १०

काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ।

पूर्वाभिभाषी सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः ॥ ११ ॥

पुत्रे, अडंकार त्याग करीने प्रथमथीन वार्तासाप करवे. वार्तासाप
वभते मुभ प्रसन्न राखतुं, सारे स्वभाव राखवे (शीश्या यतुं नही.)
दयालुताथी कामण रहेतुं अने समय उपर दितकारक, तथा दांभा नही
पण द्रंका, अने संगतिवाणां मधुर वचनो गोक्षवां. ११

નૈકઃ સુખી ન સર્વત્ર વિશ્રબ્ધો ન ચ શંકિતઃ ॥ ૧૨ ॥

એકલો રહેનાર પુરૂષ, સર્વ ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર પુરૂષ તથા શંકા-
શીળ પુરૂષ આટલા સુખી થતા નથી. ૧૨

ન કચ્ચિદાત્મનઃ શત્રુઃ નાત્માનં કસ્યચિદ્વિપુમ્ ।

પ્રકાશયેન્નાપમાનં ન ચ નિસ્ત્રેહતાં પ્રભોઃ ॥ ૧૩ ॥

કોઈ મનુષ્યને પોતાનાં શત્રુ તરિકે પ્રગટ કરવો નહીં, તેમ પોતે પણ
કોઈના શત્રુ તરિકે ઉઘાડા પડવું નહીં. ખીભએ કરેલું પોતાનું અપમાન
બાહાર પાડવું નહીં. તથા પોતાના ઉપરીની પોતાપર થયેલી અવકૃપાને
પ્રકટ કરવી નહીં. ૧૩

જનસ્યાશયમાલક્ષ્ય યો યથા પરિતુષ્ટ્યતિ ।

તં તથૈવાનુવર્તેત પરારાધનપણ્ડિતઃ ॥ ૧૪ ॥

જે સામા મનુષ્યના અંતઃકરણને બળ્ણીને, તે જેવી રીતે પ્રસન્ન થાય
તેવી રીતે તેને અનુસરે છે તેને પરારાધન પંડિત (પરસેવા કરવામાં
નિપુણ) બળ્ણવો. ૧૪

ન પીડયેદ્વિન્દ્રિયાણિ ન ચૈતાન્યતિલાલ્યેત્ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથોનિ હરન્તિ પ્રસમ્ મનઃ ॥ ૧૫ ॥

નેત્ર આદિ ઈન્દ્રિયોને વિષયમાંથી વારીને કષ્ટ આપવું નહીં, તેમ
તેમને બહુ લડાવવી પણ નહીં-કારણ કે વિષયભોગથી બળવાન થયેલી
ઈન્દ્રિયો, મનને બળાત્કારે પોતાના સ્વાધીનમાં લે છે. ૧૫

एणो गजः पतङ्गश्च भृङ्गो मीनस्तु पञ्चमः ।

शब्दस्पर्शरूपगन्धरसैरેते हताः खलु ॥ ૧૬ ॥

મુગ પારધીના મનોહર ગાયન ઉપર લુબ્ધ થઈને બળમાં ફસાય
છે, હાથી હાથણીના કામળાંગનો સ્પર્શ કરી મોહમાં પડે છે, પતંગ દીપકના
તેજમાં પડીને મૃત્યુ પામે છે, ભ્રમર ગંધ ઉપર લુબ્ધ બનીને કમળકોશમાં
અંધાય છે, મત્સ્ય જીંહારસથી મચ્છીમારની માંસવાળી લોહની આંકડી
ગળીને મરણ પામે છે-આ પ્રમાણે એક એક વિષય સેવનથી પાંચ ભતિ
ન્યારે અવશ્ય મૃત્યુ પામે છે, ત્યારે પાંચે વિષયનું સેવન કરનારો મૃત્યુ પામે
તેમાં આશ્ચર્ય શું? ૧૬

एषु स्पर्शो वरस्त्रीणां स्वान्तहारी मुनेरपि ।

अतोऽप्रमत्तः सेवेत विषयांस्तु यथोचितान् ॥ ૧૭ ॥

ये पथ विषयोभां पक्ष उत्तम प्रमदाना कोमलांगनो स्पर्श-मुनिना मनने पक्ष मोहित करे छे, माटे मनुष्ये सावधान यर्धने योग्यता प्रभाषे विषयोने सेववा. १७

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा नात्यन्तैकान्तिकं वसेत् ।

यथा सम्बन्धमाहूयादाभाष्याश्वास्य वै स्त्रियम् ।

स्त्रीयां तु परकीयां च सुभगे ! भगिनीति च ॥ १८ ॥

मनुष्ये माता, भेडेन अथवा तो पुत्रीनी साथे अत्यंत ऐकांतभां भेसवुं नही; तथा पोतानी संबंधी स्त्रीने अथवा तो परस्त्रीने संबंध प्रभाषे सुभगे-सौभाग्यवती, अथवा तो भेडेन, अथवा साराशब्दो कहीने जोलाववी अने तेनी वातयित करवी तथा आश्वासना करवी. १८

सहवासोऽन्यपुरुषैः प्रकाशमपिभाषणम् ।

स्वातन्त्र्यं न क्षणमपि ह्यावासोऽन्यगृहे तथा ॥ १९ ॥

१ परपुरुषनो सहवास, २ धांटा पाडीने जोलावुं, ३ ऐक क्षण पक्ष स्वतंत्रता, अने ४ परधर निवास-आठकी भाषतो स्त्रीयोने दूषण आपनारी छे, माटे तेनाथी स्त्रियोने द्वर राखवी. १९

भर्त्रा पित्राथवा राज्ञा पुत्रश्चशुरबान्धवैः ।

स्त्रीणां नैव तु देयः स्याद्दृहकृत्यैर्विना क्षणः ॥ २० ॥

पतिअ, पिताअ, बाईअ, पुत्रे, ससराअ अथवा संबंधीयोअ-स्त्रियोने धरना कामभांथी ऐक क्षण पक्ष अवकारा आपवोळ नही. २०

चण्डं षण्डं दण्डशीलमकामं सुप्रवासिनम् ।

सुदरिद्रं रोगिणं च ह्यन्यस्त्रीनिरतं सदा ॥ २१ ॥

पतिं दृष्ट्वा विरक्ता स्यान्नारी वान्यं समाश्रयेत् ।

त्यक्तकैतान्दुर्गुणान्यत्नादतो रक्षयाः स्त्रियो नरैः ॥ २२ ॥

नारी पोताना पतिने क्रोधी, नपुंसक, विना अपराधे शिक्षा करनार, प्रेम रहित, बिरकाण पर्यंत परदेशभां प्रवास करनार, अह इरिद्री, अथवा तो परस्त्रीलंपट जेईने तेना उपर उदासीन थाय छे-अथवा तो तेनो त्याग करीने परपुरुषने सेवे छे. माटे, पुरुषोअ उपर लजावेला दुर्गुणनो त्याग करीने प्रथमपूर्वक स्त्रियोने स्वाधीनभां राखवी. २१-२२

वस्त्रान्भूषणप्रेममृदुवाग्भिश्च शक्तितः ।

स्वात्यन्तसान्निर्कषेण स्त्रियं पुत्रं च रक्षयेत् ॥ २३ ॥

पुत्रेषु, स्त्रिणि तथा पुत्रने, शक्ति प्रभाषे, अन्न, वस्त्र अने आभरण्णु
आपीने तेनुं पालन पोषण्णु करवुं; मधुर तथा कोमल वाष्णीथी तेअने
पोषाववां अने निरंतर पोतानी पासेअ राभवां. २३

चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मतुषाशुचीन् ।

नाक्रमेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवोऽपि च ॥ २४ ॥

रस्ता उपरना वड वगेरे आड अथवा तो हेवमंदिरो, पुण्य पुत्रेषो,
ध्वजपताकाओ, अशुभ वस्तुनी छायाओ, भस्म, योआनां ईतरां,
अपवित्र वस्तु, साकर, भाटी, पूजनो सामान, तथा स्नानभूमि-आटली
वस्तु मनुष्ये ओखंगवी नही. २४

नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नाग्निं च्छन्नमभिव्रजेत् ।

सन्दिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दुष्टयानकम् ॥ २५ ॥

जे हाथवती पूरवाणी नही तरवी नही, राभ वगेरेथी टांडेला अग्नि
तरई नडुं नही, संहैडवाणा नावमां जेसडुं नही, संहैडवाणा (तरी पडये
डे डेम तेवा) आड उपर यडडुं नही, तथा दुष्ट वाहन उपर जेसडुं नही. २५

नासिकां न विकृष्णीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ।

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ॥ २६ ॥

नाकने अडु जे'यडुं नही, कारण्णु वगर अकरमात् पृथ्वीने पोतरवी
नही, अने जे हाथ जेणा करीने पोताना मांथाने पणवाणुं नही. २६

नाङ्गश्रेष्ठे त विगुणं नासीतोत्कटुकश्चिरम् ।

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक्श्रमाद्विनिवर्तयेत् ॥ २७ ॥

शरीरना कोर्षपण्णु अवयवोवडे विरुद्ध आचरण्णु करवुं नही, कोर्षपण्णु
वस्तु माटे धणीवार सुधी उत्कंडित यर्धने जेसी रडेवुं नही, अने श्रम
बागे नही तेम, शरीर, मन अने वाष्णीनां कार्य करवां. २७

नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्नक्तं सेवेत न द्रुमम् ।

तथा चत्वरचैत्यं न चतुष्पथसुरालयान् ॥ २८ ॥

धणीवार सुधी जे'या धुंठण्णु करीने जेसडुं नही, रात्रे आड निचे नडुं
नही, चौटाभां आवेला आड तणे नडुं नही, तथा चौटाभां आवेला
चैत्योभां पण्णु नडुं नही. २८

शून्याटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवापि न ।

सर्वथेक्षेत नादित्यं न भारं शिरसा वहेत् ॥ २९ ॥

* चैत्य अने सैन देवालयो वाचक शब्द छे. अथवा तो कोर्ष जेविबलांनां मंदिरोने
पण्णु चैत्य कहे छे.

मनुष्ये उलू अरुण्यमां, उलू धरमां, अने श्मशानमां द्विसे पलु
जुं नही. सूर्य तरङ्ग सर्वथा जेजुं नही, अने भरतक उपर कार उपाडवो
नही-किंतु हांधपर उपाडवो. २६

नेक्षेत सततं सूक्ष्मं दीप्तामेध्याप्रियाणि च ॥ ३० ॥

निरंतर अहु जीला पदाथोंने जेवा नही, तेजस्वी पदाथोंने जेवा नही
तथा अपवित्र पदाथोंने पलु जेवा नही. ३०

सन्ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनाचिन्तनम् ।

मद्यविक्रयसन्धानदानानादानानि नाचरेत् ॥ ३१ ॥

मनुष्ये सायंकाणे-बोहन, स्त्री संग, निद्रा, अध्ययन तथा विचार करवो
नही, महिरापान करवुं नही, महिरा विक्रय करवो नही, महिरा भनाववी
नही तथा दान आपजुं तथा लेजुं नही. ३१

आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः ।

अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकार्थे परीक्षकः ॥ ३२ ॥

बुद्धिमान् पुत्रपना सधणा कार्यमां सामाजिक पुत्रधेन आचार्य-उपदे-
शक छे. माटे विवेकी पुत्रे सामाजिक विषयमां सामाजिक पुत्रधेन
अनुसरवुं. ३२

राजदेशकुलज्ञातिसद्धर्मान्निव दूषयेत् ।

शक्तोऽपि लौकिकाचारं मनसापि न लङ्घयेत् ॥ ३३ ॥

पुत्रे, शक्ति छतां पलु राजना धर्मोंने, देशना धर्मोंने, कुणता धर्मोंने,
नीतिना धर्मोंने तथा सत्पुत्रपना धर्मोंने दूषण आपजुं नही; तथा मनमां
पलु लौकिकाचारने आलंघवो नही, पलु तेने अनुसरवुं. ३३

अयुक्तं यत्कृतं चोक्तं न बलाद्धेतुनोद्धरेत् ॥ ३४ ॥

जे अलुधरतुं काम कर्तुं होय अथवा तो अलुधरतुं वचन कछुं होय
तेनां मिथ्या करणो अतावीने अलात्कारथी (वाङ् मण के प्रपंचथी) तेने
सत्य करावजुं नही. ३४

दुर्गुणस्य च वक्तारः प्रत्यक्षं विरला जनाः ।

लोकतः शास्त्रतो ज्ञात्वा ह्यतस्त्याज्यांस्त्यजेत्सुधीः ।

अनयं नयसंकाशं मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३५ ॥

प्रत्यक्षमां दुर्गुण अतावनारा मनुष्यो विरला होय छे; माटे बुद्धिमान्
मनुष्ये लोकव्यवहार तथा शास्त्र आ अन्नेमांथी सत्यासत्यने निर्णय करीने
त्याग करवा योग्य दुर्गुणाने तजवा, अने गुणाने अहण करवा. तथा अन्या-

યને મનમાં પણ કદાપી ન્યાય સમાન ગણવેજ નહીં-પરંતુ અન્યાયને તેા અન્યાયરૂપેજ જોવેા. ૩૫

અયં સહસ્રાપરાધી કિમેકેન ભવેન્મમ ।

મત્વા નાઘં સ્મરેદીષદ્વિન્દુના પૂર્યતે ઘટઃ ॥ ૩૬ ॥

આ મનુષ્યે હુલ્લરો અપરાધ કર્યા છે (છતાં સુખી છે) તેા મને એક અપરાધ કરવાથી શું થશે? આવેા વિચાર કરીને જરા પણ પાપ કરવાનેા વિચાર કરવેા નહીં-કારણ કે ટીપેટીપે ઘડેા ભરાય છે.

નક્તં દિનાનિ મે યાન્તિ કથમ્ભૂતસ્ય સમ્પ્રતિ ।

દુઃખમાહ્ ન ભવેદેવં નિત્યં સન્નિહિસ્મૃતિઃ ॥ ૩૭ ॥

જે પુરૂષ નિરંતર વિચાર કરે છે કે હવણાં મારાં રાત્રિ અને દિવસ કેવા કામમાં ન્તય છે? આવેા વિચાર કરનાર પુરૂષ, કોઈ દિવસ દુઃખ ભોગવતેા નથી. ૩૭

સમાસવ્યૂહહેત્વાદિકૃતેચ્છાર્થં વિહાય ચ ।

સ્તુત્યર્થવાદાન્સન્ત્યજ્ય સારં સંગૃહ્ય યત્નતઃ ॥ ૩૮ ॥

ધર્મતત્ત્વં હિ ગહનમતઃ સત્સેવિતં નરઃ ।

શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણાનાં કર્મ કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥ ૩૯ ॥

વિચક્ષણ પુરૂષે, શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા પુરાણોમાં, તત્પુરૂષ, બહુશ્રીહી વગેરેને સમાસો કરીને, જુદા જુદા તર્ક કરીને, તથા જુદાં જુદાં કારણો કદાપી પોતાના મતને પુષ્ટિ કરનારા અર્થો કરવા નહીં. તેમ સ્તુતિનેા તથા અર્થવા-દોનેા પણ ઉપયોગ કરવેા નહીં. અને પ્રયત્ન પૂર્વક શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા પુરાણમાંથી સાર ગ્રહણ કરી મહાત્મા પુરૂષોએ સેવાતાં અતિ ગહન એવા ધર્મતત્ત્વનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું અને શ્રુતિ, સ્મૃતિ આદિમાં કહેલાં ઉત્તમ કર્મ કરવાં. ૩૯

ન ગોપયેદ્દાસયેચ્ચ રાજા મિત્રં સુતં ગુરુમ્ ।

અધર્મનિરતં સ્તેનમાતતાયિનમપ્યુત ॥ ૪૦ ॥

રાજાએ, અધર્મ પરાયણ મિત્રની, પુત્રની, શુરની, ચોરની તથા આત-તાથી મનુષ્યની રક્ષા કરવી નહીં, પરંતુ તેઓને દેશનિકાલ કરવા. ૪૦

અમિદો ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રોન્મત્તો ધનાપહઃ ।

ક્ષેત્રદારહરશ્ચૈતાન્ષડ્વિદ્યાદાતાયિનઃ ॥ ૪૧ ॥

ધર વગેરેમાં અગ્નિ મૂકનાર, જેર આપનાર, હાથમાં ઉઘાડુ શસ્ત્ર લઈને મારવા આવનાર, ધન ચોરનાર, જમીન દબાવનાર અને સ્ત્રીનું હરણ કરનાર, આ છ મનુષ્યને આતતાથી જાણવા. ૪૧

નાપેક્ષેત સ્ત્રિયં બાલં રોગં દાસં પશું ધનમ્ ।

વિદ્યામ્યાસં ક્ષણમપિ સત્સેવાં બુદ્ધિમાન્નરઃ ॥ ૪૨ ॥

બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે, સ્ત્રી, બાળક, રોગ, ચાકર, ઠોરકાંખર, ધન, વિદ્યા-
ભ્યાસ તથા સાધુસેવામાં ક્ષણ પણ બેદરકાર રહેવું નહીં. ૪૨

વિરુદ્ધો યત્ર નૃપતિર્ધનિકઃ શ્રોત્રિયો મિષક્ ।

આચારશ્ચ તથા દેશો ન તત્ર દિવસં વસેત્ ॥ ૪૩ ॥

જે દેશમાં રાજા, શ્રીમંતવેપારી, વેદવેતા બ્રાહ્મણ, વૈદ્ય અને લોક-
વ્યવહાર આપણાથી વિરુદ્ધ હોય તે દેશમાં એક દિવસ પણ વસવું નહીં. ૪૩

નપુસંકશ્ચ સ્ત્રી બાલશ્રણ્ડો મૂર્ખશ્ચ સાહસી ।

યત્રાધિકારિણશ્ચૈતે ન તત્ર દિવસં વસેત્ ॥ ૪૪ ॥

જે દેશમાં નપુસંક, સ્ત્રી, બાળક, ક્રોધી, મૂર્ખ અને અવિવેકી અધિકારી
હોય ત્યાં એક દિવસ પણ વસવું નહીં. ૪૪

અવિવેકી યત્ર રાજા સમ્યા યત્ર તુ પાક્ષિકાઃ ।

સન્માર્ગોઙ્ગિઙ્ગતવિદ્વાંસઃ સાક્ષિણોઽનૂતવાદિનઃ ॥ ૪૫ ॥

દુરાત્મનાં ચ પ્રાવલ્યં સ્ત્રીણાં નીચજનસ્ય ચ ।

તત્ર નેચ્છેઽદ્ધનં માનં વસતિઞ્ચાપિ જીવિતમ્ ॥ ૪૬ ॥

જે દેશમાં રાજા અવિવેકી, સભાસદો (સભાના મેંબરો) પક્ષપાતી, વિદ્વા-
નો દુરાચરણી અને સાક્ષીઓ અસત્યવાદી હોય, દુર્ભનોતુ, સ્ત્રીઓતુ અને હલકા
વર્ણતુ પ્રબળ હોય; ત્યાં ધનની, માનની, વસવાની અને જીવવાની ઈચ્છા
કરવી નહીં. ૪૫-૪૬

કર્તવ્ય ચક્રતીર્થ.

માતા ન પાલયેદ્દાલ્યે પિતા સાધુ ન શિક્ષયેત્ ।

રાજા યદિ હરેદ્દિત્તં કા તત્ર પરિદેવના ॥ ૪૭ ॥

માતા બાલ્યાવસ્થામાં બાળકની રક્ષા કરે નહીં, પિતા પુત્રને શુભ-
શુભ શિખામણુ આપે નહીં, અને રાજા પોતાની પ્રભુત્વ ધન છુટી લે તેમાં
શોક કેનો કરવો? ૪૭

સુસેવિતાઃ પ્રકુપ્યન્તિ મિત્રસ્વજનપાર્થિવાઃ ।

ગૃહમગ્ન્યશનિહતં કા તત્ર પરિદેવના ॥ ૪૮ ॥

મિત્રની, કુટુંબીયોની, અને રાભની સારી રીતે સેવા કર્યા છતાં તેઓ કોપ કરે, તથા અગ્નિથી અને વળપાતથી ધરને નાશ થાય તેમાં શોક કોનો કરવો? ૪૮

આસવાક્યમનાદૃશ્ય દર્પેણાચરિતં યદિ ।

ફલિતં વિપરીતં તત્કા તત્ર પરિદેવના ॥ ૪૯ ॥

મનુષ્ય, આમ મનુષ્યોના વાક્યનો અનાદર કરીને જે ગર્વથી આચરણ કરે તે તેમાં વિપરીત ક્ષણ નિપળે તેમાં શોક કોનો કરવો? ૪૯

સાવધાનમના નિત્યં રાજાનં દેવતાં ગુરુમ્ ।

અમ્નિ તપસ્વિનં ધર્મજ્ઞાનવૃદ્ધં સુસેવયેત્ ॥ ૫૦ ॥

મનુષ્યે હંમેશાં મનને સાવધાન રાખી રાભની, દેવની, ગુરૂની, અગ્નિની, તપસ્વિની, ધર્મવૃદ્ધની તથા જ્ઞાનવૃદ્ધની સારી રીતે સેવા બળવવી. ૫૦

માતૃપિતૃગુરુસ્વામિમાતૃપુત્રસરિષ્વપિ ।

ન વિરુદ્ધ્યેન્નાપકુર્યાન્મનસાપિ ક્ષણં ક્વચિત્ ॥ ૫૧ ॥

મનુષ્યે, કોઈપણ દિવસ માતા, પિતા, ગુરૂ, સ્વામી, અંધુ, પુત્ર અને મિત્ર સાથે એક ક્ષણ પણ વિરોધ કરવાનો મનમાં વિચાર કરવો નહીં; તથા તેઓનું અપમાન પણ કરવું નહીં. ૫૧

સ્વજનેર્ને વિરુદ્ધ્યેત ન સ્પર્ધેત બલીયસા ।

ન કુર્યાત્સ્ત્રીબાલવૃદ્ધમૂર્ખેષુ ચ વિવાદનમ્ ॥ ૫૨ ॥

કુટુંબીયોની સાથે વિરોધ કરવો નહીં, બળવાન સાથે હોડ કરવી નહીં, અને નારી, બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખની સાથે વિવાદ કરવો નહીં. ૫૨

એકઃ સ્વાદુ ન મુઞ્જીત એકઃ અર્થાન્ન ચિન્તયેત્ ।

એકો ન ગચ્છેદધ્વાનં નૈકઃ સુમેષુ જાગૃયાત્ ॥ ૫૩ ॥

એકલાં, સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ ખાવી નહીં, એકલાં, કાર્યોનો વિચાર કરવો નહીં, એકલાં, માર્ગે ચાલવું નહીં અને ધણા સુતા હોય ત્યારે એકે ભગવું નહીં. ૫૩

નાન્યધર્મં હિ સેવેત ન દ્રુહ્યાદ્દૈ કદાચન ।

હીનકર્મગુણૈઃ સ્ત્રીભિર્નાસીતૈકાસને ક્વચિત્ ॥ ૫૪ ॥

કોઈ દિવસ પરધર્મ ખાળવો નહીં, પરનો દ્રોહ કે નિંદા કરવી નહીં, અને કોઈ દિવસ દુરાચરણી તથા દુર્ગુણી સ્ત્રીઓની સાથે એકાસન ઉપર બેસવું નહીં. ૫૪

ષડ્ દોષાઃ પુરુષેણેહ હાતવ્યા મૂતિમિચ્છતા
નિદ્રા તન્દ્રા મયં ક્રોધ આલસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા ।
પ્રભવન્તિ વિધાતાય કાર્યસ્યૈતે ન સંશયઃ ॥ ૧૧ ॥

વૈભવ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે આ જગતમાં નિદ્રા, તંદ્રા, ભય, ક્રોધ, આલસ, અને દીર્ઘસૂત્રતા આ છ દોષો તબવા; નહીંતર એ છ દોષ અવશ્ય કાર્યમાં વિઠ્ઠાકારક થઈ પડે છે. ૫૫

ઉપાયજ્ઞશ્ચ યોગજ્ઞસ્તત્ત્વજ્ઞઃ પ્રતિમાનવાન્ ।
સ્વધર્મનિરતો નિત્યં પરસ્ત્રીષુ પરાઙ્મુલ્લઃ ।
વક્તોહવાંશ્ચિત્રકથઃ સ્યાદકુઠિતવાક્સદા ॥ ૧૬ ॥

મનુષ્યે સદાય સામાદિક ઉપાયો-બાણવા, કામ કળામાં કુશળતા મેળવવી, તત્ત્વવેત્તા થવું, પ્રતિભા શક્તિ સંપાદન કરવી, નિત્ય સ્વધર્મપરાયણ રહેવું, પરસ્ત્રી ઉપર આસક્તિ રાખવી નહીં, વક્તા થવું; તર્ક કરવામાં નિપુણ થવું, મધુરવાણી બોલવી અને ભાષણ કરતી વેળા અટક્યા વિના બોલવું. ૫૬

ચિરં સંશૃણુયાન્નિત્યં જાનીયાલ્ક્ષિપ્રમેવ ચ ।
વિજ્ઞાય પ્રમજેદર્થાન્ન કામં પ્રમજેત્કચિત્ ॥ ૧૭ ॥

હંમેશાં હરકોઈ વિષયને ધણીવાર સુધી સાંભળવો અને ઘૂર્તજ તે વિષયને મનમાં સમજી લેવો. બરાબર સમજ્યા કેડે તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો; કામનું સેવન કોઈ દિવસ કરવું નહીં-વિષય વાસનાથી દૂર રહેવું. ૫૭

ક્રયાવિક્રયાતિલિપ્સાં સ્વદૈન્યં દર્શયેન્ન હિ ।
કાર્ય્યં વિનાન્યગેહે ન નાજ્ઞાતઃ પ્રવિશેદપિ ॥ ૧૮ ॥

કોઈ વસ્તુને વેચવામાં કે વેચાતી લેવામાં અતિશય આગ્રહ અથવા તે પોતાની દીનતા બતાવી નહીં (તેમ કરવાથી પોતાની હલકાઈ બાહાર પડે છે, અને ગેરલાભ થાય છે) તથા કામ વિના કોઈને ઘેર જવું નહીં, તથા અબણ્યા મનુષ્યને ઘેર પણ જવું નહીં. ૫૮

અષ્ટષ્ઠો નૈવ કથયેદ્રૂહકૃત્યં તુ કં પ્રતિ ।
બહ્વર્થાલ્પાક્ષરં કુર્યાત્સલ્લાપં કાર્ય્યસાધકમ્ ॥ ૧૯ ॥

કોઈની આગળ પુછ્યા વિના પોતાના ધરની વાર્તા કહેવી નહીં અને બોલવું તે પણ થોડા અક્ષરમાં ધણા અર્થવાળું તથા કાર્ય સિદ્ધ કરનાર ઉત્તમ ભાષણ કરવું-(એવું બોલવું કે જેથી સામાના મનમાં આપણા મદદ સારા વિચાર ઠસે. ૫૯

ન દર્શયેત્સ્વાભિમતમનુભૂતાદિના સદા ।

જાત્વા પરમતં સમ્યક્તેનાજ્ઞાતોત્તરં વદેત્ ॥ ૬૦ ॥

હંમેશાં જ્ઞાનો મનુષ્ય શું કહે છે? તે યથાર્થ સમજ્યા વિના તેના સંબંધમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવો નહીં. તથા પ્રતિવાદીનો મત સારીપેઠે જાણવામાં આવ્યા છતાં પણ તેનો સિદ્ધાંત જાણવામાં આવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી તેના સંબંધમાં બોલવું નહીં. ૬૦

દમ્પત્યોઃ કલહે સાક્ષ્યં ન કુર્યાત્પિતૃપુત્રયોઃ ।

સુગુપ્તકૃત્યમન્ત્રઃ સ્યાન્ન ત્યજેચ્છરણાગતમ્ ॥ ૬૧ ॥

સ્ત્રી પુત્રવતી તથા પિતા પુત્રના કલહમાં સાક્ષી પુરવી નહીં, પોતાનું કામ તથા શુભ વિચાર ધણે શુભ રાખવો તથા શરણાગત મનુષ્યનો સ્થાગ કરવો નહીં, પણ તેનું રક્ષણ કરવું. ૬૧

યથાશક્તિ ચિકીર્ષેત્ કુર્વન્મુહ્યેચ્ચ નાપદિ ।

કસ્યાચિન્ન સ્પૃશેન્મર્મ મિથ્યાવાદં ન કસ્યચિત્ ॥ ૬૨ ॥

પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં કાર્યનો આરંભ કરવો અને આરંભેલું કાર્ય કરતાં આપત્તિ આવે તો મુઝાવું નહીં; કોઈને કટું વેણ કહીને મર્મમાં દુઃખ આપવું નહીં, તથા કોઈની મિથ્યા વાર્તા કરવી નહીં. ૬૨

નાશ્ચીલં કીર્તયેત્કાઞ્ચિત્પ્રલાપં ન ચં.કારયેત્ ॥ ૬૩ ॥

કૂરતા, લગ્ન, અને તુચ્છતા દર્શાવનારું હલકું વાક્ય બોલવું નહીં તેમ નિરર્થક વાક્ય પણ બોલવું નહીં. ૬૩

અસ્વર્ગ્યં સ્યાદ્ધર્મ્યમપિ લોકવિદ્વેષિતં તુ યત્ ।

સ્વહેતુમિર્નં હન્યેત કસ્ય વાક્યં કદાચન ॥ ૬૪ ॥

કોઈ કાર્ય ધર્મવાણું હોય છતાં લોકમાં નિંદા પાત્ર હોય તો તે આચરવાથી નરક મળે છે, માટે તેવાં કામ કરવાં નહીં. તથા કોઈ દિવસ પોતાની વાહુછાથી બીજાના વાક્યનું ખંડન કરવું નહીં. ૬૪

પ્રવિચાર્યોત્તરં દેયં સહસા ન વદેત્કચિત્ ।

શત્રોરપિ ગુણા ગ્રાહ્યા ગુરોસ્ત્યાજ્યાસ્તુ દુગુર્ણાઃ ॥ ૬૫ ॥

વાર્તા સાંભળ્યા પછી તેના ઉપર બહુ વિચાર કરીને તેના ઉચર આપવો, પણ કોઈ દિવસ વિચાર કર્યા વિના સહસા ઉત્તર આપવો નહીં. શત્રુના પણ શુભ ગ્રહણ કરવા અને શરના પણ દુર્ગુણો ત્યાજવા. ૬૫

उत्कर्षो नैव नित्यः स्यान्नापकर्षस्तथैव च ।

प्राक्कर्मवशतो नित्यं सधनो निर्धनो भवेत् ॥ ६६ ॥

મનુષ્યનો નિરંતર ઉદય રહેતો નથી, તેમજ નિરંતર અસ્ત પણ રહેતો નથી; કિંતુ પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મ પ્રમાણે મનુષ્ય નિત્ય સધન નિર્ધન થાય છે. ૬૬

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु मैत्रीं नैव च हापयेत् ॥ ६७ ॥

માટે મનુષ્યે સર્વ પ્રાણિયો ઉપર મિત્રભાવ રાખવો, પણ કોઈ સાથે કલહ કરવો નહીં. ૬૭

दीर्घदर्शी सदा च स्यात्प्रयुत्पन्नमतिः कश्चित् ।

साहसी सालसी चैव चिरकारी भवेन्न हि ॥ ६८ ॥

મનુષ્યે, હંમેશાં કાર્ય આઠ્યાની અગાઉ દીર્ઘદર્શી થવું; પણ કોઈ દિવસ *પ્રયુત્પન્નમતિ (કાર્ય કરતી વેળા તે સંબંધી વિચાર કરનાર) સાહસી આળસુ અને દીર્ઘસૂત્રી થવું નહીં. ૬૮

यः सुदुर्निष्फलं कर्म ज्ञात्वा कर्तुं व्यवस्यति ।

द्रागादौ दीर्घदर्शी स्यात्स चिरं सुखमश्नुते ॥ ६९ ॥

જે મનુષ્ય આ કામ નિષ્ફળ છે આમ જાણીને તેનો આરંભ કરે છે અને આરંભ પૂરું તેને માટે તુરત દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરે છે તે ચિર-કાળ સુખ ભોગવે છે. ૬૯

प्रयुत्पन्नमतिः प्राप्तां क्रियां कर्तुं व्यवस्यति ।

सिद्धिः सांशयिकी तत्र चापल्यात्कार्यगौरवात् ॥ ७० ॥

પ્રયુત્પન્નમતિ મનુષ્ય કામ સમીપમાં આવે ત્યારે તે કરવા માટે વિચાર કરે છે માટે તેની અપળતાથી તથા કામના બોહોળાપણાથી કાર્યની સિદ્ધિ માટે સંશય રહે છે. ૭૦

यतते नैव कालेऽपि क्रियां कर्तुं च सालसः ।

न सिद्धिस्तस्य कुत्रापि स नश्यति च सान्वयः ॥ ७१ ॥

જે આળસુ મનુષ્ય, યોગ્ય સમય ઉપર પણ કામ કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી તે મનુષ્યની ક્યાઈ પણ કાર્ય સિદ્ધિ થતી નથી; ઉદાહરણ તરીકે પોતાના વંશ સહિત વિનાશ પામે છે. ૭૧

क्रियाफलमविज्ञाय यतते साहसी च सः ।

दुःस्वभागी भवत्येव क्रियया तत्फलेन वा ॥ ७२ ॥

* ત્યાં જખતે પૂર્વે જોદનાર.

જે મનુષ્ય કાર્યના ફળનું પરિણામ જાણ્યા વિના તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે તેને સાહસી જાણવો અને તે મનુષ્ય તેવા કાર્યથી અથવા તેના ફળથી દુઃખને પામે છે. ૭૨

મહત્કાલેનાલ્પકર્મ ચિરકારી કરોતિ ચ ।

સ શોચત્યલ્પફલતો દીર્ઘદર્શી ભવેદતઃ ॥ ૭૨ ॥

દીર્ઘદર્શી મનુષ્ય નાનું કામ પણ લાંબે દિવસે પુરું કરે છે, જેથી તેને કાર્યનું ફળ થોડું મળે છે અને તે પસ્તાય છે; માટે મનુષ્યે દીર્ઘદર્શી થવું જોઈએ. ૭૩

સુફલં તુ ભવેત્કર્મ કદાચિત્સહસા કૃતમ્ ।

નિષ્ફલં વાપિ પ્રભવેત્કદાચિત્સુવિચારિતમ્ ॥ ૭૪ ॥

કોઈ વેળા ઉતાવળે કરેલું કામ પણ સારું ફળ આપે છે અને કોઈ વેળા વિચારપૂર્વક કરેલું કામ પણ નિષ્ફળ નિવડે છે. ૭૪

તથાપિ નૈવ કુર્વાતિ સહસાનર્થકારિ તત્ ।

કદાચિદાપિ સજ્જાતમકાર્યાદિષ્ટસાધનમ્ ॥ ૭૫ ॥

શીઘ્રતાથી કરેલું કામ સિદ્ધ થયું હોય તોપણ કોઈ દિવસ ઉતાવળે કામ કરવું જ નહીં; કારણ કે તેનાથી અનર્થ થાય છે; તેમજ કોઈ દિવસ અનિષ્ટ કાર્ય કરતાં મનોરથ સિદ્ધિ થાય તે ઉપરથી નીચ કાર્ય પણ કરવું નહીં. ૭૫

યદાનિષ્ટં તુ સત્કાર્યાન્નાકાર્યપ્રેરકં હિ તત્ ॥ ૭૬ ॥

તેમજ, સત્કાર્ય કરતાં કદાપિ અનર્થ ઉત્પન્ન થાય તો પણ તે સત્કાર્યને અનર્થકારક જાણવું નહીં. ૭૬

મૃત્યો ભ્રાતાપિ વા પુત્રઃ પત્ની કુર્યાન્ન ચૈવ યત્ ।

વિધાસ્યન્તિ ચ મિત્રાણિ તત્કાર્યમવિશંકિતમ્ ॥ ૭૭ ॥

જે કાર્ય, સેવક, ભાઈ, પુત્ર અને સ્ત્રી કરી શકતાં નથી તે કાર્યમિત્રો નિર્ભયતાથી પાર પાડે છે. ૭૭

યો હિ મિત્રમવિજ્ઞાય યાયાતથ્યેન મન્દઘીઃ ।

મિત્રાર્થે યોજયત્યેનં તસ્ય સોડર્થોડવસીદતિ ॥ ૭૮ ॥

જે મૂઢભુદ્ધિ મનુષ્ય, મિત્રનો અભિપ્રાય યથાર્થ રીતે સમજ્યા વિના, મિત્રને માટે કાર્યનો આરંભ કરે તો, તેનું તે કામ નાશ પામે છે—અર્થાત્ અભિપ્રાય સમજ્યા વગર કોઈને માટે કાર્યનો આરંભ કરવો નહીં. ૭૮

ન હિં માનાસિકો ધર્મઃ કસ્યચિજ્ઞાયતેઽજ્ઞસા ।

અતો યતેત તત્પ્રાપ્ત્યૈ મિત્રલઙ્ઘિર્વરા નૃણામ્ ॥ ૭૯ ॥

કોઈના પશુ માનસિક વિચારો સત્વર નળુવામાં આવતા નથી, કેવળ મિત્રના વિચારો નળુવામાં આવે છે; માટે મિત્ર મેળવા સારું પ્રયત્ન કરવો; કેમકે મનુષ્યોને ખીલ લાભ કરતાં મિત્રલાભ-હત્તમ ગણાય છે. ૭૯

નાત્યન્તં વિશ્વસેત્કઞ્ચિદ્વિશ્વસ્તમપિ સર્વદા ।

પુત્રં વા ભ્રાતરં માર્યામમાત્યમધિકારિણમ્ ॥ ૮૦ ॥

પુત્ર, ભાઈ, ભાઈયા, કાર્યભારી અને અધિકારી વગેરે ઘણાજ વિશ્વાસુ હોય તોપણ તેમાંના કોઈનો પશુ નિરંતર અતિ વિશ્વાસ કરવો નહીં. ૮૦

ધનસ્ત્રીરાજ્યલોભો હિ સર્વેષામધિકો યતઃ ।

પ્રામાણિકઞ્ચાનુભૂતમાત્રં સર્વત્ર વિશ્વસેત્ ॥ ૮૧ ॥

સઘળા મનુષ્યોને ધન, સ્ત્રી અને રાજ્ય મેળવવાનો અધિક લોભ હોય છે; માટે મનુષ્યે પ્રામાણિક પરિચિત અને હિતૈષી મનુષ્યનો સર્વ કાર્યમાં વિશ્વાસ રાખવો. ૮૧

વિશ્વાસિત્વાત્મવદ્વૃદ્ધસ્ત્કાર્યં વિમૃશેત્સ્વયમ્ ।

તદ્વાક્યં તર્કતોઽનર્થં વિપરીતં ન ચિન્તયેત્ ॥ ૮૨ ॥

પોતાની પેટેજ સામા મનુષ્ય હપર વિશ્વાસ કરીને પોતે ગુપ્ત રહી તેના કામનો સારી રીતે તપાસ કરવો, પણ તર્ક કરી તેના ખોલવાને અનર્થ અને વિરુદ્ધ ગણી કાઢવું નહીં. ૮૨

ચતુઃ ષષ્ટિતમાંશં તન્નાશિતં ક્ષમયેદથ ।

સ્વધર્મનીતિબલવાંસ્તેન મૈત્રીં પ્રધારયેત્ ॥ ૮૩ ॥

જે મનુષ્ય સ્વધર્મમાં તથા નીતિમાં દૃઢ હોય, તેવા વિશ્વાસુ મનુષ્યે, કદાચ આપણા કામમાં ચોસઠમે ભાગે ખીગાડ કર્યો હોય તોપણ તેના હપર ક્ષમા કરવી અને તેની સાથે મિત્રતા કરવી. ૮૩

દાનૈર્માનૈશ્ચ સત્કારૈઃ સુપૂજ્યાન્પૂર્જયેત્સદા ॥ ૮૪ ॥

બહુ માનપાત્ર પુરૂષોને દાન, માન અને સત્કારવડે સદા માન આપવું. ૪૮

કદાપિ નોગ્રદણ્ડઃ સ્યાત્કટુભાષણતત્પરઃ ।

માર્યાપુત્રોઽપ્યુદ્વિજતે કટવાક્યાત્પદણ્ડતઃ ॥ ૮૫ ॥

કોઈપણ દિવસ કોઈને ભયંકર શિક્ષા કરવી નહીં અને કડવાં વેણુ કહેવાં નહીં; કારણ કે કડવાં વેણુ કહેવાથી તથા ભયંકર શિક્ષા કરવાથી તો

ભાર્ગ્વે અને પુત્ર પશુ ઉદાસ થાય છે, ત્યારે બીજા ઉદાસ થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? ૮૫

પશવોઽપિ વશં યાન્તિ દાનૈશ્ચ મૃદુભાષણૈઃ ॥ ૮૬ ॥

દાન તથા મૃદુભાષણથી પશુઓ પશુ વશ થાય છે. ૮૬

ન વિદ્યાયા ન શૌર્યેણ ધનેનાભિજનેન ચ ।

ન બલેન પ્રમત્તઃ સ્યાન્નાતિમાની કદાચન ॥ ૮૭ ॥

વિદ્યાથી, શૌર્યથી, ધનથી, કુળથી, તથા બળથી કોઈપણ દિવસ પ્રમત્ત તથા અતિ અભિમાની થવું નહીં. ૮૭

નાત્પોપદેશં સંવેત્તિ વિદ્યામત્તઃ સ્વહેતુભિઃ ।

અનર્થમપ્યભિપ્રેતં મન્યતે પરમાર્થવત્ ॥ ૮૮ ॥

મહાજનૈર્ધૃતઃ પન્થા યેન સન્યજ્યતે વ્રતાત્ ।

વિદ્યાભિમાની મનુષ્ય પોતાના તકો કરીને યથાર્થ વક્તા ગુરૂજનના ઉપદેશને સ્વીકારતો નથી; પરંતુ અનર્થ છતાં પણ પોતાના મતને અનુરૂપ આવતી બાબતને પરમાર્થ (સત્ય)ની પેઠે ગ્રહણ કરે છે; અને તે મહાજનોએ સ્વીકારેલા સન્માર્જનો બળાત્કારે લાગ કરે છે. ૮૮

શૌર્યમત્તસ્તુ સહસા યુદ્ધં કૃત્વા જહાત્યમૂન ।

વ્યુહાદિયુદ્ધકૌશલ્યં તિરસ્કૃત્ય ચ શસ્ત્રવાન્ ॥ ૮૯ ॥

શૌર્યમત્ત, શસ્ત્રધારી થઈ વ્યૂહ રચના વગેરેનો ઉપયોગ કર્યા વિના સહસા યુદ્ધ કરે છે તેથી મરણ પામે છે. ૮૯

શ્રીમત્તઃ પુરુષો વેત્તિ ન દુષ્ક્રીર્તિમજો યથા ।

સ્વમૂત્રગન્ધં મૂત્રેણ મુખમાંસિન્ચતે સ્વકમ્ ॥ ૯૦ ॥

જેમ બકરો પોતાના મૂત્રની દુર્ગંધ બહુતો નથી જેથી તેને પોતાના મુખ ઉપર ચોપડે છે, તેમજ લક્ષ્મીમત્ત મનુષ્ય પોતાની અપકીર્તિને પોતે બહુ શકતો નથી જેથી અપકીર્તિથી પોતાના મુખને કાળું કરે છે. ૯૦

તથાભિજનમસસ્તુ સર્વાનિવાવમન્યતે ।

શ્રેષ્ઠાનપીતરાન્સમ્યગકાર્યે કુરુતે મતિમ્ ॥ ૯૧ ॥

કુળમત્ત પુત્ર, સર્વ ગુરૂજનનું તથા બીજા મનુષ્યોનું અપમાન કરે છે અને નીચ કામ કરવામાં સારી પેઠે મન રાખે છે. ૯૧

બલમત્તસ્તુ સહસા યુદ્ધે વિદધતે મનઃ ।

વલ્લેન્ન વાપ્રતે સર્વાન્પશ્વાદીન્પિ હાન્યથા ॥ ૯૨ ॥

બળમત્ત મનુષ્ય સહસા યુદ્ધ કરવાનું મન કરે છે. અને લડનારો મનુષ્ય મળતો નથી. તેા ળીભાં સર્વ પશુ વગેરેને પશુ પીડે છે. ૯૨

માનમત્તો મન્યતે સ્મ તૃણવચ્ચાશ્ચિલં જગત્ ।

અનર્હોડપિ ચ સર્વેભ્યસ્ત્વત્યર્ઘાસનમિચ્છતિ ॥ ૯૩ ॥

માનમત્ત મનુષ્ય સર્વ જગતને તૃણુ સમાન ગણે છે અને પેતિ આસનને અયોગ્ય છે છતાં પશુ સઘળા પાસેથી ઉંચા આસનની ઈચ્છા રાખે છે. ૯૩

મદા એતેડવલિપ્તાનાં સતામેતે દમાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૯૪ ॥

ગર્વિષ્ઠ મનુષ્યોને ઉપર જણાવેલાં માન વગેરે, મદ ઉત્પન્ન કરનારાં છે અને સત્પુરુષોને વિનય શિખવનારાં છે. ૯૪

વિદ્યાયાશ્ચ ફલં જ્ઞાનં વિનયશ્ચ ફલં શ્રિયઃ ।

યજ્ઞદાને વ્રલફલં સદ્રક્ષણમુદાહતમ્ ॥ ૯૫ ॥

વિદ્યાનાં ફળ જ્ઞાન અને વિનય કલાં છે; લક્ષ્મીનાં ફળ યજ્ઞ તથા જ્ઞાન કલાં છે; અને બળનું ફળ સત્પુરુષની રક્ષા કહી છે. ૯૫

નામિતાઃ શત્રવઃ શૌર્યફલં ચ કરદીકૃતાઃ ।

શમો દમશ્ચાર્જવં ચાભિજનસ્ય ફલં ત્વિદમ્ ।

માનસ્ય તુ ફલં ચૈતત્સર્વે સ્વસદ્દશા ઇતિ ॥ ૯૬ ॥

શત્રુઓને નમાવીને કર આપતા કરવા એ શૌર્યનું ફળ છે; શમ, દમ અને સરળતા એ સત્કુળનું ફળ છે; અને સર્વને પેતાના સમાન ગણવા એ માનનું ફળ છે. ૯૬

સુવિદ્યામન્ત્રભૈષજ્યસ્ત્રિરત્નં દુષ્કુલાદપિ ।

ગૃહ્ણીયાત્સુપ્રયત્નેન માનમુત્સૃજ્ય સાધકઃ ॥ ૯૭ ॥

કામ સાધનારા મનુષ્યે અભિમાન ત્યાગ કરીને નીચ કુળમાંથી પશુ સારી વિદ્યા, મંત્ર, ઔષધિ તથા કન્યારત્ન સુપ્રયત્નથી મેળવવાં. ૯૭

ઉપેક્ષેત પ્રનષ્ટં યત્પ્રાપ્તં યત્તદુપાહરેત્ ।

ન બાલં ન સ્ત્રિયં ચાતિલાલયેત્તાડયેન્ન ચ ।

વિદ્યામ્યાસે ગૃહ્યકૃત્યે તાવુભૌ યોજયેત્ક્રમાત્ ॥ ૯૮ ॥

નારા થયેલી વસ્તુની ઉપેક્ષા કરવી અને જે વસ્તુ મળી હોય તેને મહત્વ કરવી; બાળકને તથા સ્ત્રીને બહુ લાડ લડાવવાં નહી, તેમ બહુ શિક્ષા કરવી નહીં, પણ મધ્યમસર રાખવાં તથા બાળકને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને સ્ત્રીને ધરનાં કામમાં યોગવી. ૯૮

પરદ્રવ્યં ક્ષુદ્રમપિ નાદત્તં સ હરેદણુ ।

નોચ્ચારયેદઘં કસ્ય સ્ત્રિયં નૈવ ચ દૂષયેત્ ॥ ૯૯ ॥

ખીનવું થોડું ધન પણ (તેના) આપ્યા વિના લેવું નહીં, કોઈનું જ-
રાપણુ બુરું બોલવું નહીં તથા કોઈની સ્ત્રીને દૂષણુ આપવું નહીં. ૯૯

ન બ્રૂયાદનૃતં સાક્ષ્યં કૃતં સાક્ષ્યં ન લોપયેત્ ।

પ્રાણાત્યયેડનૃતં બ્રૂયાત્સુમહત્કાર્યસાધને ॥ ૧૦૦ ॥

કોઈની ખોટી સાક્ષી પુરવી નહીં, તેમ પુરેલી સાક્ષીને (પાછળથી)
ખોટી પાડવી નહીં; પણ ત્યારે કોઈના પ્રાણુ બચતા હોય અથવા તેા મોટું
કાર્ય કરવું હોય ત્યારેજ ખોટી સાક્ષી પુરવી. ૧૦૦

કન્યાદાત્રે તુ હ્યધનં દસ્યવે સઘનં નરમ્ ।

ગુપ્તં જિઘાંસવે નૈવ વિજ્ઞાતમપિ દર્શયેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

કન્યાનો પિતા જેને કન્યા આપવા ધારતો હોય તે મનુષ્ય નિર્ઘન
છે એમ આપણા જાણવામાં હોય તેાપણુ, કન્યાના આપને તે જાણાવવું
નહીં; ચોર ચોરી કરવા આવે ત્યારે આપણને પુછે કે અહીં કોણુ ધનવાન
છે ત્યારે પણ જાણતાં છતાં તેને ધનવાન મનુષ્ય બતાવવો નહીં; તથા
મારના ભયથી કોઈ છુપાઈ ગયો હોય અને તેને કોઈ મારવા આવે ત્યારે
પણુ જાણતાં છતાં તેને બતાવવો નહીં. ૧૦૧

જાયાપત્યોશ્ચ પિત્રોશ્ચ ભ્રાત્રોશ્ચ સ્વામિભૃત્યયોઃ ।

મગિન્યોર્મિત્રયોર્મિદં ન કુર્યાદ્ઘ્રુશિષ્યયોઃ ॥ ૧૦૨ ॥

સ્ત્રી અને પુત્ર વચ્ચે માતા અને પિતા વચ્ચે, ભાઈ ભાઈ વચ્ચે,
સ્વામી અને સેવક વચ્ચે, ખેડનું ખેડન વચ્ચે, મિત્ર મિત્ર વચ્ચે તથા ગુરુ અને
શિષ્ય વચ્ચે ભેદ પડાવવો નહીં-પરસ્પર કલહ કરાવી તેઓનાં મન ભંગ
કરવાં નહીં. ૧૦૨

ન મધ્યાદ્રમનં ભાષાશાલિનોઃ સ્થિતયોરપિ ।

સુહૃદં ભ્રાતરં બન્ધુમુપચર્યાત્સદાત્મવત્ ॥ ૧૦૩ ॥

ન્યાં જે મનુષ્યો પરસ્પર વાત કરતા હતા હોય ત્યાં ત્રીજાએ વચમાં
જવું નહીં તથા હંમેશાં મિત્રને, ભાઈને તથા કુટુંબીને પોતાના જ ગણીને તેની
સાથે વ્યવહાર કરવો. ૧૦૩

ગૃહાગતં ક્ષુદ્રમપિ યથાર્હં પૂજયેત્સદા ।

તદીયકુશલપ્રશ્નૈઃ શક્ત્યા દાનૈર્જલાદિભિઃ ॥ ૧૦૪ ॥

સામાન્ય મનુષ્ય પણ ન્યારે પોતાને ઘર આવે ત્યારે તેને સદાચ યથોચિત માન આપવું, તેના ધરના કુશળ સમાચાર પુછવા અને શક્તિ પ્રમાણે વસ્તુદાન, જળપાન તથા પાનસોપારી આપીને તેનો સત્કાર કરવો. ૧૦૪

સપુત્રસ્તુ ગૃહે કન્યાં સપુત્રાં વાસયેન્ન હિ ।

સમર્તૃકાં ચ ભગિનીમનાથિ તે તુ પાલયેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

દીકરાવાળા આપે, પુત્રવતી અને ધણીવાળી કન્યાને તથા બેહનને ધરમાં સાથે રાખવી નહીં, પણ જો તે બંને જણી વિધવા હોય તો તેઓને ધરમાં સાથે રાખીને તેનું પાળન કરવું. ૧૦૫

સર્પોઽમિર્દુર્જનો રાજા જામાતા ભગિનીસુતઃ ।

રોગઃ શત્રુર્નાવમાન્યોઽપ્યલ્પ ઇત્યુપચારિતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

સર્પને, અગ્નિને, દુર્જનને, રાજાને, જમાઈને, ભાણેજને, રોગને તથા શત્રુને નાના ગણી અથવા તો તે અસમર્થ છે, આપણું શું કરવાના હતા? એવું ધારીને તેઓનું અપમાન કરવું નહીં; પણ તેઓની સંભાળ રાખવી. ૧૦૬

કૌર્યાતૈક્ષ્ણ્યાહુઃ સ્વાભાવાત્સ્વામિત્વાત્પુત્રિકામયાત્ ।

સ્વપૂર્વજપિણ્ડદત્વાદૃદ્ધિમીમ્યામુપાચરેત્ ॥ ૧૦૭ ॥

કૂરતાને લીધે સર્પની સેવા કરવી; તીક્ષ્ણતાને લીધે અગ્નિની સેવા કરવી દુષ્ટસ્વભાવને લીધે દુર્જનની સેવા કરવી; સ્વામીભાવથી રાજાની સેવા કરવી; દોહિતરને ઇત્તક લેવા માટે જમાઈની સેવા કરવી; પિતૃઓને પિંડદાન કરાવવા માટે ભાણેજની સેવા કરવી; શરીરને આરોગ્ય રાખવા માટે રોગોની સેવા બળવવી; એટલે કે રોગનો નાશ કરવો; અને ભય માટે શત્રુઓની સેવા બળવવી-જેથી સુખ થાય. ૧૦૭

ઋણશેષં રોગશેષં શત્રુશેષં ન રક્ષયેત્ ।

યાચકાચૈઃ પ્રાર્થિતઃ સન્ન તોક્ષણં ચોત્તરં વદેત્ ।

તત્કાર્મ્યં તુ સમર્થશ્ચેત્કુર્યાદ્વા કારયીત ચ ॥ ૧૦૮ ॥

કરજનો, રોગનો અને શત્રુનો અંશ પણ રહેવા દેવો નહીં, પણ તેનો સમૂળગો નાશ કરવો. તથા યાચક વગેરે કોઈ વસ્તુની યાચના કરે તો પણ તેને કડવો ઉત્તર આપવો નહીં; પણ પોતે સમર્થ હોઈએ તો તેનું કામ કરી આપવું; અથવા તો અન્યદ્વારા કરાવી અપાવવું. ૧૦૮

દાતૃણાં ધાર્મિકાણાં ચ શૂરાણાં કીર્તિનં સદા ।

શૃણુયાત્તુ પ્રયત્નેન તત્ચિદ્ધં નૈવ લક્ષયેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

નિરંતર ક્રાતાઓનાં, ધાર્મિકોનાં અને શૂરાઓનાં ચરિત્રો પ્રયત્ન-
પૂર્વક સાંભળવાં. પણ તેઓના કોષોષર લક્ષ દેવુંજ નહીં. ૧૦૯

કાલે હિતમિતાહારવિહારી વિઘ્નસાશનઃ ।

અદીનાત્મા ચ સુસ્વપ્નઃ શુચિઃ સ્યાત્સર્વદા નરઃ ॥ ૧૧૦ ॥

મનુષ્યે સમય પ્રમાણે અલ્પ અને સુખકર આહારવિહાર કરવો;
દેવને ધર્યાં પણ પ્રસાદીશુભન્નાદિકને આહાર કરવો; મનને ઉદાર રાખવું,
સુખમાં નિદ્રા કરવી. તથા સદા સ્વચ્છ રહેવું. ૧૧૦

કુર્યાદ્દિહારમાહારં નિર્હારં વિજને સદા ।

વ્યવસાયી સદા ચ સ્યાત્સુખં વ્યાયામમમ્યસેત્ ॥ ૧૧૧ ॥

પુરૂષે સ્ત્રીસંગ, ભોજન તથા મળમૂત્રનો ત્યાગ આટલાં કામ નિત્ય
એકાંતમાં કરવાં, નિત્ય ઉદ્યમ કરવો. તથા સુખકર મધુર કસરતનો
અભ્યાસ કરવો. ૧૧૧

અન્નં ન નિન્દ્યાત્સુસ્વસ્થઃ સ્વીકુર્યાત્પ્રીતિમોજનમ્ ।

આહારં પ્રવરં વિદ્યાત્ષુદ્ધસં મધુરોત્તરમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અન્નની નિંદા કરવી નહીં પણ ધણાજ પ્રસન્ન થઈને પ્રીતિ ભોજનના
નિમંત્રણને સ્વીકારવું. કારણ કે સર્વ ભોજનમાં પ્રેમ ભોજન શ્રેષ્ઠ
જણાય છે. તથા જેમાં ગળપણ વધારે હોય તેવું જ રસવાળું ભોજન બહુ
શ્રેષ્ઠ જણાય છે. ૧૧૨

વિહારં ચૈવ સ્વસ્ત્રીભિર્વેશ્યાભિર્ન કદાચન ।

નિયુદ્ધં કુશલૈઃ સાર્ધં વ્યાયામં નતિભિર્વરમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

પોતાની સ્ત્રી સાથેજ સુરતસમાગમ કરવો પણ વેશ્યા સાથે કોઈ દિવસ
પણ વિહાર કરવો નહીં. તથા કુશળ મનુષ્યની સાથે પ્રણામપૂર્વક ઉત્તમ
પ્રકારની મદ્યયુદ્ધ આદિ કસરત કરવી. ૧૧૩

હિત્વા પ્રાકપશ્ચિમૌ યામૌ નિશિ સ્વાપો વરો મતઃ ।

દીનાન્ધપંગુબધિરા નોપહાસ્યાઃ કદાચન ॥ ૧૧૪ ॥

આગલો અને પાછલો એમ જે પ્રહર છોડીને રાત્રે જે પ્રહારનિદ્રા કરવી.
તે ઉત્તમ જણાય છે. તથા મનુષ્યે કોઈ દિવસ ગરીબની, આંધળાની, પાંગળની
અને બેહેરાની મશકરી કરવી નહીં. ૧૧૪

નાકાર્પ્યં તુ મતિં કુર્યાદ્વાકસ્વકાર્ય્યં પ્રસાધયેત્ ।

ઉદ્બોગેન ચલેનૈવ બુદ્ધ્યા ધૈર્યેણ સાહસાત્ ।

પરાક્રમેણાર્જવેન માનમુત્સૃજ્ય સાધકઃ ॥ ૧૧૫ ॥

કામ સાધનારા પુરૂષે અકાર્ય કરવામાં મન રાખવું નહીં, પણ અભિમાન ત્યાગ કરી ઉદ્યોગથી, બળથી, બુદ્ધિથી, દૈર્ઘ્યથી, પરાક્રમથી, કો-મળતાથી તથા સાહસકર્મથી પોતાનું કામ ઝટ સાધી લેવું. ૧૧૫

यदि सिध्यति येनार्थः कलहेन वरस्तु सः ।

अन्यथायુर्धनमुह्यद्यशःसुखहरः स्मृतः ॥ ११६ ॥

જે કલહ કરવાથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે તેને બનમઃકલહ જાણવો. પરંતુ કલહ કરતાં છતાં પણ જે કાર્ય સિદ્ધિ થાય નહીં તો તે કલહ છોડવના નારા કરે છે, ધનનો નારા કરે છે, સંબંધીઓમાં ભેદ પડાવે છે, ચશનો લોપ કરે છે અને સુખનો નારા કરે છે. એમ સમજવું. ૧૧૬

नानिष्टं प्रवदेत्कस्मिन्नाच्छिद्रं कस्य लक्षयेत् ।

आज्ञामंगस्तु महतां राज्ञः कार्यो न वै क्वचित् ॥ ११७ ॥

કોઈ દિવસ કોઈ પણ માણસની નિંદા કરવી નહીં, કોઈનાં છિદ્રો શોધવાં નહીં તથા મોટા માણસોની અને રાજાની આજ્ઞાને ભંગ પણ કોઈ દિવસ કરવો નહીં. ૧૧૭

असत्कार्यनियोक्तारं गुरुं वापि प्रबोधयेत् ।

नातिक्रामेदपि लघुं क्वचित्सत्कार्यबोधकम् ॥ ११८ ॥

કોઈ વખતે નહારા કાર્યનો ઉપદેશ કરનારા ગુરૂને પણ શીખામણ આપવી અને સારા કાર્યનો બોધ કરનારા સાધારણ મનુષ્યના બોધને ઉદ્ધેધવો નહીં, પણ તે અહણ કરવો. ૧૧૮

कृत्वा स्वतन्त्रां तरुणीं स्त्रियं गच्छेन्न वै क्वचित् ।

स्त्रियो मूलमनर्थस्य तरुण्यः किं परैः सह ॥ ११९ ॥

કોઈ પણ દિવસ પોતાની તરૂણ સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા આપીને ક્યાંકી પણ જવું નહીં; કારણ કે તરૂણીઓ એજ અનર્થનું મૂળ છે; તો જ્યારે તે પરપુરૂષની સાથે મળી જાય ત્યારે શું ન કરે ? ૧૧૯

न प्रमाद्येन्मदद्रव्यैर्न विमुह्येत्कुसन्ततौ ॥ १२० ॥

મદ ઉપજવનારી સંપત્તિ ઉપર મોહિત થવું નહીં અને કુપુત્ર ઉપર મમતા રાખવી નહીં. ૧૨૦

साध्वी भार्या पितृपत्नी माता बाला पिता स्नुषा ।

अभर्तृकानपत्या या साध्वी कन्या स्वसापि च ॥ १२१ ॥

मातुलानी भ्रातृभार्या पितृमातृस्वसा तथा ।

मातामहोऽनपत्यश्च गुरुश्चशुरमातुलाः ॥ १२२ ॥

બાલોડપિતા ચ દૌહિત્રી પ્રાતા ચ મગિનીસુતઃ ।

એતેવશ્યં પાલનીયાઃ પ્રયત્નેન સ્વશક્તિઃ ॥ ૧૨૩ ॥

અવિભવેડાપિ

પોતાની પાસે ધન ન હોય તોપણ મનુષ્યે સાધ્વી ભાર્યા, કાકી, માતા, પુત્રી, પિતા, સ્તુષા-પુત્રની વહુ, વિધવા અને વાંઝણી એવી સદ્ગુણી દીકરી અને જોહન, મામી, ભાભી, ફાઈ, માસી, પુત્રરહિત વડવા, શુર, સસરા, મામી, પિતા રહિત છોકરો, દોહિત્રો, ભાઈ અને ભાણિજ, આટલાનું પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સારી રીતે અવશ્ય પાલન કરવું. ૧૨૧-૧૨૩

વિભવે પિતૃમાતૃકુલં સુહૃત્ ।

પત્ન્યાઃ કુલં દાસદાસીમૃત્યવર્ગાંશ્ચ પોષયેત્ ॥ ૧૨૪ ॥

અને સંપત્તિ હોય તો માતાપિતાના કુળનું, મિત્રોનું, સસરાના કુળનું, તથા દાસ, દાસી અને સેવક વગેરેનું પણ પોષણ કરવું. ૧૨૪

વિકલાઙ્ગાન્પ્રવ્રજિતાન્દીનાનાથાંશ્ચ પાલયેત્ ॥ ૧૨૫ ॥

કાષ્ટા, કૂબડા વિગેરેનું, લંગડા વગેરેનું, સંન્યાસિયોનું, દરિદ્રોનું અને અનાથોનું પણ પાલન કરવું. ૧૨૫

કુટુમ્બભરણાર્થેષુ યત્નવાન્ન ભવેચ્ચ યઃ ।

તસ્ય સર્વગુણૈઃ કિન્તુ જીવન્નેવ મૃતશ્ચ સઃ ૧૨૬ ॥

જે મનુષ્ય પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ માટે પ્રયત્ન કરે નહીં, તેના વિધા વગેરે સર્વ ગુણો નકામા બાકીવા; અને તે પુરૂષને જીવતાજ મૂલો સમજવો. ૧૨૬

ન કુટુમ્બં મૃતં યેન નાશિતાઃ શત્રવોડપિ ન ।

પ્રાપ્તં સંરક્ષિતં નૈવ તસ્ય કિં જીવિતેન વૈ? ॥ ૧૨૭ ॥

જેણે કુટુંબનું ભરણપોષણ કર્યું નહીં, જેણે શત્રુઓનો નાશ કર્યો નહીં અને જેણે મળેલી વસ્તુનો સંરક્ષ કર્યો નહીં તેનું જીવન વ્યર્થ બાકીવું. ૧૨૭

સ્ત્રીભિર્જિતો ઋણી નિત્યં સુદરિદ્ધી ચ યાચકઃ ।

ગુણહીનોડર્થહીનઃ સન્મૃતા એતે સજીવકાઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સ્ત્રીવશ, કરબદાર, નિત્યનો દરિદ્રી, લીક્ષા માંગનાર, ગુણ રહિત અને નિર્ધન આદિકા પુરૂષને જીવતાજ મૂલો સમજવા. ૧૨૮

આયુર્વિત્તં ગૃહચ્છિદ્રં મન્ત્રમૈયુનમેષજમ્ ।

દાનમાનાપમાનં ચ નવૈતાનિ સુગોપયેત્ ॥ ૧૨૯ ॥

આયુષ્ય, ધન, ધરતું હિદ્, સુખવિચાર, મૈત્રુન, ઔષધ, દાન, માન અને અપમાન આ નવ વસ્તુને બહુ ગુપ્ત રાખવી. ૧૨૬

देशाटनं राजसभावेदानं शास्त्रचिन्तनम् ।

वेश्यादिदर्शनं विद्वन्मैत्रीं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १३० ॥

આજસ રહિત થઈને દેશાટન કરવું, બુદ્ધિ બુદ્ધિ રાજ્યોની સભામાં જવું, શાસ્ત્રો વિચારવાં, વેશ્યા વગેરેનો સમાગમ કરવો અને વિદ્વાનોની સાથે મિત્રતા કરવી. ૧૩૦

अनेकाश्च तथा धर्माः पदार्थाः पशवो नराः ।

देशाटनात्स्वानुभूताः प्रभवन्ति च पर्वताः ॥ १३१ ॥

દેશાટન કરવાથી અનેક ધર્મો, અનેક પદાર્થો, બુદ્ધિ બુદ્ધિ પશુઓ, મનુષ્યો તથા અનેક પર્વતો સારી રીતે જાણવામાં આવે છે. ૧૩૧

कीदृशा राजपुरुषा न्यायान्यायं च कीदृशम् ।

मिथ्याविवादिनः के च के वै सत्यविवादिनः ॥ १३२ ॥

કીદૃશી રાજપુરુષા ન્યાયાન્યાયં ચ કીદૃશમ્ ।
મિથ્યાવિવાદિનઃ કે ચ કે વૈ સત્યવિવાદિનઃ ॥ ૧૩૨ ॥

કીદૃશી વ્યવહારસ્ય પ્રવૃત્તિઃ શાસ્ત્રલોકતઃ ।
સમાગમનશીલસ્ય તદ્વિજ્ઞાનં પ્રજાપતે ॥ ૧૩૩ ॥

જે મનુષ્યને રાજસભામાં જવાની ટવ હોય છે તેને રાજના નોકરો કેવા છે, ન્યાય તથા અન્યાય કેવો છે, કોણ મિથ્યાવાદી છે અને કોણ સત્યવાદી છે, શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે તથા લૌકિક રીતિ પ્રમાણે સભામાં ભિન્ન ભિન્ન વિવાદો કેમ ચાલે છે, અને તેનું પરિણામ શું આવે છે? તે સર્વ જાણવામાં આવે છે. ૧૩૨-૧૩૩

नाहंकारी च धर्मान्धः शास्त्राणां तत्त्वचिन्तनैः ।

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात्कार्यनिर्णयम् ॥ १३४ ॥

મનુષ્યે ૫૨શાસ્ત્રનાં તત્ત્વો જાણ્યાં પછી અભિમાની તથા ધર્માંધ થવું નહીં, તેમ કેવળ એકજ શાસ્ત્ર પણ જાણીને જેસી રહેવું નહીં; કારણ કે એક શાસ્ત્ર જાણનાર મનુષ્ય કોઈ કાર્યનો નિર્ણય કરી શકતો નથી. ૧૩૪

स्याद्ब्रह्मागमसन्दर्शी व्यवहारो महानतः ।

बुद्धिमानभ्यसेन्नित्यं बहुशास्त्राण्यतन्द्रितः ॥ १३५ ॥

પરંતુ ન્યારે ધણાં શાસ્ત્રો જાણવામાં આવે છે, ત્યારે મનુષ્ય મોટો વ્યવહારવેતા થાય છે. મઠિ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે, આજસનો ત્યાગ કરી નિત્ય બુદ્ધિ બુદ્ધિ રાજ્યોનો અભ્યાસ કરવો. ૧૩૫

તદર્થં તુ ગૃહીત્વાપિ તદધીના ન જાયતે ।

વેશ્યા તથાવિધા વાપિ વશીકર્તુ નરં ક્ષમા ।

નેયાત્કસ્ય વશં તદ્દત્સ્વાધીનં કારયેજગત્ ॥ ૧૩૬ ॥

જે વેશ્યા મનુષ્યના ધનને હરણુ કર્યા છતાં પણ પોતે તેને અધિન થતી નથી-તેવી વેશ્યા, જેમ મનુષ્યને વશ કરવાને સમર્થ થાય છે, તેમજ પુરુષે પણ આપું જમત પોતાને અધિન કરવું અને પોતે કોઈને અધિન થવું નહીં. ૧૩૬

શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણાનામર્થવિજ્ઞાનમેવ ચ ।

સહવાસાત્પણ્ડિતાનાં બુદ્ધિઃ પ્ણ્ડા પ્રજાયતે ॥ ૧૩૭ ॥

પાંડિતોના સહવાસથી શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે અને બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે. ૧૩૭

દેવપિતૃતિથિભ્યોડન્નમદત્ત્વા નાશ્ચીયાત્કચિત્ ।

આત્માર્થં યઃ પચેન્મોહાન્નરકાર્થં સ જીવતિ ॥ ૧૩૮ ॥

મનુષ્યે દેવતાઓને, પિતરોને અને અતિથીઓને જમાડયા વિના કોઈ દિવસ જમવું નહીં. જે મનુષ્ય અજ્ઞાનથી કેવળ પોતાને માટે ભોજન તૈયાર કરે છે-તાત્પર્ય કે દેવાલોકને નિવેદન કર્યા વિનાજ જમે છે-તે મનુષ્ય મરણુ થયા બાદ નરકમાં પડે છે. ૧૩૮

માર્ગ ગુરુભ્યો બલિને વ્યાધિતાય શવાય ચ ।

રાજ્ઞે શ્રેષ્ઠાય વ્રાતિને યાનગાય સમુત્સૃજેત્ ॥ ૧૩૯ ॥

વડીલ વર્ગ, બળવંત પુરુષ, રોગી, શબ, રાજ, માન્યપુરુષ, પ્રત્યારી-બ્રહ્મચારી વગેરે તથા વાહનમાં ખેસીને જનાર પુરુષ-આટલા સામા આવતા હોય ત્યારે મનુષ્યે પડખા ઉપર ખસી જઈને તેઓને જવાનો માર્ગ આપવો. ૧૩૯

શકટાત્પવ્ચહસ્તં તુ દશહસ્તં તુ વાજિનઃ ।

દૂરતઃ શતહસ્તં ચ તિષ્ઠેન્નાગાદૃષાદ્દશ ॥ ૧૪૦ ॥

મનુષ્યે ૨૨તા ઉપર જતી વખતે ગાડીથીથી પાંચ હાથ દૂર રહેવું, ઘોડાથી દશ હાથ દૂર રહેવું હાથીથી શો હાથ દૂર રહેવું. અને બળદથી દશ હાથ દૂર રહેવું. ૧૪૦

શૃક્રિણાં ચ નલિનાં ચ દાંઢ્રિણાં દુર્જનસ્ય ચ ।

નદીનાં વસતૌ સ્ત્રીણાં વિશ્વાસં નૈવ કારયેત્ ॥ ૧૪૧ ॥

સમીપમાં રહેલાં શીંગડાવાળા નખવાળાં ડાઢવાળાં પ્રાણીઓનો, દુર્જનોનો, નદીઓનો અને સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ કરવોજ નહીં. ૧૪૧

સ્વાદન્ન ગચ્છેદધ્વાનં ન ચ હાસ્યેન ભાષણમ્ ।

શોકં ન કુર્યાન્નષ્ટસ્ય સ્વકૃતેરાપિ જલપનમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

૨૨તે ચાલતાં ખાતું નહીં, ખોલતાં ખોલતાં હસતું નહીં, ખોવાયકી વસ્તુનો શોક કરવો નહીં અને પોતે કરેલું કામ કહી બતાવતું નહીં. ૧૪૨

સ્વશંકિતાનાં સામીપ્યં ત્યજેદ્દૈ નીચસેવનમ્ ।

સંભાષં નૈવ શ્રૃણુયાદ્ભુક્તઃ કસ્યાપિ સર્વદા ॥ ૧૪૩ ॥

પોતાને જે માણસનો વિશ્વાસ ન હોય તેની પાસે હાથ રહેતું નહીં, નીચની ચાકરી કરવી નહીં તથા હંમેશા છુપાઈને કોઈની પણ વાર્તા સાંભળવી નહીં. ૧૪૩

ઉત્તમૈરનનુજ્ઞાતં કાર્યં નેચ્છેચ્ચ તૈઃ સહ ।

દેવૈઃ સાકં સુધાપાનાદ્રાહોશ્ચિચ્છન્નં શિરો યતઃ ॥ ૧૪૪ ॥

મોટા પુરૂષોએ જે કામ પોતાની સાથે રહીને કરવાની મના કરી હોય તે કામ તેઓની સાથે રહીને કરવાની ઇચ્છા કરવી નહીં; કારણકે દેવોની મનાહ છતાં પણ તેઓની સાથે અમૃતનું પાન કરવાથી રાહુનું મસ્તક કપાયું હતું. ૧૪૪

મહતોડસત્કૃતમપિ ભવેત્તદ્ભૂષણાય વૈ ।

વિષપાનં શિવસ્થૈવ ત્વન્યેષાં મૃત્યુકારકમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

કોઈ કામ ધણું ધિઃકારવા યોગ્ય કે ત્યાગ કરવા યોગ્ય હોય તોપણ તે કામ મહાપુરૂષને ભૂષણરૂપ થઈ પડે છે; જેમકે વિષપાન એ શંકરનેજ ભૂષણરૂપ છે, પણ બીજાઓને મૃત્યુ ઉપબવનાર છે. ૧૪૫

તેજસ્વી ક્ષમતે સર્વં ભોક્તું વહ્નિરિવાનગ્રઃ ।

ન સાંમુખ્યે ગુરોઃ સ્થેયં રાજઃ શ્રેષ્ઠસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૧૪૬ ॥

પાપ રહિત તેજસ્વી મનુષ્ય અગ્નિની પેઠે સર્વ વસ્તુનો ઉપભોગ કરે છે, પરંતુ સાધારણ મનુષ્ય ભોગવી શકતો નથી. ગુરુ, રાજા, તથા સંભાષિત શુદ્ધરથની સન્મુખ હોયું રહેતું નહીં, પણ તેની પડખે તરી જતું. ૧૪૬

રાજા મિત્રમિતિ જ્ઞાત્વા ન કાર્યં માનસેષ્પિસતમ્ ।

નેચ્છેન્મૂર્ખસ્ય સ્વામિત્વં દાસ્યમિચ્છેન્મહાત્મનામ્ ।

વિરોધં ન જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધસ્ય રજ્જનમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

પ્રમાન્ય મનુષ્યે, રાજાને પોતાનો મિત્ર ગણીને પોતાની મરજી કરતું નહીં તથા (ડાહ્યા) મનુષ્યે મૂર્ખનું ઉપરીપણું સ્વીકારતું

નહીં, તેમ તેવાની ચાકરી પણ ઈચ્છવી નહીં, મહાત્મા પુરૂષોની સાથે વિરોધ કરવો નહીં, પણ સંપથી વર્તવું તથા અલ્પજ્ઞાનથી ગર્વિષ્ટ થયેલા દુર્જનને રંજન કરવો નહીં-કેમકે દુર્જનની પ્રસન્નતા પણ સન્નનના કોપ સમાન હોય છે. ૧૪૭

અભ્યાવશ્યમનાવશ્યં ક્રમાત્કાર્યં સમાચરેત્ ।

પ્રાક્પશ્ચાદ્ગ્નિલમ્બેન પ્રાપ્તં કાર્યં તુ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૧૪૮ ॥

બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે બહુ જરૂરીતું કામ પ્રથમ કરવું; ત્યાર પછી સામાન્ય કામ કરવું. તે એ પ્રમાણે કરવું કે જે કામ બહુજ ઉતાવળતું હોય તે કામ પ્રથમથીજ પુરૂં કરવું; અને હાથમાં આવેલાં છતાં બહુ જરૂરી ન હોય તેવાંને પાછળથી ધીરે ધીરે પુરૂં કરવું-કે જેથી કોઈને હાની થાય નહીં. ૧૪૮

પિત્રાજ્ઞપ્તેનાપિ માતૃવધરૂપે સુપુજિતા ।

ધૃતા ગોતમપુત્રેણ હ્યકાર્યે ચિરકારિતા ॥ ૧૪૯ ॥

ગૌતમે જાત્યું કે અહુલ્યાએ ઈંદ્રની સાથે વ્યભિચાર કર્યો, માટે તેમણે પોતાના પુત્ર શતાનંદને આજ્ઞા કરી કે, વત્સ 'તારી માતાને મારી નાંખ'; પણ શતાનંદે તે અકાર્ય કરતાં વાર લગાડી, એટલામાં ગૌતમનો કોપ પણ શાંત પડ્યો, અને તેમણે અહુલ્યા ઉપર ક્ષમા કરી. આવી રીતે વિલાંબે કાર્ય કરવાથી માન મળ્યું. ૧૪૯

પ્રેમ્ણા સમીપવાસેન સ્તુત્યા નત્યા ચ સેવયા ।

કૌશલ્યેન કલામિશ્ચ કથામિર્જાનતોઽપિ ચ ॥ ૧૫૦ ॥

આદરેનાર્જવેનૈવ શૌર્યાદ્દાનેન વિદ્યાયા ।

પ્રત્યુત્થાનાભિગમનૈરાનન્દસ્મિતભાષણૈઃ ।

ઉપકારૈઃ સ્વાશયેન વશીકુર્યાજ્જગત્સદા ॥ ૧૫૧ ॥

મનુષ્યે નિરંતર પ્રેમ બતાવીને, સહવાસ કરીને, સ્તુતિ કરીને, પ્રણામ કરીને, સેવા કરીને, કુશળતા વાપરીને, કળા દાખવીને, વાર્તાઓ કહીને, જ્ઞાન દર્શાવીને, આદર આપીને, કોમળતા વાપરીને, શૌર્યતાં બતાવીને, વસ્તુ ભેટ આપીને, વિદ્યા દર્શાવીને, સામા હલા થઈને, સન્મુખ જઈ આદર આપીને, હર્ષ સહિત મંદહાસ્યવાણાં ભાષણો કરીને, ઉપકારો કરીને, તંબા સામા મનુષ્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તીને-જગત્ને વશ કરવું. ૧૫૦-૧૫૧

एते वश्यकरोपाया दुर्जने निष्फलाः स्मृताः ।

तत्सन्निधिं सजेत्प्राज्ञः शक्तस्तं दण्डतो जपेत् ।

छलमूतैस्तु तद्रूपैरुपायैरेभिरेव वा ॥ ૧૫૨ ॥

ઉપર નજીવેલાં વશીકરણના ઉપાયો દુર્નનો ઉપર નિષ્ફળ નિવડે છે; માટે વિદ્વાન્ મનુષ્યે, દુર્નનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો, અને પોતામાં શક્તિ હોય તો તેને શિક્ષા કરીને અથવા તો ખોટા પ્રેમ દર્શાવીને કે પછી ખીલ કપટના ઉપાયો વાપરીને દુષ્ટનો પરાજય કરવો. ૧૫૨

શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણાનામભ્યાસઃ સર્વદા હિતઃ ।

સાઙ્ગાનાં સોપવેદાનાં સકલાનાં નરસ્ય હિ ॥ ૧૬૩ ॥

મનુષ્યને ષડંગ સહિત ચાર વેદનો, ઉપવેદનો, સ્મૃતિનો તથા પુરાણોનો નિત્ય અભ્યાસ હિત કરનારો છે. ૧૫૩

મૃગયાક્ષાઃ સ્ત્રિયઃ પાનં વ્યસનાનિ નૃણાં સદા ।

ચત્વાર્યૈતાનિ સન્ત્યજ્ય યુક્તયા સંયોજયેત્કાચિત્ ॥ ૧૬૪ ॥

મૃગયા, ઘૂત, સ્ત્રિઓ ને મદિરાપાન આ ચાર વસ્તુ નિરંતર મનુષ્યોને વ્યસનરૂપે વળગેલી હોય છે; માટે તે સર્વનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. કદાચ મૃગયા વગેરેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો યુક્તિપૂર્વક કોઈક વખતેજ કરવો, પણ નિરંતર તે વસ્તુને સેવવી નહીં. ૧૫૪

કૂટેન વ્યવહારં તુ વૃત્તિલોપં ન કસ્યચિત્ ।

ન કુર્યાન્નિન્તયેત્કસ્ય મનસાપ્યહિતં કચિત્ ॥ ૧૬૫ ॥

મનુષ્યે કોઈની સાથે કપટ વ્યવહાર કરવો નહીં, કોઈની આજીવિકાને ભંગ કરવો નહીં, અને કોઈનું ભુંડું કરવું નહીં, તેમ કોઈવાર ભુંડું કરવા માટે મનમાં વિચાર સરખો પણ કરવો નહીં. ૧૫૫

તત્કાર્યં તુ સુખં યસ્માદ્ભવેદ્દૈકાલિકં દૃઢમ્ ।

મૃતે સ્વર્ગં જીવતિ ચ વિન્દ્યાત્કીર્તિં દૃઢાં શુભામ્ ॥ ૧૬૬ ॥

મનુષ્યે તેણું કામ કરવું કે જે કામ કરવાથી આ લોકમાં ને પરલોકમાં સ્થિર સુખ મળે; પણ એણું કામ કરવું કે જીવતાં જગતમાં શુભ દૃઢતર કીર્તિ થાય અને મરણ પછી સ્વર્ગ મળે. ૧૫૬

જાગર્તિં ચ સચિન્તો ય આધિવ્યાધિનિપીડિતઃ ।

જારશ્ચોરો બલિદ્વિષ્ટો વિષયી ધનલોલુપઃ ॥ ૧૬૭ ॥

કુસહાયી કુનૃપતિર્ભિન્નામાયસુહૃત્પ્રજઃ ।

કુર્યાદ્વથા સમીક્ષ્યૈત્સુખં સ્વપ્યાચ્ચિરં નરઃ ॥ ૧૬૮ ॥

ચિંતાતુર મનુષ્ય, માનસિક તથા શારીરિક પીડાથી પીડાતો મનુષ્ય, ભર, ચોર, ખળવાનનો શત્રુ, વિષયી, ધનનો લોભી, તથા દુષ્ટ લોકોની સહાયતાવાળો અને જેના ઉપર મંત્રી, મિત્ર તથા પ્રભુ અપ્રસન્ન હોય તે । દુષ્ટ

રાન-એટલાને ઉધ આવતી નથી, પણ ઉનગરો કરે છે; માટે મનુષ્યે વિચાર કરીને એવું કામ કરવું કે જેથી ધણીવાર સુધી સુખમાં નિદ્રા આવે. ૧૫૭-૫૮

રાજ્ઞો નાનુકૃતિં કુર્પ્યાન્ન ચ શ્રેષ્ઠસ્ય કસ્યચિત્ ।

નૈકો ગચ્છેઞ્ચાલવ્યાઘ્રચૌરેષુ ચ પ્રન્નાધિતુમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

મનુષ્યે રાનની પેઠે અથવા તેો કોઈ મોટા ધનાઢય પુરૂષની પેઠે આચરણ કરવું નહીં—પણ શક્તિ પ્રમાણે આચરણ કરવું. તથા સર્પ, વાઘ, કે ચોરોને એકલાં પકડવા માટે જવું નહીં—પણ તેમાં ખીનની સહાયતા લેવી. ૧૫૯

જિઘાંસન્તં જિઘાંસોયાદુરુમપ્યાતતાયિનમ્ ।

કલહે ન સહાયઃ સ્પાત્સરંશેદ્વહુનાયકમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

મારી નાખવાને ઈચ્છાવાળા આતતાયી ગુરૂને મારી નાખવો, કલહમાં કોઈને સહાય કરવી નહીં તથા ધણાના પાળનારા એક પુરૂષવું રક્ષણ કરવું. ૧૬૦

ગુરૂણાં પુરતો રાજ્ઞો ન ચાસીત મહાસને ।

પ્રૌઢપાદો ન તદ્વાક્યં હેતુભિર્વિકૃતિં નયેત્ ॥ ૧૬૧ ॥

પિતા વગેરે મુરખખીની આગળ અને રાનની આગળ હંયા આસન ઉપર બેસવું નહીં તથા ધુટણબર બેસીને જુદા જુદા તર્કો કરી તે માન્ય પુરૂષોના વચનવું ખંડન પણ કરવું નહીં. ૧૬૧

યત્કર્તવ્યં ન જાનાતિ કૃતં જાનાતિ ચૈતરઃ ।

નૈવ વક્તિ ચ કર્તવ્યં કૃતં યશ્ચોત્તમો નરઃ ॥ ૧૬૨ ॥

નિચ મનુષ્ય પોતાનાં કર્તવ્યને સમજતો નથી, પરંતુ સાધરણ રીતે કામ કરી જાણે છે, અને ઉત્તમ મનુષ્ય પોતાનાં કર્તવ્યને તથા કામ કરવાને સમજે છે, પરંતુ મુખથી કહેતો નથી. ૧૬૨

ન પ્રિયાકથિતં સમ્યઙ્ઞન્યેતાનુભવં વિના ।

અપરાધં માતૃસ્નુષામ્રાતૃપત્નીસપત્નિજમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

સ્ત્રી, પતિની પાસે, માતાનો, પુત્રની વહુનો, બાબાનો અને સોઝ્યનો વાંક કાઢે તોપણ પતિએ જાતે અનુભવ કર્યા વિના તેવું કહેવું અર્થ માનવું નહીં. ૧૬૩

અનૂતં સાહસં માયા મૂર્લેત્વમતિલોભતા ।

અશૌચં નિર્દયા દર્પઃ સ્ત્રીણામષ્ટૌ સ્વદુર્ગણાઃ ॥ ૧૬૪ ॥

મીથ્યા ભાષણ, અવિચારીપણ, કપટ, મૂર્ખતા, અત્યંત લોભીપણ,

અપવિત્રતા, નિર્દયતા અને ગર્વ આ આઠ સ્ત્રીઓના પોતાના સ્વભાવિક દુર્ગુણો છે. ૧૬૪

षोडशाद्वात्परं पुत्रं द्वादशाद्वात्परं स्त्रीयम् ।

ન તાડયેદ્દુષ્ટવાક્યૈઃ પીડયેન્ન સ્ત્રુષાદિકમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

પુત્ર શોળ વર્ધનો થાય ત્યાર પછી તેને મારવો નહીં, પુત્રી બાર વર્ષની થાય ત્યાર પછી તેને મારવી નહીં, તથા કટુવચનો કહીને પુત્રની વહુ વગેરેને દુભાવવાં નહીં. ૧૬૫

पुत्राधिकाश्च दौहित्रा भाग्निेयाश्च भ्रातरः ।

કન્યાધિકાઃ પાલનીયા ભ્રાતૃમાર્યા સ્ત્રુષા સ્વસા ॥ ૧૬૬ ॥

દોહિતરાઓનું, ભાણુબેનું અને ભાઈઓનું-પુત્ર કરતાં વિશેષ પાલન કરવું તથા ભાભીનું, પુત્રની વહુનું અને બેહનનું-પુત્રી કરતાં વિશેષ પાલન કરવું. ૧૬૬

आगमार्थं हि यतते रक्षणार्थं हि सर्वदा ।

કુટુમ્બપોષણે સ્વામી તદન્યે તસ્કરા ઇવ ॥ ૧૬૭ ॥

પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરનાર ગૃહસ્વામી હમેશાં કુટુંબના પોષણ માટે ધન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને મેળવેલાં ધનનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ બીજા મનુષ્યો તો ચોરોની પેઠે ધન હરવાનોજ પ્રયત્ન કરે છે. ૧૬૭

अनृतं साहसं मौर्ख्यं कामाधिक्यं स्त्रियां यतः ।

કામાદિન્નૈકશયને નૈવ સુપ્યાત્તિન્નૃપા સહ ॥ ૧૬૮ ॥

સ્ત્રીઓ, અસત્યવાદિની, વિચાર કર્યા વગર સહસા કાર્ય કરનારી, આણુસમબળું અને બહુ કાગાતુર હોય છે; માટે પુરૂષે કામેચ્છા શિવાય સ્ત્રીની સાથે એક શય્યામાં સુતું નહીં. ૧૬૮

વિવાહ વિચાર.

दृष्ट्वा धनं कुलं शीलं रूपं विद्यां बलं वयः ।

કન્યાં દ્વાદુક્તમં ચેન્મૈત્રીં કુર્યાદથાત્મનઃ ॥ ૧૬૯ ॥

વરનાં ધન, કુળ, શીળ, રૂપ, વિદ્યા, બળ અને વય આટલી વસ્તુની પરીક્ષા કરીને તે સર્વાંગ સુંદર અને ગુણવંત પુરૂષને કન્યા આપવી અને તેની સાથે મિત્રતા કરવી. ૧૬૯

भार्याधिंनं वयोविद्यारूपिणं निर्धनं त्वपि ।

ન કેવલેન રૂપેણ વયસા ન ધનેન ચ ॥ ૧૭૦ ॥

વર નિર્ધન હોય છતાં પણ નાની ઉમ્મરનો, વિદ્યાવંત, અને રૂપાળો હોય તેવા વરને કન્યા આપવી, પણ કેવળ રૂપ કે અવસ્થા, કે ધન જોઈ કન્યા આપવી નહીં. ૧૭૦

આદૌ કુલં પરીક્ષેત તતો વિદ્યાં તતો વયઃ ।

શીલં ધનં તતો રૂપં દેશં પશ્ચાદ્વિવાહયેત્ ॥ ૧૭૧ ॥

વિવાહ કરતાં પ્રથમ તેા કુળની પરીક્ષા કરવી, ત્યાર પછી વિદ્યાની, ત્યાર પછી અવસ્થાની, ત્યાર પછી સ્વભાવની, ત્યાર પછી ધનની, ત્યાર પછી રૂપની અને ત્યાર પછી તેના દેશની પરીક્ષા કરવી અને પછી તે વર-સાથે કન્યાને પરણાવવી. ૧૭૧

કન્યા વરયતે રૂપં માતા વિત્તં પિતા શ્રુતમ્ ।

બાન્ધવાઃ કુલમિચ્છન્તિ મિષ્ટાન્નમિતરે જનાઃ ॥ ૧૭૨ ॥

વિવાહમાં, કન્યા, વરના રૂપની-પિતા વિદ્યાની, માતા ધનની, ભાઈઓ કુળની અને ભનેયાઓ મિષ્ટાન્ન ઉડાવવાની ઈચ્છા રાખે છે. ૧૭૨

માર્યાર્થં વરયેત્કન્યામસમાનર્પિગોત્રજામ્ ।

માતૃમતીં સુકુલાં ચ યોનિદોષવિવર્જિતામ્ ॥ ૧૭૩ ॥

જે કન્યા ખીલ રૂપિ અને ખીલ ગોત્રમાં જન્મેલી હોય, અંધુમતી હોય, ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી હોય અને નિર્દોષ માતાથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તેવી કન્યાની સાથે પરણવું. ૧૭૩

વિદ્યા-ધન વિચાર.

ક્ષણશઃ ક્ષણશ્ચૈવ વિદ્યામર્થં ચ સાધયેત્ ।

ન ત્યાજ્યૌ તુ ક્ષણકર્ણૌ નિત્યં વિદ્યાધનાર્થિના ॥ ૧૭૪ ॥

મનુષ્યે ક્ષણે ક્ષણે વિદ્યા અને ક્ષણે ક્ષણે ધનનો સંગ્રહ કરવો, વિદ્યા અને ધન મેળવવા ઈચ્છનારા મનુષ્યે નિત્ય એક ક્ષણ અને એક ક્ષણને પણ વ્યર્થ જવા દેવો નહીં. ૧૭૪

સુભાર્યાપુત્રમિત્રાર્થં હિતં નિત્યં ધનાર્જનમ્ ।

દાનાર્થં ચ વિના ત્વેતૈઃ કિં ધનૈશ્ચ જનૈશ્ચ કિમ્ ? ॥ ૧૭૫ ॥

નિરંતર સદ્ગુણી સ્ત્રીના ઉપયોગ માટે, સુપુત્રના ઉપયોગ માટે, મિત્રના ઉપયોગ માટે, અને દાન આપવા માટે ધન મેળવવું તે હિતકારી છે; પરંતુ સ્ત્રી આદિના ઉપયોગમાં ન આવતાં ધનો અને ચાકરો શા કામના? કંઈજ નહીં. ૧૭૫

આવિસંરક્ષણક્ષમં ધનં યત્નેન રક્ષયેત્ ।

જીવામિ શતવર્ષં તુ નન્દામિ ચ ધનેન વૈ ॥ ૧૭૬ ॥

શતિ બુદ્ધ્યા સચ્ચિનુચાદ્ધનં વિદ્યાદિકં સદા ।

પચ્ચાર્વિંશત્યઠ્ઠપૂરં તદર્ઘ્નં વા તદર્ઘ્નકમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

ધન, ભવિષ્યમાં મનુષ્યનું રક્ષણ કરી શકે છે, માટે ચતુર્થી તેનું રક્ષણ કરવું તથા હું હજી સૌ વર્ષ સુધી જીવીશ, અને મેળવેલાં ધનમાંથી હું આનંદમાં દિવસો નિર્જનન કરીશ, આવો મનમાં વિચાર કરીને, પચીસ વર્ષ અથવા તે સાડા બાર વર્ષ કે સાડા છ વર્ષ સુધી નિરંતર વિદ્યા આદિક ધન સંપાદન કરવું. ૧૭૬—૧૭૭

વિદ્યાધનં શ્રેષ્ઠતરં તન્મૂલમિતરદ્ધનમ્ ।

દાનેન વર્ધતે નિત્યં ન મારાય ન નીચતે ॥ ૧૭૮ ॥

સર્વ ધનમાં વિદ્યા ધન શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે બીજાં ધન વિદ્યા ધનથી મેળવી શકાય છે. વળી એ નિત્ય દાન કરવાથી વૃદ્ધિ પામે છે અને વધ્યા પછી પણ એ ભારરૂપ થઈ પડતું નથી તથા કોઈથી ચોરી પણ જવાતું નથી. ૧૭૮

અસ્તિ યાવન્તુ સધનસ્તાવત્સર્વેસ્તુ સેવ્યતે ।

નિર્ધનસ્ત્યજ્યતે માર્યાપુત્રાદ્યૈઃ સુગુણોડ્ડપ્યતઃ ॥ ૧૭૯ ॥

નિર્જીલ મનુષ્ય પાસે પણ જ્યાં સુધી ધન હોય છે ત્યાં સુધી સર્વ તેની સેવા કરે છે; પરંતુ ગુણવાન છતાં પણ નિર્ધન મનુષ્યનો સ્ત્રી પુત્ર વગેરે (પણ) ત્યાગ કરે છે. ૧૭૯

સંસૃતૌ વ્યવહારાય સારમૂતં ધનં સમૃતમ્ ।

અતો યતેત તત્પ્રાપ્ત્યૈ નરોઃ હ્યુપાયસાહસૈઃ ॥ ૧૮૦ ॥

આ સંસારમાં વ્યવહાર ચલાવવા માટે મુખ્ય સાધન ધન છે; માટે મનુષ્યે ધન સંપાદન કરવા માટે ઉપાયો (કળા) તથા સાહસકર્મ કરવાં. ૧૮૦

સુવિદ્યાયા સુસેવાભિઃ શૌર્યેણ કૃષિભિસ્તથા ।

કૌસીદવૃદ્ધ્યા પળ્યેન કલાભિઃશ્ચ પ્રતિગ્રહૈઃ ।

યયા કયા ચાપિ વૃત્ત્યા ધનવાન્સ્યાત્તથાચરેત્ ॥ ૧૮૧ ॥

શ્રેષ્ઠવિદ્યા, ઉત્તમસેવા, શૂરવીરના, ખેતીવાડી, બ્યાજવટંતર, બ્યાપાર, સંજીતાદિક કળા, અને દાન-આમાંની હરકોઈ એક આજીવિકા મહત્ત્વ કરીને જેમ ધનવાન થવાય તેમ ઉપાય કરવા. ૧૮૧

તિષ્ઠન્તિ સધનદ્વારે ગુણિનઃ કિંકરા ઇવ ॥ ૧૮૨ ॥

(કારણ કે) ગુણવાન પુરુષો ધનવંતના બારણા ઉપર સેવકની પેઠે ઉભા રહે છે.

દોષા અપિ ગુણાયન્તે દોષાયન્તે ગુણા અપિ ।

ધનવતો નિર્ધનસ્ય નિન્ધાતે નિર્ધનોઽસ્તિલૈઃ ॥ ૧૮૩ ॥

ધનવંતના દોષો પણ ગુણરૂપ થઈ પડે છે અને નિર્ધનના ગુણો પણ દોષરૂપ થઈ પડે છે, તથા સઘળા મનુષ્યો નિર્ધનની નિંદા કરે છે. ૧૮૩

સુનિર્ધનત્વં પ્રાપ્યૈકે મરણં મેજિરે જનાઃ ।

ગ્રામાયૈકેઽચ્છલાયૈકે નાશાયૈકે પ્રવવ્રજુઃ ॥ ૧૮૪ ॥

કેટલાએક મનુષ્યો નિર્ધન થવાથી મરણ પામે છે; કેટલાએક લોકો નિર્ધન થવાથી સ્વદેશ છોડીને પરદેશમાં ભય છે કેટલાએક પર્વત ઉપર નહીંને વસે છે અને કેટલાએક આત્મહત્યા માટે નાશી ભય છે, ૧૮૪

ઉન્માદમેકે પુણ્યન્તિ યાન્ત્યન્યે દ્વિષતાં વશમ્ ।

દાસ્યમેકે ચ ગચ્છન્તિ પરેષામર્થહેતુના ॥ ૧૮૫ ॥

કેટલાએક પુરુષો ધન મેળવવાની ચિંતાથી ગાંડા બને છે, કેટલાએક શત્રુને અધીન થાય છે અને કેટલાએક શત્રુની સેવા બળવે છે. ૧૮૫

યથા ન જાનન્તિ ધનં સઙ્ચિતં કતિ કુત્ર વૈ ।

આત્મસ્ત્રીપુત્રામિત્રાણિ સલેસં ધારયેત્તથા ॥ ૧૮૬ ॥

પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર અને મિત્રો કેટલું ધન મેળવ્યું છે અને તે ક્યાં રાખ્યું છે તે જાણી શકે નહીં તેમ લેખપત્ર કરીને ધનને ગુપ્ત રીતે બચાવે મૂકવું. ૧૮૬.

નૈવાસ્તિ લિખિતાદન્યત્સ્મારકં વ્યવહારિણામ્ ।

ન લેખ્યેન વિના કુર્યાન્ન્યવહારં સદા ભુવઃ ॥ ૧૮૭ ॥

વેપારીઓને લેખપત્ર વગર ખીજ વસ્તુ ભૂતકાળમાં બનેલા વિષયને જાણવી શકતીજ નથી; માટે વિદ્વાને હંમેશાં લખાણ વિના (પોળે પાને) વ્યાપાર કરવો નહીં. ૧૮૭

નિલોભે ધનિકે રાજ્ઞિ વિશ્વસ્તે ક્ષમિણાં વરે ।

સુસઙ્ચિતં ધનં ધાર્ય ગૃહીતલિખિતં તુ વા ॥ ૧૮૮ ॥

એકદું કરી મૂકવું ધન, લોભ રહિત તથા વિશ્વાસુ ધનવંત વેપારીને ત્યાં અથવા ક્ષમાશીળ એવા વિશ્વાસુ શબ્દને ત્યાં મૂકવું અથવા તો સામા ધણીની, 'અમને અમુક રકમ મળી છે', એવી સહી કરાવીને હસ્કાઈ સારા શેઠને ત્યાં મૂકવું. ૧૮૮

વ્યવહાર નીતિ.

મૈત્ર્યર્થે યાચિતં દદ્યાદકુસીદં ધનં સદા ।

તાસ્મિન્સ્થિતં ચેન્ન વહુ હાનિકૃચ્ચ તથાવિધમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

મિત્ર, ધનની માંગણી કરે તો, મિત્રતાને ખાતર, તેને વ્યાજ વગર સદા ધન આપવું, ને તેમ કરતાં કદાચિત્ મિત્રની ઉપર વ્યાજ વગરનું યુક્ત ધન ચઢી નહ્ય તોપણ તે ધન હાની કરવું નથી. ૧૮૯

દટ્ટાધમર્ણં વૃદ્ધ્યાપિ વ્યવહારક્ષમં સદા ।

સબન્ધં સપ્રતિભુવં ધનં દદ્યાચ્ચ સાક્ષિમત્ ॥ ૧૯૦ ॥

ગૃહીતલિગ્નિતં યોગ્યમાનં પ્રત્યાગમે સુખમ્ ।

ન દદ્યાદ્દૃઢિલોભેન નષ્ટં મૂલધનં ભવેત્ ॥ ૧૯૧ ॥

કરજ લેનારો મનુષ્ય, વ્યાજ સહિત નાણા ભરવાને સમર્થ છે એમ જાણ્યા પછી, હુમેશા નિયમપૂર્વક પ્રતિનિધિ કે સાક્ષીના લેખ સહિત જેટલું ધન આપવાનું હોય તેટલું ધન, એક ચોપડામાં લખાવી લઈને, કરજદારને, અમુક વ્યાજ ઉપર, અમુક ધન આપવું; (યાદ રાખવું કે) તે કરજદાર સુખથી પાછું આપી શકે એટલું આપવું; પણ વ્યાજના લોભથી સામાના ગજ ઉપરાંત ધન આપવું નહીં; કેમકે વ્યાજનો લોભ કરવા જતાં મૂળ ધનનો નાશ થાય છે. ૧૯૦-૧૯૧

આહારે વ્યવહારે ચ ત્યક્તલજ્જઃ સુગ્વી ભવેત્ ।

ધનં મૈત્રીકરં દાને ચાદાને શત્રુકારકમ્ ॥ ૧૯૨ ॥

મનુષ્ય આહાર વ્યવહારમાં લાજ મૂકીને વર્તવાથી સુખી થાય છે. ધન આપતી વખતે મિત્રતા કરાવે છે, પણ પાછું લેતી વખતે શત્રુતા કરાવે છે. ૧૯૨

કૃત્વા સ્વાન્તે તથૌદાર્યં કાર્પિણ્યં વહિરેવ ચ ।

ઠાચિતં તુ વ્યયં કાઢે નરઃ કુર્યાન્ન ચાન્યથા ॥ ૧૯૩ ॥

મનુષ્યે સમય ઉપર મનમાં ઉદારતા રાખવી ને બહારથી દુપણ ભાવ દર્શાવી યથોચિત ખર્ચ કરવો, પણ અવસર વિના ખર્ચ કરવો નહીં. ૧૯૩

સુમાર્યાપુત્રમિત્રાણિ શત્તયા સંરક્ષયેદ્દનૈઃ ।

નાત્મા પુનરતોત્માનં સર્વૈઃ સર્વં પુનર્ભવેત્ ॥ ૧૯૪ ॥

પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મનુષ્યે સ્ત્રી, પુત્ર અને મિત્રોનું ધનથી પાલન પોષણ કરવું અને 'આ મનુષ્યદેહ ફરી ફરીને આવતો નથી,' એમ સમજીને સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધન આદિ જતાં કરીને પણ પોતાનું રક્ષણ કરવું; કારણ કે મનુષ્ય જીવતો હોય તો ફરીને સઘળું મેળવે છે. ૧૯૪

પશ્યતિ સ્મ સજીવશ્ચેન્નરો ભદ્રશતાનિ ચ ।

સદારપ્રૌઢપુત્રાન્દ્રાકશ્રેયોઽર્થી વિભજેત્પિતા ॥ ૧૯૬ ॥

જીવતો નર હનરો સુખ ભોગવે છે માટે શરીરના રક્ષણની આવશ્યકતા છે. પિતાએ પોતાના શ્રેય માટે, સ્ત્રીવાળા પુત્રો ત્યારે પ્રૌઢ વયના અને ધરનો વ્યવહાર ચલાવવા શક્તિમાન થાય ત્યારે તેઓને પરસ્પર જુદા કરી દેવા. ૧૯૫

સદારભ્રાતરઃ પ્રૌઢા વિભજેયુઃ પરસ્પરમ્ ।

एकोदरा अपि प्रायो विनाशायान्यथा खलु ॥ १९६ ॥

ભાઈઓ એક માના દીકરા હોય તો પણ તેઓની સ્ત્રીઓ આને અને તેઓ મોટા થાય ત્યારે તેઓએ પોતપોતાના ભાગ વેહેચી લઈને જુદા થવું; કારણ કે તેઓ એકઠા રહે છે તો ખરેખર ધણું કરીને માંહોમાંહે લડી મરે છે. ૧૯૬

नैकत्र संवसेच्चापि स्त्रीद्वयं मनुजस्य तु ।

कथं वसेत्तद्बहुत्वं पशूनां तु नरद्वयम् ॥ १९७ ॥

એક પુરૂષની બે સ્ત્રીઓએ સાથે રહેવું નહીં—તેમ બે પશુઓએ પણ સાથે રહેવું નહીં; કારણ કે તેમાંથી કલહ થાય છે. ત્યારે ઘણી સ્ત્રીઓ અને ઘણાં પશુઓ તો સાથે કેમજ રહી શકે? ૧૯૭

विभनेयुर्न तपुत्रा यद्धनं वृद्धिकारणम् ।

अधमर्णस्थितं चापि यद्देयं चौत्तमार्णिकम् ॥ १९८ ॥

પિતાએ જે ધન વ્યાજ ઉપર કરજને આપ્યું હોય અથવા તે જે ધન લેણદારને આપવા માટે રાખ્યું હોય તે ધનમાંથી ભાઈઓએ ભાગ પાડવો નહીં. ૧૯૮

यस्येच्छेदुत्तमां मैत्रीं कुर्यान्नाथार्थामिलाषकम् ।

परोक्षे तद्ग्रहश्चारं तत्स्त्रीसम्भाषणं तथा ॥ १९९ ॥

જેની સાથે ઉત્તમ મિત્રતા કરવાની ઇચ્છા હોય તેની પાસેથી પૈસા લેવાની ઇચ્છા કરવી નહીં, તેના ધરમાં જવું નહીં, તથા પરોક્ષ તેની સ્ત્રી સાથે એકાંતમાં બાષણ કરવું નહીં—તેમ કરવાથી મિત્રતાનો ભંગ થાય છે. ૧૯૯

तन्न्यूनदर्शनं नैव तत्प्रतीपविवादनम् ।

असहाय्यं च तत्कार्ये ह्यनिष्टोपेक्षणं न च ॥ २०० ॥

તેને વારંવાર મળવું, તેને અનુકૂળ લાગે તેમ બોલવું, તેના કામમાં સહાય કરવી, અને આપત્તિના સમયમાં તેની સંભાળ લેવી. ૨૦૦

સકુમ્પીદમકુસીદં ધનં યચ્ચૌત્તમર્ણિકમ્ ।

દદ્યાદગૃહ્ણીતમિવ નોભયોઃ ક્લેશકુચ્ચથા ॥ ૨૦૧ ॥

નાસાક્ષિમચ્ચાલિખિતમૃણપત્રસ્ય ષ્ઠતઃ ॥ ૨૦૨ ॥

પોતાના મિત્રને વ્યાજસહિત કે વ્યાજ વગરનું ધન આપ્યું હોય તે ધન, ખન્ને વચ્ચે ક્લેશ કરાવે નહીં તેમ ચોપડાના પાના ઉપર સાક્ષીયો છતાં પણ લખાણ કર્યા વિના જાણે તેણે લીધું જ ન હોય તેમ આપવું. ૨૦૧-૨૦૨

આત્મપિતૃમાતૃગુણૈઃ પ્રખ્યાતશ્રોત્તમોત્તમઃ ।

ગુણૈરાત્મભવૈઃ રુયાતઃ પૈતૃકૈર્માતૃકૈઃ ષ્ઠ્યક્ ॥ ૨૦૩ ॥

ઉત્તમો મધ્યમો નીચો ઽધમો ભ્રાતૃગુણૈર્નરઃ ।

કન્યાસ્ત્રીભગિનીભાગ્યો નરો ઽધમતમો મતઃ ॥ ૨૦૪ ॥

જે માણસ પોતાના અને માતાપિતાના ગુણોથી પ્રખ્યાત હોય તેને ઉત્તમોત્તમ જાણવો; જે કેવળ પોતાના ગુણોથી પ્રખ્યાત હોય તેને ઉત્તમ જાણવો; જે પિતાના ગુણોથી પ્રખ્યાત હોય તેને મધ્યમ જાણવો; જે માતાના ગુણોથી પ્રખ્યાત હોય તેને કનિષ્ઠ જાણવો; અને જે ભાઈના ગુણોથી પ્રખ્યાત હોય તેને અધમ જાણવો; જે પુરુષ પોતાની પુત્રીના સ્ત્રીના અથવા બેહનના ભાગ્યથી ભાગ્યશાળી ગણાતો હોય તેને અધમાધમ જાણવો. ૨૦૩-૨૦૪

દાન નીતિ.

ભૂત્વા મહાધનઃ સમ્યક્પોષ્યવર્ગન્તુ પોષયેત્ ।

અદત્ત્વા યત્કિઞ્ચિદપિ ન નયેદ્દિવસં તુઘઃ ॥ ૨૦૫ ॥

વિદ્વાન મનુષ્યે, મહાધનવાન થયા પછી પોતાના પોષ્યવર્ગનું સારી રીતે પોષણ કરવું અને પ્રતિદિન કંઈને કંઈપણ દાન કર્યા વિના દિવસને વાંઝીયો કાઢવો નહીં. ૨૦૫

સ્થિતો મૃત્યુમુખે ત્વાહં ક્ષણમાયુર્મમાસ્તિ ન ।

इति मया दानधर्मो यथेष्टौ तु समाचरेत् ॥ २०६ ॥

न तौ विना मे परत्र सहायाः सन्ति चेतरे ।

दानशीलाश्रयाह्लोको वर्तते न शठाश्रयात् ॥ २०७ ॥

હું મૃત્યુના મુખમાં ઉભો છું મારું આયુષ્ય એક ક્ષણભર પણ નથી, તથા પરલોકમાં દાન તથા ધર્મ શિવાય બીજું કોઈ મને સહાય કરશે નહીં, આ જગત્ દુર્ભનને આધારે ઠકેલું નથી, પરંતુ દાનશીલ પુરુષોને

આધારે ટકી રહ્યું છે—આવે મનમાં વિચાર કરીને પોતાની ઈચ્છાનુસાર દાન તથા ધર્માચરણ કરવું. ૨૦૬-૨૦૭

भवन्ति मित्रा दानेन द्विषन्तोऽपि च किं पुनः ॥ २०८ ॥

ન્યારે દાન આપવાથી શત્રુઓ પણ મિત્ર બને છે, સારે દાનવડે સામાન્ય મનુષ્યોને મિત્ર કરવા તેમાં આશ્ચર્ય શું? ૨૦૮

देवतार्थं च यज्ञार्थं ब्राह्मणार्थं गवार्थकम् ।

यदत्तं तत्पारलौक्यं संविद्वत्तं तदुच्यते ॥ २०९ ॥

પરલોકના સુખ સાધન સાર, દેવ માટે, યજ્ઞમાટે, બ્રાહ્મણ માટે અને ગોપાળન માટે જે ધન દાન કરવામાં આવે છે તે દાન સવિદ્ દાન-જ્ઞાન દાન કહેવાય છે. ૨૦૯

वन्दिमागधमल्लादिनटनार्थं च दीयते ।

पारितोष्यं यशोऽर्थं तु श्रिया दत्तं तदुच्यते ॥ २१० ॥

ચશને માટે બાંદીબનો, માગધો અને મલ્લ વગેરેને તેના કાર્યના બદલામાં ધનામ તરિકે જે ધનદાન આપવામાં આવે છે તે સંપદ્દાન કહેવાય છે. ૨૧૦

उपायनीकृतं यत्तु सुहृत्सम्बन्धिषु ।

विवाहादिषु चाचारदत्तं ऋद्दत्तमेव तत् ॥ २११ ॥

વિવાહાદિક ઉત્સવોમાં મિત્રને, સંબંધીને અને ભાઈચીને પેહેરામણી તરિકે જે આપવામાં આવે છે તથા વ્યવહાર તરિકે જે આપવામાં આવે છે તે લગ્નદાન કહેવાય છે. ૨૧૧

राज्ञे च बलिने दत्तं कार्यार्थं कार्यघातिने ।

पापभीत्याथवा यच्च तत्तु भीदत्तमुच्यते ॥ २१२ ॥

રાજને, બળવાને, અને કાર્યમાં વિદ્ન કરનારાને કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અથવા તે પાપથી ડરીને જે આપવામાં આવે છે તે ભયદાન કહેવાય છે. ૨૧૨

यदत्तं हिंस्रवृद्धर्थं नष्टं द्यूतविनाशितम् ।

चौरैर्हृतं पापदत्तं परस्त्रीसङ्ગमार्थकम् २१३ ॥

હિંસક પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ માટે આપેલું હોય, ળુગારની રમતમાં ખાયેલું હોય, ચોર ચોરી મયા હોય, પાપીઓને આપ્યું હોય, અને પરસ્ત્રીના સમાગમમાં ખર્ચાયું હોય તે નષ્ટદાન કહેવાય છે. ૨૧૩

આરાધયતિ યં દેવં તમુત્કૃષ્ટતરં વદેત્ ।

તન્ન્યૂનતાં નૈવ કુર્યાજ્જોષયેત્સ્ય સેવનમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

જે દેવની આરાધના કરતા હોઈએ તે દેવને સર્વ દેવતા કરતાં મોટા કહેવો. તેને લઘુતા આપવીજ નહીં તથા તેની સેવા કરવી. ૨૧૪

વિના દાનાર્જિવામ્યાં ન મુચ્યતિ ચ વર્ષીકરમ્ ।

દાનક્ષીણોવિવાહિન્નુઃ શશીવક્રોડપ્યતઃ શુભઃ ॥ ૨૧૫ ॥

જગતમાં દાન તથા સરળતા શિવાય બીજું એકપણ વર્ષીકરણ નથી. દૃષ્ટાંત તરિકે-ચંદ્રમા વાંકો છે, છતાં પણ વૃદ્ધિની ઈચ્છાથી પોતાના અંગુળ દાન કરીને ક્ષીણ થયો છે માટે તે દીપે છે. ૨૧૫

વિચાર નીતિ.

વિચાર્યં સ્નેહં દ્વેષં વા કુર્યાત્કૃત્વા ન ચાન્યથા ।

નાપકુર્યાન્નોપકુર્યાદ્ભવતોડનર્થકારિણૌ ॥ ૨૧૬ ॥

સ્નેહનો તથા દ્વેષનો વિચાર કરીને કામ કરવું, પરંતુ તેનાથી હલકી રીતે કામ કરવું નહીં-જેમકે શત્રુનો ઉપકાર કરવો નહીં અને મિત્રનો અપકાર કરવો નહીં, કારણ કે તેમ કરવાથી બંને અપકાર કરનારા થઈ પડે છે. ૨૧૬

નાતિક્રૌર્યં નાતિશાઠ્યં ધારયેન્નાતિમાર્દવમ્ ।

નાતિવાદં નાતિકાર્યાસક્તિમયાગ્રહં ન ચ ॥ ૨૧૭ ॥

અતિ નિર્દયતા રાખવી નહીં, અતિ શકતા રાખવી નહીં, અતિ કોમળતા રાખવી નહીં, અતિ વિવાદ કરવો નહીં, અતિ વખાણ કરવાં નહીં, કોઈ કાર્યમાં અતિ આસક્તિ રાખવી નહીં, અને કોઈ વસ્તુને માટે અતિ આગ્રહ રાખવો નહીં. ૨૧૭

અતિ સર્વં નાશહેતુર્હ્યતોડ્યન્તં વિવર્જયેત્ ।

ઉદ્વેજતે જનઃ ક્રૌર્યાર્ત્કાર્પણ્યાદતિનિન્દતિ ॥ ૨૧૮ ॥

સર્વ અતિ નાશ કરનાર થઈ પડે છે-માટે અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્. મહુચ્ચેા અતિ કૂરતાને કીધે ખિન્ન થાય છે અને અતિ કૃપણતાથી નિંદાય છે. ૨૧૮

માર્દવાનૈવ ગણયેદપમાનોડતિવાદતઃ ।

અતિદાનેન દારિદ્ર્યં તિરસ્કારોડતિભીમતઃ ॥ ૨૧૯ ॥

અતિ કોમળતા રાખવાથી કોઈપણ સ્થાને ગણતરી થતી નથી, અતિ વિવાદ કરવાથી સર્વત્ર અપમાન થાય છે, અત્યંત દાન કરવાથી દરિદ્રતા આવે છે અને અતિ લોભ કરવાથી તિરસ્કાર થાય છે. ૨૧૯

અચાગ્રહાન્નરસ્યૈવ મૌર્લ્યં સજ્જાયતે સ્વલુ ।

અનાચારાદ્ધર્મહાનિરત્યાચારસ્તુ મૂર્લ્યતા ॥ ૨૨૦ ॥

અત્યંત આગ્રહ કરવાથી મનુષ્ય ખરેખર મૂર્ખજા ઠરે છે, અનાચાર કરવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે, તેમ અત્યાચાર (વિરુદ્ધાચાર) કરવાથી મૂર્ખ ગણાય છે. ૨૨૦

હ્યધિકોઽસ્મીતિ સર્વેભ્યો હ્યધિકજ્ઞાનવાનહમ્ ।

ધર્મતત્ત્વામિદમિતિ નૈવં મન્યેત બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૨૧ ॥

‘હું સર્વ કરતાં અધિકજ્ઞ છું,’ ‘મારામાં સર્વ કરતાં વધારે જ્ઞાન છે,’ ‘આ ધર્મનું તત્ત્વ છે,’ આવી રીતે બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય માનતોજ નથી. ૨૨૧

તિમિદ્ધિલગિલોઽપ્યસ્તિ તદ્વિલોઽપ્યાસ્તિ રાઘવઃ ।

કાશ્વત્તુ તદ્વિલોઽસ્તીતિ મત્વા મન્યેત સર્વદા ॥ ૨૨૨ ॥

સમુદ્રમાં રહેનારા તિમિ નામના મોટા જળચરને ગળી જનારો તિમિગિલ નામનો મચ્છ છે, તેને ગળનાર વળી તિમિગિલગિલ નામનો એક જળચર છે, અને તેને ગળનારો રાઘવ નામનો એક મહાજળચર છે અને તેને ગળનારું પણ વળી એક જળચર છે—અર્થાત્ શેર માથે સવાશેર છેજ—આમ જાણીને સદાચ સર્વ વાર્તા માન્ય રાખવી ૨૨૨

નેચ્છેત્સ્વામ્યં તુ દેવેષુ ગોષુ ચ વ્રાહ્મણેષુ ચ ।

મહાનર્થકરં હ્યેતત્સમગ્રકુલનાશનમ્ ॥ ૨૨૩ ॥

કોઈએ દેવતાઓનું, ગાયેતું અને બ્રાહ્મણોનું ઉપરીપણું સ્વીકારવું નહીં; કારણ કે તેનું સ્વામિત્વ મહા અનર્થકારી છે અને આખા કુળનો નાશ કરનારું છે. ૨૨૩

મજનં પૂજનં સેવામિચ્છેદેતેષુ સર્વદા ।

ન જ્ઞાયતે બ્રહ્મતેજઃ કસ્મિન્કીલ્લપ્રાતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

હિંમેસાં દેવની, ગાયની, અને બ્રાહ્મણોની સેવા, પૂજા તથા ભજન કરવાની ઈચ્છા કરવી; કયા દેવમાં કેવું ધન્યરી તેજ છે તે આપણે જાણતા નથી—માટે મૌન રહી ભજન કરવું એજ શ્રેષ્ઠ છે. ૨૨૪

પરાધીનં નૈવ કુર્યાત્તરૂણીધનપુસ્તકમ્ ।

કૃતં ચેલ્લમ્યતે દૈવાદ્ગુણં નષ્ટં વિમર્દિતમ્ ॥ ૨૨૫ ॥

મનુષ્યે સ્ત્રી, ધન તથા પુસ્તકો ખીળને સોપવાં નહીં; અને કદી સૌખ્યાં

તો તે ફરીને મળતાં નથી અને દૈવયોગે મળે છે તો પુસ્તકો ફાટલી દશામાં મળે છે; ધન ઓછું મળે છે અને સ્ત્રી ઉચ્છિષ્ટ થયેલી મળે છે. ૨૨૫

बह्वर्थं न त्यजेदल्पहेतुनाल्पं न साधयेत् ।

बह्वर्थव्ययतो धीमानभिमानेन वै क्वचित् ॥ २२६ ॥

બહુધર્મો મનુષ્યે થોડા કારણ માટે બહુ ધન ઉરાડી દેવું નહીં; તેમ કોઈ વખતે અભિમાન કરીને નાની વસ્તુ મેળવવા માટે ઓછું ધન પણ ઉરાડવું નહીં. ૨૨૬

बह्वर्थव्ययभीत्या तु सत्कीर्तिं न त्यजेत्सदा ।

भटानामसदुक्त्या तु नेर्ष्येत्कुप्यान्न तैः सह ॥ २२७ ॥

મનુષ્યે વરા વખતે બહુ ધનના ખર્ચથી ડરી જઈને પોતાની અપકીર્તિ કરાવવી નહીં, તથા યોધાઓનાં ખોટાં વાક્યો સાંભળીને તેઓના ઉપર ઈર્ષ્યા કરવી નહીં તથા તેઓના ઉપર કોપ પણ કરવો નહીં. ૨૨૭

लज्जयते च सुहृद्येन भिद्यते दुर्मना भवेत् ।

वक्तव्यं न तथा किञ्चिद्विनोदेऽपि च धीमता ॥ २२८ ॥

જે વાક્ય સાંભળીને મિત્રને શરમ લાગે, જે વાક્ય સાંભળીને મિત્ર શત્રુ પક્ષમાં મળી જાય, જે વાક્ય સાંભળીને મિત્રનું મન ખિન્ન થાય તેવું કોઈપણ વાક્ય વિદ્વાને વિનોદના વખતમાં પણ મિત્રની આગળ બોલવું નહીં. ૨૨૮

यस्मिन्सूक्तं दुरुक्तं च समं स्याद्वा निरर्थकम् ।

न तत्र प्रलेपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ २२९ ॥

જે મનુષ્યની આગળ કહેવું સાદું અથવા તો નરવું વચન સમાન ગણાય અથવા તો નિષ્ફળ નિવડે છે, તેવા મનુષ્યની આગળ વિદ્વાને બેહેરાઓની આગળ જેમ ગાયન ગવાય નહીં તેમ કંઈ પણ બોલવું નહીં. ૨૨૯

व्यसने सज्जमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।

अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ २३० ॥

જે મનુષ્ય વ્યસનમાં કે દુઃખમાં હુબેલા પોતાના મિત્રને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સમજાવે તેમાંથી મુક્ત કરતો નથી, તે મનુષ્યને વિદ્વાનો કૂર સમજે છે. ૨૩૦

ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।

सर्वयत्नेन माध्यस्थ्यं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ २३१ ॥

જ્યારે બાઈચો પરસ્પર કલહ કરીને જુદા પડે છે, ત્યારે જે મિત્ર

તેઓની વચમાં પડીને અનેક પ્રયત્નો કરી એક બીજાને સમજવતો નથી, તે મિત્રને વિદ્વાનો મિત્ર જાણતા નથી. ૨૩૧

આજન્મસેવિતં દાનૈર્દાનૈશ્ચ પરિપોષિતમ્ ।

તીક્ષ્ણવાક્યાન્મિત્રમપિ તત્કાલં યાતિ શત્રુતામ્ ।

વક્રોક્તિશલ્યમુદ્ધર્તુ ન શક્યં માનસં યતઃ ॥ ૨૩૨ ॥

જે મિત્રની જન્મથી માંડીને સેવા કરી હોય, દાન અને માનથી જેનું પોષણ કર્યું હોય, તે મિત્રને પણ તીક્ષ્ણ વેણે સંભળાવવામાં આવે તો તે તત્કાળ શત્રુ થઈ પડે છે; કારણકે જે વક્રવાક્યરૂપી શલ્ય, કોમળ મનમાં પ્રવેશ કરે છે તે શલ્યને મન, ખાહાર કાઢી શકતું નથી. ૨૩૨

વહેદમિત્રં સ્કન્ધેન યાવત્સ્યાત્સ્વલાધિકઃ ।

જ્ઞાત્વા નષ્ટચલં તં તુ મિન્દ્યાદ્દૃષ્ટમિત્રાશ્મિનિ ॥ ૨૩૩ ॥

શત્રુ જ્યાં સુધી પોતાના કરતાં વધારે બળવાન હોય ત્યાં સુધી તેને કાંઈ ઉપર ઉપાડવો અને તેનું બળ નાશ થયું જાણવામાં આવે કે પાપાણુ ઉપર પટકેલા ઘડાની પેઠે તેનો નાશ કરવો. ૨૩૩

ન ભૂષયસલ્કારો ન રાજ્યં ન ચ પૌરુષમ્ ।

ન વિદ્યા ન ધનં તાદૃગ્યાદૃક્સૌજન્યભૂષણમ્ ॥ ૨૩૪ ॥

સૌજન્યરૂપી બપણુ જેવી શોભા આપે છે તેવી શોભા આભૂષણો આપતાં નથી, રાજ્ય આપતું નથી, પરાક્રમ આપતું નથી, વિદ્યા આપતી નથી, અને તેવી શોભા ધન પણ આપતું નથી. ૨૩૪

અશ્વે જવો વૃષે ધૌર્યં મળૌ કાન્તિઃ ક્ષમા નૃપે ।

હાવભાવૌ ચ વેશ્યાયાં ગાયકે મધુરસ્વરઃ ॥ ૨૩૫ ॥

દાતૃત્વં ધનિકે શૌર્યં સૈનિકે बहुदुग्धता ।

ગોષુ દમસ્તપસ્વિષુ વિદ્વત્સુ વાવદૂકતા ॥ ૨૩૬ ॥

સમ્યેષ્વપક્ષપાતસ્તુ તથા સાક્ષિષુ સત્યવાક્ ।

અનન્યમાક્તિર્મૃત્યેષુ મુહિતોક્તિશ્ચ મન્ત્રિષુ ॥ ૨૩૭ ॥

મૌનં મૂર્ખેષુ ચ સ્ત્રીષુ પાતિવ્રત્યં સુભૂષણમ્ ।

મહાદુર્ભૂષણં ચૈતદ્વિપરીતમમીષુ ચ ॥ ૨૩૮ ॥

ઘોડાને વેગ બૂધણુ છે, બળદને જોસરી ઉપાડવાની શક્તિ બૂધણુ છે, મહિને કાંતિ બૂધણુ છે, રાજાને ક્ષમા બૂધણુ છે, વેશ્યાને હાવભાવ બૂધણુ છે, ગાયકને મધુર કંઠ બૂધણુ છે, ધનવાંતને હારતા બૂધણુ છે, શોભાને

શરવીરતા ભૂષણ છે, ગાયેતું અધિક દુઃખદાન ભૂષણ છે, તપસ્વિયેતું ઈન્દ્રિયનિગ્રહ ભૂષણ છે, વિદ્વાનેતું વકૃત્વ ભૂષણ છે, ચાકરેને સ્વામીપર અનન્યભક્તિ ભૂષણ છે, સભ્યેતું સમદષ્ટિ ભૂષણ છે, સાક્ષીયેતું સત્યવાણી ભૂષણ છે, મૂર્ખોતું મૌનતા ભૂષણ છે; અને સ્ત્રીયેતું પાતિવ્રત્ય એ ઉત્તમ ભૂષણ છે. પરંતુ ઘોડા વગેરે પ્રાણિયોમાં ઉપર જણાવેલા ગુણથી વિપરીત ગુણો હોય તો તે મહાખરાબ આભૂષણો ગણાય છે. ૨૩૫-૨૩૮

गृहं बहुकुटुम्बिन दीपैर्गोभिः सुबालकैः ।

માલ્યેકનાયકં નિત્યં ન ગૃહં बहुनायकम् ॥ ૨૩૯ ॥

ખડુ પરિવાર, ઠોર ઢાંખર (ગાય બળદ વગેરે), બાળકો અને ઉજવળ દીવાવાળા એક ઘરમાં બે એક નાયક હોય તો તે ઘર હંમેશાં શોભે છે. પણ ધણા નાયકવાળું એક ઘર હંમેશાં શોભતું નથી, અથાત્ તેમાં કલહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩૯

न च हिंस्रमुपेक्षेत शक्तो हन्याच्च तत्क्षणे ॥ ૨૪૦ ॥

શક્તિમાત્ મનુષ્યે હિંસક જીવ તરફ બેદરકાર રહેવું નહીં, પણ તેજ સ્થળે તેનો નાશ કરવો. ૨૪૦

पैशुन्यं चण्डता चौर्यं मात्सर्यमतिलोभता ।

અસત્યં કાર્યઘાતિત્વં તથાલસકતાપ્યલમ્ ।

ગુણિનામપિ દોષાય ગુણાનાચ્છાદ્ય જાયતે ॥ ૨૪૧ ॥

આડીયાપણું, ફરતા, ચોરી, માત્સર્ય, અતિ લોભ, અસત્ય, પરકાર્યતું નાશકારીપણું અને આજસ આટલી વસ્તુ ગુણવાનોના ગુણોને પણ ઢાંકી દઈને તેને દૂષણ આપે છે. ૨૪૧

मातुः प्रियायाः पुत्रस्य धनस्य च विनाशनम् ।

બાલ્યે મધ્યે ચ વાર્હક્યે મહાપાપફલં ક્રમાત્ ॥ ૨૪૨ ॥

બાલ્યાવસ્થામાં માતા મરી જાય, તરૂણાવસ્થામાં સ્ત્રી મરી જાય, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રનો તથા ધનનો નાશ થાય તો તેને પૂર્વજન્મમાં કરેલાં મહાપાતકતું કૃત્ય સમજવું. ૨૪૨

श्रीमतामनपत्यत्वमधनानां च मूर्खता ।

સ્ત્રીણાં ષણ્ડપતિત્વં ચ ન સૌખ્યાયેષ્ટનિર્ગમઃ ॥ ૨૪૩ ॥

લક્ષ્મીવાનોને વાંઝીયાપણું દુઃખકર છે, નિર્ધન મનુષ્યોને મૂર્ખતા દુઃખકર છે, સ્ત્રીયોને નપુંસક પતિ દુઃખકર છે, અને મનુષ્યોને ઈષ્ટજનનો વિરહ દુઃખકર છે. ૨૪૩

મૂર્વઃ પુત્રોઽથવા કન્યા ચણ્ડી માર્યા દરિદ્રતા ।

નીચસેવા ઋણં નિત્યં નૈતત્પદ્મં સુલાય ચ ॥ ૨૪૪ ॥

મૂર્ખપુત્ર વા મૂર્ખકન્યા, ક્રોધીસ્ત્રી, દરિદ્રતા, નિચની સેવા, અને નિત્યનું કર્ણ આ છ વસ્તુ સુખકર નથી. ૨૪૪

નાધ્યાપને નાધ્યયને ન દેવે ન ગુરૌ દ્વિજે ।

ન કલાસુ ન સજ્જીતે સેવયાં નાર્જવે સ્ત્રિયામ્ ॥ ૨૪૫ ॥

ન શૌર્યે ન ચ તપસિ સાહિત્યે રમતે મનઃ ।

યસ્ય મુક્તઃ સ્વલઃ કિં વા નરરૂપપશુશ્ચ સઃ ॥ ૨૪૬ ॥

જે મનુષ્યને ભણાવવા ભણાવવા ઉપર દેવ, ગુરુ, બ્રાહ્મણ, નૃત્યાદિ કળા, સંગીત, આકરી, સરળભ્યવહાર, સ્ત્રી, પરાક્રમ અને કાવ્ય નાટક આદિક સાહિત્યના ગ્રંથો ઉપર પ્રેમ નહોાય, તેને મુક્ત, ખળ અથવા તો નરના આકારમાં પણ સમજવો. ૨૪૫-૨૪૬

અન્યોદયાસહિષ્ણુશ્ચ છિદ્રદ્રશીં વિનિન્દકઃ ।

દ્રોહશીલઃ સ્વાન્તમલઃ પ્રસન્નાસ્યઃ સ્વલઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૪૭ ॥

જે ખીળનો ઉદય સહન કરી શકે નહીં, ખીળનો છિદ્રો જીવે, પરની નિંદા કરે, દ્રોહ કરે, ઉપરથી પ્રસન્ન મુખ થઈ અંતઃકરણમાં કપટ રાજે તેને ખળ સમજવો. ૨૪૭

એકસ્યૈવ ન પર્યાપ્તમસ્તિ યદ્બ્રહ્મકોશજમ્ ।

આશયા વાદ્ધિતસ્યાસ્તિ તસ્યાલ્પમપિ પૂર્તિકૃત્ ॥ ૨૪૮ ॥

આ બ્રહ્માંડમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓ તૃણાતુર એકજ મનુષ્યની અલ્પ તૃણાને જરા પણ પૂર્ણ કરી શકતી નથી. ૨૪૮

કરોત્યકાર્યં સાશોઽન્યં બોધયત્યનુમોદતે ॥ ૨૪૯ ॥

તૃણાતુર મનુષ્ય અકાર્ય કરે છે, ખીળને તેવાં કામ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે અને કરનારાને ટેકો આપે છે-આમ ત્રણ અપરાધ કરે છે. ૨૪૯

ભવન્યન્યોપદેશાર્થે ધૂર્ત્તાઃ સાધુસમાઃ સદા ।

સ્વકાર્યાર્થં પ્રકુર્વાન્તિ હ્યકાર્યાણાં શતન્તુ તે ॥ ૨૫૦ ॥

ધૂર્ત લોકો ખીળને ઉપદેશ આપતી વખતે સદા સત્પુરુષ જોવા ખની ભય છે, પરંતુ તે પોતાના કામને માટે સેંકડો નીચ કર્મ કરે છે. ૨૫૦

પિત્રોરાજ્ઞાં પાલયતિ સેવને ચ નિરાલસઃ ।

છાયેવ વર્તતે નિત્યં યતતે ત્રાગમાય વૈ ॥ ૨૫૧ ॥

કુશલઃ સર્વવિદ્યાસુ સ પુત્રઃ પ્રીતિકારકઃ ।

દુઃખદો વિપરીતો યો દુર્ગુણો ધનનાશકઃ ॥ ૨૧૨ ॥

જે પુત્ર માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે છે, આજ્ઞા સ રહિત થઈ તેની સેવા કરે છે છાયાની પેઠે નિત્ય તેને અનુસરે છે, ધન મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે અને સર્વ વિદ્યામાં કુશળ હોય છે, તે પુત્ર, માતાપિતાને પ્રેમ ઉપજાવે છે; અને જે પુત્ર માતાપિતાથી વિરહ્વાચરણ કરે છે, દુર્ગુણી હોય છે અને ધન હડાવે છે તે કુપુત્ર માતાપિતાને દુઃખ આપે છે. ૨૫૧-૨૫૨

પત્યૌ નિત્યં ચાનુરક્ત્તા કુશલા ગૃહકર્મણિ ।

પુત્રપ્રમૂઃ સુશીલા યા પ્રિયા પત્યુઃ સુયૌવના ॥ ૨૧૩ ॥

જે સ્ત્રી હંમેશાં સ્વામી ઉપર પ્રેમ રાખતી હોય, ધરના કામમાં કુશળ હોય, પુત્રવતી, સુશીળવતી અને તરૂણી હોય, તે સ્ત્રી પતિને પ્રિય લાગે છે. ૨૫૩

પુત્રાપરાધાન્ક્રમતે યા પુત્રપરિપોષિણી ।

સા માતા પ્રીતિદા નિત્યં કુલટાન્યાતિદુઃખદા ॥ ૨૧૪ ॥

જે માતા પોતાના પુત્રના અપરાધોને સહન કરે છે અને તેનું પોષણ કરે છે, તે માતા નિત્ય પુત્રને આનંદ આપે છે; અને જે માતા, પુત્રનું પોષણ કરતી નથી તથા વ્યભિચાર કરે છે તે માતા પુત્રને નિત્ય દુઃખદાયી છે. ૨૫૫

વિદ્યાગમાર્થં પુત્રસ્ય વૃત્ત્વર્થં યતતે ચ યઃ ।

પુત્રં સદા સાધુ શાસ્ત્રિ પ્રીતિકૃત્સ પિતાનૃણી ॥ ૨૧૫ ॥

જે પિતા, પુત્રને વિદ્યા બહુલાવવા માટે તથા તેની આજીવિકા માટે પ્રયત્ન કરે છે, અને પુત્રને નિત્ય સદુપદેશ આપે છે તે પિતા પુત્રને પ્રેમ ઉપજાવે છે અને તે પુત્રના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે. ૨૫૫

યઃ સહાયં સદા કુર્યાત્પ્રતીપં ન વદેત્કચિત્ ।

સત્યં હિતં વક્તિ યાતિ દત્તે ગૃહ્ણાતિ મિત્રતામ્ ॥ ૨૧૬ ॥

જે મનુષ્ય હંમેશાં બીજાને સહાય કરે છે, કોઈ વખત પરતું નહાઈ બોલતો નથી, પણ સત્ય તથા હિતકર બોલે છે, તે બીજાને મિત્ર થાય અને બીજાને વસ્તુ આપે છે તથા પોતે લાભની વસ્તુને મહણ કરે છે. ૨૫૬

નીચસ્યાતિપરિચયો હ્યન્યગેહે સદા ગતિઃ ।

જાતૌ સદ્ધૈ પ્રાતિકૂલ્યં માનહાન્યૈ દરિદ્રતા ॥ ૨૧૭ ॥

નીચ મનુષ્યની સાથે અત્યંત પરિચય, પરથેર વારંવાર જડું, પો-

તાની જાતિ સાથે અને સમુદાય સાથે પ્રતિકૂળતા, તથા દરિદ્રતા—આટલાં માનભંગ દરનારાં છે. ૨૫૭

વ્યાગ્રાગ્નેસર્પહિંસ્રાણાં ન હિ સહ્સ્વર્ષણં હિતમ્ ।

સેવિતવાત્તુ રાજ્ઞો નૈતે મિત્ત્વાઃ કસ્ય સન્તિ કિમ્ ? ॥ ૨૫૮ ॥

વાઘ, અગ્નિ, સર્પ, અને હિંસક પ્રાણિયોની સાથે લઠાઈ તથા રાજની સેવાથી-મદમત્ત થયું એ હિતકારક નથી, કારણ કે રાજ વગેરે શું કોઈના મિત્ર થયા છે કે? ૨૫૮

દૌર્મનસ્યં ચ સુહૃદાં સુપ્રાબલ્યં રિપોઃ સદા ।

વિદ્વત્સ્વાપિ ચ દારિદ્ર્યં દારિદ્ર્યે વહ્નૃપત્યતા ॥ ૨૫૯ ॥

ધનિગુણિવૈદ્યનૃપત્તલહીને સદા મિથિતિઃ ।

દુઃસ્વાય કન્યકાપ્યેકા પિત્રોરપિ ચ યાચનમ્ ॥ ૨૬૦ ॥

સદા સંબંધીયોની મિનનતા, શત્રુઓનું પ્રબળ, વિદ્વાનોમાં પણ દરિદ્રતા, દરિદ્રાવસ્થામાં ઘણાં છોકરાં થતાં, ધનાઢય, ગુણી, વૈદ્ય, રાજ અને જળ આટલી વસ્તુરહિત ઉજડ દેશમાં સદા નિવાસ, સ્ત્રીપુરૂષને સંતાનમાં માત્ર એકની એક પુત્રી, તથા ભીક્ષાવૃત્તિ—આટલી વસ્તુ દુઃખકારક છે. ૨૫૯-૨૬૦

મુરૂપઃ સધનઃ સ્વામી વિદ્વાનપિ વ્લાધિકઃ ।

ન કામયેદ્યથેષ્ટં યત્સ્ત્રીણાં નૈવ મુમૌઘ્યઠ્ઠ ॥ ૨૬૧ ॥

પતિ રૂપાળો, ધનવાંત, વિદ્વાન અને અધિક બળવાળો હોય છતાં પણ તે જો સ્ત્રીયોને ઇચ્છાનુસાર પ્રણય બતાવે નહીં તો તે સ્ત્રીયોને સુખકર થતોજ નથી. ૨૬૧

યો યથેષ્ટં કામયતે સ્ત્રી તસ્ય વશગા ભવેત્ ।

સન્ધારણાહ્યાલનાઞ્ચ યથા યાતિ વશં શિશુઃ ॥ ૨૬૨ ॥

પિતા જેમ પોતાના પુત્રને ખોળામાં ખેસારી નવનવાં લાડ લડાવીને તેને પોતાને અધીન કરે છે, તેમજ પતિ પણ સ્ત્રીની મરજ પ્રમાણે વર્તી તેને નવનવાં લાડ લડાવે છે અને સ્નેહ દર્શાવે છે તો સ્ત્રી તે પતિને અધીન થાય છે. ૨૬૨

કાર્યં તત્સાધકાર્દીશ્ચ તવ્ચયં મુવિનિર્ગમમ્ ।

વિચિન્ન્ય કુરુતે જ્ઞાની નાન્યથા લઘ્વાપિ ક્વચિત્ ॥ ૨૬૩ ॥

જ્ઞાની મનુષ્યે કાર્યનો, કાર્ય સાધનારા ઉપાદિકનો, અને તેમાં થતા ખર્ચનો ખરાખર વિચાર કર્યા પછી કાર્ય કરયું, પણ વિચાર કર્યા વિના કોઈ દિવસ નાતું કાર્ય પણ કરયું નહીં. ૨૬૩

ન ચ વ્યયાધિકં કાર્યં કર્તુમીહેત પण्डितः ।

લાભાધિક્યં યત્ક્રિયતે તત્સેવ્યં વ્યયસાયિભિઃ ।

મૂલ્યં માનञ्ચ પण्याનાં યાથાત્મ્યાન્મૃગ્યતે સદા ॥ ૨૬૪ ॥

ડાહ્યા મનુષ્યે હંમેશાં વિશેષ અર્થ અને અલ્પલાભવાણું કામ કરવાની ઈચ્છા કરવી નહીં; પરંતુ અધિક લાભનાં કામ વેપારીયાની સાથે રહીને ઉત્સાહથી કરવાં તથા હંમેશાં વેચવાના પદાર્થોની કિંમત અને તેનું માપ બરાબર શોધી કાઢવું. ૨૬૪

તપઃ સ્ત્રીકૃપિસેવામૂપભોગ્યે નાપિ મક્ષણે ।

હિતઃ પ્રતિનિધિર્નિત્યં કાર્યેડન્યે તં નિયોજયેત્ ॥ ૨૬૫ ॥

તપશ્ચર્યા કરવામાં, સ્ત્રી પાસે જવામાં, ખેડ કરવામાં, સેવા કરવામાં, સારા સારા વૈભવ ભોગવવામાં, અને જમવામાં સદા પ્રતિનિધિ હિતકારક નથી. તાત્પર્ય કે તેની બાબતમાં તો પોતેજ સામેલ રહેવું, અને બીજા કામમાં પ્રતિનિધિ નિમત્તે. ૨૬૫

સ્વાભાવિક ગુણનીતિ.

નિર્જનત્વં મધુરમુગ્જારશ્ચોરઃ સદેચ્છતિ ।

સાહાય્યન્તુ વલિદ્વિષ્ટો વેશ્યા ધનિકમિત્રતામ્ ॥ ૨૬૬ ॥

મીઠું મીઠું ખાનારો, નરપુરુષ અને ચોર, હંમેશાં એકાંતવાસ ઈચ્છે છે. બળવાનની સાથે વેર કરનારો તેનો શત્રુ, હંમેશાં સહાયને ઈચ્છે છે; અને વેશ્યા ધનાઢયની સાથે મિત્રતા કરવાને ઈચ્છે છે. ૨૬૬

કુતૂપશ્ચ હ્લં નિત્યં સ્વામિદ્રવ્યં કુસેવકઃ ।

તત્ત્વં તુ જ્ઞાનવાન્દમ્ભં તપોડમ્નિં દેવજીવકઃ ॥ ૨૬૭ ॥

નીચ રાજા નિરંતર કપટ કરવાની ઈચ્છા કરે છે, નિચ નોકર ધણીના ધનની આશા કરે છે, જ્ઞાની મનુષ્ય તત્વજ્ઞાનની વાંછા કરે છે અને દેવપૂજારી દંભ, તપ તથા અગ્નિને ઈચ્છે છે. (તાત્પર્ય કે દંભવાળી યુક્તિઓ કરે છે.) ૨૬૭

યોગ્યા કાન્તં ચ કુલટા જારં વૈદ્યં ચ વ્યાધિતઃ ।

ભૂતપણ્યો મહાર્ત્વં દાનશીલં તુ યાચકઃ ।

રાક્ષિતારં મૃગપતે ભીતશ્ચિદ્રં તુ દુર્જનઃ ॥ ૨૬૮ ॥

પતિવ્રતા-પતિને શોધે છે, વેશ્યા-નરને શોધે છે, રોગી-વૈદ્યને શોધે છે, વ્યાપારકરનાર વેપારી-મોટી કીંમત શોધે છે; એટલે કે ધણી કીંમત રાખે છે, ભીક્ષુક-દાતાને શોધે છે, ભીત મનુષ્ય-રક્ષકને શોધે છે, અને દુર્જન-પરનાં છિદ્રને શોધે છે. ૨૬૮

चण्डायते विवदते स्वपितृश्राति मादकम् ।

करोति निष्फलं कर्म मूर्खो वा स्वैष्टनाशनम् ॥ ૨૬૯ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય કાં તેા ભયંકર કર્મ કરે છે, અથવા તેા વિવાદ કરે છે, અથવા તેા સુધી રહે છે, વા તેા માદક ખાય છે કે પછી ખીજી કેરી વસ્તુનું પાન કરે છે-વ્યર્થ કામ કરે છે, અથવા તેા પોતાનુંજ ખુર કરે છે. ૨૬૯

तमोगुणाधिकं क्षात्रं ब्राह्मं सत्त्वगुणाधिकम् ।

अन्यद्रजोऽधिकं तेजस्तेषु सत्त्वाधिकं वरम् ॥ ૨૭૦ ॥

ક્ષત્રિયના તેજમાં તમોગુણુ અધિક હોય છે, બ્રાહ્મણના તેજમાં સત્ત્વગુણુ અધિક હોય છે, અને વૈશ્યના તેજમાં રજો ગુણુ અધિક હોય છે. તે તેજમાં જ્યાં આગળ અધિક સત્ત્વગુણુ હોય તે ઉત્તમ ગણાય છે. ૨૭૦

सर्वाधिको ब्राह्मणस्तु जायते हि स्वकर्मणा ।

તત્તેજસોઽનુતેજાંસિ સન્તિ ચ ક્ષત્રિયાદિષુ ॥ ૨૭૧ ॥

બ્રાહ્મણુ પોતાનાં પરકર્મને ક્ષીણે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, બ્રાહ્મણુમાં રહેલાં તેજ કરતાં ક્ષત્રિયાદિકમાં રહેલાં તેજે ઉતરતાં ગણાય છે. ૨૭૧

स्वधर्मस्थं ब्राह्मणं हि दृष्ट्वा विभ्यति चेतरे ।

ક્ષત્રિયાદ્યાં નાન્યથા સ્વધર્મં ચાતઃ સમાચરેત્ ॥૨૭૨॥

ક્ષત્રિય વગેરે ભતિ, સ્વધર્મમાં વર્તતા બ્રાહ્મણુને જોઈને ભય પામે છે; પણ ધર્મશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણુને જોઈને ભય પામતા નથી. માટે બ્રાહ્મણુ સ્વધર્મ પાળવો. ૨૭૨

न स्यात्स्वधर्महानिस्तु यया वृत्त्या च मा वरा ।

સ દેશઃ પ્રવરો યત્ર કુટુમ્બપરિપોષણમ્ ॥ ૨૭૩ ॥

જે આજીવિકાથી સ્વધર્મની હાની થાય નહીં તે આજીવિકા ઉત્તમ; અને જે દેશમાં કુટુંબનું સર્વ પ્રકારે પોષણુ થાય તે દેશ પણ ઉત્તમ. ૨૭૩

कृपिस्तु चोत्तमा वृत्तिर्या सरिन्मातृका मता ।

મધ્યમા વૈશ્યવૃત્તિશ્ચ શૂદ્રવૃત્તિસ્તુ ચાધમા ॥ ૨૭૪ ॥

નદીની નેહર ઉપર પાકતી ખેતીપરની આજીવિકા ઉત્તમ માનેલી છે, વ્યાપાર ઉપરની આજીવિકા મધ્યમ માનેલી છે, અને શૂદ્ર વૃત્તિ-સેવાવૃત્તિને કનિષ્ઠ માનેલી છે. ૨૭૪

યાચ્ઞાધમતરા વૃત્તિર્હ્યુત્તમા સા તપસ્વિષુ ।

કાચિત્સેવોત્તમા વૃત્તિર્ધર્મશીલનૃપસ્ય ચ ॥ ૨૭૫ ॥

ભીક્ષાવૃત્તિ અત્યંત નીચ ગણાય છે, પણ તપસ્વીયોને તે ઉત્તમ ગણાય છે, તથા કોઈ વેળા ધર્મશીળ રાજાની સેવા કરીને આજીવિકા કરવી તે પણ ઉત્તમ ગણાય છે. ૨૭૫

આધ્યર્યવાદિકૈં કર્મ કૃત્વા યા ગૃહ્યતે મૃતિઃ ।

સા કિં મહાધનાયૈવ વાણિજ્યમલભેવ કિમ્ ? ॥ ૨૭૬ ॥

અધ્વર્યુ આદિક યર્થ-યજ્ઞનાં કર્મ કરાવીને દક્ષિણારૂપે મળેલા પૈસાથી શું મહાધનવાન થવાય કે? તેમજ વ્યાપાર કરીને પણ મહાધનવાન થવાય કે? ૨૭૬

રાજાસેવાં વિનાં દ્રવ્યં વિપુલં નૈવ જાયતે ।

રાજસેવાતિગહના બુદ્ધિમદ્ધિવિના ન સા ।

કર્તું શક્યા ચેતરેણ હ્યસિધારેવ સા સદા ॥ ૨૭૭ ॥

રાજસેવા વગર પુષ્કળ દ્રવ્ય મળેજ નહીં. પરંતુ રાજસેવા તરવારની ધાર જેવી અતિ ભયંકર છે. માટે બુદ્ધિમાન વિના બીજા મનુષ્યો હિંમેશાં રાજસેવા કરી શકતા નથી. ૨૭૭

વ્યાલગ્રાહી યથા વ્યાલં મન્ત્રી મન્ત્રવલાન્નૃપમ્ ।

કરોત્યધીનં તુ નૃપે મયં બુદ્ધિમતાં મહત્ ॥ ૨૭૮ ॥

મંત્રવેત્તા વાદી જેમ મંત્રના બળથી સર્ધને વશ કરે છે, તેમ મંત્રી પણ મંત્ર (રાજ્યનાં ગુપ્તકાર્ય)ના બળથી રાજાને વશ કરે છે. તેાપણ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોને હિંમેશાં રાજાનો મોઠો ડર રહે છે. ૨૭૮

બ્રાહ્મં તેજો બુદ્ધિમત્સુ ક્ષાત્રં રાજ્ઞિ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

આરાદેવ સદા ચાસ્તિ તિષ્ઠન્દૂરેડપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૭૯ ॥

બુદ્ધિપાશૈર્બન્ધયિત્વા સન્તાડયતિ કર્ષતિ ।

સમીપસ્થોડપિ દૂરેડસ્તિ હ્યપ્રત્યક્ષસહાયવાન્ ॥ ૨૮૦ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યમાં બ્રહ્મ તેજ રહે છે; અને રાજામાં ક્ષાત્ર તેજ રહે છે. બુદ્ધિમાન દૂર હોય છતાં પણ સદાય નજદીકમાંજ વસે છે; અને રાજાને બુદ્ધિશી પાસમાં બાંધીને પોતાની પાસે ખેંચી લાવે છે અને તેને સારી રીતે શિક્ષા કરે છે. પરંતુ રાજા પાસે બેઠો હોય તેાપણ તે પોતાના સહાયને ભણી શકતો નથી. માટે તે દૂર બેઠો છે એમ સમજવું. ૨૭૯-૨૮૦

નાનુવાકહતા બુદ્ધિર્વ્યવહારક્ષમા ભવેત્ ।

અનુવાકહતા યા તુ ન સા સર્વત્રગામિની ॥ ૨૮૧ ॥

જે બુદ્ધિ, વેદોના અનુવાકો (જુદા જુદા વિભાગો) વાચીને કલેશ પામી હોય તે બુદ્ધિ વ્યવહાર ચલાવવાને સમર્થ થઈ શકતી નથી. કારણ કે અનુવાક વાંચવાથી કલેશ પામેલી બુદ્ધિ, સર્વ વિષયમાં કુશળ થતી નથી. (તાત્પર્ય કે વેદિયાં ઠોરો વ્યવહાર ચલાવવાને શક્તિમાન થતાં નથી.) ૨૮૧

આદૌ વરં નિર્ઘનત્વં ધનિકત્વમનન્તરમ્ ।

તથાદૌ પાદગમનં યાનગત્વમનન્તરમ્ ।

સુખાય કલ્પતે નિલયં દુઃખાય વિપરીતકમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

પ્રથમ અવસ્થામાં નિર્ઘનપણું સુખકર છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ધનવંત-પણું સુખકર છે. પ્રથમ અવસ્થામાં પગે ચાલીને હરવું ફરવું સુખકર છે, અને ઉતરતી વયમાં વાહનપર ખેસીને ફરવું તે સુખકર છે. તેમજ પ્રથમ અવસ્થામાં ધનવાનપણું અને ઉતરતી અવસ્થામાં નિર્ઘનપણું, તેમજ પ્રથમ અવસ્થામાં વાહન ઉપર ખેસીને ફરવું અને પાછળની અવસ્થામાં પગે હાંડવું એ અત્યંત દુઃખકર છે. ૨૮૨

વરં હિ ત્વનપત્યત્વં મૃતાપત્યવતઃ સદા ।

દુષ્ટયાનાત્પાદગમો હ્યૌદાસીન્યં વિરોધતઃ ॥ ૨૮૩ ॥

જેને પુત્ર અવતરીને મરણ પામ્યો હોય, તેવા મનુષ્ય કરતાં નિત્ય વાંઝીયાપણું સાડું; હલકાં વાહન ઉપર ખેસીને ફરવા કરતાં પગે ચાલીને ફરવું તે સાડું અને વિરોધ કરવા કરતાં ઉદાસીન રહેવું તે સાડું. ૨૮૩

વરં દેશાચ્છાદનતશ્ર્મ્વર્મણા પાદગૂહનમ્ ।

જ્ઞાનલવદૌર્વિદગ્ધ્યાદજ્ઞતા પ્રવરા મતા ॥ ૨૮૪ ॥

આખા દેશને ઢાકવાં કરતાં પોતાના પગનેજ ચામડાથી ઢાંકવા (જોડા પેહેરવા) તે સાડું; અને અદ્યજ્ઞાનથી સંપાદન કરેલી ચતુરાઈ કરતાં મૂર્ખતાને શ્રેષ્ઠ માનેલી છે. ૨૮૪

પરગૃહનિવાસાધ્ધરણ્યે નિવસનં વરમ્ ।

પ્રદુષ્ટમાર્યાગાર્હસ્થ્યાદ્દેક્ષ્યં વા મરણં વરમ્ ॥ ૨૮૫ ॥

પરધેર રહેવા કરતાં અરણ્યમાં રહેવું તે સાડું તથા અત્યંત દુષ્ટ ભાર્યા-વાળા ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં ભીક્ષા માંગીને ખાવું અથવા મરી જવું તે સાડું. ૨૮૫

શ્વમૈથુનમૃગં ગર્ભાધાનં સ્વામિત્વમેવ ચ ।

શ્વલસસ્ત્યમપધ્યં તુ પ્રાક્સુખં દુઃખનિર્ગમમ્ ॥ ૨૮૬ ॥

શ્વાનમૈથુન, કર્ણ, ગર્ભધારણ, પ્રભુતા, ખળની મિત્રતા, અને કુપશ્ય, આ સર્વ આરંભમાં સુખ આપે છે, પણ પરિણામે મહાદુઃખ આપે છે. (તેનું પરિણામ પીડાકારક છે.) ૨૮૬

કુમન્ત્રિર્ભિર્નૃપોઽરોગી કુવૈદ્યૈઃ કુનૃપૈઃ પ્રજા ।

કુસન્તત્યા કુલં ચાત્મા કુવુઘ્ચા હીયતેઽનિશમ્ ॥ ૨૮૭ ॥

દુષ્ટ મંત્રિયોથી નિરંતર રાજાને નાશ થાય છે, દુષ્ટ વૈદ્યોથી રોગીને નાશ થાય છે, દુષ્ટ રાજાઓથી પ્રજાને નાશ થાય છે, દુષ્ટ સંતાનથી કુળને નાશ થાય છે, અને કુબુદ્ધિથી હિંમેશાં પોતાના આત્માને નાશ થાય છે—એટલે અજ્ઞાનથી આત્માસ્વરૂપ વિસરી જવાય છે ને તેથી આત્માની અસદ્ ગતિ થાય છે. ૨૮૭

હસ્ત્યશ્વવૃષ્ણાલ્સ્ત્રીશુકાનાં શિક્ષકો યથા ।

તથા ભવન્તિ તે નિત્યં સંસર્ગગુણધારકાઃ ॥ ૨૮૮ ॥

હાથી, ઘોડા, ખળદ, ખાળક, સ્ત્રી, તથા પોષ્ટ વગેરે પક્ષિયો પોતાના શિક્ષકના જેવા નિત્ય ગુણવંત અને છે. તેમજ રાજાઓ પણ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનારા મંત્રીયોના જેવા ગુણવંત અને છે. ૨૮૮

સ્યાજ્જયોઽવસરોક્તયા સદ્વસનૈઃ સુપ્રસિદ્ધતા ।

સભાયાં વિદ્યાયા માનસ્ત્રિતયં ત્વધિકારતઃ ॥ ૨૮૯ ॥

સમય ઉપર ખોલવાથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે, સારાં વસ્ત્ર પહેરવાથી સર્વત્ર આવકાર મળે છે ને સદ્ગૃહસ્થમાં ગૃહતરી યાય છે; તથા વિદ્યાથી સભામાં માન મળે છે, પણ અધિકારવડે તો ઉપર જણાવેલી ત્રણે વસ્તુઓ મળે છે. ૨૮૯

સુભાર્યા સુપ્તુ ચાપત્યં સુવિદ્યા સુધનં સુહત્ ।

સુદાસદાસ્યૌ સદ્દેહઃ સદ્દેશ્મ સુનૃપઃ સદા ।

ગૃહિણાં હિ સુખાયાલં દર્શૈતાનિ ન ચાન્યથા ॥ ૨૯૦ ॥

સદ્ગુણી સ્ત્રી, સદાચરણી પુત્ર, ઉત્તમ વિદ્યા, ધન, મિત્ર, કલાગરો આકર, સારી ચાકરડી, આરોગ્ય શરીર, સુંદર ઘર, અને સારો રાજા આ દશ વસ્તુઓ ગૃહસ્થાશ્રમીયોને નિરંતર પરિપૂર્ણ સુખ આપે છે, પરંતુ ઉપર કલા કરતાં વિપરીત ગુણવાળી તે વસ્તુઓ દુઃખકારક થઈ પડે છે. ૨૯૦

वृद्धाः सुशीला विश्वस्ताः सदाचाराः स्त्रियो नराः ।

ह्येवा वान्तःपुरे योज्या न युवा मित्रमप्युत ॥ २९१ ॥

वृद्ध, सुशील, विश्वासु, अने सदाचरणी स्त्रियो, पुरुषो के नपुंसकाने अंतःपुरमां राभवा; परंतु मित्र छतां पण तदेषु पुरुषने अंतःपुरमां राभवा नही. २९१

कालं नियम्य कार्याणि ह्याचरेन्नान्यथा क्वचित् ।

गवादिष्वात्मवज्ज्ञानमात्मानं चार्थधर्मयोः ।

नियुञ्जितान्नसंसिद्धयै मातरं शिक्षणे गुरुम् ॥ २९२ ॥

गच्छेदनियमेनैव सदैवान्तः पुरं नरः ॥ २९३ ॥

अमुक कार्य अमुक वपते करुं ने अमुक कार्य अमुक वपते न करुं आवे काणतो नियम करीने सधणां कामे करवां-परंतु कोठ दिवस अनि-यमित काम करवां नही. गाय वगेरे प्राणीयाने पोतानी माक्क मणी तेओनी रक्षा करवी, धर्म तथा अर्थ मेणववामां पोतेन जेडावुं, बोजन तैथार करवा उपर माताने निमवी, उपदेश आपवा उपर गुने निमवा अने अंतःपुरमां सदाय हरकोठ वपते नवुं-के जेथी त्यांनी रीतभात नल्लवामां आवे. २९२-२९३

भार्यानिपत्या सद्यानं भारवाही सुरक्षकः ।

परदुःखहरा विद्या सेवकश्च निरालसः ।

षडेतानि सुखायालं प्रवासे तु नृणां सदा ॥ २९४ ॥

१ आणकरहित स्त्री, २ उत्तम वाहन, ३ मज्जुत भार उपाडनार सेवक, ४ सारे रक्षक, ५ परनां दुःखने हरनारी विद्या अने ६ उद्योगी याकर-आ छ वस्तु माणसने प्रवासमां सदा सुभकर थई पडे छे. २९४

मार्गं निरुध्य न स्थेयं समर्थेनापि कर्हिचित् ।

सद्यानेनापि गच्छेन्न हृष्टमार्गे नृपोऽपिच ॥ २९५ ॥

मनुष्य समर्थ होय तोयपणु कोठ दिवस रस्तो रोकाने उभा रेडेवुं नही. पणु आणुअे भसी नई लोकाने नवानो रस्तो आपवो. राजअे पणु अहु उत्तम प्रतिना वाहनमां भेसीने अजरमां निक्षणवुं नही. २९५

ससहायः सदा च स्यादध्वगो नान्यथा क्वचित् ।

समीपसन्मार्गजलाभयग्रामेऽध्वगो वसेत् ॥ २९६ ॥

अतादृशे च विरमेन्न मार्गे विपिनेऽपि न ॥ २९७ ॥

વટેમાર્ગે સદા રસ્તામાં ચાલતાં સયવારો રાખવો, પણ કોઈવાર એકલાં જવું નહીં તથા જે ગામની પાસે સારો માર્ગ ને પાણી હોય તથા ભય ન હોય તેવા ગામમાં વિશ્રામ કરવો. પણ જનડ રસ્તા ઉપર કે જંગલમાં ઉતરવું નહીં. ૨૯૬-૨૯૭

અલ્પદાનં ચાનશનમાતિમૈથુનમેવચ ।

અત્યાયાસશ્ચ સર્વેષાં દ્રાગ્જરાકરણં મહત્ ॥ ૨૯૮ ॥

અત્યંત ભટકવું, ઉપવાસ કરવા, અતિ મૈથુન કરવું અને અતિ પરિશ્રમ કરવો; આ સર્વ મનુષ્યોને તુરત મોટું ઘડપણ લાવે છે. ૨૯૮

અત્યયાસો હિ વિદ્યાસુ જરાકારી કલાસુ ચ ॥ ૨૯૯ ॥

વિદ્યામાં અને કળામાં બહુ પરિશ્રમ કરવાથી શરીર બળભળીને ધરડું થાય છે. ૨૯૯

દુર્ગુણં તુ ગુણીકૃત્ય કીર્તિયેત્સ પ્રિયો ભવેત્ ।

ગુણાધિક્યં કીર્તયતિ યઃ કિં સ્યાન્ન પુનઃ સત્વા ॥ ૩૦૦ ॥

જે મનુષ્ય લોકના દોષને ગુણ કરીને ગાય છે તે પ્રિય થઈ પડે છે, ત્યારે જે મનુષ્ય મૂળ ગુણોને વધારીને ગાય તે તે શા માટે મિત્ર થાય નહીં? ૩૦૦

દુર્ગુણં વક્તિ સત્યેન પ્રિયોઽપિ સોઽપ્રિયો ભવેત્ ।

ગુણં હિ દુર્ગુણીકૃત્ય વક્તિ યઃ સ્યાત્કથં પ્રિયઃ ? ॥ ૩૦૧ ॥

પ્રિય મિત્ર પણ જે મિત્રને તેના ખરા અવગુણો કહી બતાવે તે તે અપ્રિય થઈ પડે છે, ત્યારે જે મનુષ્ય ગુણને અવગુણ કરીને ગાય છે તે કેમ પ્રિય લાગે? તેના ઉપર તે અપ્રીતિજ થાય. ૩૦૧

સ્તુત્યા વશં યાન્તિ દેવાઃ સ્વજ્જસા કિં પુનર્નરાઃ ? ।

પ્રત્યક્ષં દુર્ગુણાન્નૈવ વક્તું શક્નોતિ કોઽપ્યતઃ ॥ ૩૦૨ ॥

દેવો પણ સ્તુતિ કરવાથી શિદ્ધ વશ થાય છે, ત્યારે મનુષ્યો સ્તુતિ કરવાથી કેમ વશ ન થાય? થાયજ. માટે કોઈપણ મનુષ્ય પ્રત્યક્ષમાં કોઈના અવગુણો ગાઈ શકતો નથી. ૩૦૨

સ્વદુર્ગુણાન્સ્વયં ચાતો વિમૃશેલ્લોકશાસ્ત્રતઃ ॥ ૩૦૩ ॥

મનુષ્યે લોક વ્યવહાર તથા શાસ્ત્રોવડે પોતાના અવગુણોનો પોતે વિચાર કરવો. ૩૦૩

સ્વદુર્ગુણશ્રવણતો યસ્તુપ્યયતિ ન ક્રુધ્યતિ ।

સ્વદોષસ્યપ્રવિજ્ઞાને યતતે ત્યજતિ શ્રુતે ।

સ્વગુણશ્રવણાન્નિત્યં સમસ્તિષ્ઠતિ નાધિકઃ ॥ ૩૦૪ ॥

દુર્ગુણાનાં સ્ખનિરહં ગુણાધાનં કથં મયિ ।

મચ્યેવ ચાજ્ઞતાપ્યસ્તિ મન્યતે સોઽધિકોઽસ્તિલાત્ ॥ ૩૦૫ ॥

સ સાધુસ્તસ્ય દેવા હિ કલાલેશં લભન્તિ ન ॥ ૩૦૬ ॥

ને મનુષ્ય પોતાનાં અવગુણો સાંભળીને પ્રસન્ન થાય છે, પરંતુ કહે-
નારા ઉપર ગુસ્સે થતો નથી, પોતામાં વસતા દુર્ગુણોને ભણવા માટે
પ્રયત્ન કરે છે; અને ભણ્યા પછી તેનો ત્યાગ કરે છે, પોતાના ગુણ
સાંભળીને હંમેશાં નમ્ર રહે છે પણ અહંકારી થતો નથી, હું દુર્ગુણો
ભંડાર છું; મારા વિશે ગુણો કેમ વાસ કરે છે હું મૂર્ખ છું એમ ને માને
છે, તેને સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ને સત્પુરુષ સમજવો; અને દેવો પણ તેની
કળાનો લેશ માત્ર સંપાદન કરી શકતા નથી. ૩૦૪-૩૦૬

સદાલ્પમપ્યુપકૃતં મહત્સાધુષુ જાયતે ।

મન્યતે સર્ષપાદલ્પં મહત્ત્વોપકૃતં સ્વલઃ ॥ ૩૦૭ ॥

મોટા પુરુષોપર જરા પણ ઉપકાર કર્યો હોય, તોપણ તે નિત્ય મોટા
ચઈ પડે છે, અને ખળ પુરુષોપર મોટા ઉપકાર કર્યો હોય તોપણ
તે સર્વથી નાનો ગણે છે. ૩૦૭

ક્ષમિણં બલિનં સાધુર્મન્યતે દુર્જનોઽન્યથા ।

દુરુક્તમપ્યતઃ સાધોઃ ક્ષમયેદ્દુર્જનસ્ય ન ૩૦૮ ॥

સન્નન, ક્ષમાવાનને ખળવંત ગણે છે, અને દુર્જન ક્ષમાવાનને નિર્બળ
ગણે છે; માટે સાધુ પુરુષના કડવાં વેણુ પણ સહન કરવાં. પણ દુર્જનનાં
તેવાં વેણુ સહન કરવાં નહીં. ૩૦૮

તથા ન ક્રીડયેત્કૌશિત્કલહાય ભવેદ્યથા ।

વિનોદેઽપિ વદન્નેવં તે માર્યા કુલટાસ્તિ કિમ્? ॥ ૩૦૯ ॥

ને રમત કરતાં કલહ નિપજે તેવી રમત કોઈની સાથે રમવી નહીં,
તથા તારી સ્ત્રી શું વ્યભિચારિણી છે? એમ આનંદના સમયમાં પણ
કોઈને કહેવું નહીં. ૩૦૯

અપશદ્ધાશ્ચ નો વાચ્યા મિત્રભાવાન્ન કેવ્વપિ ।

ગોપ્યં ન ગોપયેન્મિત્રે તદ્ગોપ્યં ન પ્રકાશયેત્ ॥ ૩૧૦ ॥

મિત્રભાવથી કોઈને અપશબ્દો કહેવા નહીં, મિત્રની આગળ કંઈ પણ
વાર્તા ગુપ્ત રાખવી નહીં, અને મિત્રની ગુપ્ત વાર્તા પસિદ્ધ કરવી નહીં. ૩૧૦

વૈરીમૂતોઽપિ પશ્ચાત્પ્રાકથિતં વાપિ સર્વદા ।

વિજ્ઞાતમાપિ યદ્દૌષ્ટ્યં દર્શયેત્તન્ન કર્હિચિત્ ॥ ૩૧૧ ॥

પ્રથમ મિત્ર છતાં પાછળથી શત્રુ થયેલા મિત્રે મિત્રતાના સંબંધમાં જે શુભ વાર્તા આપણી પાસે કહી હોય, તથા તેનો જે દોષ આપણા બાલુવામાં આવ્યો હોય, તે કોઈ દિવસ પ્રકટ કરવો નહીં. ૩૧૧

પ્રતિકર્તું શ્યતેતૈવ ગુપ્તઃ કુર્યાત્પ્રતિક્રિયામ્ ॥ ૩૧૨ ॥

પોતે સંરક્ષિત થઈતે વૈરનો બદલો લેવા માટે પ્રયત્ન કરવો અને પોતાનું રક્ષણ કરવું. ૩૧૨

યથાર્થમાપિ ન બ્રૂયાદ્દલવદ્ધિપરીતકમ્ ।

દૃષ્ટં ત્વદૃષ્ટવત્કુર્યાંચ્છ્રૂતમપ્યશ્રુતં કચિત્ ॥ ૩૧૩ ॥

યથાર્થ હોય છતાં પણ બળવાનોના વિરુદ્ધ હોય તેવું વચન બોલવું નહીં. તેવું બેવામાં આવ્યું હોય તોપણ ન બેયું કરી દેવું અને સાંભળ્યામાં આવ્યું હોય તોપણ ન સાંભળેવું કરી દેવું. ૩૧૩

મૂકોઽન્ધો વધિરઃ સ્વજ્ઞઃ સ્વાપત્કાલે ભવેન્નરઃ ।

અન્યથા દુઃસ્વમાપ્નોતિ હીયતે વ્યવહારતઃ ॥ ૩૧૪ ॥

મનુષ્યે આપત્તિના સમયમાં કાલો, આંધળો, બેહેરો અથવા તો લંચડો બનવું; જે તેમ બને નહીં તો તે દુઃખી થાય છે અને વ્યવહારથી બ્રહ્મ થાય છે. ૩૧૪

વદેદ્દૃદ્ધાનુકુલં યન્ન બાલસદૃશં કચિત્ ।

પરવેરમગતઃસ્તત્સ્ત્રીવીક્ષણં ન ચ કારયેત્ ॥ ૩૧૫ ॥

મનુષ્યે વૃદ્ધ પુરૂષોને અનુકૂળ લાગે એવું વચન બોલવું, પણ કોઈ વેળા બાળકની પેઠે-મોઠે આવે તેમ બહુ નહીં તથા પરવેર નહીં તેની સ્ત્રીના સામે દૃષ્ટિ કરવી નહીં. ૩૧૫

અઘનાદનનુજ્ઞાતાન્ન ગૃહ્ણીયાત્તુ સ્વામિતામ્ ।

સ્વાશૈશું શિક્ષયેદન્યશિશું નાપ્યપરાધિનમ્ ॥ ૩૧૬ ॥

નિર્ધન મનુષ્યના કોઈપણ કામમાં તેની અનુમતિ વિના ઉપરીપણું સ્વીકારવું નહીં. પોતાનો પુત્ર નિરપરાધી હોય તોપણ તેને સદુપદેશ આપવો; પરંતુ પરનો પુત્ર અપરાધી હોય તોપણ તેને ઉપદેશ આપવો નહીં. ૩૧૬

અધર્મનિરતો યસ્તુ નીતિહીનશ્ચલાન્તરઃ ।

સંકર્ષકોઽતિદણ્ડી તદ્ગ્રામં ત્યક્ત્કાન્યતો વસેત્ ॥ ૩૧૭ ॥

જે રાજ અધર્મ પરાયણ, અનીતિવાળો, ચંચળ મનનો, ધન ઉરાડનાર અને ભયંકર શિક્ષા કરનાર હોય તે રાજના ગામનો ત્યાગ કરીને ખીલ ગામમાં વસવું. ૩૧૭

યથાર્થમપિ વિજ્ઞાતમુખ્યોર્વાદિનોર્મતમ્ ।

અનિયુક્તો ન વૈ બ્રૂયાદ્દીનઃ શત્રુર્ભવેદતઃ ॥ ૩૧૮ ॥

વાદી અને પ્રતિવાદી અન્નેનો મત યથાર્થ જાણવામાં આવ્યો હોય તોપણ રાજ અથવા તો ન્યાયાધીશના કહ્યા વિના પોતાનો મત તેના ઉપર દર્શાવવાજ નહીં; કારણ કે તે ખેમાં પરાજીત મનુષ્ય શત્રુ અને છે. ૩૧૮

ગૃહીત્વાન્યવિવાન્તુ વિવદેન્નૈવ કેનચિત્ ।

મિલિત્વા સંઘશો રાજમન્ત્રં નૈવ તુ તર્કયેત્ ॥ ૩૧૯ ॥

ખીલનો કહ્યો વોહોરી લઈને કોઈની સાથે કલહ કરવો નહીં. તથા સમુદાયની સાથે એકઠા મળીને રાજ્યનાં ગુપ્ત કાર્યોનો વિચાર કરવોજ નહીં—તેમ કરવાથી કાર્યની હાનિ થાય છે. ૩૧૯

અજ્ઞાતશાસ્ત્રો ન બ્રૂયાજ્જ્યોતિષં ધર્મનિર્ણયમ્ ।

નીતિં દણ્ડં ચિકિત્સાઞ્ચ પ્રાયશ્ચિત્તં ક્રિયાફલમ્ ॥ ૩૨૦ ॥

જેણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય તે મનુષ્યે જ્યોતિષ, ધર્મ નિર્ણય, રાજનીતિ, દંડનીતિ, ચિકિત્સા, પ્રાયશ્ચિત્ત, અને કાર્યના ભવિષ્ય પરિણામ ઉપર બોલવું નહીં. ૩૨૦

પારતન્ત્ર્યાત્પરં દુઃખં ન સ્વાતન્ત્રયાત્પરં સુખમ્ ।

અપ્રવાસી ગૃહી નિત્યં સ્વતન્ત્રઃ સુખમેધતે ॥ ૩૨૧ ॥

પરતંત્રતા જેવું એકે દુઃખ નથી અને સ્વતંત્રતા કરતાં ખીલું એકે સુખ નથી. ઘરમાં વસનાર સ્વતંત્ર ગૃહસ્થ નિત્ય સુખ ભોગવે છે. ૩૨૧

નૂતનપ્રાક્તનાનાં ચ વ્યવહારવિદાં ધિયા ।

પ્રતિક્ષણં ચાભિનવો વ્યવહારો ભવેદતઃ ॥ ૩૨૨ ॥

વક્તું ન શક્યતે પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષાદનુમાનતઃ ।

ઉપમાનેન તજ્ઞાનં ભવેદાપ્તોપદેશતઃ ॥ ૩૨૩ ॥

આધુનિક કાળના તથા પ્રાચીન કાળના વ્યવહારવેતા પુરૂષોની શુદ્ધિ-માંથી ક્ષણે ક્ષણે નવા વ્યવહારો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે હું સર્વ વ્યવહાર

જણાવી શકતે નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ દર્શનથી, અનુમાનથી, દૃષ્ટાંતથી, અને આમ પુરૂષોના ઉપદેશથી વ્યવહારનું જ્ઞાન થાય છે એમ સમજવું. ૩૨૨-૩૨૩

કથિતં તુ સમાસેન સામાન્યં નૃપરાષ્ટ્રયોઃ ।

નીતિશાસ્ત્રં હિતાયાલં યદ્વિશિષ્ટં નૃપે સ્મૃતમ્ ॥ ૩૨૪ ॥

રાજા અને પ્રજા બન્નેને ઉપયોગી સામાન્ય નીતિશાસ્ત્ર ટુંકામાં કહ્યું-એ સર્વને હિતકારક છે અને રાજાને વિશેષ હિતકારક છે એમ સમજવું. ૩૨૪

इति शुक्रनीतौ नृपराष्ट्रसामान्यलक्षणं नाम तृतीयोऽध्यायः

અધ્યાય ૪ થો.

પ્રકરણ ૧ લું.

अथ मिश्रप्रकरणं प्रवक्ष्यामि समासतः ।

लक्षणं सुहृदादीनां समासाच्छृणुताधुना ॥ १ ॥

હવે તમને ટુંકામાં મિશ્ર પ્રકરણો કહી બતાવીશ. જેના પ્રથમ પ્રકરણમાં હમણાં તમે મિત્ર, શત્રુ વગેરેનાં લક્ષણો ટુંકામાં સાંભળો. ૧

મિત્ર-શત્રુ-નીતિ.

मित्रः शत्रुश्चतुर्धा स्यादुपकारापकारयोः ।

कर्त्ता कारयिता चानुमन्ता यश्च सहायकः ॥ ૨ ॥

* ઉપકાર કરનાર મિત્ર અને અપકાર કરનાર શત્રુ ચાર પ્રકારના છે: ૧ કર્તા મિત્ર, ૨ કારયિતા મિત્ર, ૩ અનુમંતા મિત્ર અને ૪ સહાયક મિત્ર. તથા ૧ કર્તા શત્રુ, ૨ કારયિતા શત્રુ, ૩ અનુમંતા શત્રુ અને ૪ સહાયક શત્રુ. ૨

यस्य सुद्रवते नित्तं परदुःखेन सर्वदा ।

इष्टार्थं यततेऽन्यस्याप्रेरित सत्કरोति यः ॥ ૩ ॥

आत्मस्त्रीघनगुह्यानां शरणं समये सुहृत् ।

પ્રોક્તોત્તમોઽયમન્યશ્ચ ત્રિજ્ઞેકપદમિત્રકઃ ॥ ૪ ॥

* કરનાર, કરાવનાર, અનુમોદન આપનાર, અને સહાય કરનાર એવા ચાર મિત્ર કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે શત્રુ પણ સમજવા.

જેનું મન પરનાં દુઃખે સદા ખીંગણે છે, જે કોઈની પ્રેરણા વિનાજ સ્વતઃ પરતું ભણું કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, કોઈની પ્રેરણા વિનાજ સામા મનુષ્યનેા સત્કાર કરે છે. તથા સમય ઉપર જે (મિત્રનું અને તેની સ્ત્રીનું, ધનનું, તથા ખીણ શુભ વાર્તાનું) રક્ષણ કરે છે. આ મિત્રને ઉત્તમ મિત્ર કહ્યો છે; જેનું મન પરના દુઃખે સદા ખીંગણે છે, જે પ્રેરણા વગર ખીલનું ભણું કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને જે પ્રેરણા વિનાજ પરનેા સત્કાર કરે છે તેને ત્રિપદ (મધ્યમ) મિત્ર કહ્યો છે; તથા જેનું મન પરના દુઃખથી નિત્ય ખીંગણે છે અને જે પ્રેરણા વિનાજ સામા મનુષ્યનું ભણું કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તેને દ્વિપદ મિત્ર કહ્યો છે; અને જેનું મન પરના દુઃખે નિત્ય ખીંગણે છે તેને એકપદમિત્ર કહ્યો છે. ૩-૪

અનન્યસ્વત્વકામત્વમેકસ્મિન્વિપયે દ્વયોઃ ।

વૈરિલક્ષણમેતદ્વાન્યેષ્ટનાશનકારિતા ॥ ૧ ॥

એક વસ્તુ ઉપર બન્ને જણાએ પોતાનું જ ઉપરીપણું કરવાની ઈચ્છા કરવી અથવા તેા ખીલઓનું અનિષ્ટ કરવું આ બન્ને વસ્તુ વૈરનું કારણ છે. ૫

આત્રમાવે પિતૃદ્રવ્યમશિલં મમ વૈ ભવેત્ ।

ન સ્યાદેતસ્ય વશ્યેડયં સ મમૈવ સ્યાત્પરસ્પરમ્ ॥ ૬ ॥

મોક્ષ્યે ડશિલમહં ચૈતદ્વિનાન્યં સ્તઃ સુવૈરિણૌ ।

દ્વેષ્ટિ દ્વિષ્ટ ઉમૌ શત્રૂ સ્તશ્રૈકતરસંજ્ઞકૌ ॥ ૭ ॥

ભાઈ નહીં હોય ત્યારે પિતાનું સર્વ ધન માફજ થશે, આ ધન ભાણું કહેવાય નહીં, પણ માફ! ભાઈ મારે અધિનજ રહે, ખીલને ભાઈ નહીં હોય ત્યારે આ સર્વ દ્રવ્ય હું એકલોજ ભોગવીશ, આ પ્રમાણે જેઓ પરસ્પર વિચાર કરે છે તે બન્ને પરસ્પર મોટા શત્રુ બને છે; અને જે મનુષ્ય પારકાનેા દ્વેષ કરે છે તથા પોતે સામાનેા દ્વેષપાત્ર થયો હોય તે બન્ને જણ એકતર નામના શત્રુ ગણાય છે. ૬-૭

શૂરસ્યોત્યાનશીલસ્ય બલનીતિમતઃ સદા ।

સર્વે મિત્રા ગૂઢવૈરા નૃપાઃ કાલપ્રતીક્ષકાઃ ॥ ૮ ॥

ભવન્તીતિ કિમાશ્ચર્યં રાજ્યલુબ્ધા ન તે હિ કિમ્ ।

સર્વે રાજ્યો, નિરંતર શૂરવીર, ઉત્સાહવાળા, બળવંત અને નીતિ પ્રવીણ એવા મનુષ્યો ઉપર શુભ રીતે વૈર રાખે છે, (પણ) ઉપરથી તેઓના મિત્ર બનીને પોતાના ઉદયકાળની રાહ જુવે છે--ત્યારે પોતાનેા ઉદય થાય છે ત્યારે તેઓને તે નિર્બળ કરે છે આમાં આશ્ચર્ય શું? તેઓ શું રાજ્ય લોભી ન હોય કે? ૮

ન રાજો વિદ્યતે મિત્રં રાજા મિત્રં ન કસ્ય વૈ ॥ ૯ ॥

રાજાનો કોઈ મિત્ર નથી તથા રાજા પણ કોઈનો મિત્ર નથી. ૯

પ્રાયઃ કૃત્રિમમિત્રે તે ભવતશ્ચ પરસ્પરમ્ ।

કેચિત્સ્વભાવતો મિત્રાઃ શત્રુવઃ સન્તિ સર્વદા ॥ ૧૦ ॥

રાજા અને પ્રજા બહુધા કાર્ય સાધવા માટે પરસ્પર કૃત્રિમ મિત્રતા કરે છે, કેટલાએક સહજ મિત્રો છતાં કોઈ વેળા શત્રુ થઈ પડે છે. ૧૦

માતા માતૃકુલં ચૈવ પિતા તત્પિતરૌ તથા ।

પિતૃપિતૃન્યાત્મકન્યા પત્ની તત્કુલમેવ હિ ॥ ૧૧ ॥

પિતૃમાત્રાત્મભગિનીકન્યકાસન્તતિશ્ચ યા ।

પ્રજાપાલો ગુરુશ્ચૈવ મિત્રાણિ સહજાનિ હિ ॥ ૧૨ ॥

માતા, મોશાળ, પિતા, દાદીદાદો, બાપનો કાકો, પોતાની પુત્રી, સ્ત્રી, સાસરીયાં, ફેઈ, માસી, બેન, ફેઈ વગેરેની દીકરી, દીકરાઓ, રાજા અને ગુરુ આટલાં સહજ મિત્રો કહેવાય છે. ૧૧-૧૨

વિદ્યા શૌર્યં ચ દાક્ષ્યં ચ ત્રલં ધૈર્યં ચ પञ્ચમમ્ ।

મિત્રાણિ સહજાન્યાહુર્વર્તયન્તિ હિ તૈર્વૃઘાઃ ॥ ૧૩ ॥

૧વિદ્યા, ૨શૌર્ય, ૩આતુર્ય, ૪બળ, અને ૫ધૈર્ય-આ પાંચને વિદ્વાનો સહજ મિત્ર કહે છે; કારણ કે વિદ્વાનો તે પાંચ વસ્તુઓ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. ૧૩

પિત્રોર્નિદેશવર્તી યઃ સ પુત્રોઽન્વર્થનામવાન્ ।

શ્રેષ્ઠ એકસ્તુ ગુણવાન્નિક શતૈરપિ નિર્ગુણૈઃ ॥ ૧૪ ॥

જે પુત્ર માતાપિતાની આજ્ઞામાં વર્તે છે તે પોતાના પુત્રનામને સાર્યક કરે છે ગુણવાન્ એક પુત્ર પણ સાચો. પરંતુ નિર્ગુણ શો પુત્ર પણ શા કામના ? ૧૪

સ્વભાવતો ભવન્ત્યેતે હિંસ્રો દુર્વૃત્ત એવ ચ ।

ઋણકારી પિતા શત્રુર્માતા સ્ત્રી વ્યભિચારિણી ॥ ૧૫ ॥

ઉપર બહુવાવેલાં માતા, પિતા વગેરે સહજ મિત્ર પણ કોઈ વખતે સહજ શત્રુ બને છે. જેમકે હિંસક, દુરાચરણી અને ઋણકારી પિતા તથા વ્યભિચારિણી માતા અને સ્ત્રી પણ પોતાના દુર્વૃત્તેકરી સહજ શત્રુ થઈ પડે છે. ૧૫

આત્મપિતૃભ્રાતરશ્ચ તત્સ્ત્રીપુત્રાશ્ચ શત્રવઃ ।

સ્ત્રુષા શ્વશ્રૂઃ સપત્ની ચ નનાન્દા યાતરસ્તથા ॥ ૧૬ ॥

પોતાના કાકા, કાકી, તેના છોકરાઓ, પુત્રની વહુ, સાસુ, સોહ્ય, નણુંદ, દેરાણી અને બેઠાણીયો કોઈ વખતે વિરૂદ્ધચરણ કરવાથી માહોમાહે શત્રુ થઈ પડે છે. ૧૬

મૂર્ખઃ પુત્રઃ કુવૈદ્યશ્ચારક્ષકસ્તુ પતિઃ પ્રમુઃ ।

ચણ્ડશ્ર્ચણ્ડા પ્રજા શત્રુરદાતા ધનિકશ્ચ યઃ ॥ ૧૭ ॥

મૂર્ખ પુત્ર (પિતાનો), દુષ્ટ વૈદ્ય (રોગીનો) રક્ષણ ન કરનારો સ્વામી (પોતાનાં માણસોનો) ક્રોધી રાજા (પ્રજાનો) ક્રોધી પ્રજા (રાજાની) અને ધનાઢય છતાં દુષ્ટ (ચાચકોનો) શત્રુ થઈ પડે છે. ૧૭

દુષ્ટાનાં નૃપતિઃ શત્રુઃ કુલટાનાં પતિવ્રતા ।

સાધુઃ સ્વલાનાં શત્રુઃ સ્યાન્મૂર્ઘાણાં વ્રોધકો રિપુઃ ॥ ૧૮ ॥

રાજા દુષ્ટ લોકોનો, પ્રતિવ્રતા સ્ત્રી વેશ્યાની સાધુ પુરૂષ બળ જનનો, અને ઉપદેશક મૂર્ખોનો શત્રુ બને છે. ૧૮

ઉપદેશો હિ મૂર્ઘાણાં ક્રોધાયૈવ શમાય ન ।

પયઃ પાનં મુજ્જ્ઞાનાં વિપાયૈવામૃતાય ન ॥ ૧૯ ॥

મૂર્ખોને ઉપદેશ આપવો તે ક્રોધનું કારણ થઈ પડે છે પણ સાંતિનું કારણ થતું નથી. જેમકે સર્પને દુધ પાવાથી કેવળ વિષમાં જ વધારો થાય છે, પણ અમૃતમાં વધારો થતો નથી. ૧૯

આસમન્તાચ્ચતુર્દિક્ષુ સન્નિકૃષ્ટાશ્ચ યે નૃપાઃ ।

તત્પરાસ્તત્પરા યેઽન્યે ક્રમાદ્દનિવલારયઃ ॥ ૨૦ ॥

ચાર દિશામાં સર્વત્ર પોતાના પાડોશી રાજા, પાડોશી રાજાના પાડોશી રાજા, અને તેના પાડોશી રાજા, એમ ત્રણ પ્રકારના રાજાઓ હોય છે. તે શત્રુ રાજાઓને ક્રમવાર ઊંચ બળવાળા બાંધવા. (એટલે પડોશી રાજાનું બેટલું બળ આપણા ઉપર ચાલે છે તે કરતાં તેના પડોશી રાજાનું બળ આજુ ચાલે છે અને તે કરતાં તેના પડોશી રાજાનું બળ આજુ ચાલે છે.) ૨૦

શત્રૂદાસીનમિત્રાણિ ક્રમાત્તે સ્યુસ્તુ પ્રાઠ્ઠતાઃ ।

અરિર્મિત્રમુદાસીનોઽનન્તરસ્તત્પરઃ પરઃ ॥ ૨૧ ॥

ક્રમશો વા નૃપા જ્ઞેયાશ્ચતુર્દિક્ષુ તથારયઃ ।

સ્વસમીપતરા મૃત્યા હ્યમાત્યાદ્યાશ્ચ કર્ષિતાઃ ॥ ૨૨ ॥

તે રાજ્યોમાં ક્રમવાર શત્રુ, ઉદાસીન અને મિત્ર બનવા, જેમકે પડોસી રાજને કૃત્રિમ શત્રુ બનવો, તેના પડોસી રાજને કૃત્રિમ ઉદાસીન બનવો અને તેના પડોસીને કૃત્રિમ મિત્ર બનવો. અહીં ઉદાસીન અને મિત્રમાં વિકલ્પ માનેલો છે એટલે પાડોસીના પાડોસીને મિત્ર ગણ્યો છે. આવી રીતે ચાર દિશામાં વસતા પ્રાકૃત રાજ્યોને શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન બનવા. આ રાજ મંડળને દ્વાદશ રાજમંડળ કહ્યું છે. તે શિવાય પોતાની નિકટમાંજ રહેનારા કાર્યભારી વગેરે કામદારો તથા સેવકોને અત્યંત શિક્ષા કરવાથી તેઓ પણ કૃત્રિમ શત્રુ બને છે. ૨૧-૨૨

વૃંહયેત્કર્ષયેન્મિત્રં હીનાધિકત્વલં ક્રમાત્ ॥ ૨૩ ॥

અલ્પ બળવાળા મિત્રને ઉત્તેજન આપીને વધારવો અને અધિક બળવાળા મિત્રને નબળો પાડવો. ૨૩

સામ આદિ નીતિ.

ભેદનીયા કર્ષણીયાઃ પીડનીયાશ્ચ શત્રવઃ ।

વિનાશનીયાસ્તે સર્વે સામાદિભિરુપક્રમૈઃ ॥ ૨૪ ॥

સામ દામ આદિક ઉપાયોવડે સર્વે શત્રુઓને તેમનાં પ્રકૃતિ મંડળોની સાથે લઠાવીને નિર્બળ પાડવા અને પછી તેઓનો નાશ કરવો. ૨૪

મિત્રં શત્રું યથાયોગ્યૈઃ કુર્યાત્સ્વશવર્તિનમ્ ।

ઉપાયેન યથા વ્યાલો ગજઃ સિંહોડપિ સાધ્યતે ॥ ૨૫ ॥

મિત્ર અને શત્રુ પોતાની સત્તામાં વર્તે તેમ પુરૂષે યથોચિત ઉપાયો યોજવા; ઉપાયો કરવાથી સર્પ, હાથી, અને સિંહ પણ વશ થાય છે. ૨૫

ભૂમિષ્ઠાઃ સ્વર્ગમાયાન્તિ વર્ષં મિન્દન્સુપાયતઃ ॥ ૨૬ ॥

ઉપાય કરવાથી પૃથ્વી ઉપર વસતા મનુષ્યો સ્વર્ગમાં જાય છે તથા વજ્રને પણ ભેદે છે. ૨૬

સુહૃત્સમ્બન્ધિસ્ત્રીપુત્રપ્રજાશત્રુષુ તે પૃથક્ ।

સામદામભેદદણ્ડાશ્ચિન્તનીયાઃ સ્વયુક્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

પુરૂષે મિત્ર, સંબંધી, સ્ત્રી, પુત્ર, પ્રભુ અને શત્રુ ઉપર ભુદ્દી ભુદ્દી રીતે, યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાની યુક્તિથી સામ, દામ, ભેદ અને દંડનો ઉપયોગ કરવો. ૨૭

एकशीलवयोविद्याजातिव्यसनवृत्तयः ।

साहचर्ये भवेन्मित्रमेभिर्यदि तु सार्जवैः ॥ २८ ॥

ત્વત્સમસ્તુ સસ્વા નાસ્તિ મિત્રે સામ ઇદં સ્મૃતમ્ ।
મમ સર્વં તવૈવાસ્તિ દાનં મિત્રે સજીવિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

જેનો સ્વભાવ, વિદ્યા, જાતિ, વ્યસન અને આજીવિકા એક હોય તેવા સરળવૃત્તિના નિષ્કપટી મનુષ્યોના સહવાસમાં કદાચ તેઓની સાથે મિત્રતા થાય તો મિત્રને કહેવું કે 'તારા જેવો મારે ખીજો કોઈ મિત્ર નથી,' તેનું નામ સામ વચન કહેવાય છે; અને 'મારા જીવન સહિત સર્વ વસ્તુ તારીજ છે,' આમ કહેવું તે દાન કહેવાય છે. ૨૮-૨૯

મિત્રેડન્યમિત્રસુગુણાન્કીર્તિયેદ્રેદનં હિ તત્ ।

મિત્રે દગ્ધો ન કરિષ્યે મૈત્રીમેવંવિધોડસિં ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

હરકોઈ મનુષ્ય, મિત્રની પાસે ખીજા મિત્રોના ગુણો ગાય તે ગુણગાન મિત્રના મનમાં લિનનતા ઉપજાવે છે-માટે તે ભેદ ગણાયછે; અને તું આવો છે માટે હું તારી સાથે મિત્રતા કરીશ નહીં. આમ મિત્રને કહેવું તે ઈંડ કહેવાય છે. ૩૦

યો ન સંયોજયેદિષ્ટમન્યાનિષ્ટમુપેક્ષતે ।

ઉદાસીનઃ સ ન કથં ભવેચ્છત્રુઃ સુસાન્ધિકઃ ॥ ૩૧ ॥

જે કોઈનું ભણું કરે નહીં અને ભુંડું કરનારાની દરકાર કરે નહીં, તેને ઉદાસીન જાણવો. તે કેમ સુસાન્ધિક શત્રુ અને નહીં? ૩૧

પરસ્પરમનિષ્ટં ન ચિન્તનીયં ત્વયા મયા ।

સુસાહાય્યં હિ કર્તવ્યં શત્રૌ સામ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

તારે અને મારે પરસ્પર કોઈનું ભુંડું કરવાનો વિચાર કરવો નહીં, પણ પરસ્પર સારી રીતે સહાયતા કરવી-આ પ્રમાણે શત્રુ સાથે થયેલી વાત સામ કહેવાયછે. ૩૨

કૌરૈર્વા પ્રમિતૈર્ગૌર્મૈર્વત્સરે પ્રવલં રિપુમ્ ।

તોષયેત્તદ્ધિ દાનં સ્યાદ્યથાયોગ્યેષુ શત્રુષુ ॥ ૩૩ ॥

યથોચિત શત્રુઓમાં જળવાન શત્રુને વર્ષે વર્ષે રાન્યના અમુક કરેદ અથવા તો ગામે આપીને પ્રસન્ન કરવા તેને દાન કહે છે. ૩૩

શત્રુસાધકહીનત્વકરણાત્પ્રબલાશ્રયાત ।

તદ્દીનતોજીવનાચ્ચ શત્રુભેદનમુચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

પોતાના કરતાં અધિક જળવાન શત્રુઓનો પરાજય કરવા માટે તથા હિનજળકરવા માટે તેના કરતાં અધિક જળવાન રાજાનો આશ્રય કરીને

અને તેના કરતાં ઓછા બળવાળા રાજાએને ઉસ્કેરીને શત્રુમાં ફાટકુટ કરવી તેને ભેદ કહે છે. ૩૪

દસ્યુભિઃ પીડનં શત્રોઃ કર્ષણં ધનધાન્યતઃ ।

તચ્છિદ્રદર્શનાદુગ્રવલૈર્નીત્યા પ્રભીષણમ્ ।

પ્રાપ્તયુદ્ધાનિવૃત્તિત્વૈસ્ત્રાસનં દણ્ડ ઉચ્યતે ॥ ૩૬ ॥

શત્રુને હુંટારાઓ દ્વારા પીડવા, તેનાં ધન અને ધાન્યને છીનવી લેવાં, તેનાં છિદ્રો ભેદને ન્યાયની રીતે તેનાથી અધિક બળવાન શત્રુ દ્વારા તેને ભય ઉપભવવો તથા યુદ્ધ સમયે પાછા હુકે નહીં તેવા લોકો દ્વારા તેને ત્રાસ અપાવવો તે દંડ કહેવાય છે. ૩૫

ક્રિયાભેદાદુપાયા હિ મિદ્યન્તે ચ યથાર્હતઃ ॥ ૩૬ ॥

સામ, દામ, ભેદ અને દંડ આ ચાર ઉપાય પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જુદાં જુદાં કાર્ય કરનારા છે; માટે તે જુદા જુદા ગણાય છે. ૩૬

સર્વોપાયૈસ્તથા કુર્યાન્નીતિઃ પૃથિવીપતિઃ ।

યયા સ્વાભ્યધિકા ન સ્યુર્મિત્રોદાસીનશલ્વઃ ॥ ૩૭ ॥

નીતિક્ષણ રાજાએ (સામ, દામ, ભેદ અને દંડ) ઉપાયનો એવો પ્રયોગ કરવો કે જેમ મિત્ર, મધ્યસ્થ તથા શત્રુઓ પોતાના કરતાં અધિક બળવાન થાય નહીં. ૩૭

સામૈવ પ્રથમં શ્રેષ્ઠં દાનં તુ તદનન્તરમ્ ।

સર્વદા ભેદનં શત્રોર્દણ્ડનં પ્રાણસંશયે ॥ ૩૮ ॥

(શત્રુ ઉપર) પ્રથમ સામનોજ ઉપયોગ ઉત્તમ ગણાય છે, જ્યારે સામનું બળ ચાલે નહીં ત્યારે દામનો, તેનાથી પણ કામ થાય નહીં તો પછી સર્વદા ભેદનો, તેનું પણ ચાલે નહીં અને પ્રાણસંકટ આવી પડે ત્યારે દંડનો ઉપયોગ કરવો. ૩૮

પ્રજ્વલેડરૌ સામદાનૌ સામભેદોડધિકે સ્મૃતૌ ।

ભેદદણ્ડૌ સમે કાર્યૌ દણ્ડઃ પૂજ્યઃ પ્રહીનકે ॥ ૩૯ ॥

પ્રબળશત્રુના ઉપર સામ, દામનો અધિક બળવાન શત્રુઉપર સામ અને ભેદનો, સમાન બળવાળા શત્રુ ઉપર ભેદ દંડનો, દુર્બળ શત્રુના ઉપર દંડનો ઉપયોગ કરવો, એ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૩૯

મિત્રે ચ સામદાની સ્તો ન કદા ભેદદણ્ડને ॥ ૪૦ ॥

મિત્રના ઉપર સામ દામનો ઉપયોગ કરવો, પણ કોઈ દિવસ ભેદ અને દંડનો ઉપયોગ કરવો નહીં. ૪૦

રિપોઃ પ્રજાનાં સમ્બેદપીડનં સ્વજયાય વૈ ।

રિપુપ્રપીડિતાનાં ચ સામ્ના દાનેન સંગ્રહઃ ।

ગુણવતાં ચ દુષ્ટાનાં હિતં નિર્વાસનં સદા ॥ ૪૧ ॥

રાજ્યે પોતાના વિજય માટે શત્રુ રાજની પ્રભને ફેડી તે દ્વારા શત્રુ રાજને દુઃખ અપાવવું. શત્રુથી પીડા પામતી પ્રભને સામ અને દામ ઉપાયથી પોતાના રાજ્યમાં વસાવવી, તથા ગુણવાન્ છતાં પણ લાંઠ લોકોને સદા પોતાના દેશમાંથી દૂર કરવા જેથી પોતાનું હિત થાય છે. ૪૧

સ્વપ્રજાનાં ન ભેદેન નૈવ દણ્ડેન પાલનમ્ ।

કુર્વિતિ સામદાનામ્યાં સર્વદા યત્નમાસ્થિતઃ ॥ ૪૨ ॥

રાજ્યે નિરંતર સામ અને દામ ઉપાયોવડે પોતાની પ્રભનું પ્રયત્ન-પૂર્વક પાળન કરવું, પણ ભેદ તથા દંડથી પ્રભ પાળન કરવુંજ નહીં. ૪૨

સ્વપ્રજાદણ્ડભેદૈશ્ચ ભવેદ્રાજ્યવિનાશનમ્ ।

હીનાધિકા યથા ન સ્યુઃ સદા રક્ષ્યાસ્તથા પ્રજાઃ ॥ ૪૩ ॥

રાજ્યે જે પોતાની પ્રભને શિક્ષા કરે છે અને તેના મનમાં દુઃખ ઉપભવે છે તેો રાજ્ય વિનાશ પામે છે; માટે પોતાની પ્રભ જેમ નિર્બળ થાય નહીં, તથા પોતા કરતાં વધારે બળવાન્ પણ થાય નહીં, તેમ સદા પ્રભનું પાળન કરવું. ૪૩

નિર્વૃત્તિરસદાચારાદ્દમનં દણ્ડતશ્ચ તત્ ।

યેન સન્દમ્યતે જન્તુરુપાયો દણ્ડ એવ સઃ ॥ ૪૪ ॥

દંડથી મનુષ્ય અસદાચરણનો લ્યાગ કરી સદાચરણમાં વર્તે છે. વળી જે ઉપાયથી પ્રાણી કેળવાય છે તેનું નામજ દંડ કહેવાય છે. ૪૪

સ ઉપાયો નૃપાધીનઃ સ સર્વસ્ય પ્રભુર્યતઃ ॥ ૪૫ ॥

તે દંડઉપાય રાજ્યને અધિન છે, કારણ કે તે સર્વનો સ્વામી છે. ૪૫

દંડ રૂપાંતર નીતિ.

નિર્ભક્ષનં ચાપામાનોડનશનં બન્ધનં તથા ।

તાડનં દ્રવ્યહરણં પુરાન્નિર્વાસનાંકને ॥ ૪૬ ॥

વ્યસ્તક્ષૌરમસદ્યાનમઙ્ગચ્છેદો વધસ્તથા ।

યુદ્ધમેતે શુપાયાશ્ચ દણ્ડસ્થૈવ પ્રમેદકાઃ ॥ ૪૭ ॥

તિરસ્કાર, અપમાન, લાંબણ, બંધન, માર, ધનહરણ, નગરપાર અથવા દેશપાર કરવો, ડામ દેવા, વિપરીત ક્રેશ બોડાવવા, ગધેડા વગેરે નીચ વાહન ઉપર બેસારીને નગરમાં ફેરવવો, શરીરમાના (અવયવો જેવા કે આંખ, નાક, કાન) કાપવા, વધ કરવો અને મોટાં પ્રાણિયો સાથે યુદ્ધ કરાવવું આ દંડનાજ ભેદો છે. ૪૬-૪૭

જાયતે ધર્મનિરતા પ્રજા દ્વન્ડભયેન ચ ।

કરોત્યાધર્ષણં નૈવ તથા ચાસત્યભાષણમ્ ॥ ૪૮ ॥

ઠૂરાશ્ચ માર્દવં યાન્તિ દુષ્ટા દૌષ્ટ્યં સ્વજન્તિ ચ ।

પશ્વોઽપિ વશં યાન્તિ વિદ્રવન્તિ ચ દસ્યવઃ ॥ ૪૯ ॥

પિશુના મૂકતાં યાન્તિ ભયં યાન્ત્યાતતાયિનઃ ।

કરદાશ્ચ ભવન્ન્યન્યે વિત્રાસં યાન્તિ ચાપરે ।

અતો દ્વન્ડધરો નિત્યં સ્યાન્નૃપો ધર્મરક્ષણે ॥ ૫૦ ॥

દંડના ભયથી પ્રભુ ધર્મ પરાયણુ વર્તે છે, કોઈને દુઃખ આપી શક્તી નથી, અને સત્ય બોલે છે, કૂર પુરૂષો કોમળતા ધારણુ કરે છે, દુર્જનો દુર્જનતા છોડી દે છે, પશુઓ વશ થાય છે, ચોરો નાશી જાય છે, ચાકીયાઓ મૂંગા રહે છે, આતતાયીયો ભય પામે છે, કર ન ભરનારા કર ભરે છે, શત્રુઓ ત્રાસ પામે છે, માટે ઠૂરાલએ હંમેશાં દંડ ધારણુકરીને ધર્મની રક્ષા કરવી. ૪૮-૪૯-૫૦

ગુરોરપ્યવલિપ્તસ્ય કાર્યાકાર્યમજાનતઃ ।

ઉત્પથં પ્રતિપન્નસ્ય કાર્યં ભવતિ શાસનમ્ ॥ ૫૧ ॥

શુર પણુ ગર્વિષ્ટ હોય, કાર્યાકાર્યથી અભણુયો હોય, અવળે માર્ગે જતો હોય તો તેને (પણુ) શિક્ષા કરવી ઉચિત છે. ૫૧

રાજ્ઞાં સદ્વન્ડનીત્યા હિ સર્વે સિધ્યન્ત્યુપક્રમાઃ ।

દ્વન્ડ એવ હિ ધર્માણાં શરણં પરમં સ્મૃતમ્ ॥ ૫૨ ॥

દંડની સાથે નીતિનેા ઉપયોગ કરવાથી રાજાઓનાં સર્વે કાર્યો સિદ્ધ થાય છે; કારણુ કે ધર્મનેા દંડનેાજ પરમ આશ્રય જણુવેા. ૫૨

અહિંસૈવાસાધુહિંસા પશુવચ્છૃતિચોદનાત્ ॥ ૫૩ ॥

જેમ વેદમાં કહેલી પશુહિંસા હિંસા ગણાતી નથી, તેમજ દુર્જનની હિંસા પણ હિંસા ગણાતી નથી (તેનેા નાશ કરવાથી દોષ લાગતો નથી). ૫૩

દળ્હયસ્યાદળ્હનાન્નિત્યમદળ્હ્યસ્ય ચ દળ્હનાત્ ।

અતિદળ્હાચ્ચ ગુણિભિસ્ત્યજ્યતે પાતકી ભવેત્ ॥ ૧૪ ॥

એ રાજા નિત્ય, શિક્ષાપાત્રને શિક્ષા કરે નહીં, શિક્ષાપાત્ર ન હોય તેવા મનુષ્યને શિક્ષા કરે તથા અપરાધ કરતાં વિશેષ શિક્ષા કરે તેવા રાજાને ગુણી પુરુષો ત્યાગ કરે છે અને તે પાતકી થાય છે. ૫૪

અલ્પદાનાન્મહત્પુણ્યં દળ્હપ્રણયનાત્ફલમ્ ।

શાસ્ત્રેપૂર્ત્તં મુનિવરૈઃ પ્રવૃત્ત્યર્થં મયાય ચ ॥ ૧૫ ॥

મુનિઓએ લોકોને દાન ધર્મમાં ચલાવવા માટે અને ભય માટે શાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે, થોડુંક દાન કરવાથી પણ મોટું પુણ્ય થાય છે તથા શાસ્ત્ર પ્રમાણે શિક્ષા કરવાથી પણ મોટું પુણ્ય થાય છે. ૫૫

અશ્વમેધાદિભિઃ પુણ્યં તત્તિક સ્યાત્સ્તોત્રપાઠતઃ ।

ક્ષમયા યત્તુ પુણ્યં સ્યાત્તત્તિક દળ્હનિપાતનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પરંતુ અશ્વમેધ આદિ યજ્ઞો કરવાથી જે પુણ્ય થાય છે તે શું સ્તોત્રના પાઠ કરવાથી થાય કે ? તથા ક્ષમાવડે જે પુણ્ય થાય છે તે પુણ્ય શું શિક્ષા કરવાથી થાય કે ? ૫૬

સ્વપ્રજાદળ્હનાચ્છ્રેયઃ કથં રાજ્ઞો ભવિષ્યતિ ।

તદ્દળ્હાજ્ઞાયતે કીર્તિધનપુણ્યવિનાશનમ્ ॥ ૧૭ ॥

પોતાની પ્રજાને કેવળ શિક્ષા કરવાથી રાજાનું કલ્યાણ કેમ થાય ? પ્રજાને શિક્ષા કરવાથી તે રાજાની કીર્તિ, ધન, અને પુણ્યનો નાશ થાય છે. ૫૭

નૃપસ્યધર્મપૂર્ણત્વાદ્દળ્હઃ કૃતયુગે ન હિ ।

ત્રેતાયુગે પૂર્ણદળ્હઃ પાદાધર્માઃ પ્રજા યતઃ ૧૮ ॥

દ્વાપરે ચાર્ધધર્મત્વાત્રિપાદ્દળ્હો વિધીયતે ।

પ્રજા નિઃસ્વા રાજદૌષ્ટ્યાદ્દળ્હાર્ધં તુ કલૌ યથા ॥ ૧૯ ॥

સત્યયુગના વારામાં રાજા અને પ્રજા પૂર્ણપણે ધર્મિષ્ઠ હતાં, માટે તે સમયમાં દંડ ન હતો. ત્રેતાયુગમાં પ્રજાની અંદર ત્રણ ચતુર્થાંશ ધર્મ રહ્યા અને એક ચતુર્થાંશ અધર્મ રહ્યા માટે રાજાએ પૂર્ણ દંડ ધારણ કર્યો. દ્વાપરયુગમાં અર્ધ અર્ધો અધર્મ હોવાથી ત્રણ ચતુર્થાંશ દંડ ચાલતો હતો, ને કળિયુગમાં રાજાના અધર્માચરણથી પ્રજા નિર્ધન થઈ માટે રાજાએ અર્ધોઅર્ધ દંડ રાખ્યો છે. ૫૮-૫૯

યુગપ્રવર્તકો રાજા ધર્માધર્મપ્રશિક્ષણાત્ ।

યુમાનાં ન મજાનાં ન દોષઃ કિન્તુ નૃપસ્ય હિ ॥ ૬૦ ॥

ધર્મનું તથા અધર્મનું શિક્ષણ આપવું, એ રાજનું મુખ્ય કામ છે, માટે રાજ્ય યુગનો પ્રવર્તાવનાર છે; તે સદુપદેશ આપીને પ્રજાને ધર્મમાં ચલાવે તે (સત્યયુગ વર્તે છે અને અધર્મનો ઉપદેશ આપે તે કળિયુગ વર્તે છે.) માટે સમયની દુરવસ્થામાં યુગોનો અને પ્રજાનો દોષ નથી, પરંતુ રાજ્યનો દોષ છે. ૬૦

પ્રસન્નો યેન નૃપતિસ્તદાચરતિ વૈ જનઃ ।

લોભાદ્ગયાચ્ચ કિં તેન શિક્ષિતં નાચરેત્કથમ્ ॥ ૬૧ ॥

રાજા જે કામથી પ્રસન્ન થાય છે તે કામ પ્રજા યશલોભથી તથા ભયથી કરેલ છે, ત્યારે રાજાએ આજ્ઞા કરેલું કોઈ કામ પ્રજા શા માટે કરે નહીં? કરેલ. ૬૧

સુપુણ્યો યત્ર નૃપતિર્ધર્મિષ્ઠાસ્તત્ર હિ પ્રજા ।

મહાપાપી યત્ર રાજા તત્રાધર્મપરો જનઃ ॥ ૬૨ ॥

જે દેશમાં રાજા ધર્મશીલ હોય છે તે દેશમાં સર્વ પ્રજા ધર્મશીલ હોય છે અને જ્યાં રાજા મહાપાપી હોય છે ત્યાં પ્રજા પણ અધર્મી હોય છે. ૬૨

ન કાલવર્ષીં પર્જન્યસ્તત્ર ભૂર્ન મહાફલા ।

જાયતે રાષ્ટ્રઞ્હસશ્ચ શત્રુવૃદ્ધિર્ધનક્ષયઃ ॥ ૬૩ ॥

અધર્મી રાજાના દેશમાં વર્ષાદે સમય પ્રમાણે વર્ષેતો નથી, પૃથિવીમાંથી પુષ્કળ ધાન્ય નિપજતું નથી; દુષ્કાળને ક્ષીણે દેશનો નાશ થાય છે, શત્રુનો વધારો થાય છે, અને સંપત્તિનો નાશ થાય છે. ૬૩

સુરાપ્યાપિ વરો રાજા ન સ્ત્રૈણો નાતિકોપવાન્ ।

લોકાંશ્ચળ્ડસ્તાપયતિ સ્ત્રૈણો વર્ણાન્વિલુમ્પતિ ॥ ૬૪ ॥

મદિરાપાન કરનારો રાજા સારો, પણ સ્ત્રીલંપટ તથા અત્યંત ક્રોધી રાજા સારો નહીં; કારણ કે ક્રોધી રાજા પ્રજાને પીડે છે, અને સ્ત્રીલંપટ રાજા, બ્રાહ્મણાદિક વર્ણોનો નાશ કરે છે. ૬૪

મદ્યપ્યેકશ્ચ ષ્ટઃ સ્યાદ્દુદ્ધયા ચ વ્યવહારતઃ ।

કામક્રાધૌ મદ્યતમૌ સર્વમદ્યાધિકૌ યતઃ ॥ ૬૫ ॥

મદિરાપાન કરનાર મનુષ્ય તેા પોતે એક બુદ્ધિથી અને આત્મારથી ભ્રષ્ટ થાય છે, પણ કામી તથા ક્રોધી રાજા, બુદ્ધિ અને સદાચારથી બીજાને પણ ભ્રષ્ટ કરે છે. મદિરા કરતા કામ તથા ક્રોધને મોટી મદિરા માનવી; કારણ કે તે સર્વ મદિરા કરતાં વધારે મદ ચઢાવનારા છે. ૬૫

ધનપ્રાણહરો રાજા પ્રજાયાશ્રાતિભતઃ ।

તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યક્ત્વા દણ્ડધારી ભવેન્નૃપઃ ॥ ૬૬ ॥

રાજા (કામ, ક્રોધ, તથા અતિલોભથી) પ્રજાના પ્રાણ અને ધનને હરે છે; માટે રાજાએ કામ, ક્રોધ, અને લોભનો ત્યાગ કરી રાજદંડ ધારણ કરવો. ૬૬

અન્તર્મૃદુર્બહિઃ ક્રૂરો ભૂત્વા સ્વાં દણ્ડયેત્પ્રજામ્ ।

અત્યુગ્રદણ્ડકલ્પઃ સ્યાત્સ્વભાવો હિતકારિણઃ ॥ ૬૭ ॥

રાજાએ મનમાં ક્રોમળતા રાખવી. પણ ઉપરથી ક્રૂરતા અતાવીને પ્રજામાં યોતાની હાક બેસારવી, અને તેને શિક્ષા કરવી; કારણ કે હિતૈષી પુરૂષનો સ્વભાવ ભયંકર શિક્ષકના જેવો હોવો જોઈએ. ૬૭

રાષ્ટ્રં કર્ણેજપૈર્નિલયં હન્યતે ચ સ્વભાવતઃ ।

અતો નૃપઃ સૂચિતોઽપિ વિમૃશેત્કાર્યમાદરાત્ ॥ ૬૮ ॥

દુર્જન, આડીયા લોકો-યોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જ નિરંતર એક ખીળના મનમાં વસવસો પેદા કરીને દેશનો નાશ કરે છે, માટે કોઈ પિશુન રાજાને (કાઠપણ) સૂચના કરે તોપણ રાજાએ આદરપૂર્વક તે કાર્યનો તપાસ કરવો. ૬૮

આત્મનશ્ચ પ્રજાયાશ્ચ દોષદર્શ્યુત્તમો નૃપઃ ।

વિનિયત્ચ્છતિ ચાત્માનમાદૌ ભૃત્યાંસ્તતઃ પ્રજાઃ ॥ ૬૯ ॥

યોતાના અને પ્રજાના દોષ જોનાર રાજા ઉત્તમ ગણાય છે; માટે રાજાએ પ્રથમ યોતાના મનને સ્વાધીન કરવું; ત્યાર પછી અનુચર વર્ગને સ્વાધીન કરવો અને ત્યાર પછી પ્રજાને સ્વાધીન કરવી. ૬૯

કાયિકો વાચિકો માનસિકઃ સાંસર્ગિકસ્તથા ।

ચતુર્વિધોઽપરાધઃ સ બુદ્ધબુદ્ધિકૃતો દ્વિધા ॥ ૭૦ ॥

કાયિક વાચિક માનસિક અને સાંસર્ગિક એવા ચાર પ્રકારના અપરાધો છે. તેના બુદ્ધિકૃત અને અબુદ્ધિકૃત એવા બે ભેદ છે. ૭૦

પુનર્દ્વિધા કારિતશ્ચ તથા જ્ઞેયોઽનુમોદિતઃ ।

સકૃદસકૃદભ્યસ્તસ્વભાવૈઃ સ ચતુર્વિધઃ ॥ ૭૧ ॥

તે અપરાધના બે ભેદ જાણવા: એક કારિત (કરાવેલો) ને ખીળે અનુમોદિત (અનુમોદન કરેલો). તે અપરાધ સકૃત્કૃત-એકવાર કરેલો અને અસકૃત્કૃત-વારંવાર કરેલો, અભ્યસ્તકૃત-નિલય કરેલો અને સ્વભાવકૃત-સ્વાભાવિક રીતે જ કરેલો આવા ચાર ભેદવાળો છે. ૭૧

નેત્રવક્ત્રવિકારાદૈર્ભવૈર્માનસિકં તથા ।

ક્રિયયા કાચિકં વૈક્ષ્ય વાચિકં ક્રૂરશબ્દતઃ ॥ ૭૨ ॥

સાંસર્ગિકં સાહચર્યૈર્જાત્વા ગૌરવલાઘવમ્ ।

ઉત્પન્નોત્પત્સ્યમાનાનાં કાર્યાણાં દણ્ડમાવહેત્ ॥ ૭૩ ॥

નેત્ર, મુખ વગેરેના વિકારોથી થયેલો અપરાધ માનસિક, કર્મવડે થયેલો કાચિક, ક્રૂર વચનોવડે થયેલો વાચિક અને સહચરોના પ્રસંગથી થયેલો સાંસર્ગિક અપરાધ કહેવાય છે. તે સર્વ અપરાધોની શુદ્ધતા અને લઘુતા ભણીને રાભએ-કરેલાં અને ભવિષ્યમાં કરવાનાં પાપકર્મની શિક્ષા આપવી. ૭૨-૭૩

પ્રથમં સાહસં કુર્વન્નુત્તમો દણ્ડમર્હતિ ।

ન્યાગ્યં કિમિતિ સંપૃચ્છેત્તવૈવેયમસત્કૃતિઃ ॥ ૭૪ ॥

ઉત્તમ મનુષ્ય અપરાધ કરે તો તે પ્રથમ પંક્તિની શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. તેને પુછવું કે, આ કામ શું નીતિ ભરેલું છે કે આ અનીતિ તારીજ કરેલી છે કે ? (ના, હું તેમ નથી માનતો.) ૭૪

અપરાધં યથોક્તં ચ દ્વિગુણં ત્રિગુણં તતઃ ।

મધ્યમં સાહસં કુર્વન્નુત્તમો દણ્ડમર્હતિ ॥ ૭૫ ॥

ઉત્તમ મનુષ્ય પ્રથમ કરતાં વધારે અપરાધ કરે તો તેને બીજી પંક્તિની શિક્ષા કરવી, એટલે (કે) આ કામ શું નીતિ ભરેલું છે કે ? વગેરે તીક્ષ્ણ વેણી કહી સંભળાવવાં. બમણો અપરાધ કરે છે તો કહેવા મુજબ બમણી શિક્ષાને પાત્ર થાય છે; અને ત્રમણો અપરાધ કરે તો તે પ્રમાણે ત્રિગુણી શિક્ષા પાત્ર થાય છે. (તાત્પર્ય કે પ્રથમ સાધારણ શિક્ષા કર્યા છતાં પણ જે જે ત્રણવાર અપરાધ કરે તો તેને તેના અપરાધના પ્રમાણમાં શિક્ષા કરવી.) ૭૫

ધિગ્દણ્ડં પ્રથમં ચાદ્યસાહસં તદનન્તરમ્ ।

યથોક્તં તુ તથા સમ્યગ્યથાવૃદ્ધિ હ્યનન્તરમ્ ॥ ૭૬ ॥

ઉત્તમ મનુષ્ય પ્રથમ અપરાધ કરે ત્યારે તેને પ્રથમ ધિકારનાં વચનો કહેવાં, છતાં પણ અપરાધ કરે તો તેને પ્રથમ પંક્તિની શિક્ષા કરવી; યુનઃ પણ અપરાધ કરે તો અપરાધના વધારા પ્રમાણે બેટલી શિક્ષા કહી હોથ તેટલી શિક્ષા કરવી. ૭૬

ઉત્તમં સાહસં કુર્વન્નુત્તમો દણ્ડમર્હતિ ॥ ૭૭ ॥

મોટા માણસ મહાઅપરાધ કરે તો તે મોટી શિક્ષાને પાત્ર કરે છે. ૭૭

પ્રથમં સાહસં ચાદૌ મધ્યમં તદનન્તરમ્ ।

યથોક્તં દ્વિગુણં પશ્ચાદવરોધં તતઃ પરમ્ ॥ ૭૮ ॥

પ્રથમ અપરાધમાં પ્રથમ પંક્તિની, ત્યાર પછી અપરાધ થાય તો તે કરતાં ચઢીયાતી, છતાં વળી અપરાધ થાય તો કહ્યા પ્રેમાણુ બમણી શિક્ષા કરવી છતાં પણ અપરાધ કરે તો પછી તેને કેદ કરવો. ૭૮

બુદ્ધિપૂર્વનૃષ્ટાતેન વિનૈતદ્દણ્ડકલ્પનમ્ ॥ ૭૯ ॥

(ઉપર જણાવેલી) શિક્ષાઓ બુદ્ધિપૂર્વક મનુષ્યવધના અપરાધ વિના ખીબ અપરાધમાં ઠરાવેલી છે;—મનુષ્ય વધને માટે ખીજ શિક્ષા છે. ૭૯

ઉત્તમત્ત્વં મધ્યમત્ત્વં નીચત્ત્વં ચાત્ર કીર્ત્યતૈ ।

ગુણેનૈવ તુ મુગ્ધ્યં હિ કુલેનાપિ ધનેન ચ ॥ ૮૦ ॥

આ પ્રકરણમાં ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠપણું જે કેહેવામાં આવ્યું છે તે ગુણ કુળ અને ધનને લીધે મુખ્યપણું જણવું. ૮૦

પ્રથમં સાહસં કુર્વન્મધ્યમો દણ્ડમર્હતિ ।

ધિગ્દણ્ડમર્દ્દદણ્ડં ચ પૂર્ણદણ્ડમનુક્રમાત્ ॥ ૮૧ ॥

મધ્યમ મનુષ્ય પ્રથમ અપરાધ કરે છે ત્યારે તે ધિક્કારરૂપી શિક્ષાને પાત્ર થાય છે, પુનઃ અપરાધ કરે તો તે અર્ધદંડને પાત્ર થાય છે, અને ત્રીજવાર અપરાધ કરે તો પૂર્ણ શિક્ષાને પાત્ર થાય છે—અપરાધના પ્રમાણમાં અનુક્રમે મનુષ્ય શિક્ષા પાત્ર ઠરે છે. ૮૧

દ્વિગુણં ત્રિગુણં પશ્ચાત્સંરોધં નીચકર્મ ચ ।

મધ્યમં સાહસં કુર્વન્મધ્યમો દણ્ડમર્હતિ ॥ ૮૨ ॥

મધ્યમ પંક્તિનો મનુષ્ય વિશેષ અપરાધ કરે તો તે ખીજ પંક્તિની શિક્ષાને પાત્ર ઠરે છે, વારંવાર અપરાધ કરે તો તે બમણી અને ત્રમણી શિક્ષાને પાત્ર થાય છે; છતાં પણ અપરાધ કરે તો કેદખાનાની શિક્ષાને પાત્ર થાય છે અને ત્યાં આગળ તેને ઘણાં જ નીચ કર્મ કરવાં પડે છે. ૮૨

પૂર્વસાહસમાદૌ તુ યયોક્તં દ્વિગુણં તતઃ ।

તાડનં વન્ધનં પશ્ચાત્પુરાન્નિર્વાસનાંકને ।

ઉત્તમં સાહસં કુર્વન્મધ્યમો દણ્ડમર્હતિ ॥ ૮૩ ॥

મધ્યમ મનુષ્ય પ્રથમ અપરાધ કરે ત્યારે તેને કહ્યા મુજબ સાધારણ શિક્ષા કરવી, પુનઃ અપરાધ કરે ત્યારે તેને બમણી શિક્ષા કરવી, છતાં પણ અપરાધ કરે ત્યારે તેને માર-મારવો, અને કેદ કરવો; છતાં પુનઃ અપરાધ કરે તો તે મોટી શિક્ષાને પાત્ર ઠરે છે. જેમકે તેને નગર બાહાર કરવો; લલાટ વગેરે શરીરના અમુક ભાગમાં ડાહ્યામ દેવો; અથવા તો શસ્ત્રવતી શરીર ઉપર ચિન્હ કરવું. ૮૩

મધ્યમં સાહસં ચાદૌ યથોક્તં તદનન્તરમ્ ।

દ્વિગુણં ત્રિગુણં પશ્ચાદ્યાવજીવં તુ વન્ધનમ્ ।

પ્રથમં સાહસં કુર્વન્નધમો દણ્ડમર્હતિ ॥ ૮૪ ॥

કનિષ્ઠ મનુષ્ય પ્રથમ અપરાધ કરે ત્યારે તે પ્રથમ પંક્તિની શિક્ષાને પાત્ર થાય છે; પુનઃ અપરાધ કરે છે ત્યારે તે મધ્યમ પંક્તિની શિક્ષાને પાત્ર થાય છે, પુનઃ અપરાધ કરે ત્યારે તે કલ્યા પ્રમાણે બમણી ને ત્રમણી શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. છતાં પુનઃ અપરાધ કરે તો છેવટે જીવિતપર્યંત બંદીખાનાની શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. ૮૪

અર્ધ્વં યથોક્તં દ્વિગુણં ત્રિગુણં વન્ધનં તતઃ ।

મધ્યમં સાહસં કુર્વન્નધમો દણ્ડમર્હતિ ॥ ૮૫ ॥

કનિષ્ઠ પુરૂષ બીજીવાર અપરાધ કરે તો તે અપરાધના પ્રમાણમાં અર્ધ્વ, બમણી કે ત્રમણી શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. છતાં પણ અપરાધ કરે છે તો મધ્યમ પ્રકારની કેદખાનાની શિક્ષાને પાત્ર કરે છે. ૮૫

પૂર્વસાહસમાદૌ તુ યથોક્તં દ્વિગુણં તતઃ ।

તતઃ સંરોધનં નિલયં માર્ગસંસ્કરણાર્થકમ્ ।

ઉત્તમં સાહસં કુર્વન્નધમો દણ્ડમર્હતિ ॥ ૮૬ ॥

મધ્યમં સાહસં ચાદૌ યથોક્તં દ્વિગુણં તતઃ ।

યાવજ્જીવં વન્ધનં ચ નીચકર્મેવ કેવલમ્ ॥ ૮૭ ॥

કનિષ્ઠ મનુષ્ય પ્રથમ અપરાધ કરે ત્યારે સાધારણ શિક્ષાને પાત્ર કરે છે, ત્યાર પછી અપરાધ કરે તો કલ્યા પ્રમાણે બમણી શિક્ષાને પાત્ર થાય છે છતાં પણ અપરાધ કરે તો તે મોટી શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. અને તેને હંમેશાં રસ્તાઓ વાળવા પડે છે તથા કેદ ભોગવવી પડે છે. અથવાતો તે પ્રથમ અપરાધ કરે છે ત્યારે સાધારણ દાંડને પાત્ર થાય છે, ફરી અપરાધ કરે છે ત્યારે બમણી શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. અને ફરી અપરાધ કરે છે તો યાવજ્જીવિત કેદખાનાની શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. અને તેને કેવળ હલકાં કામજ કરવાં પડે છે. ૮૬-૮૭

હરેત્પાદં ધનાત્તસ્ય યઃ કુર્યાન્ધનગર્વતઃ ।

પૂર્વં તતોડર્ધમાશ્વિલં યાવજ્જીવં તુ વન્ધનમ્ ॥ ૮૮ ॥

જો મનુષ્ય ધનના ગર્વથી અપરાધ કરે તો તેના ધનમાંથી દાંડ તરિકે ગ્રાથો ભાગ લેવો. બીજીવાર અપરાધ કરે ત્યારે અર્ધ્વ ધન દાંડ તરિકે હરવું અને ત્રીજી વાર અપરાધ કરે તો સર્વ ધન હરી લેવું તથાપિ અપરાધ કરે તો પછી તેને યાવજ્જીવિત કેદખાનાની શિક્ષા કરવી. ૮૮

સહાયગૌરવાદ્વિદ્યામદાચ્ચ બલદર્પતઃ ।

પાપં કરોતિ યસ્તં તુ બન્ધયેત્તાડયેત્સદા ॥ ૮૯ ॥

જે સહાયના ગૌરવથી, વિદ્યાના મદથી, અને બળના દર્પથી પાપ કરે તેને રાજ્યે સદા કેદ કરવો અને મારવો. ૮૯

માર્યા પુત્રશ્ચ ભગિની શિષ્યો દાસઃ સ્ત્રુષાનુજઃ ।

કૃતાપરાધાસ્તાઙ્યાસ્તે તનુરજ્જુસુવેણુભિઃ ॥ ૯૦ ॥

પૃષ્ઠતસ્તુ શરિરસ્ય નોત્તમાઙ્ગે કથજ્ચન ।

અતોડન્યથા તુ પ્રહરંશ્ચોરવદ્દ્વન્ડમર્હતિ ॥ ૯૧ ॥

સ્ત્રી, પુત્ર, બેહેન, શિષ્ય, દાસ, પુત્રની વહુ અને નાનો ભાઈ આટલાં અપરાધ કરે તો તેઓને પાતળી દોરીથી અથવા તો વાંસની લાકડીથી વાસાની પીઠ ઉપર મારવાં. પણ કોઈ દિવસ તેના માથાપર મારવું નહીં. આથી ઉલટી રીતે મારનાર ચોરની પેઠે શિક્ષાપાત્ર થાય છે. ૯૦-૯૧

નીચકર્મકરં કુર્યાદ્બન્ધયિત્વા તુ પાપિનમ્ ।

માસમાત્વં ત્રિમાસં વા ષષ્માસં વાપિ વત્સરમ્ ।

યાવજ્જીવં તુ વા કશ્ચિન્ન કશ્ચિદ્ધમર્હતિ ॥ ૯૨ ॥

કોઈ અપરાધીને એક માસ, ત્રણ માસ છ માસ અથવા એક વર્ષ કે યાવજ્જીવિત કેદની શિક્ષા કરીને તેની પાસે નિચ કર્મ કરાવવું. પરંતુ કોઈ અપરાધી દેહાંત શિક્ષાને પાત્ર થતો નથી. ૯૨

ન નિહન્યાચ્ચ ભૂતાનિ ત્વિતિ જાગર્તિ વૈ શ્રુતિઃ ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન વધદ્વન્ડં ત્યજેન્નૃપઃ ॥ ૯૩ ॥

વેદમાં ૨૫૪ કહ્યું છે કે 'મા હિંસ્યાત્સર્વા ભૂતાનિ' કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહીં' માટે રાજ્યે સર્વથા કોઈને વધની શિક્ષા કરવી નહીં. ૯૩

અવરોધાદ્બન્ધનેન તાડનેન ચ કર્ષયેત્ ।

લોભાન્ન કર્ષયેદ્વાજા ધનદ્વન્ડેન વૈ પ્રજામ્ ॥ ૯૪ ॥

રાજ્યે પ્રબળ થવાની ઇચ્છાવાળી પ્રબળ અટકાવીને, કેદ કરીને અથવા શિક્ષા કરીને પોતાકરતાં વધારે પ્રબળ થવા દેવી નહીં. પરંતુ લોભથી તેનો હાંડ કરી ધન હરીને તેને પીડવી નહીં. ૯૪

નાસહાયાસ્તુ પિત્રાદ્યા દ્વન્ડયાઃ સ્યુરપરાધિનઃ ।

ક્ષમાશીલસ્ય વૈ રાજ્ઞો દ્વન્ડગ્રહણમીદ્દશમ્ ॥ ૯૫ ॥

અપરાધીના પિતા વિગેરે જે અપરાધીને સદાય કરનારા ન હોય તેવાને રાજ્યે શિક્ષા કરતા અપરાધને ક્ષમા કરતો નથી તેને નહીં. ક્ષમાશીળ રાજાની આવી દંડનીતિ સમજવી. ૯૫

નાપરાધન્તુ ક્ષમતે પ્રદણ્ડો ધનહારકઃ ।

નૃપો યદા તદા લોકઃ ક્ષુભ્યતે ભિદ્યતે પરૈઃ ॥ ૯૬ ॥

રાજા જ્યારે પ્રભને ભયંકર શિક્ષા કરે છે, અને તેનું ધન હરે છે, ત્યારે પ્રભમાં મોટા ખળભળાટ થાય છે અને શત્રુઓ તે રાજાને નાશ કરે છે. ૯૬

અતઃ સુભાગદણ્ડી સ્યાત્ક્ષમાવાત્રજ્જકો નૃપઃ ॥ ૯૭ ॥

મોટે રાજ્યે અપરાધના પ્રમાણમાં પ્રભને શિક્ષા કરવી, તેના ઉપર ક્ષમા રાખવી અને તેને રંજન કરવી. ૯૭

મદ્યપઃ કિતવઃ સ્તેનો જારશ્રણ્ડશ્ચ હિંસકઃ ।

લ્યક્તવર્ણાશ્રમાચારો નાસ્તિકઃ શઠ એવ હિ ॥ ૯૮ ॥

મિથ્યામિશાપકઃ કર્ણેજપાર્યદેવદૂષકૌ ।

અસચવાહ્ન્યાસહારી તથા વૃત્તિવિઘાતકઃ ॥ ૯૯ ॥

અન્યોદયાસહિષ્ણુશ્ચ હ્યુત્કોચગ્રહણે રતઃ ।

અકાર્યકર્તા મન્વાણાં કાર્ય્યાણાં ભેદકસ્તથા ।

અનિષ્ટવાકપરુષવાગ્જલારામપ્રવાધકઃ ।

નક્ષત્રસૂચી રાજદ્વિટ્ કુમન્ત્રી કૂટકાર્યવિત્ ॥ ૧૦૦ ॥

કુવૈદ્યામઙ્ગલાશૌચશીલો માર્ગનિરોધકઃ ।

કુસાક્ષ્યુદ્ધતવેશશ્ચ સ્વામિદ્રોહી વ્યયાધિકઃ ॥ ૧૦૧ ॥

અમિત્રો ગરદો વેશ્યાસક્તઃ પ્રબલદણ્ડકૃત્ ।

તથા પાક્ષિકસમ્યશ્ચ બલાલ્લિખિતગ્રાહકઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અન્યાયકારી કલહશીલો યુદ્ધે પરાહ્મુસ્તઃ ।

સાક્ષ્યલોપી પિતૃમાતૃસતીસ્ત્રીમિત્રદ્રેહકઃ ॥ ૧૦૩ ॥

અસૂચકઃ શત્રુસેવી મર્મભેદી ચ વચ્ચકઃ ।

સ્વકીયદ્વિહ્ગુમ્તવૃત્તિર્વૃષલો ગ્રામકણ્ઠકઃ ॥ ૧૦૪ ॥

વિના કુટુમ્બભરણાત્તપોવિદ્યાર્થિનઃ સદા ।

તૃણકાષ્ઠાદિહરણે શક્તઃ સન્મૈક્ષ્યમોજકઃ ॥ ૧૦૫ ॥

કન્યાયા અપિ વિક્રેતા કુટુમ્બવૃત્તિહ્રાસકઃ ।

અધર્માસૂચકશ્ચાપિ રાજાનિષ્ટમુપેક્ષકઃ ॥ ૧૦૬ ॥

कुलटा पतिपुत्रघ्नी स्वतन्त्रा वृद्धनिन्दिता ।

गृहकृत्योद्भिक्ता नित्यं दुष्टाचाराप्रियस्त्रुषा ।

स्वभावदुष्टानेतान्हि ज्ञात्वा राष्ट्राद्विवासयेत् ॥ १०७ ॥

१मद्विरापानकरनार, २कपटी, ३चोर, ४भर, ५कोधी, ६द्विसक, ७वर्ण, अने अश्रमना आचारथी भ्रष्ट, ८नारितक, ९शक, ११ मिथ्याहोषारोप करनार १२याडीयो १३सत्पुरुष तथा १४देवने दूषण्य आपनार १५मिथ्यावादी १६थापण्य ओणवनार, १७आण्यिका तोडनार, १८परना उदयनो धर्ष्याण्य १९लांय लेवाभां तत्पर २०अकार्य करनार २१गुप्त वार्ता उघाडी पाडनार २२परकार्यनो नाशकरनार, २३अप्रियवदनार, २४तीक्ष्णवदनार २५जगना प्रवाहने अटकावनार, २६वाडी, उपवन आदिनो नाश करनार, २७कोई प्रश्न पुछे त्यारे नक्षत्र तरङ्क दृष्टि करनार २८राजद्रोही, २९कुमन्त्री, ३०कपटकाम नलुनार ३१दुष्ट वैध, ३२अशुभ कर्म करनार, ३३अपवित्र, ३४रस्तो रोकनार ३५कुसाक्षी ३६उद्धतवेशवाणो, ३७उपरीनो द्वेष करनार ३८अधिक अर्थकरनार ३९धरमां अग्निभूकरनारो ४०अनादिकमां जेर आपनार, ४१वेश्यालंपट ४२लयंकर शिक्षा करनार ४३पक्षपाती सभासद ४४जलात्कारे लेभ लभानी लेनार, ४५अन्यायकारी ४६कलहप्रिय, ४७युद्धमां भाषीपानी करनार ४८साक्षी उराडी हेनार, ४९पितानो ५०मातानो, ५१सती स्त्रीनो अने परमित्रनो द्रोह करनार, ५३धर्ष्याण्य, ५४शत्रुनी सेवा करनार, ५५मर्म वेधक ५६धूर्त ५७प्रेतानां मनुष्येनो द्वेष करनार ५८गुप्तआण्यविकावाणो ५९ धर्म ओणनार, ६०आमकटक ६१कुटुंबनुं भरण्योषण्य कर्था विना करतप तथा ६३विद्यालयास करवा धिञ्जनार ६४लाकडां कापी लाववा समर्थ छतां शिक्षा मागीने आनार ६५कन्याविक्रय करनार ६६कुटुंबीयेनी आण्यवि- कानो भांग करनार ६७अधर्मी ६८दुर्जन, ६९राननुं अनिष्ट करनारा तरङ्क उपेक्षा करनार, ७०अभियारीणी स्त्री ७१पति अने ७२पुत्रनो नाश करनारी स्त्री ७३स्वतंत्र स्त्री ७४वशील्ये निहेली स्त्री ७५धरना कामकान्नो त्याग करनारी स्त्री ७६नित्य दुरायरणी स्त्री अने ७७दुष्टस्वभाववाणी पुत्रवधू आटलां दुष्ट स्वभाववाणांओनी परीक्षा करीने तेओने रान्ये देशनिकालनी शिक्षा करवी. ६८-१०७

द्वीपे निवासितव्यास्ते बध्वा दुर्गोदरेऽथवा ।

मार्गसंस्करणे योज्याः कदन्नन्यूनभोजनाः ॥ १०८ ॥

मद्विरापानकरनारा विगेरे उपर गणुवेवाओने केह करीने द्वीपमां अथवा तो पर्वतनी शुद्धाभां केह राभवा अने तेओने रस्ताओ भांधवाना काममां लगाडवा. अने उतरती नतनुं अरूप अन्न भावा आपणुं. १०८

तत्तत्तज्जात्युक्तकर्माणि कारणीत च तैर्नृपः॥ १०९ ॥

રાજ્યે ઉપર જણાવેલા મહિરા પીનારા તે તે લોકોની પાસે તેની ભતિમાં કહેલાં કર્મો કરાવવાં. ૧૦૯

एषंविधानसाधूश्च संसर्गेण च दूषितान् ।

दण्डयित्वा च सन्मार्गे शिक्षयेत्तान्नृपः सदा ॥ ११० ॥

રાજ્યે ઉપર જણાવેલા દુર્જનોને તથા દુર્જનની સંગતિમાં દૂષિત થયેલા પુરૂષોને શિક્ષા કરીને સદા તેઓને સન્માર્ગમાં લાવવા. ૧૧૦

राज्ञो राष्ट्रस्य विकृतिं तथा मंत्रिगणस्य च ।

इच्छन्ति शत्रुसम्बाधाद्ये तान्हन्याद्वि द्राड्नृपः १११ ॥

જે મનુષ્યો શત્રુની સાથે મળી જઇને રાજનું, દેશનું, તથા મંત્રીમંડ-
ળનું ભુંડું કરવાની ઈચ્છા કરે તેઓનો રાજ્યે તુરત નાશ કરવો. ૧૧૧

नेच्छेच्च युगपद् न्हासं गणदौष्ट्ये गणस्य च ।

एकैकं घातयेद्भ्राजा वत्सोऽश्नाति यथा स्तनम् ॥ ११२ ॥

જ્યારે મંડળ પોતાથી વિરુદ્ધ થઈ બેસે ત્યારે રાજ્યે તે એકજ
વખતે મંડળના નાશની ઈચ્છા કરવી નહીં. પણ જેમ વાછડો એક
એક સ્તનને ધાવીને ખાલી કરે છે. તેમ રાજ્યે ક્રમવાર એક એક દુ-
ર્જનનો નાશ કરવો. ૧૧૨

अधर्मशीलो नृपतिर्यदा तं भीषयेज्जनः ।

धर्मशीलातिव्रलवाद्रिपोराश्रयतः सदा ॥ ११३ ॥

રાજ્યે જ્યારે અધર્મી થાય ત્યારે પ્રજાએ હંમેશાં ધર્મશીળ અને અતિ
બળવાન રાજશત્રુનો આશ્રય કરીને તે રાજ્યને ભય બતાવવો. ૧૧૩

यावत्तुधर्मशीलः स्यात्स नृपस्तावदेव हि ।

अन्यथा नश्यते लोको द्राड्नृपोऽपि विनश्यति ॥ ११४ ॥

રાજ્યે જ્યાં સુધી ધર્મશીળ હોય ત્યાં સુધી તે રાજ્ય કહેવાય
છે. રાજ્ય અધર્મીયરણુ કરે છે તે પ્રજા પણ અધર્મીયરણુ કરે છે અને
રાજ્ય તથા પ્રજા બંને તુરત વિનાશ પામે છે. ૧૧૪

मातरं पितरं भार्या यः सन्यज्य विवर्तते ।

निगडैर्बन्धयित्वा तं योजयेन्मार्गसंस्कृतौ ।

तद्रूप्यर्थं तु सन्ददात्तेभ्यो राजा प्रयत्नतः ॥ ११५ ॥

જે પુરૂષ પોતાનાં માતા પિતા અને સ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને પોતાની
ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તે તો હોય તેને રાજ્યે પ્રયત્નપૂર્વક બેડી પેહેરાવીને કેડ

કરાવી રસ્તા સાફસુક કરવા ઉપર રાખવો અને તેના પગારમાંથી અર્ધ પગાર તેના માતાપિતાને તથા સ્ત્રીને આપવો. ૧૧૫

વિદ્યાત્પણસહસ્ત્રં તુ દણ્ડ ઉત્તમસાહસઃ ।

દશમામિતં તામ્રં તત્પણો રાજમુદ્રિતમ્ ।

વરાટિસાર્દ્દશતકમૂલ્યઃ કાર્ષાપણશ્ચ સઃ ॥ ૧૧૬ ॥

મહારાજની છાપવાળી દશમાષા જેવડી એક તાંબાની મુદ્રાને પચ્ચુ કહે છે તેવા એક હજાર પચ્ચુનો દાંડ મહા શિક્ષા ગણાય છે દોડશો કોડીનો એક કાર્ષાપચ્ચુ થાય છે. ૧૧૬

તદર્દ્દશ્ચ તદર્દ્દશ્ચ મધ્યમઃ પ્રથમઃ ક્રમાત્ ।

પ્રથમે સાહસે દણ્ડઃ પ્રથમશ્ચ ક્રમાત્પરૌ ॥ ૧૧૭ ॥

પાચશો પચ્ચુનો દાંડ કરવો તે મધ્યમ દાંડ કહેવાય છે અને અઢીસો પચ્ચુનો દાંડ કરવો તે કનિઠ દાંડ ગણાય છે. ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ અપરાધમાં સાધારણ દાંડ કરવો અને ખીલવારના અપરાધમાં તથા વિશેષ અપરાધમાં તે પ્રમાણે દાંડ કરવો. ૧૧૭

મધ્યમે મધ્યમો ધાર્પ્યશ્ચોત્તમે તૂત્તમે નૃપઃ ।

સોપાયાઃ કથિતા મિશ્રે મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ॥ ૧૧૮ ॥

રાજાએ મધ્યમસરના અપરાધમાં મધ્યમ દાંડ કરવો. મોટા અપરાધમાં મહા દાંડ કરવો. અને કનિઠ અપરાધમાં કનિઠ દાંડ કરવો. આ મિશ્રપ્રકરણમાં સામ, દામ ભેદ, અને દાંડ વિગેરે ઉપાયો તથા મિત્ર હાસીન અને શત્રુ, સંબંધી વિચાર કહ્યો. ૧૧૮

इति शुक्रनीतौ चतुर्थोऽध्यायस्य सुहृदादिलक्षणं नाम

प्रथमं प्रकरणम्

अध्याय ४ थो.

प्रकरण २ णुं.

કોશસંગ્રહની વ્યવસ્થા.

अथ कोशप्रकरणं ब्रुवे मिश्रे द्वितीयकम् ।

एकार्थतमुदायो यः स कोशः स्यात्पृथक्पृथक् ॥ १ ॥

હવે મિત્ર અધ્યાયમાં ખીલું કોશ પ્રકરણ કહું છું. કેટલાએક પદ્ધતિઓના સંગ્રહને કોશ કહે છે અને તે બિન્ન બિન્ન પ્રકારનો છે. ૧

येन केन प्रकारेण धनं सञ्चिनुयान् नृपः ।

तेन संरक्षयेद्द्राष्ट्रं बलं यज्ञादिकाः क्रियाः ॥ ૧ ॥

રાજાએ હરકોઈ સંદુપાયથી ધનનો સંગ્રહ કરવો. અને તેમાંથી દેશનું રક્ષણ કરવું. સેનામાં વધારો કરવો, તથા યજ્ઞ, યાગ આદિ શુભ કાર્યો કરવાં. ૨

बलप्रजारक्षणार्थं यज्ञार्थं कोशसंग्रहः ।

परत्रेह च सुखदो नृपस्यान्यश्च दुःखदः ॥ ૩ ॥

સેનાના અને પ્રજાના રક્ષણ માટે તથા યજ્ઞ માટે કરેલો ધન સંગ્રહ રાજાને પરલોકમાં અને આ લોકમાં સુખ આપે છે. પરંતુ ન વપરાતો કોશ-ભંડાર દુઃખકર થઈ પડે છે. ૩

स्त्रीपुत्रार्थं कृतो यश्च स्वोपभोगाय केवलम् ।

नरकायैव स ज्ञेयो न परत्र सुखप्रदः ॥ ૪ ॥

કેવળ સ્ત્રીપુત્રના પોષણ માટે તથા પોતાના ઉપભોગ માટે એકઠો કરેલો ધન ભંડાર પરલોકમાં સુખ આપતો નથી. પણ નરકદાથીજ છે એમ જાણવું. ૪

अन्यायेनार्जितो यस्माद्येन तत्पापभाक्च सः ।

सुपात्रतो गृहीतं यद्दत्तं वा वर्धते च तत् ॥ ૫ ॥

જે મનુષ્ય અન્યાયથી ધનનો સંગ્રહ કરે છે તે, તે અન્યાયના પાવકનો ભાગી થાય છે. તથા સુપાત્ર પાસેથી જે મેળવેલું હોય, અથવા તે સુપાત્રને આપેલું હોય તે ધન વૃદ્ધિ પામે છે. ૫

स्वागमी सञ्चयी पात्रमपात्रं विपरीतकम् ।

अपात्रस्य हरेत्सर्वं धनं राजा न दोषभाक् ॥ ૬ ॥

જેને નીતિને રસ્તેથી ધનની આવક થતી હોય, તથા જેનું ધન સુમાર્ગે ખર્ચાતું હોય તે મનુષ્યને સુપાત્ર જાણવો. અને જેને ધનની આવક અન્યાયથી થતી હોય, તથા જેનું ધન કુમાર્ગે ખર્ચાતું હોય તેને કુપાત્ર જાણવો. રાજાએ કુપાત્રનું સર્વ ધન ખુચવી લેવું. તેથી રાજા દોષભાગી થતો નથી. ૬

अधर्मशीलान्नृपतिः सर्वशःसंहरेद्धनम् ।

छलाद्द्वलाद्दस्यवृत्त्या परराष्ट्राद्धरेत्तथा ॥ ૭ ॥

રાજાએ અધર્મી મનુષ્યની પાસેથી તથા શત્રુના રાજ્યમાંથી છળ બળ અથવા તે શ્રી વગેરે ઉપાયો કરીને સર્વથા ધન હરી લેવું-કારણ

કે ત્યાં સુધી તેઓની પાસે ધન રહે છે ત્યાં સુધી તે પોતાનો મદ
છાડતો વધી પણ નિર્ધન થયા કેડેજ શાંત થાય છે. ૭

સચ્ચા નીતિબલ્લં સ્વીયપ્રજાપીડનતો ધનમ્ ।

સચ્ચિતં યેન તત્તસ્ય સરાજ્યં શત્રુસાઙ્ગવેત્ ॥ ૮ ॥

જે રાજા નીતિબળનો ત્યાગ કરી અન્યાયથી પોતાની પ્રજાને દુઃખી
કરીને ધન સંગ્રહ કરે છે. તેનું અનીતિથી મેળવેલું ધન રાજ્યસહિત
શત્રુને અધીન થાય છે. ૮

દણ્ડભૂભાગશૂલ્કાનામાધિક્યાત્કોશવર્ધનમ્ ।

અનાપદિ ન કુર્વીત તીર્થદેવકરગ્રહાત્ ॥ ૯ ॥

રાજ્યે સુખના સમયમાં દંડમાં, જમીનના કરમાં, અને માલ ઉપર લેવાતી
જગ્યાતમાં, વધારો કરીને તથા તીર્થ અને દેવનાં દર્શન ઉપર કર લઈને
કોશ વધારવો નહીં. ૯

યદા શત્રુવિનાશાર્થં બલસંરક્ષણોદ્યતઃ ।

વિશિષ્ટદણ્ડશૂલ્કાદિ ધનં લોકાત્તદા હરેત્ ॥ ૧૦ ॥

જ્યારે રાજા શત્રુનો નાશ કરવા માટે સેનામાં વધારો કરવાને તૈયાર
થાય ત્યારે તેણે લોકોની પાસેથી દંડ તથા શૂલ્ક વગેરે ધન વિશેષ લેવાં. ૧૦

ધનિકેમ્યો ભૂતિં દત્ત્વા સ્વાપત્નો તદ્ધનં હરેત્ ।

રાજા સ્વાપત્સમુત્તીર્ણસ્તત્સ્વં દદ્યાત્સવૃદ્ધિકમ્ ॥ ૧૧ ॥

રાજ્યે પોતાની આપત્તિના સમયમાં ધનવાનોને વ્યાજ આપીને તેનું ધન
લેવું, અને આપત્તિમાંથી મુક્ત થયા પછી તેનું ધન વ્યાજ સહિત પાછું
આપવું. ૧૧

પ્રજાન્યથા હીયતે ચ રાજ્યં કોશો નૃપસ્તથા ।

હીના પ્રબલદણ્ડેન સુરથાદ્યા નૃપા યતઃ ॥ ૧૨ ॥

પરંતુ રાજા નિર્ધન થઈને ખેસી રહે અને પોતાની સેનાનું રક્ષણ ન કરે
તો, જેમ સુરથાદિ રાજા નિર્બળ હોવાથી તેઓનો બળવંત શત્રુઓએ
નાશ કર્યો હતો. તેમ રાજ્યકોશ તથા રાજા નાશ પામે છે. ૧૨

દણ્ડભૂભાગશૂલ્કૈસ્તુ વિના કોશાહ્લસ્ય ચ ।

સંરક્ષણં ભવેત્સમ્યગ્યાવૃદ્ધિશતિવત્સરમ્ ।

તથા કોશસ્તુ સન્ધાર્યઃ સ્વપ્રજારક્ષણક્ષમઃ ॥ ૧૩ ॥

હંડનું ધન, જમીન ઉપર લેવાતો વેરો, અને માલ ઉપર લેવાતી જગાત, વગેરે ક્ષીધા વિના પણ વીશ વર્ષ સુધી કોશમાંથી સારી રીતે સેનાનું સંરક્ષણ થાય તથા પોતાની પ્રબળ રક્ષણ થાય તેવો કોશ ભરી રાખવો. ૧૩

બલમૂલો ભવેત્કોશઃ કોશમૂલં બલં સ્મૃતમ્ ।

બલસંરક્ષણાત્કોશરાષ્ટ્રવૃદ્ધિરરિક્ષયઃ ॥ ૧૪ ॥

સેનાના આશ્રયથી ધનનો સંબંધ થાય છે, અને ધનને આધારે સેનામાં વધારો કરી શકાય છે; માટે સેનાનું રક્ષણ કરવું ઉચિત છે. સેનાના સંરક્ષણથી ધનના ભંડારમાં અને દેશની સીમામાં વૃદ્ધિ થાય છે તથા શત્રુનો નાશ થાય છે. ૧૪

જાયતે તત્ત્રયં સ્વર્ગઃ પ્રજાસંરક્ષણેન વૈ ॥ ૧૫ ॥

અને પ્રબળ સંરક્ષણ કરવાથી કોશમાં અને દેશમાં વૃદ્ધિ થાય છે. તથા સ્વર્ગ મળે છે. આઠ ત્રણ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે. ૧૫

યજ્ઞાર્થં દ્રવ્યમુપન્નં યજ્ઞઃ સ્વર્ગસુખાયુષે ।

અર્યભાવો બલં કોશો રાષ્ટ્રવૃદ્ધયૈ ત્રયં ત્વિદમ્ ॥ ૧૬ ॥

ઉત્પન્ન થયેલું ધન યજ્ઞમાં કામ લાગે છે, યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગ અને સુખ મળે છે તથા આયુષ્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે; તથા શત્રુનો અભાવ, સેના અને કોશ આ ત્રણ દેશની ઉન્નતિ કરનારાં છે. ૧૬

તદ્વૃદ્ધિર્નાતિનૈપુણ્યાત્ક્ષમાશલિનૃપસ્ય ચ ।

જાયતેડતો યતૈતૈવ યાવદ્વૃદ્ધિબલોદયમ્ ॥ ૧૭ ॥

ક્ષમાશીળ રાજાની નીતિનીપુણ્યતાથી શત્રુક્ષય આદિમાં વધારો થાય છે, માટે રાજાએ પોતાનું બુદ્ધિબળ ચાલે ત્યાં સુધી શત્રુવિનાશાદિકની વૃદ્ધિ કરવામાટે પ્રયત્ન ચાલુજ રાખવો. ૧૭

માલાકારસ્ય વૃત્ત્યૈવ સ્વપ્રજારક્ષણેન ચ ।

શત્રું હિ કરદીકૃત્ય તદ્વનૈઃ કોશવર્ધનમ્ ॥ ૧૮ ॥

કરોતિ સ નૃપઃ શ્રેષ્ઠો મધ્યમો વૈશ્યવૃત્તિતઃ ।

અધમઃ સેવયા દ્વણ્ડતીર્થિદેવકરગ્રહૈઃ ॥ ૧૯ ॥

માળી જેમ નાના નાના રોપાને પાણી પાઈને ઉછેરે છે, અને મોટાં વૃક્ષને નમાવી તેમાંથી ફળ ગ્રહણ કરે છે, તેમજ રાજા પોતાની પ્રબળ પાલન કરે છે નાના નાના રાજાઓને પોષણ કરીને વધારે છે. અને ઉન્નત થયેલા શત્રુઓને નમાવીને કર આપતા કરી તેના ધનવડે કોશમાં વધારો

કરે છે તે રાજને ઉત્તમ જાણવો. વ્યાપાર વૃત્તિથી ધનનો સંગ્રહ કરનારા રાજને મધ્યમ જાણવો. અને સેવા કરીને, દંડ કરીને, દેવના દર્શન ઉપર તથા તીર્થ ઉપર કર લઈને કોશમાં વધારો કરે છે તેને અધમ રાજ જાણવો. ૧૮-૧૯

પ્રજા હીનધના રક્ષ્યા મૃત્યા મધ્યધના સદા ।

યથાધિકૃત્પ્રતિભુવોઽધિકદ્રવ્યાસ્તથોત્તમા ॥ ૨૦ ॥

રાજ્યે થોડા ધનવાળી અને મધ્યમસરધનવાળી પ્રજાને ચગાર આપીને તેનું સદા પોષણ કરવું. અને અધિકધનવાળી તથા ઉત્તમ-પ્રજાને સ્વામીની જેઠ પ્રતિનિધિ નિમીને તેઓનું પાલન કરવું. ૨૦

ધનિકાશ્રોત્તમધના ન હીના નાધિકા નૃપૈઃ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીમંત તથા મોટા શ્રીમંત પુરુષોને રાજથી ઊતરતા તેમ અધિક જાણવા નહીં પણ રાજના સમાન જાણવા. ૨૧

દ્વાદશાહ્વપૂરં યદ્ધનં તન્નીત્તિસંજકમ્ ।

પર્યાપ્તં પોઙ્ગશાબ્દાનાં મધ્યમં તદ્ધનં સ્મૃતમ્ ।

ત્રિંશદ્બદ્ધપૂરં યત્કુટુમ્બસ્યોત્તમં ધનમ્ ॥ ૨૨ ॥

જે ધનમાંથી આખા કુટુંબનો ખાર વર્ષસુધી નિર્વાહ ચાલે તે ધનને કનિષ્ઠ જે ધનમાંથી આખા કુટુંબનો સોલ વર્ષસુધી નિર્વાહ ચાલે તે ધનને મધ્યમ અને જે ધનમાંથી આખા કુટુંબનો ત્રીશ વર્ષસુધી નિર્વાહ ચાલે તે ધનને ઉત્તમ જાણવું. ૨૨

ક્રમાદર્થં રક્ષયેદ્વા સ્વાપત્તૌ નૃપ એપુ વૈ ॥ ૨૩ ॥

આપત્તિનો સમય આવે ત્યારે રાજ્યે ક્રમવાર ઉપર જાણવેલા મહા-ધનવંતને ત્યાં અથવા તે સાધારણ ધનવંતને ત્યાં ધન મૂકવું. ૨૩

મૂલૈર્વ્યવહરન્સ્યૈને વૃદ્ધ્યા વણિજઃ ક્વચિત્ ।

વિક્રિણન્તિ મહાર્થે તુ હીનાર્થે સન્વચાન્તે હિ ॥ ૨૪ ॥

વ્યાપારીઓ કોઈ વેળા મૂળ મુદીમાંથી વ્યાપાર કરે છે પણ લાભ જોતા નથી. પરંતુ હમેશાં થોડી કિંમતમાં માલ ખરીદ કરે છે. અને મોટી કિંમતમાં તેને વેચે છે. ૨૪

વ્યવહારે શૃતં વૈરપૈસ્તેદ્દનેન વિના સદા ।

અન્યથા સ્વપ્રજાતાપો નૃપં દહતિ સાન્વયમ્ ॥ ૨૫ ॥

વેપારીઓએ જે વસ્તુઓ વેપાર કરવા માટે પોતાના ઘરમાં રાખી મૂકી હોય તે વસ્તુ કિંમત આપ્યા વિના રાજ્યે નિત્ય ખલાત્કારે

લેવી નહીં. જે રાત્રી બલાત્કારથી તે વસ્તુને લે છે તે પોતાની પ્રત્નને સંતાપાનળ રાત્રીને તેના વંશ સુદ્ધાંત બાળી નાંખે છે. ૨૫

ધાન્ય સંગ્રહ વિચાર.

ધાન્યનાં સંગ્રહઃ કાર્યો વત્સરત્રયપૂર્તિદઃ ।

તત્કાલે સ્વરાષ્ટ્રાર્થં નૃપેનાત્મહિતાય ચ ।

ચિરસ્થાયી સમૃદ્ધાનામધિકો વાપિ જેષ્યતે ॥ ૨૬ ॥

રાત્રીએ કાળ દુકાળે પોતાના હિત માટે અને પોતાના દેશની રક્ષા માટે ત્રણ વર્ષ પર્યંત ચાલે તેવો ધાન્યનો સંગ્રહ કરી રાખવો. અથવા તેો મોટા શ્રીમંત પુરૂષોએ લાંબા વખત સુધી રહે તેવી મોટી ધાન્યની ખાણો* નાખવી. ૨૬

સુપુષ્ટં કાન્તિમજ્ઞાતિશ્રેષ્ઠં શુષ્કં નવીનકમ્ ।

સસુગન્ધવર્ણરસં ધાન્યં સંવીક્ષ્ય રક્ષયેત્ ।

સુસમૃદ્ધાં ચિરસ્થાયિ મહાર્ધમાપિ નાન્યથા ॥ ૨૭ ॥

અનાજ લેનારાએ પ્રથમ અનાજની પરીક્ષા કરવી કે આ અનાજ સારી પુષ્ટી આપનારું, તેજસ્વી, ઉંચી ભતતું, પાકેલું, નવું, રસકસદાર, સુગંધી, સારા રંગનું, મનોહર, ઘણા કાળ સુધી ટકે તેવું છે. આવી પરીક્ષા કર્યા પછી ધણીકિંમતનું હોય તેો પણ તેનો સંગ્રહ કરવો. પરંતુ સાધારણ અનાજનો સંગ્રહ કરવો નહીં. ૨૭

વિપવહ્નિહિમવ્યાપ્તં કીટજુષ્ટં ન ધારયેત્ ।

નિઃસારતાં નહિ પ્રાપ્તં વ્યયે તાવન્નિયોજયેત્ ॥ ૨૮ ॥

ઝેરવાળું, અગ્નિમાં બળી ગયેલું, હિમમાં બળીગયેલું, અને સળી ગયેલું અનાજ સંગ્રહવું નહીં. પણ રસકસવાળું સ્વાત્ષિષ્ટ ધાન્ય ઉપયોગમાં લેવું. ૨૮

વ્યયીભૂતં તુ યદ્ દૃષ્ટ્વા તત્તુલ્યં તુ નવીનકમ્ ।

ગૃહ્ણીયાત્સુપ્રયત્નેન વત્સરે વત્સરે નૃપઃ ॥ ૨૯ ॥

રાત્રીએ જે અનાજ ખર્ચમાં વપરાયું હોય તે જોઈને તેના જેવું નવું અનાજ પ્રયત્ન પૂર્વક વર્ષે વર્ષે સંગ્રહ કરવું. ૨૯

* પૂર્વે ધરતીમાં ખાણ્યા કરીને તેમાં ભર બાજી ભરી રાખતા, જે કાળ દુકાળે ભોકાને ખાવામાં ઉપયોગ આવતી.

ઓષધીનાં ચ ધાતૂનાં તૃણકાષ્ઠાદિકસ્ય ચ ।

યન્ત્રશસ્ત્રાસ્ત્રાશ્ચૂર્ણભાષ્ણાદેર્વાસિસાં તથા ॥ ૩૦ ॥

યદ્યચ્ચ સાધકં દ્રવ્યં યદ્યત્કાર્યે ભવેત્સદા ।

સંગ્રહસ્તસ્ય તસ્યાપિ કર્તવ્યઃ કાર્યસિદ્ધિઃ ॥ ૩૧ ॥

ઔષધિયો, ધાતુઓ, ખડ, લાકડાં વિગેરે નંગલી પદાર્થો, યંત્ર, શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, દારૂ, વાંસણો અને વસ્ત્ર વિગેરે જે જે વસ્તુઓ નિત્ય કામ સાધનારી હોય તે તે વસ્તુનો પણ સંગ્રહ કરવો, તે કાર્યસિદ્ધિ કરે છે. ૩૦-૩૧

ધન રક્ષણુ.

સંરક્ષયેત્પ્રયત્નેન સંગૃહીતં ધનાદિકમ્ ।

અર્જને તુ મહદ્દુઃખં રક્ષણે તત્ત્વતુર્ગુણમ્ ॥ ૩૨ ॥

સંગ્રહ કરેલાં ધનાદિકતું સારી રીતે રક્ષણુ કરવું. કેમકે સંગ્રહ કરતી વેળા બહુ કષ્ટ પડે છે. અને રક્ષણુ કરવામાં તે કરતાં યોગણું કષ્ટ પડે છે. ૩૨

ક્ષણં ચોપેક્ષિતં યત્તદ્વિનાશં દ્રાક્સમાપ્નુયાત્ ॥ ૩૩ ॥

ક્ષણુવાર પણ ધનની હથેક્ષા કરી તો તે તુરંત વિનાશ પામે છે. ૩૩

આર્જકસ્યૈવ દુઃખં સ્યાત્તથાજિતવિનાશને ।

સ્ત્રીપુત્રાણામપિ તથા નાન્યેષાન્તુ કથં ભવેત્ ॥ ૩૪ ॥

ધન સંગ્રહકરનારને સંગ્રહકરતી વેળા કષ્ટ પડે છે તથા મેળ-વેલાના નાશ વેળા પણ દુઃખ થાય છે. તેમજ સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે પણ મેળ-વતાં કષ્ટ પડે છે, અને તેના વિનાશવેળા પણ દુઃખ થાય છે, ત્યારે ખીછ વસ્તુઓના વિનાશથી કેમ દુઃખ થાય નહીં ? ૩૪

સ્વકાર્યે શિથિલો યઃ સ્વાત્કિમન્યે ન ભવન્તિ હિ ।

જાગરૂકઃ સ્વકાર્યે યસ્તત્સહાયાશ્ચ તત્સમાઃ ॥ ૩૫ ॥

જે મનુષ્ય પોતાના કામમાં શિથિળ હોય તેના ખીલ સહાયકો સામાટ શિથિળ ન હોય. અને જે મનુષ્ય પોતાના કામમાં ભગૃત હોય તેના ખીલ સહાયકો પણ તેના જેવા ભગૃત સામાટ નહોય. ૩૫

યો જાનાત્પાર્જિતું સમ્યગર્જિતં ન હિ રક્ષિતુમ્ ।

નાતઃ પરતરો મૂર્ખો વૃથા તસ્યાર્જનશ્રમઃ ॥ ૩૬ ॥

જે મનુષ્ય સારી રીતે ધન મેળવી શકે છે, પરંતુ મેળવેલાને રક્ષણુ કરી ભણતો નથી. તેના જેવા ખીલે મૂર્ખ સમજવો નહીં. અને તેનો ધનો-પાછળનો શ્રમ નિષ્ફળ ભય છે. ૩૬

કાને સાક્ષીમાં લેવા.

एकस्मिन्नधिकारे तु यो द्वावधिकरोति सः ।

मूर्खो जीवद्विभार्यश्च ह्यतिविस्त्रम्भवांस्तथा ॥ ३७ ॥

महाधनाशो ह्यलसः स्त्रीभिर्निर्जित एव हि ।

तथा यः साक्षितां पृच्छेच्चौरजाराततायिषु ॥ ३८ ॥

એક અધિકાર ઉપર બે મનુષ્યની નિમણૂક કરનાર, મૂર્ખ, બે બાયડી-નો ધણી, અતિ વિશ્વાસુ, બહુધનની આશાવાળો, આળસુ, સ્ત્રીવશ, ચોર, ભર, અને આતતાથી-આટલાને બે મનુષ્ય સાક્ષી તરિકે પુછે તેને મૂર્ખ સ-મજવો. ૩૭-૩૮

संरक्षयेत्कृपणवत्काले दद्याद्विरक्तवत् ।

मूर्खत्वमन्यथा याति स्वधनव्ययतोऽपि च ॥ ३९ ॥

મનુષ્યે કૃપણની પેઠે ધનનું રક્ષણ કરવું, અને સમય ઉપર વિરક્તની પેઠે ધનને વાપરવું. પરંતુ, તથા પોતાના ધનનો ખર્ચ કરવાથી પણ મનુષ્ય મૂર્ખપણાને પામે છે. ૩૯

રત્ન પરિક્ષા.

वस्तुयाथात्म्यविज्ञाने स्वयमेव यतेत्सदा ।

परीक्षकैः स्वयं राजा रत्नादीन्वीक्ष्य रक्षयेत् ॥ ૪૦ ॥

રાજાએ પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા માટે સદા પોતેજ પ્રયત્ન કરવો. અને પોતે પરીક્ષકો મારફતે રત્ન આદિકની પરીક્ષા કરાવીને તેનો સંગ્રહ કરવો. ૪૦

वज्रं मुक्ता प्रवालं च गोमेदश्चेन्द्रनीलकः ।

वैदूर्यं पुष्परागश्च पाचिर्माणिक्यमेव च ।

महारत्नानि चैतानि नव प्रोक्तानि सूरिभिः ॥ ૪૧ ॥

૧હીરા, ૨મોતી, ૩પ્રવાળાં, ૪ગોમેદ, ૫ધંદ્રનીલ, ૬વૈદૂર્ય, ૭પુષ્પરાગ, ૮મરકત અને ૯માણિક્ય, આ નવને મોટા વિદ્વાનો મહારત્ન કહે છે. ૪૧

रवेः प्रियं रक्तवर्णं माणिक्यं त्विन्द्रगोपरूक ।

रक्तपीतसितश्यामच्छविर्मुक्ता प्रिया विधोः ॥ ૪૨ ॥

માણિક્ય-ધંદ્રગોપ નામના જીવડા જેહું લાલ રંગનું હોય છે. અને તે સૂર્યને પ્રિય છે. મોતી-રાતું, પીણું, ઘોળું અને કાળા રંગનું હોય છે; અને તે ચંદ્રને પ્રિય છે. ૪૨

સપીતરક્તરુગ્મૌમપ્રિયં વિદ્રુમમુક્તમમ્ ।

મયુરચાષપત્રામા પાચ્ચિર્વુઘહિતા હરિત્ ॥ ૪૩ ॥

હથી ભતનાં પ્રવાળાની કાંતિ પીળા અને રાતા રંગની હોય છે અને તે મંગળને પ્રિય છે. મરકત મણિની કાંતિ મયૂરનાં અને બપૈયાનાં પિછા જેવી લીલા રંગની હોય છે, અને તે બુધને પ્રિય છે. ૪૩

સ્વર્ણચ્છાવિઃ પુષ્પરાગઃ પીતવર્ણો ગુરુપ્રિયઃ ।

અત્યન્તવિશદં વજ્રં તારકામં કવેઃ પ્રિયમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદ્મરાગ મણિ સુવર્ણના જેવા પીળા રંગનો હોય છે, તથા તે શુક્રને પ્રિય છે. હીરો અત્યંત સ્વચ્છ ને તારા જેવો ચળકતી કાંતિનો હોય છે અને તે શુક્રને પ્રિય છે. ૪૪

હિતઃ શનેરિન્દ્રનીલો હ્યાસિતો ઘનમેઘરુક્ ।

ગોમેદઃ પ્રિયકદ્દ્રાહોરીષત્પીતારુણપ્રમઃ ॥ ૪૫ ॥

ઈંદ્રનીલ ઘનધાર મેઘ જેવો શ્યામ કાંતિનો હોય છે, અને તે શનિને પ્રિય છે. મોમેદ જરા પીળો અને રાતા રંગનો હોય છે અને તે રાહુને પ્રિય છે. ૪૫

આત્વક્ષ્યામશ્ચલતન્તુર્વૈદૂર્યઃ કેતુપ્રીતિકૃત્ ॥ ૪૬ ॥

વૈદૂર્યમણિ ખીલાડાની આંખના જેવો તેજસ્વી અને ચળકતી કાંતિવાળો હોય છે અને તે કેતુને પ્રિયકર છે. ૪૬

રત્નશ્રેષ્ઠતરં વજ્રં નીચે ગોમેદવિદ્રુમે ।

ગારુત્મતં તુ માણિક્યં મૌક્તિકં શ્રેષ્ઠમેવ હિ ।

ઈન્દ્રનીલં પુષ્પરાગો વૈદૂર્ય મધ્યમં સ્મૃતમ્ ॥ ૪૭ ॥

રત્ન માત્રમાં હીરાને ઉત્તમોત્તમ માનવો; ગોમેદને તથા પરવાળાંને હલકાં નજીવાં; ગારુત્મત, માણિક અને મોતીને ઉત્તમ નજીવાં; અને ઈંદ્રનીલ, પદ્મરાગ, તથા વૈદૂર્યને મધ્યમ નજીવાં. ૪૭

રત્નશ્રેષ્ઠો દુર્લભશ્ચ મહાદ્યુતિરહેમણિઃ ॥ ૪૮ ॥

સર્પની ફેણનો મણિ મહા કાંતિવાળો તથા અતિ ઉજ્જવળ હોય છે, તે રત્ન માત્રમાં ઉત્તમ રત્ન અને દુર્લભ છે. ૪૮

અજાલગર્ભં સદ્ધર્ણં રેલાવિન્દુવિવર્જિતમ્ ।

સત્કોણં સુપ્રમં રત્નં શ્રેષ્ઠં રત્નવિદો જગુઃ ॥ ૪૯ ॥

અંદરથી નળ રહિત, સારા રંગનાં, રેખા અને ડાઘ રહિત, સારા ખુલ્લા-વાળાં ને સારી કાંતિવાળાં રત્નને રત્નપરીક્ષકો ઉત્તમ રત્ન કહે છે. ૪૯

શર્કરામં દલામં ચ ચિપિટં વર્તુલં હિ તત્ ।

વર્ણાઃ પ્રભાઃ સિતા રક્તાઃ પીતકૃષ્ણાસ્તુ રત્નજાઃ ॥ ૧૦ ॥

રત્નની કાંતિ સાકરના જેવી શ્વેત તથા પાંદડાના જેવી લીલા રંગની હોય છે, અને તેનો આકાર ચપટો તથા ગોળ હોય છે, અને તે રત્નની પ્રભા શ્વેત રક્ત, પીવ ને કૃષ્ણ હોય છે. ૫૦

યથાવર્ણં યથાચ્છાયં રત્નં યદ્દોષવર્જિતમ્ ।

શ્રીપુષ્ટિકીર્તિશૌર્ય્યાયુઃકરમન્યદસત્સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥

જે રત્ન ખરાખર કાંતિવાળું, અને છાયાવાળું તથા દોષરહિત હોય તે રત્ન-લક્ષ્મી, પુષ્ટિ, કીર્તિ, શૌર્ય અને આયુષ્યમાં વૃદ્ધિ કરનાર છે, અને ખોડવાળું રત્ન નિષ્ફળ સમજવું. ૫૧

વર્ણમાક્રમતે છાયા પ્રભા વર્ણપ્રકાશિની ॥ ૧૨ ॥

છાયા વર્ણને ઉત્તમ કરે છે અને પ્રભા વર્ણને પ્રકાશિત કરે છે. ૫૨

પદ્મરાગસ્તુ માણિક્યભેદઃ કોકનદચ્છવિઃ ।

ન ધારયેત્પુત્રકામા નારી વજ્રં કદાચન ॥ ૧૩ ॥

પદ્મરાગમણિ માણિક્યની એક ભતિ છે અને તેની કાંતિ રાતાં કમળના જેવી હોય છે. પુત્રની કામનાવાળી સ્ત્રીએ કોઈ દિવસ હીરાનું ધરેણું પેહેરવું નહિ. ૫૩

કાલેન હીનં ભવતિ મૌક્તિકં વિદ્વમં ધૃતમ્ ।

ગુરુત્વાત્પ્રમયા વર્ણાદ્વિસ્તારાદાશ્રયાદપિ ॥ ૧૪ ॥

મોતી અને પરવાળાં વપરાશમાં આવવાથી કાળેકરીને તોલમાં, તેજમાં, વર્ણમાં, વિસ્તારમાં અને આધારમાં ઓછાં થાય છે. ૫૪

આકૃસ્યા ચાધિમૂલ્યં સ્યાદ્રત્નં યદ્દોષવર્જિતમ્ ।

નાયસોલ્લિસ્યતે રત્નં વિના મૌક્તિકવિદ્વમાત્ ।

પાષાણેનાપિ ચ પ્રાય ઇતિ રત્નવિદો જગુઃ ॥ ૧૫ ॥

જે રત્ન સ્વચ્છાકારનું હોય તેની કિંમત ભારે હોય છે, મોતી અને પરવાળાં-લોઠા તથા પત્થરથી ધસાય છે. પરંતુ ખીનું રત્નોને ધણું કરીને લોઠાથી અને પત્થરથી ઉત્તમવામાં આવતાં નથી. આમ રત્ન પરીક્ષકો કહે છે. ૫૫

મૂલ્યાધિક્યાય ભવતિ યદ્રત્નં લઘુવિસ્તૃતમ્ ।

ગુર્વલપં હીનમૌલ્યાય સ્યાદ્રત્નં ત્વાપિ સદ્ગુણમ્ ॥ ૧૬ ॥

જે રત્ન તોલમાં હળકું અને (આકૃતિમાં) વિશાળ હોય તે મોટી કિંમતનું હોય છે; અને જે રત્ન તોલમાં ભારે હોય, ગુણવાળું હોય તોપણ કદમાં નાનું હોય તો તે ઓછી કિંમતનું ગણાય છે. ૫૬

શર્કરામં હીનમૌલ્યં ચિપિટં મધ્યમં સ્મૃતમ્ ।

દલામં શ્રેષ્ઠમૂલ્યં સ્યાદ્યથાકામાત્તુ વર્તુલમ્ ॥ ૫૭ ॥

સાકરવર્ણી રત્નની કિંમત ઓછી નહીં, ચિપટા રત્નની કિંમત મધ્યમ નહીં, પાત્રાં જેવાં લીલા રંગનાં રત્નની ઉંચી કિંમત નહીં, અને ગોળાકાર રત્નની કિંમત લેનારા તથા દેનારાની ઈચ્છા ઉપર રાખવામાં આવે છે-તેનું પ્રમાણ રહેતું નથી. ૫૭

ન જરાં યાન્તિ રત્નાનિ વિદ્વમં મૌક્તિકં વિના ।

રાજદૌષ્ટયાચ્ચ રત્નાનાં મૂલ્યં હીનાધિકં ભવેત્ ॥ ૫૮ ॥

પરવાળાં તથા મોટી વિના ખીલું સઘળાં રત્નો છૂટું થાય છે અને રાજની મૂર્ખતાને લીધે રત્નની કિંમતમાં વધારો ઘટાડો થાય છે. ૫૮

મોતીની ઉત્પત્તિ.

મત્સ્યાહિશંખવારાહવેણુજામૂતશુક્તિઃ ।

જાયતે મૌક્તિકં તેષુ મૂરિ શુક્તયુદ્ઘવં સ્મૃતમ્ ॥ ૫૯ ॥

મત્સ્ય, સર્પ, શંખ, વરાહ, વાંસ, મેઘ તથા છીપમાંથી મોતીઓ ઉત્પન્ન છે. તેમાં છીપનાં મોતી વિશેષ નહીં, જાણવામાં આવ્યાં છે. ૫૯

કૃષ્ણં સિતં પીતરક્તં દ્વિચતુઃ સપ્તકચ્ચુકમ્ ।

ત્રિપચ્ચસપ્તાવરણમુત્તરોત્તરમુત્તમમ્ ॥ ૬૦ ॥

છીપમાંથી ચતાં મોતી-કાળાં, ઘોળાં, અને રાતાંપીળાં હોય છે. તે ત્રણ પડનાં, પાંચ પડનાં અને સાત પડનાં હોય છે, તેમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ સમજવાં. ૬૦

કૃષ્ણં સિતં ક્રમાદ્રક્તં પીતં તુ જરઠં વિદુઃ ।

કનિષ્ઠં મધ્યમં શ્રેષ્ઠં ક્રમાચ્છુક્તયુદ્ઘવં વિદુઃ ॥ ૬૧ ॥

ઝવેરીયો ૧ કાળાં ૨ ઘોળાં ૩ રાતાંપીળાં તથા ૪ જરઠં ભતનાં મોતી નહીં છે, તેમાં ક્રમ પ્રમાણે કાળાંને ઓછી કિંમતનાં ગણે છે,* ઘોળાંને મધ્યમ કિંમતનાં ગણે છે અને રક્તપીત મોતીને ઉચી કિંમતનાં ગણે છે-(રક્તપીત મોતી હાલમાં બસરાઈ કહેવાય છે). ૬૧

* શુક્રનીતિના કાળમાં એમ હશે, હાલમાં કાળા મોતી શોધ્યા જડતા નથી. મહા-ગણી પાસે એક મોતી છે તેની કિંમત બેથી ત્રણ લાખ થાય છે.

તદેવ હિ ભવેદ્દેધ્યમવેધ્યાનીતરાણિ ચ ।

કુર્વન્તિ કૃત્રિમં તદ્વત્સિહલદ્વીપવાસિનઃ ॥ ૬૨ ॥

છીપમાંથી ઉત્પન્ન થતાં મોતીનું માત્ર વિંધવામાં આવે છે, પણ ખીજાં મોતી વિંધવાના કામમાં આવતાં નથી. સિંહલદ્વીપમાં વસનારા લોકો શુદ્ધ મોતીનાં જેવાંજ કૃત્રિમ મોતી બનાવે છે. ૬૨

મોતીની પરીક્ષા.

તત્સન્દેહવિનાશાર્થં મૌક્તિકં સુપરીક્ષયેત્

ઉષ્ણે સલવણસ્નેહે જલે નિશ્ચુષિતં હિ તત્ ॥ ૬૩ ॥

ત્રીહિભિર્મદિતં નેયાદ્વૈવર્ણ્યં તદકૃત્રિમમ્ ।

શ્રેષ્ઠામં શુક્તિજં વિદ્યાન્મધ્યામં ત્વિતરદ્વિદુઃ ॥ ૬૪ ॥

મોતીના અરા ખોટાનો સંદેહ દૂર કરવા માટે, રાત્રે તેલ અને મીઠા-વાળા ઉના પાણીમાં મોતીને પલાળી રાખવું. ખીજાં દિવસે પ્રભાતમાં તેને બાહાર કાઢીને ચોખાની સાથે સારી પેટે ધસવું. ધસતાં તે આંખું પડે નહીં પણ ઉજવળ કાંતિવાળું રહે તો તેને શુદ્ધ છીપતું મોતી જાણવું અને કાંતિ નરા આંખી પડે તો તેને કૃત્રિમ મોતી જાણવું. ૬૩-૬૪

રત્ન તોલનીતિ.

તુલાકલ્પિતમૂલ્યં સ્યાદ્રત્નં ગોમેદકં વિના ॥ ૬૫ ॥

ગોમેદ રત્ન વિના ખીજાં રત્નોની કિંમત તોલથી થાય છે. ૬૫

ક્ષુમાવિંશતિમી રક્તી રત્નાનાં મૌક્તિકં વિના ।

રક્તિત્રયં તુ મુક્તાયાશ્રતુઃકૃષ્ણલકૈર્ભવેત્ ॥ ૬૬ ॥

મોતી શીવાયનાં ખીજાં રત્નોની વિશ ક્ષુમાની એક રતિ થાય છે, અને ચાર કૃષ્ણલકની ત્રણ રતિ થાય છે, આ રતિ મોતીની જાણવી. ૬૬

ચતુર્વિંશતિમિસ્તામી રત્નટક્કસ્તુ રક્તિભિઃ ।

ટક્કૈશ્વતુમિસ્તોલઃ સ્યાત્સ્વર્ણવિદ્ધુમયોઃ સદા ॥ ૬૭ ॥

ચોવીસ રતિનો એક ટાંક થાય છે, આ ટાંક રત્નનો જાણવો. અને ચાર ટાંકનો એક તોલો થાય છે. તે હાંમેશાં સોનું તથા પરવાળાં તોળવાના કામમાં લાગે છે. ૬૭

એકસ્યૈવ હિ વજ્રસ્ય ત્વેકરક્તિમિતસ્ય ચ ।

સુવિસ્તૃતદલસ્યૈવ મૂલ્યં પઞ્ચમુવર્ણકમ્ ॥ ૬૮ ॥

ને હીરા-દળદાર, વિસ્તાર વાળો અને તોલમાં એક રતિભાર હોય તેવા એક હીરાનીજ કિંમત પાંચ સોનામહોર થાય છે. ૬૮

રાક્તિકાદલવિસ્તારાચ્છેષ્ટં પञ्चगुणं यदि ।

यथा यथा भवेद्भૂयનं हीनमौल्यं तथा तथा ॥ ૬૯ ॥

જેમ જેમ હીરા પોહોળો, દળદાર તથા રતિમાં ભારે હોય તેમ તેમ તેની પ્રથમ કિંમત કરતાં પાંચગણી કિંમત વધારે વધારે થાય છે. અને રતિમાં, દળમાં તથા વિસ્તારમાં જેમ જેમ ઓછા હોય તેમ તેમ તેની કિંમત ઓછી થાય છે. ૬૯

अत्राष्टरक्तिको माषो दशमाषैः सुवर्णकः ।

स्वर्णस्य तत्पञ्चमूल्यं राजताशीतिकर्षकम् ॥ ૭૦ ॥

રત્નના તોલની બાબતમાં આઠ રતિનો એક માષો, દશ માષાનો એક સુવર્ણ અને પાંચ સુવર્ણના એશી રૂપાના કર્ષ થાય છે. ૭૦

यथा गुरुतरं वज्रं तन्मूल्यं राक्तिवर्गतः ।

तृतीयांशविहीनन्तु चिपिटस्य प्रकीर्तितम् ॥ ૭૧ ॥

હીરા જેમ જેમ રતિમાં ભારે હોય તેમ તેમ તેની કિંમત રતિના વર્ગ પ્રમાણે ચઢતી કરવી; અને ચપટા આકારના હીરાની કિંમત એક તૃતીયાંશ ઓછી કરવી કહી છે. ૭૧

अर्द्धन्तु शर्कराभस्य चोत्तमं मूल्यमीरितम् ।

राक्तिकायाश्च द्वे वज्रे तदर्द्धं मूल्यमर्हतः ॥ ૭૨ ॥

સાકરીયા રંગના હીરાની કિંમત ઉત્તમ વર્ણના હીરાની અર્ધ કિંમત જેટલી કહી છે. અને એક રતિભારના બે હીરા-ઉત્તમ હીરાની અર્ધ કિંમતને યોગ્ય ગણાય છે. ૭૨

तदर्धं बहवोऽर्हन्ति मध्या हीना यथागुणैः ।

उत्तमार्द्धं तदर्द्धं वा हीरका गुणहानतः ॥ ૭૩ ॥

ઉપયોગી શુભવાળા, મધ્યમ ભતિના તથા કનિઠ ભતિના હીરાઓ મૂળ કિંમતની અર્ધ કિંમતને યોગ્ય ગણાય છે. અથવા તેા હીરાઓ વિશેષ શુભવાન હોય તેા ઉચ્ચ કિંમતના ગણાય છે અને દુષ્ટ-આંપલુવાળા હોય છે, તેા અર્ધ કિંમતના ગણાય છે. ૭૩

वर्गरक्तिषु सन्धार्य कलानां नवकं पृथक् ।

तथांशपञ्चकं पूर्वं त्रिंशद्भिस्तद्भजेत्ततः ॥ ૭૪ ॥

લઘ્વં કલામુ સંયોજ્યં કલાનાં ષોડશાંશકૈઃ ।

મુક્તાનાં કલ્પયેન્મૂલ્યં હીનમધ્યોક્તમં યથા ॥ ૭૧ ॥

વર્ગ કરેલી રતિયોની આગળ જુદી જુદી નવ કળા અને પાંચ અંશ માંડવા. પછી ત્રીશે નવ કળાને ભાગતાં જે અંક આવે તે કળામાં ઉમેરવા. ત્યાર પછી કળાના એક શોળાંશવડે તેની ઉત્તમ, મધ્યમ, તથા કનિષ્ઠ કિંમત કરવી. ૭૪-૭૫

સહસ્ત્રાદાધિકે મુક્તારક્તિવર્ગશતે શતે ।

કલાત્રિંશતકં ત્યક્ત્વા શોષાન્મૂલ્યં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૭૬ ॥

મોતીની રતિયોનો વર્ગ હજાર કરતાં અધિક દશ હજાર પર્યંત હોય તો તેમાંથી ત્રીશ કળા કાઢી નાખવી. અને બાકીની રતિઓનો ગુણાકાર ભાગાકાર કરીને તેમાંથી કિંમત કાઢવી. ૭૬

શતાદૂર્ધ્વં રક્તિવર્ગાદ્ભ્રુસો વિંશતિરક્તિકાઃ ।

પ્રતિશતાત્તુ વજસ્ય સુવિસ્તૃતદલસ્ય ચ ।

તથૈવ ત્રિપિટસ્યાપિ વિસ્તૃતસ્ય ચ ન્હાસયેત્ ॥ ૭૭ ॥

શર્કરામસ્ય પञ્ચાશ્ચત્વારિંશ્ચ વૈકતઃ ॥ ૭૮ ॥

બાદ કરવામાં કુશળ એવા પુરૂપે મોટા અને દક્ષદાર હીરો જે શો વર્ગ રતિ કરતાં વધારે હોય તેમાંથી વિશ રતિ ઓછી કરવી. મોટા અને ચપટા આકારના હીરામાંથી પ્રત્યેક શો શો વર્ગ રતિએ પંચાસ પંચાસ રતિ ઓછી કરવી અને સાકર જેવા રંગના હીરામાંથી પ્રત્યેક શો શો વર્ગ રતિમાંથી ઓગણપંચાસ રતિ ઓછી કરવી. ૭૭-૭૮*

રત્નં ન ધારયેત્કૃષ્ણરક્તવિન્દુયુતં સદા ॥ ૭૯ ॥

કાળાં અને રાતાં બિંદુવાળાં રત્નને સદા પેહેરવું નહીં. ૭૯

ગારુત્મતં તૂત્તમં ચેન્માણિક્યં મૂલ્યમર્હતઃ ।

સુવર્ણં રક્તિમાત્રં ચેદ્યથારક્તિસ્તથા ગુરુ ॥ ૮૦ ॥

ગારુત્મત અને માણિક્ય એક રતિભાર અને ઉત્તમ હોય તો તે એક સુવર્ણની કિંમતને પાત્ર ગણાય છે. રત્ન જેમ જેમ રતિમાં ભારે હોય તેમ તેમ ભારે કિંમતનું ગણાય. ૮૦

* ૭૪ થી તે ૭૮ સુધીના શ્લોકો ખરાખર સમભય તેવા નથી. હીરાનો વપાર કરનાર ઝવેરીને તથા કેટલાક શાસ્ત્રીઓને, તેમજ ગણીત જ્ઞાણનારા જ્યોતિષીને પણ આ શ્લોકોનો અર્થ પ્રુછ્યો છે, પણ નિશ્ચયપૂર્વક કોઈપણ સમભવી શક્યું નથી. કોઈ વિદ્વાન તે શ્લોકની યથાર્થ સમજણ મોકલી આપશે તો તેનો ઉપકાર થશે.

રક્તિમાત્રઃ પુષ્પરાગો નીલઃ સ્વર્ણાર્ધમર્હતઃ ।

ચલત્ત્રિસૂત્રો વૈદૂર્યશ્ચોત્તમં મૂલ્યમર્હતિ ॥ ૮૧ ॥

પુષ્પરાગ (પોષ્પરાગ) અને નીલમભણિ એક રતિભાર હોય તેા તેની એક સુવર્ણ કિંમત થાય છે અને જેમાં ત્રણ સૂત્ર દૃષ્ટિએ પડતાં હોય એવું વૈદૂર્ય મણિ ઉંચી કિંમતનું ગણાય છે. ૮૧

પ્રવાલં તોલકમિતં સ્વર્ણાર્દ્ધં મૂલ્યમર્હતિ ।

અલ્પમૂલ્યો ગોમેદો નોન્માનં તુ યતોઽર્હતિ ॥ ૮૨ ॥

તોલા ભારના પ્રવાળાંની કિંમત અર્થ સોનામહોર થાય છે. ગોમેદની કિંમત ઘણી જ ઓછા હોય છે, કારણ કે તે તોલથી વેચાતું નથી. ૮૨

સંસ્થ્યાતઃ સ્વલ્પરત્નાનાં મૂલ્યં સ્યાદ્દીરકાદ્વિના ।

અલ્પન્ટરમણિયાનાં દુર્લભાનાં ચ કામતઃ ।

ભવેન્મૂલ્યં ન માનેન તથાતિગુણશાલિનામ્ ॥ ૮૩ ॥

હીરા શિવાયતાં ખીભં નાના નાના રત્નોની કિંમત ગણતરીથી થાય છે અને અત્યંત મનોહર તથા દુર્લભરત્નોની કિંમત ઈચ્છાનુસાર થાય તેમજ અતિ શુભવાળાં રત્નોની કિંમત તોલથી ન થાય પણ ઈચ્છાનુસાર થાય. ૮૩

વ્યઙ્ગિચતુર્દશહતો વર્ગો મૌક્તિકરાક્તિજઃ ।

ચતુર્વિંશતિભિર્મક્તો લઘ્વાન્મૂલ્યં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૮૪ ॥

મોતીની વર્ગ કરેલી રતિયોના ૩૬ ભાગને ચૌદે શુભવા, અને ચૌવીસે ભાગવા. ભાગતાં જે અંક આવે તેને મોતીની કિંમત બહુવી. ૮૪

ઉત્તમં તુ સુવર્ણાર્ધમૂનમૂનં યથાગુણમ્ ॥ ૮૫ ॥

ઉત્તમ પ્રતિના મોતીની કિંમત એક સોનામહોર થાય છે; અને તેના કરતાં ઉત્તરતાની તથા કનિષ્ઠ મોતીની કિંમત તેના શુભના પ્રમાણમાં ઓછી ઓછી થાય છે. ૮૫

રક્તં પીતં વર્તુલં ચેન્મૌક્તિકં ચોત્તમં સિતમ્ ॥

અધમં ત્રિપિટં શર્કરામન્યત્તુ મધ્યમમ્ ॥ ૮૬ ॥

રાતું પીણું તથા ઘોણું ગોળ મોતી ઉત્તમ ગણાય છે, ચપટું અને સાકરીયા રંગનું અધમ ગણાય છે, અને ખીછ બતવું મધ્યમ ગણાય છે. ૮૬

ધાતુની પરીક્ષા.

રત્ને સ્વાભાવિકા દોષાઃ સન્તિ ધાતુષુ ક્ષત્રિમાઃ ।

અતો ધાતૂન્સંપરીક્ષ્ય તન્મૂલ્યં કલ્પયેદ્દુઘ્ધઃ ॥ ૮૭ ॥

રત્નોમાં સ્વાભાવિક દોષો હોય છે, અને ધાતુઓમાં કૃત્રિમ દોષો હોય છે. માટે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે ધાતુની સારી પેઠે પરીક્ષા કરી તેની કિંમત કરવી. ૮૭

સુવર્ણં રજતં તામ્રં વજ્રં સીસં ચ રજ્જકમ્ ।

લોહં ચ ધાતવઃ સપ્ત હ્યેષામન્યે તુ સંકરાઃ ॥ ૮૮ ॥

૧સોતું, ૨૩પું, ૩તાણું; ૪જસદ, ૫શીશું, ૬કલઈ, ૭અને લોહું આ સાત ધાતુ મુખ્ય ગણાય છે. આ સાત ધાતુ સેનભેન થવાથી બીજી ઉપધાતુઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. ૮૮

યથાપૂર્વં તુ શ્રેષ્ઠં સ્યાત્સ્વર્ણં શ્રેષ્ઠતરં મતમ્ ।

વજ્રતામ્રમ્ભવં કાંસ્યં પિત્તલં તામ્રરજ્જમ્ ॥ ૮૯ ॥

ઉપર જણાવેલી સાત ધાતુમાં પૂર્વ પૂર્વને શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તરોત્તર કનિષ્ઠ ગણેલી છે. આ સર્વ ધાતુમાં સોનાને શ્રેષ્ઠ માન્યું છે. જસત અને તાંબા-માંથી શીશું થાય છે અને તાંબા તથા કલઈમાંથી પિત્તળ થાય છે. ૮૯

માનસમમપિ સ્વર્ણં તનુ સ્યાત્પૃથુલાઃ પરે ॥ ૯૦ ॥

સોતું તોલમાં બીજી ધાતુ જેટલું હોય તોપણ જેવામાં થોડું દેખાય છે, અને બીજી ધાતુ તેના જેટલી હોય તોપણ મોટી દેખાય છે-તાત્પર્ય કે બીજી ધાતુ કરતાં સોતું તોલમાં ભારે હોય છે. ૯૦

એકચ્છિદ્રસમાઠ્ટે સમસ્વખંડે દ્વયોર્યદા ।

ધાતોઃ સૂત્રં માનસમં નિર્દુષ્ટસ્ય ભવેત્તદા ॥ ૯૧ ॥

એ ધાતુના બે સરખા કકડા કરીને તેને એકજ છિદ્રમાં નાખીને ખેંચ્યા હોય તો શુદ્ધ ધાતુનો તાર પ્રથમના વજન જેટલોજ ઉતરે છે. ૯૧

યન્ત્રશસ્ત્રાસ્ત્રરૂપં યન્મહામૂલ્યં ભવેદયઃ ।

રજતં ષોડશગુણં ભવેત્સ્વર્ણસ્ય મૂલ્યકમ્ ॥ ૯૨ ॥

યન્ત્ર, શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર બનાવવાનું લોહું મોંઘી કિંમતે મળે છે. એક ગણા સોનાની કિંમત સોળ ગણું ૩પું થાય છે. ૯૨

તામ્રં રજતમૂલ્યં સ્યાત્પ્રાયોઽશીતિગુણં તથા ।

તામ્રાધિકં સાર્દ્ધગુણં વજ્રં વજ્રાત્તથા પરે ॥ ૯૩ ॥

રજ્જસીસે દ્વિત્રિગુણે તામ્રાલોહં તુ ષડ્ગુણમ્ ।

મૂલ્યમેતદ્વિશિષ્ટં તુ હ્યુક્તં પ્રાહઃમૂલ્યકલ્પનમ્ ॥ ૯૪ ॥

ધણું કરીને એકગણા ૩પાની કિંમત એશીગણું તાંબુ થાય છે. એકગણા તાંબામાંથી ડોહું જસત આવે છે, અને બીજી ધાતુઓ ડોહ

મણા જસત જેટલી ગણાય છે. એકગણા તાંબામાંથી બમણી કલઈ, ત્રમણું શીશું, અને છમણું લોહું આવે છે. પ્રથમ ધાતુઓનું મૂલ્ય કરવા માટે કહ્યું હતું માટે અહીં ધાતુઓનું વિશેષ મૂલ્ય કહી બતાવ્યું. ૯૪

ગાય, ભેસ વિગેરે પશુનો વિચાર.

સુગૃહ્ણવર્ણા સુદુગ્ધા બહુદુગ્ધા સુવત્સકા ।

તરુણ્યલ્પા વા મહતી મૂલ્યાધિકયાય ગૌર્ભવેત્ ॥ ૯૫ ॥

જે ગાયનાં શીંગડાં સારાં હોય, શરીરનો રંગ સારો હોય, સહજમાં દોહોવા દેતી હોય, પુષ્કળ દુધ આપતી હોય, વાછરૂં પણ સારું હોય, આવી અવસ્થામાં તરુણ-નાની કે મોટી ગાયની ઘણી કિંમત થાય છે. ૯૫

પીતવત્સા પ્રષ્ઠદુગ્ધા તન્મૂલ્યં રાજતં પલમ્ ।

અજાયાશ્ચ ગવાર્દ્ધં સ્યાન્મૈષ્યા મૂલ્યમજાર્દ્ધકમ્ ॥ ૯૬ ॥

જે ગાયનું વાછરૂં પીળા રંગનું હોય અને દુધ મીઠું હોય તેની કિંમત એક પણ રૂપું થાય છે. ગાયની કીંમત યતી હોય તેના કરતાં બકરીની અરધી કિંમત થાય છે; અને બકરીની કિંમત કરતાં ઘેડીની અર્ધ કિંમત થાય છે. ૯૬

દૃઢસ્ય યુદ્ધશલિસ્ય પલં મેષસ્ય રાજતમ્ ।

દશ વાષ્ટૌ પલં મૂલ્યં રાજતં તૂત્તમં ગવામ્ ॥ ૯૭ ॥

શરીરે દૃઢ અને યુદ્ધ કરનારા ઘેડાની કિંમત એક પણ રૂપું થાય છે અને ગાયની ઠંચી કિંમત દશ કે આઠ પણ રૂપું થાય છે. ૯૭

પલં મૈષ્યા અવેશ્ચાપિ રાજતં મૂલ્યમૂત્તમમ્ ।

ગવાં સમં સાર્દ્ધગુણં મહિષ્યા મૂલ્યમૂત્તમમ્ ॥ ૯૮ ॥

ઘેડીની ને બકરીની, ઠંચી કિંમત એક પણ રૂપું થાય છે, અને ભેંસની ઠંચી કિંમત ગાય કરતાં દોઢી થાય છે. ૯૮

સુશ્રૂહ્ણવર્ણબલિનો વોદુઃ શીઘ્રગમસ્ય ચ ।

અષ્ટતાલવૃષસ્યૈવ મૂલ્યં ષષ્ટિપલં સ્મૃતમ્ ॥ ૯૯ ॥

મોટાં ને ઠંચાં શિંગડાવાળા, સારા રંગવાળા, બળવાન, પુષ્કળ ભાર ઝેંચી જનારા અને ઉતાવળા ચાલનાર, અષ્ટતાલ જેવડા બળદની કિંમત આઠ પણ રૂપું બહુની. ૯૯

મહિસ્યોત્તમં મૂલ્યં સપ્ત ચાષ્ટૌ પલ્લાનિ ચ ।

દ્વિત્રિચતુઃસહસ્રાં વા મૂલ્યં શ્રેષ્ઠં ગજાશ્વયોઃ ॥ ૧૦૦ ॥

પાડાની ઉંચી કિંમત સાત કે આઠ પળ બહુવી. અને ઘોડાની તથા ઢાથીની ઉંચી કિંમત બે હબર વા ત્રણ હબર કે ચાર હબર પળ રૂપું બહુવી. ૧૦૦

उष्ट्रस्य माहिपसमं मूल्यमुत्तममीरतम् ॥ १०१ ॥

ઉંટની વધારેમાં વધારે કિંમત પાડાના બેટલી કહેલી છે. ૧૦૧

योजनानां शतं गन्ता चैकेनाह्नाश्व उत्तमः ।

मूल्यं तस्य सुवर्णानां श्रेष्ठं पञ्च शतानि हि ॥ १०२ ॥

બે ઘોડા એક દિવસમાં સો યોજન જતો હોય તેને ઉત્તમ સમ-જ્વો; ને તેની ધણામાં ધણી કિંમત પાંચસો સોનામહોર કહેલી છે. ૧૦૨

त्रिंशद्योजनगन्ता वै उष्ट्रः श्रेष्ठस्तु तस्य वै ।

पलानां तु शतं मूल्यं राजतं परिकीर्तितम् ॥ १०३ ॥

એક દિવસમાં ત્રીસ યોજન ચાલનાર ઉંટ ઉત્તમ ગણાય છે. ને તેની વધારેમાં વધારે કિંમત સો પળ રૂપું કહેલી છે. ૧૦૩

बलेनोच्चैन युद्धेन मदेनाप्रतिमो गजः ।

यस्तस्य मूल्यं निष्काणां द्विसहस्रं प्रकीर्तितम् ॥ १०४ ॥

બે ઢાથી મહાબળશાળી, અને યોધો, મહામદમત અપ્રતિમ, હોય તેની કિંમત બે હબર સોનામહોર કહી છે. ૧૦૪

चतुर्माषमितं स्वर्णं निष्क इत्यभिधीयते ।

पञ्चरक्तिमितो माषो गजमौल्ये प्रकीर्तितः ॥ १०५ ॥

હાથીની કિંમતના હિસાબમાં પાંચ રતિનો એક માષો કહ્યો છે, અને ચાર માષાનો એક નિષ્ક સોનામહોર કહેવાય છે. ૧૦૫

रत्नभूतं तु तत्तत्स्याद्यद्यदप्रतिमं भुवि ।

यथादेशं यथाकालं मूल्यं सर्वस्य कल्पयेत् ॥ १०६ ॥

જગતમાં બે બે વસ્તુ અનુપમ હોય તે રત્ન કહેવાય છે, માટે દેશ તથા કાળાનુસાર વિચાર કરીને રત્નરૂપ સર્વ વસ્તુઓની કિંમત કરવી-દેશકાળ વિચાર્યા વિનાજ કિંમત ઠાકી મારવી નહીં. ૧૦૬

न मूल्यं गुणहीनस्य व्यवहाराक्षमस्य च ।

नीचमध्योत्तमत्वं तु सर्वास्मिन्मूल्यकल्पने ।

चिन्तनीयं बुधैर्લોકાદ્વસ્તુજાતસ્ય સર્વદા ॥ ૧૦૭ ॥

શુભ રહિત નકામી વસ્તુની કિંમત હોતી નથી. મટિ ડાહ્યા માણસોએ સર્વ વસ્તુની કિંમત કરતી વેળા લોકો મારફતે તે સખળી વસ્તુનું ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠપણું હમેશાં જાણી લેવું. ૧૦૭

વિક્રેતુક્રેતૃતો રાજભાગઃ શુલ્કમુદાહૃતમ્ ।

શુલ્કદેશા હૃદ્યમાર્ગાકરસીમાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦૮ ॥

વેચનારા તથા વેચાતું લેનારા પાસેથી રાજનો જે કર લેવામાં આવે છે તેને શુલ્ક કહે છે. આ પ્રમાણે કર લેવાનાં સ્થાનો, દુકાનો, તથા કર કેટલો લેવો ? તેની અવધિ તમને કહી. ૧૦૮

કર વ્યવસ્થા નીતિ.

વસ્તુજાતસ્યૈકવારં શુલ્કં ગ્રાહ્યં પ્રયત્નતઃ ।

કચ્ચિન્નૈવાસત્કચ્છુલ્કં રાષ્ટ્રે ગ્રાહ્યં નૃપૈશ્ચલ્લાત્ ॥ ૧૦૯ ॥

રાજઓએ પોતાના દેશમાં આવતા માલ ઉપર, પ્રયત્ન પૂર્વક એકવાર જગાત લેવી. પણ કોઈ દિવસ કપટ કરીને વારંવાર જગાત લેવી નહીં. ૧૦૯

દ્વાત્રિંશાશં હરેદ્રાજા વિક્રેતુઃ ક્રેતુરેવ વા ।

વિંશાશં વા ષોડશાંશ શુલ્કં મૂલ્યાવિરોધકમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

રાજએ માલ વેચનારા પાસેથી અને માલ ખરીદ કરનારા પાસેથી માલની કિંમતમાં અડચણ આવે નહીં તેમ બત્રીશમો, વિશમો અથવા તે શોલમો ભાગ જગાત લેવી-કહેવાતું કે માલની કિંમત ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને જગાત લેવી. ૧૧૦

ન હીનસમમૂલ્યાદિ શુલ્કં વિક્રેતૃતો હરેત્ ।

લામં દૃષ્ટ્વા હરેચ્છુલ્કં ક્રેતૃતશ્ચ તદા નૃપઃ ॥ ૧૧૧ ॥

જે વ્યાપારીને માલની કિંમત કરતાં ઓછી પેદાસ થતી હોય, અથવા તે માલની કિંમતે કિંમત ઉપજતી હોય તે વ્યાપારી પાસેથી માલની જગાત લેવીજ નહીં. પરંતુ જ્યારે વેપારીને લાભ જેવામાં આવે ત્યારે રાજએ વેપારી પાસેથી જગાત લેવી. ૧૧૧

બહુમધ્યાલ્પફલિતાં ભુવં માનમિતાં સદા ।

જ્ઞાત્વા પૂર્વ ભાગમિચ્છુઃ પશ્ચાદ્ગમં વિકલ્પયેત્ ॥ ૧૧૨ ॥

ભૂલાગની ઈચ્છાવાળા રાજએ, હમેશાં પ્રથમ તે પૃથિવીને માપવી. અને પછી તે ભૂમિ ઉત્તમ, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ કળ આપશે તે જાણી લેવું ત્યાર પછી તે જમીન ઉપર કરનો આંકડો ઠરાવવો. ૧૧૨

કરનીતિ.

હેરેચ્ચ કર્ષકાદ્ભાગં યથા નષ્ટો ભવેન્ન સઃ ।

માલાકાર ઇવ ત્રાહ્યો ભાગો નાઙ્ગારકારવત્ ॥ ૧૧૩ ॥

જમીન ખેડનારો ખેડુત ભાંગી પડે નહીં તે પ્રમાણે તેની પાસેથી કર લેવો. માળી જેમ હળવે હળવે પુષ્પ ચુટ છે, તેમ રાત્રએ પણ કંમે કંમે પોતાનો કર લેવો પરંતુ કોયલા કરનારા કઠિયારાની પેઠે એકજ વખતે સર્વ કર લેવો નહીં. ૧૧૩

બહુમધ્યાલ્પફલતસ્તારતમ્યં વિમૃશ્ય ચ ।

રાજમાગાદિવ્યયતો દ્વિગુણં લભ્યતે યતઃ ।

ઠ્ઠુષિકૃત્યં તુ તચ્છ્રેષ્ઠં તન્ન્યૂનં દુઃસ્વદં નૃણામ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અમુકભૂમિ, ઉત્તમ ફળ, મધ્યમ ફળ કે કનિષ્ઠ ફળ આપે છે તે વિષે ભૂમિના ગુણ અવગુણોનો વિચાર કર્યા પછી જે ખેતીમાંથી રાત્રનો કર તથા ખીલ ખર્ચ કરતાં બમણી ઉપજ થતી હોય તે ખેતી ઉત્તમ, અને તેનાથી એછી ઉપજવાળી ખેતી મનુષ્યોને દુઃખદાયક બનતી. ૧૧૪

તડાગવાપિકાકૂપમાતૃકાદેવમાતૃકાત્ ।

દેશાન્નદીમાતૃકાત્તુરાજાનુક્રમતઃ સદા ॥ ૧૧૫ ॥

તૃતીયાંશં ચતુર્થાંશમદ્વાંશં તુ હરેત્કલમ્ ।

ષષ્ઠાંશમૂષરાત્તદ્વત્પાષાણાદિસમાકુલાત્ ॥ ૧૧૬ ॥

રાત્રએ જે દેશમાં સરોવર, વાવ, અને કુવાના પાણીથી ખેતી પાકતી હોય, તે દેશની ઉપજમાંથી નિત્ય એક તૃતીયાંશ ભાગ લેવો; જે દેશમાં નદીના પાણીથી ખેતી તૈયાર કરવામાં આવતી હોય તે દેશમાંથી અર્ધ ભાગ લેવો; અને જે દેશમાં ખારોપાટ કે કાંકરાવાળી જમીન હોય તે દેશમાંથી છઠ્ઠો ભાગ ગ્રહણ કરવો. ૧૧૫-૧૧૬

રાજમાગસ્તુ રજતશતકર્ષમિતો યતઃ ।

કર્ષકાહ્યમ્યતે તસ્મૈ વિંશાંશમુત્સૃજેન્નૃપઃ ॥ ૧૧૭ ॥

જે ખેડુત પાસેથી રાત્રને રૂપાના સો કર્ષની આવક હોય, તે ખેડુતને રાત્રએ વિશમો ભાગ પાછો આપવો. ૧૧૭

સ્વર્ણાદર્દ્રં ચ રજતાતૃતીયાંશં ચ તામ્રતઃ ।

ચતુર્થાંશન્તુ ષષ્ઠાંશં લોહાદ્ધ્રુવાચ સીસકાત્ ॥ ૧૧૮ ॥

रत्नार्द्धं चैव क्षारार्द्धं खनिजाद्यपशेषतः ।

लाभाधिक्यं कर्षकादेर्यथा दृष्ट्वा हरेत्फलम् ।

त्रिधा वा पञ्चधा कृत्वा सप्तधा दशधापि वा ॥ ११९ ॥

अनिष्ट पदार्थों हपर अरथ करतां भाडी रहेला भागोभांथी कभवार रान्धे रान्धभाग देवो. जेभके सोनानो अर्ध भाग, रुपानो त्रीजे भाग, तांभानो चोथो भाग, दोढुं, अंग ने सीसाभांथी छठो भाग, हीरा आदिक रत्नोभांथी अर्ध भाग, तथा भीडां वगेरे क्षारभांथी अर्ध भाग देवो. अने जेहुत वगेरेना अधिक लाग तरेक दृष्टि करीने घटती रीते तेना त्रीजे, पांचमे, सातमे अथवा तो दशमे विभाग ग्रहण करवो. ११८-११९

तृणकाष्ठादिहरकाद्विशत्यंशं हरेत्फलम् ।

अजाविगोमहिष्यश्ववृद्धितोऽष्टांशमाहरेत् ।

महिष्यजाविगोदुग्धात्षोडशांशं हरेन्नृपः ॥ १२० ॥

रान्धे पदतभांथी तथा वनभांथी लाकडां तृण वगेरे कापी लाव-
नारा पासेथी तेनी आवकभांथी कर तरिके विशमे भाग देवो; अकरां, भेटां,
जाय, बेंश तथा घोडानी पेदाशभांथी आठमे भाग देवो. अने बेंश,
अकरी, भेट्टी, तथा गायना दुधनी पेदाशभांथी सोणमे भाग देवो. १२०

कारुशिल्लिपगणात्पक्षे दैनिकं कर्म कारयेत् ।

तस्य वृद्धयै तडागं वा वापिकां कृत्रिमां नदीम् ॥ १२१ ॥

कुर्वन्त्यन्यत्ताद्विधं वा कर्षन्त्यभिनवां भुवम् ।

तज्ययद्विगुणं यावन्न तेभ्यो भागमाहरेत् ॥ १२२ ॥

कडीया, दुडार, सुतार, सई, भोथी वगेरे कारीगरोनी पासे भडि-
नामां पंढर पंढर दिवसे जेठवार वेठे काम करावपुं: आज तेना कर
लणुवो. तथा जेथो रान्धनी आभाही करवा माटे तणावे अंधावे, वावे
जोदावे, नदी नाणाथो अंधावे अथवा तो तेना जेपुं पीळुं कंठ करे,
पडतर जमीनने जेडीने पुष्कण धान्य निपलवे, तेवा काममां जे अरथ
लाग्यो होय ते करतां जमण्णी हपण थाय त्यां सुधी तेजोनी पा-
सेथी रान्धभाग देवो नही; पणु न्यारे तेथी अधिक पेदाश थाय
न्यारे रान्ध कर देवो. १२१-१२२

भुवि भागं भृतिं शुल्कं वृद्धिमुत्कोचकं करम् ।

सद्य एव हरेत्सर्वं न तु कालविलम्बनैः ॥ १२३ ॥

धनाम तरिके भणतो जमीनने भाग, पगार, जगात, न्याज, दांय,
अने करजे सधणां तुरतज्ज सई देवां ते देवाभां विलम्ब करवो नही. १२३

दद्यात्प्रतिकर्षकाय भागपत्रं स्वचिह्नितम् ।

नियम्य ग्रामभूभागमेकस्माद्धनिकाद्धरेत् ॥ १२४ ॥

गृहीत्वा तत्प्रतिभुवं धनं प्राक्तत्समंन्तु वा ।

विभागशो गृहीत्वापि मासि मासि ऋतौ ऋतौ ॥ १२५ ॥

रान्मे दरमेक जेडुतने पोतानी सलीवाणुं रान्यकरतुं अक पत्रक करीने आपपुं; ते अे प्रभाञ्जे के गामनी अमुक नमीननेो निश्चय करीने तेना उपर अेक धनाढय पुश्पनी नमीनगीरी लेनी; अथवा तो रानने आपवाना कर नेटवा पैसा लेपनी पेडेवां लुडा मूकाववा. पछी सलीवाणुं गणीतपत्र आपपुं; अथवा तो मडिने मडिने के इतुअे इतुअे रान्य भाग लडिने कर पत्र आपपुं. १२४-१२५.

षोडशद्वादशदशाष्टांशतो वाधिकारिणः ।

स्वांशात्षष्टांशभागेन ग्रामपान्मन्त्रियोजयेत् ॥ १२६ ॥

पोताने सोणभो, आरभो, दशभो, अथवा तो आठभो नेटवो कर मणतो होय तेमांथी रान्मे छडेा भाग अधिकारीयाने अथवा तो कोटवा-जोने आपवो. १२६

गवादिदुग्धान्न फलं कुटुम्बार्थाद्धरेन्नृपः ।

उपभोगे धान्यवस्त्रं क्रेतृतो नाहरेत्फलम् ॥ १२७ ॥

ने मनुष्य गाय बेश वगेरेतुं दुध पोताना कुटुंभना पोषणु माटे संअडतो होय तेनी पासेथी कर लेवो नडीं, तथा ने पोताना निवाड माटे धान्य तथा वस्त्रा भरीद करतो होय तेनी पासेथी पणु मावपर नगात लेनी नडीं. १२७

वार्षुषिकाच्च कौसीदाद्वाविंशंशं हरेन्नृपः ।

गृहाद्याधारभूशुल्कं कृष्टभूमेरिवाहरेत् ॥ १२८ ॥

रान्मे भमणुं त्रमणुं व्यान उपनवनारा पासेथी अने साधारणु व्यान लेनारा पासेथी कर, तरिके अत्रीसभो भाग लेवो-अने धर वगेरे रडेवानी नयानो कर जेडेवा जेतरनी पेडे लेवो. तात्पर्य के जेडेवा जेत-रना नेम कर लेवामां आवे छे तेमन धर वेरो पणु लेवो. १२८

तथा चापणिकेभ्यस्तु पण्यभूशुल्कमाहरेत् ।

मार्गसंस्काररक्षार्थं मार्गिभ्यो हरेत्फलम् ॥ १२९ ॥

तथा व्यापारीअे पासेथी डाट विगेरे व्यापार करवानी नयानो कर लेवो; अने रस्ताअे उपर खावनारा लोडो पासेथी रस्ताअे साकू कराववा माटे कर लेवो-के नेथी रस्ता सभा कराववानो अर्थ माथे पडे नडीं. १२९

सर्वतः फलभुग्भूत्वा दासवत्स्यासु रक्षणे ।

इति कोशप्रकरणं समासात्कथितं किल ॥ १३० ॥

रान्मये आ प्रभाषे सर्वनी रक्षा करवाभाटे, सर्वनी पासेथी दासनी
येडे कर लई, सर्वनुं पालन करवुं. आ प्रभाषे तमने दूंकामां कोशनुं
प्रकरणुं कळुं. १३०

इति शुक्रनीतौ चतुर्थाध्यायस्य कोशनिरूपणं नाम
द्वितीयं प्रकरणम्

अध्याय ४ थो.

प्रकरणुं ३ लुं.

राष्ट्रनीति.

अथ मिश्रे तृतीयं तु राष्ट्रं वक्ष्ये समासतः ।

स्थावरं जङ्गमं चापि राष्ट्रशब्देन गीयते ॥ १ ॥

हुवे मिश्राध्यायमां आ त्रीलुं. राष्ट्र प्रकरणुं दूंकामां कळुं लुं. वृक्षा,
पर्वत वगेरे स्थावर पदार्थ तथा गाय मनुष्य वगेरे नरगम पदार्थ आ यन्ने
राष्ट्र शब्दथी बोलाय छे-तेआने राष्ट्रमां समावेश थाय छे. १

यस्याधीनं भवेद्यावत्तद्राष्ट्रं तस्य वै भवेत् ॥ २ ॥

ने रानना अधिनमां जेवो देश होय तेवो देश ते राननो क
होवाय छे. २

कुचेरता शतगुणाधिका सर्वगुणात्ततः ।

ईशता चाधिकतरा सा नाल्पतपसः फलम् ॥ ३ ॥

साधारणुं मनुष्य करतां घनाढ्यपाणुं शोभणुं उत्तम गणाय छे;
अने तेना करतां अधिपतिपाणुं उत्तम गणाय छे ते आधिपत्य अत्य
तपनुं क्षण नथी. ३

स दीव्यति पृथिव्यां तु नान्यो देवो यतः स्मृतः ॥ ४ ॥

घनाढ्य अने रान पृथिवी उपर आनंदमां पोताना दिवस गाणे छे,
पणुं पील तेम आनंद करी शक्ता नथी; कारणुं पील मनुष्या देव कळेवा-
ना नथी. ४

યસ્યાશ્રિતો ભવેલ્લોકસ્તદ્વદાચરતિ પ્રજા ।

મુક્તે રાષ્ટ્રફલં સમ્યગતો રાષ્ટ્રઠ્ઠતં ત્વઘ્મ ॥ ૧ ॥

જે પ્રજા, જે રાજાના આશ્રય તળે રહેતી હોય તે પ્રજા, તે રાજાની પેઠે આચરણ કરે છે; માટે રાજા, પ્રજાએ કરેલા પુણ્ય, પાપ કૃત્યો ભાગી થાય છે. ૫

સ્વસ્વર્ગમપરો લોકો યસ્ય રાષ્ટ્રે પ્રવર્તતે ।

ધર્મનીતિપરો રાજા ચિરં કીર્તિં ચાશ્નુત ॥ ૬ ॥

જેના દેશમાં પ્રજા પોત પોતાના ધર્મપરાયણ વર્તે છે તે દેશના રાજાને ધર્મ-નીતિ પરાયણ બનવા અને તે ચિરકાળ સુધી કીર્તિ ભોગવે છે. ૬

ભૂમી યાવદ્દસ્ય કીર્તિસ્તાવત્સ્વર્ગો સ તિષ્ઠતિ ॥ ૭ ॥

જેની કીર્તિ પૃથિવી ઉપર જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી તે સ્વર્ગમાં રહે છે.-પણ કીર્તિ નાશ થયા પછી પૃથિવી ઉપર જન્મે છે. ૭

અકીર્તિરેવ નરકો નાન્યો ઽસ્તિ નરકો દિવિ ।

નરદેહાદ્દિના યન્યો દેહો નરક એવ સઃ ॥ ૮ ॥

પરલોકમાં બીજું નરક નથી પણ અપકીર્તિ એજ નરક-દુષ્ટ ગતિ કરનાર છે. મનુષ્ય દેહ વિના કાગડા કુતરાનો દેહ તેજ નરક ગણાય છે. ૮

મહત્પાપફલં વિદ્યાદાધિવ્યાધિસ્વરૂપકમ્ ।

સ્વયં ધર્મપરો ભૂત્વા ધર્મે સંસ્થાપયેત્પ્રજાઃ ॥ ૯ ॥

આધિ વ્યાધિ ને મહા પાપનાં કૃત્ય સમજવાં. માટે રાજાએ પોતે ધર્મપરાયણ થઈ પ્રજા માત્રને ધર્મમાં પ્રેરવી. રાજા ધર્મપરાયણ હોય તો તેની પ્રજા પણ રાજાનું દૃષ્ટાંત લઈને ધર્મમાં વર્તે છે. ૯

દેશધર્મા જાતિધર્માઃ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

મુનિપ્રોક્તાશ્ચ યે ધર્માઃ પ્રાચીના નૂતનાશ્ચ યે ॥ ૧૦ ॥

તે રાષ્ટ્રગુણ્યે સન્ધાર્યા જ્ઞાત્વા યત્નેન સન્નૃપૈઃ ।

ધર્મસંસ્થાપનાદ્રાજા શ્રિયં કીર્તિં પ્રવિન્દાતિ ॥ ૧૧ ॥

સારા રાજાએ ચિરકાળથી ચાલતા દેશધર્મો, જાતિધર્મો, કુળધર્મો, મુનિપ્રોક્તપ્રાચીનધર્મો અને નવા નિયમોને સારી પેઠે ધ્યાનમાં લેવા અને તેને સમજી દેશની રક્ષા કરવામાટે તે તે ધર્મોનું પ્રયત્ન પૂર્વક પાળન કરવું. ધર્મની રક્ષા કરવાથી રાજા લક્ષ્મી તથા કીર્તિને મેળવે છે. ૧૦-૧૧

ભતિનીતિ.

ચતુર્ધા ભેદિતા જાતિર્બ્રહ્મણા કર્મભિઃ પુરા ।

તત્તત્સાઙ્કાર્યાસાઙ્કાર્યાત્પ્રતિલોમાનુલોમતઃ ।

જાચાનન્યં તુ સમ્પ્રાપ્તં તદ્વક્તું નૈવ શક્યતે ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વે બ્રહ્માએ શુભ તથા કર્મોનુસાર બ્રાહ્મણ આદિ ચાર ભતિનો વિભાગ પાડ્યો હતો. તે ભતિઓમાં પરસ્પર સંકરપણું થયું, કેટલીક ભતિ બુદ્ધીજ રહી, કેટલીક પ્રતિલોભ થઈ ને કેટલીક અનુલોભ થઈ: તેથી અસંખ્ય ભતિયો થઈ પડી છે. તે કહી શકાય તેટલી નથી. ૧૨

મન્યતે જાતિભેદં યે મનુષ્યાણાં તુ જન્મના ।

ત એવ હિ વિજાનન્તિ પાર્થકયં નામકર્મભિઃ ॥ ૧૩ ॥

જેઓ જન્મોનુસાર મનુષ્યોમાં ભતિભેદ માને છે તેઓજ નામ તથા કર્મવડે મનુષ્યોમાં ભેદ માને છે. ૧૩

જરાયુજાણ્ડજા સ્વેદોદ્ગિજા જાતિઃ મુસંગ્રહાત્ ।

ઉત્તમો નીચસર્ગોદ્ભવેન્નીચસ્તુ જન્મના ॥ ૧૪ ॥

ટૂંકમાં કહીએ તો જરાયુજ (ઓળમાંથી જન્મનારી), અંડજ (ઈંડામાંથી જન્મનારી), સ્વેદજ (પરસેવામાંથી જન્મનારી), અને ઉદ્ભિજ્જ (પૃથિવીમાંથી જન્મનારી)-આવી ચાર ભતિયો છે. ઉત્તમ મનુષ્ય નીચના સંગથી નીચ બને છે; અને જન્મથી નીચ તો નીચજ રહે છે. ૧૪

નીચો ભવેન્નોત્તમસ્તુ સંસર્ગાદ્વાપિ જન્મના ।

કર્મણોત્તમનીચત્વં કાલ્તસ્તુ ભવેદ્ગુણૈઃ ।

વિદ્વાકલાશ્રયેણૈવ તન્નામ્ના જાતિરુચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

નીચ મનુષ્ય કોઈના સંગથી, કે ઉંચા કુળમાં જન્મ્યાથી સારો થતો નથી. કર્મથી મનુષ્યમાં ઉત્તમપણું અને નીચપણું તુરત આવે છે. અને શુભ તથા અવશુભોને લીધે લાંબે કાળે સારાપણું નરતાપણું આવે છે. વિદ્યા તથા કળાનો અભ્યાસ કરીને તેનો આશ્રય કરવાથી તે તે કળાને નામે ભતિઓ તથા અટકો પડે છે-જેમકે ન્યાય જાણવાથી નૈયાયિક અને વ્યાકરણ જાણવાથી વૈયાકરણી કહેવાય છે. ૧૫

ઈજ્યાધ્યયનદાનાનિ કર્માણિ તુ દ્વિજન્મનામ્ ।

પ્રતિપ્રહોડધ્યાપનંચ યાજનં બ્રાહ્મણેડધિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

યજ્ઞ કરવો, વેદ જાણવો ને દાન દેવું, આ ત્રણ કર્મ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનાં છે. તેમાં દાન દેવું, વેદ જાણાવવો, અને યજ્ઞ કરાવવો આટલાં કર્મ બ્રાહ્મણમાં અધિક છે. ૧૬

સદ્રક્ષણં દુષ્ટનાશઃ સ્વાશાદાનં તુ ક્ષત્રિયે ।

કૃષિગોગુપ્તિવાણિજ્યમધિકં તુ વિશાં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૭ ॥

સત્પુરૂષની રક્ષા કરવી, દુષ્ટાનો નાશ કરવો, અને પ્રજાની પાસેથી પોતાનો કર લેવો, આટલાં અધિક કર્મ ક્ષત્રિયમાં રહેલાં છે. ખેતી કરવી, ગોપાળન કરવું, વ્યાપાર કરવો-આટલાં અધિક કર્મ વૈશ્યમાં રહ્યાં છે એમ બાણુ. ૧૭

દાનં સેવૈવ શૂદ્રાદેર્નીચકર્મ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

દાન આપવું, સેવા કરવી, તથા સાધારણ કર્મ (પગ ચાપવા, વાસીદું વાળીને જગ્યાને સાફ રાખવી, વગેરે કામ) શૂદ્ર અને તેના જેવી બીજી નતિનાં કલાં છે. ૧૮

ક્રિયાભેદૈસ્તુ સર્વેષાં મૃતિવૃત્તિરનિન્દિતા ।

સીરભેદૈઃ કૃષિઃ પ્રોક્તા મન્વાદ્યેર્બ્રાહ્મણાદિષુ ॥ ૧૯ ॥

બ્રાહ્મણ વિગેરે સર્વ નતિને શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં જુદાં જુદાં કર્મ કરીને પોષણ કરવાથી દોષ લાગતો નથી. જેમ કે મનુ આદિએ બ્રાહ્મણાદિ નતિને જુદાં જુદાં હજોથી ખેડ કરવી કહી છે. ૧૯

બ્રાહ્મણૈઃ પોડશગવં ચતુરૂનં યથા પરૈઃ ।

દ્વિગવં વાન્યજૈઃ સીરં દૃષ્ટ્વા ભૂમાર્દવં તથા ॥ ૨૦ ॥

બ્રાહ્મણોએ ખેડ કરવી હોય તો સોળ ક્ષત્રિયોએ બાર વૈશ્યે આઠ; શૂદ્રોએ ચાર; અને ચંડાળોએ જમીનની કામળતા ઉપર વિચાર કરીને બે બળદ ખેંચી શકે તેવડું હળ રાખવું. ૨૦

બ્રાહ્મણેન વિનાન્યેષાં ભિક્ષાવૃત્તિર્વિગર્હિતા ॥ ૨૧ ॥

બ્રાહ્મણ વિના બીજી નતિઓને માટે ભિક્ષાવૃત્તિ કનિષ્ઠ ગણીલી છે. ૨૧

તપોવિશેષૈર્વિવિષૈર્વૈર્તૈશ્ચ વિધિચોદિતૈઃ ।

વેદઃ કૃત્ત્વોઽધિગન્તવ્યઃ સરહસ્યો દ્વિજન્મના ॥ ૨૨ ॥

દ્વિજવર્ગે શાસ્ત્રમાં કહેલાં જુદાં જુદાં તપ તથા વ્રત કરીને ઉપનિષદ સહિત ષડંગવેદ બાણુ. ૨૨

યોઽધીતવિદ્યઃ સકલઃ સ સર્વેષાં ગુરુર્ભવેત્ ।

ન ચ જાલ્યાનધીતો ગુરુર્ભવિતુમર્હતિ ॥ ૨૩ ॥

જે સર્વ વિદ્યા અને સર્વ કળા બણુ હોય તે સર્વનો ગુરુ થઈ શકે; પરંતુ મૂર્ખ મનુષ્ય કેવળ એક ઉંચા કુળમાં જન્મવાથી ગુરુ થવાને પાત્ર ગણાતો નથી. ૨૩

વિદ્યાકળાનીતિ.

વિદ્યા હ્યનન્તાશ્ચ કલાઃ સંખ્યાતું નૈવ શક્યતે ।

વિદ્યા મુખ્યાશ્ચ દ્વાત્રિશ્ચતુઃષ્ટિઃ કલાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૪ ॥

વિદ્યા અને કળા અનંત છે, તેની કોઈ ગણતરી કરી શકતું નથી, પરંતુ મુખ્ય વિદ્યા બત્રીશ છે અને મુખ્ય કળા ચોસઠ છે. ૨૪

યદ્યત્સ્યાદ્વાચિકં સમ્યક્કર્મ વિદ્યાભિસંજ્ઞકમ્ ।

શક્તો મૂકોડપિ યત્કર્તુ કલાસજ્ઞન્તુ તત્સ્મૃતમ્ ॥ ૨૫ ॥

જે જે કામ વાળીથી બરાબર બની શકતાં હોય તેનું નામ વિદ્યા; અને જે જે કામ મૂંગો પણ કરી શકે તેનું નામ કળા બલુવી. જેમ નૃત્ય યજેરે મૂંગાથી પણ બની શકે છે માટે નૃત્યને કળામાં ગણેલું છે. ૨૫

ઉક્તં સંક્ષેપતો લક્ષમ વિશિષ્ટં પૃથગુચ્યતે ।

વિદ્યાનાં ચ કલાનાં ચ નામાનિ તુ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૨૬ ॥

ઋગ્યજુઃ સામ ચાથર્વા વેદા આયુર્વેદુઃ ક્રમાત્ ।

ગાન્ધર્વશ્ચૈવ તન્ત્રાણિ ઉપવેદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૨૭ ॥

વિદ્યાનું તથા કળાનું દૂંકામાં લક્ષણ કહ્યું. હવે તેનાં જુદાં જુદાં વિશેષ નામ કહ્યું. ૧ ઋગ્વેદ, ૨ યજુર્વેદ, ૩ સામવેદ અને ૪ અથર્વવેદ આ ચાર વેદો છે; અને આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ તથા તંત્રો એ ક્રમવાર ઋગ્વેદાદિકના ઉપવેદો કહ્યા છે. ૨૬-૨૭

શિક્ષા વ્યાકરણં કલ્પો નિરુક્તં જ્યોતિષં તથા ।

છન્દઃપડજ્ઞાનીમાનિ વેદાનાં કીર્તિતાનિ હિ ॥ ૨૮ ॥

૧ શિક્ષા, ૨ વ્યાકરણ, ૩ કલ્પ, ૪ નિરુક્ત, ૫ જ્યોતિષ. ૬ અને છંદ, આ છને વેદનાં અંગો કહે છે. ૨૮

મીમાંસાતર્કસાંખ્યાનિ વેદાન્તો યોગ એવ ચ ।

ઇતિહાસાઃ પુરાણાનિ સ્મૃતયો નાસ્તિકં મતમ્ ॥ ૨૯ ॥

અર્થશાસ્ત્રં કામશાસ્ત્રં તથા શિલ્પમલંકૃતિઃ ।

કાવ્યાનિ દેશભાષાવસરોક્તિર્યાવનં મતમ્ ।

દેશાદિધર્મા દ્વાત્રિશ્ચેતા વિદ્યાભિસંજ્ઞિતાઃ ॥ ૩૦ ॥

૧ મીમાંસા, ૨ તર્ક, ૩ સાંખ્ય, ૪ વેદાંત, ૫ યોગ, ૬ ઈતિહાસ, ૭ પુરાણ, ૮ સ્મૃતિયો, ૯ નાસ્તિકમત, ૧૦ અર્થશાસ્ત્ર, ૧૧ કામશાસ્ત્ર,

૧૨ શિક્ષણશાસ્ત્ર, ૧૩ અલંકારશાસ્ત્ર, ૧૪ કાવ્યો, ૧૫ દેશભાષા, ૧૬ અવસર પઠિત વાણી, ૧૭ યવનમત અને ૧૮ દેશ પ્રચલિત ધર્મો. આ બધીસ વિદ્યાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે ૨૬ ૩૦

મન્ત્રબ્રાહ્મણયોર્વેદ નામ પ્રોક્તમૃગાદિષુ ॥ ૩૧ ॥

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ વગેરેમાં મંત્રને તથા બ્રાહ્મણ ભાગને વેદ કહે છે. ૩૧

જપહોમાર્ચનં યસ્ય દેવતાપ્રીતિદં ભવેત્ ।

ઉચ્ચારાન્મન્ત્રસંજ્ઞં તદ્વિ નિયોગિ ચ બ્રાહ્મણમ્ ॥ ૩૨ ॥

જપ, હોમ, તથા દેવપૂજન કરતી વેળાએ જે બહુવાચી દેવો પ્રસન્ન થાય છે તેનું નામ મંત્ર અને તેનાથી ભિન્ન ભાગને બ્રાહ્મણ બહુવું. ૩૨

ઋગ્મુપા યત્ર યે મન્ત્રાઃ પાદશોઽર્દ્ધર્ચશોઽપિ વા ।

યેષાં હૌત્રં સ ઋગ્મભાગઃ સમાખ્યાનં ચ યત્ર વા ॥ ૩૩ ॥

જેમાં ઋચાએ મંત્રો હોય તે-પદપદ તથા અર્ધ અર્ધ ઋચાએ બહુવા હોય, તથા જે મંત્રો હોમની પુષ્ટિ આપતા હોય અને જે મંત્રોમાં ઉત્તમ ઉપદેશ આપ્યો હોય તે ઋગ્વેદ. ૩૩

પ્રશ્ચિષ્ટપઠિતા મન્ત્રા વૃત્તગીતિવિવાર્જિતાઃ ।

આધ્વર્યવં યત્ર કર્મ ત્રિગુણં યત્ર પાઠનમ્ ।

મન્ત્રબ્રાહ્મણયોરેવ યજુર્વેદઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

જેમાં છંદ તથા ગીતિ વિનાના મંત્રો સાથે સાથે બહુવા હોય, જેમાં અધ્વર્યુનું કર્મ બતાવેલું હોય, અને જેમાં મંત્ર તથા બ્રાહ્મણને ત્રણવાર પાઠ આવતો હોય તે યજુર્વેદ કહેવાય છે. ૩૪

ઉદ્ગીથં યસ્ય શસ્ત્રાદેર્યજ્ઞે તત્સામસંજ્ઞકમ્ ॥ ૩૫ ॥

શસ્ત્ર આદિકના યજ્ઞમાં જે મંત્રો ઉંચે સ્વરે બહુવાના કલા છે તે મંત્રોને સામ કહે છે. ૩૫

અથર્વાક્ષિરસો નામ હ્યુપાસ્યોપાસનાત્મકઃ ।

ઈતિ વેદચતુષ્કં તુ હ્યુદ્દિષ્ટં ચ સમાસતઃ ॥ ૩૬ ॥

જેમાં દેવતાઓની ઉપાસનાઓ તથા અભિચાર ક્રીયા બતાવી હોય તેનું નામ અથર્વવેદ છે. આ પ્રમાણે ચાર વેદ દૂકામાં કહી બતાવ્યા. ૩૬

વિન્દસ્યાયુર્વોતિ સમ્યગાકૃત્યૌષધિહેતુતઃ ।

યસ્મિન્નૃગ્વેદોપવેદઃ સ ચાયુર્વેદસંજ્ઞકઃ ॥ ૩૭ ॥

જે નલ્પવાથી મનુષ્ય સારી રીતે જીવન નળવી શકે છે, અને રાગોનાં સ્વરૂપ નલ્પવાથી તથા ઔષધીયો નલ્પવાથી અમુક રાગ આટલા દિવસ રહેશે તે સર્વે નલ્પી શકે છે તેનું નામ આયુર્વેદ. આ ઋગ્વેદનો ઉપવેદ છે. ૩૭

યુદ્ધશસ્ત્રાસ્ત્રવ્યૂહાદિરચનાકુશલો ભવેત્ ।

યજુર્વેદોપવેદોઽયં ધનુર્વેદસ્તુ યેન સઃ ॥ ૩૮ ॥

જે નલ્પવાથી મનુષ્ય યુદ્ધ વખતે શસ્ત્રઅસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં તથા વ્યૂહરચના રચવામાં કુશળ અને તેનું નામ ધનુર્વેદ. આ યજુર્વેદનો ઉપવેદ છે. ૩૮

સ્વરૈરુદાત્તાદિધર્મેસ્તન્ત્રિકણ્ઠોત્થિતૈઃ સદા ।

સતાર્લૈર્ગાનવિજ્ઞાનં ગાન્ધર્વો વેદ એવ સઃ ॥ ૩૯ ॥

જે નલ્પવાથી ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત સ્વર તથા તાળનું જ્ઞાન થાય છે, અને વીણાના કઠમાંથી ઉત્પન્ન થતા સા,રિ,ગ,મ,પ,ધ,ની, એ સાત સ્વરવાળું ગાયન તાળ સહિત ગાતાં આવડે છે તેનુંજ નામ ગાંધર્વવેદ. આ સામવેદનો ઉપવેદ છે. ૩૯

કથિતાઃ સોપસંહારાસ્તદ્ધર્મનિયમૈશ્ચ ષટ્ ।

અર્થર્વણાં ત્રોપવેદસ્તન્ત્રરૂપઃ સ એવ હિ ॥ ૪૦ ॥

જેમાં ઉપાસના કરવા યોગ્ય જુદા જુદા દેવોનાં વિધિ સહિત મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ, સ્તંબન, અને મૂર્છનના છ પ્રયોગો જુદા જુદા ભેદથી ખતાવ્યા હોય તેનું નામ તંત્ર તે અર્થર્વવેદનો ઉપવેદ છે. ૪૦

સ્વરતઃ કાલતઃ સ્થાનાત્પ્રપલાનુપ્રદાનતઃ ।

સવનાદ્યૈશ્ચ સા શિક્ષા વર્ણાનાં પાઠશિક્ષણાત્ ॥ ૪૧ ॥

જેમાં ઉદાત્તાદિક સ્વર, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, ઉચ્ચારણકાળ, કંઠાદિક સ્થાન, આ-લ્પ્યંતરાદિક પ્રયત્ન તથા ઉત્પત્તિ આદિક ઉચ્ચારણ દર્શાવીને વર્ણોના પાઠની શિક્ષા કરી હોય તેવા ગ્રંથને શિક્ષાગ્રંથ કહે છે. ૪૧

પ્રયોગો યત્ર યજ્ઞાનામુક્તો બ્રાહ્મણશેષતઃ ।

શ્રૌતકલ્પઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ્માર્તકલ્પસ્તથેતરઃ ॥ ૪૨ ॥

વેદના મંત્રથી જુદા ભાગને બ્રાહ્મણ કહે છે, તેમાં જે યજ્ઞોના પ્રયોગ અને યજ્ઞકર્મ કહ્યું છે તેને શ્રૌત કહે છે, અને તેથી ભિન્નકર્મને સ્માર્ત કહે છે. આ પ્રમાણે શ્રૌત અને સ્માર્ત એવા બે પ્રકારનાં કર્મ નલ્પવાં. ૪૨

व्याकृताः प्रत्ययाश्च धातुसन्धिसमासतः ।

शब्दा यत्र व्याकरणमैतादृि बहुलिङ्गतः ॥ ४३ ॥

जेभां प्रत्यय आदिथी, धातुथी, सन्धिथी, समासथी अने पुढिल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग वगेरे लतियोथी शब्द साधना लक्षाववाभां आनी होय तेनुं नाम व्याकरण्. ४३

शब्दनिर्वचनं यत्र वाक्यार्थैकार्थसंग्रहः ।

निरुक्तं तत्समाख्यानाद्देदाङ्गं श्रोत्रसंज्ञकम् ॥ ४४ ॥

जेभां शब्दनुं प्पारीक्षीथी वर्णन कर्तुं होय, अने जेभां अेक अर्थभां रहेलां वाक्येनो तथा शब्देनो संग्रह करवाभां आण्यो होय तेनुं नाम निरुक्त. ते वेदनुं अंग गणाय छे. आ निरुक्त, शब्दना प्परा अर्थो पतावे छे माटे तेने श्रोत्र नाम आपेक्षुं छे. ४४

नक्षत्रग्रहगमनैः कालो येन विधीयते ।

संहिताभिश्च होराभिर्गणितैर्ज्योतिषं हि तत् ॥ ४५ ॥

जे नक्षत्रेनी अने ग्रहेनी गतिथी न्योतिषसंहिताथी, होराआथी तथा गणितोथी कालने लुद्धो पाडी शके छे तेनुं नाम न्योतिष छे. ४५

म्यरस्तजभ्रगैर्लान्तैः पद्यं यत्र प्रमाणतः ।

कल्प्यते छन्दःशास्त्रं तद्देदानां पादरूपधृक् ॥ ४६ ॥

म	ज	स	य	र	त	म	न
SII	ISI	II S	ISS	SIS	SSI	SSS	III

आवां मापथी जेभां कविता रचवानुं प्रमाण लक्षाण्युं होय, तेने छंदशास्त्र कहे छे; अने ते वेदभां मंत्रना रचलुनी व्यवस्था करे छे. ४६

यत्र व्ययस्थिता चार्थकल्पना विधिभेदतः ।

मीमांसा वेदवाक्यानां सैव न्यायश्च कीर्तितः ॥ ४७ ॥

भावाभावपदार्थानां प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ।

संविवेको यत्र तर्कः कणादादिमतं च यत् ॥ ४८ ॥

जेभां मीमांसपरत्वे वेद वाक्येना अर्थनी कल्पना करी होय तेने मीमांसा; जेभां प्रत्यक्ष तथा अनुमान आदि प्रमाणथी भाव आदि पदार्थेना प्परापर विचार कर्तो होय तथा कणाद वगेरेने अने वैशेषिक वगेरेने अत इति आर्थो होय तेने न्याय कहेवाय छे. ४७-४८

પુરુષોડઘૌ પ્રકૃતયો વિક્રાંરાઃ ષોડશોતિ ચ ।

તત્ત્વાદિસંસ્થ્યાવૌશિષ્ટ્યાત્સાંસ્થ્યામિસ્યભિઘ્નિયતે ॥ ૪૯ ॥

એક પુરુષ, આઠ પ્રકૃતિ, અને સોળ વિકારો-આ પ્રમાણે પચીસ તત્ત્વોનું જેમાં વર્ણન કર્યું હોય તે શાંખ્યશાસ્ત્ર કહેવાય છે. ૪૯

બ્રહ્મૈકમદ્વિતીયં સ્યાન્નાના નેહાસ્તિ કિંચન ।

માયિકં સર્વમજ્ઞાનાદ્ભાતિ વેદાન્તિનાં મતમ્ ॥ ૫૦ ॥

જેમાં એકમેત્રાદ્વિતીયં, બ્રહ્મ-અદ્વિતીય ઈશ્વર એકજ છે; નેહ નાનાસ્તિ કિંચન આ સંસારમાં ભિન્નભિન્ન પરમાત્મા નથી; સર્વ માયિક છે તે અજ્ઞાનતાથી સત્યરૂપે ભાસે છે-આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું હોય તે વેદાંતીયોનો મત જાણવો. ૫૦

ચિત્તવૃત્તિનિરોધસ્તુ પ્રાણસંયમનાદિભિઃ ।

તદ્યોગશાસ્ત્રં વિજ્ઞેયં યસ્મિન્ધ્યાનસમાધિતઃ ॥ ૫૧ ॥

જેમાં ધ્યાન અને સમાધિવડે ને પ્રાણાયામ આદિકવડે મનોવૃત્તિને વિષયાંતરોમાં જતી અટકાવવાનું અને મનને એકાગ્ર કરવાનું બતાવ્યું હોય તેને યોગશાસ્ત્ર જાણવું. ૫૧

પ્રાગ્વૃત્તકથનં ચૈકરાજકૃત્યમિપાદિતઃ ।

યસ્મિન્સ ઇતિહાસઃ સ્યાત્પુરાવૃત્તઃ સ એવ હિ ॥ ૫૨ ॥

જેમાં અમુક રાજના ચરિત્રનો દાખલો આપીને પૂર્વનું વૃત્તાંત વર્ણવ્યું હોય તેનું નામ ઇતિહાસ-તેને પુરાવૃત્ત પણ કહે છે. ૫૨

સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વંશાનુચરિતં યસ્મિન્પુરાણં તદ્વિકીર્તિતમ્ ॥ ૫૩ ॥

જેમાં સૃષ્ટિ, પ્રલય, મહાપુરુષોનાં વંશો, મન્વંતરો તથા તેના વંશનાં ચરિત્રો વર્ણવ્યાં હોય તેને પુરાણ કહે છે. ૫૩

વર્ણાદિધર્મસ્મરણં યત્ર વેદાવિરોધકમ્ ।

કીર્તનં ચાર્થશાસ્ત્રાણાં સ્મૃતિઃ સા ચ પ્રકીર્તિતા ॥ ૫૪ ॥

જેમાં બ્રાહ્મણાદિકનો વેદાનુકૂળ આશ્રમધર્મ કહ્યો હોય, અને અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર પણ કર્યો હોય તે સ્મૃતિ કહેવાય છે. ૫૪

યુક્તિર્બલીયસી યત્ર સર્વં સ્વાભાવિકં મતમ્ ।

કસ્યાપિ નેશ્વરઃ કર્ત્તા ન વેદો નાસ્તિકં હિ તત્ ॥ ૫૫ ॥

જેમાં યુક્તિને પ્રબળ માની હોય, સર્વ વસ્તુને સ્વભાવસિદ્ધ માની હોય, કોઈ પણ વસ્તુને કત્તા ઈશ્વર નથી, અને વેદ ખોટા છે આમ દર્શાવ્યું હોય તેને નાસ્તિક મત જાણવો. ૫૫

શ્રુતિસ્મૃત્યાવિરોધેન રાજવૃત્તાદિશાસનમ્ ।

સુયુક્ત્યાર્થોર્જનં યત્ત્વ હ્યર્થશાસ્ત્રન્તદુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

જેમાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિને અનુસરતા રાજના આચારાદિક દર્શાવ્યા હોય, તથા ધન સંપાદનની ઉત્તમ યુક્તિથી દર્શાવી હોય તે અર્થશાસ્ત્ર કહેવાય છે. ૫૬

શશાદિભેદતઃ પુંસામનુકૂલદિભેદતઃ ।

પદ્મિન્યાદિપ્રભેદેન સ્ત્રીણાં સ્વીયાદિભેદતઃ ।

તત્કામશાસ્ત્રં સત્ત્વાદેર્લક્ષ્મ યત્રાસ્તિ ચોભયોઃ ॥ ૧૭ ॥

જેમાં પુરૂષોના શશ, મૃગ, અશ્વ, હસ્તિ વગેરે ભેદો વર્ણવ્યા હોય; તથા અનુકૂળ, ધૂષ્ટ, શક વગેરે નાયકના ભેદો વર્ણવ્યા હોય; પદ્મિની, ચિત્રિણી, શંખિની, હસ્તિની-સ્વીયા. પ-પ્રીયા અને સામાન્યા વગેરે સ્ત્રીઓના ભેદો દર્શાવ્યા હોય તથા સ્ત્રી પુરૂષોના સાત્વિક આદિ પ્રેમનું લક્ષણ જણાવ્યું હોય તેનું નામ કામશાસ્ત્ર છે. ૫૭

પ્રાસાદપ્રતિમારામગૃહવાપ્યાદિસત્કૃતિઃ ।

કથિતા યત્ર તત્ચિહ્નલ્પશાસ્ત્રમુક્તં મહર્ષિભિઃ ॥ ૧૮ ॥

જેમાં દેવમંદિર, રાજમંદિર, પ્રતિમા, ઉપચન, સરોવર આદિ બનાવવાની રીતો જણાવેલી હોય તેને મહર્ષિયો શિલ્પશાસ્ત્ર કહે છે. ૫૮

સમન્યૂનાધિકત્વેન સારૂપ્યાદિપ્રભેદતઃ ।

અન્યોઽન્યગુણભૂષા તુ વર્ણનેત્સલંકૃતિશ્ચ સા ॥ ૧૯ ॥

જેમાં સમાનપણાએ, કનઠપણાએ, અધિકપણાએ અથવા તે સાદશ્ય આદિક ભેદો દર્શાવીને એકબીજાના ગુણની શોભાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તે અલંકાર કહેવાય છે; અને તે ગ્રંથને અલંકારશાસ્ત્ર કહે છે. ૫૯

સરસાલંકૃતાદુષ્ટપદાર્થં કાવ્યમેવ તત્ ।

વિલક્ષણત્ત્વમ્ત્કારવોજં પદ્યાદિભેદતઃ ॥ ૨૦ ॥

જેમાં રસ અને અલંકારવાળા હોય રહિત શબ્દો તથા અર્થો વર્ણવ્યા હોય તેનેજ કાવ્ય કહે છે અને તે ગદ્યકાવ્ય તથા પદ્યકાવ્ય વગેરે ભેદોથી મનુષ્યના મનમાં અલોકિ અનંદ-અમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે ૬૦

લોકસંક્રેતતોઽર્થાનાં સુગ્રહા વાક્તુ દૈશિકી ॥ ૨૧ ॥

જે ભાષા લોકોના સંકેત પ્રમાણે બરાબર અર્થને જણાવે છે તે ભાષા દેશભાષા કહેવાય છે. ૬૧

વિના કૌશિકશાસ્ત્રીયસંક્રેતૈઃ કાર્યસાધિકા ।

યથા કાલોચિતા વાગ્વાવસરોક્તિશ્ચ સા સ્મૃતા ॥ ૬૨ ॥

જે વાણી-કૌશિક વગેરે વૃત્તિ વિના તથા શાસ્ત્રના સંકેતવિના સ્ફુટતાથી
અપ્પદના અર્થને જણાવે અને સમયાનુકૂળ હોય તેને અવસરોક્તિ જણાવી. ૬૨

ईश्वरः कारणं यत्रादृश्योऽस्ति जगतः सदा ।

श्रुतिस्मृती विना धर्माधर्मौस्तस्तच्च यावनम् ।

श्रुत्यादिभिन्नधर्मोऽस्ति यत्र तद्यावनं मतम् ॥ ૬૩ ॥

ઈશ્વર સદાય જગતને સુજે છે; અને તે હમેશાં અદૃશ્ય છે; તથા શ્રુતિ
અને સ્મૃતિમાં જણાવેલા ધર્મ તથા અધર્મ જુદા જણાવા; તેથી ભિન્ન ધર્મ
અને અધર્મ છે આમ જેમાં જણાવ્યું હોય તે યવનઅર્થ જણાવે. તથા વેદમાં
કહેલો ધર્મ તે ધર્મ નથી પણ ધર્મ તે તેનાથી જુદોજ છે, આમ જેમાં
માન્યું હોય તે યવનમત જણાવે. ૬૩

कल्पितश्रुतिमूलो वामूलो लोकैर्धृतः सदा ।

देशादिधर्मः स ज्ञेयो देशे देशे कुले कुले ॥ ૬૪ ॥

પ્રત્યેક દેશમાં પ્રત્યેક કુળનાં લોકો શ્રુતિ સ્મૃતિમાં કહેલો અથવા તે
નિર્મૂળ ધર્મ પાળતાં હોય તે ધર્મને દેશાદિ ધર્મ જણાવે. ૬૪

पृथक्पृथक् विद्यानां लक्षणं सम्प्रकाशितम् ।

कलानां न पृथङ्जनम लक्ष्म चास्तीह केवलम् ॥ ૬૫ ॥

(એ રીતે) બત્રીસ વિદ્યાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો કહી બતાવ્યાં, હવે
કળા કહુ છું. આમાં કળાનાં જુદાં નામ જણાવ્યાં નથી, પણ કેવળ તેનાં
લક્ષણ જણાવ્યાં છે ૬૫

ચોસઠ કળાઓ.

पृथक्पृथक् क्रियाभिर्हि कलाभेदस्तु जायते ।

यां यां कलां समाश्रित्य तन्नाम्ना जातिरुच्यते ॥ ૬૬ ॥

જુદી જુદી ક્રીયાઓ વડે જુદી જુદી કળાઓ થાય છે. મનુષ્ય જે જે
કળાનો આશ્રય કરે છે તે કળાને નામે તેની ભતિનું નામ પડે છે. ૬૬

हावभावादिसंयुक्तं नर्तनं तु कलास्मृता ।

अनेकवाद्यकरणे ज्ञानं तद्वादने कला ॥ ૬૭ ॥

वस्त्रालंकारसन्धानं स्त्रीपुंसोश्च कला स्मृता ।

अनेकरूपाविभावकृतिज्ञानं कला स्मृता ॥ ૬૮ ॥

शय्यास्तरणसंयोगपुष्पादिग्रथनं कला ।

द्यूताद्यनेकक्रीडाभी रञ्जनं तु कला स्मृता ॥ ६९ ॥

अनेकासनसन्धानैः रतेर्ज्ञानं कला स्मृता ।

कलासप्तकमेतद्धि गान्धर्वे समुदाहृतम् ॥ ७० ॥

१ ह्यवभावसहितं नृत्यज्ञान, २ लुदी लुदी नतनां वालत्रेने अना-
ववानुं तथा ते वगाडवानुं ज्ञान, ३ स्त्री अने पुत्रपेने अराअर शोभता वस्त्र
तथा आभूषणो पेडेशववानुं ज्ञान, ४ अनेक ३५ प्रगट करवानुं ज्ञान, ५ शय्या
उपर गांढवाने सारी रीते पाथरवानुं ज्ञान, पुष्पादिकनी भाषा ग्रंथवानुं
ज्ञान, ६ लुगार, सतरंज वगेरे रभतोथी लोडना मनने रंजन करवानुं ज्ञान,
७ योर्धाशी आसन वाणीने रति रभवानुं ज्ञान. आ सात कथा गांधर्व वेदमां
नखावी छे. ६७-७०

मकरन्दासवादीनां मद्यादीनां कृतिः कला ।

शल्यगूढाहृतौ ज्ञानं शिरात्रणव्यधे कला ॥ ७१ ॥

हिंम्वादिरससंयोगान्नादिसम्पाचनं कला ।

वृक्षादिप्रसवारोपपाळनादिकृतेः कला ॥ ७२ ॥

पाषाणधात्वादिदृष्टिस्तद्गस्मीकरणं कला ।

यावदिक्षुविकाराणां कृतिज्ञानं कला स्मृता ॥ ७३ ॥

धात्वौषधीनां संयोगक्रियाज्ञानं कला स्मृता ।

धातुसांकर्यपार्थक्यकरणं तु कला स्मृता ॥ ७४ ॥

संयोगापूर्वाविज्ञानं धात्वादीनां कला स्मृता ।

क्षारनिष्कासनज्ञानं कलासज्ञं तु तत्स्मृतम् ।

कलादशकमेतद्धि ह्यायुर्वेदागमेषु च ॥ ७५ ॥

१ पुष्परस, आसव अने महिरा आदि अनाववानुं ज्ञान, २ पगमां
वागेडी क्षंसने दुष्पे नीं तेम गुप्त रीते आहार काडवानुं ज्ञान, नाडीयोनां
गडगुमडने कापवानुं ज्ञान, ३ अन्नमां डिंग आदि लुहा लुहा रसेा भेणवीने
रांधवानुं ज्ञान, ४ वृक्षमां क्षुण लाववानुं, तेने रोपवानुं अने उछेरवा
वगेरेनुं ज्ञान, ५ पाषाण तथा धातुओने भांगवानुं ज्ञान तथा तेनी लस्म
करवानुं ज्ञान, ६ शेरडीमांथी गोण, साकर वगेरे रसेा अनाववानुं ज्ञान,
७ सोना रूपा वगेरे धातुओनी भेणवणीनुं तथा औषधीयोनी भेणवणीनुं
ज्ञान, ८ धातुओमां भणी गयेडी धातुओने लुदी पाडवानुं ज्ञान, ९ मिश्रित
धातुओमां केई केई धातुओ भणेडी छे तेनुं ज्ञान, १० प्रत्येक वस्तुमांथी
क्षार काडवानुं ज्ञान-आ दश कथा आयुर्वेदमां नखावी छे. ७१-७५

શસ્ત્રસન્ધાનવિક્ષેપઃ પદાદિન્યાસતઃ કલા ।

સન્ધ્યાઘાતાકૃષ્ટિભૈર્દર્મલ્લયુદ્ધં કલા સ્મૃતા ॥ ૭૬ ॥

૧ અનેક ઠબથી ખેસીને નિશાન ટાંચવાનું જ્ઞાન તથા શસ્ત્ર ફેંકવાનું જ્ઞાન, ૨ અવયવોના ભાગમાં પ્રહાર કરવા તથા પરસ્પર ખેંચાખેંચી કરવી, વગેરે બેદોથી મલ્લયુદ્ધ કરવાનું જ્ઞાન. ૭૬

બાહુયુદ્ધં તુ મલ્લાનામશસ્ત્રં મુષ્ટિભિઃ સ્મૃતમ્ ।

મૃતસ્ય તસ્ય ન સ્વર્ગો યશો નેહાપિ વિદ્યતે ॥ ૭૭ ॥

મલ્લ લોકો પરસ્પર શસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરતા નથી પણ મુડિયોવતી ખાહુ યુદ્ધ કરે છે. યુદ્ધ કરતાં મલ્લ મરણ પામે છે તેો તેને પરલોક મળતો નથી, અને જગતમાં યશ મળતો નથી. ૭૭

બલદર્પવિનાશાન્તં નિયુદ્ધં યશસે રિપોઃ ।

ન કસ્યાસીદ્ધિ કુર્વ્યાદ્વા પ્રાણાન્તં બાહુયુદ્ધકમ્ ॥ ૭૮ ॥

શત્રુના બળનો અને ગર્વનો નાશ થતાં સુધી મલ્લ યુદ્ધ કરડું. તે કોને યશ આપે નહીં ? (સર્વ કોઈને યશ આપે છે.) માટે મનુષ્યે પ્રાણાંત ખાહુયુદ્ધ કરવું. ૭૮

કૃતપ્રતિકૃતૈશ્ચિત્રૈર્બાહુભિશ્ચ સુસંકટૈઃ ।

સન્નિપાતાવઘાતૈશ્ચ પ્રમાદોન્મથનૈસ્તથા ।

કૃતં નિપીડનં જ્ઞેયન્તન્નુક્તિસ્તુ પ્રતિક્રિયા ॥ ૭૯ ॥

૩ આવતા ભયને નિવારણ કરવા માટે ઉપાયો યોજવા, ખાહુઓથી અનેક પ્રકારે ભયંકર પ્રહાર કરવા, શત્રુને નિચે પાડી તેના ઉપર પડવું, તેને પ્રહાર કરવો અને પ્રમાદને વખતે તેને સારી પેઠે શુંદેવો-આ ક્રીયાને નિપીડન કહે છે; અને તેમાંથી મુંઝત થવું તેને પ્રતિક્રિયા કહે છે. ૭૯

કલાભિલક્ષિતે દેશે યન્ત્રાદ્યસ્ત્રનિપાતનમ્ ।

વાદ્યસંકેતતો વ્યૂહરચનાદિ કલા સ્મૃતા ॥ ૮૦ ॥

આ પણ એક કળા છે. * ટાંચેલાં નિશાન ઉપર યંત્રાદિક અને અસ્ત્રોને મારવાનું જ્ઞાન તથા વાહ્યંત્રનાં સંકેત પ્રમાણે વ્યૂહ આદિ રચનાનું જ્ઞાન પણ કળા બલુવી. ૮૦

ગજાશ્વરથગત્યા તુ યુદ્ધસંયોજનં કલા ।

કલાપञ્ચકમેતાદિ ધનુર્વેદાગમે સ્થિતમ્ ॥ ૮૧ ॥

૫ હાથી, ઘોડા અને રથોને મંડળ વગેરે ભુદી ભુદી ગતિયોથી ફેરવાને યુદ્ધ કરવાનું જ્ઞાન પણ કળા છે-આ પાંચ કળા ધનુર્વેદમાં કહેલી છે. ૮૧

विविधासनमुद्राभिर्देवतातोषणं कला ।

सारथ्यं च गजाश्वादेर्गतिशिक्षा कला स्मृता ॥ ८२ ॥

मृत्तिकाकाष्ठपापाणधातुभाण्डादिसक्रिया ।

पृथक्कलाचतुष्कं तु चित्राद्यालेखनं कला ॥ ८३ ॥

१ पद्मासन, स्वस्तिकासन, वगेरे आसनेाथी तथा धेनु वगेरे मुद्रा-
आथी हेवोने प्रसन्न करवा ते क्णो. २ हाथी अने घोडा वगेरेतुं सार-
थीपणुं करवुं ते क्णो तथा तेओने लुद्री लुद्री गति शिक्षवपी ते क्णो,
३ माटीनां, लाड्डानां, पत्थरनां अने धातुनां सारां वासणुो अनाववां
४ तथा यंत्रो वगेरे आणववां ते क्णो-आ यार क्णोओ लुद्री
कडी. छे. ८२-८३

तडागवापीप्रासादसमभूमिक्रिया कला ।

घटद्याद्यनेकयन्त्राणां वाद्यानान्तु कृतिः कला ॥ ८४ ॥

१ तणाव, पाव, हेवमंदिर, अने सरणी भूमि आंधवानुं ज्ञान,
२ समय दर्शावनारां धडी वगेरे यंत्रो अनाववानुं ज्ञान, ३ तथा अनेक ल-
तनां यंत्रो अनाववानुं ज्ञान (पणुं) क्णो कडेवाय छे. ८४

हीनमध्यादिसंयोगवर्णाद्यै रञ्जनं कला ।

जलवाय्वग्निसंयोगनिरोधैश्च क्रिया कला ॥ ८५ ॥

१ वस्त्रेने उत्तम, मध्यम तथा कनिष्ठ लतनां रंगो लणावीने तेने
रंगवां, २ वल्ण, पायु, अने अग्नि-ओ त्रलुनो संयोग करीने अथवा तो तेना
वगेने अटकावीने कार्य करवुं ते क्णो. ८५

नौकारथादियानानां कृतिज्ञानं कला स्मृता ।

सूत्रादिरज्जुकरणविज्ञानं तु कला स्मृता ॥ ८६ ॥

१ वहाणु तथा २थ वगेरे वाहनो अनाववानुं ज्ञान, ३ होराओ अने
होरीओ वलुवानुं ज्ञान तेने क्णो ललुपी. ८६

अनेकतन्तुसंयोगैः पटबन्धः कला स्मृता ।

वेधादिसदसज्ज्ञानं रत्नानां च कला स्मृता ॥ ८७ ॥

१ लुहा लुहा तांतलुने ओक साथे ओडी दईने वस्त्रो वलुवानुं ज्ञान,
२ रत्न विंधवानुं ज्ञान तथा साया ओठा रत्नोनुं ज्ञान ओ पलु क्णो
ललुपी. ८७

स्वर्णादीनां तु याथात्म्यविज्ञानं च कला स्मृता ।

कृत्रिमस्वर्णरत्नादिक्रियाज्ञानं कला स्मृता ॥ ८८ ॥

१०सोना इषानी अरी ओठी परीक्षानुं ज्ञान, ११यनावटी सोनुं, ३५
तथा रत्नेा करवानुं ज्ञान कथा न्जुवी. ८८

स्वर्णाद्यलंकारकृतिः कला लेपादिसत्कृतिः ।

मार्दवादिप्रक्रियाज्ञानं चर्मणां तु कला स्मृता ॥ ८९ ॥

१२सुवर्ण वगेरे धातुओनां धरेणुं करवानुं ज्ञान, १३सोना इषा
के पीछ धातुनां धरेणुं उपर ओप यठाववानुं ज्ञान तथा पीतण वगेरेना
धरेणुं उपर सोना इषानां पाणी यठाववानुं ज्ञान, १४ आमडांओने कोमण
आदि करवानुं ज्ञान कथा न्जुवी. ८९

पशुचर्माङ्गनिर्हारक्रियाज्ञानं कला स्मृता ।

दुग्धदोहाविज्ञानं घृतान्तं तु कला स्मृता ॥ ९० ॥

१५पशुओना अंगमांथी आमडाओने उतरडवानुं ज्ञान. १६गाय,
बेस वगेरेने दोढगथी मांङीने तेना दुधमांथी थ्री करवा सुधीनुं ज्ञान
ते कथा न्जुवी. ९०

सीवने कञ्चुकादीनां विज्ञानं तु कलात्मकम् ।

बाह्यादिभिश्च तरणं कलासंज्ञं जले स्मृतम् ॥ ९१ ॥

१७ओणी वगेरे स्त्रीनां वस्त्रेने अंग उपर परापर अंध भेसतां
सीववानुं ज्ञान, १८भे डायवती पाणीमां तरवानुं ज्ञान कथा छे. ९१

मार्जने गृहभाण्डादेर्विज्ञानं तु कला स्मृता ।

वस्त्रसम्मार्जनं चैव क्षुरकर्म कले ह्युभे ॥ ९२ ॥

१९धरनां वासण्णेने सारी रीते मांन्वानुं ज्ञान, २०दुगडां
घोवानुं ज्ञान, २०वाण उतरवानुं ज्ञान कथा छे. ९२

तिलमांसादिस्नेहानां कला निष्कासने कृतिः ।

सीराद्याकर्षणे ज्ञानं वृक्षाद्यारोहणे कला ॥ ९३ ॥

२२तल तथा मांस वगेरेमांथी तेल तथा रस काढवानुं ज्ञान, २३दण-
वती भेतर भेडवानुं ज्ञान तथा आड वगेरे रोपवानुं ज्ञान कथा छे. ९३

मनोऽनुकूलसेवायाः कृतिज्ञानं कला स्मृता ।

वेणुतृणादिपात्राणां कृतिज्ञानं कला स्मृता ॥ ९४ ॥

२४सामा मनुष्यना मनमां प्रेम उपले अेवी सेवा करवानुं ज्ञान,
२५वांस तथा अड वगेरेना करंडीया अनाववानुं ज्ञान कथा न्जुवी. ९४

काचपात्रादिकरणाविज्ञान्तु कला स्मृता ।

संसेचनं संहरणं जलानां तु कला स्मृता ॥ ९५ ॥

२४ काच वगेरे मट्टादीनां पात्रो तथा रमड्डां वगेरे अनाववानुं ज्ञान,
२५ अड वगेरेने पाणी पावानुं ज्ञान, २६ कुनामांशी पाणी काठवानुं ज्ञान. ९५

लोहाभिसारशस्त्रास्त्रकृतिज्ञानं कला स्मृता ।

गजाश्ववृषभोष्ट्राणां पल्याणादिक्रिया कला ॥ ९६ ॥

२६ लोहाना शस्त्रो अने अस्त्रो अनाववानुं ज्ञान, ३० डाशी, घोडा,
अण्ड, उंठ वगेरे उपर पलाणु-गात्री वगेरे मांडवानुं ज्ञान. ९६

शिशोः संरक्षणं ज्ञानं धारणे क्रीडने कला ।

सुयुक्तताडनज्ञानमपराधिजने कला ॥ ९७ ॥

३१ नावां छाडराने उठेरवानुं ज्ञान, ३२ नेडवानुं ज्ञान तथा रमाडवानुं
ज्ञान, ३४ अपराधी मनुष्यने तेनी योग्यता प्रमाणे शिक्षा करवानुं ज्ञान
कणा छे. ९७

नानादेशीयवर्णानां सुसम्यग्लेखने कला ॥

ताम्बूलरक्षादिकृतिविज्ञानं तु कलां स्मृता ॥ ९८ ॥

३५ भिन्नभिन्न देशना योग्या अक्षरां वपवानुं ज्ञान, ३६ पानतुं
रक्षणु तथा पानमां काथो, यूनां केठलो नाअत्रो, जीडुं केम वाणडुं अने
केम पातुं तेलुं ज्ञान. ९८

आदानमाशुकारित्वं प्रतिदानं चिरक्रिया ।

कलासु द्वौ गुणौ ज्ञेयौ द्वे कले परिकीर्त्तिते ॥ ९९ ॥

प्रत्येक कणाओमां ३७ आशुकारीपाणुं अटले आदान अने ३८ चिरकारीपाणुं
अटले प्रतिदान आणे गुणो लणुवायोग्य छे-माटे आणेने कणा कहे छे. ९९

चतुःषष्टिकला ह्येताः संक्षेपेण निदर्शिताः ।

या यां कलां समाश्रित्य निपुणो यो हि मानवः ।

नैपुण्यकरणे सम्यक्तां तां कुर्यात्स एव हि ॥ १०० ॥

आ शेसठ कणाओ टुंकांमां तमने कही. जे मनुष्य जे जे कणानो
अभ्यास करे छे ते मनुष्य ते ते कणानो अवस्थ प्रयोग करी शके छे. १००

इति शुक्रनीतौ चतुर्थाध्यायस्यराष्ट्रे विद्याकला-

निरूपणं नाम तृतीयं प्रकरणम् ।

અધ્યાય ૪ થો.

પ્રકરણ ૪ જી.

ચાર આશ્રમનીતિ.

બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થશ્ચ વાનપ્રસ્થો યતિઃ ક્રમાત્ ।

ચત્વાર આશ્રમાશ્રૈતે બ્રાહ્મણસ્ય સદૈવ હિ ।

અન્યેપામન્યહીનાશ્ચ ક્ષત્રવિટ્શૂદ્રકર્મણામ્ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસી આ ચાર ક્રમિક આશ્રમો સદૈવ બ્રાહ્મણના છે. ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર આદિ બીજા વર્ણનાં બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, અને વાનપ્રસ્થ આવા ત્રણ આશ્રમો છે-તેને સંન્યાસ આશ્રમ નથી. ૧

વિદ્યાર્થં બ્રહ્મચારી સ્યાત્સર્વેપાં પાલને ગૃહી ।

વાનપ્રસ્થઃ સંદમને સન્ન્યાસી મોક્ષસાધને ॥ ૨ ॥

વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે બ્રહ્મચારી થવું, સર્વેનું પોષણ કરવા માટે ગૃહસ્થ થવું, ઇન્દ્રિયોને દમવા માટે વાનપ્રસ્થ થવું અને મોક્ષ સાધવા માટે સંન્યાસી થવું. ૨

વર્તયન્ત્યન્યથા દળ્ઙ્યા યા વર્ણાશ્રમજાતયઃ ॥ ૩ ॥

બ્રાહ્મણ વગેરે ચાર વર્ણ અને બ્રહ્મચારી વગેરે ચાર આશ્રમો અવળે માર્ગે ચાલે તો રાજ્યે તેને શિક્ષા કરવી. ૩

કુલાન્યકુલતાં યાન્તિ હ્યકુલાનિ કુલીનતામ્ ।

યદિ રાજોપેક્ષિતાનિ દળ્ઙતો ઽશિક્ષિતાનિ ચ ॥ ૪ ॥

રાજા જે પ્રજા તરફ ધ્યાન આપે નહીં ને તેને ઈંડથી શિક્ષા કરે નહીં તો સારાં કુળો બ્રહ્મ થાય છે; અને નીચકુળો કુળવાનનાં કામો કરવા માંડે છે-તાત્પર્ય કે મર્યાદાનો ભંગ થાય છે. ૪

સ્ત્રિયોની આચારનીતિ.

જપં તપસ્તીર્થસેવાં પ્રવ્રજ્યાં મન્ત્રસાધનમ્ ।

દેવપૂજાં નૈવ કુર્યાત્સ્ત્રીશૂદ્રસ્તુ પતિં વિના ।

ન વિદ્યતે પૃથક્સ્ત્રીણાં ત્રિવર્ગવિધિસાધનમ્ ॥ ૧ ॥

स्त्रिये तथा शूद्रे-नप, तप, तीर्थसेवा, संन्यास, मंत्रसाधना, अने हेवपूज करवी नही. परंतु पोताना स्वाभीनी सेवा करवी-कारण के स्त्रियोने पतिसेवा विना धर्म, अर्थ अने कामना पूर्ण थती नथी-पति सेवाथी सधणुं भणे छे. ५

पत्युः पूर्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च ।

उत्थाप्य शयनीयानि कृत्वा वेश्मविशोधनम् ॥ ६ ॥

मार्जनैर्लेपनैः प्राप्य सानलं यवसाङ्गणम् ।

शोधयेद्यज्ञपात्राणि स्निग्धान्युष्णेन वारिणा ॥ ७ ॥

प्रोक्षणीयानितान्येव यथास्थानं प्रकल्पयेत् ;

शोषयित्वा तु पात्राणि पूरयित्वा तु धारयेत् ॥ ८ ॥

स्त्रीअे प्रभातमां पतिना उठया पेहेवां उठवुं, नणवरे शरीर शुद्धि करवी, पछी धरमांथी शय्याअे वगेरे उपाडी वासीडुं वाणीने अने लीपीने धरने शुद्ध करवुं. त्यार पछी न्यां आगण अग्निने बारवामां आवतो होय अेवा तृण राभवाना स्थानमां न्छे यिकलां यज्ञ पात्रेने राभथी मांछ, नणथी घोर्छने स्वच्छ करवां. त्यार पछी ते प्रोक्षणीय पात्रेने तेमनी नग्या उपर सुकावा माटे सुक्वां. ते सुकाई गया पछी तेमां वस्तुअे भरिने ते पात्रेने तेना स्थान उपर गोठवी हेवां. ६-७-८

महानसस्थपात्राणि बहिः प्रक्षाल्य सर्वशः ।

मृद्भिस्तु शोधयेच्चूर्त्वा तत्राग्निं सेन्धनं न्यसेत् ॥ ९ ॥

त्यार पछी पाकशाणानां सधणां वासळोने आहार काढी नणथी घोर्छने शुद्ध करवां अने मटोडीथी सुवाने लीपी तेमां लाकडां मुंछीने तेमां अग्नि सणगाववो. ९

स्मृत्वा नियोगपात्राणि रसान्नद्रविणानि च ।

कृतपूर्वाह्नकार्येयं श्वशुरावभिवादयेत् ॥ १० ॥

आ प्रमाळे प्रभाततनुं कार्य कर्था पछी, उंभेशां उपयोगमां आवतां पात्रे, पीवाना रसो, बोन्न तथा वापरवाना पैसा अे सधणुं अराअर संभारी, न्छेथी सधणी वस्तु अेकठी करवी. आवी रीते पूर्वान्द काणनुं कर्था पछी सासुने तथा ससराने प्रलाम करवा. १०

ताभ्यां भर्त्रा पितृभ्यां वा भ्रातृमातुलबान्धवैः ।

वस्त्रालंकाररत्नानि प्रदत्तान्येव धारयेत् ॥ ११ ॥

गुडन्नने प्रलाम कर्था पछी, सासु, ससरौ, स्वाभी, माता, पिता, बाई, तथा मामा वगेरे संबंधीनोअे ने वस्त्रो तथा धरेलांअे आप्यां होय तेन पेहेरवां. ११

મનોવાક્રમભિઃ શુદ્ધા પતિદેશાનુવર્તિની ।

છાયેવાનુગતા સ્વચ્છા સર્વાંવ હિતકર્મસુ ।

દાસીવ દિષ્ટકાર્યેષુ માર્યા મર્તુઃ સદા ભવેત્ ॥ ૧૨ ॥

સ્ત્રિયે હંમેશાં મન, વાણી તથા કાયાનડે પવિત્ર થઈ સ્વચ્છતાપૂર્વક હંમેશાં પોતાના સ્વામીનાથની આજ્ઞાનુસાર વર્તવું, છાયાની પેઠે તેને અનુસરવું, મિત્રની પેઠે તેના હિતકાર્યમાં વર્તવું અને દાસીની પેઠે તેની આજ્ઞામાં રહેવું. ૧૨

તતોડન્નસાધનં કૃત્વા પતયે વિનિવેદ્ય સા ।

વૈશ્વદેવોદ્દૃતૈરજૈર્ભોજનીયાંશ્ચ મોજયેત્ ॥ ૧૩ ॥

પતિં ચ તદનુજ્ઞાતા શિષ્ટમન્નાદ્યમાત્મના ।

મુચ્ચકા નયેદહઃશેષં સદાયવ્યયચિન્તયા ॥ ૧૪ ॥

કુલીનકાંતાએ, સાસુ સસરાને પ્રણામ કર્યા પછી નાના પ્રકારના સ્વા-
હિષ્ટ ભોજનો તૈયાર કરી તે અન્ન પતિની આગળ મુકવું. એટલે તેણે
વૈશ્વદેવ કરવો. વૈશ્વદેવ થયા પછી અન્નના પાત્રોમાંથી અન્ન લઇને સાસુ
સસરા વગેરે ગુરૂજનને અને પતિને જમાડવો. ત્યાર પછી સ્વામીની આજ્ઞા
માગી શેષ અન્ન પોતે જમવું. આ પ્રમાણે ભોજન કર્યા પછી સ્ત્રિયે આક્રીનો
દિવસ સદા આવક તથા ખર્ચના હિસાબ કરવામાં ગાળવો. ૧૪

પુનઃ સાયં પુનઃ પ્રાતર્ગૃહશુદ્ધિં વિધાય ચ ।

કૃતાન્નસાધના સાધ્વી સમૃચં મોજયેત્પતિમ્ ॥ ૧૫ ॥

આ પ્રમાણે સદ્ગુણી સ્ત્રિયે, સાયંકાળે તથા પ્રાતઃકાળે પોતાના ઘરને
વાણી લીપીને શુદ્ધ રાખવું, અને ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન તૈયાર કરીને
પોતાના પતિને તથા આક્રીને જમાડવા. ૧૫

નાતિતૃપ્તા સ્વયં મુચ્ચકા ગૃહનીતિં વિધાય ચ ।

આસ્તૃત્ય સાધુ શયનં તતઃ પરિચરેત્પતિમ્ ॥ ૧૬ ॥

સ્ત્રિયે રાત્રે સાધારણ પચે તેટલું ભોજનને કરી ઘરમાં દાંકણદુંકણ
કરી સારી રીતે શય્યા પાથરીને તેમાં પતિને પોઢાડવા અને ત્યાર પછી
તેની સેવા કરવી. ૧૬

સુપ્તે પત્યૌ તદધ્યાસ્ય સ્વયં તદ્ગતમાનસા ।

અનગ્ના ચાપ્રમત્તા ચ નિષ્કામા ચ જિતેન્દ્રિયા ॥ ૧૭ ॥

સ્વામી નિદ્રાવશ થયા પછી સ્ત્રિયે પોતે મનમાં તેનું ધ્યાન ધરી, શય્યા
ઉપર ચઢીને શાંત, નિર્વિકાર તથા છતેન્દ્રિય થઇને શયન કરવું-નગ્ન
સુવું નહીં, પણ વસ્ત્ર પેહેરીને સુવું. ૧૭

नोच्चैर्वदेन्न परुषं न बहुहूतमप्रियम् ।

न केनचिच्च विवदेदप्रजापविवादिनी ॥ १८ ॥

इति स्वरे भोत्वुं नही, ततःने भोत्वुं नही, अहुवार भूमे पाडवी नही, कट्टु लापलु करवुं नही, पाडोसीनी के जीनांनी साथे विवाह करवा नही, अने विवाह थाय तो कट्टुं वेण्णे भोत्वुं नही. १८

न चास्य व्ययशीला स्यान्न धर्मार्थिवरोधिनी ।

प्रमादोन्मादरोषेष्पविचनान्यतिनिन्दिताम् ॥ १९ ॥

पैशुन्यहिंसाविषयमोहाहंकारदर्पिताम् ।

नास्तिक्यसाहसस्तेयदम्भान्साध्वी विवर्जयेत् ॥ २० ॥

सद्गुणी स्त्रिये धरमां धण्णे नकामो अरय करवा नही, धर्म तथा अर्थथी विरुद्धायरलु करवुं नही, प्रमाद, उन्माद, रोष अने ईर्ष्यानां वयने भोत्वुं नही, कोर्षनी निंदा करवी नही, याडी, डिंसा, विषय, मोह, अहंकार, गर्विष्ठता, नास्तिकता, साहस, चोरी अने दंडने तया करवा. १९-२०

एवं परिचरन्ती सा पातिं परमदैवतम् ।

यशायमिह यात्येव परत्रैषा सलोकताम् ॥ २१ ॥

आ प्रमाणे परम दैवतइप पतिनी सेवा करनारी स्त्री, आ लोकमां यश भेजवेण छे अने मृत्यु पछी स्वर्गमां पतिनी पासे लय छे. २१

स्त्रीनां नैमित्तकं कर्म.

योषितो नित्यकर्मोक्तं नैमित्तिकमथोच्यते ।

रजसो दर्शनादेषा सर्वमेव परित्यजेत् ॥ २२ ॥

आ प्रमाणे स्त्रियोनुं नित्य कर्म कछुं, हवे नैमित्तक (कोई कारणने क्षीधे करवामां आवतुं) कर्म कछुं छुं. न्यारे स्त्रीने रतेदर्शन थाय तयारे तेण्णे सधनां काम पडतां भुक्तां-कंधपलु काम करवुं नही. २२

सर्वैरलक्षिता शीघ्रं लज्जितान्तर्गृहे वसेत् ।

एकाम्बरा कृशा दीना स्नानालंकारवर्जिता ॥ २३ ॥

स्वपेद्रूमावप्रमत्ता क्षपेदेवमहस्त्रयम् ।

स्नायीत सा त्रिरात्रन्ते सचेलाभ्युदिते रवौ ॥ २४ ॥

अडकायली अति दुर्भाग अने लयलीत अेवी स्त्रिये अ ग उपरनां धरेण्णां उतारी नाभवां, नाडावुं नही, शरीर उपर अेक वस्त्र पेछेरीने कोर्ष लण्णे नही तेम लज्जथी अेकांत आरडांमां रडेवुं, प्रमाद राभवा

નહીં, સાવચેત થઈને ભૂમિ ઉપર શયન કરવું. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસો કાઢવા. એથે દિવસે પ્રભાતમાં સૂર્યનારાયણનો ઉદય થયા પછી શરીર ઉપર પેહેરેલાં વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરવું. ૨૩-૨૪

વિલોક્ય ભર્તૃવદનં શુદ્ધા ભવાતિ ધર્મતઃ ।

કૃતશૌચા પુનઃ કર્મ પૂર્વવચ્ચ સમાચરેત્ ॥ ૨૫ ॥

દ્વિજસ્ત્રીણામયં ધર્મઃ પ્રાયોઽન્યાસામપિપ્યતે ।

કૃષિવણ્યાદિપુંકૃત્યે ભવેયુસ્તાઃ પ્રસાધિકાઃ ॥ ૨૬ ॥

સ્નાન કર્યા પછી સ્ત્રી ધર્મપ્રમાણે પ્રાણપતિનાં મુખનાં દર્શન કરી પવિત્ર થાય છે. આ પ્રમાણે પવિત્ર થયા પછી ફરી શુદ્ધ જળથી નાહાવું, અને પછી પ્રથમની પેઠે ઘરનાં સઘળાં કામકાજ કરવાં. આ ધર્મ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યની સ્ત્રીઓને છે, ઘણું કરીને શૂદ્રની સ્ત્રીઓએ પણ આ ધર્મ પાળવો સ્ત્રીઓએ ઘરકામ ઉપરાંત ખેતી, વ્યાપાર વગેરે પુરૂષના કામમાં સહાય થવું. ૨૬

સઙ્ગીતૈર્મધુરાલાપૈઃ સ્વાયત્તસ્તુ પતિર્યથા ।

ભવેત્તથાઽઽચરેયુર્વે માયાભિઃ કામકોલિભિઃ ॥ ૨૭ ॥

સંગીત, મધુર ભાષણ, પ્રેમ અને સુરતકીડા વગેરે જે જે ઉપાયોથી પોતાનો પ્રાણપતિ પ્રસન્ન થાય તેવા ઉપાયોવડે સ્ત્રીઓએ પતિને વશ કરવો. ૨૭

મૃતે ભર્તૃરિ સઙ્ગચ્છેદ્ધર્તુર્વા પાલયેદ્ધૃતમ્ ।

પરવેશ્મરુચિર્ન સ્યાદ્બ્રહ્મચર્યે સ્થિતા સતી ॥ ૨૮ ॥

પતિ મરણ પામ્યા પછી સ્ત્રીએ તેની પાછળ સતી થવું અથવા ગૃહ-સ્થપ્રત પાળવું હોય તે પોતાના ઘરમાં રહી બ્રહ્મચર્યપ્રત પાળવું-પરંતુ બીજાના ધર્મમાં જવાની ઈચ્છા કરવી નહીં. ૨૮

મણ્ડનં વૈયેન્નિલ્યં તથા પ્રોષિતભર્તૃકા ।

દેવતારાધનપરા તિષ્ઠેદ્ધર્તૃહિતે રતા ।

ધારયેન્મઙ્ગલાર્થાનિ કિઞ્ચિદાભરણાનિ ચ ॥ ૨૯ ॥

જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તે સ્ત્રી પ્રોષિતભર્તૃકા કહેવાય છે. તેણે સૌભાગ્ય માટે સાધારણ ધરેણાં પેહેરવાં, પરંતુ ઝાંઝાં ધરેણાં પેહેરવાં નહીં. દેવની આરાધના કરવામાં અને પોતાના પતિનું હિત કરવાને તત્પર રહેવું. ૨૯

નાસ્તિ ભર્તૃસમો નાથો નાસ્તિ ભર્તૃસમં સુલમ્ ।

વિસૃજ્ય ધનસર્વસ્વં ભર્તા વૈ શરણં સ્ત્રિયાઃ ॥ ૩૦ ॥

સ્ત્રીને પતિ સમાન બીજો નાથ નથી અને પતિના સમાન બીજું સુખ નથી. સર્વસ્વ ધનને દૂર મૂકતાં સ્ત્રીને એક પતિજ આધાર છે. ૩૦

મિતં દદાતિ હિ પિતા મિતં ભ્રાતા મિતં સુતઃ ।

અમિતસ્ય પ્રદાતારં ભર્તારં કા ન પૂજયેત્ ॥ ૩૧ ॥

પિતા સ્ત્રીને થોડી વસ્તુ આપે છે, ભાઈ અને પુત્ર પણ થોડી વસ્તુ આપે છે, પરંતુ પતિ તે અપાર વસ્તુ આપે છે. માટે કેઈ સ્ત્રી અપાર-વસ્તુ આપનારા પતિને સેવે નહીં? ૩૧

શુદ્રના અને યવનના આચાર.

શૂદ્રો વર્ણશ્વતુર્થોઽપિ વર્ણત્વાદ્દર્મમર્હતિ ।

વેદમન્વસ્વધાસ્વાહાવષટ્કારાદિભિર્વિના ।

પુરાણાદ્યુક્તમન્ત્રૈશ્ચ નમોઽન્તૈઃ કર્મ કેવલમ્ ॥ ૩૨ ॥

શુદ્ર થોથો વર્ણ છે, તે પણ વર્ણમાં ગણાવાથી તે ધર્મ કરવાને યોગ્ય છે. તેઓ વેદમંત્ર, સ્વધા, સ્વાહા અને વષટ્કાર આદિ રહિત કેવળ પુરાણમાં કહેલા છેવટમાં નમઃ પદવાળા મંત્રોથી ધર્મ સંબંધી ક્રીયા કરી શકે છે. ૩૨

વિપ્રવદ્વિપ્રવિન્નાસુ ક્ષત્રવિન્નાસુ ક્ષવવત્ ।

પ્રજાતાઃ કર્મ્મ કુર્યુર્વૈ વૈશ્યવિન્નાસુ વૈશ્યવત્ ॥ ૩૩ ॥

બ્રાહ્મણ સાથે પરણેલી બ્રાહ્મણીથી જન્મેલા મનુષ્યે બ્રાહ્મણની પેઠે કર્મ કરવાં; ક્ષત્રિયસાથે પરણેલી ક્ષત્રીયાણીથી જન્મેલા મનુષ્યે ક્ષત્રિયની પેઠે કર્મ કરવાં, અને વૈશ્યસાથે પરણેલી વાણિયણીથી જન્મેલા મનુષ્યે વૈશ્યની પેઠે કર્મ કરવાં. ૩૩

વૈશ્યાસુ ક્ષત્રવિપ્રાભ્યાં જાત શૂદ્રાસુ શૂદ્રવત્ ।

અધમાદુત્તમાયાં તુ જાતઃ શૂદ્રાધમઃ સ્મૃતઃ ।

સ શૂદ્રાદનુસત્કુર્યાન્નામમન્ત્રેણ સર્વદા ॥ ૩૪ ॥

બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય ભતિના પુત્રથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં અથવા તે શુદ્ર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્નથયેલા પુત્રે શુદ્રની પેઠે કર્મ કરવાં, અને શુદ્ર વગેરે અધમભતિથી બ્રાહ્મણી વગેરે ઉત્તમભતિની સ્ત્રીમાં જન્મેલા પુત્રને શુદ્રાધમ સમજવો, અને હંમેશા તે અધમ શુદ્રે નામમંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને ધર્મકર્મ કરવાં. ૩૪

સસક્કરચતુર્વર્ણા એકત્રૈકત્ર યાવનાઃ ।
વેદભિન્નપ્રમાણાસ્તે પ્રત્યમુત્તરવાસિનઃ ॥ ૩૬ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર તથા વર્ણસંકર જાતિનાં મનુષ્યો એક જાગમાં રહે છે, અને યવનો તેનાથી ભિન્ન જાગમાં રહે છે. જે યવનો છે તે વેદ વિરુદ્ધ ધર્મને માન્ય કરે છે, અને પશ્ચિમ તથા ઉત્તર તરફના દેશમાં વસે છે. ૩૫

તદાચાર્યૈશ્ચ તચ્છાસ્ત્રં નિર્મિતં તદ્વિતાર્થકમ્ ।
વ્યવહારાય યા નીતિરુભયોરવિવાદિની ॥ ૩૬ ॥

યવનોના આચાર્યોએ, યવનોના કલ્યાણ નિમિત્ત તેઓનાં શાસ્ત્રો બનાવ્યાં છે. અને લોકવ્યવહારમાં ઉભયલોકમાં વિરોધ પડે નહીં તેવી નીતિ રચેલી છે. ૩૬

મહત્તાનું કારણ.

કદાચિદ્દ્વિજમાહાત્મ્યાત્ક્ષેત્રમાહાત્મ્યતઃ ક્વચિત્ ।
નીચોત્તમત્વં ભવાતિ શ્રેષ્ઠત્વં ક્ષેત્રબીજતઃ ॥ ૩૭ ॥

કોઈ વખતે બીજેની મહત્તાથી એટલે પુરૂષોની મહત્તાથી શ્રેષ્ઠતા આવે છે અને કોઈ વખતે ક્ષેત્રોની મહત્તાથી એટલે સ્ત્રીઓની મહત્તાથી શ્રેષ્ઠતા આવે છે, તથા કોઈવાર બીજ અને ક્ષેત્ર બંનેની મહત્તાથી શ્રેષ્ઠ-પણું થાય છે. ૩૭

વિશ્વામિત્રો વશિષ્ઠશ્ચ મત્ક્રો નારદાદયઃ ।
તપોવિશેષૈઃ સમ્પ્રાપ્તા ઉત્તમત્વં ન જાતિતઃ ॥ ૩૮ ॥

વિશ્વામિત્ર, વશિષ્ઠ, મતંગ, અને નારદ આદિ જન્મથી ઉત્તમ નહતા, તેઓ તપશ્ચર્યા કરીને ઉત્તમપણાને પામ્યા છે. ૩૮

સ્વસ્વજાયુક્તધર્મો યઃ પૂર્વૈરાચરિતઃ સદા ।
તમાચરેચ્ચ સા જાતિર્દણ્ડયા સ્પાદન્યથા નૃપૈઃ ॥ ૩૯ ॥

પોતપોતાની જાતિમાં જે ધર્માચરણ કરવાનું કહ્યું હોય અને જે ધર્મ પૂર્વજે સદા પાળતા હોય, તે જાતિએ તે ધર્મનું આચરણ કરવું. નહીં-તર તે જાતિ રાજાઓને શિક્ષાપાત્ર થાય છે. ૩૯

જાતિવર્ણાશ્રમાન્સર્વાનપૃથક્કિલ્લૈઃ સુલક્ષયેત્ ।
યન્ત્રાણિ ધાતુકારાણાં સંરક્ષેદ્વીક્ષ્ય સર્વદા ॥ ૪૦ ॥

રાત્રીએ બ્રાહ્મણ વગેરે ચાર વર્ણના, બ્રહ્મચારી વગેરે ચાર આશ્રમના તથા જુદી જુદી જાતના, જુદા જુદા ધર્મોને તેમનાં બિન્નબિન્ન ચિન્હો-થી પાશ્વથી લેવા; તથા નિર્જંતર સોની વગેરે ધાતુના કારીગરોનાં યંત્રોને તપાસીને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવી-કે જેથી તેઓ તેમનાં ફેરફાર કરે નહીં. ૪૦

કારુણીલ્પિગણાન્નષ્ટ્રે રક્ષેત્કાર્યાનુમાનતઃ ।

અધિકાન્કૃષિકૃષ્ટ્યે વા ભૂસ્યવર્ગે નિયોજયેત્ ॥ ૪૧ ॥

રાત્રીએ અનુમાન કરીને ગ્રામોં થોડાં કામનો નિશ્ચય કરવો. અને પણ કામના પ્રમાણમાં રાત્રીમાં સુતાર, કડીયા વગેરે કારીગરોને રાખવા, તથા ખેડનાં કામમાં અને ચાકર વર્ગમાં અધિક માણસો રાખવાં. ૪૧

ચોરાણાં પિતૃભૂતાસ્તે સ્વર્ણકારાદયસ્ત્વતઃ ।

ગજ્જાગૃહં પૃથગ્રામાત્તસ્મિન્નક્ષેત્તુ મદ્યપાન્ ॥ ૪૨ ॥

સોનીઓ ચોરોને પુત્રની જેઠે પાળે છે તેથી તેઓ ચોરોના પિતા ગણાય છે; માટે રાત્રીએ સોની લોકોને નગરની બહાર રાખવા. તેમજ દારૂનાં પીકોને પણ નગરની બહાર રાખવાં, અને દારૂ પીનારાને પણ નગરની બહાર રાખવા. ૪૨

ન દિવા મદ્યપાનં હિ રાષ્ટ્રે કુર્યાદ્દિ કહિંચિત્ ॥ ૪૩ ॥

દેશમાં કોઈએ પણ દિવસે કોઈવાર મદિરાપાન કરવું નહીં. ૪૩

વૃક્ષોપવસ્થા.

ગ્રામે ગ્રામ્યાન્વને વન્યાન્વૃક્ષાન્સંરોપયેન્નૃપઃ ।

ઉત્તમાન્વિશતિકરૈર્મધ્યમાન્સ્તિથિહસ્તતઃ ॥ ૪૪ ॥

સામાન્યાન્દશહસ્તૈશ્ચ કનિષ્ઠાન્પञ્ચભિઃ કરૈઃ ।

અજાવિગોશકૃત્ત્રિવાં જલૈર્માસૈશ્ચ પોષયેત્ ॥ ૪૫ ॥

રાત્રીએ નાગરિક વૃક્ષોને નગરમાં રોપાવવાં અને જંગલી વૃક્ષોને વનમાં રોપાવવાં, મોટાં ૩૫ ઝાડોને વીસ વીસ હાથને છેડે રોપાવવાં, મધ્યમસરનાં વૃક્ષોને પંદર હાથને છેડે રોપાવવાં, સામાન્ય ઝાડોને દસ દસ હાથને છેડે રોપાવવાં, કનિષ્ઠ ઝાડોને પાંચ પાંચ હાથને છેડે રોપાવવાં, અને તે ઝાડોને બકરાનાં, ઘેડાંનાં અને ગાયનાં ઠાંણડું તથા માંસડું ખાતર નાખીને, અને પાણી પાઈને ઉછરવાં. ૪૪-૪૫

ઉદુમ્બરાશ્વત્પત્તવિજ્જ્વાલચન્દનમ્મલ્લાઃ ।

કદમ્બાશોકનકુલાવિલ્વામૃતકાપિત્થકાઃ ॥ ૪૬ ॥

રાજાદનામ્રપુન્નાગતૂદકાષ્ટામ્લચમ્પકાઃ ।

નીપકોકામ્રસરલદાહિમાક્ષોટમિસ્સટાઃ ॥ ૪૭ ॥

શિંશપાશિમ્બુવદરનિમ્બજમ્બીરક્ષીરિકાઃ ।

સ્વર્જૂરદેવકરજફલા તાપિચ્છસિમ્બલાઃ ॥ ૪૮ ॥

કુદાલો લવલી ધાત્રી ક્રમુકો માતુલુક્રુકઃ ।

લકુચો નારિકેલશ્ચ રમ્માદ્યા સત્ફલા હુમાઃ ।

મુપુષ્પાશ્ચૈવ યે વૃક્ષા પ્રામામ્યર્ણે નિયોજયેત્ ॥ ૪૯ ॥

ઉબરો, પીંપળો, વડ, આંબલી, ચંદન, નાનાંલીંબુ અથવા તેા મરવો, કદંબ, આસુપાલવ, બકુલ, ખીલી, એક ભતની કેળ, કોઠી, રાણુ, આબા, નામચંપો, તુંદકાષ્ટ, આમ્લવેતસ, ચંપો, ધુલીકદંબ, એક ભતનો આંબો, સાલ, દાડિમ, અખોડ, કમળકદંદ, શિંશપ, શિંબુ, ભાર, લીમડો, જંખીર, ચોર, ખજૂર, દેવકરંજ. ફલ્યુ, તમાલ, શિ-મ્બલ, હરફારેવડી, કાંચનાર, આંબળાં, સોપારી, ખીજેરાં, ફલ્યુસ, નારિયેલ અને કેળા વગેરેનાં ઝાડો તથા ખીલં ઉત્તમ ફળવાળાં શોભિતાં ને સુખધિ પુષ્પવાળાં ને વૃક્ષો હોય તેમને ગામની પાસે રોપાવવાં. ૪૬-૪૯

વામભાગેડયવોદ્ધાનં કુર્યાદ્વાસગૃહે શુભમ્ ।

સાયંપ્રાતસ્તુ ધર્માન્તે શીતકાલે દિનાન્તરે ।

વસન્તે પચ્ચમેડ્ઢ્ઢસ્તુ સેચ્યા વર્ષાસુ ન ક્વચિત્ ॥ ૫૦ ॥

નિવાસગૃહની ડાબે પડખે અથવા તેા નિવાસ ઘરના આગળામાં મનોહર ઉપવન કરવું; ઉનાળામાં વૃક્ષોને સાંજ અને સવારે જળ પાવું; શીયાળામાં સાંજે તથા વસંત રતુમાં દિવસને પાંચમે પહોરે જળ પાવું અને વર્ષારતુમાં ક્યાંકે જળ પાવું નહીં. ૫૦

ફલનાશે કુલુત્થૈશ્ચ માર્ષેમુદ્ગૈર્યૈવૈસ્તિલૈઃ ।

શ્રુતશીતપયઃસેકઃ ફલપુષ્પાય સર્વદા ॥ ૫૧ ॥

રોપણાં ઝાડોને ફળો આવતાં બંધ પડે ત્યારે કળથી, અડદ, મગ, જવ ને તલને ઉના પાણીમાં ઉકાળી તેના પાણીને થંડુ પાડીને હંમેશાં ઝાડને રેડે તેા તેમાં ફળો તથા પુષ્પો આવે છે. ૫૧

મત્સ્યામ્મસા તુ સેકેન વૃદ્ધિર્ભવતિ શાશ્વિનામ્ ॥ ૫૨ ॥

માખ્લાન' ઘોણ પાવાથી વૃક્ષોની વૃદ્ધિ થાય છે. ૫૨

आविकाजशकृच्चूर्णं यवचूर्णं तिलानि च ।

गोमांसमुदकं चेति सप्तरात्रं निधापयेत् ।

उत्सेकः सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिवृद्धिदः ॥ ९३ ॥

भेंढानां तथा अकरांना छात्रांना बुडो, नवनो दोट, तल अने जणदतुं मांस-आ सैने पाणीनां भेजवी अने पाणी सात दिवस आडना मूणमां रेडवाथी आडभात्रमां इणनो अने पुष्पादिदने वधाशे थाय छे. ५३

ये च कण्टकिनो वृक्षाः खदिराद्यास्तथापरे ।

आरप्यकास्ते विज्ञेयास्तेषां तत्र नियोजनम् ॥ ९४ ॥

डांटावाणां आडोने तथा जेर, दीअरवा वगेरे आडोने वनवृक्षे नल्लुवां अने तेवां आडोने वनमांन शेपाववां. ५४

खदिराश्मन्तशाकामिमन्थशोनाकबबुलाः ।

तमालशालकुटजध्वार्जुनपलाशकाः ॥ ९५ ॥

सप्तपर्णशमीतुन्नदेवदारुविकङ्काताः ।

करमंदैगुदीभूर्जविषमुष्टिकरीरकाः ॥ ९६ ॥

शलकी काश्मरी पाठा तिन्दुको वीजहारकः ।

हरीतकी च भल्लातः शम्पाकोऽर्कश्च पुष्करः ॥ ९७ ॥

अंरिमेदश्च पीतद्रुः शाल्मलिश्च विभीतकः ।

नरवेलो महावृक्षोऽपरे ये मधुकादयः ॥ ९८ ॥

प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यो गुल्मिन्यश्च तथैव च ।

ग्राम्या ग्रामे वने वन्या नियोज्यास्ते प्रयत्नतः ॥ ९९ ॥

जेर, सोन अथवा आपटा, अरणी, अरडुशो, भावण, तमाल, शाल, कुडो, धावणे, आंजणी, भाभरो, सप्तपर्ण, पीनडो, नाहरणी, देवडांड, गुलगोटा, करमदी, छंगोडीयां, कोनपत्र, जेरकोयलां, केरडां, श-हलकी, काश्मरी (आ दशमूणना कवाथमां आवे छे), पाठा, लींथु, पीनरो, केरडां, वीलाभुं, शंपाक, आकडो, कमण, अरिमेद (आकडानी नत). डांडे हणद, शीमलो, जेडेडां, नरवेल, ताड, अने महुडां वगेरे पीन आडो तांतुवाणी, पुष्कणकेलाववाणी, धुंभडावाणी, अने गुच्छावाणी लताओ गाम-डीवृक्षेने गाममां शेपाववा अने नंगडीवृक्षेने वनमां शेपाववां. ५५-५६

પ્રજા સુખ સાધન.

કૂપવાપીપુષ્કરિણ્યસ્તડાગાઃ સુગમાસ્તથા ।

કાર્યાઃ સ્વાતાદ્ દ્વિત્રિગુણવિસ્તારપદધાનિકાઃ ।

યથા તથા હ્યનેકાસ્યૃ રાષ્ટ્રે સ્યાદ્દિપુલં જલમ્ ॥ ૬૦ ॥

નગરમાં ધણા કુવા, વાવો, પુષ્પકરિણીયો-કમળવાળી વાવો તથા તળાવો બંધાવવાં, તેમાં ઉતરવા માટે ઉંડાઈ કરતાં બમણી કે ત્રમણી જગ્યામાં વિસ્તારવાળાં પગથીયાં બંધાવવાં કે ભેથી ચઢવું ઉતરવું સુગમ પડે. આવાં ધણાં નવાણુ ગળાવવાથી દેશમાં વિરોધ જળ રહે. ૬૦

નદીનાં સેતવઃ કાર્યા વિવિધાઃ સુમનોહરાઃ ।

નૌકાદિજલયાનાનિ પારગાનિ નદીષુ ચ ॥ ૬૧ ॥

નદીયોના ઉપર અનેક ભતની સુંદર પાલ્લે બંધાવવી; અને નદીયોમાં સામે પાર લઈજનારાં વહાણુ, હોડી વગેરે જળયાનો રાખવાં. ૬૧

યજ્ઞાતિપૂજ્યો યો દેવસ્તદ્વિદ્યાયાશ્ચ યો ગુરુઃ ।

તદાલયાનિ તજ્ઞાતિગૃહપંક્તિમુખે ન્યસેત્ ॥ ૬૨ ॥

જે ભતિ જે દેવને પૂજતી હોય, તે દેવની વિધાને બલુનારાનાં ઘરો, તે ભતિનાં ઘરોના મોખરામાં રાખવાં. ૬૨

શ્રૂઙ્ગાટકે ગ્રામમધ્યે વિષ્ણોર્વા શકૂરસ્ય ચ ।

ગણેશસ્ય રવેર્દેવ્યાઃ પ્રાસાદાન્ક્રમતો ન્યસેત્ ॥ ૬૩ ॥

મેર્વાદિષોડશવિધલક્ષણાન્સુમનોહરાન્ ।

વર્તુલાંશ્વતુરશ્રાન્વા યન્ત્રાકારાન્સમખ્ડપાન્ ॥ ૬૪ ॥

પ્રાકારગોપુરગણયુતાન્દ્વિત્રિગુણોચ્છિત્તાન્ ।

યથોક્તાન્તઃસુપ્રતિમાન્જલમૂલાન્વિચિત્રિતાન્ ॥ ૬૫ ॥

નગરની અધ્યમાં, અથવા તેા ઘાટામાં, મેર વગેરે સોળ પ્રકારનાં લક્ષણોથી લક્ષિત, અત્યંત મનોહર, ગોળાકાર, ચારપુણાવાળાં, ચંત્રના આકારનેવા આકારવાળા, મંડપવડે સુરોભિત, કિલ્લા તથા હરવાબવાળાં, વિસ્તાર કરતાં બમણાં કે ત્રમણાં જાંબાં, નવાણુવાળાં, અને વિચિત્ર ચિત્રવડે સોંભિતાં એવાં વિષ્ણુનાં, શંકરનાં, ગણેશનાં, સૂર્યનાં, અને દેવીનાં મંદિરો કમવાર બંધાવવાં અને સામ્રાજ્યાં હલા પ્રમાણે તેમાં પ્રતિમા સ્થાપન કરવી. ૬૩-૬૫

રમ્યઃ સહસ્ત્રશિખરઃ સપાદશતભૂમિકઃ ।

સહસ્ત્રહસ્તવિસ્તારોચ્છ્રાયઃ સ્યાન્મેરુસંજ્ઞકઃ ॥ ૬૬ ॥

જે મંદિર ઉપર એક હજાર શિખર હોય, એકસો પંચીસ માળ હોય, હજાર હાથ લાંબુ, હજાર હાથ પોહોળું અને હજાર હાથ ઉચું અને મનો હર હોય, તે મંદિરનું નામ એક કહેવાય છે. ૬૬

તતસ્તતોઽષ્ટાંશહીના અપરે મન્દરાદયઃ ॥ ૬૭ ॥

૧ એક કરતાં એક અષ્ટમાંશ નાનાં મંદિરને મંદર કહે છે, તે કરતાં અષ્ટમાંશ નાના મંદિરને રૂક્ષમાલી કહે છે, એમ ઉતરતાં ઉતરતાં મંદિરોનાં ઉતરતાં ઉતરતાં નામે ભણવાં. ૬૭

મન્દરો ઋક્ષમાલી ચ દ્યુમણિશ્ચન્દ્રશેખરઃ ।

માલ્યવાન્પારિયાત્રશ્ચ રત્નશીર્ષશ્ચ ધાતુમાન્ ॥ ૬૮ ॥

પદ્મકોશઃ પુષ્પહાસઃ શ્રીકરઃ સ્વસ્તિકાભિધઃ ।

મહાપદ્મઃ પદ્મકૂટઃ ષોડશો વિજયાભિધઃ ૬૯ ॥

૨ મંદર, ૩ રૂક્ષમાલી, ૪ દ્યુમણિ, ૫ ચન્દ્રશેખર, ૬ માલ્યવાન્ પારિયાત્ર, ૭ રત્નશીર્ષ, ૮ ધાતુમાન્, ૯ પદ્મકોશ, ૧૦ પુષ્પહાસ, ૧૧ શ્રીકર, ૧૨ સ્વસ્તિક, ૧૩ મહાપદ્મ, ૧૪ પદ્મકૂટ, અને સોળમો વિજય-નામનો દેવપ્રાસાદ છે. આ મંદિરોમાં પેહેલાં કરતાં ખીલને એક અષ્ટમાંશ (ઉતરોત્તર) નાનું ભણવું. ૬૮-૬૯

તન્મण्डपश्च तत्सुल्यः पादन्यूनोच्छ्रितः पुरः ।

स्वाराध्यदेवताध्यानैः प्रतिमास्तेषु योजयेत् ॥ ૭૦ ॥

એક વચ્ચે મંદિરોના મંડપને આગળના ભાગમાં મંદિરના કરતાં એક ચતુર્થાંશ નિચો કરવો; અને તેઓમાં પોતાના ઈષ્ટદેવનું ધ્યાનકરીને પ્રતિમાને સ્થાપન કરવું. ૭૦

ध्यानयोगस्य संसिद्धयै प्रतिमालक्षणं स्मृतम् ।

प्रतिमाकारको मर्या यथा ध्यानरतो भवेत् ।

तथा नान्येन मार्गेण प्रत्यक्षेणापि वा खलु ॥ ૭૧ ॥

ધ્યાનયોગ સિદ્ધકરવામાટે પ્રતિમાનાં લક્ષણો ભણવાં. મૂર્તિ બનાવનાર મનુષ્ય મૂર્તિમાં પરાયણ થાય. તેવી રીતે હસતી, અને પ્રસન્ન વદનવાળી મૂર્તિનાં લક્ષણો ભણવાં. કેમકે મનુષ્ય જેમ પ્રતિમાનાં દર્શન કરીને તેના ધ્યાનમાં લીન થાય છે તેમ જીવન કોઈ પણ માર્ગથી અથવા તે પ્રત્યક્ષ દર્શનથી ધ્યાન પરાયણ થતો નથી. ૭૧

પ્રતિમા સૈકતી પૈષ્ટી લેખ્યા લેખ્યા ચ મૃષ્મયી ।

વાર્ક્ષી પાષાણઘાતૂત્થા સ્થિરા જ્ઞેયા યથોત્તરા ॥ ૭૨ ॥

પ્રતિમા રેતીની, લોઠની, ચિત્રની, ગેઝ વગેરેના લેખની, માટીની, ાકડાંની, પાષાણની, અને ઘાતુની અને છે, તેમાં પ્રતિમાને ઉત્તરોત્તર દૃઢ બાલુની. ૭૨

યયોક્તાવયવૈઃ પૂર્ણા પુણ્યદા સુમનોહરા ।

અન્યથાયુર્ધનહરા નિયં દુઃસ્વવિવર્દિની ॥ ૭૩ ॥

શાસ્ત્રમાં જાણાવ્યા પ્રમાણે પૂર્ણ અવયવવાળી પ્રતિમા શુભ ફળ આપે છે. અને મનને પ્રિય લાગે છે; પરંતુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ન હોય તે નિત્ય આયુષ્યનો તથા ધનનો નાશ કરે છે અને દુઃખમાં વધારો કરે છે. ૭૩

દેવાનાં પ્રતિવિમ્બાને કુર્યાચ્છ્રેયસ્કરાણિ ચ ।

સ્વર્ગ્યાણિ માનવાદીનામસ્વર્ગ્યાણ્યશુભાણિ ચ ॥ ૭૪ ॥

દેવતાઓની કલ્યાણકારી મૂર્તિયો અનાવવી; કારણ કે કલ્યાણકારી મૂર્તિયો મનુષ્યાદિકને સ્વર્ગ સુખ આપે છે, અને અશુભ મૂર્તિયો સ્વર્ગ આપતી નથી. ૭૪

માનતો નાધિકં હીનં તદ્વિમ્બં રમ્યમુચ્યતે ॥ ૭૫ ॥

જે મૂર્તિ પ્રમાણમાં નાની ન હોય તેમ બહુ મોટી ન હોય પરંતુ પ્રમાણસર હોય તે મૂર્તિ સુંદર કહેવાય છે. ૭૫

અપિ શ્રેયસ્કરં નૃણાં દેવવિમ્બમલક્ષણમ્ ।

સલક્ષણમર્ચવિમ્બં નહિ શ્રેયસ્કરં સદા ॥ ૭૬ ॥

દેવતાઓની મૂર્તિ, કહેલાં લક્ષણ રહિત હોય તોપણ તે મનુષ્યોનું કલ્યાણ કરે છે; પરંતુ સંપૂર્ણ લક્ષણવાળી મનુષ્યની મૂર્તિ સદા મનુષ્યોનું શ્રેય કરતી નથી. ૭૬

સાત્ત્વિકી રાજસી દેવપ્રતિમા તામસી ત્રિધા ।

વિષ્ણવાદીનાં ચ યા યત્ર યોગ્યા પૂજ્યા તુ તાદૃશી ॥ ૭૭ ॥

દેવની મૂર્તિયો ત્રણ પ્રકારની છે: સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી. જ્યાં જે મૂર્તિ યોગ્ય લાગે ત્યાં આગળ ત્રણ વગેરેની મૂર્તિનું પૂજન કરવું. ૭૭

મૂર્તિ વિચાર.

યોગમુદ્રાન્વિતા સ્વસ્થા વરામયકરાન્વિતા ।

દેવેન્દ્રાદિસ્તુતનુતા સાત્ત્વિકી સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૭૮ ॥

જે ભૂર્તિ યોગમુદ્રાવાળી, પોતાના સ્વભાવમાં રહેલી અને વર તથા અભય આપવા માટે ઇંચી ભુલ વાળી હોય, દેવદ્રો જેની સ્તુતિ તથા નમન કરતા હોય તે ભૂર્તિને સાત્ત્વિકી ભૂર્તિ કહી છે. ૭૮

તિષ્ઠન્તી વાહનસ્થા વા નાનાભરણભૂષિતા ।

યા શસ્ત્રાસ્ત્રાભયવરકરા સા રાજસી સ્મૃતા ॥ ૭૯ ॥

જે ભૂર્તિ સિંહ-આદિક વાહનો ઉપર બેઠી હોય, અથવા તેા ઉભી હોય, નતભતનાં આબૂશ્લેાથી અલંકૃત હોય, અને પોતાના હાથમાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર, અભય તથા વર ધારણ કરેલા હોય તે ભૂર્તિને રાજસીભૂર્તિ જાણવી. ૭૯

શસ્ત્રાસ્ત્રૈર્દૈત્યહન્ત્રીંયા હ્યુગ્રરૂપધરા સદા ।

યુદ્ધાભિનન્દિની સા તુ તામસી પ્રતિમોચ્યતે ॥ ૮૦ ॥

જે પ્રતિમા શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રવડે દૈત્યનો નાશ કરતી હોય, સદા ભયંકર રૂપવાળી હોય અને યુદ્ધને સત્કાર આપતી હોય, તેને તામસી ભૂર્તિ કહે છે. ૮૦

સંક્ષેપતસ્તુ ધ્યાનાદિ વિષ્ણાદીનાં તથોચ્યતે ।

પ્રમાણં પ્રતિમાનાં ચ તદક્લાનાં સુવિસ્તરમ્ ॥ ૮૧ ॥

હવે વિષ્ણુઆદિક દેવાનું ધ્યાનાદિક તથા પ્રતિમાઓનું અને તેના અવયવોનું વિસ્તારાદિક પ્રમાણ ટુકમાં કહું છું. ૮૧

સ્વસ્વમુષ્ટેશ્ચતુર્થોડંશો હ્યંગુલં પરિકીર્તિતમ્ ।

તદંગુલૈર્દ્વાદશભિર્ભવેત્તાલસ્ય દીર્ઘતા ॥ ૮૨ ॥

પોતપોતાની મુઠ્ઠીના એક ચતુર્થાંશને એક આંગળ કહે છે. તેવાં આર આંગળનો એક તાલ થાય છે. ૮૨

વામની સપ્તતાલા સ્યાદષ્ટતાલા તુ માનુષી ।

નવતાલા સ્મૃતા દેવી રાક્ષસી દશતાલિકા ॥ ૮૩ ॥

વામનની ભૂર્તિ સાત તાલ, મનુષ્યની ભૂર્તિ આઠ તાલ, દેવની ભૂર્તિ નવ તાલ અને રાક્ષસીભૂર્તિ દશ તાલ ઇંચી જાણવી. ૮૩

સપ્તતાલાચુચ્ચતા વા મૂર્તીનાં દેશભેદતઃ ।

સદૈવ સ્ત્રી સપ્તતાલા સપ્તતાલશ્ચ વામનઃ ॥ ૮૪ ॥

અથવા કોઈ દેશમાં ભૂર્તિ સાત તાલ ઇંચી કરવામાં આવે છે, તેા કોઈ દેશમાં આઠ તાલ ઇંચી કરવામાં આવે છે. માટે ભૂર્તિયોની ઇંચાઈ દેશ પરત્વે જાણવી. સ્ત્રીની ભૂર્તિ અને વામનની ભૂર્તિ સદાય સાત તાલ ઇંચી જાણવી. ૮૪

નરો નારાયણો રામો નૃસિંહો દશતાલકઃ ।

દશતાલઃ સ્મૃતો વાણો વલીન્દ્રો માર્ગબોડ્જુનઃ ॥ ૮૧ ॥

નર, નારાયણ, રામ, નૃસિંહ, બાણાસુર, બલિ, ધંદ્ર, શુક્ર, તથા અર્જુન આટલી મૂર્તિયો સદા દશ તાલ હંચી બલ્લી. ૮૧

ચણ્ડી મૈરવવેતાલનરાસિંહવરાહકાઃ ।

કૂરા દ્વાદશતાલાઃ સ્મુર્હયશીર્ષાદયસ્તથા ।

જ્ઞેયા ષોડશતાલા તુ પૈશાચી વાસુરી સદા ॥ ૮૨ ॥

ચંડી, મેરવ, વેતાલ, નરસિંહ, વરાહ, અને હયગ્રીવ વગેરે કૂર દે-
વોની મૂર્તિ આર તાલ હંચી બલ્લી અને પિશાચની તથા અસુરની મૂર્તિ
નિરંતર સોળ તાલ હંચી બલ્લી. ૮૨

હિરણ્યકશિપુવૃત્રો હિરણ્યાક્ષશ્ચ રાવણઃ ।

કુમ્ભકર્ણોડથ નમુચિર્નિશુમ્ભઃ શુમ્ભ એવ હિ ।

એતે ષોડશતાલાઃ સ્યુર્માહિષો રક્તવીજકઃ ॥ ૮૩ ॥

હિરણ્યકશિપુ, વૃત્રાસુર, હિરણ્યાક્ષ, રાવણ, કુંભકર્ણ, નમુચિ, નિશુંભ
શુંભ, મહિષાસુર, તથા રક્તબીજ. આટલાની મૂર્તિયો સોળ તાલની
બલ્લી. ૮૩

પન્ચતાલા સ્મૃતા વાલાઃ ષટ્તાલાશ્ચ કુમારકાઃ ॥ ૮૪ ॥

બાબકોની મૂર્તિ પાંચ તાલની બલ્લી, અને કુમારોની મૂર્તિયો ૭
તાલની બલ્લી. ૮૪

દશતાલા કૃતયુગે ત્રેતાયાં નવતાલિકા ।

અષ્ટતાલા દ્વાપરે તુ સપ્તતાલા કલૈ સ્મૃતા ॥ ૮૫ ॥

સત્યયુગમાં દશ તાલની, ત્રેતાયુગમાં નવ તાલની, દ્વાપર યુગમાં આઠ
તાલની અને કલિયુગમાં સાત તાલની મૂર્તિ બલ્લી. ૮૫

નવતાલપ્રમાણે તુ મુખં તાલિમિતં સ્મૃતમ્ ।

ચતુરંગુલં લલાટં સ્યાદધો ત્રાસા તથૈવ ત્ત ॥ ૯૦ ॥

મૂર્તિ નવ તાલ જેવડી હંચી હોય ત્યારે તે મૂર્તિનું મુખ એક તાલ
જેવડું કરવું, લલાટ ચાર આંગળું કરવું. અને તેની નિમે નાસિકા પણ
ચાર આંગળીની કરવી. ૯૦

नासिकाधश्च ह्रस्वन्तं चतुरंगुलमीरितम् ।

चतुरंगुला भवेद् ग्रीवा तालेन हृदयं पुनः ॥ ९१ ॥

नासिकाधी निचे ओष्ठपर्यंतने भाग चार आंगण करवा कहे।
छ. कंठ चार आंगणने करवा अने हृदय अेक ताल लेवडुं करवुं. ९१

नाभिस्तस्मादधः कार्या तालेनैकेन शोभिता ।

नाभ्यधश्च भवेन्मेढूं भागेनैकेन वा पुनः ९२ ॥

हृदयनी निचे अेक ताल लेखी विस्तारवाणी गेठाकर नाभी करवी अने
सेनी निचेना भागमां भूतिना प्रमाखुमां अेक अंशनी छिद्रिय अनाववी. ९२

द्विताली ह्यापतावूरू जानुनी चतुरंगुलम् ।

जंघे ऊरसमे कार्ये गुल्फाधश्चतुरंगुलम् ॥ ९३ ॥

साथणे जेताण लेवडा हांभा अनाववा, गोंठेला चार आंगणनां क-
रवां, लांघ साथणना लेवडीज करवी. अने धुंटीयोनी निचेने भाग चार
आंगणने राखवे. ९३

नवतालात्मकमिदमूर्ध्वमानं बुधैः स्मृतम् ॥ ९४ ॥

विद्वानोअे नव ताल अेथी भूतिनुं आ प्रमाखे हांथुं भाप लखुवुं. ९४

शिखावधि तु केशान्तं ल्यंगुलं सर्वमानतः ।

दिशानया च विभजेत्सप्ताष्टदशतालिकम् ॥ ९५ ॥

सवं भापमां शिखाथी मांडीने केशपर्यंतने विभाग त्रखु आंगणने
लखुवे, नव ताल अेथी भूतिने भाटे ले प्रमाखु कखु ते रीतेल सात,
आठ, अने दश तालनी भूतिने त्रैशशिकथी हांगी नाभीने तेना विभाग
प्रमाखे अवयवे करवा. ९५

चतुस्तालात्मकौ वाहू ह्यंगुल्यन्तावुदाहृतौ ।

स्कंधादिकूर्परान्तं च विशत्यंगुलमुत्तमम् ॥ ९६ ॥

आंगणीयो सुधीना अन्ने आडुओ चार तालना करवा कहे। छ. अने
हांधथी छठ कोणी पर्यंतने भाग विश आंगणने करवा कहे। छ. ते भापने
उत्तम लखुवुं. ९६

त्रयोदशांगुलं चाधः कक्षायाः कूर्परान्तकम् ।

अष्टार्विंशत्यंगुलस्तु मध्यमान्तः करः स्मृतः ॥ ९७ ॥

हापनी निचेना भागथी मांडीने कोणी पर्यंतने भाग तेर आंगणने
करवा. अने वखली आंगणी सुधीने अेक हाथ अड्यावीश आंगणने
लखुवे. ९७

સપ્તાંગુલં કરતલં મધ્યા પञ્ચાંગુલા મતા ।
 સાર્દ્ધત્રયાંગુલોડંગુષ્ઠસ્તર્જનીમૂલપર્વમાક્ ॥ ૯૮ ॥
 પર્વદ્વયાત્મકોડન્યાસાં પર્વાણિ ત્રીણિ ત્રીણિ તુ ।
 અર્દ્ધાંગુલેનાંગુલેન હનિનામા ચ તર્જની ।
 કનિષ્ઠિકાનામાિકાતોડંગુલોના ચ પ્રકીર્તિતા ॥ ૯૯ ॥

હાથની તળી સાત આંગળી બહુવી. વચલી આંગળી પાંચ આંગળ બહુવી, અંગુઠા પોતાની તર્જનીના પ્રથમ પર્વ જેવડા બહો છે પર્વવાળો અને સાડા ત્રણ આંગળ લાંબા બહુવે; ખીજ આંગળીઓમાં ત્રણ ત્રણ પર્વો બનાવવાં, તેમાં ટચલી આંગળીની સમીપમાં રહેલી આંગળી, વચલી આંગળી કરતાં અર્ધ આંગળ નાની અને અંગુઠા પાસેની આંગળી એક નાની કહી છે તથા અને ટચલી આંગળી પોતાની પાસેની આંગળી કરતાં એક આંગળ નાની કહી છે. ૯૮-૯૯

ચતુર્દશાંગુલૌ પાદૌ હ્યંગુષ્ઠૌ વ્યંગુલૌ મતઃ ।
 સાર્દ્ધત્રયાંગુલોગુલ્ફસ્તન્મિતા વા પ્રદેશિની ।
 પ્રદેશિની ઙ્ગુલા તુ સાર્દ્ધાંગુલમથેતરાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

બંને ચરણે ચૌદ આંગળના અને અંગુઠા જે આંગળનો કરવો કહ્યો છે. ધુંટી અઢી આંગળની, અંગુઠા પાસેની આંગળી અઢી કે જે આંગળની અને ખીજ આંગળીઓ ડોઢ આંગળની બહુવી ૧૦૦

શિરોઙ્ગુલૌ પાણિપાદૌ ગૂઢગુલ્ફૌ પ્રકીર્તિતૌ ॥ ૧૦૧ ॥

હાથ તથા પગો નાડી રહિત કરવા. અને ધુંટીઓ પણ શુભ કરવી કહી છે. ૧૦૧

તાદ્વિજ્ઞૈઃ પ્રસ્તુતા યે યે મૂર્તેરવયવાઃ સદા ।
 ન હીના નાધિકા માનાત્તે તે જ્ઞેયાઃ સુશોભનાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

મૂર્તિ બનાવી બહુનારા શિલ્પશાસ્ત્રીઓ સદા મૂર્તિઓના જે જે અવયવોનાં વખાણ કરે તેવા સઘળા અવયવો હોય, અને તે નાના ન હોય, તેમ મોટાંયે ન હોય-પણ ભરત પ્રમાણે હોય તે અવયવોને ઉત્તમ બહુવા. ૧૦૨

ન સ્થૂલા ન કૃશા વાપિ સર્વે સર્વમનોરમાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

મૂર્તિના સર્વે અવયવો ઘણા બહા બનાવવા નહીં તેમ ઘણા પાતળા પણ બનાવવા નહીં, પણ સર્વેને રૂચે તેવા કરવા. ૧૦૩

सर्वांगैः सर्वरम्यो हि कश्चिदक्षे प्रजायते ।

शास्त्रमानेन यो रम्यः स रम्यो नान्य एव हि ॥ १०४ ॥

લાખ મૂર્તિયોમાં કેઈ એક મૂર્તિ સર્વાવયવવડે સર્વનાં મનને રચિકર લાગે છે. શાસ્ત્રમાં નિર્માણ કરેલા ભરત પ્રમાણે જે મૂર્તિ રમણીય હોય તેનેજ સુંદર જાણવી, ખીજી મૂર્તિઓને સુંદર જાણવીજ નહીં. ૧૦૪

शास्त्रमानविहीनं यदरम्यं तद्विपश्चिताम् ।

एकेषामेव तद्रम्यं लग्नं यत्र च यस्य हृत् ॥ १०५ ॥

જે મૂર્તિ શાસ્ત્રભરતથી રહિત હોય તે વિદ્વાનોને રમ્ય લાગતી નથી. પરંતુ કેટલાએકનો એવો મત છે કે જેનું મન જ્યાં આગળ લાગ્યું હોય તેને તે પ્રિય લાગે છે. ૧૦૫

अष्टांगुलं ललाटे स्यात्तावन्मात्रौ भ्रुवौ मतौ ॥ १०६ ॥

લલાટ આઠ આંગળ મોટું કરવું કહ્યું છે અને ભ્રુકુટીયો પણ તેવડીજ કરવી કહી છે. ૧૦૬

अर्द्धगुला भ्रुवोर्लेखा मध्ये धनुर्विनायता ।

नेत्रे च त्र्यंगुलायामे त्र्यंगुले विस्तृते शुभे ॥ १०७ ॥

બે ભ્રુકુટીની વચમાં ધનુષની પેઠે પોહોળી અર્ધ આંગળની રેખા કરવી અને ત્રણ આંગળ લાખાં તથા બે આંગળ પોહોળાં સુંદર નેત્ર કરવાં. ૧૦૭

तारका तत्तृतीयांशा नेत्रयोः कृष्णरूपिणी ।

व्यंगुलं तु भ्रुवोर्मध्यं नासामूलमथांगुलम् ॥ १०८ ॥

નેત્રોની કીકીયો કાળા રંગની નેત્રના તૃતીયાંશ ભાગમાં કરવી; ભ્રુકુટીનો મધ્યભાગ બે આંગળનો કરવો અને નાસિકાનું મૂળ એક આંગળનું કરવું. ૧૦૮

नासाग्रंविस्तरं तद्वद् व्यंगुलं तद्विलह्वयम् ।

शुकनासाकृतिर्नासा पुष्पवद्वિंविधा शुभा ॥ १०९ ॥

નાસિકાના અગ્ર ભાગને અને તેનાં બે છિદ્રોને બે આંગળ મોટાં કરવાં અને પોપટની યાંચ જેવી અથવા પુષ્પના આકારની એમ બે પ્રકારની ઉત્તમ નાસિકા કરવી. ૧૦૯

निष्पावसदृशं नासापुटयुग्मं सुशोभनम् ॥ ११० ॥

નાસિકાનાં બંને પડ નિષ્પાવ (ધાન્યના છાડ)ના જેવાં કરવાં અને ધણાંજ મનોહર બનાવવાં. ૧૧૦

કર્ણો ચ ભ્રૂસમૌ જ્ઞેયૌ દીર્ઘૌ ચ ચતુરંગુલૌ ।

કર્ણપાલી ત્ર્યંગુલા સ્યાત્સ્થૂલા ચાદ્વાંગુલા મતા ॥ ૧૧૧ ॥

બે કાન, ઊકુટીના જેવા પોહોળા અને ચાર આંગળ મોટા બનાવવા, કાનની અંદરનો ભાગ ત્રણ આંગળ મોટા અને અર્ધ આંગળ નડો કરવો કહે છે. ૧૧૧

નાસાવંશૌદ્વાંગુલસ્તુ શ્લક્ષ્ણઃ સાદ્વાંગુલોન્નતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

નાસિકાની ડાંડી ત્રણ આંગળ મોટી, ડોઠ આંગળ ઉંચી અને લીસી કરવી. ૧૧૨

ગ્રીવામૂલાચ્ચ સ્કન્ધાન્તમષ્ટાંગુલમુદાહતમ્ ।

બાહુન્તરં દ્વિતાલં સ્યાત્તાલમાત્રં સ્તનાન્તરમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

કંઠના મૂળથી કાંધપર્યંતનો ભાગ આઠ આંગળનો કરવો, વક્ષસ્થળ બે તાળનું કરવું અને સ્તનનો મધ્ય ભાગ એકતાલ જેવડો કરવો કહે છે. ૧૧૩

ષોડશાંગુલમાત્રં તુ કર્ણયોરન્તરં સ્મૃતમ્ ।

કર્ણહન્વગ્રાન્તરં તુ સદૈવાષ્ટાંગુલં મતમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

બન્ને કાનની વચમાં માત્ર સોળ આંગળનો અંતર નહવો અને કાનથી માંડીને ઓઠના અગ્રભાગ સુધીમાં સદાય આઠ આંગળનો અંતર આનેલો છે. ૧૧૪

નાસાકર્ણાન્તરં તદ્વત્તદર્દ્ધં કર્ણનેત્રયોઃ ।

મુખં તાલતૃતીયાંશમોષ્ટાવદ્વાંગુલૌ મતૌ ॥ ૧૧૫ ॥

નાસિકા તથા કાન વચ્ચે અંતર આઠ આંગળનો; કાનનો તથા નેત્રનો અંતર ચાર આંગળનો; મુખ એટલે ચાર આંગળનું અને ઓષ્ટ અર્ધ આંગળનો કરવો આન્યો છે. ૧૧૫

દ્વાત્રિંશદંગુલઃ પ્રોક્તઃ પરિધિર્મસ્તકસ્ય ચ ।

દશાંગુલા વિસ્તૃતિસ્તદ્દ્વાદશાંગુલદીર્ઘતા ॥ ૧૧૬ ॥

માથાની પરિધિ* બત્રીસ આંગળની વિસ્તાર દશ આંગળનો અને પોહોળાઈ બાર આંગળની કહી છે. ૧૧૬

ગ્રીવામૂલસ્ય પરિધિર્દ્વાવિશયંગુલાત્મકઃ ।

દ્વન્મધ્યપરિધિર્જ્ઞેયશ્ચતુઃપઞ્ચાશદંગુલઃ ॥ ૧૧૭ ॥

કંઠના મૂળની પરિધિ બાવીસ આંગળની અને વક્ષસ્થળની પરિધિ ચોપન આંગળની નહવો. ૧૧૭

* પરિધિ=circumference.

हीनांगुलचतुस्तालपरिधिर्हृदयस्य च ।

आस्तनात्पृष्ठदेशान्ता पृथुता द्वादशांगुल ॥ ११८ ॥

हृदयनी परिधि सडताणीश आंगणनी नलुवी. स्तनथी भांडीने वांसा सुधीना भागने अटले पभडाने आर आंगण नडुं करवुं. ११८

सार्द्धत्रितालपरिधिः कटयाश्च द्वयंगुलाधिकः ॥

चतुरंगुल उत्सेधो विस्तारः स्यात्षडंगुलः ॥ ११९ ॥

कटिनी परिधि शुभादीश आंगणनी नलुवी; तेनी आर आंगणभांड-
याई अने छ आंगण विस्तार नलुवे. ११९

पश्चाद्भागो नितम्बस्य स्त्रीणामंगुलतोऽधिकः ।

बाह्वग्रमूलपरिधिः षोडशाष्टादशांगुलः ॥ १२० ॥

देवी वगेरे स्त्री नति भूतिना नितंभना पाछण भागनी परिधि त्रेताणीश
आंगण करवी अने पुइधना नितंभना पाछणना भागनी परिधि जेता-
दीश आंगणनी करवी. ढायना अग्र भागनी परिधि अदार आंगणनी
नलुवी. १२०

हस्तमूलाग्रपरिधिश्चतुर्दशदशांगुलः ।

पञ्चांगुला पादकरतलयोर्विस्तृतिः स्मृता ॥ १२१ ॥

ढायना भूणनी परिधि थैः आंगणनी अने अग्र भागनी परिधि
दश आंगणनी; तथा ढायनां ने पगनां तणीयाने विस्तार पांच आंगणने
नलुवे. १२१

ऊरुमूलस्य परिधिर्द्वात्रिंशदंगुलात्मकः ।

ऊनर्विशत्यंगुलः स्यादूर्वग्रपरिधिः स्मृतः ॥ १२२ ॥

साधणना भूणनी परिधि अत्रीश आंगणथी अने तेना अग्र भागनी
परिधि ओगणीश आंगणनी नलुवी. १२२

जंघामूलाग्रपरिधिः षोडशद्वादशांगुलः ।

मध्यमामूलपरिधिर्विज्ञेयश्चतुरंगुलः ॥ १२३ ॥

नंधना भूणना अग्र भागनी परिधि सोण आंगणनी; अने तेना अग्र
भागनी परिधि आर आंगणनी; अने वयट आंगणनी भूण परिधि आर
आंगण नलुवी. १२३

तर्जन्यनामिकामूलपरिधिः सार्द्धत्र्यंगुलः ।

कनिष्ठिकायाः परिधिर्मूले त्र्यंगुल एव हि ॥ १२४ ॥

તર્જની (અંગુઠા પાસેની આંગળીની) અને અનામિકા (ટચ્છી આંગળી)ની મૂળ પરિધિ સાડા ત્રણ આંગળની અને કનિષ્ઠિકાની મૂળ પરિધિ ત્રણ આંગળનીજ નહીં. ૧૨૪

સ્વમૂળપરિધેઃ પાદહીનોડપ્રે પરિધિઃ સ્મૃતઃ ।

હસ્તપાદાંગુષ્ઠયોશ્ચ ચતુઃપચ્ચાગુલં ક્રમાત્ ॥ ૧૨૫ ॥

ન્યાં અગ્ર ભાગની પરિધિ નહીં ત્યાં કમવાર પોતાના મૂળની પરિધિનો એક ચતુર્થાંશ હીન પરિધિ નહીં. હાથના અંગુઠાની પરિધિ ચાર આંગળની અને ચરણના અંગુઠાની પરિધિ પાંચ આંગળની નહીં. ૧૨૫

પાદાંગુલીનાં પરિધિસ્ત્ર્યંગુલઃ સમુદાહતઃ ।

મण्डलं स्तनयोर्नाभिः साङ्घाङ्गुलमथाङ्गुलम् ॥ ૧૨૬ ॥

પગની આંગળીઓની પરિધિ ત્રણ આંગળની કહી છે. તથા ષે સ્તનનું મંડળ ડોઠ આંગળ અને નાભિ મંડળ એક આંગળનું નહીં. ૧૨૬

सर्वाङ्गानां यथाशोभि पाटवं परिकल्पयेत् ।

नोर्ध्वदृष्टिमધोदृष्टि मीलिताक्षीं प्रकल्पयेत् ।

नोग्रदृष्टिन्तु प्रतिमां प्रसन्नाक्षीं विचिन्तयेत् ॥ ૧૨૭ ॥

પ્રતિમા સુંદર દેખાય તેમ તેના સર્વ અવયવો સુંદર બનાવવા. ઉપર નેત્રવાળી નિચાં નેત્રવાળી અથવા તે ભીચેલી દૃષ્ટિવાળી તથા અચંકર દૃષ્ટિવાળી પ્રતિમાને પ્રસન્ન દૃષ્ટિવાળી નહીં. ૧૨૭

મંદિર રચના.

પ્રતિમાયાસ્ત્રૃતીયાંશમધાંશં તત્સુપીઠકમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

પ્રતિમાને ષેસવાને માટે પ્રતિમાના એક તૃતીયાંશ અથવા તે અર્ધાંશ જેવડું સારું આસન બનાવવું. ૧૨૮

द्विगुणं त्रिगुणं द्वारं प्रतिमायाश्चतुर्गुणम् ।

एकद्वित्रिचतुर्हस्तं पीठं देवालयस्य च ॥ ૧૨૯ ॥

દેવમંદિરનું બારણું પ્રતિમા કરતાં બમણું, ત્રમણું કે ચોગણું મોટું કરવું. અને દેવમંદિરનો પીઠ ભાગ પ્રતિમાના પ્રમાણમાં એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર હાથનો કરવો. ૧૨૯

पीठतस्तु समुच्छ्रायो भित्तेर्दशकराधिकः ।

द्वारात्तु द्विगुणोच्छ्रायः प्रासादस्वोर्ध्वभूमिभाक् ।

शिवरं चोच्छ्रायसमं द्विगुणं त्रिगुणं तु वा ॥ ૧૩૦ ॥

પીઠના કરતાં દેવમંદિરની ભીંત દશ હાથ વિશેષ ઉંચી કરવી, દેવ-મંદિરની ઉંચાઈ દેવમંદિરનાં બારણાં કરતાં બમણી કરવી અને ઉપરની ભૂમિ સુધી ઉંચી કરવી; તથા મંદિરનું શિખર ઉચ્ચાઈના પ્રમાણમાં બમણું કે ત્રમણું ઉચું કરવું. ૧૩૦

एकभूमि समारभ्य सपादशतभूमिकम् ॥

પ્રાસાદં કારયેચ્છત્તયા હ્યષ્ટાશ્રં પદ્મસન્નિભમ્ ॥

चतुर्दिन्मण्डपं वापि चतुःशालं समन्ततः ॥ १३१ ॥

પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આઠ ખુંભાવાળું, અને દમળના આકારનું દેવ-મંદિર બંધાવવું. તેમાં એકથી માંડીને એકસો પંચીસપર્યંત માળો કરાવવા, તથા મંદિરની ચાર દિશામાં ફરતા ચાર મંડપો કરાવવા અથવા તે ચાર શાળાઓ કરાવવી. ૧૩૧

सहस्रस्तम्भसंयुक्तश्चोत्तमोऽन्यः समोऽधमः ॥ १३२

જે દેવમંદિરમાં હજાર સ્તંભ હોય તેને ઉત્તમ જાણવું, તે કરતાં ઉતરતાં ને મધ્યમ અને તે કરતાં પણ ઉતરતા મંદિરને અધમ જાણવું. ૧૩૨

प्रासादे मण्डपे वापि शिखरं यदि कल्पयते ।

સ્તમ્ભાસ્તત્ર ન કર્તવ્યા મિત્તિસ્તત્ર સુખપ્રદા ॥ ૧૩૩ ॥

દેવ મંદિરમાં અથવા તે તેના મંડળમાં જો શિખર ફરેલાં હોય તે તેમાં સ્તંભો કરાવવા નહી ત્યાં ભિંતજ સુખકર થઈ પડે છે. ૧૦૩

प्रासादमध्यविस्तारः प्रतिमायाः समन्ततः ।

षड्गुणोऽष्टगुणो वापि पुरतो वा सुविस्तरः ॥ १३४ ॥

દેવમંદિરના મધ્ય ભાગનો વિસ્તાર પ્રતિમાના કરતાં છગણો અથવા આઠગણો રાખવો; અને પ્રતિમાની આગળનો ભાગ વધારે વિશાળ રાખવો. ૧૩૪

પ્રતિમા કૃતિ નીતિ.

वाहनं मूर्तिसदृशं साद्धं वा द्विगुणं स्मृतम् ।

यत्र नोक्तं देवताया रूपं तत्र चतुर्भुजम् ॥ १३५ ॥

પ્રતિમાનું વાહન પ્રતિમા જેવડું, તે કરતાં ડોહડું, અથવા તે બમણું જાણવું, જ્યાં આગળ દેવનું સ્વરૂપ જણાવ્યું ન હોય ત્યાં ચતુર્ભુજ રૂપ જાણવું. ૧૩૫

अभयं च वरं दद्याद्यत्र नोक्तं यदागुप्तम् ।

अधःकरे तूर्ध्वकरे शंखं चक्रं तथाकुशम् ॥ १३६ ॥

પાશં વા હમસં શૂલં કમલં કલસં સ્તુવમ્ ।

લહુકં માતુલુક્કં વા વીળાં માલાં ચ પુસ્તકમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

ત્યાં જે દેવતાં આયુષોનાં નામે આપ્યાં ન હોય ત્યાં તે દેવતાં નિચેના બે હાથમાં ક્રમ પ્રમાણે અભય અને વર નામનાં આયુષો આપવાં; અને ઉપરના બે હાથમાં શંખ, ચક્ર, અંકુશ, પાશ, હમર, ત્રિશૂળ, કમળ, કળશ, સ્તુવ, લાહુ, માતુલિંગ, વીણા, માળા અથવા તેા પુસ્તક એમાંથી ગમે તે બે વસ્તુઓ આપવી. ૧૩૬-૧૩૭

મુખાનાં યત્ર વાહુલ્યં તત્ર પંતયા નિવેશનમ્ ।

તત્પૃથગ્ગ્રીવમુકુટં સુમુખં સ્વક્ષિકર્ણયુક્ ॥ ૧૩૮ ॥

જે પ્રતિમાને ઘણાં મુખ હોય ત્યાં તે મુખોને પંક્તિબંધ કરવાં અને તે પ્રત્યેક મુખ પ્રસન્ન કરવાં; તેનાં નેત્રો અણીયાળાં અને સુંદર કરવાં, કાન પણ મનોહર કરવા; તથા દરેક કંઠ અને મુકુટ બુદ્ધો કરવો. ૧૩૮

મુજાનાં યત્ર વાહુલ્યં ન તત્ર સ્કન્ધભેદનમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

ત્યાં ઘણી ભુજઓ હોય, ત્યાં પ્રત્યેક ભુજએ બુદ્ધી બુદ્ધી કાંધ કરવી નહીં. ૧૩૯

કૂર્પરોર્ધ્વન્તુ સૂક્ષ્માણિ ચિપિટાણિ દૃઢાણિ ચ ।

મુજમૂલાણિ કાર્યાણિ પક્ષમૂલાણિ વૈ યથા ॥ ૧૪૦ ॥

કોણીનો ઉર્ધ્વભાગ અને હાથનાં મૂળો બંને પડખાના મૂળ જેવાં સૂક્ષ્મ, ચપટાં અને દૃઢ બનાવવાં. ૧૪૦

બ્રહ્મણસ્તુ ચતુર્દિક્ષુ-મુખાનાં વિનિયોજનમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

બ્રહ્માના ચારમુખોને હારબંધ કરવાં નહીં, પણ ચાર દિશામાં કરવાં. ૧૪૧

હયગ્રીવો વરાહશ્ચ નૃસિંહશ્ચ ગણેશ્વરઃ ।

મુસૈર્વિના નરાકારો નૃસિંહશ્ચ નૈર્વિના ૧૪૨ ॥

હયગ્રીવ, વરાહ, નરસિંહ અને ગણપતિના શરીરનો આકાર, મુખ વિના સધળો મનુષ્યના જેવો બનાવવો. એટલે હયગ્રીવનું મુખ ઘોડાના જેવું, વરાહનું મુખ ભુંડ જેવું, નરસિંહનું મુખ સિંહના જેવું, અને ગણપતિનું મુખ હાથીના જેવું કરવું; તે વિનાના અવયવો મનુષ્યના જેવા કરવા. અને નરસિંહના નખ મનુષ્યના જેવા કરવા નહીં. પણ સિંહના જેવા કરવા. ૧૪૨

તિષ્ઠતીં સૂપવિષ્ટાં વા સ્વાસને વાહનસ્થિતામ્ ।
 પ્રતિમામિષ્ટદેવસ્ય કારયેદુક્તલક્ષણામ્ ॥ ૧૪૩ ॥
 હીનશ્મશ્રુનિમેષાં ચ સદા ષોડશવાર્ષિકામ્ ।
 દિવ્યાભરણવસ્ત્રાઢ્યાં દિવ્યવર્ણક્રિયાં સદા ।
 વસ્ત્રૈરાપાદગૂઢાં ચ દિવ્યાલંકારભૂષિતામ્ ॥ ૧૪૪ ॥

પોતાના આસન ઉપર ઠંડાકારે ઉભેલી અથવા તેો સારી રીતે ખેડેલી અથવા તેો વાહન ઉપર ખેડેલી, ડાઢી અને નિમેષ (મટકું) રહિત, નિત્ય શોળ વર્ષની, દિવ્ય આભરણોથી તથા વસ્ત્રોથી શોભતી, દિવ્ય રંગની, સદા દિવ્ય કર્મ કરતી, વસ્ત્રોથી ચરણપર્યંત ઠંડાયેલી, દિવ્યઆભૂષણોવાળી, શાસ્ત્રયોક્ત લક્ષણસંપન્ન ઈષ્ટદેવની પ્રતિમા કરાવવી. ૧૪૩-૧૪૪

હીનાંગ્યો નાધિકાંગ્યશ્ચ કર્તવ્યા દેવતાઃ ક્વચિત્ ।
 હીનાંગી સ્વામિનં હન્તિ હ્યધિકાંગી ચ શિલ્પિનમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

કોઈ દિવસ દેવોની પ્રતિમા ઓછા અવયવવાળી કે અધિક અવયવવાળી કરવી નહીં. કારણ કે ઓછા અવયવવાળી પ્રતિમા પોતાના સ્વામીનો નાશ કરે છે, અને માપ કરતાં અધિક અંગવાળી પ્રતિમા પોતાના ખનાવનારા શલાટનો નાશ કરે છે. ૧૪૫

કૃશા દુર્ભિક્ષદા નિત્યં સ્થૂલા રોગપ્રદા સદા ।
 ગૂઢસન્ધ્યાસ્થિધમની સર્વદા સૌખ્યવર્ધિની ॥ ૧૪૬ ॥

દુર્બળમૂર્તિ નિરંતર દરિદ્રતા આપે છે, સ્થૂલમૂર્તિ સદા રોગ કરે છે. અને જેનાં હાથ, પગ વગેરેના સાંધા, હાડકાં અને નાડીયો ખીલકુલ જણાતાં ન હોય; તેવી પુષ્ટમૂર્તિ હમેશાં સૌખ્યવર્ધિની છે. ૧૪૬

વરામયાઢજશંખાઢ્યહસ્તા વિષ્ણોશ્ચ સાત્ત્વિકી ।
 મૃગવાદ્યામયવરહસ્તા સોમસ્ય સાત્ત્વિકી ॥ ૧૪૭ ॥

ચાર ભુજમાં કમવાર વર, અભય, કમળ અને શંખ ધારણ કરનારી વિષ્ણુની મૂર્તિ સાત્ત્વિકી છે. તથા ચાર ભુજમાં મૃગ, વાહિત્ર, વર, અને અભય ધારણ કરનારી ચંદ્રની મૂર્તિ (પણ) સાત્ત્વિકી છે. ૧૪૭

વરામયાઢજલઙ્કુકહસ્તેમાસ્યસ્ય સાત્ત્વિકી ।
 પદ્મમાલામયવરકરા સત્ત્વાધિકા રવેઃ ॥ ૧૪૮ ॥

ચાર ભુજમાં વર, અભય, કમળ તથા લાઙ્કુ ધારણ કરનારી ગણપતિની મૂર્તિ સાત્ત્વિકી છે, અને કમળ, માળા, વર, અને અભય ધારણ કરનારી સૂર્યની મૂર્તિ (પણ) સાત્ત્વિકી છે. ૧૪૮

વીણાલુક્કામયવરકરા સત્ત્વગુણા શ્રિયઃ ॥ ૧૪૯ ॥

ચાર ભુજામાં કમવાર વીણા, છુંગા (કમળયુષ્પ), અભય તથા વર ધારણ કરનારી લક્ષ્મીની મૂર્તિ સાત્ત્વિક જાણવી. ૧૪૯

શંખચક્રગદાપદ્મૈ રાયુઘૈરાદિતઃ પૃથક્ ।

ષટ્ ષટ્ક્રમેદાશ્ચ મૂર્તીનાં વિષ્ણુાદીનાં ભવન્તિ હિ ॥ ૧૫૦ ॥

વિષ્ણુ આદિ મૂર્તિના શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્માદિ જુદાં જુદાં આયુધો વડે પ્રથમથી છ છ ભેદો થાય છે. ૧૫૦

યથોપાધિપ્રભેદેન સ્વસંયોગવિભાગતઃ ।

સમસ્તવ્યસ્તવર્ણાદિભેદજ્ઞાનં પ્રજાયતે ॥ ૧૫૧ ॥

જેમ જુદાં જુદાં નામથી જુદાંપણું જાણાય છે તેમ પોત પોતાનાં વાહન તથા અસ્ત્ર વગેરેના ભેદ વડે સમસ્તનું અને એક એક વર્ણુ વગેરેનું જુદાંપણું જાણાય છે. ૧૫૧

લેખ્યા લેપ્યા સૈકતી ચ મૃષ્મયી પૌષ્ટિકી તથા ।

एतासां लक्षणाभावे न कैश्चिद्दोष ईरितः ॥ १५२ ॥

ચિત્રેલી, લીંપીને કરેલી, રેતીની, માટીની અને લોટની મૂર્તિઓ અને છે. આ મૂર્તિઓમાં કદી કોઈ ગુણુ ઓછા હોય તોપણુ કોઈએ તેને માટે દોષ કહ્યો નથી. ૧૫૨

वाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्तसमुद्रवे ।

रत्नजे गण्डकोद्भूते मानदोषो न सर्वथा ।

पाषाणधातुजायान्तु मानदोषान्विचिन्तयेत् ॥ १५३ ॥

સ્વયંભૂમૂર્તિમાં, ચદ્રકાંત મહિની મૂર્તિમાં, રત્નની મૂર્તિમાં, પત્થ-
રની મૂર્તિમાં એટલે આણુમાં કે લિંગમાં સર્વથા માપનો દોષ ગણુવો નહીં.
પણુ પાષાણની મૂર્તિઓમાં કે ધાતુઓની મૂર્તિઓમાં માપના દોષો
ગણુવા. ૧૫૩

श्वेतपीतारक्तकृष्णपाषाणैर्युगमेदतः ।

प्रतिमां कल्पयेच्छिल्पी यथारुच्यपरैः स्मृता ॥ १५४ ॥

શલકાટ યુગને અનુસરને શ્વેત, પીળા, રાતા, અને કાળા પાષણની મૂર્તિઓ બનાવવી. (એટલે સત્યયુગમાં શ્વેત ત્રેતાયુગમાં પીળી, દ્વાપરમાં રાતી અને કલિયુગમાં કાળી મૂર્તિ બનાવવી.) અને કાષ્ઠાદિકની મૂર્તિઓ પોતાની ઈચ્છાનુસાર બનાવવી એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૫૪

શ્વેતા સ્મૃતા સાસ્વિકી તુ પીતા રક્તા તુ રાજસી ।

તામસી કૃષ્ણવર્ણા તુ હ્યુક્તલક્ષ્મયુતા યાદિ ॥ ૧૬૬ ॥

ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળી શ્વેત મૂર્તિને સાત્વિકી પીળી અને રાતી મૂર્તિ રાજસી અને કાળી મૂર્તિને તામસી જાણવી. ૧૫૫

સૌવર્ણી રાજતી તામ્રી રૈતિકી વા કૃતાદિષુ ॥ ૧૬૬ ॥

સત્યયુગમાં સુવર્ણની, ત્રેતાયુગમાં રૂપાની, દ્વાપરયુગમાં તાંબાની અને કળિયુગમાં પિત્તળની મૂર્તિ કરવી. ૧૫૬

શાંકૃરી શ્વેતવર્ણા વા કૃષ્ણવર્ણા તુ વૈષ્ણવી ।

સૂર્યશક્તિગણેશાનાં તામ્રવર્ણા સ્મૃતાપિ ચ ।

લોહસીસમયી વાપિ યથોદ્દિષ્ટા સ્મૃતા બુધૈઃ ॥ ૧૬૭ ॥

શંકરની પ્રતિમા શ્વેતરંગની, વિશ્ણુની પ્રતિમા કાળા રંગની, સૂર્ય, શક્તિ તથા ગણપતિની પ્રતિમા રાતા રંગની અથવા તેા લોહાની કે સીસાની પણ થાય છે, આમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે વિદ્વાનોએ જાણવું. ૧૫૭

ચલાર્ચાયાં સ્થિરાર્ચાયાં પ્રાસાદાદ્યુક્તલક્ષણામ્ ।

પ્રતિમાં સ્થાપયેન્નાન્યાં સર્વસૌખ્યવિનાશિનીમ્ ॥ ૧૬૮ ॥

અલપકાળ સુધી કે લાંબા કાળ સુધી પૂજા કરવી હોય, ત્યારે પ્રાસાદ વગેરેમાં શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણવાળી પ્રતિમાને સ્થાપવી; પરંતુ શાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણ રહિત પ્રતિમાનું સ્થાપન કરવું નહીં, કારણકે તે સર્વ સુખનો નાશ કરે છે. ૧૫૮

સેવ્યસેવકભાવેષુ પ્રતિમાલાક્ષણં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

ન્યાં સેવ્ય સેવક ભાવ હોય એટલે કેવળ મોજ શોખને માટે પ્રતિમા સ્થાપવી ન હોય, પણ ભક્તિ કરવા માટે પ્રતિમા સ્થાપવી હોય ત્યાં શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રતિમા તૈયાર કરાવવી. ૧૫૯

પ્રતિમાયાશ્વ યે દોષા હ્યર્ચકસ્ય તપોવલાત્ ।

સર્વત્રેશ્વરચિત્તસ્ય નાશં યાન્તિ ક્ષણાત્કલ ॥ ૧૬૦ ॥

પ્રતિમાના દોષો, તેની પૂજાકરનારા અને ઇશ્વરઉપર ભાવ રાખનારા એવા સેવકના તપ:પ્રભાવથી ક્ષણમાત્રમાં અવશ્ય નાશ પામે છે. ૧૬૦

વાહન કૃતિ નીતિ.

દેવતાયાશ્વ પુરતો મળ્ડપે વાહનં ન્યસેત્ ।

દ્વિવાહુર્ગરુઢઃ પ્રોક્તઃ સુચન્ચુઃ સ્વક્ષિપક્ષયુક્ ॥ ૧૬૧ ॥

નરાકાતિશ્વચ્ચુમુલો મુકુટી કવચાઙ્ગદી ।

બદ્ધાઙ્ગલિર્નમ્રશીર્ષઃ સેવ્યપાદાઙ્ગલોચનઃ ॥ ૧૬૨ ॥

દેવની પ્રતિમાના સન્મુખ, મંડપમાં, વાહનની સ્થાપના કરવી. જેમકે જે બાહુવાળો, સુંદર ચાંચવાળો, સુંદર નેત્ર અને પાંખવાળો, મનુષ્યાકાર, મુકુટધારી, કવચ તથા બાહ્યઅંધધારી, જે હાથ જેડી મસ્તક નમાવીને પોતાના પ્રભુના ચરણકમળ તરફ દૃષ્ટિ કરીને ઉભેલો (હોય તેવો) ગરડ કરવો. ૧૬૧-૧૬૨

વાહનત્વં ગતા યે યે દેવતાનાં ચ પક્ષિણઃ ।

કામરૂપધરાસ્તે તે તથા સિંહવૃષાદયઃ ॥ ૧૬૩ ॥

સ્વનામાકૃતયશ્રૈતે કાર્યા દિવ્યા બુધૈઃ સદા ।

સુભૂષિતા દેવતાગ્રમણ્ડપે ધ્યાનતત્પરાઃ ॥ ૧૬૪ ॥

જે જે મયૂર, કુકડા વગેરે પક્ષિયો તથા સિંહ, બળદ વગેરે પશુઓ દેવનાં વાહનો છે તે પોતાની ઈચ્છાનુસાર રૂપો ધારણ કરે છે, વિદ્વાનોએ નિત્ય દેવનામંડપ આગળ તેના નામ પ્રમાણે આકૃતિવાળા, દિવ્ય, મનોહર, આભરણથી અલંકૃત અને દેવધ્યાનમાં પરાયણ વાહનો બનાવવાં. ૧૬૩-૧૬૪

માર્ગારાકાતિકઃ પીતઃ કૃષ્ણચિહ્નો બૃહદ્રુપુઃ ।

અસટો વ્યાગ્ર ઇત્યુક્તઃ સિંહઃ સૂક્ષ્મકટિર્મહાન્ ॥ ૧૬૫ ॥

બૃહદ્ભૂગણ્ડનેત્રસ્તુ બાલવેશો મનોહરઃ ।

સટાવાન્ધૂસરોઽકૃષ્ણલાઙ્ગનશ્ચ મહાબલઃ ॥ ૧૬૬ ॥

મીંદડા જેવા આકારવાળો, પીળા કાળા પટ્ટાવાળો, મોટી કાયાવાળો અને કેશવાળી રહિત પ્રાણિને વાઘ કહે છે. જેની કેડ પાતળી હોય, જેની કાયા ઉંચી હોય, ભમર, ગાલ અને નેત્ર મોટાં હોય, બાળ વેશધારી સુંદર સ્વરૂપવાળો ને કેશવાળીથી અલંકૃત હોય, શરીરનો રંગ ધુસરો હોય, જેના શરીર ઉપર કાળા ડાઘ ન હોય, અને જે મહા બળવાન હોય તેને સિંહ કહે છે. ૧૬૫-૧૬૬

ભેદઃ સટાલાઙ્ગનતો નાકૃત્યા વ્યાગ્રસિંહયોઃ ॥ ૧૬૭ ॥

વાઘમાં અને સિંહમાં કેશવાળી અને કાળાપટ્ટાનો ભેદ છે, પરંતુ આકારમાં બંને મળતા આવે છે. ૧૬૭

ગણપતિ પ્રતિમા નીતિ.

ગજાનનં નરાકારં ધ્વસ્તકર્ણં પૃથુદરમ્ ।

બૃહત્સંક્ષિપ્તગહનપીનસ્કન્ધાંઘ્રિપાણિનમ્ ॥ ૧૬૮ ॥

નુહચ્છુષ્ઠં ભમવામરદમીપ્સિતવાહનમ્ ।

ઈષત્કુટિલદણ્ડાગ્રવામશુષ્ઠમદક્ષિણમ્ ।

સન્ધ્યસ્થિધમનીગૂઠં કુર્યાન્માનમિતં સદા ॥ ૧૬૯ ॥

લાંબા કાન અને મોટા પેટવાળા, મોટી, સંક્ષિપ્ત, ઘાટી અને નડી (માંસ ભરેલી) કાંધ, હાથ તથા ચરણવાળા, મોટી શુંડવાળા, ડાબી તરફનાં દાંત રહિત, ઇચ્છિત વાહન ઉપર ખેડેલા, જરા વાંકી વળેલી લાકડીના અગ્ર ભાગ જેવી મનોહર શુંડવડે દીપતા, સર્વ દેવમાં પ્રથમ પૂજતા, જેના શરીર ઉપર સાંધા, હાડ અને નાડી દેખાતાં ન હોય એવા, મનુષ્યાકાર-ગભનન નિરંતર શાસ્ત્રમાં કહેલાં માપ પ્રમાણે બનાવવા. ૧૬૮-૧૬૯

સાર્દ્ધચતુસ્તાલમિતઃ શુષ્ઠાદણ્ડઃ સમન્તતઃ ।

દશાંગુલં મસ્તકં ચ ભ્રૂગણ્ડશ્ચતુરંગુલઃ ॥ ૧૭૦ ॥

ચારે તરફ સાડાચાર તાલ જેવડી શુંડ કરવી, દશ દશ આંગળનું મસ્તક કરવું, અને ભૂકુટી તથા ગાલનો ભાગ ચાર આંગળનો કરવો. ૧૭૦

નાસોત્તરોષ્ઠરૂપા ચ શોષા શુષ્ઠા સપુષ્કરા ।

દશાંગુલં કર્ણદૈર્ઘ્યં તદષ્ટાંગુલવિસ્તૃતમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

શુંડ નાસિકાની નિચે રહેલા ઓષ્ઠપર્યંત ઓષ્ઠના આકારની કરવી. બાકીની શુંડ પુષ્કર દંડ સહિત કરવી. અને કાન દશ આંગળ લાંબા તથા આઠ આંગળ પોહોળા કરવા. ૧૭૧

કર્ણયોરન્તરે વ્યાસો ઙ્ગુલસ્તાલસાંમિતઃ ।

મસ્તકેઽસ્યૈવ પરિધિર્જ્ઞેયઃ ષટ્ત્રિંશદંગુલઃ ॥ ૧૭૨ ॥

કાનની મધ્યનો વ્યાસ એક તાલ અને બે આંગળનો નજીવો; અને તેના મસ્તકની પરિધિ છત્રીસ આંગળની નજીવી. ૧૭૨

નેત્રોપાન્તે ચ પરિધિઃ શિર્ષિતુલ્યઃ સદા મતઃ ।

સન્ધ્યાંગુલદ્વિતાલઃ સ્યાન્નેત્રાધઃપારિધિઃ કરે ॥ ૧૭૩ ॥

કરાગ્રે પરિધિર્જ્ઞેયઃ પુષ્કરે ચ દશાંગુલઃ ।

ત્ર્યંગુલં કણ્ઠદૈર્ઘ્યં તત્પરિધિત્રિંશદંગુલઃ ॥ ૧૭૪ ॥

બંને નેત્રના પ્રાંત ભાગની પરિધિ હમેશાં મસ્તકના જેવડી નજીવી, નેત્રની નિચેના ભાગની પરિધિ બે તાલ અને બે આંગળની નજીવી, શુંડની, શુંડના અગ્ર ભાગની, અને તેના નાળની પરિધિ દશ આંગળની નજીવી; કંઠની લાંબાઈ ત્રણ આંગળની અને તેની પરિધિ ત્રીસ આંગળની નજીવી. ૧૭૩-૧૭૪

પરિણાહસ્તૂદરે ચ ચતુસ્તાલાભિકઃ સદા ।

ષડંગુલો નિયેક્તવ્યોઽષ્ટાંગુલો વાપિ શિલ્પિભિઃ ॥ ૧૭૬ ॥

શિલ્પ શાસ્ત્રીએ હાંમેશા ગણપતિનું પેટ ચાર તાલ અને છ આંગળ અથવા તે ચાર તાલ અને આઠ આંગળ મોટું કરવું. ૧૭૫

દન્તઃ ષડંગુલો દીર્ઘસ્તન્મૂલપરિધિસ્તથા ।

ષડંગુલશ્રાધરોષ્ટ્રઃ પુષ્કરં કમલાન્વિતમ્ ॥ ૧૭૬ ॥

દાંતની લંબાઈ પણ છ આંગળની કરવી. અને તેના મૂળની પરિધિ પણ છ આંગળની કરવી; તેમ નિચેનો આષ્ટ પણ છ આંગળનો કરવો, અને પુષ્કર, કમળ સહિત કરવું, ૧૭૬

ऊरुमूलस्य परिधिः षट्त्रिंशदंगुलो मतः ।

त्रयोविंशत्यंगुलः स्यादूर्ध्वग्रपरिधिस्तथा ॥ ૧૭૭ ॥

સાથળના મૂળની પરિધિ છત્રીશ આંગળની અને તેના અગ્ર ભાગની પરિધિ ત્રેવીસ આંગળની નાણવી. ૧૭૭

जंघामूले तु परिधिर्विंशत्यंगुलसम्मितः ।

परिधिर्बाहुमૂलादेरधिकો ऋંગुलोऽंगुलः ॥ ૧૭૮ ॥

જાંઘના મૂળની પરિધિ વિશ આંગળની અને હાથના મૂળની પરિધિ ત્રણ આંગળ જેટલી નાણાવેલી છે. ૧૭૮

कर्णनेत्रान्तरं नित्यं विज्ञेयं चतुरंगुलम् ।

मूलमध्याગ્રાન્તરં તુ દશસપ્તષડંગુલમ્ ।

નેત્રયોઃ કથિતં તજ્જૈર્ગણપસ્ય વિશેષતઃ ॥ ૧૭૯ ॥

કાનનો અને નેત્રનો અંતર નિરંતર ચાર આંગળનો નાણવો; અને તેના મૂળ ભાગની, મધ્ય ભાગની તથા અગ્ર ભાગની, પરિધિ ક્રમવાર દશ સાત અને છ આંગળની નાણવી. પંડિતોએ ગણપતિના નેત્ર માટે આટલું વિશેષ કહ્યું છે. ૧૭૯

શકિતમૂર્તિ કૃતિ નીતિ.

उत्सेधः पृथुता स्त्रीणां स्तने पञ्चांगुला मता ॥ ૧૮૦ ॥

શકિતની મૂર્તિયોનાં સ્તનની લંબાઈ, તથા સ્થૂળતા પાંચ આંગળની કહી છે. ૧૮૦

स्त्रीकटयां परिधिः प्रोक्तस्त्रितालो ंद्यंगुलाधिकः ।

સ્ત્રીણામવયવાન્સર્વાન્સપ્તતાલૈર્ધિમાવયેત્ ॥ ૧૮૧ ॥

શક્તિની કટિની પરિધિ ત્રણ તાલ અને બે આંગળ કહી છે. શક્તિની મૂર્તિયાના સઘળા અવયવો સાત તાલના બંધવા. ૧૮૧

સપ્તતાલાદિમાનેऽપિ મુખં સ્યાદ્ દ્વાદશાંગુલમ્ ।

બાલાદીનામાપિ સદા દીર્ઘતા તુ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૮૨ ॥

સાત તાલનું પરિમાણ છતાં પણ સ્ત્રી મૂર્તિયાનું મુખ બાર આંગળનું હોય અને બાળક વગેરે મૂર્તિયાની પણ દીર્ઘતા સદા બુદ્ધી બુદ્ધી બંધવી. ૧૮૨

શિશોસ્તુ કન્ધરા હ્રસ્વા પૃથુ શર્પિ પ્રકીર્તિતમ્ ।

કળઠાધો વર્દ્ધતે યાદ્વકતાદ્વકશીર્ષં ન વર્દ્ધતે । ૧૮૩ ॥

બાળક મૂર્તિની કાંધ ડુંઢી અને મસ્તક મોટું કણું છે; તેના કંઠની નીચેનો ભાગ જેવી રીતે વધે છે તે પ્રમાણે મસ્તક વધતું નથી. ૧૮૩

કળઠાધો મુખમાનેન બાલઃ સાર્દ્ધચતુર્ગુણઃ ।

દ્વિગુણઃ શિશ્નપર્યન્તો હ્યધઃ શેષન્તુ સાન્નિયતઃ ॥ ૧૮૪ ॥

બાળ મૂર્તિના મુખના પ્રમાણમાં કંઠની નીચેનો ભાગ સાડાચાર ગણો કરવો અને સાથળની નીચે શિશ્નપર્યન્તનો ભાગ બમણો કરવો. ૧૮૪

સપાદ્દ્વિગુણૌ હસ્તૌ દ્વિગુણૌ વા મુખેન હિ ।

સ્થૌલ્યે તુ નિયમો નાસ્તિ યથાશોભિ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૮૫ ॥

મુખના પરિમાણ કરતાં હાથ સવા બે ગણા અથવા બમણા મોટા કરવા; તેની સ્થૂળતામાં કંઈ નિયમ નથી, માટે સુંદર લાગે તેવા કરવા. ૧૮૫

નિત્યં પ્રવર્દ્ધતે બાલઃ પચ્ચાબ્દાત્પરતો મૃશમ્ ।

સ્યાત્ષોડશોઽદ્દે સર્વાઙ્ગપૂર્ણા સ્ત્રી વિંશતૌ પુમાન્ ॥ ૧૮૬ ॥

બાળક પાંચ વર્ષ પછી નિત્ય વધવા માંડે છે; સ્ત્રી સોળમે વર્ષે સર્વ અવયવે સંપૂર્ણ થાય છે અને પુરૂષ વીશમે વર્ષે સર્વ અવયવે સંપૂર્ણ થાય છે. ૧૮૬

તતોઽર્હતિ પ્રમાણં તુ સપ્તતાલાદિકં સદા ।

કાશ્ચિદ્વાલ્પેઽપિ શોભાઢ્યસ્તારુણ્યે વાર્દ્ધકે ક્વચિત્ ॥ ૧૮૭ ॥

માટે તરૂણ મૂર્તિ નિરંતર સાત તાલ વગેરે પ્રમાણની બનાવવી. કોઈ વખતે કોઈ મૂર્તિ બાળકપણામાં પણ શોભે છે, કોઈ મૂર્તિ તરૂણાવસ્થામાં શોભે છે અને કોઈ વૃદ્ધાવસ્થામાં શોભે છે. ૧૮૭

भूर्त्तिनुं तास प्रभाषु.

मुखाधस्त्र्यंगुला ग्रीवा हृदयं तु नवांगुलम् ।
तथोदरं च बस्तिश्च सक्थि त्वष्टादशांगुलम् ॥ १८८ ॥

त्र्यंगुलं तु भवेज्जानु जंघा त्वष्टादशांगुला ।
गुल्फाधस्त्र्यंगुलं ज्ञेयं सप्ततालस्य सर्वदा ॥ १८९ ॥

मुष्नी निचेनो कंठ त्रलु आंगणनो करवो, हृदय नव आंगणतुं करवुं, उदर अने नाबिनी निचेनो भाग पलु नव आंगणनो करवो, साधण अठार आंगणना करवा, गोठलु त्रलु आंगणना करवा, लंघ अठार आंगणनी करवी अने धुटीनी निचेनो भाग त्रलु आंगणनो करवो-आ सात तालनी भूर्त्तिनुं प्रभाषु निरंतर समजवुं. १८८-१८९

वेदांगुला भवेद् ग्रीवा हृदयं तु दशांगुलम् ।
दशांगुलं चोदरं स्याद्वास्तिश्चैव दशांगुलः ॥ १९० ॥

एकविंशांगुलं सक्थि जानु स्याच्चतुरंगुलम् ।
एकविंशांगुला जंघा गुल्फाधश्चतुरंगुलम् ॥ १९१ ॥

अष्टतालप्रमाणस्य मानमुक्तमिदं सदा ॥ १९२ ॥

कंठ चार आंगणनो करवो, हृदय दश आंगणतुं करवुं, उदर अने नाबिनी निचेनो भाग दश आंगणनो करवो, साधण ऐकवीस आंगणना करवा, अने गोठलु चार आंगणना नलुवा; लंघ ऐकवीस आंगणनी अने धुटीनी निचेनो भाग चार आंगणनो नलुवो-आ आठ तालनी भूर्त्तिनुं प्रभाषु निरंतर कळु छे. १९०-१९२

त्रयोदशांगुलं ज्ञेयं मुखञ्च हृदयं तथा ॥ १९३ ॥

उदरं च तथा बस्तिर्दशतालपु सर्वदा ।

गुल्फाधश्च तथा ग्रीवा जानु पञ्चांगुलं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

षड्विंशत्यंगुलं सक्थि तथा जंघा प्रकीर्त्तिता ।

एकांगुलो मर्द्धि मणिर्दशताले प्रकल्पयेत् ।

पञ्चाशदङ्गुलौ बाहू दशताले स्मृतौ सदा ॥ १९५ ॥

मुष्, हृदय, उदर अने नाबिनी-निचेनो भाग ढंभेसां तेर आंगणनो नलुवो, धुटीनी निचेनो भाग, कंठ अने गोठलु पांच आंगणना नलुवा, साधण अने लंघ छवीस आंगणनी कळी छे, भरतक उपरनो मल्लि ऐक

आंगणनो करवा अने जन्ने आहु पयास आंगण लांभा करवा-आ दश तालनी मूर्तिभू प्रभाष्य निरंतर जलुवुं. १९३-१९४-१९५

व्यंगुलौ व्यंगुलौ चोनो ततो हीनप्रमाणके ।

पाटवन्तु यथाशोभि सर्वमानेषु कल्पयेत् ॥ १९६ ॥

दश ताल करतां नानी मूर्ति करवी होय तो तेनां प्रत्येक अंग ज्ये आंगण नानां करवां; अने जीलां सर्व मापमां मूर्ति सुंदर देभाय तेवां अंगा अनाववां. १९६

नवतालप्रमाणे न ह्यनाधिक्यं प्रकल्पयेत् ॥ १९७ ॥

नव तालनी मूर्तिमां ओछा वधतुं करवुं न्होतही. १९७

दशताले तु विज्ञेयौ पादौ पञ्चदशांगुलौ ।

एकैकांगुलहीनौस्तस्ततो न्यूनप्रमाणके ।

दशतालोर्ध्वमाने तु ताले तालेऽधिकांगुलम् ।

कल्पयेन्मुत्रतो धीमान्शिल्पवित्सु यथा तथा ॥ १९८ ॥

दश तालनी मूर्तिना चरलु पंदर आंगणना करवा, दश ताल करतां ओछा प्रभाषणी मूर्ति होय तो ते पंदर आंगणमांथी ऐक ऐक आंगण ओछुं करवुं अने दश ताल करतां विशेष तालनी मूर्ति होय, तो दरऐक ताले ऐक आंगण वधारतां जवुं. बुद्धिशाणी शलाटे सुभथी चरलु सुधीमां जेम मूर्ति सारी देभाय तेम करवी. १९८

पिशाय प्रतिमा.

दीर्घोरुजंघा विकटा क्रूरा स्याद्ग्रीषणासुरी ।

पैशाची प्रतिमा ज्ञेया राक्षसी सुकृशापि वा ॥ १९९ ॥

भोटा सायणवाणी, भोटी लंघवाणी, कोधी, कूर अने लयंकर प्रतिमाने आसुरी प्रतिमा जलुवी. इपर जलुवावेळी अतिशय दुर्भण प्रतिमाने पिशाय प्रतिमा जलुवी. १९९

न पञ्चांगुलतो हीना न षडंगुलतोऽधिका ।

करस्य मध्यमा प्रोक्ता सर्वमानेषु तद्विदैः ॥ २०० ॥

मूर्तिनुं माप जलुनारा विद्वान् शिल्पिये कडे छे के, सर्व मापमां मूर्तिनी वयट आंगणी पांय आंगणथी नानी करवी नही, तेम छ आंगणथी भोटी करवी नही. २००

મૂર્તિનાં શરીર.

કચિત્તુ ચાલસદ્દશં સદૈવ તરૂણં વપુઃ ।

મૂર્તીનાં કલ્પયેચ્છલ્પી ન વૃદ્ધસદ્દશં કચિત્ ॥ ૨૦૧ ॥

મૂર્તિ ધડનારા શિલ્પશાસ્ત્રીઓએ મૂર્તિઓનું શરીર સદા તરૂણ બનાવવું, અને કોઈ વેળા બાળક બનાવવું; પરંતુ કોઈ વેળા વૃદ્ધ બનાવવું નહીં. ૨૦૧

एवंविधान्नृपो राष्ट्रे देवान्संस्थापयेत्सदा ।

प्रतिसंवत्सरं तेषामुत्सवान्सम्यगाचरेत् ॥ ૨૦૨ ॥

રાજ્યે સદા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દેવોની સ્થાપના કરવી, અને પ્રત્યેક વર્ષે દેવોના સારી રીતે મહોત્સવો કરવા. ૨૦૨

ભાંગેલી મૂર્તિઓનો અને જીર્ણ મંદિરોનો ઉદ્ધાર.

देवालये मानहीनां मूर्तिं भग्नां न धारयेत् ।

प्रासादांश्च देवाञ्जीर्णानुद्धृत्य यत्नतઃ ॥ ૨૦૩ ॥

देवतां तु पुरस्कृत्य नृत्यादीन्वीक्ष्य सर्वदा ।

न मनઃ સ્વોપભોગાર્થં વિદધ્યાદ્યત્નતો નૃપઃ ॥ ૨૦૪ ॥

રાજ્યે દેવાલયમાં માપ વિનાની-(જમ તેમ ધડી કાઢેલી) તથા ભાંગેલી મૂર્તિને રાખવી નહીં. જીર્ણ મંદિરો અને મૂર્તિઓનો પ્રયત્નથી ઉદ્ધાર કરવો; તથા નિરંતર દેવોનું પૂજન કર્યા પછી દેવોની સન્મુખ થતા નૃત્યાદિક ઉત્સવો જોવા. પરંતુ રાજ્યે પોતે નાના પ્રકારના વૈભવ ભોગવવા માટે તે તે વિષયોમાં પોતાનું મન આસક્ત ન થાય તેની સારી ધેરે સંભાળ રાખવી. ૨૦૪

પ્રજાએ કરેલા ઉત્સવોમાં રાજ્યે ભાગ લેવો.

प्रजाभिर्विधृता ये ये ह्युत्सवास्तांश्च पालयेत् ।

प्रजानन्देन सन्तुष्येत्तद्दुःखैर्दुःखितो भवेत् ॥ ૨૦૫ ॥

પ્રજા જે જે ઉત્સવો કરે તે સધળા ઉત્સવો રાજ્યે માન્ય રાખવા, પ્રજાના સુખથી સુખી થવું અને તેના દુઃખથી દુઃખી થવું. ૨૦૫

इति शुक्रनीतौ राष्ट्रे मध्यं चतुर्थाध्यायस्य लोकधर्म-
निरूपणं नाम चतुर्थं प्रकरणम् ।

અધ્યાય ૪ થો.

પ્રકરણ ૫ મું

વ્યવહાર દર્શન.

દુષ્ટનિગ્રહણં કુર્યાદ્ વ્યવહારાનુદર્શનૈઃ ।

સ્વાજ્ઞયા વર્તિતું શક્તા સ્વાર્થીના ચ સદા પ્રજા ॥ ૧ ॥

વિવાદ વિપયોનો યથાર્થ નિર્ણય કરીને, દુષ્ટને શિક્ષા કરવી. પ્રભુ સ્વતંત્ર હોય તો સદા યોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તી શકે છે, માટે રાજ્યે યોતાની પ્રભુ સ્વતંત્રતાએ વર્તે નહીં તેમ કરવું. ૧

સ્વેષ્ટહાનિકરઃ શત્રુર્દુષ્ટઃ પાપપ્રચારવાન્ ।

ઇષ્ટસમ્પાદનં ન્યાય્યં પ્રજાનાં પાલનં હિ તત્ ॥ ૨ ॥

દુષ્ટ અને પાપાચારી શત્રુ સામા મનુષ્યના લાભનો નાશ કરે છે, માટે રાજ્યે યોતાનું હિત સાધવું એ નીતિભરેલું છે અને તે ઇષ્ટ સંપાદન પ્રભુ પાલન ગણાય છે. ૨

શત્રોરનિષ્ટકરણાન્નિવૃત્તિઃ શત્રુનાશનમ્ ।

પાપાચારાનિવૃત્તિર્યૈર્દુષ્ટૈર્નિગ્રહણં હિ તત્ ॥ ૩ ॥

શત્રુને અણુહિત કરતાં અટકાવવો એ તેનો નાશ સમજવો; અને જે બપાયોથી દુષ્ટને પાપકર્મ કરતાં અટકાવવો તેને દુષ્ટદંડ સમજવો. ૩

સ્વપ્રજાધર્મસંસ્થાનં સદસત્પ્રવિચારતઃ ।

જાયતે ચાર્થસંસિદ્ધિર્વ્યવહારસ્તુ યેન સઃ ॥ ૪ ॥

જે સારા તથા નરતા કર્મ સંબંધી વિચારોથી યોતાની અને યોતાની પ્રભુની ધર્મ ઉપર સારી આસ્થા બંધાય તથા કાર્યોની સારી રીતે સિદ્ધિ થાય તેને વ્યવહાર જાણવો. ૪

ધર્મશાસ્ત્રાનુસારેણ ક્રોધલોભવિવર્જિતઃ ।

સપ્રાહ્લિવિવાકઃ સામાયઃ સબ્રાહ્મણપુરોહિતઃ ।

સમાહિતમાતિઃ પશ્યેન્દ્યવહારાનનુક્રમાત્ ॥ ૫ ॥

રાજ્યે ક્રોધ અને લોભનો ત્યાગ કરી ન્યાયાધીશ, કાર્યભારી, બ્રાહ્મણ, અને પુરોહિત વગેરેને સાથે રાખી સાવધાન મન થઈને ધર્મશાસ્ત્રમાં ક્ષણ પ્રમાણે ક્રમવાર પ્રભુના વ્યવહારોને (દાવાઓને) તપાસવા. ૫

નૈકઃ પश्यેच्च कार्याणि वादिनोः श्रृणुयाद्धचः ।

રહાસિ ચ નૃપઃ પ્રાજ્ઞઃ સમ્યાશ્ચૈવ કદાચન ॥ ૬ ॥

કેળવાયલા રાજ્યે અને ન્યાય સભાસદોએ કોઈ દિવસ એકાંતમાં વાદી અને પ્રતિવાદીના વ્યવહારોને (દાવાને) તપાસવા નહીં; તથા તે બંનેનું બોલવું પણ સાંભળવું નહીં. ૬

पक्षपाताधिरोपस्य कारणानि च पञ्च वै ।

રાગલોભમયદ્વેષા વાદિનોશ્ચ રહઃશ્રુતિઃ ॥ ૭ ॥

૧ પ્રેમ, ૨ ક્રોધ, ૩ ભય, ૪ દ્વેષ તથા ૫ વાદી પ્રતિવાદીનું એકાંતમાં બાધણુશ્રવણુ-આ પાંગ વસ્તુ પક્ષપાતના આરોપનાં કારણો છે. ૭

पौरकार्याणि यो राजा न करोति सुखे स्थितः ।

વ્યક્તં સ નરકે ઘોરે પચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૮ ॥

જે રાજા સુખમાં આસક્ત થઈને નગરજનનાં કાર્યોને પાર પાડતો નથી, તે રાજા પ્રત્યક્ષ ઘોર નરકમાં પડે છે તે નિઃસંદેહ છે. ૮

यस्त्वधर्मेण काठ्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।

અચિરાત્તં દુરાત્માનં વશે કુર્વન્તિ શત્રવઃ ॥ ૯ ॥

જે રાજા મોહથી અધર્મનાં કાર્યો આરંભે છે, તે દુરાત્મા રાજાને શત્રુઓ થોડા દિવસમાં વશ કરે છે. ૯

अस्वर्ग्या लोकनःशाय परानीकभयावहा ।

આયુર્વીજહરી રાજાસસ્તિ વાક્યે સ્વયં કૃતિઃ ॥ ૧૦ ॥

તસ્માच्छાસ્ત્રાનુસારેણ રાજા કાર્યાણિ સાધયેત્ ॥ ૧૧ ॥

જે રાજાઓ સભાસદોને પુછ્યા વિના વાદી તથા પ્રતિવાદીના કામને પોતેજ વિચાર કરીને નિર્ણય કરે છે-અર્થાત્ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વિચાર આપે છે, તે રાજાઓને શત્રુ સેના તરફથી ભય આવે છે, તેનો નાશ થાય છે, ને નરકમાં પડે છે અને તેની પ્રભા (પણ) નાશ પામે છે; માટે રાજ્યે ધર્મ શાસ્ત્ર પ્રમાણે કાર્યો કરવાં. ૧૦-૧૧

यदा न कुर्यान्नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम् ।

તદા તત્ર નિયુજ્જીત બ્રાહ્મણં વેદપારગમ્ ॥ ૧૨ ॥

दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् ।

પરત્ર મીરું ધર્મિષ્ઠમુચ્યુંત્તં ક્રોધવર્જિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

यदा विप्रो न विद्वान्स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥ १४ ॥

रान् पोते न्यारे कार्येनो निर्णय करे नही त्यारे तेले हावाओना निर्णय करवा माटे विनीत, सत्कुणोत्पन्न, पक्षपातरहित, शांत स्वभाववाणा, धैर्यवंत, परलोकाधी ररनारा, धर्मीष्ठ, उद्यमी, अने क्रोध रहित वेदवेत्ता ब्राह्मणनी निमणुक करवी. जे विद्वान् ब्राह्मण मणे नही तो ते स्थान उपर विद्वान् अने सर्वगुणसंपन्न अथा क्षत्रियनी निमणुक करवी, अथवाते धर्मशास्त्रवेत्ता वैश्यनी निमणुक करवी; परंतु शूद्रनी सर्वथा निमणुक करवी नही. १२-१४

यद्वर्णज्ञो भवेद्राजा योज्यस्तद्वर्णजः सदा ।

तद्वर्ण एव गुणिनः प्रायशः सम्भवन्ति हि ॥ १५ ॥

रान् जे नतिमां नन्भ्यो होय ते नतनां माणुसोने हंभेशां प्रननां कार्येनो निर्णय करवा माटे निमवां; कारणके ते नतिमांज अहुधा गुणुवंत पुत्रेणो नन्भे छे. १५

सभासद व्यवस्था.

व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः ।

रिपौ मित्रे समा ये च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥ १६ ॥

निरालसा जितक्रोधकामलोभाः प्रियंवदाः ।

राज्ञा नियोजितव्यास्ते सभ्याः सर्वासु जातिषु ॥ १७ ॥

सर्वनतियोना व्यवहारमां कुशण, केणवायला, शत्रुमित्रने सभान गणुनारा, धर्मंतुं रहस्य नणुनारा, सत्यवादी, आणस रहित, काम, क्रोध, अने लोक्षपर विनय करनारा, मधुरवाणी ओलनारा सर्व नतिना पुत्रेणोने रान्भ्ये सभासदो निमवा. १६-१७

कीनाशाः कारुकाः शिल्पकुसीदिश्रेणिनर्तकाः ।

लिङ्गिनस्तस्कराः कुर्युः स्वेन धर्मेण निर्णयम् ॥ १८ ॥

पेडुतोअ्ये, कारीगरोअ्ये, शलाटाअ्ये, व्याज आनाराअ्ये, मंडणीअ्ये, नटलोकाअ्ये, जोगी अने भांड वगेरेअ्ये, तथा तस्कर वगेरे नतियोअ्ये स्वधर्म प्रमाणे पोतपोतानी नतिनां कामने निर्णय करी लेवो. १८

अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तज्जैरेवतु कारयेत् ॥ १९ ॥

ते ते नतियोनी रीतिथी अनण्या पुत्रेणो ते ते नतिने निर्णय करी शकता नथी, माटे रान्भ्ये ते ते लोकांनी रीतभातथी नणुता लोका द्वारा ते ते नतिने निर्णय करवो. १९

આશ્રમેષુ દ્વિજાતીનાં કાર્યે વિવદતાં મિથઃ ।

ન વિબ્રૂયાન્નૃપો ધર્મે ચિકીર્ષુર્હિતમાત્મનઃ ॥ ૨૦ ॥

બ્રહ્મચર્ય આદિ આશ્રમમાં રહેલા બ્રાહ્મણો, પરસ્પર ધર્મકાર્ય માટે વિવાદ કરતા હોય ત્યારે, પોતાનું શ્રેય ઈચ્છનારા રાજ્યે, વચ્ચે, વિરુદ્ધ બોલવું નહીં. ૨૦

તદસ્વિનાં તુ કાર્યાણિ ત્રૈવિદ્યૈરેવ કારયેત્ ।

માયાયોગવિદાઞ્ચૈવ ન સ્વયં કોપકારણાત્ ॥ ૨૧ ॥

રાજ્યે તપસ્વિયોના, માયાતિયોના, અને યોગિના કાર્યનો નિર્ણય વેદ-પારંગત પુરૂષોદ્વારાજ કરાવવો-પણ તેઓ ક્રોધ કરે એમ માનીને પોતે કરવો નહીં-તેના ક્રોધથી રાજકુળનો નાશ થાય છે. ૨૧

સમ્યગ્વિજ્ઞાનસમ્પન્નો નોપદેશં પ્રકલપયેત્ ।

ઉત્કૃષ્ટજાતિશલિનાં ગુર્વાચાર્યતપસ્વિનામ્ ॥ ૨૨ ॥

રાજ્ય સારો બુદ્ધિમાન હોય તોપણ તેણે હાંથી વતિના તથા સારા સ્વભાવવાળા ગુરૂઓને, આચાર્યોને અને તપસ્વીઓને ઉપદેશ આપવો નહીં. ૨૨

આરण्याસ્તુ સ્વકૈઃ કુર્યુઃ સાર્થિકા સાર્થિકૈઃ સહ ।

સૈનિકાઃ સૈનિકૈરેવ ગ્રામેડપ્યુમયવાસિભિઃ ॥ ૨૩ ॥

અભિયુક્તાશ્ચ યે યત્ર યન્નિવન્ધનિયોજનાઃ ।

તત્રત્યગુણદોષાણાં ત એવ હિ વિચારકાઃ ॥ ૨૪ ॥

વનવાસી ભીલ્લ આદિક લોકોએ પોતાના આરણ્યકોની સાથે મળીને, મંડળીવાળાઓએ મંડળીવાળાની સાથે મળીને અને સીપાઇઓએ પોતાના સૈનિકોની સાથે મળીને પોતાની વચ્ચે અમુકને અધિપતિ નિમી કાર્ય નિર્ણય કરાવવો; તથા ગામના રહેવાસી ઉભય પક્ષના લોકોએ જે વિષયમાં જેઓને જે કાર્ય કરવા માટે નિમ્યા હોય તે લોકોજ ત્યાં આગળના ગુણોનો તથા દોષોનો નિર્ણય કરે. ૨૩-૨૪

સભાધિવેશન વ્યવસ્થા.

રાજા તુ ધાર્મિકાન્સમ્યાન્નિયુઞ્જ્યાત્સુપરીક્ષિતાન્ ।

વ્વવહારધુરં વોહું ચે શક્તાઃ પુંગવા ઇવ ॥ ૨૫ ॥

બળદ જેમ બ્રુસરી ઉપાડી શકે, તેમ જે પુરૂષો રાજ્ય કાર્યભારની બ્રુસરી ઉઠાવી શકે અને ધર્મનિષ્ઠ હોય તેવાની રાજ્યે સારી રીતે પરીક્ષા કરવી. તે જે ધર્મીષ્ઠ અને વ્યવહારનિપુણ જણાય તો તેઓને સભાસદ બનાવવા. ૨૫

लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी समा ॥ २६ ॥

ने न्याय सभामां व्यवहार, वेद अने धर्मशास्त्र ज्ञानुनारा, सात, पांच के त्रण आक्षण भेदा होय ते सभाने यज्ञशाणा ज्ञानी. २६

श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्याः सुविचक्षणाः ॥ २७ ॥

(अने) ते न्यायसभामां निपुण्वालिण्यान्ने श्रोता तरिके निभवा. कारणु के तेन्ने जेम सुवर्णु वगेरेनी परीक्षा करी जणु छ तेम कार्यनिर्णयनी परीक्षा पणु करी जणु छ. २७

अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति ।

दैवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥ २८ ॥

धर्मशास्त्रवेत्ता मनुष्य कार्य निर्णय करवा भाटे निभायलो होय अथवा तो न निभायलो होय तोपणु ते ज्ञानवाने पात्र छ, कारणु के ने शास्त्रने अनुसरने वर्ते छ ते देववाणी ज्ञाने छ. २८

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अब्रूवन्विब्रूवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ २९ ॥

मनुष्ये राज्यसभामां जणुं नही अथवा जणुं तो परी वार्ता कहेवी, पणु जणुं ज्ञानुं ज्ञानुं नही; कारणु के ने मनुष्य जणुतां छतां ज्ञानुतां नथी अथवा तो आहुं ज्ञानुं छ ते पापी थाय छ. २९

राज्ञा ये विदिताः सम्यक्कलश्रेणिगणादयः ।

साहसस्तेयवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम् ॥ ३० ॥

ने कुणवतं मनुष्ये, मंडणीनां भाणुसेा, अने समुदायनां मनुष्ये धर्मशास्त्रना काममां सारां निपुणु छ जेवुं राजना ज्ञानुवामां होय ते मनुष्ये मनुष्येनां साहस अने चोरी शिवायनां ज्ञानुं कार्येनां निर्णय आपवे. ३०

विचार्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यन्न विचारितम् ।

गणैश्च श्रेण्यविज्ञातं गणाज्ञातं नियुक्तकैः ॥ ३१ ॥

आरंभमां कार्यनिर्णयणुं काम, कुणना भाणुसेाने सोपणुं; तेन्ने जे कार्येनां निर्णय आपवे न होय ते कार्येनां विचार मंडणीजे करवा; ने कार्येनां निर्णय मंडणी जणु शके नही ते कार्येनां सिद्धांत जनसमुदाये आपवे; अने तेन्नेथी पणु कार्येनां निर्णय अज्ञात रहे तो राजने निभेला प्राप्तिवाह (न्यायाधीश) वगेरेजे करवा. ३१

કુલાદિમ્યોઽધિકાઃ સમ્યાસ્તેમ્યોઽધ્યક્ષોઽધિકઃ કૃતઃ ।

સર્વેષામધિકો રાજા ધર્માધર્મનિયોજકઃ ॥ ૩૨ ॥

કાર્યનો નિર્ણય કરવા માટે નિમેલા સભાસહોને, કુળો, મંડળીયો, અને સમુહસભા કરતાં ઉત્તમ નહીંવા. અધ્યક્ષને સભાસહો કરતાં ઉત્તમ નહીંવો અને ધર્મ તથા અધર્મના નિર્ણયતા રાજાને સર્વથી ઉત્તમ નહીંવો. ૩૨

ઉત્તમાઘમમધ્યાના વિવાદાનાં વિચારણાત્ ।

ઉપર્યુપારિ બુદ્ધીનાં ચરન્તીશ્વરબુદ્ધયઃ ॥ ૩૩ ॥

ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ કાર્યનો નિર્ણય કરવાથી ઈશ્વરની (રાજાની) બુદ્ધિ, સામાન્ય મનુષ્યોની બુદ્ધિ કરતાં વધારે ઉત્તમ હોય છે. ૩૩

एकं शास्त्रमधीयानो न विन्वात्कार्यनिर्णयम् ।

तस्माद्ब्रह्मगमः कार्यो विवादेपूत्तमो नृपैः ॥ ૩૪ ॥

જે મનુષ્યે એક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય તે કાર્યનું પરિણામ નહીંવો; માટે રાજાએ વિવાદના વિષયમાં ઘણાં ધર્મશાસ્ત્રનો તથા નીતિશાસ્ત્રનો ઉંચો અભ્યાસ કરવો. ૩૪

स ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्मचिन्तकः ॥ ૩૫ ॥

તે રાજા અથવા એક આત્મતત્ત્વવેત્તા મનુષ્ય જે કહે તેનેજ ધર્મ સમજવો. ૩૫

एकद्वित्रिचतुर्वारं व्यवहारानुचिन्तनम् ।

कार्यं पृथक्पृथक् सम्यै राज्ञा श्रेष्ठोत्तरैः सह ॥ ૩૬ ॥

રાજાએ મહાપ્રધાન સભાસહોની સાથે રહીને, કાર્યના પ્રમાણમાં-એક વાર, બેવાર, ત્રણવાર અથવા તેા ચાર વાર જુદો જુદો કાર્યનો નિર્ણય કરવો. ૩૬

आर्थिप्रत्यर्थिनौ सम्यान्-लेखकप्रेक्षकांश्च यः ।

धर्मवाक्ये रञ्जयति स सभास्तारतामियात् ॥ ૩૭ ॥

જે ન્યાયાધીશ અથવા તેા ખીજે સભાસહ વાદીને પ્રતિવાદીને, સભાસહોને, લખનારા મેહુતાને, અને દર્શકોને ધર્મનાં વાક્યોથી ાંજન કરે છે તે સભાસ્તારની પદવી મેળવે છે. ૩૭

સભા અંગ.

नृपोऽधिकृतसम्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ ।

हेमाग्न्यम्बुस्वपुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश ॥ ૩૮ ॥

રાત્ન, નિમેલા સભાસદો, (ન્યુરો) ધર્મશાસ્ત્ર, ગણિતવેત્તા, લેખક, સુવર્ણ, અગ્નિ, જળ, ધન અને ચાકર આ દશ કાર્ય સિદ્ધિનાં અંગો છે. ૩૮

एतद्दशांगकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

ન્યાયાન્પश्यેત્કૃતમતિઃ સા સમાધ્વરસન્નિમા ॥ ૩૯ ॥

શુદ્ધશુદ્ધિ રાત્ન, જે ન્યાયસભામાં, ઉપર જાણાવેલી દશ વસ્તુનો આશ્રય કરીને કાર્યોના નિર્ણય કરે છે તે સમાને યજ્ઞ સરખી જાણવી. ૩૯

दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक्पृथक् ।

વક્તાધ્યક્ષો નૃપઃ શાસ્તા સમ્યાઃ કાર્યપરીક્ષકાઃ ॥ ૪૦ ॥

સ્મૃતિર્વિનિર્ણયં વ્રૂતે જપં દાનં દમં તથા ॥ ૪૧ ॥

શપથાર્થે હિરણ્યગ્રી અમ્બુ તૃષિતક્ષુઠ્ઠયોઃ ।

ગણકો ગણયેદર્થં લિખેન્ન્યાયં ચ લેખકઃ ॥ ૪૨ ॥

ઉપર જાણાવેલાં દશ અંગોનાં જુદાં જુદાં કાર્યો કહ્યાં છે. ન્યાય સભામાં અધ્યક્ષ કાર્યના પરિણામને પ્રકાશ કરે છે, રાત્ન શિક્ષા કરે છે, સભાસદો કાર્યની પરીક્ષા કરે છે, ધર્મશાસ્ત્ર કામનો નિર્ણય કરવામાં કામ લાગે છે તથા મંત્રીનો કેટલો ને કેમ જપ કરવો. દાનશું ને કેટલું દેવું તથા કેમ ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો તેનો ઉપદેશ કરે છે; સોતું અને અગ્નિ સમ ખાવા માટે કામ લાગે છે, તથા પાણી તૃષાતુરને અને ગભરાયલાને પીવામાં કામ લાગે છે. ગણિતવેત્તા સારા નરતા દાવાઓની ગણતરી કરે છે અને લેખક ન્યાય સભામાં ચાલતાં કામને લખે છે, ૪૦-૪૨

शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।

નાનાલિપિજ્ઞૌ કર્તવ્યૌ રાજા ગણકલેખકૌ ॥ ૪૩ ॥

શબ્દ અને અર્થના તત્ત્વને જાણનારા, ગણતરી કરવામાં નિપુણ, કપટ રહિત તથા અનેક જાતની લીપી જાણનારાને રાત્નએ ગણક તથા લેખક સ્થાને નિમવા. ૪૩

ન્યાય નીતિ.

धर्मशास्त्रानुसारेण ह्यर्थशास्त्रविवेचनम् ।

અત્રાધિક્રિયતે સ્થાને ધર્માધિકરણં હિ તત્ ॥ ૪૪ ॥

જે સ્થાનમાં ધર્મ શાસ્ત્રને આધારે વ્યવહારશાસ્ત્રનું વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવતું હોય તે સ્થાનનેજ ધર્માધિકરણ (ન્યાયસભા) કહેવું. ૪૪

व्यवहारान्दिदक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

મન્ત્રજ્ઞૈર્મન્ત્રિભિશ્ચૈવ વિનીતઃ પ્રવિશેત્સભામ્ ॥ ૪૫ ॥

ન્યારે ન્યાય સભાના કાર્યનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે રાજ્યે વિનિત થઈ, વિચારકુશળ બ્રાહ્મણો અને મંત્રીઓની સાથે ન્યાય સભામાં જવું; ૪૫

ધર્માસનમધિષ્ઠાય કાર્યદર્શનમારભેત્ ।

पूर्वोत्तरसमो भूत्वा राजा पृच्छेद्विवादिनौ ॥ ४६ ॥

અને ત્યાં ધર્માસન ઉપર બેસીને, કાર્યનો તપાસ આરંભવો. (૫૬) રાજ્યે વાદી તથા પ્રતિવાદી ઉપર સમદષ્ટિ રાખીને વાદી પ્રતિવાદીને પ્રશ્ન પૂછવાં. ૪૬

प्रयहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

जातिजानन्पदान्धर्मान्श्रेणिधर्मास्तथैव च ।

समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपालयेत् ॥ ४७ ॥

રાજ્યે પ્રતિદિન લૌકિક તથા શાસ્ત્રીય કારણોવડે ભતિના, દેશના, મંડળીઓના, અને કુળના ધર્મોને યથાર્થ રીતે તપાસીને પોતાના રાજ્ય-ધર્મનું રક્ષણ કરવું. ૪૭

देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक्प्रवर्त्तिताः ।

तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥ ४८ ॥

દેશના, ભતિના અને કુળના, જે ધર્મ અનાદી કાળથી ચાલતા હોય તેઓનું પ્રથમની પેઠેજ પાલન કરવું. તે ધર્મોનો લોપ કરવાથી પ્રજામાં ખળભળાટ થાય છે. ૪૮

उद्धृते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।

मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ॥ ४९ ॥

मत्स्यादाश्च नराः सर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ।

उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ॥ ५० ॥

रवशजाताः प्रगृह्यन्ति भ्रातृभार्यामर्भतृકામૈ ।

अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हकाः ॥ ५१ ॥

દક્ષિણ દેશમાં વસનારા બ્રાહ્મણો મામાની કન્યાને પરણે છે, મધ્ય દેશમાં વસનારા કડીયા તથા કુભાર વગેરે કારીગરો ગાયનું માંસ ખાય છે, ઉત્તર દેશના સર્વ મનુષ્યો મત્સ્યનો આહાર કરે છે, સ્ત્રીઓ ઈચ્છાનુસાર વ્યભિચાર કરે છે, મદિરાપાન કરે છે અને રજસ્વળા છતાં પણ માણસોને અડકે છે. ખસ ભતના લોકો ભાઈ મરી ગયા કેડે રાંડેલી બાબી જેડે પરણે છે. આમ વર્તવાથી તેઓ પ્રાયશ્ચિત્તને કે દંડને પાત્ર થતા નથી. ૪૯-૫૧

येषां परम्पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः ।

त एव तैर्न दुष्येयुराचारान्नेतरस्य तु ॥ १२ ॥

જે ભતિયોમાં, જે દેશોમાં અને જે કુળોમાં જે ધર્મ પરંપરાથી ચાલે છે અને જે ધર્મ પૂર્વજોએ ચલાવ્યા છે તેજ ધર્મોને તે મનુષ્યોએ પાળવા; અને રાજ્યોએ ખીજના ધર્મને દૂષણ આપવું નહીં. પર

परस्त्रीधनसंबुद्धा मदासकरताः कलौ ।

विज्ञानलवदुर्दग्धा प्रायः श्रीसंयुताश्च ये ॥ १३ ॥

तन्त्रकर्मरता वेदविमुखाः स्युः सदैव हि ।

महादण्डेन चૈતેષાં કુર્યાત્સંસાધનં નૃપઃ ॥ ૧૪ ॥

કળિમાં લક્ષ્મીવંત મનુષ્યો ધણું કરીને સદાય પરસ્ત્રી તથા પરધન ઉપર લુબ્ધ રહે છે, મદિરાપાન ઉપર આશક્તિ રાખે છે, સાધારણ જ્ઞાનથી ગર્વીષ્ટ બને છે, તાંત્રિકકર્મમાં તત્પર રહે છે અને વેદવિરૂધ્ધ વર્તે છે. માટે રાજ્યે આવા પુરુષોને મહાશિક્ષા કરીને રસ્તા ઉપર લાવવા. ૫૩-૫૪

न्यायान्पश्येत्तु मध्याह्ने पूर्वाह्ने स्मृतिदर्शनम् ।

મનુષ્યમારણે સ્તેયે સાહસેડ્યથિકે મદા ॥ ૧૫ ॥

રાજ્યે મધ્યાહ્ને ન્યાયનો વિચાર કરવો. પ્રભાતમાં ધર્મશાસ્ત્રનો વિચાર કરવો. અને મનુષ્યહિંસા, ચોરી, સાહસકામ અથવા તો નાશ જનક ભયંકર કાર્ય બને ત્યાર તેનો સદાય નિર્ણય કરવો. ૫૫

न कालनियमस्तत्र सद्य एव विवेचनम् ॥ १६ ॥

તેમાં કાર્યનો નિર્ણય કરવામાં અમુક કાળનો નિયમ નથી-તેનો તો તુરતજ વિચાર કરે. ૫૬

धर्मासिनगतं दृष्ट्वा राजानं मन्त्रिभिः सह ।

गच्छेन्नિવેद्यમાનं यत्प्रतिरुद्धमધર્મતઃ ॥ ૧૭ ॥

यथा सयं चिन्तयित्वा लिखित्वा च समाहितः ।

નત્વા ચ પ્રાઙ્જલિઃ પ્રહો હ્યર્થાં કાર્યં નિવેદયેત્ ॥ ૧૮ ॥

વાદીએ ધર્માસન ઉપર ખીરાળેલા અને મંત્રિયોથી વિંટાયલા રાજાને જોઈને તેની પાસે જવું અને ધર્માનુકૂળ જે વાર્તા જણાવવી હોય તેનો યથાર્થ નિર્ણય કરી આવધ થઈને તે વિષય લખી લેવો. ત્યાર પછી એ હાથ જોડી નમસ્કાર કરી, ત્રણ થઈને રાજાને સ્વકાર્ય નિવેદન કરવું. ૫૭-૫૮

यथार्हमेनमभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

सान्त्વેન પ્રશમવ્યાદૌ સ્વધર્મ પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૧૯ ॥

आज्ञासु सभासदोनी साथे रहैला रान्धोअये, (निर्णय निवेदन करती बणाये) वादीने यथोचित मान आपीने आरंभमां शांत करवा अने पछी पोतानो धर्म अलववो. ५८

काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्व्रीहि मानव ! ॥ ६० ॥

रान्धे, समय उपर प्रणाम करीने आगण उल्लेख वादीने, प्रश्न करवा के, हे भाई ! तारं शुं काम छे ? तुने शुं दुःख थयुं छे ? डरीश मां; (कार्य) होय ते कहे. ६०

केन कस्मिन्कदा कस्मात्पीडितोऽसि दुरात्मना ।

एवं पृष्ट्वा स्वभावोक्तं तस्य संश्रुणुयाद्भवः ॥ ६१ ॥

तने केई न्ययामां, क्यारं, क्ये वचते, क्या दुष्टे, शाभाटे पीडा करी छे. आ प्रमाणे वादीने प्रश्न करीने, तेनुं स्वाभाविक वचन सांभणवुं—काल्प-निर्दिष्ट वचन उपर भरोसो राखवो नही. ६१

प्रसिद्धलिपिभाषाभिस्तदुक्तं लेखको लिखेत् ॥ ६२ ॥

वादी ओखे ते लेखके प्रसिद्ध लिपीमां तथा प्रसिद्ध भाषामां लपी लेवुं. ६२

अन्यदुक्तं लिखेदन्यद्योऽर्थिप्रत्यर्थिनां वचः ।

चौरवत्त्रासयेद्राजा लेखकं द्रागतन्द्रितः ॥ ६३ ॥

जे लेखक, वादी तथा प्रतिवादीअना ओखयाने उलट्टी रीते लखे छे ते लेखकने, आणस रहित रान्धे चोरनी पेठे अट शिक्षा करवी. ६३

लिखितं तादृशं सभ्या न विब्रूयुः कदाचन ।

बलाद्ब्रून्ति लिखितं दण्डयेत्तांस्तु चौरवत् ॥ ६४ ॥

सभासदोअये पणु केई हिस तेया नुडा लेखने टुके आपवो नहि, जे सभासदो तेवां ओटां लणालुनो जणात्कार स्वीकार करे तो, रान्धे ते-ओने चोरनी पेठे शिक्षा करवी. ६४

प्राड्विवाको नृपाभावे पृच्छेदेवं सभागतम् ॥ ६५ ॥

रान्धे न्यायसभामां आओयो न होय त्यारं, न्यायाधीशे, न्यायसभामां आवेला वादीने उपर प्रमाणे प्रश्न करवां. ६५

वादिनौ पृच्छति प्राडा विवाको विविनक्तयतः ।

विचारयति सभ्यैर्वा वर्माधर्मान्विवक्ति वा ॥ ६६ ॥

ન્યાયાધીશ વાદી તથા પ્રતિવાદીને પ્રશ્ન કરે છે અને તેના બોલવા ઉપર વિચાર કરે છે માટે તેને પ્રાર્થિવાક કહે છે; અને તેજ રાજને અભાવે સભાસદોની સાથે રહીને, ધર્મ તથા અધર્મનો નિર્ણય કરે છે, અથવા તેનું વિવેચન કરે છે માટે તે પ્રાર્થિવાક કહેવાય છે. ૬૬

સભાયાં યે હિતા યોગ્યાઃ સમ્યાસ્તે ચાપિ સાધવઃ ॥ ૬૭ ॥

રાજસભામાં જે પ્રશ્નનું હિત કરનારા, યોગ્યતાવાળા, કામ કરવામાં નિપુણ અને સદ્ગુણી હોય તેવાને સભાસદો જાણવા, અને તેઓએ કાર્યનો નિર્ણય કરવો. ૬૭

સ્મૃત્યાચારવ્યપેતેન માર્ગેનાધર્ષિતઃ પરૈઃ ।

આવેદ્યતિ ચેદ્રાજે વ્યવહારપદં હિ તત્ ॥ ૬૮ ॥

સામા મનુષ્યો ધર્મશાસ્ત્ર તથા સદાચારથી વિરહ્દ માર્ગે મનુષ્યને પીડા કરે છે તો તે મનુષ્ય રાજની આગળ પોતાનું દુઃખ નિવેદન કરે છે તેનું નામ વ્યવહાર સ્થાન (ફરિયાદ) કહેવાય છે. ૬૮

નોત્પાદયેત્સ્વયં કાર્યં રાજા નાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ।

ન લોભેન ન રાગેણ ન ક્રોધેન પ્રસેન્નૃપઃ ।

પરૈરપ્રાપિતાનર્થાન્ન ચાપિ સ્વમનીષયા ॥ ૬૯ ॥

રાજાએ પોતે વિવાદ કરવો નહીં, તેનાં માણસોએ પણ વિવાદ કરવો નહીં; તથા રાજાએ લોભથી, પ્રેમથી અને ક્રોધથી કોઈને પીડવો નહીં તથા વાહિયે અને પ્રતિવાહિયે રાજાને ન જાણાવેલાં નવાં કામો પોતાની કુદ્ધિથી ઉપજાવવાં નહીં. ૬૯

છલ્લાનિ ચાપરાધાંશ્ચ પદાનિ નૃપતેસ્તથા ।

સ્વયમેતાનિ ગૃહ્ણીયાન્નૃપસ્ત્વાવેદકૈર્વિના ।

સૂચકસ્તોભકામ્યાં વા શ્રુત્વા ચૈતાનિ તત્ત્વતઃ ॥ ૭૦ ॥

રાજાએ વાદી પ્રતિવાદીના કલા વિનાજ પોતે છલો, અપરાધો તથા દાવાઓનો તપાસ કરીને અથવા તે સૂચક તથા સ્તોભકદ્વારા તે સઘળાં સાંભળીને તેમાંથી સત્ય વસ્તુ ગ્રહણ કરવી. ૭૦

શાસ્ત્રેણાનિન્દિતસ્ત્વર્થો નાપિ રાજા પ્રચોદિતઃ ।

આવેદ્યતિ યત્પૂર્વે સ્તોભકઃ સ ઉદાહૃતઃ ॥ ૭૧ ॥

જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે અપરાધી ન હોય, અને રાજાએ જેને બાબત જાણવાની પ્રેરણા કરી ન હોય, છતાં પણ જે અર્થો પ્રથમ વાર્તા જાણાવે છે તેને સ્તોભક કહે છે ૭૧

નૃપેણ વિનિયુક્તો યઃ પરદોષાનુવક્ષિણે ।

નૃપં સંસૂચયેજ્ઞાત્વા સૂચકઃ સ ઉદાહૃતઃ ॥ ૭૨ ॥

રાજ્યે પરના દોષો જોવા માટે જેને નિમ્નો હોય અને જે પરના દોષો જાણીને રાજની આગળ પ્રગટ કરે તેને સૂચક કહે છે. ૭૨ *

પંચાસ જાતના છલ.

પથિમઙ્ગી પરાક્ષેપી પ્રાકારોપરિ લઙ્ગકઃ ।

નિપાનમ્ય વિનાશી ચ તથા ત્રાયતનસ્ય ચ ॥ ૭૩ ॥

૧માર્ગને તોડી પાડનાર, ૨ખીજનું અપમાન કરનાર, ૩કીલ્લા કોટ વગેરેને ઉલ્લંઘન કરનાર, ૪પાણીના પરબને અને ૫નિવાસગૃહને નાશ કરનાર, ૭૩

પરિસ્વાપૂરકશ્રૈવ રાજચ્છિદ્રપ્રકાશકઃ ।

અન્તઃપુરં વાસગૃહં માળ્ડાગારં મહાનસમ્ ॥ ૭૪ ॥

પ્રવિશ્યનિયુક્તો યો મોજનચ્ચ નિરીક્ષતે ।

વિષ્મૂત્રશ્લેષ્મવાતાનાં ક્ષેપ્તા કામાન્નૃપાગ્રતઃ ॥ ૭૫ ॥

પર્યઙ્કાસનબન્ધી ચાપ્યગ્રસ્થાનવિરોધકઃ ।

નૃપાતિરિક્તવેશશ્ચ વિધૃતઃ પ્રવિશેત્તુ યઃ ॥ ૭૬ ॥

૬નગરની આસપાસ આવેલી જલપૂર્ણ ખાઈને મટોડીથી પૂરનાર, ૭રાજનાં છિદ્ર ખુલ્લા કરનાર, આજ્ઞા વિના રાજના અન્તઃપુરમાં, ૮વાસ ગૃહમાં, ૯બહાર મંદિરમાં અને ૧૦પાકશાળામાં જનાર, ૧૧જમવા માટે તૈયાર કરેલાં ભોજનને જોનાર, ૧૨જાણુસાર કોઈની સન્મુખ કે કોઈના ઘર ઉપર ૧૩વિદ્યા, ૧૪મૂત્ર, ૧૫તથા બરખા નાખનાર, ૧૬અથવા વાયુથી સામાના મનને દુઃખ આપનાર, ૧૭રાજની સન્મુખ ઘુટણભર ખેસનાર, ૧૮પોતાની સન્મુખ ખેસનારા સાથે વૈર કરનાર ૧૯રાજ કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ વેશ ધારણ કરનાર, ૨૦આજ્ઞા વિના રાજની સમીપ જનાર, ૭૪-૭૬

યશ્રાપદ્મોરેણ વિશેદવેલાયાં તથૈવ ચ ।

શય્યાસને પાદુકે ચ શયનાસનરોહણે ॥ ૭૭ ॥

રાજન્યાસન્નશયને યસ્તિષ્ઠતિ સમીપતઃ ।

રાત્નો વિદ્વિષ્ટસેવી ચાપ્યદત્તવિહિતાસનઃ ॥ ૭૮ ॥

* આ વિષયમાં જે જે લક્ષણ-(નીતિ) કહ્યાં છે તે સર્વ ન્યાયધિકારીનાં પણ સમજવાં.

२१पाछना लाग्धी धरमां प्रवेश करनार, २२कवेजाअधरमां प्रवेश करनार, २३रान्नी शय्या उपर आज्ञा विना शयन करनार, २४रान्ना आसन उपर आज्ञा विना भेसनार, २५आज्ञा विना रान्नी थांभी उपर यडनार, २६रान् शय्या उपर सुतो होय तांरे तेनी समीपमां डोला रहेंनार, २७रान्ना शत्रुनी सेवा करनार, २८अनुमति विना परना धरमां उतारो करनार, ७७-७८

अन्यवस्त्राभरणयोः स्वर्णस्य परिभाग्यकः ।

स्वयंग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥ ७९

२९भीन्नां वस्त्रो, ३०भीन्नां आभूषणा तथा ३१भीन्नं सुवर्णं पे-
हेरनार, ३२ अलातकार्थी भीन्नं पानं शुभवी वर्धने आनारो मनुष्य, ७९

अनियुक्तप्रभापी च नृपाक्रोशक एव च ।

एकवासास्तथाभ्यक्तो मुक्तकेशोऽवकुण्ठितः ॥ ८० ॥

३३वगर भोलाव्ये भोलनार, ३४रान्नी तिहा करनार, ३५अंक वस्त्र
धारण करनार, ३६शरीर उपर तेल लगाडनार, ३७धुश केशवाणो, ३८म-
दमत्, ८०

विचित्रितांगः स्वर्गी च परिधानविधूनकः ।

शिरःप्रच्छादकश्चैव छिन्द्रान्वेपणतत्परः ॥ ८१ ॥

३९शरीर उपर लुहां लुहां चित्रो करनार, ४०पुष्पभाषा पेहेरनार.
४१पेहेरेलां वस्त्रोने धुलावनार, ४२भाषा उपर थोडी मुष्प धुपाडनार,
४३परनां छिंदो शोधवामां तत्पर, ८१

आसंगी मुक्तवेशश्च घ्राणकर्णाक्षिदर्शकः ।

दन्तोल्लिखनकश्चैव कर्णनासाविशोधकः ।

राज्ञः समीपे पञ्चाशच्छलान्येतानि सन्ति हि ॥ ८२ ॥

४४अ धाणी-व्यसनी, ४५ धरभारनो त्याग करनार, ४६ नाक, ४७ कान,
तथा ४८ नेत्रोनी तथास करनार, ४९ हांत कोतरनार, ५० नाकमांथी
अने कानमांथी मण काढनार-आ पंथास विषय रान्नी आगण छण-होयो
गलाय छे. ८२

पावीस अपराधो.

आज्ञोल्लघनकारित्वं स्त्रीवधो वर्णसङ्करः ।

परस्त्रीगमनं चौर्यं गर्भश्चैव पतिं विना ॥ ८३ ॥

૧ આજ્ઞા ઉલ્લંઘન, ૨ સ્ત્રી હત્યા, ૩ વર્ણસંકરતા, ૪ પરસ્ત્રીસમાગમ,
૫ ચોરી, ૬ પતિવિના પરપુરૂષ દ્વારા સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવો, ૮૩

વાકપારુપ્યમવાચ્યાદ્યં દણ્ડપારુપ્યમેવ ચ ।

ગર્ભસ્ય પાતનં ચૈવૈત્યપરાધા દશૈવ તુ ॥ ૮૪ ॥

૭ કઠિણ વચનો, ૮ બોલી શકાય નહીં તેવા કઠોર વચનોનો પ્રયોગ, ૯ મહાશિક્ષા ૧૦ને ગર્ભપાત આ દશને અપરાધો ગણેલા છે. ૮૪

ઉત્કૃતી શસ્યઘાતી ચાપ્યગ્નિદ્શ્ચ તથૈવ ચ ।

રાજો દ્રાહપ્રકર્તા ચ તન્મૂદ્રાભેદકસ્તથા ॥ ૮૫ ॥

તન્મન્ત્રસ્ય પ્રમેતા ચ વદ્ધસ્ય ચ વિમોચકઃ ।

અસ્વામિવિક્રમં દાનં ભાગં દણ્ડં વિચિન્વાતિ ॥ ૮૬ ॥

પટહાષોષણાચ્છાદી દ્રવ્યમસ્વામિકઞ્ચ યત્ ।

રાજાવલીહદ્રવ્યઞ્ચ યૈવૈવાઙ્ગવિનાશનમ્ ॥ ૮૭ ॥

દ્વાર્વિંશતિ પદાન્યાહુર્નૃપજ્ઞેયાનિ પણ્ડિતાઃ ॥ ૮૮ ॥

૧ ઉદ્દેગ કરાવનાર, ૨ ધાન્યનો નાશ કરનાર, ૩ ઘર તથા તુણી ગણ વગેરેમાં અગ્નિ મુકનાર, ૪ રાજનો દ્રોહ કરનાર, ૫ રાજની મુદ્રાનો નાશ કરનાર, ૬ રાજની ગુપ્ત વાર્તા પ્રકાશ કરનાર, ૭ કેદીને મુક્ત કરનાર, ૮ નિધણિયાતી વસ્તુને વેચવાની, કોઇને આપવાની, તેમાંથી ભાગ પડાવવાની કે તેને હુઠવાની ઈચ્છા કરનાર, ૯ ઠંઠેરાથી પ્રગટ થયેલી વાર્તાને ગુપ્ત રાખનાર, ૧૦ નિધણીયાતું ધન, ૧૧ રાજધીનરહેલું પરધન, તથા ૧૨ અંગોનો નાશ કરવો-આ પ્રમાણે પ્રથમ ગણાવેલા દશ અપરાધ અને આ બાર અપરાધો મળીને બાવીસ અપરાધો રાજ્યે નજીવા યોગ્ય છે, આમ પંડિતો કહે છે. ૮૫-૮૮

વાદીનાં લક્ષણ.

ઉદ્ભવતઃ ક્રૂરવાગ્વેશો ગર્વિતશ્ચણ્ડ એવ હિ ।

સહાસનશ્રાતિમાની વાદી દણ્ડમવામ્બુયાત્ ॥ ૮૯ ॥

વાદી જે ઉદ્ભવત, ક્રૂરશબ્દબોલનાર, ઉદ્ભવવેશધારી, ગર્વિષ્ઠ, કોપી, ન્યાયાધીશની સાથે આસન ઉપર બેસી જનારો અને બહુ માની હોય તો તેને શિક્ષા કરવી. ૮૯

અર્થિના કથિતં રાજ્ઞે તદાવેદનસંજ્ઞકમ્ ।

કથિતં પ્રાહ્લિવાકાદૌ સા ભાષાશિલ્બોધિની ॥ ૯૦ ॥

સ પૂર્વપક્ષઃ સમ્યાદિસ્તં વિમૃશ્ય યથાર્થતઃ ।

અર્થિતઃ પૂરયેદ્દીનં તત્સાક્ષ્યમધિકં ત્યજેત્ ॥ ૯૧ ॥

વાદી રાબને જે કહે છે તે આવેદનના નામથી આળખાય છે, અને પ્રાડ્વિવાક વગેરેની આગળ જે કહે તે અખિલબોધન ભાષા કહેવાય છે; ને તે પૂર્વપક્ષ પણ કહેવાય છે. સભારસદ આદિયે વાદીની પ્રાર્થના ઉપરથી પૂર્વપક્ષનો યથાર્થ રીતે વિચાર કરીને તેની સાક્ષી અધુરી હોય તે તેને પૂર્ણ કરવી અને વિશેષ હોય તે તેને કાઢી નાખવી. ૯૦-૯૧

વાદિનશ્ચિહ્નિતં સાક્ષ્યં કૃત્વા રાજા વિમુદ્રયેત્ ॥ ૯૨ ॥

રાબએ વાદીના તરફની સાક્ષી લખી લઈ તેના ઉપર પોતાની મોહોર છાપ મારવી. ૯૨

અશોધયિત્વા પક્ષં યે હ્યુત્તરં દાપયન્તિ તાન ।

રાગાહ્યોભાદ્રયાદ્વાપિ સ્મૃત્યર્થે વાધિકારિણઃ ।

સમ્યાદીન્દણ્ડયિત્વા તુ હ્યધિકારાન્નિવર્તયેત્ ॥ ૯૩ ॥

જે અધિકારીયો, સનેહને લીધે, લોભને લીધે, અથવા તે ભયને લીધે પૂર્વપક્ષને યથાર્થ રીતે નિર્ણય કર્યા વિના પ્રતિવાદીને ઉત્તર આપે છે, તેવા સભ્યોને અથવા તે અધિકારીઓને તેનાં નિહિત કર્મો સ્મરણમાં રહેવા માટે શિક્ષા કરીને અધિકાર ઉપરથી દૂર કરવા. ૯૩

ગ્રાહ્યાગ્રાહ્યં વિવાદં તુ સુવિમૃશ્ય સમાશ્રયેત્ ।

સઙ્ગાતપૂર્વપક્ષં તુ વાદિનં સંનિરોધયેત્ ॥ ૯૪ ॥

રાજાજ્ઞયા સત્પુરુષૈઃ સત્યવાગ્મિર્મનોહરૈઃ ।

નિરાલસોઙ્ગિતજ્ઞૈશ્ચ દૃઢશસ્ત્રાસ્ત્રધારિભિઃ ॥ ૯૫ ॥

રાબએ અમુક વિવાદ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે તેનો, સંપૂર્ણ વિચાર કરીને લેવા યોગ્ય જણાય તે લેવો. ત્યાર પછી રાબએ આજ્ઞા કરીને સત્યવાદી, દેખાવડા, આળસરહિત, અભિપ્રાય જાણનારા અને દૃઢ શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રધારી સીપાઈઓદ્વારા, પૂર્વપક્ષ કરનારા (ગુન્હો) વાદીને કાચી જેલમાં રોકવો. ૯૪-૯૫

વક્તવ્યેઽર્થે હ્યતિષ્ઠન્તમુત્ક્રામન્તં ચ તદ્વચઃ ।

આસેધયેદ્ધિવાદાર્થી યાવદાહ્વાનદર્શનમ્ ।

પ્રત્યર્થિનં તુ શંપથૈરાજ્ઞયા વા નૃપસ્ય ચ ॥ ૯૬ ॥

વિવાદ કરવાની ઈચ્છાવાળા વાદીએ, વક્તવ્ય વિષયને છાડીને વિષયાંતરમાં જતા, પોતાનાં વચનોને આલંબન કરતા પ્રતિવાદીને બોલાવે કે પછી તેનાં દર્શન

કરતાંવિતલ તેને શોગનો અથવા તે રાત્રની આણુ આપીને તેમ કરતાં અટકાવવો. ૯૬

સ્થાનાસેધઃ કાલકૃતઃ પ્રવાસાત્કર્મણસ્તથા ।

ચતુર્વેધઃ સ્યાદાસેધો નાસિદ્ધસ્તં વિલંબયેત્ ॥ ૯૭ ॥

કાચી જેલ (કાચું બંધન) ચાર પ્રકારની છે:—સ્થાનાસેધ,* કાલાસેધ,† પ્રવાસાસેધ,‡ અને કર્માસેધ.§ કેદ થયેલા મનુષ્યે તે કાચી જેલને ઉલ્લંઘન કરવી નહીં. ૯૭

યાસ્તિવન્દ્રિયનિરોધેન વ્યાહારોચ્છાસનાદિભિઃ ।

આસેધયદનાસેધૈઃ સઃ દણ્ડયો ન ત્વતિક્રમી ॥ ૯૮ ॥

જે અધિકારી વાદી અથવા તે પ્રતિવાદીને મળ, મૂત્ર ત્યાગકરવાની બંધી કરે, કટુ વચનો કહે, ભયંકર શિક્ષા કરે, તથા અયોગ્ય રીતે કેદ કરે છે તે દંડ પાત્ર થાય છે; પરંતુ તે શિવાય ખીલ રીતે કેદકરનાર કારાગૃહાધિપતિ દંડપાત્ર થતો નથી. ૯૮

આસેધકાલ આસિદ્ધ આસેધં યોઽતિવર્ત્તે ।

સ વિનેયોઽન્યથા કુર્વન્નાસેદ્ધા દણ્ડભાગ્મભવેત્ ॥ ૯૯ ॥

જે કેદી કેદવેળા કેદને ઉલ્લંઘન કરે છે તે દંડ પાત્ર થાય છે. તેમ કાલાગૃહાધિપતિ-જેલર પણ વિરૂદ્ધ રીતે વર્તે છે તેો દંડપાત્ર થાય છે. ૯૯

યસ્યાભિયોગં કુરુતે તત્ત્વેનાશઙ્કયાથવા ।

તમેવાહ્વાનયેદ્રાજા મુદ્રયા પુરુષેણ વા ॥ ૧૦૦ ॥

રાત્રને જેનો ખરેખરો અપરાધ જાણવામાં આવે અથવા તેો અપરાધ કરવાની શંકા આવે તેને રાત્રએ પોતાની મુદ્રાવાળાં લેખથી અથવા તેો સ્ત્રીપાઈ દ્વારા ખોલાવવો. ૧૦૦

શઙ્કાસતાં તુ સર્ગાદનુભૂતકૃતેસ્તથા ।

હોદ્દાભિદર્શનાત્તત્ત્વં વિજાનાતિ વિચક્ષણઃ ॥ ૧૦૧ ॥

વિચક્ષણ મનુષ્ય દુર્ગમના સંગ ઉપરથી, અનુભૂત ક્રીયા ઉપરથી, શંકા ઉપરથી, તથા ચોરેલું ધન જેવાથી સત્ય શોધી કાઢે છે. ૧૦૧

ન્યાય મંદિરમાં ખોલાવવા યોગ્ય.

અકલ્પબાલસ્થવિરવિષમસ્થક્રિયાકુલાન્ ।

* એક જગ્યાથી ખીલ જગ્યાએ જવું નહીં તે. † અમુક કાળ સુધી ત્યાંજ રહેવું તે. ‡ નગર કે ગામ છોડીને પરગામ જવું નહીં તે. § કોઈ જાતનું કામ કરવું નહીં તે.

कार्यातिपातिव्यसननृपकार्योत्सवाकुलान् ।

मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ॥ १०१ ॥

राज्ये रोगियोने, आणकोने, धरडाओने, दुःप्पियोने, अवश्यता कार्य-
मां गुंथायलाने, अपराध यती वेणा समीपमां न होय तेवाने, व्यधीया-
रादिकना व्यसनमां लागेलाने, राजना काममां तथा उत्सवमां गुंथायलाने,
महिरापानथी मत्त थयेलाने, उन्मत्तने, प्रमत्तने, आर्तने तथा सेवकोने
भोलाववा नही. १०२

न हीनपक्षां युवतीं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।

सर्ववर्णोत्तमां कन्यां नाज्ञातप्रभुकाः स्त्रियः ॥ १०३ ॥

तेमज् अनाय तइलु स्त्रीने, कुडीन स्त्रीने, प्रसूता स्त्रीने, सर्व श्रेष्ठ
जतमां अवतरैली कन्याने, अने जेना पतियो जलुवामां आंव्या न होय
तेवी स्त्रीओने पलु राजसलामां भोलाववी नही. १०३

निर्वष्टुकामो रोषार्तो यियस्तुर्व्यसने स्थितः ।

अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥ १०४ ॥

गवां प्रचारे गोपालाः शस्यावापे कृषीबलाः ।

शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे ॥ १०५ ॥

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।

विषमस्थाश्च नासेध्या न चेतानाह्वयेन्नृपः ॥ १०६ ॥

विवाहार्थी, रोगार्त, यज्ञकरवानी धम्भावाणो, भृगया आदिक
व्यसनासक्त, भीजनी साथे कलहमां लागेलो तथा राजकार्य करवा माटे
तैयार थयेलो, गो चरावती वेणा गोवाण, धान्य वावती वेणा जेडुत,
शिल्प कार्य करती वेणा शिल्पी, संत्राम वेणा सीपाठ, शोण वर्धनी अंदरनी
वयने आणक, दौत्य कर्म करवाने तैयार थयेलो दूत, दान देवाने तैयार
थयेलो मनुष्य, प्रतधारी, अने दुःप्पी स्थितिमां आनी पडेलो आटलाने रा-
ज्ये केह करवा नही तथा राजसलामां भोलाववा नही. १०४-१०६

न्यायनी सामान्य नीति.

नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् ॥ १०७ ॥

नदी तरलु, मडा अरुष्य, दुर्देश तथा राजदिकने उपद्रव विगेरेमां
केह थयेलो मनुष्य, परकृत अधनने उल्लंघन करवाथी अपराधी ठरतो
नथी. १०७

कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलम् ।
अकल्यादीनपि शनैर्यनैराह्वानयेन्नृपः ॥ १०८ ॥

रान्मध्ये समय, देश तथा कार्यनी गौरवता लाघवता उपर विचार करी,
रोगी विगेरे मनुष्येने पावणी आदिक् वाहने द्वारा हणवे हणवे रान्
सभामां भोलाववा. १०८

ज्ञात्वाभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः ।
तानप्याह्वनयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥ १०९ ॥

ले मनुष्ये अपराध थयो समञ्च वनमांलर्धने संन्यासी, अह्नयारी
वगेरे आश्रम अह्लु करे तोपणु रान्मध्ये तेअने भोटा दावाअमां प्रसन्न
करीने भोलाववा. १०९

व्यवहारानभिज्ञेन ह्यन्यकार्याकुलेन च ।
प्रत्यर्थिनार्थिना तज्ज्ञः कार्यः प्रतिनिधिस्तदा ॥ ११० ॥

वादी तथा प्रतिवादी दावाना विषयमां कुशण न होय अथवातो पील
काममां गुयाया होय, त्यारे तेमळे पोताना तरक्षी व्यवहारवेता (वकील)
मनुष्यने प्रतिनिधि अनाववो. ११०

अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम् ।
पूर्वोत्तरं वदेद्वन्धुर्नियुक्तो वाथवा नरः ॥ १११ ॥

इध वगेरेना पुत्रेअ अथवा तो प्रतिनिधि मनुष्येअे अुद्धीहीन, मूर्ख,
गाडा, धरडा, स्त्री, आणक, अथवा तो रोगी अेवा वादी के प्रतिवादीमां
अमे तेना तरक्षी रान्सभामां पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष करवा. १११

पिता माता सुहृद्वन्धुर्भ्राता सम्बन्धिनोऽपि च ।
यादि कुर्युरुपस्थानं वादं तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥ ११२ ॥

पिता, माता, मित्र, अंधु, भाई तथा संबंधीयोमांने कोई पणु
मनुष्य आपणा उपर अपराध मूके तो तेना उपर रान्सभामां विवाद
सलाववो. ११२

यः काश्चित्कारयेत्किञ्चिन्नियोगाद्येन केनचित् ।
तत्तेनैव कृतं ज्ञेयमनिवार्यं हि तत्स्मृतम् ॥ ११३ ॥

हरकोई मनुष्य, हरकोई पणु मनुष्यनी आज्ञाथी कंई काम करे छे
ते काम आज्ञा करनाराअेअ कर्तुं छे अे समजवुं, अने तेना तरक्षुंअ
अह्लु करवुं. ११३

નિયોગિતસ્યાપિ ભૂતિં વિવાદાત્ષોડશાંશિકીમ્ ।

વિંશસંશાં તદદર્દ્રાં વા તદદર્દ્રાં ચ તદદર્દ્રિકામ્ ॥ ૧૧૪ ॥

વાધાવાળાં નાણાં લેવા માટે, નિમેલા પ્રતિનિધિને, વિવાદિત ધનમાંથી શોળમે ભાગ, વિશમે ભાગ, દશમે ભાગ, પાંચમે ભાગ, અથવા અઠીમે ભાગ પગાર તરીકે આપવો.-(આમાં વિદ્વદ્ય કાર્યની ગૌરવતા તથા લાઘવતા જણાવે છે.) ૧૧૪

યથા દ્રવ્યાધિકં કાર્યં હીના હીના ભૂતિસ્તથા ।

યાદિ બહુનિયોગી સ્યાદન્યથા તસ્ય પોષણમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

જ્યારે ઘણા પ્રતિનિધીયો હોય ત્યારે, જેમ અધિક દ્રવ્યનું કાર્ય હોય તેમ પ્રતિનિધિને પગાર ઓછો ઓછો આપવો. કારણ કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણા પ્રતિનિધીયાને પગાર આપવાથી ધનનો વ્યય વિશેષ થાય છે. જે પગાર આપવાની શક્તિ ન હોય તે પ્રતિનિધિ તરીકે રોકેલા પુરૂષનું પોષણ કરવું. ૧૧૫

ધર્મજ્ઞો વ્યવહારજ્ઞો નિયોક્તવ્યોઽન્યથા ન હિ ।

અન્યથા ભૂતિગૃહ્ણન્તં દણ્ડયેચ્ચ નિયોગિનમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

જે વિવાદાદિક વ્યવહાર વિષયમાં કુશળ તથા ધર્મનિષ્ઠ હોય તેવા મનુષ્યને પ્રતિનિધિ બનાવવો; પરંતુ ધર્મરહિતને પ્રતિનિધિ નિમવો નહીં. તથા રાજ્યે અયોગ્ય રીતે પગાર લેનારા પ્રતિનિધિને શિક્ષા કરવી. ૧૧૬

કાર્યો નિત્યો નિયોગિ ન નૃપેણ સ્વમનીષયા ।

લોભેન ત્વન્યથા કુર્વન્નિયોગી દણ્ડમર્હતિ ॥ ૧૧૭ ॥

રાજ્ય સદા પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રતિનિધિ નિમવો નહીં, પણ વાદિયે નિમવો. પ્રતિનિધિ લોભથી વિરૂદ્ધ કાર્ય કરે તે તે દંડપાત્ર થાય છે. ૧૧૭

યો ન ભ્રાતા ન ચ પિતા ન પુત્રો ન નિયોગકૃત્ ।

પરાર્થવાદી દણ્ડયઃ સ્યાદ્ વ્યવહારેષુ વિદ્યુવન્ ॥ ૧૧૮ ॥

જે મનુષ્ય વાદીનો ભાઈ, પિતા, પુત્ર, તેમ તેના તરફનો પ્રતિનિધિ નહોય, તેવો મનુષ્ય બીજાનો વાદી બનીને દાવાઓમાં આડું અવળું બોલવા માંડે તે રાજ્યે તેને શિક્ષા કરવી. ૧૧૮

તદધીનકુટુંબિન્નયઃ સ્વૈરિણ્યો ગણિકાશ્ચ યાઃ ।

નિષ્કુલા યાશ્ચ પતિતાસ્તાસામાહ્વાનમિષ્યતે ॥ ૧૧૯ ॥

पोताना कुटुंबने स्वाधीन राभनारी नारीने, स्वतंत्र वर्त्तनारी नारीने, वेश्याने, नीच कुण्णी स्त्रीने, अने ब्रह्महत्या आदिः महापाप करनारीने राजसभामां ओलावी शक्य छ. ११६

प्रवर्त्तयित्वा वादं तु वादिनौ तु मृतौ यदि ।

तत्पुत्रो विवदेत्तज्ज्ञो ह्यन्यथा तु निवर्त्तयेत् ॥ १२० ॥

राजसभामां दावे यलाव्या पछी, वादी तथा प्रतिवादी अन्ने ज्ञानु मरी गथा तो यावता वादमां लक्ष्मीता अेवा वादी प्रतिवादीना पुत्रे वाद यलाववेा; पक्षु तेअो जे अलक्ष्या होय तो तेमखे वाद छोडी हेवेा. १२०

मनुष्यमारणे स्तेये परदारामिभर्शने ।

अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ॥ १२१ ॥

पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे च साहसे ।

प्रतिनिधिर्न दातव्यः कर्ता तु विवदेत्स्वयम् ॥ १२२ ॥

मनुष्य वधमां, चोरीमां, परस्त्रीपर अणत्कार करवानां संअंधमां, भांस महिरा वगेरे भावा पीवाना संअंधमां, कन्या हरणुना आणमां, दूषणु हेवाना आरोपमां, शिक्षा करवाना आरोपमां, कपट करवाना आरोपमां, राजद्रोह करवाना आरोपमां अने साहसकर्ममां प्रतिनिधि रा-अवेा नही, परंतु कर्ताअे पोतेअ राजसभामां वाद यलाववेा. १२१-१२२

आहूतो यत्र नागच्छेद्द्वपाद्विन्धुब्रलान्वितः ।

अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ १२३ ॥

राज कोर्ट मनुष्यने राजसभामां ओलावे त्पारे जे मनुष्य कुटुंब अणना अहंकारे, राज सभामां आवे नही तो राजअे ते मनुष्यने अप-राधना प्रमाणमां शिक्षा करवी. १२३

जमीनना प्रकार.

दूतेनाह्वानितं प्राप्तार्धर्षकं प्रतिवादिनम् ।

दृष्ट्वा राज्ञा तयोश्चिन्त्यो यथार्हप्रतिभूस्त्वतः ॥ १२४ ॥

राजअे दूतद्वारा दुःखी थयेला वादी तथा प्रतिवादी अन्नेने तेदाववा अने ते आवे के तेने जेथा पछी ते अन्नेना थथोचित जमीन लेवा. १२४

दास्याम्यदत्तमेतेन दर्शयामि तवान्तिके ।

एनमार्घिं दापायिष्ये ह्यस्मात्ते न भयं क्वचित् ॥ १२५ ॥

અક્ત્તં ચ કારણ્યામિ હ્યનેનાયજ્વ વૃત્તિમાન્ ।

અસ્તીતિ ન ચ મિથ્યૈતદંગીકુર્વાદતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૨૬ ॥

પ્રગલ્ભો બહુવિશ્વસ્તાનધીનો વિશ્રુતો ધની ।

ઉભયોઃ પ્રતિભૂર્ગ્રાહ્યઃ સમર્થઃ કાર્ય્યૈર્નિર્ણયે ॥ ૧૨૭ ॥

‘એ નહીં આપે તો હું આપીશ,’ આ પ્રમાણે બંધાયલા જમીનને, જ્ઞાન જમીન કહે છે. ‘એ બાગી જશે તો હું તમારી સમીપ હાજર કરીશ,’ આ પ્રમાણે બંધાયલા જમીનને રૂદર્શન જમીન કહે છે. ‘આ મનુષ્ય પાસેથી તમને ધન અપાવીશ, તમારે આ મનુષ્યનો જરા પણ ભય રાખવો નહીં, તે કામ કરશે નહીં તો તેનાવડી હું કામ કરીશ, આ મનુષ્ય આજીવિકાવાળો અને ઉદ્યોગી છે માટે તે ખોટી વાતનો સ્વીકાર કરે નહીં’—આ પ્રમાણે કહીને જે મનુષ્ય વચમાં બંધાયેલો તે અવિશ્વાસુ જમીન કહેવાય છે. ઉક્ત જમીન, ચતુર, ઘણાનો વિશ્વાસપાત્ર, સ્વાધીન, પ્રખ્યાત, ધનાઢય તથા કહ્યા પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોય તો તેઓને વાદી પ્રતિવાદીના કાર્ય નિર્ણયમાટે ગ્રહણ કરવા. ૧૨૫-૧૨૭

વિવાદિનૌ સનિરુદ્ધ્ય તતો વાદં પ્રવર્ત્તયેત્ ।

સ્વપુષ્ટૌ પરપુષ્ટૌ વા સ્વભૃત્યા પુષ્ટરક્ષકૌ ।

સસાધનૌ તત્ત્વમિચ્છુઃ કૂટસાધનશક્ક્યા ॥ ૧૨૮ ॥

પોતાની પાસે દાવાના પુરાવા હોવાથી સ્વાધીન, બીજની પાસે દાવાના પુરાવા હોવાથી પરાધીન, અથવા તો પોતાનો પગાર આપીને પુષ્ટરક્ષક-અર્થાત્ પોષ્યપાલક એવા સાધનવાળા વાદી પ્રતિવાદી બંનેને નજર કેદ કરી, રાજ્યે તેના પુરાવાઓ ખોટા છે કે ખરા તે સંદેહને ક્ષીણે સચવવસ્તુને યથાર્થ રીતે જાણવાની ઇચ્છાથી બંનેનો વાદ સાંભળવો. ૧૨૮

૫૬

પ્રતિજ્ઞાદોષનિર્મુક્તં સાધ્યં સત્કારણાન્વિતમ્ ।

નિશ્ચિતં લોકાસિદ્ધજ્વ પક્ષં પક્ષવિદો વિદુઃ ॥ ૧૨૯ ॥

પ્રતિજ્ઞાના દોષથી રહિત, સારાં સાધન, (લેખ સાક્ષીથી) પૂર્ણ, અને સંદેહરહિત લોકસિદ્ધ દાવાને, પક્ષવેત્તા પડિતો, પક્ષ સમજે છે. ૧૨૯

અન્યાર્થમર્થહીનં ચ પ્રમાણાગમવર્જિતમ્ ।

લેખ્યહીનાધિકં અષ્ટં ભાષાદોષા ઉદાહૃતાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

અન્ય અર્થનો ભાષ કરનાર, ઇષ્ટાર્થથી રહિત, પ્રમાણ તથા આગમથી

રહિત, લખતાં એણું અધિક લખાયલું, લખતાં કેટલુંએક પડેલું, આટલાને
લાખાદોષો કહ્યા છે. ૧૩૦

અપ્રસિદ્ધં નિરાબાધં નિરર્થં નિષ્પ્રયોજનમ્ ।

અસાધ્યં વા વિરુદ્ધં વા પક્ષાભાસં વિવર્જયેત્ ॥ ૧૩૧ ॥

અપ્રસિદ્ધ, નિરાબાધ, નિરર્થક, નિષ્પ્રયોજન, અસાધ્ય અથવા તેા
વિરુદ્ધ વાદને પક્ષાભાસ કહે છે. રાત્રએ ન્યાયસભામાં પક્ષાભાસને ત્રહ્ણ
કરવો નહીં. ૧૩૧

ન કેનચિન્નૂતો દષ્ટઃ સોઽપ્રસિદ્ધ ઉદાહૃતઃ ।

અહં મૂકેન સંશપ્તો વન્ધ્યાપુત્રેણ તાહિતઃ ॥ ૧૩૨ ॥

જે અભિયોગ (દાવો) કાઠીના જોવામાં કે સાંભળવામાં આભ્યો ન
હોય, તે અપ્રસિદ્ધ કહેવાય છે; જેમકે-મને મૂગા મનુષ્યે ગાળ દીધી, વાંઝ-
ણીના પુત્રે મને માયો, વગેરે વાર્તાજ અપ્રમાણ છે. ૧૩૨

અધીતે સુસ્વરં ગાતિ સ્વગેહે વિહરત્યમ્ ।

ધત્તે માર્ગમુખદ્વારં મમ ગેહસમીપતઃ ।

इति ज्ञेयं निराबाधं निष्प्रयोजनमेव तत् ॥ १३३ ॥

નિરાબાધ અને નિષ્પ્રયોજન બન્નેને એકજ બહુવા. આ મનુષ્ય પોતાના
ધરમાં ઘાટો કાઢીને બહુ છે, ગાય છે અને હરે હરે છે, આ મારા ધરની
પડોસમાં રસ્તા ઉપર પડતાં બારણાને વાસે છે-આને નિરાબાધ બહુવો;
અને તેનેજ નિષ્પ્રયોજન પણ બહુવો. ૧૩૩

सदा महत्ककन्यायां जामाता विहरत्यमम् ।

गर्भं धत्ते न वन्ध्येयं मृतोऽयं न प्रभाषते ।

किमर्थमिति तज्ज्ञेयमसाध्यञ्च विरुद्धकम् ॥ १३४ ॥

આ જમાઈ સદા મેં પરણાવેલી કન્યા સાથે શામાટે વિહાર કરે છે,
તથા આ વંધ્યા સ્ત્રી શા માટે ગર્ભ ધારણ કરતી નથી, આવા દાવાને
અસાધ્ય બહુવો. તથા આ મરેણો શા માટે બોલતો નથી? આને વિરુદ્ધ
બહુવો. ૧૩૪

महुःखसुखतो लोको दूयते न न नन्दति ।

निरर्थमिति वा ज्ञेयं निष्प्रयोजनमेव वा ॥ १३५ ॥

લોક, મારા દુઃખે દુઃખી અને મારા સુખે સુખી થતાં નથી આવા
દાવાને નિરર્થક અથવા તેા નિષ્પ્રયોજન બહુવા. -૧૩૫

तपासतुं स्व३५.

श्रावयित्वा तु यत्कार्यं त्यजेदन्यद्ददेदसौ ।

अन्यपक्षाश्रयाद्वादी हीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः ॥ १३६ ॥

जे वादी न्यायसभायां अथ कार्यं संभवावतां, तेने पडतुं भूषी जीण्डुं कार्यं निवेदन करे ते वादीने अपरपक्षने आश्रय करवाथी दावाभांथी अथ अने इंडपात्र लालुवो. १३६

विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्यविशोधिते ।

प्रतिज्ञाते स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः ॥ १३७ ॥

वादिथे प्रतिज्ञा करेलापूर्वपक्षने ग्राह्य अने अग्राह्य अंशोथी शुद्ध करवो, (अने) तेने निरुंथ करीने तेने दढतर कथा पछी प्रतिवादी पासो तेने उत्तर लभाववो. १३७

तत्राभियोक्ता प्राकृष्टो ह्यभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।

प्राडिवाकः सदस्याद्यैर्दाप्यते ह्युत्तरं ततः ॥ १३८ ॥

न्यायाधीशे विवाह विषयमां प्रथम वादीने प्रश्न करवो त्यारे पछी अपराधी प्रतिवादीने प्रश्न करवो. त्यार पछी ते अनेना उत्तरनेना सभासदो साथे निरुंथ करीने तेथो उत्तर आपे ते उपर विचार करवो. १३८

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वविदेकसन्निधौ ।

पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्तन्निर्दुष्टं प्रदिवादिना ॥ १३९ ॥

वादी पोतानो पूर्वपक्ष कधी रक्षा पछी, प्रतिवादिथे वादीना समक्षमां तेथे करेला पूर्वपक्षने दांकनार, सारभूत, संहेंड रडित, शुच्यव्युत्तानो अने व्याख्याविना समलय तेवो उत्तर लभाववो. आ उत्तरने दोषरडित उत्तर कडे छे. १३९

सन्दिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशे व्याप्यं यत्तत् नैवोत्तरं भवेत् ॥ १४० ॥

'आम हुरी के आम,' आ प्रभाजे संहेंडवाणो, यालता विषयथी लुटो, धल्लो नानो के धल्लो भोटो तथा विवाह विषयना अथ देशने लभतो-परंतु सर्व देशथी भिन्न जे उत्तर ते उत्तरण गल्लाय नही. १४०

न चाहूतो वदेत्किञ्चिद्दीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः ॥ १४१ ॥

વાદિને અથવા તેા પ્રતિવાદીને ગમે તેને સભામાં બોલાવીને પ્રશ્ન કરવા. તેઓ જે ઉત્તર આપે નહીં તેા તેનેા ફાવેા વ્યયં જાણવેા અને તેને શિક્ષા પાત્ર જાણવેા. ૧૪૧

पूर्वपक्षे यथार्थे तु न दद्यादुत्तरन्तु यः ।

प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात्सामादिभिरूपक्रमैः ॥ १४२ ॥

વાદીએ પૂર્વપક્ષ બરાબર કયો હોય, છતાં પ્રતિવાદી તેનેા ઉત્તર આપે નહીં તેા પ્રતિવાદીને સામ, દામ, ભેદ અને દંડ આદિ ઉપાયોથી સંમળવીને ઉત્તર અપાવવેા. ૧૪૨

मोहाद्वा यदि वा शाठ्याद्यज्ञोक्तं पूर्ववादिना ।

उत्तरान्तर्गतं वा तत्प्रश्नैर्गाह्यं द्वयोरपि ॥ ૧૪૩ ॥

પૂર્વવાદીએ પૂર્વપક્ષમાં ગભરાટને લીધે અથવા તેા કપટને લીધે જે કશું ન હોય અને પ્રતિવાદીએ પણ ગભરાટથી અથવા તેા કપટથી ઉત્તરમાં જે જાણાવ્યું ન હોય, તે સર્વે વિષય હળવે હળવે પ્રશ્નો પુછીને નિપુણતાથી વાદી તથા પ્રતિવાદી પાસેથી કઠાવી લેવું. ૧૪૩

सत्यं मिथोत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कदनं तथा ।

पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ૧૪૪ ॥

ઉત્તર ચાર પ્રકારના છે: જેમકે ૧સત્ય ૨મિથ્યા ૩પ્રત્ય વસ્કંદન અને ૪પૂર્વન્યાયવિધિ. ૧૪૪

अङ्गीकृतं यथार्थं यद्वाद्युक्तं प्रतिवादिना ।

सत्योत्तरन्तु तज्ज्ञेयं प्रतिपत्तिश्च सा स्मृता ॥ ૧૪૫ ॥

વાદિએ જે કશું હોય તેને પ્રતિવાદી યથાર્થ રીતે સ્વીકાર કરે તેા તેને સત્ય ઉત્તર જાણવેા, અને તેને પ્રતિપત્તિ કહે છે.

શ્રુત્વા ભાષાર્થમન્યસ્તુ યદિ તં પ્રતિષેધાતિ ।

અર્થતઃ શદ્ધતો વાપિ મિથ્યા તજ્જ્ઞેયમુત્તરમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

વાદી પૂર્વપક્ષ કરે તે સાંભળીને પ્રતિવાદી શબ્દથી અથવા તેા અર્થથી તે પૂર્વપક્ષનેા સ્વીકાર કરે નહીં તેને મિથ્યોત્તર કહે છે. ૧૪૬

મિથ્યૈતન્નામિજાનામિ તદા તત્ર ન સન્નિધિઃ ।

અજાતશ્ચાસ્મિ તત્કાલે ઇતિ મિથ્યા ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

મિથ્યાના ચાર વિભાગ છે. આ વાતાંજ બોલી છે; શબ્દ તે વાતાં જાણવેા નથી; અન્યારે તેને ટંટા થયેા ત્યારે શબ્દ તેની પાસે નહતેા; અન્યારે તેને ટંટા થયેા ત્યારે મારેા જન્મજ ન હતેા. ૧૪૭

અર્થિના લિખિતો હ્યર્થઃ પ્રત્યર્થી યદિ તં તથા ।

પ્રપચ્ચ કારણં બ્રૂયાત્પ્રત્યવસ્કન્દનં હિ તત્ ॥ ૧૪૮ ॥

વાદિયે જે વિષય લખેલો હોય તે વિષયને સાંભળીને પ્રતિવાદી સ્વી-
કાર કરે અને તેનાં કારણો કહી બતાવે તેા તે પ્રત્યવસ્કન્દન ઉત્તર
ગણાય છે. ૧૪૮

અસ્મિન્નર્થે મમાનેન વાદઃ પૂર્વમભૂત્તદા ।

જિતોઽયમિતિ ચેદ્બ્રૂયાત્પ્રાઙ્ન્યાયઃ સ ઉદાહૃતઃ ॥ ૧૪૯ ॥

કુઆ વિષયમાં, મારે આગળ આની સાથે વિવાદ થયો હતો
ત્યારે મેં આનો પરાજય કર્યો હતો-આ પ્રમાણે ન્યારે પ્રત્યર્થી બોલે
તે પ્રાઙ્ન્યાય કહેવાય છે. ૧૪૯

જયપત્તેણ સમ્યૈર્વા સાક્ષિભિર્ભવિયામ્યહમ્ ।

મયા જિતઃ પૂર્વમિતિ પ્રાઙ્ન્યાયસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

મેં આનો પ્રથમ પરાજય કર્યો છે તે વિજયપત્રથી અથવા તે
૨ સભાસદોથી અથવા તે ૩ સાક્ષિઓથી સિદ્ધ કરી આપું છું-આ પ્રમાણે
પ્રાઙ્ન્યાયના ત્રણ ભેદ છે. ૧૫૦

અન્યોઽન્યયોઃ સમક્ષન્તુ વાદિનોઃ પક્ષમુત્તરમ્ ।

નાહિ ગૃહ્ણન્તિ યે સમ્યા દણ્ડયાસ્તે ચોરવત્ સદા ॥ ૧૫૧ ॥

જે સભાસદો વાદી તથા પ્રતિવાદીની સમક્ષમાં પૂર્વપક્ષ તથા ઉત્તર
પક્ષ સાંભળે નહીં-પણ તેના કામને હડાવી દેવા ઈચ્છે, તે સભાસદોને,
રાજ્ય ચોરની પેઠે સદા શિક્ષા કરવી. ૧૫૧

લિખિતે શોધિતે સમ્યક્સતિ નિર્દોષ ઉત્તરે ।

અર્થિપ્રત્યર્થિનોર્વીપિ ક્રિયા કારણમિષ્યતે ॥ ૧૫૨ ॥

પ્રતિવાદી પાસેથી ઉત્તર લખાવીને તેને યથાર્થ રીતે તપાસવો; તે
ઉત્તર નિર્દોષ જણાય ત્યારે, વાદીના તથા પ્રતિવાદીના સાક્ષી, લેખ, ભોગવટા
વગેરે પુસ્તકો તપાસીને વિજયપત્ર આપવો. ૧૫૨

પૂર્વપક્ષઃ સ્મૃતઃ પાદો દ્વિતીયશ્ચોત્તરાત્મકઃ ।

ક્રિયાપાદસ્તૃતીયસ્તુ ચતુર્થો નિર્ણયામિધઃ ॥ ૧૫૩ ॥

બંધારનાં-દાવાનાં ચાર ચરણ છે. પૂર્વપક્ષ પ્રથમ ચરણ છે, ઉ-
ત્તરપક્ષ બીજું ચરણ છે, સાક્ષી, લેખ વિગેરે ક્રીયા ત્રીજું ચરણ છે અને નિર્ણય
(સિદ્ધાંત) ચોથું ચરણ છે. ૧૫૩

कार्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते ।

अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥ १९४ ॥

સાંધ્યને કાર્ય કહે છે. અને સાધ્યના સાક્ષી, લેખ, ભોગવટા વિગેરે સાધનને ક્રીયા કહે છે. માટે વાદીએ વ્યવહારના ત્રીજા ચરણથી-સાક્ષી વગેરે ક્રીયાથી દાવાને સિદ્ધ કરી આપવો. ૧૫૪

चतुष्पाद्व्यवहारः स्यात्प्रतिपत्त्युत्तरं विना ॥ १९५ ॥

આગળ જણાવેલા ચાર પ્રકારના ઉત્તરોમાં પ્રથમના સત્ય ઉત્તરમાં વ્યવહારનાં બે ચરણનું કામ પડે છે; અને મિથ્યા ઉત્તર વગેરે ત્રણ ઉત્તરમાં વ્યવહારના ચારે ચરણો કામે લગાડવાં પડે છે-તે વિના સિદ્ધાંત આવતો નથી. ૧૫૫

क्रमागतान्विवादांस्तु पर्येद्धा कार्यगौरवात् ॥ १९६ ॥

દાવાઓને યથાક્રમ તપાસવા અથવા તેો કાર્યની ગૌરવતા લાખવતા ઉપર વિચાર કરીને તપાસવા. ૧૫૬

यस्य वाभ्यधिका पीडा कार्यं वाभ्यधिकं भवेत् ॥

वर्णानुक्रमतो वापि नयेत्पूर्वं विवादयेत् ॥ १९७ ॥

જેને અધિક પીડા થઈ હોય અથવા તેો જેનું કાર્ય અત્યાવશ્યક હોય તેના દાવાઓને પ્રથમ લેવા અથવા તેો વર્ણનાનુક્રમ દાવાઓ-લેવા ને તેના ઉપર વિવાદ ચલાવવો. ૧૫૭

कल्पयित्वोत्तरं सम्पैर्दातव्यैकस्य भावना ॥ १९८ ॥

साध्यस्य साधनार्थं हि निर्दिष्टा यस्य भावना ।

સભાસદોએ પ્રતિવાદીને પ્રશ્નો પુછીને તેની પાસેથી ઉત્તરો કઠાવવા; અને પછી વાદીને તેનો દાવો સિદ્ધ કરવા માટે વિચાર કરવાનો અવસર આપવો. ૧૫૮

विभावयेत्प्रतिज्ञातं सोऽखिलं लिखितादिना ॥ १९९ ॥

જેને વિચાર કરવાનો સમય આપ્યો હોય તેણે પોતાનું કાર્ય સાધવા માટે લેખપત્ર વગેરે બતાવીને સમગ્ર પ્રતિજ્ઞા કરેલું પ્રતિપાદન કરવું; ૧૫૯

न चैकास्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्धयोः ॥ १६० ॥

એક દાવામાં-વાદી પ્રતિવાદીએ-દાવાને પુષ્ટિ આપનારાં લેખપત્ર મેળવવાં નહીં-એકે તેના પુરાવા દર્શાવવા અને બીજાએ તેનાં મિથ્યાપણાનાં સાધનો દર્શાવવાં. ૧૬૦

મિથ્યા ક્રિયા પૂર્વાદે કારણે પ્રતિવાદિની ।

પ્રાહ્ન્યાયકારણોત્કૌ તુ પ્રત્યર્થી નિર્દિશેત્ ક્રિયામ્ ॥ ૧૬૧ ॥

પ્રથમ વાદીએ પૂર્વપક્ષ કર્યા પછી, પ્રતિવાદી તેનાં કારણો દર્શાવે ત્યારે વાદીની ક્રીયા મિથ્યા થઈ પડે છે. પ્રાહ્ન્યાયનાં કારણો કહેતી વેળા પ્રતિવાદિયે ક્રીયા (પૂરાવો) દર્શાવવી. ૧૬૧

કારણાત્પૂર્વપક્ષોડપિ ઉત્તરત્વં પ્રપચ્યતે ॥ ૧૬૨ ॥

પૂર્વપક્ષ પણ કોઈ કારણને લીધે ઉત્તરપક્ષ રૂપ થઈ પડે છે. ૧૬૨

તતોડર્થી લેખયેત્સદ્યઃ પ્રતિજ્ઞાતાર્થસાધનમ્ ।

તત્સાસાધનન્તુ દ્વિવિધં માનુષં દૈવિકં તથા ॥ ૧૬૩ ॥

પ્રતિવાદિયે ઉત્તર આપ્યા પછી વાદિયે તુર્ત પોતે પ્રતિજ્ઞા કરેલા પૂર્વપક્ષનાં પ્રમાણભૂત સાધનો લખાવવાં. તે સાધનો બે પ્રકારનાં છે: લૌકિક તથા અલૌકિક. ૧૬૩

ક્રિયા સ્યાલ્લિખિતં મુક્તિઃ સાક્ષિણશ્ચૈતિ માનુષમ્ ।

દૈવં ઘટાદિ તદ્ભવ્યં મૂતાલામાન્નિયોજયેત્ ॥ ૧૬૪ ॥

લેખપત્ર, ભોગવટા, અને સાક્ષીઓ-આ ત્રણ લૌકિક સાધન છે. અને તુલા (તોળાવું) વગેરે અલૌકિક સાધન છે. જ્યારે લૌકિક સાધનથી બરાબર નિર્ણય થાય નહીં ત્યારે અલૌકિક તુલા વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કરવો. ૧૬૪

તત્ત્વચ્છલાનુસારિત્વાદ્ભૂતં ભવ્યં દ્વિધા સ્મૃતમ્ ।

તત્ત્વં સત્યાર્થાભિધાયે કૂટાદ્યભિહિતં છલમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

લૌકિક તથા અલૌકિક એવાં બે પ્રકારનાં તત્ત્વ તથા છળ જાણવા. જે સત્ય વાર્તા સિદ્ધ કરી આપે છે તે તત્ત્વ-સાધન અને કપટથી ભરેલું હોય તે તે છળ-સાધન કહેવાય છે. ૧૬૫

છલં નિરસ્ય મૂતેન વ્યવહારાન્નયેન્નૃપઃ ।

યુત્તયાનુમાનતો નિત્યં સામાદિભિરુપક્રમૈઃ ॥ ૧૬૬ ॥

માટે રાજાએ યુક્તિથી, અનુમાનથી, તથા સામ, દામ, ભેદ અને હંડથી છળનો નાશ કરીને યથાર્થપણે દાવાઓને સદા તપાસવા. ૧૬૬

ન કાલહરણં કાર્ય્યં રાજ્ઞા સાધનદર્શને ।

મહાન્દોષો ભવેત્કાલાદ્ધર્મવ્યાપાત્તિલક્ષણઃ ॥ ૧૬૭ ॥

રાજાએ દાવા તપાસવા માટે કાળ કાઢવો નહીં. કારણ કે દાવાઓ ઝાંઝા વખત સુધી ન તપાસવાથી રાજાના રાજધર્મને હાનીકારક મોટા દોષ લાગે છે. ૧૬૭

અર્થિપ્રત્યર્થિપ્રત્યક્ષં સાધનાનિ પ્રદર્શયેત્ ।

અપ્રત્યક્ષં તયોર્નેવ ગૃહ્ણીયાત્સાધનં નૃપઃ ॥ ૧૬૮ ॥

રાજ્યે વાદી અને પ્રતિવાદીની સમક્ષમાં દાવાઓના પુરાવા તપાસવા, પરંતુ કોઈ (પણ) વાર તેઓની ગેરહાજરીમાં પુરાવા તપાસવા નહીં. ૧૬૮

સાધનાનાઞ્ચ યે દોષા વક્તવ્યાસ્તે વિવાદિના ।

ગૂઢાસ્તુ પ્રકટાઃ સમ્ભ્યૈઃ કાલે શાસ્ત્રપ્રદર્શનાત્ ॥ ૧૬૯ ॥

વાદિયે અથવા તે પ્રતિવાદિયે, પુરાવાના જે દોષો હોય તે કહી બતાવવા અને સભાસદોએ દાવાની તપાસ કરતી વેળા શાસ્ત્રમાં જોઈને પુરાવાના ગુપ્ત દોષો પ્રકટ કરવા. ૧૬૯

અન્વથા દૂષયન્દણ્ડયઃ સાધ્યાર્થાદેવ હીયતે ।

વિમૃશ્ય સાધનં સમ્યક્કુર્ય્યાત્કાર્યવિનિર્ણયમ્ ॥ ૧૭૦ ॥

જે મનુષ્ય નીતિશાસ્ત્રથી હલકી રીતે પુરાવામાં દોષ બતાવે તે શિક્ષાપાત્ર ગણાય છે અને સાધ્યવિષયથી ભ્રષ્ટ થાય છે. માટે સારી રીતે પુરાવાઓને વિચારીને કાર્યનો નિર્ણય કરવો. ૧૭૦

કૂટસાધનકારી તુ દણ્ડયઃ કાર્ય્યાનુરૂપતઃ ।

દ્વિગુણં કૂટસાક્ષી તુ સાક્ષ્યલોપી તથૈવ ચ ॥ ૧૭૧ ॥

વાદી અથવા તે પ્રતિવાદી ખોટા પુરાવાઓ રજૂ કરે તે તે કાર્યના પ્રમાણમાં શિક્ષાપાત્ર થાય છે. ખોટી સાક્ષી પુરનારાને અને સાક્ષી ઉરાડી દેનારાને ખમણી શિક્ષા કરવી. ૧૭૧

લેખ વિચાર.

અધુના લિખિતં વાચ્મિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ।

અનુભૂતસ્મારકન્તુ લિખિતં બ્રહ્મણા કૃતમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

હવે ક્રમવાર લેખી પુરાવા સંબંધી વિષય યથાર્થ કહુ છું. પ્રથમ કરેલું કાર્ય સ્મરણમાં રહેવા માટે બ્રહ્માએ લેખ ઉત્પન્ન કર્યો છે. ૧૭૨

રાજકીયં લૌકિકઞ્ચ દ્વિવિધં લિખિતં સ્મૃતમ્ ।

સહસ્ત્રલિખિતં વાન્યહસ્તેનાપિ વિલેખિતમ્ ।

અસાક્ષિમત્સાક્ષિમઞ્ચ સિદ્ધિર્દેશસ્થિતેસ્તયોઃ ॥ ૧૭૩ ॥

લેખ બે પ્રકારના છે: રાજકીય લેખ અને લૌકિક લેખ. સાધ્ય-રજૂ લેખના બે ભાગ છે: પોતાને હાથે લખેલા તથા પરને હાથે લખાવેલા

लेख. साक्षीवाणो तथा साक्षी विनानो लेख. साक्षीवाणा तथा साक्षीविना-
ना लेखथी कार्यसिद्धि देशनी स्थिति उपर आधार राखे छे. १७३

भागदानक्रयादानसांविहानक्रणादीभिः ।

सप्तधा लौकिकं चैतत्त्रिविधं राजशासनम् ।

शासनार्थं ज्ञापनार्थं निर्णयार्थं तृतीयकम् ॥ १७४ ॥

१ भाग पाडवो, २ दान आपवुं, ३ वेचवुं, ४ लेवुं, ५ ठराव करवो,
६ करण आपवुं, तथा ७ करण लेवुं. आभे लौकिकना सात प्रकार थाय छे.
राज शासनना त्रय प्रकार छे, १ शासन २ ज्ञापन, ३ अने निर्णय. १७४

साक्षिमाद्रिक्यभिमतं भागपत्रं सुभाक्तियुक् ।

सिद्धिकृच्चान्यथा पित्रा कृतमप्यकृतं स्मृतम् ॥ १७५ ॥

पिताअे वेहेचखी भाटे ने भागपत्र क्युं होय तेमां साक्षीअोनी सं-
भति होय, भागीदारोनी संभति होय, स्पष्ट लषाल् क्युं होय, ते लेख
अरो गल्लाय छे. परंतु नेमां साक्षी नहोय, भागीदारोनी संभति नहोय,
तेवो लेख पिताअे क्यो होय तोपल्ल ते निष्कण लल्लवो. १७५

दायादाभिमतं दानक्रयविक्रयपत्रकम् ।

स्थावरस्य ग्रामपादिसाक्षिकं सिद्धिकृत्स्मृतम् ॥ १७६ ॥

भूमि वगेरे स्थावर धनना दान, क्ये के विक्रय पत्र भागीदारोअे मा-
न्य क्युं होय, आभाध्यक्षादिकनी साक्षीवाणुं होय तेने सिद्धिकारी-सत्य
लल्लवुं. १७६

राज्ञा स्वहस्तसयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा ।

राजकार्यं स्मृतं लेख्यं प्रकृतिभिश्च मुद्रितम् ॥ १७७ ॥

राजअे नेमां पोताना ढायनी संभति करी होय, अथवा तो पोताना
ढायनी मोहोर छाप करी होय के राजनी संभतिथी राजना कार्यकारीअो-
अे मोहोर भारी होय ते राजकीय लेख संभल्लवो. १७७

निवेश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा ।

बेलां प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः ॥ १७८ ॥

साध्यं प्रमाणं द्रव्यं च संख्या नाम तथात्मनः ।

राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च ॥ १७९ ॥

क्रमात्पितृणां नामानि पीडामाहर्तुदायकौ ।

क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षे सङ्कीर्त्य लेखयेत् ॥ १८० ॥

કોઈ પક્ષ માટે લેખ કરવો હોય ત્યારે તે લેખમાં સમય, વર્ષ, માસ, પક્ષ, તીથિ, વેળા, પ્રદેશ, વિષય, સ્થાન, જાતિ, શરીર, આકાર, તદ્દશાદિક અવસ્થા, કાર્ય, પુરાવા, દ્રવ્ય, દ્રવ્યની અમુક સંખ્યા, પોતાનું નામ, પિતાનું નામ, દેશના રાજનું નામ, તેના પિતાનું નામ અને કામ તથા અમુક કાર્યનું નામ, પોતાને જે પીડા થઈ હોય તેનું નામ, ધન મેળવનારનું તથા આપનારનું નામ, ક્ષમાનાં ચિન્હો તથા ખીલ્લાં આવશ્યક કારણો સારી રીતે કહીને લેખમાં લખાવવાં. ૧૭૮-૧૮૦

અપ્રામાણિક લેખ.

યત્રૈતાનિ ન લિખ્યન્તે હીનં લેખ્યં તદુચ્યતે ।

મિત્રક્રમં વ્યુત્ક્રમાર્થં પ્રકીર્ણાર્થં નિરર્થકમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

અતીતકાલલિખિતં ન સ્યાત્સાધનક્ષમમ્ ।

અપ્રગલ્ભેન ચ સ્ત્રિયા વલાત્કારેણ યત્કૃતમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

જે લેખમાં ઉપર જણાવેલી બાબત જણાવી નહોય તે લેખ હીન અર્થાત્-અપ્રમાણીક જણાવે. જેમાં ક્રમ પ્રમાણે લખ્યું ન હોય, જેમાં વિપરીત સમજાય તેવું લખ્યું હોય, જેમાં જણાવવાની બાબત આડી અવળી લખી હોય, જેમાં કંઈ પણ બાબત સમજાતી નહોય, કાળાંતરનો લખેલો હોય, મૂર્ખ મનુષ્યે લખ્યો હોય, સ્ત્રિયે લખ્યો હોય, અથવા તે બળાત્કારથી લખાવ્યો હોય તે લેખ પ્રામાણિક ગણાતો નથી. ૧૮૧-૧૮૨

સાક્ષિર્લેખ્યૈઃ સાક્ષિભિશ્ચ ભોગૈર્દિવ્યૈઃ પ્રમાણતામ્ ।

વ્યવહારે નરો યાતિ ચેહામુત્રાશ્રુતે સુલ્લં ॥ ૧૮૩ ॥

જે મનુષ્ય સત્ય લેખેથી, સાક્ષિયેથી, ભોગવટાથી, તથા તુલા વગેરે દિવ્ય પુરાવાથી ઠાવામાં વિજય મેળવે છે તે નર આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ ભોગવે છે. ૧૮૩

સાક્ષીત્રહણ વ્યવસ્થા.

સ્વેતરઃ કાર્યવિજ્ઞાની યઃ સ સાક્ષી ત્વનેકધા ।

દષ્ટાર્થશ્ચ શ્રુતાર્થશ્ચ કૃતશ્ચૈવાકૃતો દ્વિધા ॥ ૧૮૪ ॥

જે મનુષ્ય પોતાની સાથે કરો સંબંધ ધરાવતો ન હોય છતાં કાર્યને જાણતો હોય તેને સાક્ષી સમજવો. તેના અનંત ભેદ છે, પરંતુ તેના બે પ્રુખ્ય ભેદ છે. કાર્યને નજરે જોનારો તથા કહ્યુંપરંપરાએ સાંભળનારો. એના પશુ બે ભેદ છે: એક કૃત તથા ખીલે અકૃત. ૧૮૪

અર્થિપ્રત્યર્થિસાન્નિધ્યાદનુભૂતં તુ પ્રાગ્યથા ।

દર્શનૈઃ શ્રવણૈર્યેન સ સાક્ષી તુલ્યવાગ્યદિ ॥ ૧૮૬ ॥

જેણે પૂર્વે વાદી તથા પ્રતિવાદીની પાસેથી દર્શન અને શ્રવણવડે કાર્યને અનુભવ્યું હોય, તે મનુષ્ય જે બરાબર વાર્તા કહે તે તે સાક્ષી થઈ શકે છે. ૧૮૫

યસ્ય નોપહતા વુદ્ધિઃ સ્મૃતિઃ શ્રોત્રં ચ નિલ્યશઃ ।

સુદીર્ઘેનાપિ કાલેન સ વૈ સાક્ષિત્વમર્હતિ ॥ ૧૮૬ ॥

જે મનુષ્યની બુદ્ધિ, સ્મરણ શક્તિ અને કાન ધણા કાળ સુધી સતેજ રહે છે તે મનુષ્ય સાક્ષી થવાને પાત્ર છે. ૧૮૬

અનુભૂતઃ સત્યવાગ્યઃ સૈકઃ સાક્ષિત્વમર્હતિ ।

ઉભયાનુમતઃ સાક્ષી ભવત્યેકોડપિ ધર્મવિત્ ॥ ૧૮૭ ॥

જે મનુષ્ય અનુભવ શક્તિ સંપન્ન તથા સત્યવાદી છે તેજ સાક્ષીપણા ને યોગ્ય છે; તથા જે ધર્મશીળ હોય અને વાદી તથા પ્રતિવાદી જેને માન્ય રાખતા હોય તે પણ એક સાક્ષી ગણાય છે. ૧૮૭

યથાજાતિ યથાવર્ણ સર્વે સર્વેષુ સાક્ષિણઃ ।

ગૃહિણો નપરાધીનાઃ સૂર્યશ્ચાપ્રવાસિનઃ ॥ ૧૮૮ ॥

ગૃહસ્થ, સ્વતંત્ર, વિદ્વાન, અને પ્રવાસ કરનાર નહીં આવા સર્વ મનુષ્યો જાતિપ્રમાણે અને વર્ણપ્રમાણે સર્વવિષયમાં સાક્ષિયો થઈ શકે છે. ૧૮૮

યુવાનઃ સાક્ષિણ કાર્ય્યાઃ સ્ત્રિયઃ સ્ત્રીષુ ચ કીર્તિતાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

પુરૂષના કાર્યમાં તરૂણ પુરૂષોને સાક્ષી રાખવા; અને સ્ત્રીઓના કાર્યમાં સ્ત્રીઓને સાક્ષિયો રાખવી કહી છે. ૧૮૯

સાહસેષુ ચ સર્વેષુ સ્તેયસંગ્રહણેષુ ચ ।

વાગ્દબ્ધયોશ્ચ પારુષ્યે ન પરીક્ષેત સાક્ષિણઃ ॥ ૧૯૦ ॥

સઘનાં સાહસનાં, ચોરીનાં, બળાત્કારનાં, ગાળ દેવાનાં અને મારવાનાં કામમાં સાક્ષીઓને તપાસવા નહીં; કારણ કે તેમાં હરકોઈ મનુષ્ય સાક્ષી બને છે. ૧૯૦

બાલોડ્ઙ્ઙાનાદસત્યાત્સત્રી પાપામ્યાસાચ્ચ કૂટકૃત્ ॥

વિભ્રૂયાદ્ધાન્ધવઃ સ્ત્રેહાદ્દૈરનિર્યાતનાદરિઃ ॥ ૧૯૧ ॥

અભિમાનાચ્ચ લોમાચ્ચ વિજાતિશ્ચ શઠસ્તથા ।

ઉપજીવનસક્રોવાદૃચ્ચૈતે હ્યસાક્ષિણઃ

નાર્થસમ્બન્ધિનો વિદ્યાપૌનસમ્બન્ધિનોઽપિ ન ॥ ૧૯૨ ॥

બાળક અજ્ઞાનપણથી જીવું બોલે છે, સ્ત્રી અસત્યતાથી જીવું બોલે છે, કપટી પાપના અભ્યાસથી જીવું બોલે છે, ભાઈ સ્નેહથી જીવું બોલે છે, શત્રુ વેર વાળવા માટે જીવું બોલે છે, હલકાવર્ણનો મનુષ્ય અભિમાનને ક્ષીધે જીવું બોલે છે. શક લોકને ક્ષીધે જીવું બોલે છે, અને નોકર પોતાની આજીવિકાના નાશની ખ્હીકે જીવું બોલે છે માટે તેઓ સાક્ષી ગણાતા નથી. તથા ધનના સંબંધવાળા, સહાધ્યાયિયો અને જમાઈ વગેરે સંબંધી-યો (પ્રમાણીક) સાક્ષી ગણાતા નથી. ૧૯૧-૧૯૨

શ્રેણ્યાદિષુ ચ વર્ગેષુ કશ્ચિન્નેદ દ્વેષ્યતામિયાત્ ।

તસ્ય તેમ્યો ન સાક્ષ્યં સ્યાદ્ દ્વેષ્ટારઃ સર્વ એવ તે ॥ ૧૯૩ ॥

ભતિ વગેરેમાં અથવા તેા મંડળી વગેરે સમાજેમાં જ્યારે કોઈને કોઈની સાથે વકરાવ થાય ત્યારે તેના મંડળમાંના લોકોની સાક્ષી લેવી નહીં; કારણ કે તે સધળાજ તેના દ્વેષી હોય છે. ૧૯૩

ન કાલહરણં કાર્યં રાજ્ઞા સાક્ષિપ્રમાણણે ।

અર્થિપ્રત્યર્થિસાનિધ્યે સાધ્યાર્યેઽપિ ચ સન્નિધૌ ॥ ૧૯૪ ॥

પ્રત્યક્ષં વાદયેત્સાક્ષ્યં ન પરોક્ષં કથજ્વન ।

નાક્ષીક્રોતિ યઃ સાક્ષ્યં દણ્ડયઃ સ્યાદેશિતો યદિ ॥ ૧૯૫ ॥

રાજાએ વાદી તથા પ્રતિવાદીની સમક્ષમાં સાક્ષીઓની સાક્ષી લેવામાં વખત ગાળવો નહીં; તેમજ વાદી અને પ્રતિવાદીના કાર્યનેા નિર્ણય કરવામાં પણ બહુ કાળ કાઢવો નહીં, પણ તુરત નિર્ણય આપવો. બંનેની સમક્ષમાં સાક્ષીઓની સાક્ષી લેવી, પણ કોઈ રીતે પછવાડે સાક્ષી લેવી નહીં. અને જેને સાક્ષી આપવા માટે આજ્ઞા કરવામાં આવી હોય તે જે સાક્ષી આપવાની નાપાડે તેા તેને શિક્ષા કરવી. ૧૯૪-૧૯૫

યઃ સાક્ષાન્નૈવ નિર્દિષ્ટો નાહૂતો નૈવ દેશિતઃ ।

બ્રૂયાન્મિથ્યેતિ તથ્યં વા દણ્ડયઃ સોઽપિ નરાધમઃ ॥ ૧૯૬ ॥

જે મનુષ્યને ન્યાયાધીશની સમક્ષમાં સાક્ષી આપવા માટે હઠેવામાં આવ્યું નહોય, બોલાવ્યો પણ નહોય અને સાક્ષી આપવાની આજ્ઞા પણ કરી નહોય, તેમ છતાં ખરી કે ખોટી સાક્ષી પુરે તેા તે નરાધમને પણ શિક્ષા કરવી. ૧૯૬

વૈધે બહૂનાં વચનં સમેષુ ગૂણિનાં વચઃ ।

તત્રાધિકગુણાનાં ચ ગૂઢીયાદ્વચનં સદા ॥ ૧૯૭ ॥

ધણા સાક્ષીઓ હોવાથી સાક્ષીઓની સાક્ષી ભિન્નભિન્ન પડે છે, માટે સંશય દૂર કરવા સારૂ ધણા સાક્ષીઓનું કહેવું માન્ય કરવું. જે બને પક્ષના સાક્ષીઓની સંખ્યા સરખી હોય તો તેમાં ગુણવાનોનું કહેવું માન્ય કરવું અને તેમાં પણ વધારે સદ્ગુણી હોય તેઓનું વચન સદા પ્રમાણ કરવું. ૧૯૭

યત્રાનિયુક્તોઽપીક્ષેત શ્રુણુયાદ્વાપિ કિઞ્ચન ।

પૃષ્ઠસ્તત્રાપિ સો બ્રૂયાદ્ધથાદ્દૃષ્ટં યથાશ્રુતમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

કોઈ મનુષ્યે પ્રેરણા વિના પોતાની ઈચ્છાથી કોઈ ઠેકાણે કંઈ વસ્તુ ભેઈ અથવા તો સાંભળી હોય અને તેને તે વિષયમાં કદી કોઈ પુછે તો તેણે ભેવા પ્રમાણે તથા સાંભળ્યા પ્રમાણે કદી બતાવવું. ૧૯૮

વિભિન્નકાલં યજ્ઞાતં સાક્ષિભિશ્ચાંશતઃ પૃથક્ ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष सनातनः ॥ ૧૯૯ ॥

સાક્ષીઓએ જુદે જુદે વખતે જે કંઈ જુદું જુદું બંધુનું હોય તેમાંનું અકેકું સાક્ષીઓની પાસે બોલાવવું, કારણ કે આ રીત અનાદિ કાળની છે. ૧૯૯

સ્વમાવોક્તં વચસ્તેષાં ગૂઢીયાન્ન બલાત્કાચિત્ ।

उक्ते तु साक्षिणा साक्ष्ये न प्रष्टव्यं पुनः पुनः ॥ ૨૦૦ ॥

સાક્ષીઓનું સ્વાભાવિક બોલવું બ્રહ્મ કરવું, પણ કોઈ દિવસ તેના બોલવામાંથી તાણી તોડીને અર્થ બ્રહ્મ કરવો નહીં. સાક્ષી, સાક્ષી આખી રહે ત્યાર પછી તેને પુનઃપુનઃ પુછવું નહીં. ૨૦૦

आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।

पौराणैः सत्यवचनधर्ममाहात्म्यकीर्त्तनैः ।

अनृतस्यातिदोषैश्च भृशमुच्चासयेच्छनैः ॥ ૨૦૧ ॥

સાક્ષીઓને રાજસભામાં બોલાવી સોગંદ આપીને સારી રીતે સ્વાધીન કરવા. પછી ધીમે ધીમે પુરાણમાં કહેલાં સત્યવચન સંબંધી ધાર્મિક મહાકૃત્યો સંભળાવીને તથા અસત્ય બાપણથી થતાં પાતિકા સંભળાવીને સાક્ષીને સારીપેઠે ડરાવવો (કે અસત્ય નબોલે,) પછી તેને પ્રશ્ન પુછવા. ૨૦૧

देशे काले कथं कस्मात्किं दृष्टं वा श्रुतं त्वया ।

लिखितं लेखितं यत्तद्ब्रह्मसत्यं तदेव हि ॥ ૨૦૨ ॥

કેઈ જગ્યા ઉપર, કયે વખતે, કેવી રીતે, શા માટે આ કામ બન્યું હતું, તે શું થીકું છે, શું સાંભળ્યું છે, જે જે લખ્યું છે અને જે જે લખાવ્યું છે તે તે સઘળું ખરેખર કહે. ૨૦૨

સત્યં સાક્ષ્યં બ્રુવન્સાક્ષી લોકાનામોતિ પુષ્કલાન્ ।

इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ २०३ ॥

જે મનુષ્ય સત્ય સાક્ષી આપે છે તે મરણ પછી પવિત્રલોકમાં જાય છે અને આલોકમાં ઉત્તમ કીર્તિ મેળવે છે. બ્રહ્મા પણ સત્યવાણીને વખાણે છે. ૨૦૩

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते ।

तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ २०४ ॥

સાક્ષી સત્ય ભાષણથી પવિત્ર થાય છે ને સત્ય ભાષણથી ધર્મમાં વૃદ્ધિ થાય છે, માટે સાક્ષિયે સર્વ જાતના કામમાં અવશ્ય સત્ય બોલવું. ૨૦૪

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मैव ह्यात्मनः ।

मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षित्वमुत्तमम् ॥ २०५ ॥

અંતર્યામી પુરૂષજી જીવનો સાક્ષી છે એટલે કે તેનાં પુણ્ય પાપ કર્મનો દ્રષ્ટા છે. તેમ પરમાત્માજી જીવનો આશ્રય છે, માટે તું અપરાધી મનુષ્યોના ઉત્તમ સાક્ષી પરમાત્માતું અપમાન કરીશ માં-સત્ય બોલજે. ૨૦૫

मन्यते वै पापकारी न कश्चित्पश्यतीति मां ।

तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति तथा ह्यन्तरपुरुषः ॥ २०६ ॥

પાપ કરનારો મનુષ્ય માને છે કે મને કોઈ જોતું નથી, પરંતુ દેવ-તાઓ અને અંતર્યામી પુરૂષ પાપીયોને જોવે છે. ૨૦૬

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिच्चज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।

तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ।

समाप्नोषि च तत्पापं शतजन्मकृतं सदा ॥ २०७ ॥

સુકૃતં યત્ત્વયા કિઞ્ચિચ્જન્માન્તરશતૈઃ કૃતમ્ । તત્સર્વં તસ્ય જાનીહિ યં પરાજયસે મૃષા । સમાપ્નોષિ ચ તત્પાપં શતજન્મકૃતં સદા ॥ ૨૦૭ ॥

સાક્ષિણં શ્રાવયેદેવ સમાયામરહોગતમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

સભામાં સઘળા લોકની સમક્ષ સાક્ષીને પ્રથમ નિચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાઓ સંભળાવવી: તેં સૌ જન્મમાં જે કંઈ પુણ્યકર્મ કર્યા હશે તે સઘળાં પુણ્ય, તું અસત્ય બોલી જને પરાજીત કરીશ તેનાં ધરો; અને પરાજીત મનુષ્યનાં સૌ જન્મનાં પાતિકા નિત્ય તને પ્રાપ્ત થશે-માટે ખરે બોલજે. ૨૦૭-૨૦૮.

દશાદેશાનુરૂપં તુ કાલં સાધનદર્શને ।

ઉપાર્થિ વા સમીક્ષ્યૈવ દૈવરાજકૃતં સદા ॥ ૨૦૯ ॥

રાજ્યે દેવી કે રાજકીય આપત્તિનો યથાર્થ તપાસ કર્યા પછી, વાહીના દાવાઓ તપાસવા માટે દેશને અનુસરીને સદા વખત આપવો. ૨૦૯

વિનષ્ટે લિખિતે રાજા સાક્ષિભોગૈર્વિચારયેત્ ।

લેખસાક્ષિવિનાશે તુ સદ્ભોગાદેવ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૧૦ ॥

રાજ્યે લેખ, પત્ર ખોવાઈ ગયાં હોય તો સાક્ષીઓ તથા ભોગવટા ઉપરથી કાર્યનો નિર્ણય કરવો. લેખ તથા સાક્ષી બંને મળે નહીં તો પરંપરાથી ચાલતા ભોગવટાપરથીજ નિર્ણય કરવો. ૨૧૦

સદ્ભોગાભાવતઃ સાક્ષિલેખતો વિમૃશેત્સદા ।

કેવલેન ચ ભોગેન લેખેનાપિ ચ સાક્ષિભિઃ ॥ ૨૧૧ ॥

ઉત્તમ પ્રકારનો ભોગવટો મળે નહીં તો નિરંતર સાક્ષી તથા લેખપત્ર ઉપરથી દાવાનો નિર્ણય કરવો. અર્થાત્ કેવળ ભોગવટા ઉપરથી અથવા તો કેવળ લેખપત્ર ઉપરથી કે કેવળ સાક્ષીઓ ઉપરથી પણ દાવાનો નિર્ણય કરવો. ૨૧૧

કાર્યં ન ચિન્તયેદ્રાજા લોકદેશાદિધર્મતઃ ॥ ૨૧૨ ॥

રાજ્યે દાવાનો નિર્ણય કરતી વેળા, આ મનુષ્ય ઉત્તમ છે કે નીચ છે, આ દેશ ઉત્તમ છે કે નીચ છે. આ ધર્મ ઉત્તમ છે કે નીચ છે, આવા વિચાર દૂર કરીને કાર્યનો નિર્ણય કરવો—સર્વ ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખવી. ૨૧૨

કુશલા લેખ્યવિમ્બાનિ કુર્વન્તિ કુટિલાઃ સદા ।

તસ્માન્ન લેખ્યસામથ્યાત્સિદ્ધિરૈકાન્તિકા મતા ॥ ૨૧૩ ॥

કપટકળામાં કુશળ એવા પુરૂષો નિત્ય જુના લેખ ઉપરથી બનાવટી તેવાજ જુના લેખપત્રો તૈયાર કરે છે, માટે કેવળ લેખપત્રના બળથીજ એક કાર્યસિદ્ધિ થાય છે એમ માનવું નહીં. ૨૧૩

સ્નેહલોભમયક્રાંધૈઃ કૂટસાક્ષિત્વશઙ્કયા ।

કેવલૈઃ સાક્ષિભિર્નેવ કાર્યં સિદ્ધયતિ સર્વદા ॥ ૨૧૪ ॥

સ્નેહ, લોભ, ભય, ક્રોધ, તથા ખોટી સાક્ષીની શંકાને ક્રાંધિ-કેવળ સાક્ષિયોથી સર્વદા કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. ૨૧૪

અસ્વામિકં સ્વામિકં વા મુક્તે યદ્બલદર્પતઃ ।

શતિ શાક્તભોગૈર્ન કાર્યં સિદ્ધયતિ કેવલૈઃ ॥ ૨૧૫ ॥

અમુક મનુષ્ય બળથી કે ગર્વથી, ધણીવાળા કે નધણીયાતી વસ્તુને સ્વાધીન કરીને ભોગવે છે—આવી શંકા ભોગવટામાં હોય છે—મટે કેવળ ભોગવટા ઉપરથી પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. ૨૧૫

શક્તિતબ્યવહારેષુ શક્ત્યેદન્યથા ન હિ ।

અન્યથા શક્તિતાન્સમ્યાન્દણડયેચ્ચોરવન્નૃપઃ ॥ ૨૧૬ ॥

રાજ્યે શંકા ભરેલા દાવાઓમાં શંકા કરવી, પણ શુદ્ધ દાવાઓમાં શંકા કરવીજ નહીં; અને શુદ્ધ દાવાઓ ઉપર શંકા કરનારા સભાસદોને રાજ્યે ચોરના જેવી શિક્ષા કરવી. ૨૧૬

અન્યથા શક્કનાન્નિત્યમનવસ્થા પ્રજાયતે ।

લોકો વિભેદ્યતે ધર્મો વ્યવહારશ્ચ હીયતે ॥ ૨૧૭ ॥

નિરંતર વૃથાશંકા ઉઠાવવાથી વ્યવસ્થાનો ભંગ થાય છે, લોકોના મનમાં વસવસો પેદા થાય છે, અને ધર્મ તથા વ્યવહાર (દાવા) નાશ પામે છે. ૨૧૭

ભોગવટાની નીતિ.

સાગમો દીર્ઘકાલશ્ચ નિરાક્રોશો નિરન્તરઃ ।

પ્રસર્થિસન્નિધાનશ્ચ મુક્તો ભોગઃ પ્રમાણવત્ ॥ ૨૧૮ ॥

દાન અથવા તેા ધનથી મેળવેલી વસ્તુ ઉપર કોઈના ઘોઘાટ વિના શાંતિથી પ્રતિવાદીના સન્મુખ અવિચ્છિન્ન રીતે ધણા કાળ સુધી ભોગવટો કર્યો હોય તે ભોગવટો પ્રમાણ ગણાય છે. ૨૧૮

સંમ્ભોગં કીર્તિયેદ્યસ્તુ કેવલં નાગમં કચિત્ ।

ભોગચ્છલાપદેશેન વિજ્ઞેયઃ સ તુ તસ્કરઃ ॥ ૨૧૯ ॥

જે મનુષ્ય કેવળ મીલકત ઉપર ભોગવટો કરી ખતાવે, પરંતુ તે કેવી રીતે સંપાદન કરી તે વિષે કંઈપણ કરી શકે નહીં, તેને કપટથી ભોગવટો કરનાર એક ચોર નહીંવે. ૨૧૯

આગમેऽપિ બલં નૈવ મુક્તિસ્તોકાપિ યત્ર નો ॥ ૨૨૦ ॥

જે મીલકત ઉપર થોડો પણ ભોગવટો હોય નહીં, તે મીલકતની આવક મટે પણ પુરાવાનું બળ હોયજ નહીં—તાત્પર્ય કે પ્રતિબદ્ધ આદિક પુરાવા સહિત ભોગવટો પ્રમાણ ગણાય છે. ૨૨૦

યં કચ્ચિદ્દશવર્ષાણિ સન્નિધૌ પ્રેક્ષતે ધની ।

મુજ્યમાનં પૈરૈર્યં ન સ તં લબ્ધુમર્હતિ ॥ ૨૨૧ ॥

ધનાદ્ય મનુષ્ય યોતાની સમક્ષ બીજા મનુષ્યને યોતાના ધનનો દશ

વર્ષ પર્યંત ભોગવટા કરતાં જુવે છે (છતાં તેના અટકાવ કરે નહિતો) તે મનુ-
ષ્ય, તે વસ્તુ પોતાને સ્વાધીન લેવા યોગ્ય નથી-એટલે તે ધન ભોગવટા
કરનારનું કરે છે. ૨૨૧

વ્રષાણિ વિંશતિર્યસ્ય મૂર્ખુક્તા તુ પરૈરિહ ।

સતિ રાત્રિ સમર્થસ્ય તસ્ય સેહ ન સિદ્ધયતિ ॥ ૨૨૨ ॥

આ જગતમાં જે મનુષ્યની જમીનને ખીજાઓ વિશ્વવર્ષપર્યંત ભોગવે
છે, તે જમીન ભોગવનારાઓની કહેવાય છે. દેશ ઉપર અધિપતિ હોય
અને જમીનનો ધણી બળવાન હોય તોપણ તે જમીન જમીનદારની સિદ્ધ
યતી નથી. (પણ ભોગવટા કરનારની ગણાય છે.) ૨૨૨

અનાગમં તુ યો મુક્તે બહૂન્યબ્દશતાન્યપિ ।

ચૌરદણ્ડેન તં પાપં દણ્ડયેત્પ્રથિવીપતિઃ ॥ ૨૨૩ ॥

જે મનુષ્ય દાન તરિકે અથવા તો વેચાણ તરિકે મેળવ્યા વિના, સો
વર્ષ સુધી ખીજાની વસ્તુને ભોગવે છે, તે મનુષ્યને રાજાએ ચારના જેટલી
શિક્ષા કરવી. ૨૨૩

અનાગમાપિ યા મુક્તિર્વિચ્છેદોપરમોઞ્જિતા ।

ષષ્ટિવર્ષાત્મિકા સાપહર્તુ શક્યા ન કેનચિત્ ॥ ૨૨૪ ॥

કોઈ પણ વસ્તુ દાન અથવા તો વેચાણ તરિકે મેળવેલી નહોય, પરંતુ
તે વસ્તુ ઉપર પોતાનો આઠ વર્ષપર્યંત અવચ્છિન્ન-અંતરાય વિના-ભોગવટા
હોય, તે વસ્તુ કોઈ પણ પાછી લઈ શકતો નથી. ૨૨૪

આધિઃ સીમા બાલધનં નિક્ષેપોપનિધિસ્તથા ।

રાજસ્વં શ્રોત્રિયસ્વં ચ ન મોગેન પ્રણશ્યતિ ॥ ૨૨૫ ॥

ગીરેનું ધન, સીમાડો, બાલધન, થાપણધન, વિશ્વાસથી કોઈને
સોંપેલાં ધર ક્ષેત્ર વગેરે, રાજધન, તથા વેદવેતાશ્રાદ્ધાણું ધન આટલા
ધન ઉપર ખીજે મનુષ્ય ગમે તેટલા વર્ષ સુધી ભોગવટા કરે છે, તોપણ
તેના ઉપરથી મૂળ મનુષ્યનું સ્વામીત્વ જતું નથી. ૨૨૫

ઉપેક્ષાં કુર્વતસ્તસ્ય તૂષ્ણીમ્મૂતસ્ય તિષ્ઠતઃ ।

કાલે વિપન્ને પૂર્વોક્તે તત્કલં નામ્નુતે ધની ॥ ૨૨૬ ॥

અમુકકાળ સુધીની અવધી લખાવીને ધન આપીને, પૂર્વોક્ત કાળ
વટી ભય તોપણ ધનસ્વામી તેની દરકાર રાખે નહીં, પણ ગુપ્તગુપ્ત
એટલી રહે તો તેને તેના ધનનું બ્યાજ મળે નહીં. ૨૨૬

ભોગઃ સંક્ષેપતશ્ચોક્તસ્તથા દિવ્યમથોચ્યતે ।

પ્રમાદાદ્ધાનિનો યત્ર ત્રિવિધં સાધનં ન ચેત્ ॥ ૨૨૭ ॥

અર્થં ચાપદ્ધુતે વાદી તત્રોક્તસ્ત્રિવિધો વિધિઃ ॥ ૨૨૮ ॥

આ પ્રમાણે ભોગવટા દુઃકામાં કહ્યો. હવે દિવ્ય પ્રમાણે કહુ છું. ધન-વંતના પ્રમાદથી ન્યારે લેખ, સાક્ષી તથા પુરાવાઓ ન મળે ત્યારે વાદી ધનવાનના ધનને છુટી લે છે, માટે ત્યાં આગળ ત્રણ પ્રકારના ઉપાય કહ્યા છે. ૨૨૭-૨૨૮

ચૌદના પ્રતિકાલશ્ચ યુક્તિલેશસ્તથૈવ ચ ।

તૃતીયઃ શપથઃ પ્રોક્તસ્તૈરવં સાધયેત્ક્રમાત્ ॥ ૨૨૯ ॥

પ્રથમ ઉપાય પ્રેરણા, બીજા ઉપાય યુક્તિ લેશ, અને ત્રીજા ઉપાય સોગન, આ ઉપાયોનો ક્રમવાર પ્રયોગ કરીને સત્યવાદાનો નિર્ણય કરવો. ૨૨૯

યુક્તિ નીતિ.

વિશિષ્ટર્તિકિતા યા ચ શાસ્ત્રશિષ્ટાવિરોધિની ।

યોજના સ્વાર્થસંસિદ્ધૈ સા યુક્તિસ્તુ ન ચાન્યથા ॥ ૨૩૦ ॥

વિશેષ તર્કોથી ભરેલી, અને શાસ્ત્ર તથા શિષ્ટજનોએ માન્ય કરેલી જે યોજના તેનું નામ યુક્તિ અને તેજ યુક્તિથી પોતાનું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે, બીજી રીતે કાર્ય સિદ્ધિ થતી નથી. ૨૩૦

દાનં પ્રજ્ઞાપના ભેદઃ સમ્પ્રલોમાક્રિયા ચ યા ।

ચિત્તાપનયનં ચૈવ હેતવો હિ વિભાવકાઃ ॥ ૨૩૧ ॥

દાન, સારી પેઠે સમજણ, મનોભંગ, લોભદર્શાવવો, તથા નિશ્ચિત વિષય-માંથી મનને ચલિત કરવું. આ પાંચ વિષય કાર્યનિર્ણયના સાધક હેતુ છે. ૨૩૧

અભીક્ષ્ણં ચોદ્યમાનોઽપિ પ્રતિહન્યાન્ન તદ્વચઃ ।

ત્રિચતુઃપઞ્ચકૃત્વો વા પરતોઽર્થ સ દાપ્યતે ॥ ૨૩૨ ॥

વારંવાર ત્રણ, ચાર, કે પાંચવાર પ્રશ્નો કર્યા છતાં પણ ન્યારે વાદી પોતાના વચનને છાડે નહીં ત્યારે તેને સામા મનુષ્ય (પ્રતિવાદી) પાસેથી ધન અપાવવું. ૨૩૨

દિવ્ય પ્રમાણ.

યુક્તિષ્વપ્યસમર્યાસુ દિવ્યૈરેનં વિમર્દયેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

સર્વયુક્તિયો ન્યારે અસક્ત યર્ષપડે ત્યારે અપરાધીને દિવ્ય પ્રમા-ણથી પીડવો. ૨૩૩

યસ્માદ્દેવૈઃ પ્રયુક્તાનિ દુષ્કારાર્થે મહાત્મભિઃ ।

પરસ્પરાવિશુદ્ધ્યર્થ તસ્માદ્દિવ્યાનિ નામતઃ ॥ ૨૩૪ ॥

મહાત્મા દેવતાઓએ અતિ કઠિન પ્રસંગમાં પરસ્પર નિર્દોષ કરવા માટે આ પ્રમાણે ઉપયોગ કર્યો હતો માટે આ પ્રમાણે દિવ્ય નામથી યોલાય છે. ૨૩૪

સપ્તર્ષિભિઃશ્ચ મિસ્માર્થે સ્વીકૃતાન્યાત્મશુદ્ધયે ॥ ૨૩૫ ॥

મરીચિમિશ્ર વગેરે સપ્તર્ષિઓએ પોતાના ઉપર આવેલો (આરોપ કે) પરા-
ન્ન હરણ (કર્ચું છે તે) દોષ ઠાળવા માટે દિવ્ય પ્રમાણે સ્વીકાર્યા હતાં. ૨૩૫

સ્વમહત્વાન્ન યો દિવ્યં ન કુર્યાત્જ્ઞાનદર્પતઃ ।

વસિષ્ઠાદ્યાશ્રિતં નિત્યં સ નરો ધર્મતસ્કરઃ ॥ ૨૩૬ ॥

જે મનુષ્ય પોતાની મહત્તાથી તથા જ્ઞાનના ગર્વથી વસિષ્ઠ વગેરે સપ્ત-
ર્ષિઓએ નિત્ય સ્વીકારેલાં દિવ્ય પ્રમાણે સ્વીકારે નહીં તે મનુષ્યને
ધર્મ તસ્કર બન્યો. ૨૩૬

પ્રાપ્તે દિવ્યેऽપિ ન શપેદ્બ્રાહ્મણો જ્ઞાનદુર્બલઃ ।

સંહરન્તિ ધર્માર્થ તસ્ય દેવા ન સંશયઃ ॥ ૨૩૭ ॥

જે મૂર્ખ બ્રાહ્મણ, દિવ્ય પ્રમાણ આપવાને સમય આવે તો પણ દિવ્ય પ્રમાણે
આપવાની નાપાડે છે, તો દેવતાઓ તેના ધર્મને અને ધનને અવરથ હરી
લે છે. ૨૩૭

યસ્તુ સ્વશુદ્ધિમન્વિચ્છન્દિવ્યં કુર્પ્યાદતન્દ્રિતઃ ।

વિશુદ્ધો લભતે કીર્તિ સ્વર્ગં ચૈવાન્યથા ન હિ ॥ ૨૩૮ ॥

જે મનુષ્ય પોતે શુદ્ધ થવાને ઇચ્છતો હોય તેણે આજ્ઞા સ્વ રહિત થ-
ઈને દિવ્ય પ્રમાણે દર્શાવી આપવાં. એથી નિર્દોષ મનુષ્ય કીર્તિ તથા સ્વર્ગ
મેળવે છે, પરંતુ દુષ્ટને કંઈપણ મળતું નથી. ૨૩૮

અગ્નિર્વિષં ઘટસ્તોયં ધર્માધર્મૌ ચ તણ્ડુલાઃ ।

શપથાશ્ચેવ નિર્દિષ્ટા મુનિર્મિદિવ્યનિર્ણયે ॥ ૨૩૯ ॥

દિવ્ય નિર્ણય કરવામાં મુનિઓએ ૧વિષ, ૨અગ્નિ, ૩તોલાં, ૪તણ, ૫ધર્માધર્મ, ૬શોખા અને ૭શપથ-આ સાત વસ્તુ ગણાવેલી છે. ૨૩૯

પૂર્વં પૂર્વં ગુરુતરં કાર્યં દૃષ્ટ્વા નિયોજયેત્ ।

લોકપ્રત્યયતઃ પ્રોક્તં સર્વં દિવ્યં ગુરુ સ્મૃતમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

કાર્ય ઉપર દૃષ્ટિ કરીને તથા લોકોના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને પૂર્વપૂર્વના

મોટાં મોટાં દિવ્ય પ્રમાણોનો ઉપયોગ કરવો; પરંતુ સવળાં દિવ્ય પ્રમાણો ઉત્તમ છે. ૨૪૦

તપ્તાયોગોલકં ધૃત્વા ગચ્છેન્નવપદં કરે ।

તપ્તાક્ષરેષુ વા ગચ્છેત્પદ્મ્યાં સપ્ત પદાનિ હિ ॥ ૨૪૧ ॥

તપ્તતૈલગતં લોહમાષં હસ્તેન નિર્હરેત્ ।

મુતપ્તલોહપત્રં વા જિહ્વયા સંલિહેદપિ ॥ ૨૪૨ ॥

હાથમાં બળતો લોહાનો ગોળો લઈને, નવ પગલાં ચાલવું અથવા બગતા અંગારા ઉપર એ પગે સાત પગલાં ચાલવું, અથવા લાલચોળ થયેલા તેલમાંથી હાથે કરીને લોહાના કકડાને બહાર કાઢવો, અથવા રાતાચોળ થયેલા લોહાના પતરાને જીભ ચરાડવી (એ અગ્નિ પ્રમાણ છે.) ૨૪૧-૨૪૨

ગરં પ્રમક્ષયેદ્દસ્તૈઃ કૃષ્ણસર્પ સમુદ્ધરેત્ ॥ ૨૪૩ ॥

વિષ ખવરાવવું, અથવા હાથવતી કાળા સર્પને ઉપાડવો (એ વિષ પ્રમાણ છે.) ૨૪૩

કૃત્વા સ્વસ્ય તુલાસામ્યં હીનાધિક્યં વિશોધયેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

તાજવામાં બેસીને પોતાનું તુલાસામ્ય કરી ઓછા વધતું માપ કાઢવું. (એ તુલા પ્રમાણ છે.) ૨૪૪

સ્વેષ્ટદેવસ્ત્રપનજમદ્યાદુદકમુત્તમમ્ ।

યાવાન્નિયમિતઃ કાલસ્તાવદપ્સુ નિમજ્જયેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

અપરાધિયે પોતાના ઇષ્ટદેવના સ્નાનનું ઉત્તમ એવું ચરણામૃતપાન કરવું, અથવા તેો રાત્રીએ અપરાધીને અચુક કરાવેલા સમય સુધી પાણીમાં ડુબાડી દેવો (એ જળ પ્રમાણ છે.) ૨૪૫

અધર્મધર્મમૂર્તીનામદષ્ટહરણં તથા ॥ ૨૪૬ ॥

અધર્મ તથા ધર્મનાં અદૃષ્ટ કર્ણનો નાશ કરવો; જેમકે એ' એ આ અપરાધ કર્યો હોય તેો મારાં પુણ્યનો નાશ થાયો અને પાપની વૃદ્ધિ થાયો—આવા સોગત ખાવા, (એ ધર્માધર્મ પ્રમાણ છે.) ૨૪૬

કર્ષમાત્રાસ્તણ્ડુલાંશ્ચ ચર્વયેચ્ચ વિશક્લિતઃ ॥ ૨૪૭ ॥

અપરાધીએ નિશ્ચંક થઈને એક કંઈ જેટલા ચોખા ચાવી જવા (એ ચોખા પ્રમાણ છે. કહે છે—કે આવા ચોખા ખાતાં, અપરાધી મોંઢામાંથી ભોજી ઓકે છે.) ૨૪૭

સ્પર્શયેત્પૂજ્યપાદાંશ્ચ પુત્રાદીનાં શિરાંસિ ચ ।

ધનાનિ સંસ્પૃશેદ્રાક્તુ સત્યેનાપિ શપેત્તથા ।

દુષ્કૃતં પ્રામુયાં યદાત્સર્વં નચ્યેત્તુ સત્કૃતમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

ગુરુજનના ચરણોનો સ્પર્શ કરવો, પુત્રાદિકનાં મસ્તકોનો સ્પર્શ કરવો, ધનનો સ્પર્શ કરવો, અથવા તુરત સોગન આઈને કહેણું કે, મેં જો આ અપરાધો કર્યા હોય તો મારા વડીલો નરકમાં પડે, પુત્રાદિક મરણ પામે, ધન વિનાશ થાઓ, માત્રં સર્વ સત્ય મિથ્યા થાઓ, તથા જે પાતિકો હોય તે મારા પ્રત્યે આવો અને મારાં પુણ્યો વિનાશ થાઓ.' ૨૪૮

સહસ્ત્રેડપહૃતે ચામ્નિઃ પાદોને ચ વિષં સ્મૃતમ્ ।

ત્રિભાગોને ઘટઃ પ્રોક્તો હર્ષે ચ સલિલં તથા ॥ ૨૪૯ ॥

હજાર રૂપીયાની ચોરી થઇ હોય ત્યારે અપરાધીની અગ્નિમાં પરીક્ષા કરવી, સાતસો પંચાસ રૂપીયાની ચોરી થઈ હોય તો વિષની પરીક્ષા કરવી, બસો પચાસ રૂપીયાની ચોરી થઇ હોય ત્યારે તોલાવતી પરીક્ષા કરવી, અને પાચસો રૂપીયાની ચોરી થઇ હોય ત્યારે જળવતી પરીક્ષા કરવી. ૨૪૯

ધર્માધર્મો તદર્થે ચ ણ્ણમાંશે ચ તણ્ણુલાઃ ।

ષોડશાંશે ચ શપથા એવં દિવ્યવિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૫૦ ॥

બસો પચાસ રૂપીયાની ચોરી થઇ હોય ત્યારે ધર્માધર્મની પરીક્ષા કરવી, એકસો પચાસ રૂપીયાની ચોરી થઇ હોય ત્યારે ચોખાથી પરીક્ષા કરવી. સાડીબાસેઠ રૂપીયાની ચોરી થઇ હોય ત્યારે બીજા સાધારણ સોગનોથી પરીક્ષા કરવી—આ પ્રમાણે દિવ્યવિધિ જાણવો. ૨૫૦

એષા સંખ્યા નિઠુષ્ટાનાં મધ્યાનાં દ્વિગુણા સ્મૃતા ।

ચતુર્ગુણોત્તમાનાં ચ કરુપનીયા પરીક્ષકૈઃ ॥ ૨૫૧ ॥

પરીક્ષકોએ નિચ પુરૂષોને માટે આ સંખ્યા ઠરાવવી, મધ્યમ પંડિતના મનુષ્યોને માટે બમણી સંખ્યા ઠરાવવી, અને ઉત્તમ મનુષ્યોને માટે ચોગણી સંખ્યા ઠરાવવી. ૨૫૧

શિરોવર્ત્તીં યદા ન સ્યાત્તદા દિવ્યં ન દીયતે ।

અભિયોક્તા શિરઃ સ્થાને દિવ્યેષુ પારિકીર્ત્યતે ।

આમિમુક્તાય દાતવ્યં દિવ્યં શ્રુત્તિનિદર્શનાત્ ॥ ૨૫૨ ॥

વાદી ન્યાં સુધી સમક્ષ હશે ન હોય ત્યાં સુધી પ્રતિષ્ઠાને દિવ્ય

શપથ વગેરે આપવા નહીં; કારણ કે અપરાધ મૂકનારો વાદી દિવ્ય શપથ આપતી વેળાએ સન્મુખ હોવા રહેવો જોઈએજ. ૨૫૨

ન કશ્ચિદમિયોક્તારં દિવ્યેષુ વિનિયોજયેત્ ॥ ૨૫૩ ॥

શ્રુતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અપરાધી પાસે દિવ્ય માંગવાં, પરંતુ કોઈ મનુષ્યે વાદી પાસે દિવ્ય પ્રમાણ માંગવાં નહીં. ૨૫૩

इच्छया त्वितरः कुर्यादितरो वर्त्तयोच्छरः ॥ ૨૫૪ ॥

(પણ) અપરાધીને ઈચ્છા થાય કે અપરાધ મૂકનારો દિવ્ય પ્રમાણ કરી ખતાવે, તો અપરાધ મૂકનારા વાદીયે અપરાધીની સન્મુખ દિવ્ય પ્રમાણે કરી ખતાવવાં. ૨૫૪

દિવ્ય પ્રમાણનાં કારણો.

पार्थिवैः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।

आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शિरो વિના ॥ ૨૫૫ ॥

મનુષ્યના ઉપર ચોરીનો આરોપ આવે અને રાજને પણ તેના ઉપર શંકા જાય તો તે આરોપમાંથી મુક્ત થવાને તત્પર થયેલા મનુષ્યને એકાંતમાં દિવ્ય પ્રમાણ આપવાં. ૨૫૫

परदारभिशापे च ह्यगम्यागमनेषु च ।

महापातकशस्ते च दिव्यमेव न चान्यथा ॥ ૨૫૬ ॥

પરસ્ત્રીના સમાગમનો અભિશાપ આવ્યો હોય, ઓરમાન માતા, ગુરૂપત્ની વગેરે અગમ્યા સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવાનો આરોપ આવ્યો હોય, અને બ્રહ્મહત્યા આદિક મહાપાતકનું આજ આવ્યું હોય, ત્યારે અપરાધીને દિવ્ય પ્રમાણ શુદ્ધ કરે છે-ખીજ રીતે શુદ્ધિ થતી નથી. ૨૫૬

चौर्याभिशङ्कायुक्तानां तप्तमाषो विधीयते ॥ ૨૫૭ ॥

જે મનુષ્ય ઉપર ચોરીનો અપવાદ આવ્યો હોય તે મનુષ્ય પાસે, કડકડતા તેલમાં પડેલો લોઢાનો માષાભર કકડો હાથવતી ઉપડાવવો. ૨૫૭

प्राणान्तिकविवादे तु विद्यमानेऽपि साधने ।

दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साधनम् ॥ ૨૫૮ ॥

ન્યારે પ્રાણાંતિકવિવાદ આવી પડે ત્યારે (સત્યસિદ્ધ કરવાના) સાધનો વિદ્યમાન છતાં પણ, વાદીયે દિવ્ય સાધનોનો આશ્રય લેવો-ત્યાં આજ કૌટિક પુરાવાઓ પૂછવા નહીં. ૨૫૮

सोपधं साधनं तत्र तद्भाज्ञे श्रावितं यदि ।

शोधयेत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः ॥ ૨૫૯ ॥

न्यां साधन कपट क्षरेवां होय अने ते जे रानने संभलाण्यां होय ते धर्मासन इपर जेठेला रानने दिव्य प्रभालुथी ते शोधवां. २५६

यन्नामगोत्रैर्यल्लेख्यतुल्यं लेख्यं यदा भवेत् ।

अगृहीतधने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः ॥ २६० ॥

न्यारे नाम तथा गोत्राना लेखवाणा नुना लेखपत्र, लेखपत्र प्रभालु करेला होय, परंतु प्रतिवादी कडे के मने वादीना तरुथी धन मळ्युं नथी; अर्थात् मारा पैसा लेखु आशी छे, त्यारे ते विवाह विषयमां दिव्य साधनोथी कार्येना निर्णय करेवा. २६०

मानुषं साधनं न स्यात्तत्र दिव्यं प्रदापयेत् ।

अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ॥ २६१ ॥

स्त्रीणां शीलाभियोगेषु सर्वार्थापह्नवेषु च ।

प्रदुष्टेषु प्रमाणेषु दिव्यैः कार्यं विशोधनम् ॥ २६२ ॥ ॥

न्यां आगण लौकिक साधनो मणे नडीं त्यां आगण दिव्य साधनो आपवां. अरुथमां, निर्जन स्थानमां, रात्रे तथा धरनी अंदर कार्ये यथुं होय तेमां, साहस कर्ममां, स्त्रीना शियण संगमां, सर्व वस्तुना संहार प्रसंगमां तथा लौकिक प्रभालुमां दूषणु आची पडे त्यारे, दिव्य प्रभालुथी कार्ये निर्णय करेवा. २६१-२६२

महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणेषु च ॥

दिव्यैः कार्यं परिक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु ॥ २६३ ॥

न्यारे अक्षडला आदिक महा पातकेनो अपवाद आवे त्यारे तथा कोर्ष थापणु ओणवे त्यारे साक्षीओ होय तोपणु रानने दिव्य प्रभालुथी कार्येनी परीक्षा करवी. २६३

सत्य शोधवानी श्री ७ नीति.

प्रथमा यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथा परे ।

परेभ्यश्च तथा चान्ये तं वादं शपथैर्नयेत् ॥ २६४ ॥

जे विवाहमां इतम, मध्यम तथा कनिष्ठ साक्षियो तुठी पडे त्यारे, ते-ओने सोगन आपीने वाह यलाववा. २६४

स्थावरेषु विवादेषु पूगश्रेणिगणेषु च ।

दत्तादत्तेषु मृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति २६५ ॥

વિક્રયાદાનસમ્બન્ધે ક્રીત્વા ધનમાનિચ્છતિ ।

સાક્ષિભિર્લિખિતેનાથ મુક્ત્યા ચૈતાન્પ્રસાધયેત્ ॥ ૨૬૬ ॥

ભૂમિ વગેરે સ્થાવર ધન સંબંધી વિવાદમાં, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વગેરે જાતિ મંડળમાં, મંડળીયોમાં તથા જનસમૂહોના વિવાદમાં, વાકરોને પગાર આપ્યો કે નથી આપ્યો તેના વિવાદમાં, અમુક ધનનો કોણ ધણી તે વિધેના વિવાદમાં, વેચાતી વસ્તુ આપ્યા છતાં ન આપવાના વિવાદમાં, અને વેચાતું લઈને ન લેવાના વિવાદમાં-સાક્ષિયો, લેખપત્રો તથા ભોગવટાપરથી નિર્ણય કરવો. ૨૬૫-૨૬૬

વિવાહોત્સવદ્યૂતેષુ વિવાદે સમુપાસ્થિતે ।

સાક્ષિણઃ સાધનં તત્ર ન દિવ્યં ન ચ લેખ્યકમ્ ॥ ૨૬૭ ॥

વિવાહોમાં, ઉત્સવોમાં તથા જીગારોમાં જ્યારે વિવાદ આવી પડે ત્યારે તેમાં સાક્ષીયોને જ પ્રમાણ ગણવા, પણ દિવ્ય કે લેખિત પુસ્તાને માન્ય કરવા નહીં. ૨૬૭

દ્વારમાર્ગિક્રિયાભોગ્યજલવાહાદિપુ તથા ।

મુક્તિરેવ તુ ગુર્વી સ્યાન્ન દિવ્યં ન ચ સાક્ષિણઃ ॥ ૨૬૮ ॥

ખારણું મુકવાના વિવાદમાં, રસ્તો કાઢવાના વિવાદમાં, ભોગ્ય વસ્તુનો ભોગવટો કરવાના વિવાદમાં, તથા ખાળ મોરીમાંથી પાણી વગેરે કાઢવાના વિવાદમાં, ભોગવટો મોટો પુરાવો ગણવો. દિવ્ય પ્રમાણને કે સાક્ષીયોને પ્રમાણ ગણવા નહીં. ૨૬૮

યદેકો મ્હનુષીં બ્રૂયાદન્યો બ્રૂયાત્તુ દૈવિકીમ્ ।

માનુષીં તત્ર ગૃહ્નીયાન્ન તુ દૈવીં ક્રિયાં નૃપઃ ॥ ૨૬૯ ॥

જો એક મનુષ્ય દૈવિક સાધનો લેવા માટે કહે અને બીજો દિવ્ય સાધનો લેવાનું કહે તો રાજાએ દૈવિક સાધનો ગ્રહણ કરવાં, પણ દિવ્ય સાધનો ગ્રહણ કરવાં નહીં. ૨૬૯

યદ્યેકદેશપ્રાપ્તાપિ ક્રિયા વિદ્યેત માનુષી ।

સા ગ્રાહ્યા ન તુ પૂર્ણાપિ દૈવિકી વદતાં નુણામ્ ॥ ૨૭૦ ॥

દાવાના કેટલાએક ભાગને દૈવિક સાધનો મળતાં હોય, પણ દિવ્ય સાધન સધળે અંશે મળતાં હોય તો પણ, દિવ્ય સાધન સ્વીકારવાં નહીં, પણ દૈવિક સાધનો ગ્રહણ કરવાં. ૨૭૦

પ્રમાણેર્હેતુચરિતૈઃ શપથેન નૃપાક્ષયા ।

વાદિસમ્પત્તિપત્ત્યા વા નિર્જનમઃ ષડ્ધર્મિણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૭૧ ॥

સાક્ષી, લેખપત્ર વગેરે સાધનો, રચાયરણો, ઉકારણુ, ળશીગન, પરાજ્ઞા તથા ક્વાદીની સંમતિ આ છ ઉપાયથી કાર્યનો નિર્ણય થાય છે. ૨૭૧

લેહ્યં યત્ર ન વિદ્યેત ન ભુક્તિર્ન ચ સાક્ષિણઃ ।

ન ચ દિવ્યાવતારો ઽસ્તિ પ્રમાણં તત્ર પાર્થિવઃ ॥ ૨૭૨ ॥

જે દાવામાં લેખપત્ર, ભોગવટ્ટા, સાક્ષીઓ અને નિત્ય સાધનોનો અવકાશ પણ ન હોય તે દાવામાં રાજા જે કરે તે માન્ય રાખવું. ૨૭૨

નિશ્ચેતું યે ન શક્યાઃ સ્યુર્વાદાઃ સન્દિગ્ધરૂપિણઃ ।

સીમાદ્વાસ્તત્ર નૃપતિઃ પ્રમાણં સ્યાત્પ્રભુર્યતઃ ॥ ૨૭૩ ॥

સીમાડા વગેરેની સદેહ ભરેલી તકરારા હોય અને તેમાં શું ખરા (ખાટા) નો નિર્ણય થઈ શકતો ન હોય ત્યારે તેવા વિષયમાં રાજા કરે તે માન્ય રાખવું—કારણ કે તે પ્રભુ કહેવાય છે. ૨૭૩

સ્વતન્ત્રઃ સાધયન્નર્થાન્રાજાપિ સ્વાચ્ચ કિલ્લિષી ।

ધર્મશાસ્ત્રાવિરોધેન હ્યર્થશાસ્ત્રં વિચારેયેત્ ॥ ૨૭૪ ॥

રાજા પણ જે સ્વતંત્ર થઈને દાવાનો નિર્ણય કરે તે તે પાપી કરે છે; માટે રાજાએ ધર્મશાસ્ત્રમાં વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અર્થશાસ્ત્ર ઉપર વિચાર કરવો. ૨૭૪

રાજામાત્રપલોભેન વ્યવહારસ્તુ દુપ્યતિ ।

લોકોઽપિ ચ્યવતે ધર્માત્કૂટાર્થે સમ્પ્રવર્તેતે ॥ ૨૭૫ ॥

રાજા તથા કાર્યભારીઓના અતિશય લોભથી વ્યવહારમાં હાની થાય છે, મનુષ્યો પણ ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે તથા કપટ કરવા માટે પ્રવર્તે છે. ૨૭૫

અતિકામક્રોધલોભિર્વ્યવહારઃ પ્રવર્તેતે ।

કર્તૃનથો સાક્ષિણશ્ચ સમ્બાન્રાજાનમેવ ચ ।

વ્યાપ્નોત્યતસ્તુ તન્મૂલં ઢિલ્લિત્વા તં વિમૃશં નયેત્ ॥ ૨૭૬ ॥

અતિશય કામથી, અતિશય ક્રોધથી અને અતિશય લોભથી દાવાનો ન્યાય કરવામાં આવે છે તે તેનાથી ઉત્પન્ન થતું પાતક અપરાધીઓને, સાક્ષીઓને, કાર્યભારીઓને તથા રાજાને લાગે છે; માટે રાજાએ પાપનાં કારણભૂત કામાદિકનો નાશ કરીને વિવેકપૂર્વક દાવાઓને તપાસવા. ૨૭૬

અનર્થં ચાર્થવત્કૃત્વા દર્શયન્તિ નૃપાય યે ।

અવિચિન્ત્ય નૃપસ્તથ્યં મન્યેતે તૈર્નિર્દર્શિતં ।

સ્વયં કરોતિ તદ્દૃત્તૌ મુજ્યેતેઽષ્ટગુણં ત્વઘમ્ ॥ ૨૭૭ ॥

જે અમારો અનર્થ વિષયને સારો બનાવીને રાજને દર્શાવે છે; અને જે રાજ અમારોએ દર્શાવેલો વિષય વિચાર કર્યા વિના હિતકર માને છે, અને તે પ્રમાણે પોતે વર્તે છે—(અર્થાત્ તેઓના મત પ્રમાણે વિવાહ ઉપર નિર્ણય કરે છે) આ પ્રમાણે વર્તવાથી તે—રાજ અને અમારો આઠગણાપા તિકના ભાગી થાય છે. ૨૭૭

અધર્મતઃ પ્રવૃત્તં તં નોપેક્ષેરન્સભાસદઃ ।

उपेक्ष्यमाणाः सनृपा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥ २७८ ॥

સભાસદોએ, અધર્મચરણ કરતા રાજને તેમ કરતાં વારવો; અધર્મમાં વર્તતા રાજને ન વારનારા સભાસદો રાજ સહિત અધોમુખ થઈને નરકમાં પડે છે. ૨૭૮

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डः सम्यायत्तौ तु तावुभौ ।

अर्थदण्डवधावुकौ राजायत्तावुभावपिः ॥ २७९ ॥

ધિક્કંડ 'તુને ધિક્કાર છે,' અને વાચાદંડ—વાણીથી તિરસ્કાર—આ બંને દંડ સભાસદોને અધીન છે અને ધન દંડ તથા દેહાંત દંડ આ બંને દંડ રાજને અધીન છે. ૨૭૯

तीरितं चानुशिष्टं च यो मम्येत विधर्मतः ।

द्विगुणं दण्डमाधाय पुनस्तत्कार्यमुद्धरेत् ॥ २८० ॥

જે વાદી, રાજએ સંપૂર્ણ કરેલું કાર્ય, કપટથી પોતાના ગેરલાભમાં થયું છે એમ માને તેનો બમણો દંડ લઈને ફરીથી તે કામ ચલાવવું. ૨૮૦

साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्वचर्चावसितानां च प्रोक्तः पौनर्भवो विधिः ॥ २८१ ॥

સાક્ષીઓએ તથા સભાસદોએ હારેલા મનુષ્યોના દૂષણો પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી, ફરીને રાજએ તેના ઉપર નિરીક્ષા કરવી. તેમજ રાજએ તપાસીને સિદ્ધ કરેલા દાવાઓ ઉપર પણ પુનઃ વિચાર કરવો. ૨૮૧

अमात्यः प्राङ् विवाको वा ये कुर्युः कार्यं मन्यथा ।

तत्सर्वं नृपातिः कुर्यात्तान्सहस्रं तु दण्डयेत् ॥ २८२ ॥

કાર્યભારી, ન્યાયાધીશ, તથા જે સભાસદો કાર્યને વિપરીત કરે તે સર્વની રાજએ બરાબર તપાસ કરવી. અને જેનો દોષ જણાય તેને એક હજાર રૂપિયા દંડ કરવો. ૨૮૨

न हि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गं ऽवतिष्ठते ।

सन्दर्शिते सम्बन्धेषु तदुद्धृत्य नृपे नयेत् ॥ २८३ ॥

કોઈ મનુષ્ય દાંડ વિના કોઈ દિવસ સન્માર્ગમાં વર્તતો નથી. વાદી જે સભાસદોમાં સારી રીતે દોષો બતાવે તેો રાજ્યે તેને દોષ (સંશય)થી મુક્ત કરીને દાવો ચલાવવો. ૨૮૩

પ્રતિજ્ઞાભાવનાટ્ટાદી પ્રાહ્વિત્રાકાદિપૂજનાત્ ।

જયપત્રસ્ય ચાદાનાજ્જયી લોકે નિગદ્યતે ॥ ૨૮૪ ॥

વાદી પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરી આપે, ન્યાયાધીશ આ ખરો છે એમ તેનાં વખાણુ કરે, અને વાદી ન્યાયસભામાં વિજયપત્ર મેળવે ત્યારે તે જાતમાં વિજયી કહેવાય છે. ૨૮૪

સમ્યાદિભિર્વિનિર્ણિક્તં વિધૃતં પ્રતિવાદિના ।

દૃષ્ટ્વા રાજા તુ જયિને પ્રદદ્યાજ્જયપત્રકમ્ ॥ ૨૮૫ ॥

કામનેા તપાસ કરવા માટે નિમેલા સભાપતિયોએ, કામનેા સત્યાસત્ય નિર્ણય કર્યો અને તે નિર્ણય પ્રતિવાદીએ સ્વીકાર્યો એવું જોયા પછી, રાજ્યે વાદીને વિજયી ગણીને વિજયપત્ર આપવું. ૨૮૫

અન્યથા હ્યભિયોક્તારં નિરુધ્યાહ્લુવત્સરમ્ ।

મિથ્યાભિયોગસદૃશમર્હ્યદાભિયોગિનમ્ ॥ ૨૮૬ ॥

મિથ્યા અપરાધ મુકનારને, અપરાધના પ્રમાણમાં ધણા વર્ષ સુધી કેદ કરવો. અને પ્રતિવાદીને માન આપવું. ૩૮૬

કામક્રોધૌ તુ સંપમ્ય યોડર્યાન્ધર્મેણ પશ્યતિ ।

પ્રજાસ્તમનુવત્તન્તે સમુદ્રમિવ સિન્ધવઃ ॥ ૨૮૭ ॥

જે રાજા કામ તથા ક્રોધને દબાવીને ધર્મ પ્રમાણે રાજવ્યવહાર ચલાવે છે તે રાજા તરફ પ્રજા નદીયો જેમ સમુદ્ર તરફ વળે છે તેમ, પ્રેમથી વળે છે. ૨૮૭

કુટુંબ વ્યવસ્થા નીતિ.

જિવિતોરસ્વતન્ન્રઃ સ્યાજ્જરયાપિ સમન્વિતઃ ।

તયોરાપિ પિતા શ્રેયાન્વીજપ્રાધાન્યદર્શનાત્ ॥ ૨૮૮ ॥

માતા પિતા જીવતાં હોય ત્યાં સુધી પુત્ર વૃદ્ધ હોય તેાપણુ પરતંત્ર ગણાય છે. માતાપિતામાં પણ ખીજવું મુખ્યપણું જોવામાં આવે છે-માટે માતા કરતાં પિતા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૨૮૮

અભાવે વીજિનો માતા તદભાવે તુ પૂર્વજઃ ।

સ્વાતન્ત્ર્યં તુ સ્મૃતં જ્યેષ્ઠે જ્યૈષ્ઠ્યં ગુણાવયઃકૃતમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

પિતાને અભાવે માતા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, માતાને અભાવે વડીલ ભાઈ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે-વડીલ ભાઈને સ્વતંત્ર બહુવો. મોટાઈ ગુણ તથા અવસ્થાથી ગણાય છે. ૨૮૯

યાઃ સર્વાઃ પિતૃપયઃ સ્યુસ્તાસુ વર્તેત માતૃવત્ ।

સ્વતામૈક્રેન ભાગેન સર્વાસ્તાઃ પ્રતિપાલયન્ ॥ ૨૯૦ ॥

પુત્રે પિતાની સંપત્તિ સ્ત્રીયોની સાથે માતાની પેઠે વર્તવું, તથા પોતાની આવકના સરખા ભાગ પાડીને તેમાંથી સર્વ માતાઓનું પોષણ કરવું. ૨૯૦

અસ્વતન્ત્રાઃ પ્રજાઃ સર્વાઃ સ્વતન્ત્રઃ શ્રથિવીપતિઃ ।

અસ્વતન્ત્રઃ સ્મૃતઃ શિષ્ય આચાર્ય્યે તુ સ્વતન્ત્રતા ॥ ૨૯૧ ॥

સર્વ પ્રજા પરતંત્ર છે અને રાજા સ્વતંત્ર છે, તેમજ શિષ્ય પરતંત્ર છે અને આચાર્ય સ્વતંત્ર છે. ૨૯૧

સુતસ્ય સુતદારાણાં વશિત્વમનુશાસને ।

વિક્રમે ચૈવ દાને ચ વશિત્વં ન સુતે પિતુઃ ॥ ૨૯૨ ॥

પિતા પુત્રને તથા પુત્રની વહુઓને શિક્ષા કરવાને સ્વતંત્ર છે, પરંતુ પુત્રને વેચવા અથવા તેા દાન તરિકે આપવા સ્વતંત્ર નથી. ૨૯૨

સ્વતન્ત્રાઃ સર્વ એવૈતે પરતન્ત્રેષુ નિત્યશઃ ।

અનુશિષ્ટો વિસર્ગે વાઽવિસર્ગે ચૈશ્વરા મતાઃ ॥ ૨૯૩ ॥

સઘળા પુત્રો નિરંતર પરાધીન છે, પરંતુ બહુધા તેઓ સ્વતંત્રની પેઠેજ વર્તે છે. તેઓને શિક્ષાની બાબતમાં, પિતાની સાથે વિચાર કરવામાં, દાન દેવામાં અને ન દેવામાં સ્વતંત્ર બહુવા. ૨૯૩

મણિમુક્તામ્બુજાલાનાં સર્વસ્પૈવ પિતા પ્રભુઃ ।

સ્થાવરસ્ય તુ સર્વસ્ય ન પિતા ન પિતામહઃ ॥ ૨૯૪ ॥

પિતા, મણિ, મોતી, પ્રવાળા વગેરે સર્વ જંગમ ધન સંપત્તિનો સ્વામી ગણાય છે-તેને માટે યથેચ્છ વર્તવાને શક્તિમાન છે, પરંતુ સ્થાવર ધનનો પિતા કે પિતામહ કોઈપણ સ્વામી ગણાતો નથી. ૨૯૪

માર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ ત્રય એવાધનાઃ સ્મૃતાઃ ।

યત્તે સમધિગચ્છન્તિ યસ્યૈતે તસ્ય તદ્દનમ્ ॥ ૨૯૫ ॥

સ્ત્રી, પુત્ર તથા દાસ આ ત્રણને પરાધીન સમજવાં; તેઓ જે ધન મેળવે છે તે ધન તેના સ્વામિનું ગણાય છે. ૨૯૫

વર્ત્તે यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न ।

अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्थाद्यैः किं न दृश्यते ॥ २९६ ॥

જે ધન જેના હાથમાં હોય છે તેનેજ તેનો સ્વામી જાણવો નહીં-
કારણ કે ચોરી વગેરે કરવાથી એક મનુષ્યનું ધન શું ખીનતા હાથમાં
જેવામાં આવતું નથી? ૨૯૬

तस्माच्छास्त्रत एव स्यात्स्वाम्यं नानुभवादपि ।

अस्यापहतमेतेन न युक्तं वक्तुमन्यथा ॥ २९७ ॥

માટે ધનનું સ્વામિત્વ શાસ્ત્રાધારેજ ગણાય છે; પરંતુ અનુભવથી તે
ધન તેનું છે એમ મનાતું નથી. જે તેમ મનાતું હોય તો આ મનુષ્ય
આનું ધન ચોરી ગયો એમ કહેવું યોગ્ય ગણાય નહીં. ૨૯૭

વારસા નીતિ.

विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथा वर्णः पृथक्पृथक् ।

शास्ति तच्छास्त्रधर्म यत्स्लेच्छानामपि तत्सदा ॥

पूर्वाचार्यैस्तु कथितं लोकानां स्थितिहेतवे ॥ २९८ ॥

શાસ્ત્રમાં વર્ણાનુસાર ધન સંપાદન કરવાના ભિન્ન ભિન્ન ઉપાયો
દર્શાવ્યા છે; અને તે શાસ્ત્રોના ધર્મો સ્લેષ્છાને પણ તેમજ નિરંતર ઉપદેશ
કરે છે-અર્થાત્ સ્લેષ્છો પણ શાસ્ત્રને અનુસરીને અર્થ સંપાદન કરે છે.
પૂર્વાચાર્યોએ લોકોને સદાચરણમાં રાખવા માટે નીતિશાસ્ત્ર કહ્યું છે. ૨૯૮

समानभागिनः कार्य्याः पुत्राः स्वस्य च वै स्त्रियः ।

स्वभागार्धहरा कन्या दौहित्रस्तु तदर्धभाक् ॥ २९९ ॥

શુદ્ધ સ્વામીયે (મૂળ માલિકે) પુત્રોને તથા સ્ત્રીઓને સમ ભાગદાર નિ-
મવાં; ન પરણાવેલી કન્યાને પુત્રના ભાગથી અર્ધ ભાગદાર જાણવી; અને
દોહિતરાને કન્યાના ભાગનો અર્ધ ભાગદાર જાણવો. ૨૯૯

मृतेऽधिपेऽपि पुत्राद्या उक्तभागहरा स्मृताः ॥ ૩૦૦ ॥

શુદ્ધસ્વામી મરી ગયા પછી પુત્રાદિકે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પોતા-
પોતાનો ભાગ લઈ લેવો એમ જાણવું. ૩૦૦

मात्रे दद्याच्चतुर्थाशम्भगिन्यै मातुरर्धकम् ।

तदर्ध भागिनेयाय शेषं सर्वं हंत्सुतः ॥ ૩૦૧ ॥

પિતા મરી ગયા પછી પુત્રે શુદ્ધ સંપત્તિમાં તે એક ચતુર્થાંશ ભાગ
માતાને આપવો; એક અષ્ટમાંશ ખેડનને આપવો; અને એક સોમાંશ ભા-
ગને આપવો-અને બાકી જે રહે તે સઘળું પોતે ગ્રહણ કરવું. ૩૦૧

પુત્રો નમ્ના ધનં પત્ની હરેત્પુત્રૌ ચ તત્સુતઃ ।

માતા પિતા ચ ભ્રાતા ચ પૂર્વાભાષાઞ્ચ તત્સુતઃ ॥ ૩૦૨ ॥

ગૃહસ્વામી મરી ગયા પછી તેની સંપત્તિનો સ્વામી પુત્ર થાય છે; પુત્ર ન હોય તો પૌત્ર, પૌત્ર ન હોય તો પુત્રની સ્ત્રી, તે ન હોય તો તેની પુત્રી અને તે ન હોય તો તેનો દીકરો સ્વામી થાય છે. દોહિતરો ન હોય તો ગૃહસ્વામીની માતા, માતા ન હોય તો પિતા અને તેમાંનું કોઈ ન હોય તો ભત્રીજો સ્વામી થાય છે. ૩૦૨

સૌદાયિકં ધનં પ્રાપ્ય સ્ત્રીણાં સ્વાતન્ત્યમિષ્યતે ।

વિક્રમે ચૈવ દાને ચ યથેષ્ટં સ્થાવરેષ્વપિ ॥ ૩૦૩ ॥

સૌદાયિક (પૃથુ) સ્ત્રી ધન) ધન ઉપર સ્ત્રીયોનું સ્વાતન્ત્ય ગણાય છે, તેમજ સ્થાવર સુદાયો ઉપર પણ તેનું સ્વામિત્વ ગણાય છે, અને સ્ત્રી ઈચ્છાનુસાર તેને વેચી શકે છે અથવા તે દાન તરિકે દેઈ શકે છે. ૩૦૩

ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहाच्च यत् ।

मातृपित्रादिभिर्दत्तं धनं सौदायिकं स्मृतम् ॥ ૩૦૪ ॥

પરણેલી કે ન પરણેલી કન્યાને માતાપિતા તરફથી તથા વર પાસેથી શુભ પ્રસંગમાં જે ધન મળ્યું હોય તે ધનને સૌદાય ગણવું. ૩૦૪

पित्रादिधनसम्बन्धहीनं यद्यदुपार्जितम् ।

येन सः काममश्रीयादाविभाज्यं धनं हि तत् ॥ ૩૦૫ ॥

જે મનુષ્યે પિતાના ધનની સહાય વિના જે જે સ્થાવર તથા જંગમ ધન મેળવ્યું હોય તેણે તે ધન પોતાની ઈચ્છાનુસાર ભાગવવું અને ભાઈઓએ તેમાંથી ભાગ પડાવવો નહીં. ૩૦૫

जलतस्करराजाम्निव्यसने समुपास्थिते ।

यस्तु स्वशक्त्या संरक्षेत्तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥ ૩૦૬ ॥

જળ, ચોર, રાજ, અને અગ્નિ સંબંધી કોઈ સંકટ આવે ત્યારે જે મનુષ્ય પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મનુષ્યની સંપત્તિનું રક્ષણ કરે તે રક્ષક તેના ધનના એક દશાંશનો સ્વામી ગણાય છે. ૩૦૬

धन व्यवस्था तीति,

हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।

कार्यानुरूपं निर्वेशं लभेरस्ते यथार्हतः ॥ ૩૦૭ ॥

સોની વગેરે શિલ્પિયો જે સ્થાનમાં એકઠા મળીને કામ કરતા હોય તેઓને યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના કામ પ્રમાણે પગાર આપવો. ૩૦૭

સંસ્કૃત્તા તત્કલાભિજ્ઞઃ શિલ્પી પ્રોક્તો મનાર્ચિમઃ ॥ ૩૦૮ ॥

જે કારીગર જુદી જુદી કળામાં નિપુણ હોય તેને વિદ્વાનો શિલ્પી કહે છે. ૩૦૮

हर्म्यं देवगृहं वापि वापिकोपस्कराणि च ।

सम्भूय कुर्वतां तेषां प्रमुख्यो द्व्यंशमर्हति ॥ ૩૦૯ ॥

શિલ્પિયો એકઠા મળીને રાજમંદિર, દેવમંદિર, ત્રાવ તથા ઘરની ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવતા હોય, તે શિલ્પિયોમાં મુખ્ય શિલ્પી બીજા કારીગરો કરતાં બમણા પગાર લેશે. ૩૦૯

नर्तकानामेव धर्मः सद्भिरेष उदाहृतः ।

तालज्ञो लभतेऽर्थाधिं गायनास्तु समांशिनः ॥ ૩૧૦ ॥

ઉત્તમ પુરૂષોએ નટ લોકોને માટે પણ એવોજ ધારો બાંધ્યો છે. જેમ તાલવેત્તાને મુજરામાં મળેલા ધનમાંથી અર્ધ મળે છે; અને ગાયન કરનારા બીજા નટો અર્ધમાંથી સરખો ભાગ વેંહેથી લેશે. ૩૧૦

परराष्ट्राद्धनं यस्याञ्चैरैः स्वाम्याऽज्ञया हृतम् ।

राज्ञे षष्ठांशमुद्धृत्य विभजेरन्समांशकम् ॥ ૩૧૧ ॥

ચોર લોકો પોતાના રાજની આજ્ઞાથી શત્રુના રાજ્યમાંથી જે ધન કુટી લાવ્યા હોય તે ધનમાંથી એક ષઠાંશ રાજને આપીને બાકી બચેલાં ધનમાંથી તેઓએ સરખો ભાગ વહેથી લેવું. ૩૧૧

तेषां चैत्प्रसृतानां च ग्रहणं समवाप्नुयात् ।

तन्मोक्षार्थं च यद्दत्तं वह्येयुस्ते समांशतः ॥ ૩૧૨ ॥

ચોરી કરવા માટે ગયેલા ચોરોમાંથી કદાચ કોઈ ચોર પકડાય તો તેને છોડાવવા માટે તેના કુટુંબીઓ જેટલું ધન અર્થે તેટલું ધન સાથના ચોરોએ સરખો ભાગ તેના કુટુંબીઓને બરી આપવું. ૩૧૨

प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्बरसादिना ।

समन्यूनाधिकैरंशैर्લામस्तेषां तथाविधः ॥ ૩૧૩ ॥

જે લોકો એક મંડળી કરીને સોનાનો, ચાંદનો, તથા રસ વગેરે પદાર્થોનો વ્યાપાર કરે છે, તેમાં મનુષ્યને કામ તથા ધનના પ્રમાણમાં સમ, ન્યૂન કે અધિક લાભ મળે છે. ૩૧૩

समो न्यूनोऽधिकी हांशो योऽनुक्षिप्तस्तथैव सः ।

अयं दद्यात्कर्म कृपात् लाभं गृहीत चैव हि ॥ ૩૧૪ ॥

વ્યાપાર કરતી વેળા પ્રથમ સરખો, ઓછા કે અધિક જેટલો ભાગ રાખ્યો હોય તેટલોજ તેનો ભાગ નહીંવો. અને ભાગીદારે ભાગ પ્રમાણે ખર્ચ આપવો, કામ કરવું તથા પોતાનો ભાગ લેવો. ૩૧૪

વણિજાનાં કર્ષકાણામેષ એવ વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૧૫ ॥

આ રીત વાણીયાઓને માટે તથા ખેડુતોને માટે નહીંવો. ૩૧૫

સામાન્યં યાચિતં ન્યાસ આધિર્દાસશ્ચ તદ્દનમ્ ।

અન્વાહિતં ચ નિક્ષેયઃ સર્વસ્વં ચાન્વયે સતિ ।

આપસ્વાપિ ન દેયાનિ નવ વસ્તૂનિ પણિડૈઃ ॥ ૩૧૬ ॥

સામાન્ય ધન, રહછીનું ધન, ૩કોઈએ મુકેલું ધન, ઝગીરવી મુકેલું ધન, દાસ, દાસનું ધન, જ્ઞાતીન કપર આપેલું ધન, રોનીને ધડવા માટે આપેલું ધન તથા પુત્ર છતાં ધરની સર્વ સંપત્તિ-આ નવ પ્રકારના ધન વિદ્વાન મનુષ્યે આપત્તિના સમયમાં પણ દાનાત્મિક રૂપે ખીબના હાથમાં આપવાં નહીં. ૩૧૬

અદેયં યશ્ચ ગૃહ્ણાતિ યશ્વાદેયં પ્રયચ્છાતિ ।

તાવુભૌ ચૌરવચ્છાસ્યૌ દાપ્યૌ ચોત્તમસાહસમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

જે મનુષ્ય દાનમાં લેવાને નિષિદ્ધ કરેલી વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે અને જે મનુષ્ય નિષેધ કરેલી વસ્તુનું દાન કરે છે તે બંને મનુષ્યોને રાજ્યે ચોરની પેઠે સખત શિક્ષા કરવી. ૩૧૭

અસ્વામિકેભ્યશ્ચૌરેભ્યો વિગૃહ્ણાતિ ધનં તુ યઃ ।

અવ્યક્તમેવ ક્રીણાતિ સ દણ્ડ્યશ્ચૌરવન્નૃપૈઃ ૩૧૮ ॥

જે મનુષ્ય નમણીયા ચોરોની પાસેથી ગુપ્ત રીતે માલ ખરીદ કરે છે, તેને ચોરની પેઠે રાજ્યે શિક્ષા કરવી. ૩૧૮

ઋત્વિક્યાજ્યમદુષ્ટં યગ્ન્યજેદનપકારિણમ્ ।

અદુષ્ટં ચર્ત્વિજં યાજ્યો વિનેયૌ તાવુમાવપિ ॥ ૩૧૯ ॥

જે પુરોહિત કપહારી યજ્ઞમાનનો ત્યાગ કરે છે અને જે યજ્ઞમાન સુપાત્ર પુરોહિતનો ત્યાગ કરે તે બંને શિક્ષાપાત્ર થાય છે. ૩૧૯

વ્યાપાર નીતિ.

દ્વાર્નિશાંશં ષોડશાંશં લાભં પળ્યે નિયોજયેત્ ।

નાન્યથા તદ્વ્યયં જ્ઞાત્વા પ્રદેશાદ્યનુરૂપતઃ ॥ ૩૨૦ ॥

વ્યાપારીયે દેશ તથા કાળના પ્રમાણમાં વસ્તુના ખર્ચને ધ્યાનમાં લેવો અને પછી તેની કિંમતમાં બત્રીસમો કે સોળમો ભાગ હાંસલ ખાવું, પણ તેથી વિશેષ ખાવું નહીં. ૩૨૦

વૃદ્ધિં હિત્વા હ્યર્ધઘનૈર્વાણિજ્યં કારયેત્સદા ॥ ૩૨૧ ॥

ધનનું વ્યાજ ખાઈશ નહીં, પણ વ્યાપારમાં જેવાં અર્ધાં નાણાં મળશે કે તે તમને વસુલ કરીશ—આમ કહીને વ્યાપારીયોની પાસેથી નાણાંઓ ઉપાડવાં અને નિરંતર વ્યાપાર કરવો. ૩૨૧

મૂલાત્તુ દ્વિગુણા વૃદ્ધિર્ગૃહીતા ત્રાધર્માર્ણિકાત્ ।

તદોત્તમર્ણમૂલં તુ દ્વાપયેન્નાધિકં તતઃ ॥ ૩૨૨ ॥

વ્યાપારી દેણુદાર પાસેથી જ્યારે બમણું વ્યાજ લઈ ગયો હોય ત્યારે રાજ્યે તેને દેણુદાર પાસેથી મુળ ધન અપાવવું, પરંતુ વ્યાજનું વ્યાજ અપાવવું નહીં. ૩૨૨

ધનિકાશ્ચક્રવૃદ્ધ્યાદિમિપતસ્થુ પ્રજાધનમ્ ।

સંહરતિ હ્યતસ્તેમ્યો રાજા સંરક્ષયેત્પ્રજામ્ ॥ ૩૨૩ ॥

ધનવંત પુરૂષો ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજના મિષ કરીને પ્રજા પાસેથી ધન હરણુ કરે છે, માટે રાજ્યે તેવા ધનવંતોથી પ્રજાને બચાવવી. ૩૨૩

સમર્થઃ સન્ન દદાતિ ગૃહીતં ધનિકાન્ધનમ્ ।

રાજા સન્દાપયેત્સમાત્સામદણ્ડવિકર્ષણેઃ ॥ ૩૨૪ ॥

કરજદાર સમર્થ હોય તો પણ ધનવાનને કરજ પેટે ઉપારેણું ધન આપતો ન હોય તો, રાજ્યે સામ, દંડ આદિક ઉપાયો લઈને તેની પાસથી ધનવંતને ધન અપાવવું. ૩૨૪

લિખિતં તુ યદા યસ્ય મષ્ટં તેન પ્રબોધિતમ્ ।

વિજ્ઞાય સાક્ષિભિઃ સમ્યક્પૂર્વવદ્વાપયેત્તદા ॥ ૩૨૫ ॥

કોઈ ધનવાને દેણુદારને ધન આપીને ખત લખાવી લીધું હોય તે લેખપત્ર જ્યારે ખોવાઈ જાય ત્યારે તેણે રાજાને જાહેર કરવું; અને રાજ્યે સાક્ષિઓદ્વારા ચકાર્થ રીતે નિશ્ચય કરીને પ્રથમના લેખ પ્રમાણે વ્યાપારીને ધન અપાવવું. ૩૨૫

અદત્તં યશ્ચ ગૃહ્ણતિ સુદત્તં પુનરિચ્છતિ ।

દણ્ડનીયાવુભાવેતૌ ધર્મજ્ઞેન મહાક્ષિતા ॥ ૩૨૬ ॥

જે મનુષ્ય આપ્યા વિના પરનું ધન ગ્રહણુ કરે છે અને જ્ઞાનમાં આપેણું અથવા તો ઈનામ તરિકે આપેણું ધન પાછું મેળવવાની ઈચ્છા કરે છે તે બંનેને ધર્મવેત્તા રાજ્યે શિક્ષા કરવી. ૩૨૬

કૂટપણ્યસ્ય વિક્રેતા સ દણ્ડ્યશ્ચૌરવત્સદા ॥ ૩૨૭ ॥

જે વ્યાપારી નિરંતર વ્યાપારમાં કપટ કરતો હોય તેને રાજ્યે સદા ચોરની પેઠે શિક્ષા કરવી. ૩૨૭

દૃષ્ટ્વા કાર્યાણિ ચ ગુણાન્શિલ્પિનાં ભૃતિમાવહેત્ ॥ ૩૨૮ ॥

કારીગરોનાં કામો અને ગુણો તરફ દૃષ્ટિ કરીને તેના પ્રમાણમાં પગાર આપવો. ૩૨૮

પञ्चमांશं ચતુર્थाંશં તૃતીયાંશં તુ કર્ષયેત્ ।

અર્ધં વા રાજતાદ્રાજા નાધિકં તુ દિને દિને ॥ ૩૨૯ ॥

રાજ્યે નિરંતર રૂપાના વ્યાપારમાં જે આવક થતી હોય તેમાંથી એક પંચમાંશ, એક ચતુર્થાંશ, એક તૃતીયાંશ અથવા તે અર્ધભાગ લેવો. પરંતુ તેથી અધિક ભાગ લેવો નહીં. ૩૨૯

વિદ્રુતં ન તુ હીનં સ્યાત્સ્વર્ણં પલનાતં શુચિ ।

ચતુઃશતાંશં રજતં તામ્રં ન્યૂનં શતાંશકમ્ ॥ ૩૩૦ ॥

વજ્રં ચ જસદં સીસં હીનં સ્યાત્ષોડશાંશકમ્ ।

અયોઽષ્ટાંશં ત્વન્યથા તુ દણ્ડ્યઃ શિલ્પી સદા નૃપૈઃ ॥ ૩૩૧ ॥

ચોખું લગડીનું સોાપળ સોાનું ગાજ્યું હોય તો તે જરા પણ ઓછું થાય નહીં, પણ ચોખું રૂપું ગાજ્યું હોય તો તેમાંથી ચારશેનો ભાગ ઓછો થાય છે; તાંબુ ગાજ્યું હોય તો તેમાંથી સોમો ભાગ ઓછો થાય; કલઈ, સીસુ તથા જસત ગાજ્યું હોય તો તેમાંથી એક સોળાંશ ઓછું થાય છે; લોહું ગાજ્યું હોય તો એક અષ્ટમાંશ ઓછું થાય છે ઉપર જણાવ્યા કરતાં વિશેષ ઓછા વધતા થાય તો રાજ્યે સોાની, હુહાર વગેરે શિક્ષણને સદા શિક્ષા કરવી. ૩૩૧

સુવર્ણં દ્વિશતાંશં તુ રજતં ચ શતાંશકમ્ ।

હીનં સુષ્ટિતે કાર્ય્યે સુસંયોગે તુ વર્દતે ॥ ૩૩૨ ॥

સોાનાના સારા ઘડતરના કામમાં સોાનાનો બસેમો ભાગ ધટે છે; અને તેના રૂપાના કામમાં પણ સેઠકુંજ ધટે છે, પરંતુ સોાનાયમાન પદાર્થ સાથે જડતરમાં ઘડતું નથી. પણ વધે છે. ૩૩૨

શોડશાંશં ત્વન્યથા હિ દણ્ડ્યઃ સ્યાત્સ્વર્ણકારકઃ ।

સંયોગઘટનં દૃષ્ટ્વા વૃદ્ધિં પ્લાસં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૩૩ ॥

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ન યતાં ઓછુ વધતું થાય તો વસ્તુની જે કિંમત હોય તેનો એક સોળાંશ સોનાને દંડ કરવો. જે સુવર્ણને સારી રીતે જડયું હોય તો દંડમાં કમી કરવું અને નહારી રીતે જડયું હોય તો દંડમાં વધારો કરવો. ૩૩૩

ધાતુ ધડામણુનું દ્રવ્ય.

સ્વર્ણસ્યોત્તમકાર્યે તુ મૃતિસ્ત્રિશાંશકી મતા ।

ષષ્ટ્યંશકી મધ્યકાર્યે હીનકાર્યે તદર્ધકી ।

તદર્ધા કટકે જ્ઞેયા વિદ્રુતે તુ તદર્ધકી ॥ ૩૩૪ ॥

સોનામાં ઘણી જંથી જાતનું કામ કરાવવું હોય તો સોનાને સોનાનો ઠીક મજુરી આપવી; મધ્યમસરતું કામ કરાવવું હોય તો સોનાનો સાઠાંશ મજુરી આપવી; અને તેથી જાતરતું કામ કરાવવું હોય તો સોનાનો એકસો વિશાંશ મજુરી આપવી. કડું કરાવવું હોય તો સોનાનો ૨૪૦મે ભાગ મજુરી આપવી; અને કેવળ સોનું ગળાવવું હોય તો મૂળ સોનાનો ૪૮૦ મે ભાગ મજુરી આપવી. ૩૩૪

ઉત્તમે રાજતે ત્વર્દ્ધા તદર્ધા મધ્યમે સ્મૃતા ।

હીને તદર્ધા કટકે તદર્ધા સમ્પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૩૫ ॥

રૂપાનું કામ ઘણી જંથી જાતનું કરાવવું હોય તો મૂળ રૂપાનો અર્ધ ભાગની કિંમત મજુરી આપવી; મધ્યમ કામ કરાવવું હોય તો મૂળ રૂપાનો એક ચતુર્થાંશ મજુરી આપવી; હલકું કામ કરાવવું હોય તો રૂપાનો એક અષ્ટમાંશ મજુરી આપવી; અને રૂપાનાં કડાં કરાવવાં હોય મૂળ રૂપાનો સોળમે ભાગ મજુરી આપવી—આમ નીતિમાં કહ્યું છે. ૩૩૫

પાદમાત્રા મૃતિસ્તામ્ને વજ્રે ચ જસદે તથા ।

લોહેડર્ધા વા સમા વાપિ દ્વિગુણાષ્ટગુણાયવા ॥ ૩૩૬ ॥

તાંબાનું, કલઈનું અને જસતનું કામ કરાવ્યું હોય તો તેનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ શિલ્પને મજુરી આપવી; લોહાનું કામ કરાવવું હોય તો લોહા કરતાં અર્ધ ઢિરસાના પૈસા અથવા તો લોહની કિંમત જેટલા પૈસા કે તેથી ખમણા અથવા તો આઠગણા પૈસા મજુરીના આપવા. ૩૩૬

ધાતૂનાં કૂટકારી તુ દ્વિગુણો દળ્ડમર્હતિ ॥ ૩૩૭ ॥

જે સોની વગેરે શિલ્પયો સોવા વગેરે ધાતુઓમાં જેળજેળ કરે તેને ધાતુની કિંમત કરતાં ખમણો દંડ કરવો. ૩૩૭

લોકપ્રચારૈરુત્પન્નો મુનિભિર્વિધુતઃ પુરા ।

વ્યવહારોઽનન્તપથઃ સ વક્તું નૈવ શક્યતે ॥ ૩૩૮ ॥

લોકોના આચાર વ્યવહારથી ચાલેલો તથા પૂર્વે રૂપિ, મુનિઓએ પ્રગટ કરેલો વ્યવહાર અનેક ભતનો છે તે સર્વ વ્યવહાર કોઈ કહી શકતો નથી. ૩૩૮

ઉક્તં રાષ્ટ્રપ્રકરણં સમાસાત્પञ्चમं તથા ।

અત્રાનુક્તા ગુણા દોષાસ્તે જ્ઞેયા લોકશાસ્ત્રતઃ ॥ ૩૩૯ ॥

આ પાંચમું રાષ્ટ્ર પ્રકરણ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. આ પ્રકરણમાં જે ગુણો તથા દોષો કહ્યા ન હોય તે લોકવ્યવહારથી તથા શાસ્ત્રથી જાણવા. ૩૩૯

इति शुक्रनीतौ राष्ट्रेऽन्त्यं चतुर्थेऽध्याये राजधर्मनिरूपणं
नाम पञ्चमं प्रकरणम् ।

અધ્યાય ૪ થો.

પ્રકરણ ૬ ઠું

દુર્ગ રચના વિચાર.

षष्ठं दुर्गप्रकरणं प्रवक्ष्यामि समासतः ।

खातकण्टकपाषाणैर्दुष्पथं दुर्गमैरिणम् ॥ ૧ ॥

હવે છઠું દુર્ગ પ્રકરણ ટુંકામાં તમને કહીશ. જ્યાં ખાઈ, કાંટા તથા પાષાણને લીધે જઈ શકાય નહીં તેવા દુર્ગસ્થાનને ઐરિણ દુર્ગ કહે છે. ૧

परितस्तु महाखातं पारिखं दुर्गमेव तत् ।

इष्टकोपलमृद्धित्तिप्राकारं पारिघं स्मृतम् ॥ ૨ ॥

જેની ચારે દિશામાં મોટી ખાઈઓ આવેલી હોય, તે દુર્ગને પારિખ દુર્ગ અને જે દુર્ગની આસપાસ ઈંટ, પાષાણ અથવા તેા મટાડીની ફરતી બિતો કરેલી હોય તેને પારિઘ દુર્ગ કહે છે. ૨

महाकण्टकवृक्षौघैर्व्याप्तं तद्द्वन्दुर्गमम् ।

जलाभावस्तु परितो धन्वदुर्गं प्रकीर्तितम् ॥ ૩ ॥

મોટાં ઠાટાનાં ઝાડોથી જે ભાગને વિંદી લેવામાં આવ્યા હોય તેને વનદુર્ગ; અને જ્યાં આગળ ચારે તરફ પાણી ન હોય, તે દુર્ગને ધન્વદુર્ગ કહે છે. ૩

જલદુર્ગ સ્મૃતં તજ્જૈરાસમન્તાન્મહાજલમ્ ।

સુવારિપૃષ્ઠોચ્ચઘરં વિવિક્તે ગિરિદુર્ગમમ્ ॥ ૪ ॥

જેની આરે દિશામાં મોટમોટાં જળાશયો હોય તેવા દુર્ગને દુર્ગવિક્તાઓ જળદુર્ગ કહે છે; અને જ્યાં એકાંતમાં સુવારી-સાર જળ તથા હંચા ધરો હોય. તેવા દુર્ગમાગને ગિરિદુર્ગ કહે છે. ૪

અમેદાં વ્યૂહવિદ્વીરવ્યાપ્તં તત્સૈન્યદુર્ગમમ્ ।

સહાયદુર્ગ તજ્જેયં ગૂરાનુકૂલત્રાન્ધવમ્ ॥ ૫ ॥

જેમાં વ્યૂહ રચનામાં કુશળ શરાઓ વસતા હોય તેવા અભેદ દુર્ગને સૈન્યદુર્ગ તથા જેમાં શરવીર બાયાતો સારી પેઠે અનુકૂળતાથી રહેતા હોય તેને સહાયદુર્ગ કહે છે. ૫

પારિસ્વાદૈરિણં શ્રેષ્ઠં પારિઘં તુ તતો વનમ્ ।

તતો ધન્વ જલં તસ્માદ્ગિરિદુર્ગ તતઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૬ ॥

સહાયસૈન્યદુર્ગે તુ સર્વદુર્ગપ્રસાધકે ।

તામ્યાં વિનાન્યદુર્ગાણિ તિપ્ફલાનિ મહીભુજામ્ ॥ ૭ ॥

પારિષ્દુર્ગ કરતાં ઐરિણુ દુર્ગને ઉત્તમ, તે કરતાં પારિઘ દુર્ગ ઉત્તમ, તે કરતાં વન દુર્ગ શ્રેષ્ઠ. વન દુર્ગ કરતાં ધન્વદુર્ગ, અને ધન્વદુર્ગ કરતાં જળદુર્ગ, અને તે કરતાં ગિરિદુર્ગને ઉત્તમ કહે છે. સહાયદુર્ગ તથા સૈન્ય દુર્ગ ખીલ સઘળા દુર્ગને શોભા આપનારા છે-સહાયકારક છે. જો તે બે દુર્ગ ન હોય તો રાજ્યોના ખીલ દુર્ગો નિષ્ફળ થઈ પડે છે. ૬-૭

શ્રેષ્ઠં તુ સર્વદુર્ગેભ્યઃ સેનાદુર્ગ સ્મૃતં કૃષ્ણેઃ ।

તત્સાધકાનિ ચાન્યાનિ તદ્દક્ષેન્નૃપીતઃ સદા ॥ ૮ ॥

(વદ્વાનો સેનાદુર્ગને સઘળા દુર્ગો કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણે છે, અને ખીલ દુર્ગોને સેનાદુર્ગના સાધક દુર્ગો ગણેલા છે, માટે રાજ્યને નિરંતર સેના-દુર્ગની રક્ષા કરવી. ૮

સેનાદુર્ગ તુ યસ્ય સ્પાત્તસ્ય વર્યા તુ ભૂરિયમ્ ।

વિના તુ સૈન્યદુર્ગેણ દુર્ગમન્યન્તુ વન્ધનમ્ ॥ ૯ ॥

જેને સેનાદુર્ગ હોય છે તેને અગ્નિ આ પૃથિવી રહે છે; અર્થાત્ સેના દુર્ગ વિના ખીલ દુર્ગ રાજ્યને કેદખાના જેવા થઈ પડે છે. ૯

આપત્કાલેડન્યદુર્ગાણામાશ્રયશ્ચોત્તમો મતઃ ॥ ૧૦ ॥

તથાપિ આપત્કાલે ખીલ દુર્ગોનો આશ્રય ઉત્તમ માનેલો છે. ૧૦

एकःशतं योधयति दुर्गस्थोऽस्त्रधरो यदि ।

शतं दशसहास्राणि तस्माद्दुर्गं समाश्रयेत् ॥ ११ ॥

દુર્ગમાં રહેલો એક મનુષ્ય પણ જે શસ્ત્રધારી હોય તે તે સો સામે યુદ્ધ કરે છે; અને સો મનુષ્ય હબરની સાથે યુદ્ધ કરે છે; માટે રાત્રએ દુર્ગને અવશ્ય આશ્રય કરવો. ૧૧

शूरस्य सैन्यदुर्गस्य सर्वं दुर्गमिव स्थलम् ।

युद्धसम्भारपुष्टानि राजा दुर्गाणि धारयेत् ।

धान्यवीરાસ્ત્રપુષ્ટાણિ કોશપુષ્ટાણિ વૈ તથા ॥ ૧૨ ॥

જે રાત્રની પાસે મહા બળવાન સેનારૂપી દુર્ગ હોય છે, તેને સઘળાં સ્થાનો દુર્ગ જેવાં જ થઈ પડે છે. રાત્રએ દુર્ગને-કીર્ત્તિઓને-યુદ્ધસામગ્રી, અનાજ, વીર પુરૂષો, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર અને ધનથી પૂર્ણ ભરી રાખવા, અને તેમાં રહેવું. ૧૨

सहायपुष्टं यद्दुर्गं तत्तु श्रेष्ठतरं मतम् ।

सहायपुष्टदुर्गेण विजयो निश्चयात्मकः ॥ ૧૩ ॥

જે દુર્ગમાં ભરપૂર સહાય હોય તે દુર્ગને શ્રેષ્ઠતર માનવો, અને સહાય પુષ્ટ દુર્ગવડે અવશ્ય વિજય થાય છે. ૧૩

यद्यत्सहायपुष्टं तु तत्सर्वं सफलं भवेत् ।

परस्परानुकूल्यं तु दुर्गाणां विजयप्रदम् ॥ ૧૪ ॥

જે જે દુર્ગ સહાય સંપન્ન હોય તે તે સઘળા દુર્ગો સફળ થાય છે અને દુર્ગોની અન્યોઅન્ય સહાયથી વિજય મળે છે. ૧૪

इति शुक्रनीतौ चतुर्थेऽध्याये दुर्गनिरूपणं नाम षष्ठं
प्रकरणम् ।

અધ્યાય ૪ થો.

પ્રકરણ ૭ મું.

સેના નિરૂપણ.

दौर्गं संक्षेपतः प्रोक्तं सैन्यं मत्तममुच्यते ।

सेना शस्त्रास्त्रसंयुक्तमनुष्यादिगणात्मिका ॥ ૧ ॥

દુર્ગ પ્રકરણ દુર્ગમાં કહ્યું, હવે સાતમું સૈન્ય પ્રકરણ કહ્યું છે. શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રધારી પાળાઓ, હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે સમૂહને સેના કહે છે. ૧

स्वगमान्यगमा चेति द्विधा सैव पृथक्त्रिधा ।

दैव्यासुरी मानवी च पूर्वपूर्वा बलाधिका ॥ २ ॥

એ સેના સ્વગમા તથા અન્યગમા એમ બે પ્રકારની છે. વળી તે સેના દૈવી, આસુરી તથા માનવી એમ ત્રણ પ્રકારની છે—તેમાં પૂર્વ પૂર્વસેના તે અધિક બળવાળી બાલુની. જેમ કે મનુષ્યસેના કરતાં આસુરીસેના અને તે કરતાં દૈવીસેનાને બળવાન બાલુની. ૨

સ્વગમા या स्वयं गन्त्री यानगाऽन्यगमा स्मृता ।

पादातं स्वगमं चान्यद्द्रयाश्चગजગં ત્રિધા ॥ ૩ ॥

જે સેના પોતે ચાલીને જતી હોય તેને સ્વગમા બાલુની અને વાહન વગેરે ઉપર બેસીને જતી હોય તેને અન્યગમા બાલુની. તેમાં પાળાસેન્ય સ્વગમા—પોતાની મેળે ચાલનાર છે અને બીજી અન્યગમા છે; જેમાં કેટલા એક રથમાં બેસીને, કેટલાએક ઘોડા ઉપર બેસીને તથા કેટલાએક હાથી ઉપર બેસીને જાય છે—આમ ત્રણ પ્રકારની છે. ૩

સैन्याद्धिना नैव राज्यं न धनं न पराक्रमः ।

बालिनो वशगाः सर्वे दुर्बलस्य च शत्रवः ।

भवन्त्यल्पजनस्यापि नृपस्य तु न किं पुनः ॥ ४ ॥

સેના વિના રાજ્ય, ધન તથા પરાક્રમ ટકી શકતાં નથી. જ્યારે સઘળા મનુષ્યો બળવાન મનુષ્યોને અધિન થાય છે અને દુર્બળના શત્રુ થાય છે, ત્યારે અલ્પસેનાવાળા રાજાના શા માટે શત્રુઓ ન થાય ? ૪

शारीरं हि बलं शौर्यबलं सैन्यबलं तथा ।

चतुर्थमास्त्रिकबलं पञ्चमं धीबलं स्मृतम् ।

षष्ठमायुर्बलं त्वेतैरूपेतો વિષ્ણુરેવે સઃ ॥ ૫ ॥

૧શારીરબળ, ૨શૌર્યબળ, ૩સૈન્યબળ, ૪ત્રૈયુ' અસ્ત્રબળ, ૫પાપ્યસું બુદ્ધિબળ, અને ૬છડું આયુષ્યબળ બાલુડું. આટલાં બળવડે જે સંપત્તિ હોય તેને વિષ્ણુજ બાલુવો. ૫

न बलेन विनाप्पल्पं रिपुं जेतुं क्षमाः सदा ।

देवामुरनरास्त्वन्योपायैर्निसं भवन्ति हि ॥ ६ ॥

મનુષ્યો બળવિના સદા અલ્પશત્રુને પણ જીતી શકતા નથી, કારણ કે દેવ, અસુર અને મનુષ્યો બીજા ઉપાયથી એટલે સૈન્યાદિકના બળવડે નિરાંતર યુદ્ધનો ઉદ્યમ કરે છે. ૬

બલમેવ રિપોનિયં પરાજયકરં પરમ્ ।

તસ્માદ્બલમભેદ્યં તુ ધારયેદ્વલતો નૃપઃ ॥ ૭ ॥

નિરંતર શત્રુઓને પરાજય કરવામાં શ્રેષ્ઠ સાધન બળજ (સેના) છે. માટે રાજ્યે પ્રયત્નથી અભેદ બળ (સેના)નોજ આશ્રય કરવો. ૭

સૈનાવલં તુ દ્વિવિધં સ્વીયં મૈત્રં ચ તદ્ દ્વિધા ।

મૌલસાદ્યસ્કભેદાભ્યાં સરાસારં પુનર્દ્વિધા ॥ ૮ ॥

સૈનાબળ બે પ્રકારનું છે: એક સ્વસૈનાબળ અને બીજું મિત્રસૈનાબળ. તેમાં પરંપરા પ્રાપ્તસૈનાનું બળ તથા અધુનિકસૈનાનું બળ આવા બે ભેદ છે; તેના પછી વળી બે ભેદ છે: એક સાર અને બીજું સાર રહિત બળ. ૮

અશિક્ષિતં-શિક્ષિતં ચ ગુલ્મીભૂતમગુલ્મકમ્ ।

દત્તાસ્ત્રાદિ સ્વશસ્ત્રાસ્ત્રં સ્વવાહિ દત્તાવાહનમ્ ॥ ૯ ॥

તે સૈન્ય કેળવાયલું તથા ન કેળવાયલું, ટુકડીરૂપ તથા છુટું છવાયું, દત્તાસ્ત્રધારી તથા સ્વશસ્ત્રાસ્ત્રધારી અને પોતાનાં વાહનો ઉપર ખેસનાર તથા પરનાં વાહનો ઉપર ખેસનાર. આમ પ્રત્યેક સૈન્યના બબે ભેદ છે. ૯

સૌજન્યાત્સાધકં મૈત્રં સ્વીયં મૃત્યા પ્રપાલિતમ્ ।

મૌલં બહુબ્દાનુબન્ધિ સાદ્યસ્કં યત્તદન્યથા ॥ ૧૦ ॥

સુજનતાથી કાર્ય કરનાર સૈન્ય, મિત્રસૈન્ય, પગાર આપીને રાખેલું સ્વસૈન્ય, ઘણા વધોતું જીલું રાખેલું સૈન્ય-મૃગસૈન્ય, અને અહપ દિ-નથી રાખેલું સૈન્ય સાદ્યસ્કસૈન્ય ગણાય છે. ૧૦

સુયુદ્ધકામુકં સારમસારં વિપરીતકમ્ ।

શિક્ષિતં વ્યૂહકુશલં વિપરીતમશિક્ષિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

મહાયુદ્ધ કરવાનો ઉત્કંઠાવાળું સૈન્ય સાર ગણાય છે, તેનાથી વિ-પરીત વર્તનાર સૈન્ય અસાર ગણાય છે. વ્યૂહરચનામાં કુશળતા ધરાવનાર સૈન્ય શિક્ષિત અને વ્યૂહરચનાથી અજાણ્ય સૈન્ય અશિક્ષિત ગણાય છે. ૧૧

ગુલ્મીભૂતં સાધિકારિ સ્વસ્વામિકમગુલ્મકમ્ ।

દત્તાસ્ત્રાદિ સ્વામિના યત્સ્વશસ્ત્રાસ્ત્રમતોઽન્યથા ॥ ૧૨ ॥

સૈનાપતિવાળું સૈન્ય ગુલ્મીભૂત અને સ્વતંત્ર સૈન્ય અગુલ્મક કહેવાય છે. રાજ્ય જે સૈન્યને શસ્ત્રાદિક પુરાં પાડે છે તે દત્તાસ્ત્રાદિક, અને જેમની ખાસે સ્વશસ્ત્રાસ્ત્રો હોય તે સ્વશસ્ત્ર સૈન્ય ગણાય છે. ૧૨

कृतगुल्मं स्वयंगुल्मं तद्वच्च दत्तवाहनम् ।

आरण्यकं किरातादि यत्स्वाधीनं स्वतेजसा ॥ १३ ॥

रान्त्रे सेनापतिवाणा सैन्यमां द्वाभ्यः करेणुं कृतगुल्मसैन्यं नल्लुत्तुं, पौतानी भेगे सेनापतिना ह्यथ नित्रे गयेणुं स्वयंगुल्मं नल्लुत्तुं, जेने दान्त्रे तरक्ष्थी वाडने मन्त्र्यां होय तेने दत्तवाहनं सैन्यं नल्लुत्तुं अने पौतानी प्रतापवडे स्वतंत्र रहेनाइं बिल्ल वगेरेणुं सैन्यं आरण्यकं सैन्यं नल्लुत्तुं. १३

उत्सृष्टं रिपुणा वापि भूयवर्गं निवेशितम् ।

भेदाधीनं कृतं शत्रोः सैन्यं शत्रुबलं रमृतम् ।

उभयं दुर्बलं प्रोक्तं केवलं साधकं न तत् ॥ १४ ॥

शत्रुत्रे त्याग करेणुं होवाथी सैन्यं वर्गमां द्वाभ्यः करेणुं, अने शत्रुना भेदने लीधे स्वाधीनं ययेणुं सैन्यं आ अन्ने सैन्यने शत्रुसैन्यं समन्त्रवां. आ अन्ने सैन्यने दुर्बलं कक्षां छे; कारणुं के ते सैन्यथी कार्यं सिद्धिं यती नथी. १४

समैर्नियुद्धकुशलैर्व्यायामैर्नतिभिस्तथा ।

वर्द्धयेद्वाहुयुध्वार्थं भोज्यैः शारीरकं बलम् ॥ १५ ॥

रान्त्रे समानं अणवाणा अने मन्त्रयुद्धमां कृशणं अवा वीरपुत्रपौनी साधे आहुयुद्धं करवा माटे अंगं व्यायामं करीने, गुर्जनने प्रणामं करीने, तथा शरीरपोषकं अन्नादिकं आर्धने शरीरअण वधारणुं. १५

मृगयाभिस्तु व्याघ्राणां शस्त्रास्त्राभ्यासतः सदा ।

वर्द्धयेच्छूरसंयोगात्सम्यक् शौर्यबलं नृपः ॥ १६ ॥

वणी रान्त्रे सदा सिंढ, वाध वगेरे डिंसकं प्राणियोनी मृगया करीने वारंवारं शस्त्रं अने अस्त्रानां प्रयोगं करीने अने शूरा पुत्रपौनी समागमं करीने सारी पेटे शौर्यं वधारणुं. १६

सेनाबलं सुभृत्या तु तपोऽभ्यासैस्तंथोत्क्रिकम् ।

वर्द्धयेच्छास्त्रचतुरसंयोगाद्दीबलं सदा ॥ १७ ॥

रान्त्रे सारे पगार आपीने सेनातुं अण वधारणुं, तप तथा अभ्यासं करीने अस्त्रप्रयोगतुं अण वधारणुं तथा सदा शास्त्रं अने चतुर पुत्रपौनी समागमं करीने सुद्धिअण वधारणुं. १७

सत्क्रियाभिश्चिरस्थायि नित्यं राज्यं भवेद्यथा ।

स्वगोत्रे तु तथा कुर्यात्तदायुर्बलमुच्यते ।

यावद्गोत्रे राज्यमस्ति तावदेव स जीवति ॥ १८ ॥

નિરંતર સારાં કર્મ કરવાથી રાજ્ય જેમ ચિરકાળ સુધી ટકી રહે તેમ પોતાના સંતાનોને ઉપદેશ આપવો—તેને આયુર્બળ કહે છે; કારણ કે ન્યાં સુધી પોતાના પુત્રને અધીન રાજ્ય રહે છે ત્યાં સુધી તે રાજ્ય જીવતો ગણાય છે. ૧૮

ચાર પ્રકારની સેના.

ચતુર્ગુણં હિ પાદાતમશ્વતો ધારયેત્ સદા ।

પન્ચમાંશાસ્તુ વૃષભાનઘ્નાંશાંશ્ર ક્રમેલકાન્ ॥ ૧૯ ॥

ચતુર્થાંશાન્ગજાનુપ્રાદ્રજાર્વાશ્ર રથાન્સદા ।

રથાત્તુ દ્વિગુણં રાજા વૃહન્નાલીકમેવ ચ ॥ ૨૦ ॥

રાજ્યે સદા ધોડશ્ચાર કરતાં આગળું પાયદળ રાખવું; એક પંચમાંશ બળદો તથા એક અષ્ટમાંશ ઊંટો રાખવાં. ઊંટનો એક ચતુર્થાંશ હાથી અને હાથીની સેના કરતાં અર્ધોઅર્ધ રથ રાખવા, અને નિરંતર રથ કરતાં બમણી ભંભળ (શસ્ત્ર)ધારી સેના રાખવી. ૧૯, ૨૦

પદાતિવહુલં સૈન્યં મધ્યાશ્વં તુ ગજાલ્પકમ્ ।

તથા વૃષોપ્રસામાન્યં રક્ષેન્નાગાધિકં ન હિ ॥ ૨૧ ॥

રાજ્યે સેનામાં પાળાઓને વિશેષ રાખવા, ઘોડાઓની સંખ્યા મધ્યમસર રાખવી, ઘોડા હાથી અને ઘોડાઓ રાખવા, બળદ તથા ઊંટ સામાન્ય રાખવાં—હાથીથી વિશેષ રાખવાજ નહીં. ૨૧

રાજ્યખર્ચ.

સવયઃ સારવેશોઞ્ચશસ્ત્રાસ્ત્રં તુ પૃથક્શતમ્ ।

લઘુનાલિકયુક્તાનાં પદાતીનાં શતત્રયમ્ ॥ ૨૨ ॥

અશીલ્યશ્વાનરથં ચૈકં વૃહન્નાલદ્વયં તથા ।

ઉપ્રાન્દશ ગજૌ દ્વૌ તુ શકટૌ ષોડશર્ષમાન્ ॥ ૨૩ ॥

તથા લેલકષટ્કં હિ મન્ત્રિત્રિતયમેવ ચ ।

ધારયેન્નૃપતિઃ સમ્યગ્વત્સરે લક્ષકર્ષભાક્ ॥ ૨૪ ॥

જેને પ્રત્યેક વર્ષે એક લાખ કર્ષ (એક ભતના સિક્કા)ની આવક હોય તેણે સમઅવસ્થાવાળા, સારા પોશાકવાળા, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રને ઉંચાં ધરી રાખનારા સો પાળાઓ, ત્રણસો બંદુકવાળા પાળા, એંશી ઘોડશ્ચારો, એક રથ, બે મોટી તોપ અને તેના બે ઉપરી, દસ ઊંટ, બે હાથી, બે ગાડી, સોળ બળદ, છ લેખક, અને ત્રણ મંત્રીને સારી યોગ્યતા જોઈને રાખવા. ૨૨-૨૪

સમ્ભારદાનભોગાર્થં ધનં સાર્ધસહસ્રકમ્ ।
 લેખકાર્થે શતં માસિ મન્ચ્યર્થે તુ ગતત્રયમ્ ॥ ૨૬ ॥
 ત્રિશતં દારપુત્રાર્થે વિદ્વદર્થે શતદ્વયમ્ ।
 સાઘ્યશ્વપદગાર્થં હિ રાજા ચતુઃસહસ્રકમ્ ॥ ૨૬ ॥
 ગજોપ્સૂતૃપનાલાર્થં વ્યયીકુર્યાચ્ચતુઃશતમ્ ।
 ગોષં કોશે ધનં સ્થાપ્યં રાજ્ઞા સાર્ધસહસ્રકમ્ ॥ ૨૭ ॥

વળી તે રાજ્યે પ્રત્યેક મહિને વસ્તુઓ લેવા માટે, દાન કરવા માટે અને ઉપભોગ માટે પંદરસો કર્ષનો ખર્ચ કરવો. લેખક માટે સે કર્ષ, મંત્રીઓ માટે ત્રણસો કર્ષ, સ્ત્રી તથા પુત્ર માટે ત્રણસો કર્ષ, વિદ્વાનના આદર સત્કાર કરવા માટે બસો કર્ષ, ઘોડેશ્વાર, ઘોડા અને પાયદળ માટે ચાર હજાર કર્ષ અને ઉંટ, બળદ તથા બંદુકવાળા માટે ચારસો કર્ષ ખર્ચવા. બાકી બચેલા પંદરસો કર્ષ બંડારમાં મૂકવા. ૨૫-૨૭*

પ્રતિવર્ષં સ્વવેશાર્થં સૈનિકેભ્યો ધનં હરેત્ ॥ ૨૮ ॥

પ્રત્યેક વર્ષે સીપાઈઓને તેમનાં વસ્ત્રો કરાવવા માટે ધન આપવું. ૨૮

લોહસારમયશ્ચક્રમુગમો મચ્ચકાસનઃ ।

સ્વાન્દોલાયિતરૂઢમ્તુ મધ્યમાસનસારથિઃ ॥ ૨૯ ॥

શસ્ત્રાસ્ત્રસન્ધાયુદ્ધર ઇષ્ટચ્છાપો મનોરમઃ ।

एवंविधो रथो राज्ञा रक्ष्यो नियं सदश्वकः ॥ ૩૦ ॥

રાજ્યે નિરંતર નરદમ બતનાં લોઠાથી બનાવેલો, પૈડાથી સારી રીતે ચાલી શકે તેવો, મંચના જેવા આસનવાળો, પોતાની મેળે નમાવીને ચઢી શકાય તેવો, જેના અગ્રભાગમાં સારથી બેઠા હોય, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર રાખવાનાં ખાનાવાળો, મનમાનવી છાયાવાળો, મનોહર, સારા ઘોડાઓની જોડવાળો રથ રાખવો. ૨૯-૩૦

હાથી પરીક્ષા.

नीलतालुर्नीलजिह्वो वक्रदन्तो ह्यदन्तकः ।

दीर्घद्वेषा क्रूरमदस्तथा पृष्ठविधूनकः ॥ ૩૧ ॥

दशाष्टोननखो मन्द्रो भुविशोधनपुच्छकः ।

एवंविधोऽनिष्टगजो विपरीतः शुभावहः ॥ ૩૨ ॥

* રાજ્ય ખર્ચ વિધિ સામ્રાટ સમયમાં કેવી છે તેનો વિચાર કરવા માટે જ્યાં કર્ષ છે ત્યાં હાલનો રૂપિયો ગણીને વિચાર કરતા, બ્રિટિશ અને દેશી રાજ્યની ખર્ચનીતિનો યથાર્થ નિર્ણય થઈ શકશે.

જેનું તાળણું અને જીભ ઠાળી હોય, દાંત વાકા હોય, અથવા તે ખીલકુલ હોયજ નહીં, ઘણા વખત સુધી ક્રોધમાં રહેનાર, ઘણો મદ કરનાર, વારંવાર પીઠ ધુણાવનાર, ખાવીસ અથવા તે ચોવીસ નખવાળો, મંદમંદ ગતિવાળો તથા જેનું પુછડું પૃથિવી ઉપર ધસડાતું હોય તે હાથીને અશુભ કર સમજવો; અને ઉપર કહેલા ગુણથી વિપરીત ગુણવાળા હાથીને શુભકર જાણવો. ૩૧-૩૨

મન્દ્રો મન્દ્રો મૃગો મિશ્રો ગજો જાત્યા ચતુર્વિધઃ ॥ ૩૩ ॥

હાથીની ચાર જાતિ છે: ભદ્ર, મંદ્ર, મૃગ, મિશ્ર. ૩૩

મધ્વાભદન્તઃ સ્વલઃ સમાજ્ઞો વર્તુલ્યાક્રાતિઃ ।

સુમુખોઽવયવશ્રેષ્ઠો જ્ઞેયો મદ્રગજઃ સદા ॥ ૩૪ ॥

જેના દાંતની કાંતિ મધના જેવી પીંગળ હોય, જે અતિ બળવાન હોય, જેના અવયવ સરખા હોય, જેનો આકાર ગોળ હોય, જેનું મુખ મુંદર હોય, અને જેના અવયવો ખીલના કરતાં મુંદર હોય તે હાથીને નિલ ભદ્ર હસ્ટી જાણવો. ૩૪

સ્થૂલકાક્ષિઃ સિંહદંત્ત્વ વૃહત્ત્વગ્ગલશુન્ડકઃ ।

મધ્યમાવયવો દીર્ઘકાયો મન્દ્રગજઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૫ ॥

જેનું ઉદર મોટું હોય, ચામડી, કપોળ તથા શુંડ નાની અને મોટી હોય, શરીરે મધ્યમ અને ઉંચો હોય તેને મંદ્ર હસ્ટી જાણવો. ૩૫

તનુકળદન્તકર્ણશુન્ડઃ સ્થૂલાક્ષ એવ હિ ।

સુહ્રસ્વાધરમેદ્સ્તુ વામનો મૃગસંજ્ઞકઃ ॥ ૩૬ ॥

જેનો કંઠ, દાંત, ઠાન તથા શુંડ નાની હોય, આંખો મોટી હોય, હોઠ તથા લિંગ ઘણાજ નાનો હોય, અને શરીરે ઠીંગણો હોય તેને મૃગ હસ્ટી જાણવો. ૩૬

એષાં લક્ષ્મૈર્વિમિલિતો ગજો મિશ્ર ઇતિ સ્મૃતઃ ।

મિત્રં મિત્રં પ્રમાણં તુ ત્રયાણામાપિ કીર્તિતમ્ ॥ ૩૭ ॥

જેનામાં ઉત્ત ભદ્રાદિકનાં લક્ષણો હોય તેને મિશ્રજાન જાણવો, પરંતુ ત્રણ જાતિના હાથીનાં લક્ષણો મિત્ર મિત્ર કલાં છે. ૩૭

ગજમાને હાંગુલં સ્યાદ્દષ્ટમિસ્તુ યવોદરૈઃ ।

ચતુર્વિંશત્યંગુલૈસ્તૈઃ કરઃ પ્રોક્તો મનોષિભિઃ ॥ ૩૮ ॥

વિદ્વાનો હાથીના ભરતમાં આઠ યવના ઉદરને એક આંગળ કહે છે, અને ચોવીસ આંગળનો એક હાથ જણે છે. ૩૮

સપ્તહસ્તોન્નતિર્મદ્રે હ્યપ્તહસ્તપ્રદીર્ઘતા ।

પરિણાહો દશકર ઉદરસ્ય ભવેત્સદા ॥ ૩૯ ॥

ભદ્ર હાથી સાત હાથ ઉંચા અને આઠ હાથ લાંબા હોય છે; અને તેના ઉદરનો વિસ્તાર સદા દશ હાથનો હોય છે. ૩૯

પ્રમાણં મન્દ્રમૃગયોર્હસ્તહીનં ક્રમાદતઃ ।

કાર્થિતં દૈર્ઘ્યસામ્યન્તુ મુનિર્ભિર્મદ્રમન્દ્રયોઃ ॥ ૪૦ ॥

મુનિયોએ મંદ્ર તથા મૃગ જાતના હાથીનું પ્રમાણ ભદ્ર કરતાં ક્રમવાર એક હાથ ઓછું કહ્યું છે; અને ભદ્ર તથા મંદ્રની લંબાઈ સરખી કહી છે. ૪૦

વૃહદ્ભ્રૂ ગળ્ડફાલસ્તુ ધૃતશીર્ષગતિઃ સદા ।

ગજઃ શ્રેષ્ઠસ્તુ સર્વેષાં શુભલક્ષણસંયુતઃ ॥ ૪૧ ॥

જે હાથીની ભૂકુટી, ગંડસ્થળ તથા કુંભસ્થળ વિશાળ હોય, જે નિરંતર ઉત્તમ ગતિથી ગમન કરતો હોય, તથા ઉત્તમ લક્ષણ સંપન્ન હોય, તે હાથીને સર્વ હાથીઓમાં શ્રેષ્ઠ જાણવો. ૪૧

અશ્વ પરીક્ષા.

પञ्चયવાંગુલેનૈવ વાજિમાનં પૃથક્સમૃતમ્ ॥ ૪૨ ॥

ઘોડાના ભરતમાં પાંચ ચવનો એક આંગળ થાય છે; માટે ઘોડાનું પરીક્ષામ હાથીના ભરતથી જુદું સમજવું. ૪૨

ચત્વારિંશાંગુલમુલ્લો વાજી યશ્ચોત્તમોત્તમઃ ।

ષટ્ત્રિંશદંગુલમુલ્લો હ્યુત્તમઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૪૩ ॥

જે ઘોડાનું મુખ ચાલીસ આંગળ મોટું હોય, તેને અત્યુત્તમ અને જેનું મુખ છત્રીસ આંગળનું હોય તેને ઉત્તમ અશ્વ કહ્યો છે. ૪૩

દ્વાત્રિંશદંગુલમુલ્લો મધ્યમઃ સ ઉદાહૃતઃ ।

અષ્ટાવિંશસંગુલો યો મુલ્લે નીચઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪૪ ॥

જેનું મુખ બત્રીસ આંગળનું હોય તેને મધ્યમ અને જેનું મુખ અઠાવિસ આંગળનું હોય તેને નીચ કહ્યો છે. ૪૪

વાજિનાં મુલ્લમાનેન સર્વાવયવકલ્પના ।

ઔચ્ચં તુ મુલ્લમાનેન ત્રિગુણં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

ઘોડાના સઘળા અવયવોની રચના તેના મુખના માપના પ્રમાણે કરવી; અને ઉંચાઈ મુખના માપ કરતાં ત્રણગણી અધિક કરવી કહી છે. ૪૫

શિરોમણિ સમારમ્ય પુચ્છમૂલાન્તમેવ હિ ।

તૃતીયાંશાધિકં દૈર્ઘ્યં મુલમાનાચ્ચતુર્ગુણં ॥ ૪૬ ॥

ઘોડાના મસ્તક મલ્ખિથી માંડીને પુચ્છપર્થતની લંબાઈ મુખના માપ કરતાં ચાર ગણી અને એક તૃતીયાંશ અધિક કરવી. ૪૬

પરિણાહસ્તૂદરસ્ય ત્રિગુણસ્ત્રંગુલાધિકઃ ।

સાધારણમિદં માનમુચ્યતે વિસ્તરાદથ ॥ ૪૭ ॥

પેટને વિસ્તાર ત્રણગણો અને ત્રણ આંગળ જેટલો વિશેષ નળુવો. આ માપ સાધારણ કહ્યું. હવે વિસ્તારથી માપ કહ્યું છું. ૪૭

અષ્ટાવિંશાંગુલમુખં પુરસ્કૃત્ય યથા તથા ।

શક્નોચ્ચં ત્રયંગુલજ્ઞેપં મણિવન્દ્યોઽંગુલાધિકઃ । ॥ ૪૮ ॥

અઠ્ઠાવિશ આંગળના મુખવાળા નીચ અશ્વને આધારે ભરત કહ્યું છું. જેમ પગના ડાબલા ત્રણ આંગળ લંબા હોય તેમ મલ્ખિખંધ (ડાબલાની ઉપરનો ભાગ) ચાર આંગળનો નળુવો. ૪૮

ચતુર્હસ્તાંગુલા જહ્વા ત્રયંગુલં જાનુ કીર્તિતમ્ ।

ચતુર્દશાંગુલાવૂરૂઃ કૂર્પરાન્તઃ સ્મૃતો બુધૈઃ ॥ ૪૯ ॥

વિદ્વાનોએ નંધ ચાર હાથ અને એક આંગળની નળુવી, ગેઠલુને ત્રણ આંગળના નળુવા, અને કોણીપર્થત સાથળો ચૈદ આંગળનાં નળુવા. ૪૯

અષ્ટત્રિંશાંગુલં જ્ઞેયં સ્કન્ધાન્તં કૂર્પરાદિતઃ ।

પ્રયગૂરૂઃ મુલસમૌ જહ્વીના પાદમાનતઃ ॥ ૫૦ ॥

કોણીથી કાંધપર્થતનો વિસ્તાર આઠત્રીસ આંગળનો નળુવો, પાછળના સાથળ મુખની પેઠે અઠ્ઠાવિશ આંગળના નળુવા, અને પાછળની નંધને એક ચતુર્થાંશ કરતાં ઓછી નળુવી. ૫૦

પ્રોક્તોચ્ચતા ચાથ દૈર્ઘ્યમુચ્યતે શાસ્ત્રસજ્ઞતમ્ ॥ ૫૧ ॥

શાસ્ત્રોક્ત લંબાઈ કહી-હવે શાસ્ત્રોક્ત લંબાઈ કહ્યું છું. ૫૧

ષષ્ઠાંશેનાધિકા ગ્રીવા દ્વિગુણા સુપ્રસારિતા ।

મુલતશ્ચોચ્છિન્નતા સાર્દ્ધપાદહીના તુ પૂર્વત ॥ ૫૨ ॥

ઘોડાનું સારી પેઠે વિસ્તારવાળો કંઠ લંબાઈના મુખના કરતાં એક ષષ્ઠાંશ અધિક તથા બમણો મોટા નળુવો, અને લંબાઈમાં મુખના કરતાં દોઢપાદ ઓછું નળુવું. ૫૨

સ્કન્ધાદિ મુષ્કમૂલાન્તં ગ્રીવાતુલ્યં તુ તત્ર હિ ।

દ્વયંશષ્ઠં ત્રિકં યાવત્શોષમસં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૬૩ ॥

ઘોડાના કાંધથી માંડીને તેના અંડ કોશ સુધીની લાંબાઈ કંઠના પ્ર-
માણે જાણવી. અને પાછળની પીઠથી લઈને કાંધ પર્યંતનો ભાગ દ્વયષેષ્ઠ
કરવો. ૫૩

મુસ્વાર્દ્ધ પુચ્છદણ્ડં ચ શિશ્વ આણ્ઠૌ તદર્દ્રકૌ ।

કર્ણઃ ષડંગુલો દીર્ઘશ્વતુઃ પચ્ચાંગુલઃ કચિત્ ॥ ૬૪ ॥

પુછડું તથા લિંગ, મુખના કરતાં અર્ધ અને તેના અર્ધ અંડ કોશ
જેઈથે. કાનની લાંબાઈ છ આંગળની તથા કયાઈ ચાર અથવા તે પાંચ
આંગળની લાંબાઈ કહી છે. ૫૪

પારિણાહઃ શફસ્યોક્તો મુસ્વાર્ધનાંગુલાધિકઃ ।

તદર્દ્રો મણિવ્રન્ધસ્ય જંઘાયાઃ પરીધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૬૫ ॥

ખરીનો વિસ્તાર મુખના અર્ધ ભાગ જેટલો અને એક આંગળ અધિક
જાણવો. તથા મણિબંધ અને બંધની પરિધિ મુખના અર્ધ ભાગ જેટલી
જાણવી. ૫૫

દશૈકાંગુલપારિધી રમ્યોરોઃ કીર્તિતો બુધૈઃ ।

પૃષ્ઠોરુપરિધિર્મૂલે ત્રિઃ ષષ્ઠાંશ મુલેષુ ચ ॥ ૬૬ ॥

વિદ્વાનોએ સુંદર ઉડની પરિધિ અગિયાર આંગળની કહી છે; અને
પાછલા સાથળના મૂળ ભાગની પરિધિ ત્રણ આંગળ અને આગલા ભાગની
પરિધિ એક ષષ્ઠાંશ જાણવી. ૫૬

વહિરન્તર્દ્રનુઃ સ્વણ્ડસદશા સરભોગ્રજા ।

મણિવ્રન્ધમણેજ્ઞેયઃ પારિધિશ્ચ નવાંગુલઃ

અન્યજંઘાદિપારિધિવિજ્ઞેયઃ પૂર્વવદ્ બુધૈઃ ॥ ૬૭ ॥

વિદ્વાનોએ ઘોડાના મસ્તક ઉપર રહેલા મણિબંધની પરિધિ ત્રણ
આંગળ કહી છે, અને પાછળના બંધની પરિધિ પ્રથમની બંધના જેવડી
કહી છે. ૫૭

અથોર્વૌરન્તરે ચિહ્નમગુંઠં પક્ષમૂલયોઃ ॥ ૬૮ ॥

બંને સાથળની વચમાં અને બંને પડખાના મૂળમાં ચિન્હ જાણવું. ૫૮

સાર્દ્ધાંગુલં સટાસ્થાનં ગ્રીવોપારિ સુવિસ્તૃતમ્ ।

શિરોમણિ સમારમ્ય દીર્ઘ સ્કન્ધાન્તમુત્તામમ્ ॥ ૬૯ ॥

કંઠની ઉપર સારી પેઠે વિસ્તારવાળા શિરોમલ્લિથી લઈને કાંધપર્યંત કેશવાળીનો ઉત્તમ ભાગ દોઢ આંગળનો કહ્યો છે. ૫૯

અધોગમા સટા કાર્ય્યા હસ્તમાત્રાયતા શુભા ।

સાર્દ્ધહસ્તા દ્વિહસ્તા વા પુચ્છબાલાઃ સુશોભનાઃ ॥ ૬૦ ॥

ધોડાની કેશવાળી એક હાથ લાંબી, નિચે લટકતી તથા દેખાવડી જોઈયે, અને પુછડાના વાળ દોઢ હાથ અથવા તે બે હાથના લાંબા તથા મનોહર જોઈયે. ૬૦

સપ્તાષ્ટનવદશભિરંગુલૈઃ કર્ણદીર્ઘતા ।

તથા તદ્વિસ્તૃતિર્જેયા ત્ર્યંગુલા ચતુરંગુલા ॥ ૬૧ ॥

ધોડાના કાનની લંબાઈ સાત, આઠ, નવ કે દશ આંગળ અને પોહોળાઈ ત્રણ આંગળ અથવા તે ચાર આંગળ જોઈયે. ૬૧

ન સ્થૂલા નાપિ ત્રિપિટા ગ્રીવા મયૂરસન્નિભા ।

ગ્રીવાત્રપરિધિસ્તુલ્યો મુખેનાધિકમુષ્ટિકઃ ॥ ૬૨ ॥

ધોડાની ડોક બડી હોતી નથી, તેમ ચિપિટાકાર પણ હોતી નથી. પરંતુ મયૂરના કંઠ જેવી હોય છે. કંઠની આગળના ભાગની પરિધિ મુખના જેવડી તથા એક મુઠિ વિશેષ જોઈયે. ૬૨

ગ્રીવામુલસ્ય પરિધિદ્વિગુણો વિદશાંગુલઃ ।

તૃતીયાંશવિહીનં તુ સત્ક્રોડં વક્ષ ઈરિતમ્ ॥ ૬૩ ॥

કંઠના મૂળની પરિધિ મુખ કરતાં બમણી તથા દશ આંગળ ઓછી એટલે ૪૬ આંગળની જાણવી અને ઉત્તમ વક્ષસ્થળની પરિધિ મુખની પરિધિ કરતાં એક તૃતીયાંશ ઓછી જાણવી. ૬૩

નેત્રોપરિ પરીણાહો મુખેનાષ્ટાંગુલાધિકઃ ।

નાસિકોપરિ નેત્રાધો મુખસ્ય પરિધિસ્તુ યઃ ।

તૃતીયાંશવિહીનેન મુખેન સદૃશો ભવેત્ ॥ ૬૪ ॥

નેત્રના ઉપરનો વિસ્તાર મુખ સમાન તથા આઠ આંગળ અધિક જોઈયે. નાસિકાની ઉપરની પરિધિ અને નેત્રની નિચેના ભાગની પરિધિ મુખની પરિધિમાંથી એક તૃતીયાંશ બાદ કરતાં બાકીની સંખ્યા જેટલી જોઈયે. ૬૪

દ્વયંગુલં નેત્રવિસ્તૃતિસ્ત્રયંગુલા તસ્ય દીર્ઘતા ।

અર્ધાંગુલાધિકા વાપિ વિસ્તૃતિર્દીર્ઘતાંગુલા ॥ ૬૫ ॥

નેત્રની પોહોળાઈ બે આંગળ તથા લંબાઈ ત્રણ આંગળ અથવા તે દોઢ આંગળ પોહોળાઈ અને બે આંગળ લંબાઈ જોઈયે. ૬૫

મુખતૃતીયાંશમેતદૂર્વોર્મિધ્યેऽન્તરં સ્મૃતમ્ ।

નેત્રાગ્રયોરન્તરં તુ પञ્ચમાંશં મુખસ્ય હિ ॥ ૬૬ ॥

સાથળના મધ્ય ભાગનો અંતર મુખના એક તૃતીયાંશ ભાગ જેટલો અને નેત્રના અગ્ર ભાગનો અંતર મુખના એક પંચમાંશ જેટલો જાણવો. ૬૬

કર્ણયોરન્તરં તદ્વત્કર્ણનેત્રાન્તરં તથા ।

મૂસ્થયોઃ શાફયોઃ પ્રોક્તં ઘટેતત્કર્ણસંમિતમ્ ॥ ૬૭ ॥

બન્ને કાનનો અંતર, કાન અને નેત્રનો અંતર ભાગ તથા પૃથિવી ઉપર રહેલી બન્ને ખરીનો અંતર કાનના જેવડો જાણવો. ૬૭

મણિનેત્રપ્રાન્તરં ચ ઋવોરન્તરભેવ હિ ।

સવચ્ચંગુલં તૃતીયાંશં નાસાનેત્રાન્તરં તથા ॥ ૬૮ ॥

મસ્તકમણિનો તથા બન્ને નેત્રનો અંતર, બન્ને બુકુટીનો અંતર અને નાસિકા તથા નેત્રની વચ્ચેનો અંતર. સાથળના એક તૃતીયાંશ જેવડો જાણવો. ૬૮

ત્રિભાગપૂરણં પ્રોથઃ સોષ્ટશ્ચ પરિકીર્તિતઃ ।

નાસારન્ધ્રાન્તરં ચૈવ તદ્દેર્ધ્યનવમાંશકમ્ ॥ ૬૯ ॥

ઓષ્ટ સહિત મુખનો અગ્રભાગ, મુખના એક તૃતીયાંશ જેવડો કહ્યો છે. બન્ને નાસિકાનાં છિદ્રનો અંતર નાસિકાની લંબાઈનો એક નવમાંશ જાણવો. ૬૯

કાયો નરાદ્ઘ્નિવિસ્તારસ્ત્રિકે હૃદયસંમિતઃ ।

ચતુર્થાંશં તુ હૃદયં બાહુમૂલાદધઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૭૦ ॥

ઘોડાના શરીરનો વિસ્તાર મનુષ્યની અર્ધકાયા જેવડો જાણવો. પાછળની પીઠનો વિસ્તાર મનુષ્યના વક્ષઃસ્થળ જેવડો જાણવો, ને બે બાહુના મૂળની નિચેનું દૃઢય એક ચતુર્થાંશ જાણવું. ૭૦

ષષ્ઠાંશમન્તરં બાહ્નોર્દ્ધેત્સમીપે પ્રકીર્તિતમ્ ।

અધરોષ્ઠોऽનુચિબુકં સાર્દ્ધાંગુલમથોન્નતમ્ ॥ ૭૧ ॥

દૃઢયની સમીપમાં બન્ને બાહુનો મધ્યભાગ એક ષષ્ઠાંશ કહ્યો છે, અને નિચલા ઓષ્ઠથી લઈ નિચેની ઘાંઠીને દોઢ આંગળ જેટલી કહી છે. ૭૧

શીખતે ચોન્નતગ્રીવો નતપૃષ્ઠઃ સદા હયઃ ॥ ૭૨ ॥

જે ઘોડાની ડોક જેટલી હોય, અને પીઠ નિચા હોય તે ઘોડો સદા શીખે છે. ૭૨

યદ્રૂપં કર્તુમુદ્યુક્તસ્તદ્વિમ્બં વીક્ષ્ય સર્વતઃ ।

અદૃષ્ટ્વા કસ્ય યદ્રૂપં ન કર્તું ક્ષમતે હિ તત્ ॥ ૭૩ ॥

શિલ્પી જેની છબી આલેખવાને તૈયાર થયે હોય તેની આકૃતિને ચારે તરફથી બરાબર જોઈને આલેખવી; કારણ કે મનુષ્ય કોઈનું રૂપ જોયા વિના તેને આલેખી શકતો નથી. ૭૩

શિલ્પ્યગ્રે વાજિનં ધ્યાત્વા કુર્યાદવયવાનતઃ ।

દિશાનયાં ચ વિભૂતેઃ સર્વમાનાનિ વાજિનામ્ ॥ ૭૪ ॥

શિલ્પ્યે પ્રથમ ઘોડાના સ્વરૂપને લક્ષપૂર્વક જોઈને તેના અવયવો બતાવવા. એ રીતે ઘોડાઓના વૈભવનાં સર્વ માપો કરવાં. ૭૪

સ્મશ્રુહીનમુત્રઃ કાન્તપ્રગલ્ભોતુઙ્ગનાસિકઃ ।

દીર્ઘોદ્ધતગ્રીવમુખો હ્રસ્વકુક્ષિચુરશ્રુતિઃ ॥ ૭૫ ॥

તુરપ્રચ્છન્દવેગશ્ચ હંસમેત્રસમસ્વનઃ ।

નાતિકૂરો નાતિમૃદુર્દેવસત્ત્વો મનોરમઃ ।

સુકાન્તિગન્ધવર્ણશ્ચ સદ્ગુણમરાન્વિતઃ ॥ ૭૬ ॥

જેના મુખ ઉપર વાળ હોય નહીં, સુંદર, ચાલાકીવાળો, ઉંચી નાસિકાવાળો, ઉંચી અને લાંબી ડોક તથા મુખવાળો, પાતળાં પેટ, નાની ખરી, તથા નાના કાનવાળો, ત્વરા તથા ભયંકર ગતિવાળો, હંસ તથા મેઘના જેવો ગંભીર હાલહાલ કરનાર, ધણો કુર નહીં તેમ ધણો કોમળ નહીં, અલૌકિક બળશાળી, કાંતિવાળો, મધમધતો, સારા રંગવાળો, સદ્ગુણી, અને ગોળાકાર ભ્રમરીવાળો ઘોડો મનોહર જાણવો. ૭૫-૭૬

ભ્રમરસ્તુ દ્વિઘાવર્તો વામદક્ષિણભેદતઃ ।

પૂર્ણોડપૂર્ણઃ પુનર્દ્વિઘા દીર્ઘો હ્રસ્વસ્તથૈવ ચ ॥ ૭૭ ॥

ગોળ ભ્રમરી બે પ્રકારની છે. એક ભ્રમરી ડાબી તરફ હોય છે અને બીજી જમણી તરફ હોય છે. આ ગોળાકાર ભ્રમરી પૂર્ણ તથા અપૂર્ણ અને નાની તથા મોટી આવા બે પ્રકારની હોય છે. ૭૭

સ્ત્રીપુંદેહે વામદક્ષૌ યથોક્તફલદૌ ક્રમાત્ ।

ન તથા વિપરીતૌ તુ શુભાશુભફલપ્રદૌ ॥ ૭૮ ॥

ઘોડાને ડાબા ભાગપર ભ્રમરી પડી હોય અને ઘોડાના જમણા ભાગ ઉપર ભ્રમરી પડી હોય તો તેઓને શુભ ફળ આપે છે, પરંતુ વિપરીત પડી હોય એટલે કે સ્ત્રીના જમણા ભાગમાં અને પુરૂષના ડાબા ભાગમાં ભ્રમરી પડી હોય તો તે શુભાશુભ ફળ આપતી નથી. શુભને ઠેકાણે અશુભ અને અશુભને શુભ ફળ આપે છે. ૭૮

નીચૌર્ધ્વતિર્ય્યંક્રમુખતઃ ફલભેદો ભવેત્તયોઃ ॥ ૭૯ ॥

ઉપર જણાવેલી બંને ભ્રમરીયો ત્રિયા મુખની ઉંચા મુખની તથા આડા મુખની હોય છે અને તે જુદાં જુદાં ક્રમો આપે છે. ૭૯

શક્રચક્રગદાપદ્મવેદિસ્વાસ્તિકસન્નિભઃ ।

પ્રાસાદતોરણધનુઃ સુપૂર્ણકલશાકૃતિઃ ।

સ્વાસ્તિકસ્રહ્મીનલ્લહ્મીશ્રીવત્સાભઃ શુભો ભ્રમઃ ॥ ૮૦ ॥

શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, વેદી, સ્વસ્તિક, પ્રાસાદ, તોરણ, ધનુષ, પૂર્ણ કળશ, પુષ્પમાળા, ખડ્ગ, મત્સ્ય અને શ્રીવત્સના આકાર જેવા આકારવાળા ભ્રમરને શુભ જણાવે. ૮૦

નાસિકાગ્રે લલાટે ચ શંખે કળે ચ મસ્તકે ।

આવર્તો જાયતે યેષાં તે ધન્યાસ્તુરગોત્તમાઃ ॥ ૮૧ ॥

જે ઘોડાઓને નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર, લલાટ ઉપર, લલાટના હાડ ઉપર અથવા તે કાનની પાસેના હાડ ઉપર, ડોક ઉપર, અને મસ્તક ઉપર ભ્રમરીનું ચિન્હ હોય તે ઘોડાઓને શ્રેષ્ઠ અને શુભ જણાવે. ૮૧

હૃદિ સ્કન્ધે ગલે ચૈવ કટિદેશે તથૈવ ચ ।

નાભૌ કક્ષૌ ચ પાર્શ્વાગ્રે મધ્યમાઃ સમ્પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૮૨ ॥

જે ઘોડાની છાતિ ઉપર, કાંધ ઉપર, ગળા ઉપર, કેડ ઉપર, ડુંદી ઉપર, પેટ ઉપર, તથા બંને પડખાના અગ્રભાગ ઉપર ભ્રમરા પડે છે તે ઘોડાઓને મધ્યમ કહે છે. ૮૨

લલાટે યસ્ય ચાવર્તાદ્વિતયસ્ય સમુદ્ભવઃ ।

મસ્તકે ચ તૃતીયસ્ય પૂર્ણહર્ષોઽશ્વ ઉત્તમઃ ॥ ૮૩ ॥

જે ઘોડાઓને લલાટમાં બે અને મસ્તક ઉપર ત્રણ ભ્રમરા હોય તે ઘોડાનું નામ પૂર્ણહર્ષ અને તેને ઉત્તમ સમજાવે. ૮૩

પૃષ્ઠવંશે યદાવર્તો યસ્યૈકઃ સમ્પ્રજાયતે ।

સ કરોચશ્વસંઘાતાન્સ્વામિનઃ સૂર્યસંજ્ઞકઃ ॥ ૮૪ ॥

જે ઘોડાને પીઠ ઉપર એક ભ્રમરા પડે છે તેને સૂર્ય કહે છે. અને તે ઘોડો પોતાના સ્વામીને ત્યાં ઘોડાની વૃદ્ધિ કરે છે. ૮૪

ત્રયો યસ્ય લલાટસ્થા આવર્તોસ્તિર્યગુત્તરાઃ ।

ત્રિકૂટઃ સ પરિજ્ઞેયો વાજિવૃદ્ધિકરઃ સદા ॥ ૮૫ ॥

જે ઘોડાને લલાટમાં ત્રણ વાકા ભ્રમરા પડેલા હોય તે ઘોડાને ત્રિકૂટ નામનો ઘોડો જણાવે. તે સદા ઘોડાની સંખ્યામાં વધારો કરે છે. ૮૫

एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिताः ।

समावर्त्ताः स वाजीशो जायते नृपमन्दिरे ॥ ८६ ॥

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વાંકા ત્રણ ભ્રમરા જેના કંઠ ઉપર પડેલા હોય તે ઘોડા રાજમંદિરમાં સઘળા ઘોડાનો સ્વામી થાય છે. ૮૬

कपोलस्थौ यदावर्त्तौ दृश्येते यस्य वाजिनः ।

यशोवृद्धिकरौ प्रोक्तौ राज्यवृद्धिकरौ मर्तौ ॥ ८७ ॥

જે ઘોડાના ગાલ ઉપર બે બે ભ્રમરાઓ દેખાય છે તે ભ્રમરાઓ રાજ્યમાં વૃદ્ધિ કરનારા માનેલા છે અને યશમાં વૃદ્ધિ કરનારા કહેા છે. ૮૭

एको बाध कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ।

सर्वनामा स विख्यातः स इच्छेत्स्वामिनाशनम् ॥ ८८ ॥

જે ઘોડાના ગાલ ઉપર એક ભ્રમરા દેખાય છે, તેને સર્વનામા કહે છે અને તે ઘોડાના સ્વામીનો નાશ કરે છે. ૮૮

गण्डसंस्थो यदावर्त्तौ वाजिनो दक्षिणाश्रितः ।

स करोति महासौख्यं स्वामिनं शिवसंज्ञकः ॥ ८९ ॥

જે ઘોડાને જમણી તરફના ગાલ ઉપર ભ્રમરા પડે છે તેનું નામ શિવ અને તે ઘોડાના સ્વામીને મહાસુખી કરે છે. ૮૯

तद्वद्वामाश्रितः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम् ।

इन्द्राक्षौ तावुभौ शस्तौ नृपराज्यविवृद्धिदौ ॥ ९० ॥

તેજ પ્રમાણે જેના ડાબા ગાલ ઉપર ભ્રમરા પડેલા હોય તેનું નામ ક્રૂર અને તે ઘોડાના સ્વામીના ધનનો નાશ કરે છે તથા જેના બન્ને ગાલ ઉપર ભ્રમરા પડેલા હોય તેને ઈન્દ્રાક્ષ કહે છે. આ ચિન્હ શ્રેષ્ઠ તથા રાજાના રાજ્યમાં વૃદ્ધિ કરનારાં છે. ૯૦

कर्णमूले यदावर्त्तौ स्तनमध्ये तथापरौ ।

विजायाख्यौ उभौ तौ तु युद्धकाले यशःप्रदौ ॥ ९१ ॥

ન્યારે ઘોડાના કાનના મૂળમાં બે ભ્રમરા હોય તથા બે ભ્રમરા સ્તનની વચમાં હોય, તે વિજાય નામના બન્ને ભ્રમરા યુદ્ધસમયે યશ આપે છે. ૯૧

स्कन्धपार्श्वे यदावर्त्तौ स भवेत्पद्मलक्षणः ।

करोति विविधान्पद्मान्स्वामिनः सततं सुखम् ॥ ९२ ॥

સ્કન્ધપાર્શ્વે યદાવર્ત્તૌ સ ભવેત્પદ્મલક્ષણઃ ।
કરોતિ વિવિધાન્પદ્માન્સ્વામિનઃ સતતં સુખમ્ ॥ ૯૨ ॥

જે ઘોડાને કાંધની પાસે બે બ્રમરા હોય, તે ઘોડો પદ્મ નામનો કહેવાય અને તે પોતાના સ્વામીને અસંખ્ય ધનવંત તથા નિત્ય સુખી કરે છે. ૯૨

નાસામધ્યે યદાવર્ત્ત ઈકો વા યદિ વા ત્રયમ્ ।

ચક્રવર્ત્તી સ વિજ્ઞેયો વાજી ભૂપાલસંજ્ઞકઃ ॥ ૯૩ ॥

જેને નાસિકાની અંદર એક અથવા તેા ત્રણ બ્રમરા પડેલા હોય તેને ભૂપાલ નામનો ઘોડો જાણવો, અને તેને ઘોડાઓમાં ચક્રવર્તી જાણવો. ૯૩

કળ્પે યસ્ય મહાવર્ત્તી ઈકઃ શ્રેષ્ઠઃ પ્રજાયતે ।

ચિન્તામણિઃ સ વિજ્ઞેયશ્ચિન્તિતાર્થસુખપ્રદઃ ॥ ૯૪ ॥

જે ઘોડાના કંઠ ઉપર એક મોટા ને શ્રેષ્ઠ બ્રમરા પડ્યો હોય તે ઘોડાને ચિંતામણિ જાણવો. અને તે સ્વામીને ઈચ્છિત વસ્તુ તથા સુખ આપે છે. ૯૪

શુલ્કાલ્ક્યૌ મ્હાલકળ્પઠસ્થૌ આવર્ત્તૌ વૃદ્ધિકીર્તિદૌ ॥ ૯૫ ॥

લલાટમાં તથા કંઠમાં રહેલા બે બ્રમરા શુલ્કના નામથી જાણવાય છે અને તે વૃદ્ધિ તથા કીર્તિ આપનારા છે. ૯૫

યસ્યાવર્ત્તૌ વક્ત્રગતૌ કુક્ષ્યન્તે વાજિનો યદિ ।

સ નૂનં મૃત્યુમાપ્નોતિ કુર્મ્યાદ્વા સ્વામિનાશનમ્ ॥ ૯૬ ॥

જે ઘોડાને મુખ ઉપર બે બ્રમરાઓ તથા પેટના છેડાપર એક બ્રમરા પડ્યો હોય તે અવશ્ય મૃત્યુ પામે છે અથવા પોતાના સ્વામીને નાશ કરે છે. ૯૬

જાનુસંસ્થા યદાવર્ત્તીઃ પ્રવાસકૈશકારકાઃ ।

વાજિમેદ્ઢે યદાવર્ત્તો વિજયશ્રીવિનાશનઃ ॥ ૯૭ ॥

ઘોડાના ગોઠણ ઉપર જે બ્રમરાઓ પડેલા હોય તે પ્રવાસ સમયમાં ડુઃખી કરે છે અને લિંગ ઉપર જે બ્રમરા પડે છે તે વિજયનો તથા લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. ૯૭

ત્રિકસંસ્થો યદાવર્ત્તીસ્ત્રિવર્ગસ્ય પ્રણાશનઃ ।

પુચ્છમૂલે યદાવર્ત્તો ધૂમકેતુરનર્થકૃન્ ॥ ૯૮ ॥

જેના વાસાની નિચેના ભાગ ઉપર બ્રમરા પડ્યો હોય તે ધર્મ, અર્થ તથા કામનો નાશ કરે છે. ને પુચ્છના મૂળમાં પડેલા બ્રમરા ધૂમકેતુ અર્થ કરે છે. ૯૮

ગુહ્યપુચ્છત્રિકાવર્ત્તી સ કૃતાન્તો ભયપ્રદઃ ॥ ૯૯ ॥

જે ઘોડાના મળદ્વારમાં, પુછડા ઉપર તથા પીઠ ઉપર ભ્રમરો હોય, તે કૃતાંત નામનો અશ્વ લય આપનાર છે. ૯૯

મધ્યદણ્ડા પાર્શ્વગમા સૈવ શતપદી કચે ।

અતિદુષ્ટાંગુષ્ઠમિતા દીર્ઘા દુષ્ટા યથા યથા ॥ ૧૦૦ ॥

જે ઘોડાના બંને પડખા ઉપર મધ્યદંડ નાનું એક અંગુઠા જેવું ચિન્હ હોય તે તે અતિ દુષ્ટ ગણાય છે. અને તેજ શતપદી જે હાથમાં અથવા કેશમાં હોય તે તે જેમ જેમ મોટું હોય તેમ તેમ દુષ્ટ ગણાય છે. ૧૦૦

અશ્રુપાતો હનુગણ્ડહદ્ગલપ્રોથવસ્તિષુ ।

કાટિશંખજાનુમુષ્કકકુન્નામિગુદેષુ ચ ।

દક્ષકુક્ષૌ દક્ષપાદે ત્વશુભો ભ્રમરઃ સદા ॥ ૧૦૧ ॥

જે ઘોડાના ઓઠ, ગાલ, હૃદય, કંઠ, મુખનો અગ્રભાગ, નાભિની નીચેનો ભાગ, કઠી, લલાટનું હાડ, ગોઠણ, આંડવા, ખુંધ, નાભિ તથા શુદા આટલા ભાગ ઉપર ભ્રમરો પડ્યો હોય તે તે પોતાના સ્વામીને રડાવે છે. અને જમણી તરફના પેટ ઉપર તથા જમણા પગ ઉપર પડેલો ભ્રમરો સદા સ્વામીનું અશુભ કરે છે. ૧૦૧

ગલમધ્યે વૃષ્ટમધ્યે ઉત્તરોષ્ઠધરે તથા ।

કર્ણનેત્રાન્તરે વામકુક્ષૌ ચૈવ તુ પાર્શ્વયોઃ ।

ઝરુષુ ચ શુભાવર્ત્તૌ વાજિનામગ્રપાદયોઃ ॥ ૧૦૨ ॥

ઘોડાઓના ગળા ઉપર, પીઠ ઉપર, ઉપલા ઓઠ ઉપર, નિચલા ઓઠ ઉપર, કાન ઉપર, નેત્ર ઉપર, ડાબી તરફના પેટ ઉપર બંને પડખા ઉપર, સાયળ ઉપર અને આગળના પગ ઉપર જે ભ્રમરા પડ્યા હોય તે શુભ ગણવા. ૧૦૨

આવર્ત્તૌ સાન્તરૌ માર્ગે સૂર્યચન્દ્રૌ શુભપ્રદૌ ।

મિલિતૌ તૌ મધ્યફલૌ હ્યતિલગ્નૌ તુ દુષ્કલૌ ॥ ૧૦૩ ॥

જે ઘોડાઓના લલાટમાં જરા દૂર દૂર બે ભ્રમરા પડેલા હોય તે સૂર્ય તથા શુભ રૂપ આપે છે. તે બંને ભ્રમરાઓ મળેલા હોય તે મધ્યમ ફળ આપે છે અને જે અત્યંત મળેલા હોય તે દુષ્ટ ફળ આપે છે. ૧૦૩

આવર્ત્તત્રિતયં માર્ગે શુભં ચોર્ધ્વં તુ સાન્તરમ્ ।

અશુભં ચાતિસંલગ્નમાવર્ત્તદ્વિતયં તથા ॥ ૧૦૪ ॥

ત્રિકોણત્રિતયં માર્ગે આવર્ત્તિનાં તુ દુઃસ્વદમ્ ।

ગલમધ્યે શુભસ્ત્વેકઃ સર્વાશુભનિવારણઃ ॥ ૧૦૫ ॥

લલાટઉપર છેટે છેટે હંચા મુખના ત્રણ ભ્રમરાઓ પડયા હોય તેને શુભ સમજવા; પણ અત્યંત સમીપમાં રહેલા હોય તો તેને અશુભ નજીવા. લલાટમાં ત્રિકોણાકારે પડેલા ત્રણ ભ્રમરાઓ અત્યંત કષ્ટ આપે છે, અને ગળા ઉપર પડેલો એક ભ્રમરો શુભ કરે છે, અને સર્વ અશુભનો નાશ કરે છે. ૧૦૪-૧૦૫

અધોમુખ: શુભ: પાદે માલે ચોર્ધ્વમુખો ભ્રમ: ।

ન ચૈવાચ્યશુભા પૃથ્મુસ્વી શતપદી મતા ॥ ૧૦૬ ॥

ચરણ ઉપર નિચા મુખનો અને લલાટ ઉપર હંચા મુખનો ભ્રમર શુભ નજીવો. અને અવળા મુખનું શતપદી ચિન્હ અત્યંત અશુભ માનેલું નથી. ૧૦૬

મેદૂસ્ય પશ્ચાદ્ભ્રમરી સ્તની વાજી સ ચાશુભ: ।

ભ્રમ: કર્ણસમીપે તુ શ્રૃંગ્ની ચૈક: સ નિન્દિત: ॥ ૧૦૭ ॥

જે ઘોડાના શિશ્નની પાછળ ભ્રમરી પડી હોય, અથવા તો સ્તનના આકારનું ચિન્હ પડ્યું હોય તેને અમંગળ નજીવો, અને જે ઘોડાને કાનની પાસે ભ્રમરો પડયો હોય તેને શૃંગી નજીવો, અને તે કેવળ નિંદાપાત્ર થાય છે. ૧૦૭

ગ્રીવોર્ધ્વપાર્શ્વે ભ્રમરી હ્યેકરીશ્મ: સ ચૈકત: ।

પાદોર્ધ્વમુખભ્રમરી કીલેત્ પાટી સ નિન્દિત: ॥ ૧૦૮ ॥

જે ઘોડાને ડોકની બંને બાજુ ઉપર ભ્રમર પડયો હોય, એક પડખા ઉપર જેને એક રાશ્મ નામનું ચિન્હ પડેલું હોય તથા ચરણના અચ્ચાગ ઉપર તથા મૂળમાં ભ્રમર પડયો હોય તે કીલેત્પાટી ઘોડો હલકો ગણાય છે. ૧૦૮

શુભાશુભૌ ભ્રમૌ યસ્મિન્સ વાજી મધ્યમ: સ્મૃત: ।

મુખે પત્સુ સિત: પચ્ચકલ્યાણોઽશ્વ: સદા મત: ॥ ૧૦૯ ॥

જે ઘોડાના અંગ ઉપર શુભ તથા અશુભ બંને જાતના ભ્રમર પડયા હોય તે ઘોડાને મધ્યમ સમજવો. અને જે ઘોડાના ચાર ચરણ તથા મુખ શ્વેત હોય તેને નિત્ય પચ્ચકલ્યાણી ઘોડો નજીવો. ૧૦૯

સ એવ હૃદયે સ્કન્ધે પુચ્છે શ્વેતોઽષ્ટમઙ્ગલ: ।

કર્ણે શ્યામ: શ્યામકર્ણ: સર્વતસ્ત્વેકવર્ણભાક્ ।

તત્વાપિ સર્વત: શ્વેતો મેઘ્ય: પૂજ્ય: સદૈવ હિ ॥ ૧૧૦ ॥

તેજ પચ્ચકલ્યાણીનું હૃદય, કાંધ, તથા પુછડું શ્વેત હોય, તેને અષ્ટમંગળ નજીવો અને જેના કાન કાળા હોય તેને, શ્યામકર્ણ નજીવો; પરંતુ

જેનું આપ્તું શરીર એકજ વર્ણનું હોય, અને તેમાં પણ આખા ધોળા રંગનો હોય તે તેને સદૈવ પવિત્ર ને પૂજ્ય જાણવો. ૧૧૦

વૈદુર્યસન્નિભે નેત્રે यस્ય સ્તો જયમઙ્ગલઃ ।

મિશ્રવર્ણસ્ત્વેકવર્ણઃ પૂજ્યઃ સ્યાત્સુન્દરો યદિ ॥ ૧૧૧ ॥

જે ઘોડાનાં નેત્રો વૈદુર્યમણિના જેવાં ચળકતાં હોય અને શરીરનો રંગ મિશ્ર હોય તેને જ્યમંગળ નામનો ઘોડો જાણવો અને તે જ્ય તથા મંગળ કરે છે; તેમાં પણ જે ઘોડો એકજ રંગનો તથા સુંદર હોય તે તેને પૂજ્ય સમજવો. ૧૧૧

કૃષ્ણપાદો હરિનિન્દ્યસ્તથા શ્વેતૈકપાદપિ ।

રૂક્ષો ધૂસરવર્ણશ્ચ ગર્દભામોઽપિ નિન્દિતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

જે ઘોડાના ચરણ કાળા હોય અથવા એક ચરણ કાળા રંગનો અને બીજો ચરણ ધોળા રંગનો હોય તેને નીચ સમજવો, અને જે ઘોડાનો રંગ રૂક્ષ, ધુસરો તથા ગધેડાના જેવો હોય તેને પણ નિન્દિત જાણવો. ૧૧૨

કૃષ્ણતાલુઃ કૃષ્ણજિહ્વઃ કૃષ્ણોઽષ્ટશ્ચ વિનિન્દિતઃ ।

સર્વતઃ કૃષ્ણવર્ણો યઃ પુચ્છે શ્વેતઃ સ નિન્દિતઃ ॥ ૧૧૩ ॥

જે ઘોડાનું તાળવું, જીભ, અને ઓઠ કાળા હોય, તે ઘોડાને નિન્દિત જાણવો, અને જે આખો કાળા રંગનો હોય તથા પુછડાના ભાગમાં શ્વેત રંગનો હોય તેને પણ નિન્દિત જાણવો. ૧૧૩

ઉચ્ચૈઃ પદન્યાસગતિર્દ્વિપવ્યાઘ્રગતિશ્ચ યઃ ।

મયૂરહંસતિચ્છિરપારાવતગતિશ્ચ યઃ ।

મૃગોઽષ્ટવાનરગતિઃ પૂજ્યો વૃષગતિર્હયઃ ॥ ૧૧૪ ॥

જે ઘોડો પગ ઉંચા ઉછાળીને ચાલતો હોય, જે હાથી તથા વાઘની ધેરે ચાલતો હોય, જેની ગતિ મયૂર, હંસ, અને પારાવતના જેવી હોય, જેની ચાલ મૃગ, ઉંટ અને વાનરના જેવી હોય તથા જેની ગતિ બળદના જેવી હોય તે ઘોડો પૂજ્ય ગણાય છે. ૧૧૪

અતિમુક્તોઽતિપીતોઽપિ યયા સાદી ન પીડયતે ।

શ્રેષ્ઠા ગતિસ્તુ સા જ્ઞેયા સ શ્રેષ્ઠસ્તુરગો મતઃ ॥ ૧૧૫ ॥

ઘોડેશ્વાર સારી પેઠે જમ્યા હોય તથા સારી પેઠે દુધ વિગેરે પીધું હોય, તેપણ તે જે ગતિથી કલેશ પામે નહીં તે ગતિનેજ ઉત્તમ જાણવી, અને તેવી ગતિવાળા ઘોડાને ઉત્તમ ઘોડો માનવો. ૧૧૫

સુસ્વેતભાલાતિલકો વિદ્વો વર્ણાન્તરેણ ચ ।

સ વાજી દલમઞ્જી તુ યસ્ય સૈવાતિનિન્દિતઃ ॥ ૧૧૬ ॥

જે ઘોડાના લલાટમાં શ્વેત તિલક હોય, શરીરનો રંગ કાળો, પીળો હોય અને અશ્વારનો નાશ કરતો હોય, તે ઘોડાના સ્વામીને અત્યંત નિંદ્ર સમજવો. ૧૧૬

સંહન્યાદ્ધર્ણજાન્દોષાન્સિન્નઘર્ણો ભવેદ્વાદિ ।

બલાધિકશ્ચ સુગતિર્મહાન્સર્વાઙ્ગસુન્દરઃ ॥ ૧૧૭ ॥

ઘોડો જે ચળકતા રંગનો, વિશેષ બળવાન, સારી ગતિવાળો, ઉંચો તથા સર્વાંગ સુંદર હોય તો તે પોતાની ભતિની ખોડનો નાશ કરે છે. એટલે કે તેવા ઘોડાના સાધારણ દોષ ઠંકાઈ નથી છે. ૧૧૭

નાતિક્રૂરઃ સદા પૂજ્યો ભ્રમાદૈરાપિ દૂષિતઃ ॥ ૧૧૮ ॥

જે ઘોડો ભ્રમર આદિક અનેક દૂષણોથી દૂષિત છતાં પણ બહુ કૂર ન હોય પણ કોમળ હોય તે સદા ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૧૮

વાજિનામલ્યવહનાત્સુદોષાઃ સમ્ભવાન્તિ હિ ।

કૃશો વ્યાધિપરીતાઙ્ગો જાયતેઽન્યન્તવાહનાત્ ॥ ૧૧૯ ॥

ઘોડાઓને એક જગ્યાએ ખાંધી રાખવાથી તેઓમાં અવશ્ય દોષો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ અતિશય ફેરવવાથી પણ શરીરે દુર્બળ અને રોગી થાય છે માટે તેને યોગ્ય રીતે ફેરવવો. ૧૧૯

અવાહિતો ભવેન્મન્દઃ સર્વકર્મસુ નિન્દિતઃ ।

અપોષિતો ભવેત્ક્ષીણો રોગી ચાલ્યન્તપોષણાત્ ॥ ૧૨૦ ॥

કોઈ દિવસ ન ખેડેલો ઘોડો મંદ તથા સર્વ કામમાં નિદાપાત્ર થાય. જેનું પોષણ કરવામાં આવતું ન હોય તે ઘોડો દુર્બળ થાય છે. તથા અત્યંત ખોરાક આપવાથી રોગી થાય છે. ૧૨૦

સુગતિર્દુર્ગતિર્નિયં શિક્ષકસ્ય ગુણાગુણૈઃ ॥ ૧૨૧ ॥

ઘોડો પોતાના શિક્ષકના ગુણ અને અવગુણ પ્રમાણે સારી તથા નરતી ગતિવાળો થાય છે. ૧૨૧

જાન્વધશ્ચલપાદઃ સ્યાદ્દજુકાયઃ સ્થિરાસનઃ ।

તુલાધૃતસ્વલીનઃ સ્યાત્કાલે દેશે સુશિક્ષકઃ ॥ ૧૨૨ ॥

જેના ચરણ ઘોડાના ગોઠણની નિચે લટકતા હોય, જેનું શરીર ઘોડાપર બેસતી વખતે ટટાર રહેતું હોય, જે ઘોડા ઉપર સ્થિર આસનથી બેસી રહેતો હોય, તથા જે સમય પ્રમાણે બરાબર ઠેકાણા ઉપર ઘોડાને ચોકકું

ચઢાવી જીલુતો હોય તથા પાઘડાઓ અને તંગ ઓંધી જીલુતો હોય, તેને ઉત્તમ અશ્વશિક્ષક જીલુવો. ૧૨૨

મૃદુના નાતિતીક્ષ્ણેન કશાઘાતેન તાડયેત્ ।

તાડયેન્મધ્યઘાતેન સ્થાને સ્વશ્વં મુશિક્ષકઃ ॥ ૧૨૩ ॥

ઉત્તમ શિક્ષકે કેળવાયલા ઘોડાને ઘણા જોરથી ચાબુક મારવી નહીં પણ ધીરેથી યોગ્ય અવયવો ઉપર અર્થાત્ કઠિણ ભાગ ઉપર મારવી. ૧૨૩

હેષિતે કક્ષયોર્હન્યાત્સ્સ્વાલિતે પક્ષયોસ્તથા ।

મીતે કર્ણાન્તરે ચૈવ ત્રીવામૂન્માર્ગગામિનિ ॥ ૧૨૪ ॥

હણુહણે ત્યારે બુદ્ધિમાત્ મનુષ્યે તેની બન્ને કાખ ઉપર મારવું, ઠેસ ખાય ત્યારે બન્ને પડખા ઉપર મારવું. જય પામે ત્યારે બન્ને કાનની વચ્ચે મારવું અને આડે રસ્તે જય ત્યારે ત્રીયા ઉપર મારવું. ૧૨૪

કુપિતે બાહુમધ્યે ચ ભ્રાન્તચિન્તે તથોદરે ।

અશ્વઃ સન્તાડ્યતે પ્રાજ્ઞૈર્નાન્યસ્થાનેષુ કાર્હિચિત્ ॥ ૧૨૫ ॥

કોપ કરે ત્યારે તેના બે બાહુની વચ્ચે મારવું. તેનું મન ભમી જય ત્યારે તેના પેટ ઉપર મારવું. પરંતુ વિદ્વાનોએ કોઈ દિવસ બીજા અવયવો ઉપર મારવું નહીં. ૧૨૫

અથવા હેષિતે સ્કન્ધે સ્સ્વાલિતે જઘનાન્તરે ।

મીતે વક્ષઃસ્થલં હન્યાદ્વક્ત્રમુન્માર્ગગામિનિ ।

કુપિતે પુચ્છસંઘાતે ભ્રાન્તે જાનુઢ્યં તથા ॥ ૧૨૬ ॥

અથવા તેા ત્યારે હણુહણે ત્યારે કાંધ ઉપર, ઠેસ ખાય (પગમાં ખાડી આવવાથી અટકે) ત્યારે બન્ને જાંઘ ઉપર, જયભીત થાય ત્યારે છાતી ઉપર, આડે રસ્તે જય ત્યારે મુખ ઉપર, ગુસ્સે થાય ત્યારે પુછડા ઉપર અને ભમી જય ત્યારે તેના બન્ને ગોઠણુ ઉપર મારવું. ૧૨૬

નાસકુત્તાડયેદશ્વમકાલે ચ વિદેશકે ।

અકાલસ્થાનઘાતેન વાજિદોષાન્વિતન્વતે ॥ ૧૨૭ ॥

તાવદ્ભવતિ તે દોષા યાવજીવલ્યસૌ હયઃ ।

દુષ્ટં દળ્ડેનામિભવેન્નારોહેદ્દળ્ડવર્જિતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અશ્વશિક્ષકે સમય વિના ઘોડાને અયોગ્ય અંગ ઉપર મારવો નહીં, કારણકે સમય વિના મર્મસ્થાન ઉપર મારવાથી ઘોડામાં અવગુણો ઉત્પન્ન થાય છે; અને તે અપલક્ષણો અવિતપર્યંત ઘોડામાં રહે છે. દુષ્ટ ઘોડાને લાકડીથી પાસરો કરવો, અને લાકડી વિના તેના ઉપર અટકું નહીં. ૧૨૭-૧૨૮

ગચ્છેત્વોઢશમાત્રાભિરુત્તમોઢશ્વો ધનુઃશતમ્ ।

યથા યથા ન્યૂનગતિરશ્વો હીનસ્તથા તથા ॥ ૧૨૯ ॥

ઉત્તમ ઘોડો સોળ માત્રામાં સો ધનુષ જેટલી (ચારસો હાથ) પૃથિવી ચાલે છે. ઘોડો જેમ જેમ અલ્પ ગતિવાળો, તેમ તેમ તેને હલકો સમજવો. ૧૨૯

સહસ્ત્રચાપપ્રમિતં મળ્ડલં ગતિશિક્ષણે ।

ઉત્તમં વાજિનો મધ્યં નીચમર્દ્ધં તદર્ધકમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

ઘોડાઓને જુદી જુદી ગતિઓ શિખવવા માટે ચાર હળર હાથનું મંડળ ઉત્તમ, બે હળર હાથનું મંડળ મધ્યમ, અને એક હળર હાથનું મંડળ કનિષ્ઠ ગણાય છે. ૧૩૦

અલ્પં શતધનુઃ પ્રોક્તમલ્પં તદર્ધકમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

સો ધનુષના (ચારસો હાથનાં) મંડળને નાનું મંડળ અને પચાસ ધનુષના મંડળને અતિ અલ્પ મંડળ કહ્યું છે. ૧૩૧

શતયોજનગન્તા સ્યાદિનૈકેન યથા હ્યઃ ।

ગતિં સંવર્દ્ધયેન્નિયં તથા મળ્ડલવિક્રમૈઃ ॥ ૧૩૨ ॥

ઘોડોએક દિવસમાં સો યોજન જાય તેમ કરવા માટે અશ્વ-શિક્ષકે સદા ઘોડાને ઉપર જણાવેલાં મંડળોમાં ગોળાકાર ફેરવીને તેઓની ગતિમાં વધારો કરવો. ૧૩૨

સાયં પ્રાતશ્ચ હેમન્તે શિશિરે કુસુમાગમે ।

સાયં ગ્રીષ્મે તુ શરદિ પ્રાતરશ્ચં વહેત્સદા ॥ ૧૩૩ ॥

વર્ષાસુ ન વહેદીષત્તથા વિષમભૂમિષુ ॥ ૧૩૪ ॥

હેમંત, શિશિર અને વસંત રૂતુમાં ઘોડાને સદા સાંજ સવાર ફેરવવો. ગ્રીષ્મ રૂતુમાં નિરંતર સાયંકાળે અને શરદ્ રૂતુમાં સદા પ્રભાતે ઘોડાને ફેરવવો. પરંતુ ચોમાસામાં જરા પણ ફેરવવો નહીં તથા વિષમ ભૂમિઓમાં-હયા નિચી જમીનમાં પણ જરાય ફેરવવો નહીં. ૧૩૪

સુગત્યામિર્બલં દાઢ્યમોરાગ્યં વર્દ્ધતે હરેઃ ॥ ૧૩૫ ॥

હંથી જાતની ગતિથી ખેડવાથી ઘોડાને જઠરાશિ, બળ, કઠિનતા તથા આસગ્યતા વધે છે. ૧૩૫

ભારમાર્ગૈપરિશ્રાન્તં શનૈશ્ચક્રુમયેદ્વયમ્ ।

ક્લેહં સંપાયયેત્પશ્ચાચ્છર્કરાસક્તુમિશ્રિતમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

ઘોડો ભાર ઉપાડવાથી, અથવા તેા માર્ગ ખેડવાથી અમિત થયો હોય તેને હળવે હળવે ફેરવવો. અને પછી સાકર તથા સાયવામાં તેલ ભેળી તેના ગોળા કરીને ઘોડાને ખવરાવવા. ૧૩૬

હરિમન્યાંશ્ચ માષાશ્ચ મક્ષણાર્થમકુષ્ટકાન્ ।

શુષ્કાનાદ્રાંશ્ચ માંસાનિ સુસ્વિન્નાનિ પ્રદાપયેત્ ॥ ૧૩૭ ॥

ઘોડાને ખાવા માટે ચણા, અડદ, લીલા શુક્રા મઠ તથા સંપૂર્ણ ચ-
ઉછું માંસ આપવું. ૧૩૭

યદ્યત્ર સ્વલિતં ગાત્રં તત્ર દણ્ડં ન પાતપયેત્ ।

નાવતારિતપલ્યાણં હયં માર્ગસમાગતમ્ ।

દત્ત્વા ગુહં સવલણં બલસંરક્ષણાય ચ ॥ ૧૩૮ ॥

સારી રીતે ઐષધોપચાર કર્યા છતાં પણ જે અશ્વતું શરીર શિથિલ રહેતું હોય તેને મારવો નહીં. આમાંતર કરી આવેલા ઘોડા ઉપરથી પલાણુ ઉતાર્યા વિનાજ તેના શરીરઅળની રક્ષા માટે તેને મીઠું તથા ગોળ એકઠાં કરીને ખાવા આપવાં. ૧૩૮

ગતસ્વેદસ્ય શાન્તસ્ય મુરૂપમુપતિષ્ઠતઃ ।

મુક્તઘટ્ટાદિબન્ધસ્ય સ્વલીનમવતારયેત્ ॥ ૧૩૯ ॥

ઘોડો ગોળમીઠું ખાઈને શાંત થાય, પરસેવા રહિત થાય, થંડો પડે, પ્રથમના જેવી સુંદર આકૃતિને પ્રાપ્ત થાય એટલે તાંબને ઢીલો કરીને પ્રથમ પીઠ ઉપરની ગાદી ઉતારી લેવી અને પછી મુખ ઉપરથી ચોકકું ઉતારી લેવું. ૧૩૯

મર્દયિત્વા તુ ગાત્રાણિ પાંસુમધ્યે વિવર્તયેત્ ।

સ્નાનપાનાવનાહૈશ્ચ તતઃ સમ્યક્પ્રપોષયેત્ ॥ ૧૪૦ ॥

ત્યાર પછી તેનાં શરીરને સારી પેઠે મર્દન કરીને તેને ધુળમાં લો-
ટાડવો. અને પછી સ્નાન, પાન તથા અવગાહનથી તેવું સારી રીતે પોષણ કરવું. ૧૪૦

અશ્વ ચિકિત્સા.

સર્વદોષહરોડશ્વાનાં મદ્યજઙ્ગલયો રસઃ ।

જ્ઞાત્યા સંપાયયેત્ક્ષીરં ઘૃતં વા વારિ સક્તુકમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

મદિરા તથા જંગાલનો રસ ઘોડાના સ્વધળા રોગોનો નાશ કરે
છ. માટે તે ખાવા. અને રક્તિ પ્રમાણે દુધ, ધી, અથવા તેા પાણીમાં
ટાળેલો સાથવો ખાવો. ૧૪૧

अन्नं भुक्त्वा जलं पीत्वा तत्क्षणाद्वाहिता हयः ।

उत्पद्यन्ते तदाश्वानां कासश्वासादिका गदाः ॥ १४२ ॥

घोडाओने अन्न अचरावीने तथा पाणी पाईने तुरतच तेना उपर
बढी तेने डंकार्या होय तो तेने उधरस तथा श्वास वगेरे रोगो उत्पन्न
थाय छे. १४२

यवाश्च चणकाः श्रेष्ठा मध्या माषा मकुष्टकाः ।

नीचा मसूरा मुद्गाश्च भोजनार्थं तु वाजिनः ॥ १४३ ॥

घोडाने भावा भाटे जव तथा चणा उन्नत छे, अउह अने मड मध्यम
छे तथा मसूर अने मग उतरता गणुवा छे. १४३

अश्वगति नीति.

गतयः षड्विधा धारास्कन्दितं रेचितं प्लुतम् ।

धौरीतकं वल्लिगतं च तासां लक्ष्म ष्यक्पृथक् ॥ १४४ ॥

घोडानीगति छे प्रकारनी छे, १ धारा, २ आस्कंदित, ३ रेचित,
४ प्लुत, ५ धौरितक, अने ६ वल्लिगत. ते गतिओनां न्हदां न्हदां लक्षणेछे. १४४

धारागतिः सा विज्ञेया यातिवेगतरा मता ।

पारिणतोदातिनुदितो यस्यां भ्रान्ता भवेद्भयः ॥ १४५ ॥

धारागतने अति वेगवाणी गति नालुणी-गेमां पगनी येनीयानो
प्रहार करीने आसवा भाटे पेशेयो घोडो भ्रमित थाय छे. १४५

आकुञ्चिताग्रपादाभ्यामुत्प्लुत्योत्प्लुत्य या गतिः ।

आस्कन्दिता च सा ज्ञेया गतिविद्विस्तु वाजिनाम् ॥ १४६ ॥

घोडो आगणना अन्ने यरखने संकोयी उडतो उडतो आक्षे छे ते
गतने अश्वगति नालुनारा लोकोअे आस्कंदित नामनी गति करी छे. १४६

ईषदुत्प्लुत्य गमनमखण्डं रोचितं हि तत् ।

पादैश्चतुर्मिस्तुत्प्लुत्य मृगवत्सा प्लुता गतिः ॥ १४७ ॥

धीरे धीरे उडाने क्रमवार आसवुं ते गतिने रेचित गति छे छे;
अने मृगनी पेठे थार पगे उडाने आसवुं ते गतिने प्लुत गति छे छे. १४७

असंबलितपम्ब्यांतु सुव्यक्तं गमनं तुरम् ।

धौरीतकं स तज्ज्ञेयं रथसंबाहने वरम् ॥ १४८ ॥

सरस यरखुवडे उतावणथी रूपशरीते आसवुं, ते गतिने धौरितक
गति छे छे. रथ ओयवामां आ गति उत्तम गणाय छे. १४८

પ્રસંવલિતપદ્મયાં યો મયૂરો ધૃતકન્ધરઃ ।

દોલાયિતશરીરાર્દ્ધકાયો ગચ્છતિ વલ્ગિતમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

જે અશ્વ મયૂરની માફક હંચી ઠોક કરી શરીરનો પૂર્વઅર્ધભાગ ડોલાવતો, વાંકા ચરણથી ચાલે છે તે ગતિને વલ્ગિત ગતિ કહે છે. ૧૪૯

બળદ લક્ષણ.

પરિણાહો વૃષમુખાદુદરે તુ ચતુર્ગુણઃ ।

સકકુત્ત્રિગુણોઽં તુ સાર્દ્ધત્રિગુણદીર્ઘતા ॥ ૧૫૦ ॥

બળદના ઉદરનો વિસ્તાર, મુખ કરતાં થોડાણો મોટો, ખુંધ સહિત ઉદરની ઉન્નતિ, મુખ કરતાં ત્રણ ગણી મોટી, અને લંબાઈ સાડા ત્રણ ગણી મોટી કહી છે. ૧૫૦

સપ્તત્રાયો વૃષઃ પૂજ્યો ગુણૈરભિર્યુતો યદિ ॥ ૧૫૧ ॥

જે સાત તાળની કાયાવાળો બળદ, ઉપર જળાવેલા ગુણસંપન્ન હોય તે તેને ઉત્તમ જાણવો. ૧૫૧

ન સ્થાયી ન ચ વૈ મન્દઃ સુવોદા સ્વજ્ઞમુન્દરઃ ।

નાતિકૂરઃ સુષ્ટ્ઠશ્ચ વૃષભઃ શ્રેષ્ઠ ઉચ્યતે ॥ ૧૫૨ ॥

જે બળદ એક ઠેકાણે ઉભો રહેતો ન હોય, શરીરે ઉન્નત હોય, દંઢ હોય, સારી પેટે ભાર ઉચકતો હોય, જેના શરીરના અવયવો મુન્દર હોય બહુ કૂર ન હોય, ને જેની પીઠ મનોહર હોય, તે બળદને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. ૧૫૨

ઉંટ લક્ષણ.

ત્રિશ્ચોજનગન્તા વા પ્રચ્છં ભારવાહકઃ ।

નવતાલશ્ચ મુદ્દઢઃ સુમુલોદ્ગ્રઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૫૩ ॥

જે ઉંટ નિરંતર ત્રિશ થોજન જતો હોય, નિરંતર ભાર વેહેતો હોય, જેની કાયા નવતાળ જેવડી હોય, જેનું મુખ મનોહર અને શરીર દૃઢ હોય તે ઉંટ વખણાય છે. ૧૫૩

આયુષ્ય નીતિ.

શતમાયુર્મનુષ્યાણાં ગજાનાં પરમં સ્મૃતમ્ ।

મનુષ્યગજયોર્બાલ્યં યાવદ્વિંશતિવત્સરમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

મનુષ્યાનું અને હાથીયોનું પૂર્ણ આયુષ્ય સો વર્ષ પર્યંત અને બાહ્યાનવસ્થા વીસ વર્ષની કહી છે. ૧૫૪

નવમાદ્વાત્ક્રમાત્પીતૌ તૌ સિતૌ દ્વાદશાદ્વતઃ ।

દશપચ્ચાદ્વતસ્તૌ તુ કાચામૌ ક્રમશઃ સ્મૃતૌ ॥ ૧૬૨ ॥

આગળના બે દાંત ક્રમથી નવવર્ષ પછી પીળા અને બાર વર્ષ પછી ઘોળા થાય છે. અને પંદર વર્ષ પછી તે ક્રમ પ્રમાણે કાચની કાંતિ લેવા બિન્નવધ થાય છે એમ સમજવું. ૧૬૨

અષ્ટાદશાદ્વતસ્તૌ હિ મધ્વામૌ ભવતઃ ક્રમાત્ ।

શંગ્વામૌ ચૈકવિંશાદ્વાચ્ચતુર્વિંશાદ્વતઃ સદા ।

છિદ્રં સચ્ચલનં પાતો દન્તાનાં ચ ત્રિકે ત્રિકે ॥ ૧૬૩ ॥

તે દાંત ફરીને અઠાર વર્ષ પછી ક્રમવાર મધવર્ણા થાય છે. એકવીસ વર્ષ પછી શંખવર્ણા થાય છે. અને ચોવીસ વર્ષ પછી સદા ત્રીજે ત્રીજે વર્ષે ક્રમ પ્રમાણે દાંતમાં છિદ્ર પડે છે. હાલવા માંડે છે અને પડી જાય છે. ૧૬૩

આયુષ્ય રેખા.

પ્રોથે સુવલપસ્તિસઃ પૂર્ણાયુર્યસ્ય વાજિનઃ ।

યથા યથા તુ હીનાસ્તા હીનમાયુસ્તથા તથા ॥ ૧૬૪ ॥

જે ઘોડાનું આયુષ્ય પૂર્ણ હોય, તેના મુખની આગળના ભાગમાં મનો-હર ત્રણ રેખા-વાટા પડે છે. તે રેખા જેમ જેમ નાની-હોય તેમ તેમ આંધું આયુષ્ય સમજવું. ૧૬૪

જાનૂત્પાતા લ્વોષ્ટવાદ્યો ધૂતપૃષ્ઠો જલાસનઃ ।

ગતિમધ્યાગનઃ પૃષ્ઠપાતી પશ્ચાદ્મધોર્ધ્વપાત્ ॥ ૧૬૫ ॥

સર્પજિહ્વશ્રક્ષકાન્તિર્મીરશ્વોઽતિનિન્દિતઃ ।

સન્નિષ્ઠદ્રમાલતિલકી નિન્દ્ય આશ્રયલક્ષ્મણા ॥ ૧૬૬ ॥

ગોડાણને ઠંચા ઉછાળનાર, આંધ કુદકાવનાર, પીઠ ધુણાવનાર, પાણી વાળી જગ્યામાં બેસીજનાર, રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં વચ્ચે બેસી જનાર, પાછલી પીઠને ઉછાળનાર, પાછલે પગે ચાલનાર, પાછળના પગોથી લાત મારનાર, સર્પની જીભ જેવી જીભવાળો, રીંછના જેવી કાંતિવાળો તથા ભડકણુ ઘોડોઃ હલકો જાણવો. અને જેના લલાટની વચમાં છિદ્રવાળું તિલક હોય તથા પોતાના ઉપર સ્વારી કરનારા મનુષ્યને ધાત કરતો હોય તે અશ્વને અતિ નિંદ્ય જાણવો. ૧૬૫-૧૬૬

વૃપસ્યાષ્ટૌ સિતા દન્તાશ્ચતુર્થેઽવ્દેઽસ્વિલાઃ સ્મૃતાઃ ।

દ્વાવન્સ્યૌ પતિતોત્પન્નૌ પચ્ચમેઽવ્દે હિ તસ્ય વૈ ॥ ૧૬૭ ॥

નાસિકાકર્ષરજ્જ્વા તુ વૃષોષ્ટં વિનયેદ્દૃશમ્ ।

તૌક્ષ્ણાગ્રાયઃસપ્તફાલઃ સ્યદિતાં મલશ્શાધને ॥ ૧૭૪ ॥

બળદને અને હંટને નયનીવતી (દોરીવતી) નાથીને બરાબર-નિયમમાં ચખાવવા. અને અણીવઃળી પરોણીવતી તેનાં અપલક્ષણો દૂર કરવાં. ૧૭૪

સુતાડનૈવિનેયા હિ મનુપ્યાઃ પશવઃ સદા ।

સૈનિકાસ્તુ વિશેષેણ ન તે વૈ ધનદળડતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

પશુઓને તથા મનુષ્યોને નિરંતર યોગ્ય શિક્ષા આપીને નિયમમાં રાખવા. અને સ્ત્રીપાઇઓને સારી રીતે શિક્ષા કરીને નિયમમાં રાખવા. કારણ કે તેઓ ધનના દંટથી નિયમમાં રહેતા નથી. ૧૭૫

અનૂપે તુ વૃષાશ્વાનાં ગજોષ્ટ્રાણાન્તુ જઙ્ગલે ।

સાધારણે પદાતીનાં નિવેશાદ્રક્ષણં ભવેત્ ॥ ૧૭૬ ॥

બળદોને અને ઘોડાઓને જળવાળા દેશમાં રાખવાથી, હાથી અને હંટને જંગલમાં રાખવાથી અને પાળાઓને સાધારણ પ્રદેશમાં રાખવાથી તેઓનું રક્ષણ થાય છે. ૧૭૬

૨૨શ્લુ નીતિ.

શતં શતં યોજનાન્તે સૈન્યં રાષ્ટ્રે નિયોજયેત્ ॥ ૧૭૭ ॥

દેશમાં ચાર ચાર ગાઇને છટ સો સો સ્ત્રીપાઇઓનીટુકકીયો રાખવી. ૧૭૭

ગજોષ્ટ્રવૃષભાશ્વાઃ પ્રાક્શ્રેષ્ઠાઃ સમ્ભારવાહને ।

સંવેન્યઃ શકટાઃ શ્રેષ્ઠા વર્ષાકાલં વિના સ્મૃતાઃ ॥ ૧૭૮ ॥

યુદ્ધ સામગ્રીયો ઉપાડવા માટે મુખ્ય તો હાથીયો, હંટો, બળદો અને ઘોડાઓ શ્રેષ્ઠ જાણવા. અને વર્ષાકાળ શિવાય બીજી ઋતુમાં સર્વ વાહનો કરતાં ગાડાઓ શ્રેષ્ઠ જાણવાં. ૧૭૮

ન ચાલપસાધનો ગચ્છેદપિ જેત્મરિં લઘુમ્ ।

મહતાત્યન્તસાઘસ્કવલેનૈવ સુત્વદ્વિયુક્ ॥ ૧૭૯ ॥

અસ્વ સાધનવાળા રાત્રએ ક્ષુદ્ર શત્રુના ઉપર પણ ચડાઈ કરવી નહિ, પરંતુ બુદ્ધિશાળી રાત્રએ મહાપ્રબળ એવી સાધરુક (આધુનિક) સેનાની સાથે સહીનેજ શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરવી ૧૭૯

અશિક્ષિતમસારજ્વ સાઘસ્કં તલ્લવચ્ચ તત્ ।

યુદ્ધં વિનાન્યકાર્યેષુ યોજયેત્માતેમાન્સદા ॥ ૧૮૦ ॥

કેળવાયલા રાજ્યે વ્યૂહાદિકની રચનામાં અબહુ સાધરક સેનાને
રૂના જેવી નિઃસત્વ બહુવી. અને તે સેનાને યુદ્ધવિના બીજા કાર્યમાં નિત્ય
લગાડવી. ૧૮૦

વિકતું યતતેડલ્પોડપિ પ્રાપ્તે પ્રાણાસ્યેડનિશમ્ ।

ન પુનઃ કિન્તુ બલવાન્વિકારકરણક્ષમઃ ॥ ૧૮૧ ॥

ન્યારે પ્રાણ જવાની તૈયારી થાય છે ત્યારે સાધારણ મનુષ્ય પણ
નિરંતર ભુરું કરવાને યત્ન કરે છે; પરંતુ બળવાન મનુષ્ય ભુરું કરવા
સમર્થ હોય તો પણ ભુરું કરવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. ૧૮૧

અપિ બહુબલોડશૂરો ન સ્થાતું ક્ષમતે રણે ।

કિમલ્પસાધનાશૂરઃ સ્થાતું શક્તોડરિણા સમમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

બહુ સેના હોય તો પણ બળહીન મનુષ્ય રણભૂમિ ઉપર ઉભો રહી શકતો
નથી; ત્યારે થોડી સેનાવાળો નિર્બળ મનુષ્ય તો રણભૂમિ ઉપર શત્રુની
સામે કેમ ઉભો રહી શકે ? ૧૮૨

મુસિદ્વાલ્પવલઃ શૂરો વિજેતું ક્ષમતે રિપુમ્ ।

મહાન મુસિદ્વલ્પયુક્ શૂરઃ કિં ન વિજેત્પતિ ॥ ૧૮૩ ॥

શરવીર રાજની પાસે સારી રીતે વ્યૂહાદિક રચના બહુનારી થોડી
સેના હોય તો પણ તે શત્રુને પરાજય કરી શકે છે; ત્યારે યુદ્ધકળાકુશળ
સેનાવાળો મહા શરવીર રાજ, શત્રુને શા માટે જીતી શકે નહિ. ૧૮૩

મૌલશિક્ષિતસારેણ ગચ્છેદ્રાજા રણે રિપુમ્ ।

પ્રાણાસ્યેડપિ મૌલં ન સ્વામિનં સ્પક્તુમિચ્છતિ ॥ ૧૮૪ ॥

રાજ્યે યુદ્ધ રચનામાં ધણી પ્રવીણ એવી મૌલ-(પરંપરાગત સેના) સેના-
ને સાથે લઈને રણમાં શત્રુઉપર ચઢાઈ કરવી; કારણ કે મૌલ સેના પ્રાણ
જતાં સુધી પણ પોતાના રાજનો લાભ કરવાની ઈચ્છા કરતી નથી. ૧૮૪

વામ્દ્વંડપરુપૈૈવ ભૂતિચ્છાસેન મીતિતઃ ।

નિચં પ્રવાસાયાસામ્યાં મેદોડવશ્યં પ્રજાયતે ॥ ૧૮૫ ॥

ગાળો ભાંડવાથી, શિક્ષા કરવાથી, પગાર ઘટાડવાથી, ભય બતાવવાથી,
હંમેશા પ્રવાસ કરાવવાથી, અને શ્રમ આપવાથી સેનાના મનમાં અવશ્ય
બેદ થાય છે. ૧૮૫

बलं यस्य तु संभिन्नं मनागपि जयः कुतः ? ।

शत्रोस्तस्यापि सेनाया अतो भेदं विचिन्तयेत् ॥ १८६ ॥

जेनी सेनातुं मन जरा पलु बांग थयुं तेनो अल्प विजय पलु
क्यांथी थाय, माटे शत्रुओ तरइथी पोतानी सेनामां बेह थाय नहो तेनो
रान्ने विचार करवो. १८६

यथा हि शत्रुसेनाया भेदोऽवश्यं भवेत्तथा ।

कौटिल्येन प्रदानेन द्राककुर्यान्नृपातिः सदा ॥ १८७ ॥

जेनी रीते शत्रुनी सेनामां अवश्य कुटइहा पडे ते प्रभाखे रान्ने निल
हपठथी अथवा तो धनदानथी तुरत हपाय करवो. १८७

सेवयात्पन्तप्रबलं नत्या चारिं प्रसाधयेत् ।

प्रबलं मानदानाभ्यां युद्धैर्हीनबलं तथा ।

मैत्र्या जयेत्समबलं भेदैः सर्वान्वशं नयेत् ॥ १८८ ॥

अत्यंत प्रअण शत्रुने सेवा तथा प्रणामथी वश करवो, प्रअण
शत्रुने साम तथा दामश वश करवो, दुर्भंग शत्रुने युद्धथी वश करवो,
पोताना समान अणशाणी शत्रुने मित्रताथी वश करवो. अने सधगा लोडाने
रंजन इरीने स्वाधीन करवा. १८८

शत्रुसंसाधनोपायो नान्यः सुबलभेदतः ।

तावत्परो नीतिमानस्याद्यावत्सुबलवान्स्वयम् ।

मित्रं तावच्च भवति पुष्टाग्नेः पवनो यथा ॥ १८९ ॥

युद्धमां प्रनीलु अेवी सेनाने देडया जिना शत्रुने वश करवाने
पीले अेह पलु हपाय नथी. ज्यां सुधी पोतानी सेना युद्ध करवाने
समर्थ होय त्यां सुधी शत्रु पलु नीतिमान् रहे छे—सहाय करे छे. दुष्टां-
त के, अग्नि ज्यां सुधी वेगमां अणतो होय त्यां सुधी पवन पलु तेने
सहाय करे छे. १८९

त्यक्तं रिपुबलं धार्य्यं न समूहसमीपतः ।

पृथक्किनयोजयेत्प्राग्वा युद्धार्थं कल्पयेच्च तत् ।

मैत्र्यमाराट्टष्टभागे पार्श्वयोर्वा बलं न्यसेत् ॥ १९० ॥

शत्रुओ त्याग करेहुं सैन्य पोताने शरखे आन्धुं होय तेने समूहनी
समीपमां राअडुं नहो, परंतु अेडांतरीते वश थयेवां शत्रु सैन्यने अेहुं
अेहुं राअडुं अने युद्धमाटे तेनी गोठवलु करवी. मित्रना सैन्यने पोतानी
समीपमां अथवा पाछण अथवा तो अन्ने बाग हपर राअवी. १९०

શસ્ત્ર અસ્ત્ર નીતિ.

અસ્યતે ક્ષિપ્યતે યત્તુ મન્ત્રયન્ત્રામ્નિમિશ્ચ તત્ ॥ ૧૯૧ ॥

અસ્ત્રં તદન્યતઃ શસ્ત્રમસિકુન્તાદિકઞ્ચ યત્ ॥

અસ્ત્રન્તુ દ્વિવિધં જ્ઞેયં નાલિકં માન્વિકં તથા ॥ ૧૯૨ ॥

જે મંત્ર ભણીને યંત્રમાં ચઢાવીને અથવા તેા અગ્નિવડે મૂકવામાં આવે છે અથવા તેા ફેંકવામાં આવે છે તેને અસ્ત્ર જણવું. અને તેથી ખીલ તરવાર, ભાલા વગેરેને શસ્ત્ર જણવાં. તેમાં અસ્ત્ર જે જાતનાં છે: નાલિકં તથા માન્વિકં. ૧૯૧-૧૯૨

યદા તુ માન્વિકં નાસ્તિ નાલિકં તત્ર ધારયેત્ ॥

સહ શસ્ત્રેણ નૃપતિર્વિજયાર્થન્તુ સર્વદા ॥ ૧૯૩ ॥

ન્યારે માન્વિક અસ્ત્ર ન હોય ત્યારે રાજાએ વિજય માટે નિત્ય શસ્ત્ર સહિત નાલિકો-ખંડુકો ધારણ કરવી. ૧૯૩

લઘુદીર્ઘાકારધારાભેદૈઃ શસ્ત્રાસ્ત્રનામકમ્ ॥

પ્રથયન્તિ નવં મિત્રં વ્યવહારાય તદ્વિદઃ ॥ ૧૯૪ ॥

શસ્ત્રવેત્તા શિલ્પિયો યુદ્ધ માટે નાના તથા મોટા આકારનાં શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રો બનાવી તેની વાપરવાની રીતિ સાથે ભિન્નભિન્ન નવાં નામો બાહાર પાડે છે. ૧૯૪

નાલિકં દ્વિવિધં જ્ઞેયં વૃદ્ધક્ષુદ્રવિભેદતઃ ॥ ૧૯૫ ॥

ખંડુક જે જાતની છે: તથા મોટી નાની.

તિર્યગ્મૂર્ધ્વચ્છિદ્રમૂલં નાલં પચ્ચાવિતસ્તિકમ્ ॥

મૂલાગ્રયોર્લક્ષ્યભેદિતિલવિન્દુચુતમ્ સદા ॥ ૧૯૬ ॥

યન્ત્રાગ્રાતામ્નિકઃ પ્રાવચ્છૂર્ણધૃક્કર્ણમૂલકમ્ ॥

સુકાષ્ઠોપાઙ્ગુવુદ્ધઞ્ચ મધ્યાંગુલચિલાન્તરમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

સ્વાન્તેઽગ્નિચ્છૂર્ણસન્ધાતૃ શલાકાસંયુતં દૃઢમ્ ॥

લઘુનાલિકમપ્યેતત્પ્રધાર્થ્યં પત્તિસાદિમિઃ ॥ ૧૯૮ ॥

જેના મૂખમાં વાડું તથા હંચું છિદ્ર હોય, જેની નળી અડી હાય લાંબી હોય, જેના કાન તથા મુખની આગળ નિશાન તાકવાનું તિલ-ચુબ્બ-માખી હોય, ઘોડાના આઘાતથી જેમાં અગ્નિ હતપત્ર થતો હોય, જેના કાનમાં પત્થરનો ભુકો-દાર બરવામાં આવતો હોય, જેના લોહાના અવયવોનો છેડો સારાં લાંકડાની સાથે જડેલો હોય જેની નળી એક

આંગળ પોહોળી હોય અને તેમાં દાડ ભરવામાં આવતો હોય, તથા પાછળના ભાગમાં ગળ રાખવામાં આવતો હોય. અને જે ફૂઠ હોય, તે અસ્ત્ર બંદુકના નામથી પ્રખ્યાત છે. પાયદળોએ અને ઘોડેસ્વારોએ આ નાની બંદુક પણ ધારણ કરવી. ૧૯૬-૧૯૭-૧૯૮

યથા યથા તુ ત્વક્સારં યથા સ્થૂલાવિલાન્ટરમ્ ।

યથા દીર્ઘં વૃહદ્ગોલં દૂરભેદિ તથા તથા ॥ ૧૯૯ ॥

બંદુક જેમ જેમ મળ્યૂત પતરાની, મોટા મુખવાળી, લાંબી, અને મોટી ગોળી ખાઈ શકતી હોય તેમ તેમ દૂરના નિશાનને મારે છે. ૧૯૯

મૂલકીલભમાલદ્યસમસન્ધાનભાજિ યત્ ।

વૃહન્નાલિકસંજ્ઞં તત્કાષ્ટવુઘાવિનિર્મિતમ્ ।

પ્રવાહ્યં શકટાદ્યૈસ્તુ સુચુક્તં વિજયપદમ્ ॥ ૨૦૦ ॥

કઠણ પતરાની બનાવેલી, લાકડાના કુંદાની સાથે જડેલી, મૂળને ખીલો ફેરવવાથી નિશાનના સન્મુખ ઉભી રહેનારી, બંદુકને મોટી તોપ કહે છે. આ તોપને ગાડીવતી લઈ જઈ શકાય છે, પણ મનુષ્યો કે બીજા કોઈ ઉચકી શકતા નથી. આ તોપને જે સારા ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તે તે વિજય આપે છે. ૨૦૦

સુવાર્ચિલવળાત્પઞ્ચ પલ્યાનિ ગન્ધકાત્પલમ્ ।

અન્તર્ધૂમવિપકાર્કન્નુહ્યાદ્યજ્ઞારતઃ પલમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

શુદ્ધાત્સંગ્રાહ્ય સન્ધૂર્ગ્ય સન્મીલ્ય પ્રપુટેદ્રસૈઃ ।

ન્નુહ્યર્કાર્ણાં રસોનસ્ય શોષયેદાતપેન ચ ।

પિપ્પા શર્કરવચ્ચૈતદગ્નિચૂર્ણં ભવેત્તલ્લુ ॥ ૨૦૨ ॥

પાંચ પળ સુરોખાર, એક પળ ગંધક તથા એક પળ આકડાના અને શેરના અર્ધ બળેલા કોયલા લેવા તે સર્વ વસ્તુને ઝીણા ખાડીને તેને ખારીક ભુકો કરીને તેને આકડાના રસમાં તથા શેરના રસમાં પુટ આપવો. જ્યારે તે ચૂર્ણમાનો રસ સુકાઈ જાય અને ચૂર્ણને પિંડ બંધાય ત્યારે તેને તડકામાં સુકાવવો પછી તેને ખરખરમાં નાખીને સાકરની પેટ ખૂબ ધુટીને ઝીણા ભુકો કરવો, ખરેખર આ દાડ તરિકે વપરાય છે. ૨૦૧-૨૦૨

સુવાર્ચિલવળાદ્ભાગાઃ ષટ્કા ચત્ત્વાર એવ વા ।

નાલાસ્ત્રાર્થાગ્નિચૂર્ણે તુ ગન્ધાક્ષારો તુ પૂર્વવત્ ॥ ૨૦૩ ॥

બંદુકોના દાડમાં સુરાખારના છ અથવા ચાર ભાગ નાખવા, અને ગંધક તથા આકડાના, અને શેરના કોયલા પ્રથમના જેટલા નાખવા. ૨૦૩

गोलो लोहमयो गर्भघुटिकः केवलोऽपि वा ।

सीसस्य लघुनालार्थे ह्यन्यधातुभ्रवोऽपि वा ॥ २०४ ॥

नानी अंदुङ्क माटे नरदम लोढाना अथवा तो शीशाना के पीछे धातुना गोणा अनाववा. अने ते धुष्टधुना जेवा गोणाकार करवा. २०४

लोहसारमयं वापि नालास्त्रं त्वन्यधातुजम् ।

नित्यसम्माजनस्वच्छमस्त्रपार्तभिरावृतम् ॥ २०५ ॥

गजवेदनी अथवा तो पीछे धातुनी अनावेकी अंदुङ्कने निरंतर सारी पेडे घसीने स्वच्छ शस्त्रनी अने तेना उपर अस्त्रने उपयोग करनारा शूराओनी बांधी रखावती. २०५

अङ्गारस्यैव गन्धस्य सुवर्चिलवणस्य च ।

शिलाया हरितालस्य तथा सीसमलस्य च ॥ २०६ ॥

हिंगुलस्य तथा कान्तरजसः कर्पूरस्य च ।

जतोर्नील्याश्च सरलनिर्यासस्य तथैव च ॥ २०७ ॥

समन्यूनाधिकैरशैरग्निचूर्णान्यनेकशः ।

कल्पयन्ति च तद्विद्याश्चन्द्रिकाभादिमन्ति च ॥ २०८ ॥

दाइ अनापी नलूनारा लोडे, डायवा, गंधक, सुरेशार, पत्थर, डडताल, सीसमल, डिअणो. लोढानो लुडे, कपूर, लाण, गणी, अने सरलना आडने गुंहर-आ सर्वना ओला के वधता समान बाणो लई तेने ओकडा करी तेमांथी बांधनी जेवा रंगना अनेक प्रकारना दाइओ अनावेछे. २०६—२०८

क्षिपन्ति चाग्निंतयोगाद्गोलं लक्षे सुनालगम् ॥ २०९ ॥

निशान ताकरनाराओ अंदुङ्कमां गोणी बरी दानउपर दाइ भूषीने तेने दाये छे अने गोणीने शत्रुना उपर धाव करे छे. २०९

नालास्त्रं शोषयेदादौ दद्यात्तत्राग्निचूर्णकम् ।

निवेशयेत्तद्दण्डेन नालमूले यथा दृढम् ॥ २१० ॥

ततः सुगोलकं दद्यात्ततः कर्णेऽग्निचूर्णकम् ।

कर्णचूर्णाग्निदानेन गोलं लक्ष्ये निपातयेत् ॥ २११ ॥

मनुष्ये प्रथम अंदुङ्कनी नणीमां गज नापीने अंदुङ्कने साइ करवी. त्यार पछी ते नणीमां दाइ नापीने गजवती ते दाइने ठोडतां जपुं के जेथी नणीनी अंदर अराअर रीते दाइ अराय. माप प्रभाजे दाइ अराअर रखा पछी, तेमां उंची अतनी गोणीयो अरवी अने पछी दान उपर दाइ भूषी अमगिरीना अग्निनीथी तेने दागीने निशान उपर गोणी मारवी. २१०—२११

લક્ષ્યભેદી યથા વાણો ધનુર્જ્યાવિનિયોજિતઃ ।

ભવેત્તથા તુ સન્ધાય દ્વિહસ્તશ્ચ શિલીમુખઃ ॥ ૨૧૨ ॥

બાણને પણ એવી રીતે સાંધીને ફેંકવું. કે તે ધનુષની દોરીમાંથી છુટું થતાં વેતલ નિશાન ભેદી નાખે-આ બાણ બે હાથનું બનાવવું. ૨૧૨

અષ્ટાશ્રા પૃથુવુધના તુ ગદા હૃદયસમ્મિતા ।

પટ્ટીશઃ સ્વસમો હસ્તવુધનશ્ચોભયતોમુખઃ ॥ ૨૧૩ ॥

ગદાને આઠ ખૂણવાળી. મૂળમાં સ્થૂળ, અને હૃદયના જેવી પોહોળી કરવી. પટ્ટીશ બન્ને પડઆ ઉપર ધારવાળું અને વાપરનારાના પ્રમાણમાં (નાનું મોટું) અથવા તે બે હાથનું કરવું. ૨૧૩

ईषद्वक्रश्चैकधारो विस्तारे चतुरंगुलः ।

क्षुरप्रान्तो नाभिसमो दृढमुष्टिः सुचन्द्ररुक् ॥ ૨૧૪ ॥

એકધાર નામનું શસ્ત્ર જરા વાહું અને ચાર આંગળ પોહોળું કરવું. ક્ષુરપ્રાંત નામનું અસ્ત્ર તેના વાપરનારાની નાભિપર્યંત લાંબુ, ચંદ્રિકા જેવું ચળકતું અને મજબૂત મૂઠવાળું કરવું. ૨૧૪

खड्गः प्रासश्चतुर्हस्तदण्डवुधनः क्षुराननः ।

दशहस्तमितः कुन्तः फालाग्रः शंकुवुधनकः ॥ ૨૧૫ ॥

તરવાર અને પ્રાસ ચાર હાથની લાકડી જેવડાં બનાવવાં. અને તેની ધાર સઠ્ઠેયાના જેવી કરવી. બાલુ-દશ હાથ લઘુ કરવું અને તેના ફળાને અગ્ર ભાગ, હળના અગ્રભાગ જેવો તથા શંકુ આકારનો કરવો. ૨૧૫

चक्रं षड्दस्तपरिवि क्षुरप्रान्तं मुनाभियुक् ।

त्रिहस्तदण्डस्त्रिशिखो लोहरज्जुः सुपाशकः ॥ ૨૧૬ ॥

ચક્ર નામનું અસ્ત્ર ગોળાકાર થાય છે, તેનો ઘેરાવ છ હાથનો છે. તેના છેડા સઠ્ઠેયાની માફક તીક્ષ્ણ અને મધ્યભાગ મનોહર હોય છે. સુપાશ નામનું અસ્ત્ર ત્રણ હાથનું તથા દંડાકાર હોય છે, તેને ત્રણ છેડાઓ હોય અને તે લોહાના તારવાળું હોય છે. ૨૧૬

गोधूमसम्मितस्थूलपत्रं लोहमयं दृढम् ।

कवचं सशिरस्त्राणमूर्ध्वकायविशोभनम् ॥ ૨૧૭ ॥

ઉપરના અંગને શોભા આપનાર અને મસ્તકની રક્ષાકરનાર શિર આણુ (ટોપ) તથા કવચ લોહાનું ઘણું દૃઢ તથા ધજીના જેવાં બંદાં પતરાનું કરાવવું. ૨૧૭

તીર્ણાગ્રં કરજં શ્રેષ્ઠં લોહસારમયં દૃઢમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

કરજ નામનું દૃઢતર અસ્ત્ર-સુંદર, તીક્ષ્ણ ધારવાળું અને નરદમ મળ્યું
વેલનું કરાવવું. ૨૧૮

યો વૈ સુપુષ્ટસમ્ભારસ્તથા ષડ્ગુણમન્ત્રવિત્ ।

બહુસ્ત્રસંયુતો રાજા યોદ્ધમિચ્છેત્સ એવ હિ ।

અન્યથા દુઃખમાપ્નોતિ સ્વરાજ્યામ્દ્રશ્યતેऽપિ ચ ॥ ૨૧૯ ॥

જે રાજાની પાસે યુદ્ધની સર્વ સામગ્રી તૈયાર હોય, સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને આશ્રય, આ છ ગુણમાં તથા મંત્ર વિષયમાં કુશળ હોય તથા જેની પાસે અસંખ્ય શસ્ત્રો હોય, તે રાજાએજ યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા કરવી. પરંતુ જેની પાસે ઉપર કહેલાં સાધનો હોય નહિ તે યુદ્ધ કરે છે તેા દુઃખ પામે છે અને પોતાના રાજ્યપરથી પણ બ્રહ્મ થાય છે. ૨૧૯

યુદ્ધસ્વરૂપ.

આભિશ્રતોઃ શત્રુભાવમુભયોઃ સંયતાત્મનોઃ ।

અસ્ત્રાદ્યૈઃ સ્વાર્થાસિદ્ધર્થં વ્યાપારો યુદ્ધમુચ્યતે ॥ ૨૨૦ ॥

પરસ્પર શત્રુભાવ રાખનાર અને ધણાજ દૃઢ મનના બંને રાજાઓ સ્વાર્થ સાધવા માટે પરસ્પર શસ્ત્રાદિકનો વ્યાપાર કરે છે તે યુદ્ધ કહેવાય છે. ૨૨૦

મન્ત્રાસ્ત્રૈર્દૈવિકં યુદ્ધં નાલાદ્યસ્ત્રૈસ્તથાઽસુરમ્ ।

શસ્ત્રબાહુસમુત્થન્તુ માનવં યુદ્ધમીરિતમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

મંત્રના અસ્ત્રોવતી લઠે તે દિવ્ય યુદ્ધ કહેવાય, ખંદુક આદિ અસ્ત્રોવતી લઠે તે આસુર યુદ્ધ કહેવાય અને તરવાર તથા હાથથી લઠે તે માનવ યુદ્ધ કહેવાય છે. ૨૨૧

એકસ્ય બહુભિઃ સાર્દ્ધં બહૂનાં બહુભિશ્ચ વા ।

એકસ્થૈકેન વા દ્વાભ્યાં દ્વયોર્વા તદ્ભવેત્સલુ ॥ ૨૨૨ ॥

એક મનુષ્યને ધણા સાથે યુદ્ધ થાય અથવા ધણાને ધણા સાથે યુદ્ધ થાય, અથવા તેા એકને એક સાથે યુદ્ધ થાય અથવા બેને બે સાથે યુદ્ધ થાય-આમ પરસ્પર અવશ્ય યુદ્ધ થાય. ૨૨૨

કાલં દેશં શત્રુબલં દૃષ્ટ્વા સ્વીયબલં તતઃ ।

ઉપાયાન્ષડ્ગુણં મન્ત્રં ભવેચ્ચ યુદ્ધકામુકઃ ॥ ૨૨૩ ॥

માટે રાજ્યે કાળને, દેશને, શત્રુસેનાને, પોતાની સેનાને, સામ, દામ આદિક ઉપાયોને, સંધિ, વિગ્રહ વગેરે છ ગુણને અને મંત્રનેા નિપુણતાથી વિચાર કરવો—અને પછી યુદ્ધેન્દ્ર થવું. ૨૨૩

શરદ્દેમન્તશિશિરકાલો યુદ્ધેષુ ચોત્તમઃ ।

વસન્તો મધ્યમો જ્ઞેયોઽધમો ગ્રીષ્મઃ સ્મૃતઃ સદા ॥ ૨૨૪ ॥

યુદ્ધને માટે શરદ, હેમંત અને શિશિર ઋતુ હંમેશાં ઉત્તમ નજીવી, વસંત મધ્યમ નજીવી અને ગ્રીષ્મ અધમ નજીવી. ૨૨૪

વર્ષાસુ ન પ્રશંસન્તિ યુદ્ધં સામ સ્મૃતં તદા ॥ ૨૨૫ ॥

બુદ્ધિમાને વર્ષાકાળમાં યુદ્ધ સાથે માનતા નથી, માટે તે સમયમાં શત્રુની સાથે સંધિ કરવી કહી છે. ૨૨૫

યુદ્ધસમ્મારસમ્પન્નો યદાધિકવલો નૃપઃ ।

મનોત્સાહી સુશકુનોત્પાતી કાલસ્તદા શુભઃ ॥ ૨૨૬ ॥

જ્યારે રાજાની પાસે સંગ્રામની સર્વ સામગ્રી તૈયાર હોય, અધિક સેના હોય, મનમાં ઉત્સાહ હોય અને સારાં શકુન થતાં હોય ત્યારે યુદ્ધને શુભ સમય નજીવે. ૨૨૬

કાર્થ્યેઽવ્યાવશ્યકે પ્રાપ્તે કાલો નો ચેદ્યદા શુભઃ ।

વિધાય હૃદિ વિશ્વેશં ગેહે ભક્ત્યાન્વિયાત્તદા ॥ ૨૨૭ ॥

પરંતુ અત્યાવશ્યક કાર્ય આવી પડે, પણ તે સમયે અશુભ કાળ હોય તેા રાજ્યે હૃદયમંદિરમાં વિશ્વેશ્વરનું ભક્તિથી ધ્યાનકરીને સંગ્રામમાં જવું. ૨૨૭

ન કાલનિયમસ્તત્ર ગોસ્ત્રીવિપ્રવિનાશને ॥ ૨૨૮ ॥

ગાયો, સ્ત્રી અને બ્રાહ્મણોને વધ થતો હોય તે યુદ્ધમાં જવાને માટે સારા નરતા કાળને વિચાર કરવો નહીં, પરંતુ ગમે તે વખતે જવું. ૨૨૮

યસ્મિન્દેશે યથાકાલં સૈન્યવ્યાયામભૂમયઃ ।

પરસ્ય વિપરીતાશ્ચ સ્મૃતો દેશઃ સ ઉત્તમઃ ॥ ૨૨૯ ॥

જે દેશમાં જુદા જુદા સમયાનુસાર સૈન્યને યુદ્ધકળાની શિક્ષા આપવઠ માટે કસરતશાળાઓ બાંધેલી હોય છે અને તે શત્રુઓથી વિપરીત હોય તેા તે દેશને ઉત્તમ નજીવે. ૨૨૯

આત્મનશ્ચ પેરેષાં ચ તુલ્યવ્યાયામભૂમયઃ ।

યત્ર મધ્યમ ઉદ્દિષ્ટો દેશઃ શાસ્ત્રવિચિન્તકૈઃ ॥ ૨૩૦ ॥

જે દેશમાં યુદ્ધની શિક્ષા આપવા માટે શત્રુની યુદ્ધશાળા જેવીજ પોતાની યુદ્ધશાળા હોય તે દેશને શાસ્ત્રવેતાઓ મધ્યમ દેશ કહે છે. ૨૩૦

અરાતિસૈન્યવ્યાયામસુપર્ય્યાપ્તમહીતલઃ ।

આત્મનો વિપરીતશ્ચ સ વૈ દેશોઽધમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૩૧ ॥

જે દેશની ભૂમિઓમાં શત્રુની સેનાને યુદ્ધકળા શિખવા માટે યુદ્ધ શાળાઓ અંધાવેલી હોય અને પોતાથી વિપરીત રહેતો હોય તે દેશને અધમ દેશ સમજવો. ૨૩૧

સ્વસૈન્યાત્તુ તૃતીયાંશહીનં શત્રુચ્ચલં યદિ ।

અશિક્ષિતમસારં વા સાદ્યસ્કં સ્વજયાય વૈ ॥ ૨૩૨ ॥

જે પોતાની સેના કરતાં શત્રુ સેના એક તૃતીયાંશ ઓછી હોય અથવા તેા યુદ્ધકળામાં અભણી હોય અથવા તેા નવી હોય તેા પોતાનો વિજય થયેજ માનવો. ૨૩૨

પુત્રવત્પાલિતં યત્તુ દાનમાનવિવદ્ધિતમ્ ।

યુદ્ધસમ્મારસમ્પન્નં સ્વસૈન્યં વિજયપ્રદમ્ ॥ ૨૩૩ ॥

પોતાના સૈન્યને પુત્રની પેઠે પાળન કર્યું હોય, દાન તથા સન્માન આપીને અત્યંત વધારેલું હોય, અને યુદ્ધ સામગ્રીથી ભરપૂર હોય તેા તે સૈન્ય વિજય આપે છે. ૨૩૩

સંધિ વિગ્રહઆદિક નીતિ.

સન્ધિ ચ વિગ્રહં યાનમાસનં ચ સમાશ્રયમ્ ।

દ્વૈધીભાવં ચ સંવિદ્યાન્મન્ત્રસ્યૈતાંસ્તુ ષડ્ગુણાન્ ॥ ૨૩૪ ॥

૧ સંધિ, ૨ વિગ્રહ, ૩ યાન, ૪ આસન, ૫ સંશ્રય અને ૬ દ્વૈધી-ભાવ-મંત્રના આ છ ગુણોને સારી રીતે જાણવા જોઈએ. ૨૩૪

યાભિઃ ક્રિયાભિર્વલવાન્મિત્રતાં યાતિ વૈ રિપુઃ ।

સા ક્રિયા સન્ધિરિત્યુક્તા વિમૃશેતાં તુ યત્નતઃ ॥ ૨૩૫ ॥

જે કપટ રચનાથી બળવાન શત્રુ મિત્ર થાય છે તેને સંધિ ક્રીયા કહે છે. શાભએ તે સંધિ ક્રીયાનો પ્રયત્નપૂર્વક વિચાર કરવો. ૨૩૫

વિકાર્ષિતઃ સન્વાધીનો ભવેચ્છત્રુસ્તુ યેન વૈ ।

કર્મણા વિગ્રહસ્તં તુ ચિન્તયેન્મન્ત્રિભિર્નૃપઃ ॥ ૨૩૬ ॥

જે વ્યાપારથી પીડા પામીને અધીનજ થાય તેને વિગ્રહ જાણવો, શાભએ મંત્રિયોની સાથે રહીને તે વિગ્રહનો વિચાર કરવો. ૨૩૬

શત્રુનાશાર્થગમનં યાનં સ્વાભીષ્ટસિદ્ધયે ।

સ્વરક્ષણં શત્રુનાશો ભવેત્સ્થાનાત્તદાસનમ્ ॥ ૨૩૭ ॥

પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરવા માટે તથા શત્રુને સંહાર કરવા માટે શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવી તેનું નામ યાન અને ઉદાસીન રહી એક જગ્યાએ બેસી રહી પોતાનું રક્ષણ કરવું તથા શત્રુને નાશ થાય તેનું નામ આસન. ૩૩૭

યૈર્ગુપ્તો બલવાન્મૂયાદુર્વલોડપિ સ આશ્રયઃ ।

દ્વૈધીભાવઃ સ્વસૈન્યાનાં સ્થાપનં ગુલ્મગુલ્મતઃ ॥ ૨૩૮ ॥

જેઓની રક્ષાથી દુર્બળ પણ સબળ થાય તેઓને આશ્રય કરવો તેનું નામ સમાશ્રય કહેવાય; અને પોતાની સેનાને ટુકડીવાર ઉભી રાખવી તેનું નામ દ્વૈધીભાવ કહેવાય. ૨૩૮

બલીયસામિયુક્તસ્તુ નૃપોડનન્યપ્રતિક્રિયઃ ।

આપન્નઃ સન્ધિમન્વિચ્છેત્કુર્વાણઃ કાલયાપનમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

પોતાના કરતાં વધારે બળશાળી રાજાએ પોતાના ઉપર ચઢાઈ કરી હોય અને તેમાંથી મુક્ત થવાનો એકપણ ઉપાય હોય નહીં ત્યારે આપન્તિમાં આવી પડેલા રાજાએ પોતાના ઉદય ઉપર આશા રાખી દુઃખી દિવસો ગાળવા માટે શત્રુ રાજાની સાથે સંધિ કરવી. ૨૩૯

एक एवोपहारस्तु सन्धिरेष मतो हितः ।

उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः ॥ २४० ॥

એક હિતકારક ભેટજ છે. અને તેનેજ સંધિ માનેલી છે. મિત્રતા વિના બીજા સધળા ભેળાપના પ્રકારો તે એક ભેટના વિભાગો છે. ૨૪૦

अभिधोक्ता वलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते ।

उपहारादृते यस्मात्सन्धिरन्यो न विद्यते ॥ २४१ ॥

ચઢાઈ કરનારો પ્રબળ રાજા, પ્રબળપણાથી ખંડણી લીધા વિના પાછો ફરતો નથી માટે ઉપકાર (ભેટ) શિવાય બીજી સંધિ (ની રીતિ) નથી. ૨૪૧

शत्रोर्बलानुसारेण उपहारं प्रकल्पयेत् ।

सेवां वापि च स्वीकुर्याद्दद्यात्कन्यां भुवं धनम् ॥ २४२ ॥

દુર્બળે શત્રુને તેના બળના પ્રમાણમાં ભેટ આપવી. અને કોઈ સમયે તેની સેવા અંગીકાર કરવી. અથવા તેને કન્યા, ભૂમિ કે ધાન આપવું. ૨૪૨

स्वसामन्तांश्च सन्धीयान्मन्त्रेणान्यजयाय वै ।

सन्धिः काठ्योऽप्यनार्येण सम्प्राप्योत्सादयेद्धि सः ॥ २४३ ॥

रान्धे णीन् शत्रुभेनो परान्य करवा माटे शुभमंत्रवडे पोताना सामंतो (ताभे करेला रान्धे)नी साथे तथा नीय दोडोनी साथे पण् संधि करवी. कारणु के ते समय आवे त्यारे रान्धे पदभ्रष्ट करे. २४३

सङ्घातवान्यथा वेणुर्निर्विडैः कण्ठकैर्वृतः ।

न शक्यते समुच्छेत्तुं वेणुः संघातवांस्तथा ॥ २४४ ॥

नेम धारा हांटाथी चिदायतो वांसनो नथो ढभेरी शकतो नथी, तेम धला समुदायवाणा रान्धे पण् रान्यपरथी पदभ्रष्ट करी शकतो नथी. माटे रान्धे पोताना सामंतादिकनी साथे संप राभवा. २४४

सन्धिश्चातिवले युद्धं साम्ये थानन्तु दुर्वले ।

सुहृद्द्विराश्रयः स्थानं दुर्गादिमजनं द्विधा ॥ २४५ ॥

पोताथी अधिक अणवाणा शत्रुनी साथे संधि करवी, पोताना समान अणवाणा शत्रु साथे युद्ध करतुं, दुर्गशत्रु ढपर यदाई करवी, मित्रने आश्रय करवा. (तेनी साथे युद्ध करतुं नही.) अथवा तो भेसी रेडेतुं अथवा तो किल्लानी वेढेयणी करीने न्हुं न्हुं सैन्य राभवा. २४५

बलिना सह सन्धाय भये साधारणे यदि ।

आत्मानं गोपयेत्काले बह्वमित्रेषु बुद्धिमान् ॥ २४६ ॥

न्यारे धलाशत्रुभे अश्रुमता होय त्यारे अथवा तो साधारणु भय होय त्यारे ने रान्धे अणवाननी साथे नित्रता करीने पोतानुं रक्षणु करे छे तेने बुद्धिशाणी नणुवा. २४६

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।

प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदपि सर्पति ॥ २४७ ॥

अणवाननी साथे लढवुं नही-दृष्टांत के नेम वर्षाई कोई दिवस पवननी साथे वर्षतो नथी, पण् पवननी पाठण वर्षे छे. २४७

बलियसि प्रणमतां काले विक्रमतामापि ।

सम्पदो न विसर्पन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः ॥ २४८ ॥

अणवानने नमता रहेनारा अने समय ढपर पराक्रम करनारा मनुष्योनी संपत्तियो, नहीनी चेडे कोई दिवस पण् आडे मांजे नती नथी. २४८

राजा न गच्छेद्विश्वासं सन्धितोऽपि हि बुद्धिमान् ।

अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुरावधीत् ॥ २४९ ॥

બુદ્ધિમાન્ રાજ્યે શત્રુની સાથે સંધિ કરવી, પરંતુ કોઇ દિવસ તેનો વિશ્વાસ કરવો નહીં; કારણ કે પૂર્વે ઈંદ્રે 'પરસ્પર દ્રોહ કરવો નહીં,' આવી પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં પણ વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો હતો. ૨૪૯

આપન્નોઽભ્યુદયાકાંક્ષી પોઙ્ચમાનઃ પરેણ વા ।

દેશકાલબલોપેતઃ પ્રારભેત ચ વિગ્રહમ્ ॥ ૨૫૦ ॥

આપત્તિમાં આવી પડેલા અથવા તે શત્રુથી પીડાતા રાજ્યે પોતાના હૃદયની ઇચ્છાથી દેશ, કાળ અને બળયુક્ત, યદ્યપિ યુદ્ધનો આરંભ કરવો. ૨૫૦

પ્રહીનબલમિત્રન્તુ દુર્ગસ્થં શત્રુમાગતમ્ ।

અલ્યન્તાવિષયાસક્તં પ્રજાદ્રવ્યાપહારકમ્ ।

મિત્રમન્ત્રિત્રિવલ્લં રાજા પીડયેત્પરિવેષ્ટયન્ ॥ ૨૫૧ ॥

સેના તથા મિત્ર રહિત, દુઃખી અવસ્થામાં આવી પડેલા, અત્યંત વિષયાસક્ત, પ્રભતું ધન હુટનારા, મિત્રિ તરફના બળથી રહિત, એવા સ-મીપમાં રહેલા શત્રુ રાજ્યને ચારે તરફથી ઘેરી લેવો અને તેને પીડવો. ૨૫૧

વિગ્રહઃ સ ચ વિજ્ઞેયો હ્યન્યશ્ચ કલહઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૫૨ ॥

આ પ્રમાણે કરવું તેનું નામ વિગ્રહ અને ખીજને કલહ બલ્યુવો. ૨૫૨

બલીયસાસલ્પવલઃ શૂરેણ ન ચ વિગ્રહમ્ ।

કુર્ય્યાદ્દિ વિગ્રહે પુંસાં સર્વનાશઃ પ્રજાયતે ॥ ૨૫૩ ॥

બહુ નિર્બળ રાજ્યે બળવાન્ અને શૂરા શત્રુની સાથે વિગ્રહ કરવો નહિ, કારણ કે તેની સાથે વિગ્રહ થવાથી સર્વ મનુષ્યોનો નાશ થાય છે. ૨૫૩

एकार्थाभिनिवेशित्वं कारणं कलहस्य वा ।

उपायान्तरनाशे तु ततो विग्राहमाचरेत् ॥ ૨૫૪ ॥

એક પદાર્થમાં મમત્વ કરવો તેજ કલહનું કારણ છે. માટે તે પદાર્થ લેવાને ખીજે ઉપાય ન હોય તોજ વિગ્રહ કરવો. ૨૫૪

ચઢાઇ નીતિ.

विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः ।

उपेक्षया च निपुणैर्यानि पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ૨૫૫ ॥

નિપુણ મનુષ્યોએ શત્રુ ઉપર પાંચ પ્રકારે ચાન કરવાનું બલ્યાત્યું છે. જેમકે ૧ શત્રુની સાથે વિગ્રહ કરીને ચાન કરવું, ૨ સંધિ કરીને ચાન કરવું, એકઠા મળીને ચાન કરવું, ૪ કપટ કરીને ચાન કરવું અથવા તે ૫ શત્રુની ઉપેક્ષા કરીને તેના ઉપર ચાન કરવું. ૨૫૫

વિગૃહ્ય યાતિ હિ યદા સર્વાઞ્ચત્રુગણાન્વલાત્ ।

વિગૃહ્યયાનં યાનજ્ઞેસ્તદાચાર્યૈઃ પ્રચક્ષ્યતે ॥ ૨૧૬ ॥

ન્યારે રાજ બળને આશ્રય કરીને સર્વ શત્રુઓને વિગ્રહથી પરાજય કરીને બચ છે તે યાને યાનકૃશળ આચાર્યો વિગ્રહયાન કહે છે. ૨૫૬

અરિભિલાણિ સર્વાણિ સ્વામિત્રૈઃ સર્વતો વલાત્ ।

વિગૃહ્ય ચારિભિર્ગન્ટું વિગૃહ્યગમનન્તુ વા ॥ ૨૧૭ ॥

પોતાના સઘળા મિત્રો દ્વારા બળ કરીને શત્રુના સર્વ મિત્રોની સાથે ક્ષલહ કરી શત્રુઓની સાથે યુદ્ધકરવા માટે યાન કરવું તેનું નામ વિગ્રહયાન સમજવું. ૨૫૭

સન્ધાયાન્યત્ર યાત્રાયાં પાષ્ણિગ્રાહેણ શત્રુણા ।

સન્ધાયગમનં પ્રોક્તં તજ્જિગીષોઃ ફલાર્થિનઃ ॥ ૨૧૮ ॥

એક શત્રુ રાજ ઉપર ચઢાઈ કરી હોય તે વખતે ખીલે શત્રુ રાજ પોતાની પાછળ ચઢી આવે ત્યારે ક્ષણાર્થી અને વિનયેચ્છુ રાજએ પાછળના રાજની સાથે સંધિ કરીને શત્રુના ઉપર ચઢાઈ કરી તેને સંધિયાન કહે છે. ૨૫૮

एको भूपो यदैकत्र सामन्तैः साम्परायिकैः ।

शक्तिशौर्ययुतैर्यानं सम्भूयगमनं हि तत् ॥ ૨૧૯ ॥

એક રાજ શૌર્ય તથા શક્તિસંપન્ન સંગ્રામ નિપુણુ એવા સામંતોને સાથે રાખીને શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરે છે તેને સમુદાયયાન કહે છે. ૨૫૯

अन्यत्र प्रस्थितः सङ्गादन्यत्रैव च गच्छति ।

प्रसङ्गयानं तत्પ્રોક્તં યાનાવિદ્ધિશ્ચ મન્ત્રિભિઃ ૨૬૦ ॥

રાજ એક તરફ ચઢાઈ કરી પ્રસંગવશે ખીલ તરફજ ચઢાઈ કરે છે તેને યાન વિષય બલુનારા મંત્રિયો પ્રસંગયાન કહે છે. ૨૬૦

रिपुं यातस्य बलिनः सम्प्राप्य विकृतं फलम् ।

उपेक्ष्य तस्मिन्तद्यानमुपेक्षायानमुच्यते ॥ ૨૬૧ ॥

બળવાન રાજ શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરી ને શત્રુથી વિપરીત ફળ (પરાજય) એળવતાં તેનો ત્યાગ કરીને પાછા પોતાના નગરમાં આવે છે તે યાને ઉપેક્ષયાન કહે છે. ૨૬૧

दूर्वतेष्यकुलीने तु बलं दातारि रज्यते ।

ઘટ્ટં કૃત્વા સ્વીયબલં પારિતોષ્યપ્રદાનતઃ ॥ ૨૬૨ ॥

ઘટ્ટં કૃત્વા સ્વીયબલં પારિતોષ્યપ્રદાનતઃ ॥ ૨૬૨ ॥

નાયકઃ પુરતો યાયાત્પ્રવારપુરુષાવૃતઃ ।

મધ્યે કલત્રં કોશશ્ચ સ્વામી ફલ્ગુ ચ યદ્ધનમ્ ।

ધ્વજિનીઞ્ચ સદોદ્યુક્તઃ સ્ઃ ગોપાયોદિવાનિશમ્ ॥ ૨૬૩ ॥

રાજા દુરાચારી અને નિથ કુળનો હોય તો પણ દાની હોય તો સેના તેના ઉપર પ્રસન્ન રહે છે. માટે રાજાએ પોતાની સેનાને ઈનામે આપીને અત્યંત પ્રસન્ન રાખવી. નાયકે સેનાની આગળ ચાલવું, પોતાની આસપાસ શુરવીર અંગરક્ષકો રાખવા, રાજા, રાણી, ભંડાર, અને મૂળ ધનને સેનાની મધ્યમાં રાખતાં અને સેનાપતિયે સદા સાવધાન થઈને રાત્રિ દિવસ સેનાની રક્ષા કરવી. ૨૬૨-૨૬૩

નદ્યાદ્રિવનદુર્ગેષુ યત્ર યત્ર ભયં ભવેત્ ।

સેનાપતિસ્તત્ર તત્ર ગચ્છેદ્ વ્યૂહકૃતૈર્વૈલઃ ॥ ૨૬૪ ॥

નદીમાં, પર્વતોમાં, વનમાં, અને ભયંકર સ્થાનોમાં જ્યાં જ્યાં ભય હોય ત્યાં સેનાપતિયે સેનાને વ્યૂહ રચનામાં ગાઠવીને તેની સાથે જવું. ૨૬૪

યાયાદ્ વ્યૂહેન મહતા મકરેણ પુરોભયે ।

ર્યેનેનોભયપક્ષેણ સૂચ્યા વા ધીરવક્ત્રયા ૨૬૫ ॥

સન્મુખ એટલા ભય જણાતો હોય ત્યારે મકરાકાર વ્યૂહ રચીને અથવા તેમ જ બંને તરફ પાંખવાળા શકરાકાર વ્યૂહ રચના રચીને અથવા તો ધીર મુખવાળી સૂચિ (સોયના) આકારની વ્યૂહ રચના રચીને ચઢાઈ કરવી. ૨૬૫

પશ્ચાદ્ભયે તુ શકટં પાર્શ્વયોર્વિજ્ઞસંજ્ઞિકમ્ ।

સર્વતઃ સર્વતોભદ્રં ચક્રં વ્યાલમથાપિ વા ।

યથાદેશં કલ્પયેદ્દા શત્રુસેનાવિભેદકમ્ ॥ ૨૬૬ ॥

પાશ્ચાત્ ભય જણાતો હોય ત્યારે શકરાકાર વ્યૂહ રચના કરવી, બંને પાશ્ચાત્ ઉપર ભય જણાતો હોય ત્યારે શત્રુ સેનાનો નાશ કરવા માટે વજ્રાકાર વ્યૂહ રચના રચવી; ચારે દિશામાં નિકટ ભય જણાતો હોય ત્યારે સર્વતોભદ્રાકાર વ્યૂહ રચના કરવી, અથવા તો તે તે સ્થાનના પ્રમાણમાં વ્યૂહ રચના કરવી અને ષષ્ટી આગળ જવું. ૨૬૬

વ્યૂહરચનસંક્રેતાન્વાદ્યભાષાસમીરિતાન્ ।

સ્વસૈનિકૈર્વિના કોઽપિ ન જાનીયાત્તથાવિધાન્ ॥ ૨૬૭ ॥

પોતાની સેનાઓનાં મનુષ્યો વિના ખીને કોઈ પણ મનુષ્ય વાદિત્રના સંપ્રદેશમાં જણાવેલા વ્યૂહ રચનાના સંકેતોને જાણે નહીં એમ ગોઠવણ કરવી. ૨૬૭

અસ્ત્રને ધારણ કરવાં, તેને તૈયાર કરવાં, તેનાવતી નિશાન પાડવું, અસ્ત્રો ફેંકવાં, શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવો, તુરત શસ્ત્રોને સાધવાં, અને વારંવાર તેનો પ્રહાર કરવો; ફરીને ખીલું લઇ તેનો પ્રહાર કરવો, પોતાનું રક્ષણ કરવું, શસ્ત્ર, અસ્ત્ર તથા ચરણવતી પ્રહાર કરવો, બખ્ખે, ત્રણ ત્રણ અથવા તો ચાર ચારની ટુકડીયો બંધાઈને જવું, આગળ વધવું, પાછળ હઠવું તથા સમીપમાં જવું—આ પ્રમાણે વ્યૂહરચના વખતે કરવું. ૨૭૧-૨૭૬

અપસૃત્યાસ્ત્રસિદ્ધયર્થમુપસૃત્ય વિમોક્ષણે ।

પ્રાગ્ભૂત્વા મોચ્યેદસ્ત્રં વ્યૂહસ્થઃ સૈનિકઃ સદા ॥ ૨૭૭ ॥

વ્યૂહ રચનામાં રહેલા લડવૈયાએ લડતી વેળા પોતાનું અસ્ત્ર સંકળ કરવા માટે ખાહાર નિકળી આગળ યવું, સમીપમાં જવું અને પછી અસ્ત્ર છોડવું. ૨૭૭

આસીનઃ સ્યાદ્દિમુક્તાસ્ત્રઃ પ્રાગ્વા ચાપસરેત્પુનઃ ।

પ્રાગાસીનં તૂપસૃતો દૃષ્ટ્વા સ્વાત્રં વિમોચયેત્ ।

एकैकशो द्विशो वापि संवशो बोधितो यथा ॥ ૨૭૮ ॥

જે લડવૈયાએ અસ્ત્ર માર્યું હોય, તેણે ખેસી જવું અથવા તો આગળથી ખસી જવું અને ફરીને શસ્ત્ર તૈયાર કરી સમીપમાં જઈને સન્મુખ ઉભેલા શત્રુને જોઈ સંકેત પ્રમાણે એક ઉપર, બે ઉપર કે ધણી ઉપર પોતાનું અસ્ત્ર ફેંકવું. ૨૭૮

ક્રૌઞ્ચનાં સ્વે ગતિર્યાદૃક્પહ્લુક્તિઃ સમ્પ્રજાયતે ।

તાદૃક્સઞ્ચારયેત્ક્રૌઞ્ચવ્યૂહં દેશવલં યથા ॥ ૨૭૯ ॥

આકાશમાં જેમ બગલાઓ પંક્તિબંધ હડે છે, તેમજ દેશના બળ પ્રમાણે સેનાને પણ બકવ્યૂહમાં ગોઠવવી. ૨૭૯

સૂક્ષ્મપ્રીત્વં મધ્યપુચ્છં સ્થૂલપક્ષન્તુ પહ્લુક્તિઃ ।

વૃહત્પક્ષં મધ્યગલપુચ્છં ર્યેનં મુલે તનુ ॥ ૨૮૦ ॥

શકરાની ડોક પાતળી હોય છે, વચમાં પુછડું હોય છે, પંક્તિબંધ પાંખો મોટી હોય છે, બન્ને પડમાં લાંબા હોય છે, ગળાની વચમાં પુછડું હોય છે અને મુખ નાનું હોય છે તેવા આકારની વ્યૂહ રચનાને ર્યેન વ્યૂહ કહે છે. ૨૮૦

ચતુષ્પાન્મકરો દીર્ઘસ્થૂલવક્ત્રદ્વિરોષ્ટકઃ ।

સૂત્રી સૂક્ષ્મમુલો દીર્ઘસમદણ્ડાન્તરન્ધ્રયુક્ ॥ ૨૮૧ ॥

મકરને ચાર પખ ને લાંબુ તથા બહું મુખ હોય છે, બે આંજ હોય છે, તેવા આકારના વ્યૂહ ને મકરવ્યૂહ કહે છે. સોયનું મુખ પાતળ શરીર

લાંબુ તથા સરખી સોટીના આકારની હોય છે અને તેના છેડામાં એક છિદ્ર હોય છે. તેવા આકારની વ્યૂહ રચનાને સૂચીવ્યૂહ કહે છે. ૨૮૧

ચક્રવ્યૂહશ્રૈકમાર્ગો હ્યષ્ટધા કુણ્ડલક્રિતઃ ।

ચતુર્દિક્ષવષ્ટપારિધિઃ સર્વતોભદ્રસંજ્ઞકઃ ॥ ૨૮૨ ॥

અમાર્ગશ્રાષ્ટવલયા ગોલકઃ સર્વતોમુખઃ ।

શકટઃ શકટાકારો વ્યાલો વ્યાલાક્રતિ સદા ॥ ૨૮૩ ॥

આઠ પ્રકારે ગોળાકાર વિઠાયલી હોય, અને જેમાં જવા આવવાને એક માર્ગ હોય, તે વ્યૂહ રચનાને ચક્રવ્યૂહ કહે છે. ચારે દિશામાં આઠ કુંડાળાથી વિઠાયલી હોય, જેમાં જવાનો માર્ગ હોય નહીં, આઠ મંડળ વાળી હોય, તે વ્યૂહરચનાને સર્વતોભદ્ર વ્યૂહ કહે છે. ગાડાના આકારની વ્યૂહ રચનાને શકટવ્યૂહ કહે છે અને જેની આકૃતિ સર્પના જેવી હોય તેને સર્પવ્યૂહ કહે છે. ૨૮૨-૨૮૩

સૈન્યમલ્પં વૃહદ્વાપિ દદ્દા માર્ગં રણસ્થલમ્ ।

વ્યૂહૈર્વ્યૂહેન વ્યૂહાભ્યાં સફૂરેણાપિ કલ્પયેત્ ॥ ૨૮૪ ॥

રાત્રએ અલ્પ અથવા તો મહાસેના તરફ દૃષ્ટિ કરીને એક, બે કે બહુ વ્યૂહોથી અથવા તો સેના સમુદાયથી-માર્ગ અને રણસ્થળની યોજના કરવી. ૨૮૪

યન્ત્રાસ્ત્રૈઃ શત્રુસેનાયા ભેદો યેમ્યઃ પ્રજાયતે ।

સ્થલેભ્યસ્તેષુ સન્નિષ્ટેત્સમૈન્યો હ્યાસનં હિ તત્ ॥ ૨૮૫ ॥

જે સ્થળમાં હથા રહીને બંદુકોના પ્રહારથી શત્રુસેનાને નાશ થાય છે તે સ્થાનમાં સેના સહિત હથુ રહેવું તેનું નામજ આસન. ૨૮૫

તૃણાન્નજલસમ્ભારા યે ચાન્યે શત્રુપોષકાઃ ।

સમ્યક્નિરુદ્ધ્ય તાન્યત્વાત્પારિતશ્ચિરમાસનાત્ ॥ ૨૮૬ ॥

વિચ્છિન્નવીધાસારં પ્રક્ષીણયવસેન્ધનમ્ ।

વિગૃહ્યમાણપ્રકૃતિ કાલેનૈવ વશં નયેત્ ॥ ૨૮૭ ॥

શત્રુના દેશમાં ચિરકાળ પડાવ નાખીને તેના દેશમાં આવતાં તૃણ, ધાન્ય, જળ, ઉપયોગી વસ્તુઓ તથા બીજી શત્રુને પોષણ કરનાર વસ્તુઓને ચારે તરફથી પ્રયત્નપૂર્વક અટકાવવી, અને તે દેશમાં કરેલા ધાન્યાદિકના સંગ્રહોનો, મિત્રબંધના સંપાતનો નાશ કરવો, તૃણ તથા કાષ્ટનો નાશ કરવો, તેના પ્રકૃતિમંડળ સાથે વિગ્રહ કરવો (ફાડવો) એમ કાળે કરીનેજ શત્રુ દેશને વશ કરવો. ૨૮૬-૨૮૭

અરેશ્ચ વિજિગીષોશ્ચ વિગ્રહે હીયમાનયોઃ ।

સન્ધાય યદવસ્થાનં સન્ધાયાસનમુચ્યતે ॥ ૨૮૮ ॥

યુદ્ધમાં વિનાશ પામતા શત્રુ અને વિજીગીષુ પરસ્પર સંધિ કરીને પોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યા જાય તે સંધિ આસન કહેવાય છે. ૨૮૮

ઉચ્છિદ્યમાનો વ્રલિના નિરૂપાયપ્રાતેક્રિયઃ ।

કુલોદ્ભવં સયમાર્ય્યમાશ્રયેત વલોત્કટમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

બળવાન શત્રુ રાજ્ય ઉપર ચઢી આવી રાજ્યમાંથી પોતાને પહોંચ કરે તેને હઠાવવાનો ઉપાય સુઝે નહી ત્યારે રાજ્યે કુશીન, સત્યવાદી, આર્ય અને મહાપ્રબળ રાજાનો આશ્રય કરવો કહ્યો છે. ૨૮૯

વિજિગીષોસ્તુ સાહ્યાર્થાઃ સુહૃત્સમ્ભવિવ્રાન્ધવાઃ ।

પ્રદત્તમૃતિકા હ્યન્યે ભૂપા અંશપ્રકાલ્પિતાઃ ।

સૈવાશ્રયસ્તુ કથિતો દુર્ગાણિ ચ મહાત્માભિઃ ॥ ૨૯૦ ॥

વિજયેન્ધુ રાજાને મિત્રો, સંબંધીઓ, બાંધવો, પગારદાર મનુષ્યો તથા વિજયમાંથી મળેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરનારા ખીજા રાજાઓ સહાય કરે છે. મહાત્માઓ આપત્તિના સમયમાં સહાયનેજ આશ્રય કહે છે અને દુર્ગોને આશ્રયસ્થાન માને છે. ૨૯૦

અનિશ્રિતોપાયકાર્યઃ સમયાનુચરો નૃપઃ ।

દ્વૈધીભાવેન વર્તેત કાકાક્ષિવદલક્ષિતમ્ ।

પ્રદર્શયેદન્યકાર્યમન્યમાલમ્બયેચ્ચ વા ॥ ૨૯૧ ॥

ત્યારે 'શુ' કરવું' તેનો ઉપાય સુઝે નહી ત્યારે, રાજ્યે શુભ સમયની વાટ જોઈ, કાગડાના એક નેત્રની પેઠે કોઈના જાણવામાં આવે નહિ તેમ દ્વૈધીભાવથી વર્તવું. તથા એક કાર્ય દર્શાવવું અને ખીજું કાર્ય કરવું. ૨૯૧

સદુપાયૈશ્ચ સન્મન્ત્રૈઃ કાર્યસિદ્ધિરથોદ્યમૈઃ ।

ભવેદલ્પજનસ્યાપિ કિં પુનર્નૃપતેર્નહિ ॥ ૨૯૨ ॥

સાધારણ મનુષ્યનું કાર્ય પણ ઉત્તમ ઉપાયોવડે, ઉત્તમ મંત્રના બળ વડે, તથા ઉદ્યમોવડે સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે રાજાનું કામ શા માટે સિદ્ધ નહિ થાય ? ૨૯૨

ઉદ્યોગેનૈવ સિદ્ધ્યન્તિ કાર્યાણિ ન મનોરથૈઃ ।

ન હિ સુપ્તમૃગેન્દ્રસ્ય નિપતાન્તિ ગજા મુખે ॥ ૨૯૩ ॥

ઉદ્યોગ કરવાથીજ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે, પણ મનોરથો કરવાથી કામ સિદ્ધ થતાં નથી-જેમકે સુતેલા સિંહના મુખમાં હાથીઓ પડતા નથી. ૨૯૩

અયોઽભેદ્યમુપાયેન દ્રવતામુપર્નાયતે ।

લોકપ્રાસિદ્ધમેવૈતદ્વારિ વદ્ધૌર્નિયામકમ્ ॥ ૨૯૪ ॥

ઉપાયોપગૃહીતેન તૈનૈતત્પારિશોપ્યતે ।

ઉપાયેન પદં મૂર્ધ્નિ ન્યસ્યતે મત્તહસ્તિનામ્ ॥ ૨૯૫ ॥

લોકુ ડોહથી પણ ભાંગી શકાતું નથી, પરંતુ ઉપાયથી તેનું પાણી કરી શકાય છે અને આ તે લોક પ્રસિદ્ધ છે કે પાણી અગ્નિને યુગ્મથી નાખે છે; પરંતુ યુક્તિથી ઉપયોગમાં આણેલો અગ્નિ, જળને સુકાવી નાખે છે,—તેમજ ઉપાયથી મદમત હાથીના મસ્તક ઉપર પણ પગ મુકી શકાય છે. ૨૯૪-૨૯૫

ઉપાયેષૂત્તમો ભેદઃ પદ્મગુણેષુ સમાશ્રયઃ ।

કાર્યો દ્વૌ સર્વદા તૌ તુ નૃપેણ વિજિગીપુણા ॥ ૨૯૬ ॥

સામ આદિક ચાર ઉપાયોમાં ભેદ ઉત્તમ છે અને છ ગુણમાં સમાશ્રય શ્રેષ્ઠ છે; માટે વિજયની ઈચ્છાવાળા રાજાએ સર્વદા ભેદનો તથા સમાશ્રયનો ઉપયોગ કરવો. ૨૯૬

તામ્યાં વિના નૈવ કુર્યાદ્યુદ્ધં રાજા કદાચન ॥ ૨૯૭ ॥

ભેદ અને સમાશ્રયવિના રાજાએ કોઈ દિવસ યુદ્ધ કરવુંજ નહીં. ૨૯૭

પરસ્પરં પ્રાતિકૂલ્યં રિપુમેનપમન્ત્રિણામ્ ।

ભવેદ્યથા તથા કુર્યાત્તત્પ્રજાયાશ્ચ તત્તિસ્ત્રિયાઃ ॥ ૨૯૮ ॥

શત્રુઓના સેનાપતિઓને, મંત્રિઓને, પ્રજાને તથા તેની સ્ત્રીને પરસ્પરમાં પ્રતિકુળતા થાય તેમ કરવું. ૨૯૮

ઉપાયાન્પદ્મગુણાન્વીક્ષ્ય શત્રોઃ સ્વસ્યાપિ સર્વદા ।

યુદ્ધં પ્રાણાત્યગ્યે કુર્યાત્સર્વસ્વહરણે સતિ ॥ ૨૯૯ ॥

ન્યારે પોતાના પ્રાણ જતા હોય તથા સર્વસ્વનો નાશ થતો હોય ત્યારે રાજાએ શત્રુપક્ષના અને પોતાના સામ આદિક ઉપાયોનો તથા છ ગુણોનો નિરંતર વિચાર કરીને યુદ્ધ કરવું. ૨૯૯

સ્ત્રીવિપ્રામ્યુપપત્તૌ ચ ગોવિનાશેઽપિ બ્રાહ્મણૈઃ

પ્રાપ્તે યુદ્ધે કચિન્નૈવ ભવેદાપિ પરાઙ્મુલ્લઃ ॥ ૩૦૦ ॥

સ્ત્રીઓના અને બ્રાહ્મણના અનુગ્રહ માટે તથા બ્રાહ્મણનો અને ગાયનો નાશ થતો હોય ત્યારે સંમીપમાં આવેલા સંબામમાંથી કોઈ દિવસ પશુ-પાછી પેની કરવી નહિ. ૩૦૦

યુદ્ધમુત્સૃજ્ય યો યાતિ સ દેવૈર્હન્યતે મૃશમ્ ॥ ૩૦૧ ॥

જે મનુષ્ય સંગ્રામ ત્યાગ કરીને નાશી જાય છે, તેનો દેવતાઓ પણ સમૂળ નાશ કરે છે. ૩૦૧

સમોત્તમાઘર્મૈ રાજા ત્વાહૂતઃ પાલ્યન્પ્રજાઃ ।

ન નિવર્તેત સદ્ગ્રામાત્ક્ષત્રધર્મમનુસ્મરન્ ॥ ૩૦૨ ॥

પ્રભુપાળન કરતા રાજાને સમાન, ઉત્તમ, અથવાતો અધમ શત્રુ યુદ્ધ માટે બાધાવે તો ક્ષત્રિય ધર્મને સંભારી તેની સામે યુદ્ધ કરવા માટે જરૂર, પણ પાશ્વં હઠવું નહીં. ૩૦૨

રાજાનઞ્ચાવિદોદ્ધારં બ્રાહ્મણઞ્ચાપ્રવાસિનમ્ ।

ભૂમિરેતૌ નિર્ગિલાતિ સર્પો ત્રિલશ્યાનિવ ॥ ૩૦૩ ॥

સર્પ જેમ પોતાના દરમાં રહેનારાને ગળી જાય છે તેમ પૃથ્વી યુદ્ધ ન કરનારા રાજાને અને ધરમાં બેસી રહેનારા બ્રાહ્મણને ગળી જાય છે. ૩૦૩

બ્રાહ્મણસ્યાપિ ત્રાપતૌ ક્ષત્રધર્મેણ વર્તેતઃ ।

પ્રશસ્તં જીવિતં લોકે ક્ષત્રં હિ બ્રહ્મસમ્ભવમ્ ॥ ૩૦૪ ॥

આપત્તિના સમયમાં બ્રાહ્મણ પણ ક્ષત્રિય ધર્મ પાળે તો લોકમાં તેનું જીવન સફળ ગણાય છે; કારણ કે ક્ષત્રિયો બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયા છે; માટે બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિયનું કામ કરવામાં કંઈ દોષ નથી. ૩૦૪

અધર્મઃ ક્ષત્રિયસ્યૈષ યચ્છય્યામરણં ભવેત્ ।

વિમૃજન્શ્લેષ્મપિત્તાનિ કૃપણં પરિદેવયન્ ॥ ૩૦૫ ॥

અવિક્ષતેન દેહેન પ્રલયં યોઽધિગચ્છતિ ।

ક્ષત્રિયો નાસ્ય તત્કર્મ પ્રશંસન્તિ પુરાવિદઃ ॥ ૩૦૬ ॥

ક્ષત્રિયનું શય્યામાં મરણ થાય તે ક્ષત્રિયનો ધર્મ નથી પણ તે અધર્મ છે. જે ક્ષત્રિય બહુમા અને શ્લેષ્મ કાઢતાં દયા ઉપજે તેમ વિલાપ કરતાં અક્ષત શરીરે શય્યામાં મરણ પામે છે તેનાં આવાં શય્યામરણને ઈતિહાસ-વેદા પાંડિતો વખાણતા નથી. ૩૦૫-૩૦૬

ન ગેહે મરણં શસ્ત્રં ક્ષત્રિયાણાં વિના રણાત્ ।

શૌણ્ડીરાણામશૌણ્ડીરમધર્મ કૃપણં હિ તત્ ॥ ૩૦૭ ॥

ક્ષત્રિયોને શત્રુ વિના ધરમાં ખાટલે પડીને મરવું તે ઉત્તમ ગણાવું નથી; કારણ કે ગર્વિણાણ ક્ષત્રિયોનું તે દીનાચરણ તેના ગર્વનો અને ધર્મનો નાશ કરનાર છે. ૩૦૭

૦ આ નીતિયુક્ત ભારત વર્ષની પ્રભુ વર્તી હોત તે આજે આર્યાવ્રત પરત્રતાને પામત નાહિ; ખેદની વર્તી આ છે કે પ્રામણ્ય શાષ્ટ્રબાણમાં શરૂ હતા, પણ કર્મ કરવે યોગ્ય હતા.

रणेष्वकदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः ।

शस्त्रास्त्रैः सुविनिर्भिन्नः क्षत्रियो वधमर्हति ॥ ૩૦૮ ॥

ને ક્ષત્રિય રાજ પોતાની જાતવાળાઓને* સાથે લઈને રણમાં જાય અને ત્યાં શત્રુનો નાશ કરી શકે નહિ પણ પોતેજ શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રથી ધવાય છે તે ક્ષત્રિય વધને પાત્ર થાય છે. ૩૦૮

आहवेषु मिथ्योऽन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।

युद्धयमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ૩૦૯ ॥

ને રાજાઓ યુદ્ધમાં પરસ્પર એક બીજાની મારવાની ઈચ્છાથી શક્તિ પ્રમાણે ઢઢથી યુદ્ધ કરે તથા પાછા હડે નહીં તે તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે. ૩૦૯

भर्तुरर्थे च यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे ।

भयान्न विनिवर्तेत तस्य स्वर्गो ह्यनन्तकः ॥ ૩૧૦ ॥

ને શૂરવીર લડવૈયા પોતાના રાજ માટે સેનાને મોખરે ઉભો રહીને પરાક્રમ કરે પણ ભયથી પાછા હડે નહીં તેને અવશ્ય અક્ષયસ્વર્ગ મળે છે. ૩૧૦

आहवे निहतं शूरं न शोचेत कदाचन ।

निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यः पूतो याति सुलोकताम् ॥ ૩૧૧ ॥

યુદ્ધમાં મરણ પામેલા શૂરાને કોઈ દિવસ શોક કરવો નહિ. કારણ કે તે સર્વ પાતકમાંથી મુક્ત તથા પવિત્ર થઈને પુણ્યવંતના લોકોમાં જાય છે. ૩૧૧

वराप्सरस्सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।

त्वरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥ ૩૧૨ ॥

રણભૂમિ ઉપર મરણ પામેલા યોધાપ્રત્યે હજારો ઉત્તમ અપ્સરાઓ, 'આ મારો ભર્તા થાઓ' એમ ધારતી ઉતાવળી ઉતાવળી (તેને વરવા માટે) દોડી આવે છે. ૩૧૨

मुनिभिर्दीर्घतपसा प्राप्यते यत्पदं महत् ।

युद्धाभिमुखनिहतैः शूरैस्तद्वागवाप्यते ॥ ૩૧૩ ॥

મહાતપશ્ચર્યાવડેજ ને મહાપદ મુનિઓ મેળવે છે, તે મહાપદ, યુદ્ધના મોખરામાં મરાયલા શૂરા યોધા સત્વર મેળવે છે. ૩૧૩

एतत्तपश्च पुण्यञ्च धर्मश्चैव सनातनः ।

चत्वार आश्रमास्तस्य यो युद्धे न पलायते ॥ ૩૧૪ ॥

* જ્યાં જ્યાં જાતવાળા શબ્દ આવ્યા છે ત્યાં સમાન કર્મ કરનારા જાણવા.

એ યોદ્ધો સંગ્રામમાંથી નાશી જતો નથી, તેને તપ, પુણ્ય, સનાતન ધર્મ અને ચાર આશ્રમેના ધર્મનું કળ મળે છે. ૩૧૪

ન હિ શૌર્ય્યાત્પરં કિઞ્ચિત્ત્રિષુ લોકેષુ વિદ્યતે ।

શૂરઃ સર્વં પાલયાતિ શૂરે સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૩૧૫ ॥

શૌર્ય વિના ત્રણ જગતમાં ખીલું કંઈ ઉત્તમ નથી; કારણ કે શૂરવીર સર્વની રક્ષા કરે છે અને તેને આધારે સર્વ ટકી રહ્યું છે. ૩૧૫

ચરાણામચરા અન્નમદંઘ્રા દંઘ્રિણામપિ ।

અપાળયઃ પાણિમતામન્નં શૂરસ્ય કાતરાઃ ॥ ૩૧૬ ॥

જંગમ (ગાય, બેસ, મનુષ્ય વગેરે પ્રાણી)નો ખોરાક સ્થાવર છે. (ધઉ, ચોખા વગેરે) છે. ડાઢવાળા (સિંહ આદિક)નો ડાઢ વિનાના પ્રાણિ ખોરાક છે; હાથવાળાનો ખોરાક હાથ વિનાનાં પ્રાણી છે અને શૂરવીરોનો ખોરાક ખીકણ છે.

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે સૂર્યમણ્ડલભેદિનૌ ।

પરિત્રાહ્યોગયુક્તો યો રણે ચાભિમુક્તં હતઃ ॥ ૩૧૭ ॥

યોગ કરનાર સંન્યાસી અને સંગ્રામમાં સામે ચાલીને મરનાર વીર તે બન્ને પુરુષો જગતમાં સૂર્ય મંડળને બેદીને ઉપરના લોકમાં જાય છે. ૩૧૭

* આત્માનં ગોપયેચ્છક્તો વધેનાપ્યતતાયિનઃ ।

સુવિદ્યાબ્રાહ્મણગુરોર્યુદ્ધે શ્રુતિનિદર્શનાત્ ॥ ૩૧૮ ॥

શક્તિમાનું મનુષ્યે-યુદ્ધમાં મારવા માટે તૈયાર થયેલા વિધાવંત બ્રાહ્મણનો અને શૂરનો પણ વધ કરીને પોતાના શરીરની રક્ષા કરવી એમ વેદમાં કહ્યું છે.* ૩૧૮

આચાર્ય્યા વૈ કારુણિકાઃ પ્રાજ્ઞાશ્ચાપાપદર્શિનઃ ।

નૈતે મહાભયે પ્રાપ્તે સમ્પ્રષ્ટવ્યાઃ કથઞ્ચન ॥ ૩૧૯ ॥

મહાભય આવે ત્યારે દયાવંત, નિષ્પાપ અને બુદ્ધિશાળી આચાર્યોની કઠી પણ સલાહ લેવીજ નહિ.-તેઓને પુછવાથી યોગ્ય ઉત્તર મળતો નથી. ૩૧૯

પ્રાસાદેષુ વિચિત્રેષુ ગોષ્ઠીષૂપવનેષુ ચ ।

કથા વિચિત્રાઃ કુર્વાણાઃ પણ્ડિતાસ્તત્ર શોભનાઃ ॥ ૩૨૦ ॥

* મનુષ્ય કશું છે કે ગુરું વા બાલવૃદ્ધો વા બ્રાહ્મણ વા બહુશ્રુત આતતાયિનમાન્યન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥ આજ નીતિને અનુસરીને અનુને ભારતમાં, દ્રોણાચાર્ય-નૃપ, વળી બ્રાહ્મણ, વળી શૂર તેના વધનો દોષ માન્યો નહિ.

આશ્ચર્યજનક કથા કહેતારા પંડિતો, મનોહર રાજમેહેલમાં, સભામાં અને ઉપવન વિગેરે આનંદજનક પ્રદેશમાં શોભે છે. -તાત્પર્ય કે શાંતિને સમયે તેઓ કામના છે. ૩૨૦

बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वाणा जनसंसदि ।

ईड्यास्ते चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ૩૨૧ ॥

મનુષ્યોની સભામાં અનેક આશ્ચર્યજનક કાર્ય કરનારા અને તત્વનિહ્યુત કરવામાં કુશળ એવા પંડિતો તે તે વિષયોમાં માન મેળવે છે. ૩૨૧

परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च ।

हस्यश्वरथचर्यास्तु खरोष्ट्राजाविकर्मणि ॥ ૩૨૨ ॥

गोधनेषु प्रतोलीषु स्वयम्बरमुत्तरेषु च ।

अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ ૩૨૩ ॥

શત્રુના છિદ્ર નજીવામાં, મનુષ્યોનાં આચરણો નજીવામાં, હાથી, ઘોડા તથા રથોના કામમાં, ગધેડાં, ઉંટ, બકરાં અને મેઠાઓનાં કામમાં ગોધનાના કામમાં, રસ્તાઓ બાંધવામાં, સ્વયંબર વગેરેની રચના કરવામાં નાના પ્રકારના ભોજનો તૈયાર કરવામાં તથા તેના દોષો નજીવામાં જેઓ નિપુણ હોય છે, તેઓ તે તે વિષયોમાં માન મેળવે છે. ૩૨૨-૩૨૩

દોષાદોષ નીતિ.

पण्डितान्पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।

अरेश्चित्तगुणान्ज्ञात्वा न सैन्ये भङ्गशङ्कया ।

विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्यो भवेत्परः ॥ ૩૨૪ ॥

શત્રુના ગુણગાન કરનારા પંડિતોનો તિરસ્કાર કરવો અને શત્રુના મનોભાવ સમજી લઈને પોતાની સેનામાં કાંગાણુ પડે નહિ એવા અનિ-પ્રાયથી એવી નીતિ રચવી કે જેથી શત્રુનો નાશ થઈ શકે. ૩૨૪

आततायित्वमापन्नो ब्राह्मणः शूद्रवत्स्मृतः ।

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥ ૩૨૫ ॥

મારવા માટે સન્મુખ આવતા બ્રાહ્મણને શૂદ્રવત્ માનવો અને તે આ-તતાયિના મારનારાને કોઈપણ રીતે દોષ લાગતો નથી. ૩૨૫

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥ ૩૨૬ ॥

મનુષ્ય શસ્ત્ર હગામીને સામા આવતા આતતાયી બ્રાહ્મણને પણ માર-વાથી બ્રહ્મઘાતી થતો નથી; પરંતુ તેને ન મારવાથી બ્રહ્મઘાતી થાય છે. ૩૨૬

ઉદ્યતેષુમથો દૃષ્ટ્વા બ્રાહ્મણં ક્ષત્રવન્નુવત્ ।

યો હન્યાત્સમરે કુદ્ધં યુધ્ધન્તમપલાયિતમ્ ।

બ્રહ્મહત્યા ન તસ્ય સ્યાદિતિ ધર્મેષુ નિશ્ચયઃ ॥ ૩૨૭ ॥

જે બ્રાહ્મણુ યુદ્ધમાં ક્રોધ કરી શસ્ત્ર ઉગામીને નિચ ક્ષત્રિયની પેઠે યુદ્ધ કરવા માટે સામે આવીને ઉભો રહે તેનો બ્રાહ્મણુ, છતાં જે નાશ કરે છે તેને બ્રહ્મહત્યા લાગતી નથી, આમ ધર્મશાસ્ત્રમાં નિશ્ચય કર્યો છે. ૩૨૭

અપસરતિ યો યુદ્ધાઝીવિતાર્થી નરાધમઃ ।

જિવિન્નેવ મૃતઃ સોઽપિ મુદ્ધુક્તે રાષ્ટ્રકૃતં ત્વવમ્ ॥ ૩૨૮ ॥

જે નિચ મનુષ્ય જીવવાની આશાએ યુદ્ધભૂમિ ઉપરથી પલાયન કરે છે તેને જીવતાંજ મુલો સમજવો, અને તે મનુષ્ય દેશમાં થયેલાં પાતક ભાગવે છે. ૩૨૮

મિત્રં વા સ્વામિનં લક્ષ્મી નિર્ગચ્છતિ રણાન્ન યઃ ।

સોઽન્તે નરકમાપ્નોતિ સ્સજીવો નિન્દ્યતેઽસ્વિલ્લૈઃ ॥ ૩૨૯ ॥

જે મનુષ્ય પોતાના મિત્રનો અથવા તે પોતાના રાજાનો લ્યાગ કરી રણમાંથી નાશી જાય છે તે મરણ પછી નરકમાં પડે છે. અને સર્વ લોકો જીવતાં પર્યંત તેની નિંદા કરે છે. ૩૨૯

મિત્રમાપદ્ધતં દૃષ્ટ્વા સહાયં ન કરોતિ યઃ ।

અકીર્ત્તિં લભતે સોઽવ મૃતો નરકમૃચ્છતિ ॥ ૩૩૦ ॥

જે મનુષ્ય પોતાના મિત્રને આપત્તિમાં પડેલો જોઈ સહાય કરતો નથી તે આ લોકમાં અપદ્ધતિ મેળવે છે, અને મરણ પછી નરકમાં પડે છે. ૩૩૦

વિશ્રમ્ભાચ્છરણં પ્રાપ્તં યઃ સન્વ્યજતિ દુર્મતિઃ ।

સ યાતિ નરકે ધોરં યાવદિન્દ્રાશ્રતુર્દશ ॥ ૩૩૧ ॥

જે દુષ્ટબુદ્ધિ પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને શરણાગત આવેલા મનુષ્યનો લ્યાગ કરે છે તે જ્યાં સુધી ચૌદ ઇંદ્ર રહે છે ત્યાં સુધી નરકમાં વાસ કરે છે. ૩૩૧

સુદુર્વૃત્તં યદા ક્ષત્રં નાશયેયુસ્તુ બ્રાહ્મણાઃ ।

યુદ્ધં કૃત્વાપિ શસ્ત્રાસ્ત્રૈર્ન તદા પાપમાજિનઃ ॥ ૩૩૨ ॥

બ્રાહ્મણો શસ્ત્રોવતી તથા અસ્ત્રોવતી યુદ્ધ કરીને દુરાચરણી ક્ષત્રિયનો નાશ કરે છે, તેમાં તેઓ પાપભોક્તા થતા નથી. ૩૩૨

હીનં યદા ક્ષત્રકુલં નીચૈર્લોકઃ પ્રપીઙ્યતે ।

તદાપિ બ્રાહ્મણા યુદ્ધે નાશયેયુસ્તુ તાન્દ્રુતમ્ ॥ ૩૩૩ ॥

ન્યારે અધમ લોકો દુર્બળ ક્ષત્રિયના કુળને દુઃખ આપે ત્યારે પણ બ્રાહ્મણોએ સંગ્રામમાં તે નીચ લોકોનો સત્વર નાશ કરવો. ૩૩૩

યુધ્ધ સારાસાર વિચાર.

ઉત્તમં માન્વિકાસ્ત્રેણ નાલિકાસ્ત્રેણ મધ્યમમ્ ।

શસ્ત્રૈઃ કનિષ્ઠં યુદ્ધન્તુ વ્રાહ્મયુદ્ધં તતોઽધમમ્ ॥ ૩૩૪ ॥

મંત્રથી સિદ્ધ કરેલાં અસ્ત્રવડે કરેલું યુદ્ધ ઉત્તમ બાણુલું, બંદુકવડે કરેલું યુદ્ધ મધ્યમ બાણુલું, શસ્ત્રવડે કરેલું યુદ્ધ અધમ બાણુલું, અને બાહુવડે કરેલું યુદ્ધ અધમાધમ બાણુલું. ૩૩૪

મન્ત્રેરિતમહાશક્તિવાણાદૈઃ શત્રુનાશનમ્ ।

માન્વિકાસ્ત્રેણ તદ્યુદ્ધં સર્વયુદ્ધોત્તમં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૩૫ ॥

મંત્ર બાણીને છોડેલાં મહાશક્તિ તથા બાણ વગેરે અસ્ત્રોથી શત્રુઓને નાશ કરવો તેને માન્વિકાસ્ત્ર યુધ્ધ સમજવું, અને તે યુદ્ધને સર્વયુદ્ધમાં શ્રેષ્ઠ બાણુલું. ૩૩૫

નાલાધિચૂર્ણસંયોગાલ્ક્યે ગોલનિપાતનમ્ ।

નાલિકાસ્ત્રેણ તદ્યુદ્ધં મહાહ્રાસકરં રિપોઃ ॥ ૩૩૬ ॥

બંદુકમાં દારૂ ભરીને નિશાન ઉપર ગોળા મારવી. તે યુદ્ધને નાલિકાસ્ત્ર યુધ્ધ કહે છે. અને તે યુધ્ધ શત્રુને મહાહાડાનીકારક બાણુલું. ૩૩૬

કુન્તાદિશસ્ત્રસહ્યૌતૈર્નાશનં રિપુણાઞ્ચ યત્ ।

શસ્ત્રયુદ્ધન્તુ તજ્ઞેયં નાલાસ્ત્રાભાવતઃ સદા ॥ ૩૩૭ ॥

ભાલાં વગેરે શસ્ત્રસમુદાયથી શત્રુનો નાશ કરવો તેને શસ્ત્રયુદ્ધ બાણુલું આ યુદ્ધ સદા બંદુક વિગેરે ન હોવાથી કરવામાં આવે છે એમ સમજવું. ૩૩૭

કર્ષણૈઃ સન્ધિમર્માણાં પ્રતિલોમાનુલોમતઃ ।

બન્ધનૈર્ઘાતનં શત્રોર્યુક્તયા તદ્વાહુયુદ્ધકમ્ ॥ ૩૩૮ ॥

શત્રુઓના શરીરની સંધિયાને તથા મર્મભાગોને યુક્તિથી દબાવીને તથા બાહુઓની આડી અવળી આંટીથી નાખીને શત્રુને મારવું તેને બાહુયુધ્ધ કહે છે. ૩૩૮

વામપાણિકચોત્પાંડા ભૂમી નિષ્પેષણં ચલાત્ ।
 મૂઠિ પાદપ્રહરણં જાનુનોદરપીડનમ્ ॥ ૩૩૯ ॥
 માલરાકારયા મુષ્ટય કપોલે દૃઢતાડનમ્ ।
 કફોણિપાતાંડપ્યસકૃત્સર્વતસ્તલતાડનમ્ ॥
 છલેન યુદ્ધે ભ્રમણં નિયુદ્ધં સ્મૃતમષ્ટયા ॥ ૩૪૦ ॥

મહાયુદ્ધ આઠ પ્રકારનું બહુવું. ૧ડાબા હાયવતી ચોટલીને ઉંચી પકડવી, ૨બળવડે પૃથ્વી ઉપર ધસડવો, ૩મસ્તક ઉપર પાટુ મારવી, ૪ગોઠણવતી પેટને કચરવું, ૫નાળિયેરના આકારની મુડીવાળીને તેનાવતી ગાલ ઉપર દૃઢ પ્રહાર કરવો, ૬વારંવાર ચારે તરફ બલાત્કારથી કોણીએ મારવી, ૭ચારે તરફથી તમાચા મારવા, ૮કપટથી શત્રુનાં છિદ્ર બેલા આઠે તેને ચારે તરફ ફેરવવો. ૩૩૯-૩૪૦

ચતુર્ભિઃ ક્ષત્રિયં હન્યાત્પચ્ચભિઃ ક્ષત્રિયાધમમ્ ।

ષડ્ભિર્વૈશ્યં સત્તમિસ્તુ શૂદ્રં સક્કરમષ્ટભિઃ ।

શત્રુષ્વેતાનિ યુજ્જીત ન મિત્રેષુ કદાચન ॥ ૩૪૧ ॥

આ આઠ પ્રકારના પ્રહારમાંના ચાર પ્રકારથી ક્ષત્રિયને મારવો, પાંચ પ્રકારથી નીચ ક્ષત્રિયને મારવો, છ પ્રકારથી વૈશ્યને મારવો, સાત પ્રકારથી શૂદ્રને મારવો અને આઠ પ્રકારથી વર્ણસંકરને મારવો. ઉપર જણાવેલા મહાયુદ્ધના પ્રકારનો શત્રુના ઉપર ઉપયોગ કરવો, પણ મિત્ર ઉપર કોઈ દિવસ ઉપયોગ કરવો નહિ. ૩૪૧

યુદ્ધ નિયમ.

નાલાસ્ત્રાણિ પુરસ્કૃત્ય લઘૂનિ ચ મહાન્તિ ચ ।

તત્પૃષ્ઠગાંશ્ચ પાદાતાન્ગજાશ્વાન્પાર્શ્વયોઃ સ્થિતાન્ ।

કૃત્વા યુદ્ધં પ્રારભેત મિત્રામાત્યચ્ચલારિણા ॥ ૩૪૨ ॥

રાબએ શત્રુની સેના ઉપર ચઢાઈ કરતી વેળા નાની તથા મોટી તોપોને આગળ રાખવી, તેની પાછળ પાળાઓને રાખવા, બન્ને પડખા ઉપર હાથી તથા ઘોડાની સેનાને રાખવી અને શત્રુના મંત્રિઓને તથા સેનાને ગ્રહ રીતે પોતાના પક્ષમાં લઈને શત્રુની સાથે યુદ્ધનો સમારંભ કરવો. ૩૪૨

સામ્મુલ્યેન પ્રપાતેન પાર્શ્વામ્યામપયાનતઃ ।

યુદ્ધાનુકૂલભ્રમેસ્તુ યાવહ્યામસ્તથાવિધમ્ ।

સૈન્ધાદારીન પ્રથમં સેનપૈર્યુદ્ધમીરિતમ્ ॥ ૩૪૩ ॥

યુદ્ધાનુકૂળ ભૂમિનો લાભ થાય તે પ્રમાણે સન્મુખથી અથવા તો બંને બાજુથી પડીને અથવા તો પાછા હઠીને સેનાપતિઓની સાથે તથા અર્ધ સેનાની સાથે પ્રથમ યુદ્ધ કરવું કહ્યું છે. ૩૪૩

અમાત્યગોપિતૈઃ પશ્ચાદમાલ્યૈઃ સહ તદ્ભવેત્ ।

નૃપસન્નોપિતૈઃ પશ્ચાત્સ્વતઃ પ્રાણાત્યયે 'ચ તત્ ॥ ૩૪૪ ॥

સેનાપતિઓના નાશ થયા પછી શત્રુઓના મંત્રિઓથી રક્ષાતી સેનાઓ સાથે તથા મંત્રિઓ સાથે યુદ્ધ કરવું; અમાત્યોનો નાશ થયા પછી રાજાથી રક્ષાતી સેનાઓની સાથે યુદ્ધ કરવું; અને છેવટે જ્યારે પ્રાણ સંકટ આવે ત્યારે યોદ્ધા શત્રુરાજાની સાથે યુધ્ધ કરવું. ૩૪૪

દીર્ઘાધ્વનિ પરિશ્રાન્તં ક્ષુત્પિપાસાહિતશ્રમમ્ ।

વ્યાધિદુર્ભિક્ષકરકૈઃ પીડિતં દસ્યુવિદ્વૃતમ્ ॥ ૩૪૫ ॥

પદ્મપાંમુજલસ્કન્નં વ્યસ્તં શ્વાસાતુરં તથા ।

પ્રસુપ્તં ભોજને વ્યગ્રમમ્મિષ્ટમસંસ્થિતમ્ ॥ ૩૪૬ ॥

ઘોરાગ્નિભયવિત્રસ્તં વૃષ્ટિવાતસમાહતમ્ ।

एवमादिषु जातेषु व्यसनैश्च समाकुलम् ।

स्वसन्यै સાધુ રક્ષૈત્તુ પરસૈન્યં વિનાશયેત્ ॥ ૩૪૭ ॥

લાંબો માર્ગ ખેડવાથી શ્રમિત થયેલાં, ક્ષુધા ને તૃપાથી પીડાતાં, વ્યાધિ, દુર્ભિક્ષ તથા શિલાની વૃષ્ટિથી પીડાતાં, ચેરોએ નસાડેલાં, કાઠવ, ધુડ, તથા પાણીથી ખિન્ન થયેલાં, દીર્ઘશ્વાસથી આતુર, નિદ્રાવશ થયેલાં, બોજનમાં ગુંથાયેલાં, ઘોડા સંખ્યાનાળાં, ચંચળ, ભયંકર અગ્નિથી ભયભીત થયેલાં, વૃષ્ટિ તથા પવનથી વ્યાકુળ થયેલાં, ઈત્યાદિ વિષયોમાં ગુંથાયેલાં તથા આપત્તિથી ઘેરાયેલાં યોદ્ધાનાં સૈન્યનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. અને તેવાં દુઃખોમાં પડેલા શત્રુ સૈન્યનો નાશ કરવો, ૩૪૫-૩૪૭

बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनोषिभिः ।

मुख्यो भेदो हि तेषान्तु पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ ૩૪૮ ॥

વિદ્વાનોએ નીતિશાસ્ત્રમાં સેનાના જે દોષો કહ્યા છે તે દોષોમાં મુખ્ય અને અતિપાપી દોષ વિદ્વાનો બેઠે કુટકાટને છે. ૩૪૮

भिन्ना हि सेना नृपतेर्दुःसन्देहा भवत्युत ।

मौला हि पुरुषव्याघ्र ! किमु नानासमुत्थिता ॥ ૩૪૯ ॥

હે પુરુષવ્યાઘ્ર! વિવિધ રીતે એકઠી મળેલી રાજાની સેના પરસ્પર ભિન્ન મનની થઈને જુદી પડે છે. તો તે રાજાને બહુ દુઃખ આપે છે. ત્યારે મૌલસેના ભિન્ન મનની થાય ત્યારે તો શું જ કહેવું? ૩૪૯

उपायान्बद्गुणं मन्त्रं शत्रोः स्वस्यापि चिन्तयेत् ।

धर्मयुद्धैः कूटयुद्धैर्हन्यादेव रिपुं सदा ॥ ३९० ॥

रान्मध्ये शत्रुना अने पोताना साम आदि उपायेना, संधि आदि शुभेना
अने रान्कीय युध्मन्त्रेना विचार करवा, त्थार पछी धर्मयुद्ध अथवा तो
कपटयुद्ध करीने शत्रुने सदाने भाट नारा करवा. ३५०

याने सपादभृत्या तु स्वभृत्यान्वर्द्धयन्नृपः ।

स्वदेहं गोपयेद्युद्धे चर्मणा कवचेन च ॥ ३९१ ॥

रान्मध्ये युध्मयात्रा प्रसंगे पोताना सेवकना पगारमां अक यतुर्थाश
वधारो करी तेने प्रसन्न करवा, अने ढाल तथा कवच धारण करीने पोताना
शरीरनी रक्षा करवी. ३५१

पाययित्वा मदं सम्यक्सैनिकान्शौर्यवर्द्धनम् ।

उत्तेजितांश्च निर्द्वैधान्वीरान्युद्धे नियोजयेत् ॥ ३९२ ॥

सीपाईयेने अण वधारनारां मद्यनुं सारी पेठे पान करावीने उत्तेजन
आपवुं, अने ते शंकारहित शरायेनी युद्धमां येजना करवी. ३५२

नालिकास्त्रेण खड्गाद्यैः सैनिकैः पातयेदरिन् ।

कुन्तेन सादी बाणेन रथगो गजगोऽपि च ॥ ३९३ ॥

पायइणे अंडुकवती अने तरवारवती, धाडेश्वारे बालावती, रथिकोये
तथा हस्तिश्वारेये आणवती शत्रुने भारवा. ३५३

गजो गजेन यातव्यस्तुरगेन तुरङ्गमः ।

रथेन च रथो योज्यः पत्तिना पत्तिरेव च ।

एकेनैकश्च शस्त्रेण शस्त्रमस्त्रेण वास्त्रकम् ॥ ३९४ ॥

हाथीपर जेठेला थोड्यायेये हाथी उपर जेठेलांनी साथे लढवुं,
धाडेश्वारे धाडेश्वारो साथे लढवुं, रथीयेये रथीयेनी साथे लढवुं, पायइ-
णेये पायइणेनी साथे लढवुं, अक वीर पुइये अकवीर पुइयेनी साथे
लढवुं, शस्त्रवती शस्त्रेने पाछुं उठाववुं अने अस्त्रवती अस्त्रेने पाछुं उ-
ठाववुं. ३५४

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्षीबं न कृताञ्जलिम् ।

न मुक्तवेशमासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ३९५ ॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नम्रं न निरायुधम् ।

न युद्धमानं पश्यन्तं युद्ध्यमानं परेण च ॥ ३९६ ॥

पिबन्तं न च भुञ्जानमन्यकार्यकुलं न च ।

न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३५७ ॥

सदृशता रामके सत्पुरुषानां धर्मयुद्धने संभारिने लयथी रथणने आश्रय करनारा अनुग्रहने, नपुंसकने, जे ह्यथ जेहीने प्रलाम करनाराने, मुक्तकेशने, गेठेखाने, हुं तारे आश्रित कुं अम जेखानाराने, निद्रावश थयेखाने, केउ हपर जेभले जेठ पांथी न होय तेवाने, नग्नने, आयुध रक्षितने, युद्ध न करनाराने, युद्ध जेनाराने, जीलनी साथे युद्ध करनाराने, पाणी पीनाराने, भोजन करनाराने, कार्योतरमां शुंथायखाने, लयशीत थयेखाने अने संभ्रायमांथी नाशी जनाराने भारवे नहि. ३५५-३५७

वृद्धो बालो न हन्तव्यो नैव स्त्री केवलो नृपः ।

यथायोग्यं तु संयोज्य निघ्नन्धर्मो न हीयते ॥ ३५८ ॥

वृद्धने, आणधने, स्त्रीने, तथा सहाय रक्षित रामने भारवे नहि. यथे-
चित्त योजना करीने शत्रुने भारनारे राम धर्ममांथी ज्ञष्ट यतो नथी. ३५८

धर्मयुद्धे तु कूटे वै न सन्ति नियमा अमी ।

न युद्धं कूटसदृशं नाशनं बलवद्विषोः ॥ ३५९ ॥

पूर्वे ज्ञावेला नियमो धर्मयुद्धमां छे, परंतु कपटयुद्धमां नथी.
अणवान् शत्रुने भारवानो कपटयुद्धना जेवो जीले अके हपाय नथी. ३५९

रामकृष्णन्द्रादिदेवैः कूटमेवादृतं पुरा ।

कुटेन निहतो वालियवनो नमुचिस्तथा ॥ ३६० ॥

प्राचीन कालमां रामचंद्र, कृष्ण, अने छंद्र आदि देवाके कपटयुद्ध
रुं हुं. रामे कपट युद्धथी वाणीने भायो हुतो कृष्णे कपट युद्धथी यवनने
अने छंद्रे कपट युद्धथी नमुचिने भायो हुतो. ३६०

प्रफुल्लवदनैव तथा कोमलया गिरा ।

अङ्गीकृतापरधेन सेवादाननतिस्तवैः ॥ ३६१ ॥

उपकारैः स्वाशयेन दिव्यैर्विश्वासयेत्परम् ।

क्षुरधारेण मनसा रिपोच्छृङ्खलं सुलक्षयेत् ॥ ३६२ ॥

अनुग्रहे शत्रुनी आगण प्रसन्न भुभरापीने, कामजवाणीजोखीने,
तेले भूकेला अपराध मान्य करीने, तेनी सेवा करीने, तेने पैसा आपीने,
प्रलाम करीने, तेनी प्रशंसा करीने, तेना(पर) उपहार करीने, तेने पोतानो
सहाय देखाव देखाडीने तथा शपथो भाईने तेना परमविश्वास जेणववो;
अने सन्ध्यानी धारा जेवां तीक्ष्ण भनवडे शत्रुनां छिद्राने सारी रीते
तपासवां. ३६१-३६२

અવમાનં પુરસ્કૃત્ય માનં કૃત્વા તુ વૃષ્ટતઃ ।

સ્વકાર્ય્યં સાધયેત્પ્રાજ્ઞઃ કાર્ય્યધ્વંસો હિ મુર્ચ્ચિતા ॥ ૩૬૩ ॥

બુદ્ધિમાનું મનુષ્યે અપમાન સ્વીકારીને તથા માનનો અનાદર કરીને કાર્ય સાધવું, કારણ કે કાર્યનો નાશ કરવો તે મૂર્ખતા ગણાય છે. ૩૬૩

મઞ્ચાસીનઃ શતાનીકઃ સેનાકાર્ય્યં વિચિન્તયેનુ ।

સદૈવ વ્યૂહસંક્રેતવાદ્યશદ્ધાન્તવાર્તિનઃ ॥ ૩૬૪ ॥

સઞ્ચરેયુઃ સૈનિકાશ્ચ રાજરાપ્સૃહિતૈષિણઃ ।

ભેદિતાં શત્રુણા દૃષ્ટ્વા સ્વસેનાં ઘાતયેચ્ચ તામ્ ॥ ૩૬૫ ॥

શતાનીકે-(સોસીપાઈથી વિટાયલા) રાજાએ એક મંત્ર ૭૫૨ ખેસીને તપાસ કરવી કે સેના પોતાનું કામ પ્રેમથી કરે છે કે અપ્રેમથી કરે છે. અને રાજા તથા પ્રજાનું હિત ઈચ્છનારા સીપાઈઓએ સદા વ્યૂહ રચનાનો સંકેત જણાવનારાં વાજીરના શબ્દ પ્રમાણે વર્તવું અને રાજાએ પોતાની સેનાને શત્રુએ ભિન્ન કરેલી જોઈ તેનો (શત્રુ સેનાનો) નાશ કરવો. ૩૬૪-૩૬૫

પ્રયગ્રે કર્મણિ કૃતે યોધૈર્દવાદ્ધનં ચ તાનુ ।

પારિતોષ્વઞ્ચાધિકારં ક્રમતોઽર્હં નૃપઃ સદા ॥ ૩૬૬ ॥

યોદ્ધાઓ ત્યારે નવું કામ કરે ત્યારે રાજાએ તેઓને કમવાર યોગ્ય ઈનામ, ધન તથા અધિકારો આપવા. ૩૬૬

જલાન્નતૃણસરોધૈઃ શત્રૂન્સમ્પીડ્ય યજ્ઞતઃ ।

પુરસ્તાદ્વિષમે દેશે પશ્ચાદ્દેશાન્તુ વેગવાન્ ॥ ૩૬૭ ॥

રાજાએ પ્રથમ પાણી, અન્ન તથા તૃણને શત્રુના દેશમાં જતાં અટકાવવાં અને શત્રુને યત્નથી સારી પેડે પીડવો. અને પાછળથી હતાવળે તેના ૭૫૨ ચઢાઈ કરી રણમાં તેનો નાશ કરવો. ૩૬૭

કૂટસ્વર્ણમહાદૌનૈર્ભેદયિત્વા દ્વિષદ્વલમ્ ।

નિત્યવિશ્રમ્ભસંસુપ્તં પ્રજાગરકૃતશ્રમમ્ ॥ ૩૬૮ ॥

વિલોભ્યાપિ પરાનીકમપ્રમત્તો વિનાશયેત્ ।

તત્સહાયત્વલં નૈવ વ્યસનાત્તમાપિ ક્વચિત્ ॥ ૩૬૯ ॥

રાજાએ શત્રુની સેનાને પુષ્કળ ખોટું સોનું વગેરે આપીને ફેાડવી અને તેના રાજા ૭૫૨ હઠાસીન કરી મૂકવી કે જોથી તે નિત્ય પરિશ્રમને લીધે સારી રીતે નિદ્રા કરે અથવા તે શત્રુના ભયથી હળગરો કરવાને લીધે શ્રમિત થાય; અને ત્યારપછી રાજાએ સાવધાન થઈને શત્રુસેનાનો નાશ કરવો, પરંતુ કામાદિકમાં આસક્ત થયેલી છતાં તેની સહાયક સેનાને કોઈ દિવસ નાશ કરવો નહિ. ૩૬૮-૩૬૯

સ્વસમીપતરં રાજ્યં નાન્યસ્માદ્ ગ્રાહયેત્ ક્વચિત્ ॥ ૩૭૦ ॥

પોતાની પડોસમાં આવેલા રાજ્યને કોઈ દિવસ ખીન્ન શત્રુની સત્તામાં જવા દેવું નહિ-તેમ થવાથી મહાહાની થાય છે. ૩૭૦

ક્ષણે યુદ્ધાય સજ્જેત ક્ષણં ત્રાપસરેત્પુનઃ ।

અકસ્માન્નિપતેદૂરાદ્દસ્યુત્પરિતઃ સદા ॥ ૩૭૧ ॥

ક્ષણમાં યુદ્ધ માટે તૈયારી કરવી, ક્ષણમાં વળી પાછા ફરવું, અને ક્ષણમાં અકસ્માત દૂરથી ચારે તરફ ચારની પેઠે નિરંતર ચઢાઈ કરવી. ૩૭૧

રૂપ્યં હેમ ચ કુપન્ન ચો યજ્જયતિ તસ્ય તત્ ।

દદ્યાત્કાર્ય્યાનુરૂપન્ન હૃષ્ટો યોધાન્પ્રહર્ષયન્ ॥ ૩૭૨ ॥

પ્રસન્ન થયેલા રાજ્યે યોધાઓને પ્રસન્ન કરતાં કામના પ્રમાણમાં જુરે સોનું, રૂપું તથા ખીન્ન પદાર્થો મેળવ્યા હોય તેને તે પદાર્થો આપવા, ૩૭૨

વિજિત્ય ચ રિપૂનેવં સમાદદ્યાત્કરં તથા ।

રાજ્યાંશં વા સર્વેરાજ્યં નન્દયીત તતઃ પ્રજાઃ ॥ ૩૭૩ ॥

આ પ્રમાણે શત્રુનો પરાજય કરીને તેની પાસેથી ખંડણી અથવા તેા રાજ્યનો ભાગ અથવા તેા સઘળું રાજ્ય લેવું અને પછી તે દેશની પ્રબલને રંજન કરવી. ૩૭૩

તૂર્યમઙ્ગલઘોષેણ સ્વકીયં પુરમાવિશેત્ ।

તત્પ્રજાઃ પુત્રવત્સર્વાઃ પાલયીતાત્મસાત્ક્રતાઃ ॥ ૩૭૪ ॥

સાર પછી તુરિના મંગળધ્વનિની સાથે પોતાના નગરમાં આવવું; અને પોતાને અધિત થયેલી સર્વપ્રબલને પુત્રની પેઠે પાળવી. ૩૭૪

મંત્રિમંડળ.

નિયોજયેન્માન્ત્રિગણમપરે મન્ત્રિચિન્તને ।

દેશે કાલે ત્ત પાત્રે ત્ત હ્યાદિમધ્યાવસાનતઃ ॥ ૩૭૫ ॥

રાજ્યે ખીન્નં કાર્યનેા શુભ વિચાર કરવા માટે, તથા દેશ, કાળ અને પાત્રાપાત્રનેા વિચાર કરવા માટે, આદિમાં, (કાર્ય પ્રારંભે) મધ્યમાં (કાર્ય થાય તત્પ્રસંગે) અને અંતમાં (કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી) મંત્રિયોની યોજના કરવી. ૩૭૫

ભવેન્મન્ત્રફલં કીદ્દગુપાયેન કથન્ત્વાતિ ।

મન્ત્ર્યાદ્યાધિકૃતઃ કાર્યં યુવરાજાય વોધયેત્ ॥ ૩૭૬ ॥

મંત્રિ આદિક હપર નિમેશ અધિકારીએ, મંત્રનું ક્ષણ કેહું નિખડશે ? ક્યા હપાયથી (કાર્ય) સિદ્ધ થશે અને તે કેવી રીતે થશે ? તે સર્વકાર્ય યુવરાજને જણાવવું. ૩૭૬

पश्चाद्वाज्ञा तु तैः साकं युवराजो निवेदयेत् ।

राजा सशासयेदादौ युवराजं ततस्तु सः ॥ ३७७ ॥

युवराजो मन्त्रिगणान्नाजाग्रे तेऽधिकारिणः ।

सदसत्कर्म राजानं बोधयेद्वि पुरोहितः ॥ ३७८ ॥

त्यार पछी युवराज्ने ते अधिकारीओनी साथे रछीने राजने शुभ-
विचार लक्ष्णववो. राज (जे ते मन्त्रिमंडलना विचारथी विद्ध्य होय
तो) प्रथम युवराज्ने सारी रीते (समलववो) अने पछी युवराज्ने मन्त्रि-
ओने सारी रीते समलववा. प्रथम अधिकारी वर्गे राजने सारांनरतां
कार्यनी समलक्ष पाडवी, त्यार पछी पुरोहिते राजने सर्व कार्य-सैन्यनीति
समलववुं. ३७७-३७८

ग्रामाद्वाहिः समीपे तु सैनिकान्धारयेत्सदा ।

ग्राम्यसैनिकयोर्न स्यादुत्तमर्णाधमर्णता ॥ ३७९ ॥

सेनाने निरंतर गामथी षडार अधवा तो गामनी पडोसमां राभवी.
पक्षु ओवी रीते राभवी के गामना लोको तथा सेनानां माक्षुसो वञ्च लेवड
देवड आवे नही-परस्पर व्यवहार करवाथी माहुं परिष्णाम आवे छे. ३७९

सैनिकार्थन्तु पण्यानि सैन्ये सन्धारयेत्प्रथक् ।

नैकत्र वासयेत्सैन्यं वत्सरन्तु कदाचन ॥ ३८० ॥

सेनाने माष्टे वेथवाना पदायो सेनाना पडावमां अेक भाग उपर
रभाववा. सेनाने कोर्षवार अेक वर्षमुधी अेक स्थान उपर राभवी
नहि, परंतु नवनवां आभे रवाना करवी. ३८०

सेनासहस्रं सज्जं स्यात्क्षणात्संशासयेत्तथा ।

संशासयेत्स्वीनयमान्सैनिकानष्टमे दिने ॥ ३८१ ॥

सेनानां अेक हजर मनुष्यो क्षुण्वारमां सज्ज थाय तेम तेने सारी
रीते केणववी तथा दिवसने आठमे भागे-अपराएड समये-सैनिकाने पो-
ताना नियमो सारी पेठे समलवा. ३८१

चण्डत्वमाततायित्वं राजकार्ये विलम्बनम् ।

अनिष्टोपेक्षणं राज्ञः स्वधर्मपरिवर्जनम् ॥ ३८२ ॥

खजन्तु सैनिका निस्यं सल्लापमपि वा परैः ।

नृपाज्ञया विना ग्रामं न विशेषुः कदाचन ॥ ३८३ ॥

स्वाधिकारिगणस्यापि ह्यपराधं दिशन्तु नः ।

मित्रभावेन वर्त्तध्वं स्वामिकृत्ये सदाखिलैः ॥ ३८४ ॥

સૈનિકોએ નિરંતર ઉચ્ચતા, આતતાથીપણું, શાળકાર્યમાં વિભંબ, શા-
ળનાં અનિષ્ટ તરફ ઉપેક્ષા, અધર્માચરણ તથા શત્રુની સાથે સંબાધણ આ-
ટલાં ભાગ કરવાં, શાળની આજ્ઞા વિના કોઈ દિવસ નગરમાં પેસવું નહિ,
પોતાના અધિકારીયોના પણ અપરાધો જણાવવા; અને સર્વેએ સદૃઢ
સ્વામીના કૃત્યમાં મિત્રભાવથી વર્તવું. ૩૮૨-૩૮૪

સૂજ્જ્વલાનિ ચ રક્ષન્તુ શસ્ત્રાસ્ત્રવસનાનિ ચ ।

અન્નં જલં પ્રસ્થમાત્રં પાત્રં બહુન્નસાધકમ્ ॥ ૩૮૫ ॥

શાસનાદન્યથાચારાન્વિનેષ્યામિ યમાલયમ્ ।

ભેદાયિતાન્નિરપુધનં ગૃહીત્વા દર્શયન્તુ મામ્ ॥ ૩૮૬ ॥

શસ્ત્ર, અન્ન તથા વસ્ત્રોને નિરંતર ચળકતાં અને ઉત્તમ શાખવાં,
અન્ન, જળ તથા શેર એક અન્નમાય તેવું અને ધણી ભતનાં અન્ન શાંધી
શકાય તેવું પાત્ર શાખવું; 'જે સૈનિકો મારી શિક્ષાથી વિરૂધ્ધ વર્તશે તેઓને
હું નાશ કરીશ તથા જે સૈનિકો શત્રુઓનું ધન લઈને ભિન્ન થયા હોય તેવા મને
દેખાડવા, એટલે હું તેઓને નાશ કરીશ.' (એવી આણુ ફેરવવી.) ૩૮૫-૩૮૬

સૈનિકૈરમ્યસેન્નિયં વ્યૂહાદ્યનુકૃતિં નૃપઃ ।

તથાયનેડયને લક્ષ્યમસ્ત્રપૌર્તૈર્વિભેદયેત્ ॥ ૩૮૭ ॥

શાળએ સેનાનાં મનુષ્યોને નિલ વ્યૂહ આદિકની આકૃતિને અભ્યાસ કરાવ-
વો. અને છછ મહિને જુદી જુદી રીતથી અસ્ત્રો મારીને નિશાન પડાવવાં. ૩૮૭

સાયં પ્રાતઃ સૈનિકાનાં કુર્યાત્સજ્જ્ઞાનં નૃપઃ ।

જાત્યાકૃતિવયોદેશપ્રામવાસાન્વિમૃચ્ય ચ ॥ ૩૮૮ ॥

શાળએ સાયંકાળે તથા પ્રભાતમાં પત્રકમાં લખ્યા પ્રમાણે યોધાઓની
ભતિ, આહાર, અવસ્થા, હેશ તથા નિવાસભૂમિનો તપાસ કરીને સૈનિ-
કોની ગણતરી કરવી. ૩૮૮

કાલં મૃત્યવધિં દેયં દત્તં મૃત્યસ્ય લેખયેત્ ।

કાતિ દત્તં હિ મૃત્યેમ્યો વેતનં પારિતોષિકમ્ ।

તત્પ્રાપ્તિપત્રં ગૃહીયાદ્દ્યાદ્દેતનપત્રકમ્ ॥ ૩૮૯ ॥

સાકરને પગાર આપવાનો સમય, અવધિ, આપવાનો પગાર, આપેલો
પગાર, કેટલો પગાર આપ્યો અને કેટલું ઈનામ આપ્યું તે સર્વ, પત્રમાં લખા-
વવું અને તેઓની પાસેથી પ્રાપ્તિપત્ર લેવું અને તેને પગારપત્ર આપવું. ૩૮૯

સૈનિકાઃ શિક્ષિતા યે યે તેષુ પૂર્ણા મૃતિઃ સ્મૃતા ।

વ્યૂહાભ્યાસે નિયુક્તા યે તેષ્વર્દ્ધા મૃતિમાવહેત્ ॥ ૩૯૦ ॥

જે જે સૈનિકો વ્યૂહરચનામાં કુશળ હોય તેઓને પૂર્ણ પગાર આપવો, અને જેઓ વ્યૂહરચનાનો અભ્યાસ કરતા હોય તેઓને અર્ધ પગાર આપવો. ૩૯૦

અસત્કર્ત્રાશ્રિતં સૈન્યં નાશયેચ્છન્નયોગતઃ ॥ ૩૯૧ ॥

અહલ્યાણુ કરનારા શત્રુ રાજનો આશ્રય કરનારી સૈનાનો શત્રુદ્વારા નાશ કરાવવો. ૩૯૧

નૃપસ્યાસદ્ગુણરતાઃ કે ગુણદ્વેષિણો નરાઃ ।

અસદ્ગુણોદાસીનાઃ કે હન્યાત્તાન્વિમૃશન્નૃપઃ ।

સુસ્વાસક્તાંસ્યજેદ્ ભૃત્યાન્ગુણિનોઽપિ નૃપઃ સદા ॥ ૩૯૨ ॥

ક્યા લોકો દુરાચરણી છે, ક્યા લોકો રાજના સદ્ગુણની ઇર્ષ્યા કરે છે અને કોણ રાજના દુરાચરણને ધિક્કારે છે તે સર્વનો નિર્ણય કરીને રાજ્યને દુષ્ટાનો નાશ કરવો અને ગુણી છતાં પણ મોજ મઝામાં પડેલા સેવકોને રાજ્યમાંથી સદા દૂર કરવા. ૩૯૨

સુસ્વાન્તલોકવિશ્વસ્તા યોજ્યાસ્ત્વન્તઃપુરાદિષુ ।

ધાર્મ્યાઃ સુસ્વાન્તવિશ્વસ્તા ધનાદિવ્યયકર્મણિ ॥ ૩૯૩ ॥

પવિત્ર મનના તથા જગતમાં વિશ્વાસપાત્ર ગણાતા મનુષ્યોને અંતઃપુર આદિકમાં રાખવા, અને ધનાદિકના વ્યયકર્મઉપર ધણા શાંત મનના અને વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યને રાખવા. ૩૯૩

તથા હિ લોકવિશ્વસ્તો રાજ્યકૃત્ય નિયુજ્યતે ।

અન્યથા યોજિતાસ્તે તુ પરિવાદાય કેવલમ્ ॥ ૩૯૪ ॥

તેમજ લોકમાં વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યને રાજ્યકાર્ય ઉપર નિમ્નો, અવિશ્વાસુ મનુષ્યોને રાજ્યકાર્ય ઉપર નિમ્નો હોય તો તેઓ કેવળ નિંદા કરાવે છે. ૩૯૪

શ્રુતેલા રાજ્યની વ્યવસ્થાનીતિ.

શત્રુસમ્બન્ધિનો યે યે ભિન્ના મન્ત્રિગણાદયઃ ।

નૃપદુર્ગુણતો નિલ્યં હૃતમાના ગણાધિકાઃ ।

સ્વકાર્યસાધકા યે તુ સુભૃત્યા પોષયેચ્ચ તાન્ ॥ ૩૯૫ ॥

જે જે શત્રુ રાજથી જુદા પડેલા મંત્રિગણો તથા રાજના દુર્ગુણને લીધે નિલ્ય માનબ્રહ્મ થયેલા મોટા મોટા અધિકારીયો પોતાનું કાર્ય સાધી દેતા હોય તેઓને મોટા પગાર આપીને પોષવા. ૩૯૫

લોભેનાસેવનાદિન્નાસ્તેષ્વર્દ્ધા ભૃતિમાવહેત્ ।

શત્રુલક્ષ્ણાન્સુગુણિનઃ સુભૃત્યા પાલયેન્નૃપઃ ॥ ૩૯૬ ॥

विशेष पगारना लोभथी अथवा ता सेवा न करवाथी शत्रु रान्थी लुटा यधने आवेला सैनिकाने रान्थे अर्ध पगार आपीने राभवा, तथा शत्रुअे काढी भूकेला सहशुणी मनुष्याने सारे पगार आपीने पाणवा. ३९६

परराष्ट्रे हते दद्याद्दूर्तिं भिन्नावर्धं तथा ।

दद्याद्दूर्त्तां तस्य पुत्रे स्त्रियै पादामितां किल ॥ ३९७ ॥

शत्रु रान्थुं रान्थ पोताने स्वाधीन कथा पछी ले दिवसे तेनुं रान्थ स्वाधीन कथुं होय तयारथी ते रान्थने आलविका माटे अवरथ पगार आंधी आपवे; तेना कुमारने रान्थनी आवकमांथी अर्ध पगार आपवे अने राणीने रान्थनी आवकने अेक यतुर्धांश आपवे. ३९७

हृतराज्यस्य पुत्रादौः सद्गुणैः पादसम्मितम् ।

दद्याद्वा तद्राज्यतस्तु द्वात्रिंशंशं प्रकल्पयेत् ॥ ३९८ ॥

ले रान्थनुं रान्थ लुती लीधुं होय ते रान्थना पुत्र वगेरे शुणी निवडे तो तेने भूण रान्थने अेक यतुर्धांश आपवे अने दुर्गुणी निवडे तो अत्रीसमे भाग आपवे, परंतु केवण वर्षासन अंध करवुं नडि. ३९८

हृतराज्यस्य निश्चितं कोशं भोगार्थमाहरेत् ॥ ३९९ ॥

रान्थ लीधा पछी रान्थे अेकठा करेला अंठार पोताना उपयोग माटे लथ देवा. ३९९

कौसीदं वा तद्धनस्य पूर्वोक्ताद्धं प्रकल्पयेत् ।

तद्धनं द्विगुणं यावन्न तदूर्ध्वं कदाचन ॥ ४०० ॥

अथवा तो शत्रुअे अेकठा करेला अंठारना धनने पूर्वे ल्थावेला अर्ध भाग व्याले भूकेवा-ते न्यां सुधी अमले। थाय त्यां सुधी राभवुं; पण ते करतां विशेष काण कोर्ष दिवस पण राभवुं नडि. ४००

स्वमहत्त्वद्योतनार्थं हृतराज्यान्प्रधारयेत् ।

प्राङ्मानैर्यदि सद्गुणान्दुर्वृत्तांस्तु प्रपिडयेत् ॥ ४०१ ॥

पुंथवी लीधेलां रान्थना रान्थे ले सदाचरणी होय, तो पोतानी श्रुति प्रगट करवा माटे प्रथमनी पेठेले तेअेने रान्थने घटवुं मान आपीने तेना रान्थपद उपर स्थापन करवा, अने दुर्गुणीअेने सारी पेठे दुःख देवुं. ४०१

सेवकनीति.

अष्टधा दशधा वापि कुर्याद्द्वादशधापि वा ।

यामिकार्थमहोरात्रं यामिकान्वाक्ष्य नान्यथा ॥ ४०२ ॥

પહેરેગીર પ્રત્યે દષ્ટિ કરીને તેઓને માટે રાત્રિના અને દિવસના આઠ, દશ કે બાર વિભાગ પાડવા, પરંતુ પહેરેગીર વિષે વિચાર કર્યા વિના વિભાગ પાડવા નહિ. ૪૦૨

આદૌ પ્રૌઠ્ઠિપતાનંશાન્મજેયુર્યામિકાસ્તથા ।

આદ્યઃ પુનસ્ત્વન્તિમાંશં સ્વપૂર્વાંશં તતોડપરે ॥ ૪૦૩ ॥

પહેરેગીરોએ પ્રથમથીજ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા સમયના વિભાગો સાચવી લેવા. પ્રથમના પહેરેગીરે છેવટનો સમય સાચવવો. અને બીજા પહેરેગીરે પોતપોતાના પૂર્વ પૂર્વ સમયને સાચવી લેવો. ૪૦૩

પુનર્વા યોજયેત્તદ્વદાવેડન્યં ચાન્તિમે તતઃ ।

સ્વપૂર્વાંશં દ્વિતીયેડદ્ધિ દ્વિતીયાદિક્રમાગતમ્ ॥ ૪૦૪ ॥

પુનઃ પ્રથમ પહેરેગીરે છેલ્લો પ્રહર લેવો, અને છેલ્લા પહેરેગીરે પ્રથમનો પ્રહર લેવો. બીજે દિવસે બીજા પહેરેગીરે પોતાના વારા પ્રમાણે પોતાનો પૂર્વભાગ ગ્રહણ કરવો. ૪૦૪

ચતુર્મ્યસ્ત્વધિકાન્નિયં યામિકાન્યોજયેદિને ।

યુગપદ્યોજયેદ્ દૃષ્ટ્વા વહૂન્વા કાર્ય્યગૌરવમ્ ॥ ૪૦૫ ॥

દિવસે નિત્ય ચાર પહેરેગીરની નિમણુંક કરવી, વિશેષ કાર્ય હોય તો એક વખતેજ ઘણા પહેરેગીરોની નિમણુંક કરવી. ૪૦૫

ચતુરૂનાન્યામિકાંસ્તુ કદા નૈવ નિયોજયેત્ ॥ ૪૦૬ ॥

કોઈ દિવસ ચાર કરતાં ઓછા પહેરેગીરોની નિમણુંક કરવીજ નહિ. ૪૦૬

યદ્રક્ષ્યમુપદેક્ષ્યં યદાદેશ્યં યામિકાય તત્ ।

તત્સમક્ષં હિ સર્વં સ્યાદ્યામિકોડપિ ચ તત્તથા ॥ ૪૦૭ ॥

જે વસ્તુ રક્ષા કરવા યોગ્ય હોય તથા જે વાર્તા ઉપદેશ કરવા યોગ્ય હોય તે, રાત્રીએ, પહેરેગીરને સમજાવવી. તેમજ પ્રબલતું સર્વ કાર્ય પહેરેગીરના સમક્ષમાં થાય છે માટે પહેરેગીરે પણ તે સર્વ કાર્ય સારી રીતે રાત્રીને જાણ કરવું. ૪૦૭

કોલકોષ્ટે તુ સ્વર્ણાદિ રક્ષેન્નિયમિતાવધિ ।

સ્વાંશાન્તે દર્શયેદન્યયામિકન્તુ યથાર્થકમ્ ॥ ૪૦૮ ॥

પહેરેગીરે ચોરીમાંથી મળેલું ધણીયાતું કે નિધણીયાતું સુવર્ણ વગેરે ધન પોતાના નિયમિત કાળ સુધી જણા રહેવાના સ્તંભના ગોખલામાં મૂકવું. પોતાનો પ્રહર પુરો થાય અને બીજા પહેરેગીર આવે એટલે તેને યથાર્થ રીતે સમજાવવા પાડી પેઠી વસ્તુ તેના સ્વાધીનમાં કરવી. ૪૦૮

ક્ષણે ક્ષણે યામિકાનાં કાર્યં દૂરાત્સુબોધનમ્ ॥ ૪૦૯ ॥

પહેરેગીરોએ ક્ષણેક્ષણે દૂરથી પોકાર ખાડીને પ્રભને સાવચેત રાખવી.
આ તેઓનું કાર્ય છે. ૪૦૯

કયો રાજ રાજ્ય ભોગવે છે ?

સત્કૃતાન્નિયમાન્સર્વાન્પદા સમ્પાલયેન્નૃપઃ ।

તદૈવ નૃપતિઃ પૂજ્યો ભવેત્સર્વેષુ નાન્યથા ॥ ૪૧૦ ॥

રાજ ન્યાયે ઉત્તમ નિયમો પાળે ત્યારેજ તે સર્વ જગતમાં પૂજ્ય છે,
ખીણ રીતે નહિ. ૪૧૦

યસ્યાસ્તિ નિયતં કર્મ નિયતઃ સદ્રૂહો યદિ ।

નિયતોઽસદ્રૂહત્યાગો નૃપત્વં સોઽશ્નુતે ચિરમ્ ॥ ૪૧૧ ॥

જે નિરંતર પોતાનું કાર્ય કરે તથા જેને સત્કાર્યમાં આગ્રહ હોય, અને
અસત્કાર્યમાં આગ્રહ ન હોય, તે રાજ ચિરકાળ સુધી રાજપણું ભોગવે છે. ૪૧૧

યસ્યાનિયમિતં કર્મ સાધુત્વં વચનં ત્વાપિ ।

સદૈવ કુટિલઃ સહ્યુઃ સ્વપદાદ્દ્વાગ્વિનશ્યાતિ ॥ ૪૧૨ ॥

જેનું કાર્ય તથા વચન અનિયમિત હોય, જે દુરાચરણી અને કુટિલ
હોય, તે રાજ, મિત્રતાથી તથા રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૪૧૨

નાપિ વ્યાગ્રગજાઃ શક્તા મૃગેન્દ્રં શાશિતું યથા ।

ન તથા મન્વિળઃ સર્વે નૃપં સ્વચ્છન્દગામિનમ્ ॥ ૪૧૩ ॥

જેમ વ્યાગ્ર તથા હાથીએ સિંહને શિક્ષા કરી શકતા નથી, તેમ સર્વ
મંત્રિયો સ્વચ્છંદાચારી રાજને શિક્ષા કરી શકતા નથી. ૪૧૩

નિમૂતાધિકૃતાસ્તેન નિઃસારત્વં હિ તેષ્વતઃ ।

ગર્જો નિબધ્યતે નૈવ તૂલભારસહસ્રકૈઃ ॥ ૪૧૪ ॥

(કારણ કે) રાજ્યો મંત્રિયોને મોટા અધિકારો આપે છે માટે
તે મંત્રિયોનું રાજની આગળ કંઈ પણ ઉપજતું નથી-હજાર ભાર રૂ થી
પણ હાથી બંધાતો નથી. ૪૧૪

ઉદ્ધતું દ્રાગ્ગજઃ શક્તઃ પદ્મલગ્નં ગજં બલી ।

નીતિભ્રષ્ટનૃપં ત્વન્યનૃપ ઉદ્ધરણક્ષમઃ ॥ ૪૧૫ ॥

જેમ બળવત હાથી કાઠવમાં ખુંચી ગયેલા હાથીને સત્વર બહાર કાઢી
શકે છે તેમ રાજ, નીતિભ્રષ્ટ થયેલા રાજને ઉદ્ધાર કરી શકે છે. ૪૧૫

બલવન્નૃપમૃત્યેડલ્પેડપિ શ્રીસ્તેજો યથા ભવેત્ ।

ન તથા હીનનૃપતૌ તન્મન્ત્રિજ્વપિ નો તથા ॥ ૪૧૬ ॥

બળવાન રાજાના અલ્પ સેવકની પાસે જેવી લક્ષ્મી તથા પ્રભાવ હોય તેવી લક્ષ્મી તથા તેવો પ્રભાવ દુર્બળ રાજામાં પણ હોય નહિ, તેમ તેના મંત્રિઓમાં પણ હોય નહિ. ૪૧૬

બહૂનામૈકમત્યં હિ નૃપતેર્બલવત્તરમ્ ।

બહુસૂત્રકૃતો રજુઃ સિંહાદ્યાકર્ષણક્ષમઃ ॥ ૪૧૭ ॥

જેમ ઘણા દોરાઓ એકઠા કરીને વજ્રેલી દોરીથી સિંહાદિકને બાધી શકાય છે, તેમજ ઘણા લોકોનો મત રાજાના કરતાં પણ અધિક બળવાન ગણાય છે.* ૪૧૭

હીનરાજ્યો દુષ્ટમૃત્યો ન સૈન્યં ધારયેદ્બહુ ।

કોશવૃદ્ધિં સદા કુર્યાત્સ્વપુત્રાદ્યભિવૃદ્ધયે ॥ ૪૧૮ ॥

નાના રાજ્યવાળા રાજાએ તથા શત્રુને કર આપનારા રાજાએ બહુ સૈન્ય રાખવું નહિ; પણ પોતાના પુત્ર આદિકના અભ્યુદય માટે ભંડારમાં વધારો કરવો. ૪૧૮

ક્ષુધયા નિદ્રયા સર્વમશનં શયનં શુભમ્ ।

ભવેદ્યથા તથા કુર્યાદન્યથાશુ દરિદ્રકૃત્ ॥ ૪૧૯ ॥

સર્વ ભોજન તથા શયન સુખાકારી નિવડે તેમ કરવું; નહીંતર તે ક્ષુધા અને નિદ્રાથી તુરત દરિદ્રકારી થઈ પડે છે. ૪૧૯

દિશાનયા વ્યયં કુર્યાન્નૃપો નિત્યં ન ચાન્યથા ।

ધર્મનીતિવિહીના યે દુર્બલા આપિ વૈ નૃપાઃ ।

સુધર્મબલયુગ્રાજ્ઞા દણ્ડયાસ્તે ચૌરવત્સદા ॥ ૪૨૦ ॥

રાજાએ નિરંતર ઉપર જણાવેલી રીતિ પ્રમાણે ખર્ચ કરવો, સત્ય રીતે ખર્ચ કરવો નહિ. તથા જે કંગાળ રાજાઓ ધર્મ તથા નીતિયુક્તિ બ્રહ્મ હોય તેને ધર્મવંત અને બળવંત રાજાએ ચોરની જેઠે શિક્ષા કરવી. ૪૨૦

સર્વધર્માવિનાન્નીચનૃપોડપિ શ્રેષ્ઠતામિયાત્ ।

ઉત્તમોડપિ નૃપો ધર્મનાશનાન્નીચતામિયાત્ ॥ ૪૨૧ ॥

નીચ રાજા પણ સર્વના ધર્મની રક્ષા કરવાથી શ્રેષ્ઠપણાને પામે છે, અને ઉત્તમ રાજા પણ ધર્મબ્રહ્મ થવાથી નીચપણાને પામે છે. ૪૨૧

* આ શ્લોકપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મ ચીન કાળમાં રાજાને જનમંડળનો મત લેવાનો આવશ્યકતા હતી; ને તેમ વહેતા પણ હતા.

ધર્માધર્મપ્રવૃત્તૌ તુ નૃપ એવ હિ કારણમ્ ।

સ હિ શ્રેષ્ઠતમો લોકે નૃપત્વં યઃ સમાપ્નુયાત્ ॥ ૪૨૨ ॥

ધર્મ તથા અધર્મનો પ્રવર્તક રાજા છે, આ નિયમતામાં જે રાજાપણને પામે છે તેનેજ ઉત્તમોત્તમ નામુલે. ૪૨૨

શુક્રનીતિની પ્રસંશા.

મન્વાચૈરાદૃતો યોડ્યસ્તદર્થો ભાર્ગવેણ વૈ ।

દ્વાવિંશતિશતં શ્લોકા નીતિસારે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૪૨૩ ॥

મનુ વગેરેએ જે વિષયને સ્વીકાર્યો છે તે માનવધર્મતા વિષયને શુક્રાચાર્યે પણ સ્વીકાર્યો છે, આ નીતિસારમાં તે વિષયના બે હજાર ને બસો શ્લોક મેં કહી બતાવ્યા છે. ૪૨૩

શુક્રોક્તનીતિસારં યદ્ધિન્તયેદ્દનિશં સદા ।

વ્યવહારધુરં વૌદું સ શક્તો નૃપતિર્ભવેત્ ॥ ૪૨૪ ॥

જે રાજા શુક્રાચાર્યે કથેલા નીતિસારનો વિચાર કરે છે તે રાજા નિલ્લ રાજ્યના કાર્યભારની બેંસરી ઉપાડી શકે છે. ૪૨૪

ન કવેઃ સદૃશા નીતિસ્ત્રિષુ લોકેષુ વિદ્યતે ।

કાવ્યૈવ નીતિરન્યા તુ કુનીતિર્વ્યવહારિણામ્ ॥ ૪૨૫ ॥

શુક્રનીતિના જેવી નીતિ ત્રણે લોકમાં નથી-ગાટે શુક્રાચાર્યે કહેલી તેજ નીતિ છે, અન્ય બીજી નીતિ વ્યાવહારિક પુરૂષોને કુનીતિ થઈ પડે છે. ૪૨૫

નાશ્રયન્તિ ચ યે નીતિં મન્દભાગ્યાસ્તુ તે નૃપાઃ ।

કાતર્થ્યાદ્દનલોભાદ્વા સ્યુર્વે નરકભાજનાઃ ॥ ૪૨૬ ॥

જે રાજાઓ બીકથી અથવા તેા ધનના લોભથી નીતિમાં કલા પ્રમાણે વર્તતા નથી તે મંદભાગ્ય રાજાઓ નરકમાં પડે છે. ૪૨૬

इति शुक्रनीतौ चतुर्थाध्यायस्य सेनानिरूपणं

नाम सप्तमं प्रकरणम् ।

અધ્યાય ૫ મો. (પરિશિષ્ટ.)

પ્રકરણ ૧ છું.

સંક્ષેપ બોધ.

નીતિશેષં સિલે વક્ષ્યે હ્યાસિલં શાસ્ત્રસમ્મતમ્ ।

સપ્તાઙ્ગાનાન્તુ રાજ્યસ્ય હિતં સર્વજનેષુ વૈ ॥ ૧ ॥

આ પરિશિષ્ટ અધ્યાયમાં રાજ્યનાં સાત અંગનું તથા સર્વ મનુષ્યનું હિતકારી, શાસ્ત્ર માન્ય સર્વ અવશિષ્ટ નીતિ સંક્ષેપમાં કહીયું. ૧

શતસંવત્સરાન્તેऽપિ કરિષ્યામ્યાત્મસાદ્ધિપુમ્ ।

શતિ સઙ્ચિન્ત્ય મનસા રિપોઽશ્ચિદ્રાણિ લક્ષયેત્ ॥ ૨ ॥

હું સોનવેં પછી શત્રુઓને સ્વાધીન કરીશ, આમ મનની સાથે વિચાર કરીને શત્રુનાં છિદ્રો જોયા કરવાં. ૨

રાષ્ટ્રમૃત્યુવિશઙ્કી સ્યામ્મીનમન્ત્રબલો રિપુઃ ।

યુક્ત્યા તથા પ્રકુર્વીત સુમન્ત્રબલયુક્સ્વયમ્ ॥ ૩ ॥

સારા મંત્રી તથા બળશાળી રાજ્યને પોતે શત્રુ જેમ પોતાના હેથ હપર તથા અનુચરો હપર શંકિત રહે અને તેનાં મંત્રો તથા બળ વિનાશ પામે તેમ યુક્તિ રચવી. ૩

સેવયા વા વણિગ્વૃત્ત્યા રિપુરાષ્ટ્રં વિમૃશ્ય ચ ।

દત્તાભયં સાવધાનો વ્યસનાસક્તચેતસમ્ ॥ ૪ ॥

માર્જારલુબ્ધબકવત્સન્તિષ્ટન્નાશયેદારિમ્ ॥ ૬ ॥

રાજ્યને સાવધાન રહીને સેવાથી અથવા તેા વ્યાપાર વૃત્તિથી શત્રુના રાજ્યનો સર્વ વહીવટ તપાસી લેવો, અને પોતાના રાજ્યમાં મીઠકાની પેઠે અથવા તેા પારધિની પેઠે તત્પર રહીને શત્રુ રાજ્યને અભય આપી જ્યારે તે કામાદિકમાં આસક્ત થાય ત્યારે તેનો નાશ કરવો. ૪-૫

સેનાં યુદ્ધે નિયુજ્જીતૃપ્રત્યનીકવિનાશિનીમ્ ।

ન યુજ્જ્યાદ્ધિપુરાષ્ટ્રસ્થાં મિથઃ સ્વદ્વેષિર્ણી ન ચ ॥ ૬ ॥

યુદ્ધમાં શત્રુની સેનાનો નાશ કરનારી સેનાને નિમવી. પરંતુ શત્રુના હેથમાં રહેનારી અને પરસ્પર પોતામાં ઈર્ષ્યા કરનારી સેનાને યુદ્ધ પ્રસંગે નિમવી નહિ. ૬

ન નાશયેત્સ્વસેનાન્તુ સહસ્રા યુદ્ધકામુકઃ ।
 દાનમાનૈર્વિયુક્તોઽપિ ન ભૂત્યા ભૂપતિં ત્યજેત્ ।
 સમથે શત્રુસાન્નૈવ ગચ્છેઝ્ઞીવધનાશયા ॥ ૭ ॥

રાજાએ યુધ્ધાસક્ત થઈને સત્વર પોતાની સેનાનો નાશ કરાવવો નહિ. ધન તથા માન મળે નહિ તો પણ સેવક પોતાના રાજાની સેવા છોડવી નહિ. તથા કોઈએ પણ આજીવિકામાં હપયોગી એવા ધનને અધિન થઈને તેની આશાથી શત્રુને અધિન થવું નહિ. ૭

મેધોદકૈસ્તુ યા પુષ્ટિઃ સા કિં નવાદિવારિતઃ ।
 પ્રજાપુષ્ટિર્નૃપદ્રવ્યૈસ્તથા કિં ધનિનાં ધનાત્ ॥ ૮ ॥

વર્ષાદત્તા પાણીથી જેવું જગત્તું પોષણ થાય છે તેવું પોષણ નદી, તળાવ ને કૃત્રા વગેરેથી થશે તેમજ રાજાના ધનથી જેવું પ્રજાતું પોષણ થાય તેવું પોષણ શું ધનવંતના ધનથી થશે? ૮

દર્શયન્માદર્વાનિત્યં મહાવીર્યવલોઽપિ ચ ।
 રિપુરાષ્ટ્રે પ્રવિશ્યાદૌ તત્કાર્યે સાધકો ભવેત્ ॥ ૯ ॥
 સઙ્ગાતબદ્મમૂલસ્તુ તદ્રાજ્યમખિલં હરેત્ ।
 અથ તદ્દિષ્ટદાપાદાન્સેનપાનંશદાનતઃ ।
 તદ્રાજ્યસ્ય વશીકુર્યાન્મૂલન્મૂલયન્બલાત્ ॥ ૧૦ ॥

રાજા પોતે મહાવીર્ય અને બળવાળો હોય તોપણ તેણે નિત્ય કોમળતા દર્શાવીને પ્રથમ તો શત્રુના દેશમાં પ્રવેશ કરવો અને તેવું કામ કરી આપવું; ત્યાર પછી જ્યારે તેના રાજ્યમાં પોતાનો પાયો દૃઢતર થાય ત્યારે બળવડે તેના પાયાને જડમૂળથી હાથેડી નાખવો. અને તેવું આખું રાજ્ય છિનવી શ્વેતુ; ત્યાર પછી તેના શત્રુભૂત ભાગીદારોને અને સેનાપતિયોને તેના રાજ્યનો થોડો ભાગ આપીને પોતાને સ્વાધીન કરવા. ૯-૧૦ *

તરોઃ સૈક્ષીણમૂલસ્ય શાસ્ત્રાઃ શુષ્યન્તિ વૈ યથા ।
 સઘઃ કૈચિન્ન કાલેન સેનપાદ્યાઃ પાર્તિં વિના ॥ ૧૧ ॥

જેમ મૂળનો નાશ થવાથી ઝાડની શાખાઓમાંની કેટલીક અટ સુકાય છે અને કેટલીએક કાળાંતરે શુકાય છે, તેમજ કેટલાએક સેનાપતિયો રાજાના અભાવથી સત્વર વશ થાય છે અને કેટલાએક કાળાંતરે વશ થાય છે. ૧૧

* ઈન્દ્ર ઈંડીયા કંપનીની નીતિ આવીજ હતી. પ્રથમ તેઓ કોમળ ને સરળ ત્વદ્યં વ્યાપારોએ દેશમાં પેઠા; પછી રાજનીતિના વ્યવહારમાં પ્રવેશ કર્યો, બેલડતા તેમાં વધે પડી કેટલાંક રાજ્યો પચાવી પડયા, ને પાછળથી કેટલાક નાનાં રાજ્યો પણ સોંપાં છે.

રાજ્યવૃક્ષસ્ય નૃપતિર્મૂલં સ્કન્ધાશ્ચ મન્ત્રિણઃ ।

શાસ્ત્રાઃ સેનાધિપાઃ સેનાઃ પલ્લવા કુસુમાનિ ચ ।

પ્રજા ફલાનિ ભૂભાગા વીજં ભૂમિઃ પ્રકલ્પિતા ॥ ૧૨ ॥

રાજ્યવૃક્ષો એક વૃક્ષ છે, તેનું મૂળ રાજ છે મંત્રિગણ મોટી શાખાઓ છે, સેનાપતિઓ નાની શાખાઓ છે, સેના પાદડાં ગણાય છે, પ્રજા એ પુષ્પો ગણાય છે, પૃથ્વીના વિભાગો એ ફળ ગણાય છે, અને પૃથ્વીને ખીજ કહે છે. ૧૨

વિશ્વસ્તાન્યનૃપસ્યાપિ ન વિશ્વાસં સમામ્નુયાત્ ।

નૈકાન્તે ન ગૃહે તસ્ય ગચ્છેદલ્પસહાયવાન્ ॥ ૧૩ ॥

રાજ્યે વિશ્વાસપાત્ર છતાં પણ પ્રતિકૂળ રાજને વિશ્વાસ કરવો નહિ, તથા થોડા માણસની સાથે શત્રુ રાજને ઘેર અથવા તે એકાંત જગ્યામાં જવું નહિ. ૧૩

સ્વવેશરૂપસદ્શાન્નિકટે રક્ષયેત્સદા ।

વિશિષ્ટચિહ્નગુપ્તઃ સ્યાત્સમયેડન્યાદ્દશો ભવેત્ ॥ ૧૪ ॥

રાજ્યે નિરંતર પોતાની સમીપમાં પોતાના જેવા પોતાના પેઢેરનારા અને પોતાના જેવા રૂપાળા લોકોને રાખવા-જેથી પોતાને કોઈ ઓળખી શકે નહિ; પોતે રાજ્યિન્દ્ર ગુપ્ત રાખવું અને સમય ઉપર સાધારણ મનુષ્યના જેવા થવું. ૧૪

વૈશ્યામિશ્ચ નૈર્મદૈર્ગાયકૈર્માર્હેયેદરિમ્ ॥ ૧૫ ॥

શત્રુને વેશ્યાવડે, નટવડે, મદિરાવડે અને ગાયકવડે મોહવશ કરવો. (ને પછી વશમાં લેવો.) ૧૫

સુવસ્ત્રામરણૈર્નૈવ ન કુટુમ્બેન સંયુતઃ ।

વિશિષ્ટચિહ્નિતો મીતો યુદ્ધે ગચ્છેન્ન વૈ ક્વચિત્ ॥ ૧૬ ॥

રાજ્યે ઉત્તમ વસ્ત્રો તથા પરેણાંઓથી અલ્પ કૃત યદને કુટુંબની સાથે ખાસ કરીને રાજ્યિન્દ્ર ધારણ કરીને તથા ભયભીત યદને કોઈવાર યુદ્ધમાં જવું નહિ. ૧૬

ક્ષર્ણનાસાવધાનઃ સ્યાદ્વૃત્યસ્ત્રીપુત્રશત્રુપુ !

જીવાન્સન્સ્વામિતો પુત્રે નદેયાપ્યસ્વિલા ક્વચિત્ ॥ ૧૭ ॥

સ્વભાવસદ્ગુણૈ યસ્માન્મહાનર્થમદાવહા ।

વિષ્ણાવૈરપિ નો દત્તા સ્વપુત્રે સ્વાધિકારતા ॥ ૧૮ ॥

* દીપ્ત સુશતાન, નાનાસાહેબ, સિસરી, સિઝર ને આલિવર કામનેશ, નેપાલિયન ઓનાપાર્ક, અમજ વર્તતા હતા; પાછળા બે પ્રથમ ને પેઢેલા અર સહાય વર્તતા હતા.

શક્તિમાન રાજ્યે એક ક્ષણપણ ચાકરો, સ્ત્રિયો, પુત્રો, અને શત્રુઓ પ્રત્યે કોઈપણ વેળા અસાવધાન રહેવું નહિ. યુવરાજ સ્વશાવે સદ્ગુણી હોય તોપણ પોતાના છવતાં, તેને કોઈ દિવસ સંપૂર્ણ પ્રભુતા આપવી નહિ. કારણ કે આપેલી પ્રભુતા મહાઅનર્થકારી અને મદકારી થઈ પડે છે: વિધ્નુ વજેરેએ પોતાનો અધિકાર પોતાના પુત્રોને આપ્યો ન હતો. ૧૭-૧૮

સ્વાયુષઃ સ્વલ્પશેષે તુ સત્પુત્રે સ્વામ્યમાદિશેત્ ।

નારાજકં ક્ષણમપિ રાષ્ટ્રં ધર્તું ક્ષમાઃ કિલ ।

યુવરાજાદયઃ સ્વામ્યલોભચાપલગૌરવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પોતાનું આયુષ્ય થોડું અવશેષ રહે ત્યારે રાજ્યે સત્પુત્રને રાજ્યને સ્વામી બનાવવો; કારણ કે યુવરાજ આદિક પ્રભુતાના લોભની અતિશય લક્ષણથી રાજ્ય રહિત થયેલા રાજ્યનું ક્ષણભર પણ રક્ષણ કરી શકતા નથી. ૧૯

પ્રાપ્યોત્તમં પદં પુત્રઃ સુનીત્યા પાલયન્પ્રજાઃ ।

પૂર્વામાત્યેષુ પિતૃવદ્ગૌરવં સમ્પ્રધારયેત્ ॥ ૨૦ ॥

રાજપુત્રે હત્તમ રાજ્ય સિંહાસન સંપાદન કરીને પ્રભુનું સન્નીતિથી પાલન કરવું. અને પૂર્વ સમયના કાર્યભારીઓ ઉપર પિતાની પેઠે સારી રીતે ગૌરવતા રાખવી. ૨૦

તસ્યાપિ શાસનં તૈસ્તુ પ્રધાર્ણ્ય પૂર્વતોડાધિકમ્ ।

યુક્તં ચેદન્યથા કાર્ણ્ય નિષેઘ્યં કાલલમ્બનૈઃ ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વના કાર્યભારીઓએ પણ યુવરાજની યોગ્ય આજ્ઞાને પ્રથમ કરતાં અધિક માન્ય રાખવી, પરંતુ અયોગ્ય હોય ને કામ ખીલ વખત ઉપર કરવાનું રાખી કાળ લાંબાવીને અકાર્ય અટકાવવું. ૨૧

તદનીત્યા ન વર્તેયુસ્તેન સાકં ધનાશયા

વર્તન્તે યદનીત્યા તે તેન સાકં પતન્તૈવૈ ॥ ૨૨ ॥

કાર્યભારીઓએ ધનની આશાથી નવા રાજની સાથે અન્યાયથી વર્તવું નહિ. કહાય તેઓ અન્યાયથી વર્તે છે તો થોડા સમયમાં રાજ્ય સહિત, રાજ્યમાંથી દૂર થાય છે. ૨૨

કુલમક્તાંશ્ર યો દ્વેષ્ટિ નવીનં મજતે જનમ્ ।

સ ગચ્છેચ્છત્રુસાદ્રાજા ધનપ્રાણૈર્વિયુજ્યતે ॥ ૨૩ ॥

જે રાજ્ય રાજકુળના ભક્ત એવા સેવકોનો દ્વેષ કરે છે, અને નવીન મનુષ્યને સેવે છે તે રાજ્ય ધન તથા પ્રાણ રહિત થઈ શત્રુને આધીન થાય છે. ૨૩

ગુણી સુનીતિર્નવ્યોડપિ પરિપાલ્યસ્તુ પૂર્વવત્ ।

પ્રાચીનૈઃ સહ તં કાર્યે હ્યનુભૂય નિયોજયેત્ ॥ ૨૪ ॥

નવીન મનુષ્ય પણ શુણી તથા નીતિવાલો હોય તેો રાજ્યે તેને પણ જુના સેવકની પેઠે પાળવો; અને તેનાં ચરિત્રોની પરીક્ષા કરીને તેને પુરાણ સેવકની સાથે રાજકાર્ય ઉપર નિમવો. ૨૪

અતિમૃદુસ્તુતિનાતિસેવાદાનપ્રિયોક્તિભિઃ ।

માયિકૈઃ સેવ્યતે યાવત્કાર્યં નિલ્યન્તુ સાધુભિઃ ॥ ૨૫ ॥

પ્રત્યક્ષં વા પરોક્ષં વા સત્યવાગ્મિર્નૃપોડપિ ચ ।

યાથાર્થ્યતસ્તયોરીદ્દિગન્તરં લખુવોર્થથા ॥ ૨૬ ॥

કપટી મનુષ્યો, ન્યાં સુધી પોતાનું કામ હોય ત્યાં સુધી, અતિ કોમળ, સ્તુતિ કરીને, નમન કરીને, સેવા કરીને, ઉપહાર આપીને, તથા મધુર (વાણીથી) વચન બોલીને, રાજની સેવા કરે છે; પરંતુ સત્યવાદી અત્યુદ્ધેષો પોતાનું કાર્ય ન હોય તોપણ પ્રત્યક્ષમાં તથા પરોક્ષમાં યથાર્થ રીતે રાજની સેવા કરે છે: માટે આકાશમાં અને પૃથ્વીમાં જેટલો અંતર છે તેટલો અંતર કપટીમાં તથા સજ્જનમાં છે. ૨૫-૨૬

સામાન્ય નીતિવચન.

માયાયા જનકા ધૂર્તજારચોરબહુશ્રુતાઃ ।

પ્રતિષ્ઠિતો યથા ધૂર્તો ન તથા તુ બહુશ્રુતાઃ ॥ ૨૭ ॥

બહુશ્રુત એવા ધૂર્ત, ભર અને ચોરને માયાવી ભણવા. તેમાં ધૂર્તને જેવી પ્રતિષ્ઠા મળે છે તેવી પ્રતિષ્ઠા ભરને અને ચોરને મળતી નથી. ૨૭

પરસ્વહરણે લોકે જારચોરૌ તુ નિન્દિતૌ ।

તાવપ્રત્યક્ષં હરતઃ પ્રત્યક્ષં ધૂર્ત એવ હિ ॥ ૨૮ ॥

ભર અને ચોર ધનહરણ કરવાથી જગતમાં નિંદાપાત્ર થાય છે પરંતુ તેઓ ગુપ્ત રીતે ધનહરણ કરે છે; અને ધૂર્ત તો પ્રત્યક્ષજ ધનહરણ કરે છે. ૨૮

હિતં ત્વાહિતવચ્ચાન્તે અહિતં હિતવત્સદા ।

ધૂર્તાઃ સન્દર્શયિત્વાજ્ઞં સ્વકાર્યં સાધયન્તિ તે ॥ ૨૯ ॥

ધૂર્તમનુષ્યો અજ્ઞાની મનુષ્યને તેના હિતની વાર્તા, અહિતરૂપે દર્શાવીને, ઉવટે સદાય પોતાનું કાર્ય સાધે છે. ૨૯

વિશ્રમ્મયિત્વા ચાત્યર્થં માયયા ઘાતયન્તિ તે ॥ ૩૦ ॥

ધૂર્તો, કપટથી સામા મનુષ્યને અત્યંત વિશ્વાસ બેસારી તેનો નાશ કરે છે. ૩૦

યસ્ય ચાપ્રિયમન્વિચ્છેતસ્ય કુર્યાત્સદા પ્રિયમ્ ।

વ્યાધો મૃગવધં કર્તુ ગીતં ગાયાતિ સુસ્વરમ્ ॥ ૩૧ ॥

ભેતું છુરું કરવાની ઈચ્છા હોય તેને ગમતું કામ સદા કરવું; પારધી પશુ મૃગને મારવા માટે મધુર સ્વરથી ગાયન કરે છે. ૩૧

માયાં વિના મહાદ્રવ્યં દ્રાઙ્ ન સમ્પાદ્યતે જનૈઃ ।

વિના પરસ્વહરણાન્ન કશ્ચિત્સ્યાન્મહાધનઃ ।

માયયા તુ વિના તદ્ધિ ન સાધ્યં સ્યાદ્યથેષ્પિસતમ્ ॥ ૩૨ ॥

મનુષ્યો કપટવિના અલ્પકાળમાં મહાસંપત્તિ મેળવી શકતા નથી; તેમજ કોઈપણ મનુષ્ય પરતું ધનહરણ કર્યા વિના મોટા ધનવંત થતો નથી; અને મનની અભિલાષા કપટ વિના સિદ્ધ થતી નથી. ૩૨

સ્વધર્મ પરમં મત્વા પરસ્વહરણં નૃપાઃ ।

પરસ્પરં મહાયુદ્ધં કૃત્વા પ્રાણાંસ્ત્યજન્ત્યાપિ ॥ ૩૩ ॥

પરના ધનને હરી લેવું તે પોતાનો ઉત્તમ ધર્મ છે એમ માનીને રાજાઓ પરસ્પર મોટી લઠાઈ કહી પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરે છે. ૩૩

રાજ્ઞો યદિ ન પાપં સ્યાદ્દસ્યૂનામપિ નો ભવેત્ ।

સર્વં પાપં ધર્મરૂપં સ્થિતમાશ્રયભેદતઃ ॥ ૩૪ ॥

પરધન હરણ કરતાં જે રાજાને પાતક લાગે નહિ તેો ચોરોને પાપ શા અર્થે લાગવું નેહએ ઉત્તરમાં કે-સર્વ પાતક આશ્રય ભેદે રહેલું છે, રાજામાં ધર્મરૂપે રહ્યું છે અને ચોરમાં પાપરૂપે રહ્યું છે. ૩૪

બહુભિર્યઃ સ્તુતો ધર્મો નિન્દિતોઽધર્મ એવ સઃ ।

ધર્મતત્ત્વં હિ ગહનં જ્ઞાતું કેનાપિ નોચિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

ધર્મનું તત્ત્વ અવશ્ય ગહન છે, કોઈપણ તેને જાણી શકતો નથી; માટે ઘણા લોકો જેને માન્ય કરે છે તેને ધર્મ સમજવો અને ઘણા લોકો જેની નિંદા કરે છે તેને અધર્મ સમજવો. ૩૫

અતિદાનં તપઃ સયપોગો દારિદ્ર્યકૃત્ત્વિહ ।

ધર્માર્થો યત્ર ન સ્યાતાં તદ્દાક્ષમં નિરર્થિકા ॥ ૩૬ ॥

આ જગતમાં અતિ દાન કરવાથી અને અતિ સત્ય બોલવાથી દરિદ્રતા આવે છે. વાણી, ધર્મ અને અર્થ રહિત હોય તેને અત્યંત નિરર્થક સમજવી. ૩૬

અર્થે વા યદિ વા ધર્મે સમર્થો દેશકાલવિત્ ।

નિઃસંશયો નરઃ પૂજ્યો નેષ્ટઃ સંશયિતા સદા ॥ ૩૭ ॥

જે મનુષ્ય ધર્મ અથવા અર્થ સંપાદન કરવા સમર્થ હોય, દેશ તથા સમય પ્રમાણે કાર્ય કરી જાણતો હોય, તથા શંસય રહિત હોય, તે મનુષ્યને પૂજ્ય ગણવો; પરંતુ શંસયી મનુષ્યને પૂજ્ય ગણવો નહિ. ૩૭

અર્થસ્ય પુરુષો દાસો દાસસ્ત્વર્થો ન કસ્યચિત્ ।

અતોડર્થાય યતેતૈવ સર્વદા યત્નમાસ્થિતઃ ।

અર્થાદ્ધર્મશ્ચ કામશ્ચ મોક્ષશ્ચાપિ ભવેન્નૃણામ્ ॥ ૩૮ ॥

મનુષ્ય ધનનો દાસ છે, પરંતુ અર્થ કોઈનો દાસ નથી. માટે સર્વદા અર્થ મેળવવા માટે પ્રયત્નપૂર્વક યત્ન અવશ્ય કરવો; કારણ કે મનુષ્ય ધનથી ધર્મ, કામ અને મોક્ષ મેળવે છે. ૩૮

શસ્ત્રાસ્ત્રાભ્યાં વિના શૌર્યં ગાર્હસ્થ્યન્તુ સ્ત્રિયં વિના ।

એકમત્યં વિના યુદ્ધં કૌશલ્યં ગ્રાહકં વિના ।

દુઃસ્વાય જાયતે નિસ્યં સુસહાયં વિના વિપત્ ।

ન વિદ્યતે તુ વિપદિ સુસહાયં સુહૃત્સમમ્ ॥ ૩૯ ॥

શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર વિનાની શૂરવીરતા દુઃખ આપે છે, સ્ત્રી વિના ગૃહસ્થાશ્રમ દુઃખ આપે છે, લડનારાની એકસંમતિવિના યુદ્ધ દુઃખ આપે છે, ગ્રાહકવિના ડાહ્યાપણ દુઃખ આપે છે, તથા સારા સહાયવિના વિપત્તિ પણ નિત્ય દુઃખ આપે છે. આપત્તિકાળમાં મિત્ર સમાન બીજો ઉત્તમ સહાય નથી. ૩૯

અવિમક્તધનાન્મૈત્ર્યા મૃત્યા મક્તધનાન્સદા ।

મિત્રં સ્વસદૃશૌર્ભોગૈઃ સત્યૈશ્ચ પરિતોષયેત્ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દએ નાતિલાએને મિત્રભાવથી પ્રસન્ન રાખવા, ભાગીદારોને નિત્ય આજીવિકા નિમિત્ત પગાર આપીને પ્રસન્ન રાખવા, અને મિત્રને પોતાના સમાન વૈભવો આપીને તથા સત્ય વાર્તા કહીને પ્રસન્ન કરવા. ૪૦

નૃપસમ્બાન્ધિસ્ત્રીપુત્રસુહૃદૃત્યગણાન્તથા ।

તૌષપિત્વા સુખી ચૈવ મુક્તૈઃ યસ્તુ સ્વકં ધનમ્ ॥ ૪૧ ॥

જે મનુષ્ય સંબંધી, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, હિતૈષી, અને સેવક વગેરેને ધનથી પ્રસન્ન કરીને પોતાના ધનનો ઉપભોગ કરે છે તેનેજ સુખી જાણવો. ૪૧

ત્યક્ત્વા તુ દર્પકાર્પણ્યમાનોદ્વેગભયાનિ ચ ।

કુર્વૌત નૃપતિર્નિસ્યં સ્વાર્થસિદ્ધૈ તુ નાન્યથા ।

વિશેષભૂતિતો મૃત્યં પ્રેમમાનાધિકારતઃ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દએ ગર્વ, કૃપણતા, માન, ઉદ્વેગ, અને ભયનો ત્યાગ કરી પોતાને સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે, સારો પગાર આપીને, સ્નેહ દર્શાવીને તથા માન અને આધિકાર આપીને સેવકને સંતોષવો. ૪૨

બ્રાહ્મણાગ્નિજલૈઃ સર્વૈર્ધનવાન્મદ્યતે સદા ।

સ સુસ્વી મોદતે નિત્યમન્યથા દુઃસ્વમશ્નુતે ॥ ૪૩ ॥

બ્રાહ્મણ, અગ્નિ, અને જળનિરંતર ધનવંતને ખાય છે; અને ધનવંત, બ્રાહ્મણ, અગ્નિ તથા જળમાં પોતાનું ધન ખર્ચ કરીને નિરંતર આનંદમાં રહે છે. જે તેમ ન કરે તેા દુઃખ ભોગવે છે.* ૪૩

દર્પસ્તુ પરહ્રાસેચ્છા માનોઽહં સર્વતોઽધિકઃ ।

કાર્પણ્યન્તુ વ્યયે દૈન્યં ભયં સ્વોચ્છેદશક્કનમ્ ।

માનસસ્થાનવસ્થાનમુદ્વેગઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૪૪ ॥

ખીભને હલકા પાડવાની ઈચ્છા તે દર્પ, હું સર્વ કરતાં મોટા છું તે માન, ખર્ચ કરવામાં દીનતા કરવી તે કૃપણતા, પોતાના નાશની શંકા થવી તે ભય, અને ચિત્તની ચંચળતા-અસ્થિરતા તેને ઉદ્વેગ કહ્યો છે. ૪૪

લઘોરપ્યપમાનસ્તુ મહાવૈરાય જાયતે ।

દાનમાનસત્યશૌર્યમાર્દવં સુસુહૃત્કરમ્ ॥ ૪૫ ॥

નિચ મનુષ્યનું અપમાન પણ મહા વૈરકર થઈ પડે છે. અને દાન, માન, સત્ય, શૌર્ય તથા કોમળતા એ ઉત્તમ સ્નેહ કરાવનારાં થઈ પડે છે. ૪૫

સર્વાનાપદિ સદસિ સમાહૂય તુધાન્ગુરૂન્ ।

શ્રાતૃન્વન્ધુંશ્ચ મૃત્યાંશ્ચ જ્ઞાતીન્સમ્યાન્વૃથકપૃથક્ ।

યથાર્હં પૂજ્ય વિનતઃ સ્વાર્ભાઈં યાચયેન્નૃપઃ ॥ ૪૬ ॥

આપદં પ્રતરિણ્યામો યૂયં યુક્ત્યા વદિષ્યથ ।

ભવન્તો મમ મિત્રાણિ ભવત્સુ નાસ્તિં મૃત્યતા ॥ ૪૭ ॥

રાજાએ આપત્તિના સમયમાં વિનીત થઈને સભામાં પંડિતોને, ગુરુજનોને, બાઈઓને, સેવકોને, નાતિલાઓને તથા સભાસદોને એમ જુદા જુદા સર્વને બોલાવી તેઓના યથોચિત સત્કાર કરી પોતાના હિતને માટે પ્રાર્થના કરવી, કે હું જેવી રીતે આપત્તિમાંથી મુક્ત થાઉ તેવી યુક્તિને તમે અને ઉપદેશ આપો. તમે મારા મિત્ર છો, તમે સેવક નથી. ૪૬-૪૭

ન ભવત્સદ્દશાસ્ત્રવન્યે સાહાય્યાઃ સન્તિ મે હ્યતઃ ।

તૃતીયાંશં મૃતેર્ગાહ્યમર્ઘ્નં વા ભોજનાર્થકમ્ ।

દાસ્યામ્યાપત્સમુત્તર્ણિઃ શોભં પ્રત્યુપકારવિત્ ॥ ૪૮ ॥

તમારા જેવા ખીભ અને આપત્તિમાં સહાય કરનારા છેજ નહિ. માટે હવણું તમારે ભોજન માટે પગારનેા એક તૃતીયાંશ અથવા તેા અર્ધ્યાંશ

* બ્રહ્મભોજનમાં, યજ્ઞમાં અને વાવ કુવા પરબમાં ધનનેા ખર્ચ થાય છે.

લેવો. ત્યારે હું આપત્તિમાંથી મુક્ત થઈશ ત્યારે બાકીનો પગાર તમને આપીશ અને તમે કરેલો ઉપકાર હું જાણીશ. ૪૮

ભૂતિં વિના સ્વામિકાર્યં ભૂત્યઃ કુર્યાત્સમાષ્ટકમ્ ।

ષોડશાબ્દધની યઃ સ્યાદિતરોડર્થાનુરૂપતઃ ॥ ૪૯ ॥

જે રાજસેવક સોળ વર્ષ પર્યંત ખર્ચ ચાલે તેટલો ધનાઢય હોય તેણે આઠ વર્ષ સુધી, રાજનું, પગાર વિના કામ કરવું. અને સાધારણ સેવકે પોતાના ધનના પ્રમાણમાં કાર્ય કરવું. ૪૯

નિર્ધનૈરન્નવસ્ત્રન્તુ નૃપાદ્ગ્રાહ્યં ન ચાન્યથા ।

યતો મુક્તં મુખં સમ્યક્તદ્દુઃખૈર્દુઃખિતો ન ચેત્ ।

વિનિન્દતિ કૃતમ્નન્તુ સ્વામી ભૂત્યોડન્ય એવ વા ॥ ૫૦ ॥

નિર્ધન સેવકોએ દુઃખાવસ્થામાં આવેલા રાજ પાસેથી માત્ર અન્ન તથા વસ્ત્રોગ્રહણ કરવાં; ધનાઢયે તે તે પણ લેવું નહિ. જે સેવકે જે રાજ પાસેથી સારી પેઠે સુખ ભોગવ્યું હોય તે સેવક રાજની દુઃખી અવસ્થાથી દુઃખી થાય નહિ. તે રાજ અથવા તે (અન્ય) કૃતજ્ઞ સેવક, તે કૃતદ્રી સેવકને નિંદે છે. ૫૦

સકૃત્સુમુક્તં યસ્યાપિ તદર્થં જીવિતં ત્યજેત્ ।

ભૂત્યઃ સ એવ સુશ્લોકો નાપતૌ સ્વામિનં ત્યજેત્ ।

સ્વામી સ એવ વિજ્ઞેયો ભૂત્યાર્થે જીવિતં ત્યજેત્ ॥ ૫૧ ॥

જે રાજનું એકવાર પણ સારી રીતે અન્ન ખાધું હોય તેને માટે જે સેવક પ્રાણ ત્યાગ કરે છે તથા આપત્તિના સમયમાં પોતાના સ્વામીને ત્યાગ કરતો નથી તે સેવકને પવિત્ર કીર્તિ જાણવો. તથા સ્વામીપણુ તેનેજ જાણવો કે જે અનુચરને માટે પ્રાણ ત્યાગ કરે. ૫૧

ન રામસદ્દશો રાજા પૃથિવ્યાં નીતિમાનભૂત્ ।

સૂમૃત્યતા તુ યન્નીત્યા વાનરૈરપિ સ્વીકૃતા ॥ ૫૨ ॥

પૃથિવી ઉપર રામચંદ્ર જેવો રાજ થયો નથી કે જેની નીતિને લીધે વાનરોએ પણ તેનું સુસેવકપણું સ્વીકાર્યું હતું. ૫૨

અપિ રાષ્ટ્રવિનાશાય ચોરાણામેકચિત્તા ।

શક્તા ભવેન્ન કિં શત્રુનાશાય નૃપભૂત્યયોઃ ॥ ૫૩ ॥

ચોરા પણ એકમતથી હેશનો નાશ કરી શકે છે, ત્યારે રાજ અને સેવક એકમત થઈને શા માટે શત્રુનો નાશ કરી શકે નહિ? ૫૩

ન કૂટનીતિરભવચ્છીરુષ્ણસદ્દશો નૃપઃ ।

અજુનાદ્ગ્રાહિતા સ્વસ્ય સુમદ્રા ભગિની છલાત્ ॥ ૫૪ ॥

કેઇ રાજ કૃષ્ણના જેવો કપટનીતિવાળો થયો નથી, જે કૃષ્ણે કપટનીતિથી પોતાની ખેડન મુલદ્રાને અર્જુનવેરે પરણાવી હતી. ૫૪

નીતિમતાન્તુ સા યુક્તિર્યા હિ સ્વશ્રેયસેઽસ્તિલા ॥ ૧૧ ॥

નીતિવેત્તાઓની તેજ યુક્તિ કે જે સમગ્રયુક્તિ, પોતાનું કલ્યાણ કરનારી થઈ પડે. ૫૫

આદૌ તદ્વિતકૃત્ત્નેહં કાર્ય્યં સ્તેહમનન્તરમ્ ।

કૃત્વા સર્ધર્મવાદઞ્ચ મધ્યસ્થઃ સાધયેદ્વિતમ્ ॥ ૧૬ ॥

તટસ્થ મનુષ્યે પ્રથમ જેની સાથે સ્નેહ કરવો હોય તે મનુષ્યના સ્નેહીની સાથે સ્નેહ બાંધવો અને તે દ્વારા પેલા મનુષ્યની સાથે સ્નેહ બાંધવો. સ્નેહ કરતી વેળા પરસ્પર ધર્મ પ્રમાણે વચનથી મિત્રતા કરવી, ને પછી હિતકાર્ય સાધવું. ૫૬

પરસ્પરં ભવેત્પ્રીતિસ્તથા સદ્ગુણવર્ણનમ્ ।

ઈષ્ટાન્નધનવસનૈર્લોભનં કાર્ય્યસિદ્ધિદમ્ ॥ ૧૭ ॥

જેમ એકબીજામાં પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય તેમ સામા મનુષ્યના ગુણની પ્રશંસા કરવી અને તેને ગમતું અન્ન, ધન, તથા વસ્ત્રની લાલચ આપવી; કારણ કે લાલચને કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર છે. ૫૭

દિવ્યાવલમ્બનં મિથ્યાસલાપં ધૈર્યવર્દનમ્ ।

ઈમે ઉપાયા મધ્યસ્થકૃદ્દિનીમાયિનાં મતાઃ ॥ ૧૮ ॥

સોગત ખાવા, મિથ્યા ખોટી વાતો કરવી અને કંઈ ફીકર નહિ હું કહું છું કે નહિ વગેરે કહીને ધીરજ આપવી. આ ઉપાયો તટસ્થ લોકોને, વેશ્યાઓને અને કાર્ય સાધનારાઓને માટે હિતકર માનેલા છે. ૫૮

નાત્મસન્નોપને યુક્તિ ચિન્તયેત્સ પશોર્જિહઃ ।

જારસન્નોપને છન્ન સંશ્રયન્તિ સ્ત્રિયોઽપિ ચ ॥ ૧૯ ॥

સ્ત્રીઓ પણ નરને છુપાવવા માટે છળનો આશ્રય કરે છે. તો જે મનુષ્ય પોતાના દોષ ઠાંકવા માટે યુક્તિ શોધતો નથી તેને પણ કરતાં પણ વિશેષ નડ સમજવો. ૫૯

યુક્તિશ્ચલાત્મિકા પ્રાયસ્તથાન્યા યોજનાત્મિકા ।

યશ્ચદ્વચારી ભવાતિ તેન છન્ન સમાચરેત્ ॥ ૨૦ ॥

ધણું કરીને યુક્તિ બે પ્રકારની છે: એક કપટયુક્તિ અને બીજી સત્ય-યુક્તિ. જે કપટી મનુષ્ય હોય તેની સાથે કપટયુક્તિથી વર્તવું. ૬૦

અન્યથા શીલનાશાય મહતામાપિ જાયતે ।

અસ્તિ બુદ્ધિમતાં શ્રેણિર્ન ત્વેકો બુદ્ધિમાનતઃ ॥ ૨૧ ॥

દેશે કાલે ચ પુરુષે નીતિં યુક્તિમનેકધા ।

કલપયન્તિ ચ તદ્વિદ્યા દૃષ્ટ્વા રુદ્ધાન્તુ તાત્વિકીનમ્ ॥ ૬૨ ॥

તેથી ઉલટી રીતે કપટાચરણ કરવાથી મોટા પુરુષોનું શીલપણ વિનાશ પામે છે. એક મનુષ્ય બુદ્ધિમાન ગણાતો નથી, પરંતુ બુદ્ધિમાનોના એક સમૂહ બુદ્ધિમાન ગણાય છે. માટે કુશળ મનુષ્યો, સત્યયુક્તિને નિષ્કળ થયેલી ભેદને, દેશ, કાલ, અને પાત્ર ઉપર અનેક પ્રકારે નીતિનો તથા યુક્તિનો પ્રયોગ કરે છે. ૬૧-૬૨

મન્ત્રૌષધિપૃથગ્વેશકાલવાગર્થસંશ્રયાત્ ।

છન્ન સજ્જનયન્તીહ માયાસુકુશલા જનાઃ ॥ ૬૩ ॥

કપટ વિદ્યામાં કુશળ મનુષ્યો જગતમાં મંત્રનો, ઔષધિનો, ભુદા ભુદા દેશનો, કાલનો, વાણીનો તથા ધનનો આશ્રય કરીને કપટયુક્તિ કરે છે. ૬૩

લોકેઽધિકારિપ્રત્યક્ષં વિક્રીતં દત્તમેવ વા ।

વસ્ત્રભાણડાદિકં ક્રીતં સ્વાચ્છૈરેરુદ્ધયેચ્ચિરમ્ ॥ ૬૪ ॥

જગતમાં વસ્ત્ર, વાસણ, વગેરે જે કંઈ વેચ્યું હોય, દાન તરિકે આપ્યું હોય અથવા તે વેચાતું ક્ષીધું હોય, તે વેચનારા, દાન આપનારા, અને વેચાતું લેનારાની સમક્ષમાં વસ્તુ ઉપર ધણા દિવસ ટકે તેવી રીતે વેચાતાનાં ચિન્હ કરવાં. ૬૪

સ્તેનકૂટનિવૃત્ત્યર્થં રાજજ્ઞાતં સમાચરેત્ ।

જડાન્ધવાલદ્રવ્યાણાં દદ્યાદ્દૃઢિ નૃપઃ સદા ॥ ૬૫ ॥

ચોરોની કપટ યુક્તિ અટકાવવા માટે જે કંઈ વેચાતું ક્ષીધું હોય તે રાજને નિવેદન કરવું; તથા મૂર્ખ, આંધળાં અને બાળકનાં જે ધન રાજ્યમાં મૂક્યાં હોય તેનું વ્યાજ રાજ્યે નિત્ય આપવું. ૬૫

સ્વીયા તથા ચ સામાન્યા પરકીયા તુ સ્ત્રી યથા ।

ત્રિવિધો ભૂતકસ્તદ્દુત્તમો મધ્યમોઽધમઃ ॥ ૬૬ ॥

જેમ સ્વકીયા, પરકીયા અને સામાન્યા એમ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રી છે; તેમજ ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ એવા ત્રણ ભતના સેવક પણ છે. ૬૬

સ્વામિન્યેવાનુરક્તો યો ભૂતકસ્તૂત્તમઃ સ્મૃતઃ ।

સેવતે પુષ્ટભૃતિદં સ્વામિનં સ ચ મધ્યમઃ ।

પુષ્ટોઽપિ સ્વામિના વ્યક્તં ભજતેઽન્યં સ ચાધમઃ ॥ ૬૭ ॥

જે ચાકર સ્વામી ઉપર પ્રેમાસક્ત હોય તેને ઉત્તમ, જે પૂર્ણ પગાર આપનારા સ્વામી ઉપર પ્રેમ રાખતો હોય તેને મધ્યમ, અને સ્વામી સારી

રીતે યોગ્ય કરતો હોય છતાં પણ જે ગુપ્ત રીતે અન્યની સેવા કરતો હોય તેને અધમ નહીંવો. ૬૭

उपकरोर्व्यप्रकृतो ह्युत्तमोऽप्यन्यथाधमः ।

मध्यमः साम्यमन्विच्छेदपरः स्वार्थतत्परः ॥ ६८ ॥

પુરૂં કર્યા છતાં પણ જે ઉપકાર કરે છે તેનેજ ઉત્તમ નહીંવો, પણ તે સાચું પુરૂં કરે તો તેને અધમ સમજવો; સાડું કે નરતું કંઈપણ ન કરતાં સમન્યવહારે વર્તે તેને મધ્યમ નહીંવો અને સ્વાર્થ તત્પર સેવકને અધમ નહીંવો. ૬૮

नोपदेशं विना सम्यक्प्रमाणैर्ज्ञायतेऽखिलम् ।

बाल्यं वाप्यथ तारुण्यं प्रारम्भितसमाप्तिदम् ॥ ६९ ॥

प्रायो बुद्धिमता ज्ञेयं न बार्द्धक्यं कदाचन ।

आरम्भं तस्य कुर्याद्धि यत्समाप्तिं सुखं व्रजेत् ॥ ७० ॥

ઉપદેશ વિના સર્વ પ્રમાણોથી સારી પેઠે સમજતું નથી. બાલ્યાવસ્થામાં કે તરૂણાવસ્થામાં આરંભેલું કાર્ય સંપૂર્ણ થાય છે, પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં આરંભેલું કાર્ય, કોઈ દિવસ સંપૂર્ણ થતું નથી. માટે જે કાર્ય સુખથી સંપૂર્ણ થાય. તે કાર્યનો આરંભ કરવો. ૬૯-૭૦

नारम्भो बहुकार्याणामेकदैव सुखावहः ।

नारम्भितसमाप्तिन्तु विना चान्यं सभाचरेत् ॥ ७१ ॥

सम्पाद्यते न पूर्वं हि दापरं लभ्यते यतः ।

कृती तत्कुरुते नित्यं यत्समाप्तिं व्रजेत्सुखम् ॥ ७२ ॥

એકજ વખતે ઘણા કામનો આરંભ કરવો એ કલેશકારક થઈ પડે છે. માટે આરંભેલાં એક કાર્યની સમાપ્તિ વિના બીજાં કામ આરંભવું નહિ. ઘણાં કામનો એક સાથે આરંભ કરતાં પ્રથમ જે કાર્ય આરંભેલું હોય તે પૂર્ણ થાય નહિ. અને બીજાં કાર્ય પણ સિદ્ધ થાય નહિ. માટે કાર્યકુશળ મનુષ્યે સદા એવું કાર્ય આરંભવું કે જે કાર્ય સુખરૂપ સંપૂર્ણ થાય. ૭૨

यादि सिद्ध्याति येनार्थः कलहेन वरस्तु सः ।

अन्यथायुर्धनसुहृद्यशोधर्महरः सदा ॥ ७३ ॥

જે કલહ કરવાથી ધન મળતું હોય તે કલહ સારો; પણ વિપરીત કલહ આયુષ્ય, ધન મિત્ર, અને ધર્મનો નાશ કરે છે. ૭૩

ईर्ष्या लोभो मदः प्रीतिः क्रोधो भीतिश्च साहसम् ।

प्रवृत्तिच्छिद्रहेतूनि कार्प्ये सप्त बुधा जगुः ॥ ७४ ॥

ઈર્ષ્યાં લોભ, મદ, પ્રીતિ, ક્રોધ, ભય, અને સાહસ, આ સાત કાર્યારંભ કરવામાં વિદ્વંસ છે આમ પડિતો કહે છે. ૭૪

યથાચ્છિદ્રં ભવેત્કાર્યં તથૈવ હિ સમાચરેત્ ।

અવિસંવાદિ વિદુષાં કાલેડતતિડપ્યનાપાદિ ॥ ૭૫ ॥

કાર્ય જેમ નિર્દોષ થાય તેમજ કરવું. સારા સમયમાં અથવા તે સમય વિતિ ગયો હોય ત્યારે પણ પડિતો માન્ય કરે તેવું કાર્ય કરવું. અર્થાત્ કાર્ય નિર્દોષ કરવું. ૭૫

દશગ્રામી શતાનીકઃ પરિચારકસંયુતૌ ।

અશ્વસ્થૌ વિચરેયાતાં ગ્રામપા હ્યાપિ ચાશ્વગાઃ ॥ ૭૬ ॥

દશ ગામના સ્વામીએ અને સો સીપાઈના નાયકે ઘોડા ઉપર ચઢીને ફરવું તથા સાથે અનુચરો રાખવા; અને એક ગામના ધણીયાએ પણ ઘોડા ઉપર ચઢીને ફરવું તથા સાથે અનુચરોને રાખવા. ૭૬

સાહસિકઃ શતગ્રામી એકાશ્વરથાવાહનૌ ।

દશશસ્ત્રાસ્ત્રિભિર્યુક્તૌ ગચ્છેતાં વાશ્વસજ્જતૌ ॥ ૭૭ ॥

હજાર સેનાના નાયકે અને સો ગામના સ્વામીએ એક ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને ફરવું. અથવા તે ઘોડા ઉપર ચઢીને ફરવું. અને શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર-ધારી દશ અનુચરોને સાથે રાખવા. ૭૭

સહસ્રગ્રામપો નિત્યં નરાશ્વદ્વાશ્વયાનગઃ ।

આયુતિકો વિંશતિભિઃ સેવકૈર્હસ્તિના વ્રજેત્ ॥ ૭૮ ॥

હજાર ગામના સ્વામીએ અને દશ હજાર સેનાના નાયકે પાશ્વખીમાં અથવા ઘોડા ઉપર ચઢીને અથવા બે ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને અથવા હાથી ઉપર બેસીને ફરવું; અને ફરતી વેળા વિશ સીપાઈઓને સાથે રાખવા. ૭૮

અયુતગ્રામપઃ સર્વયાનૈશ્ચ ચતુરશ્વગઃ ।

પન્ચાયુતી સેનપોડપિ સન્ચરેદ્બહુસેવકઃ ॥ ૭૯ ॥

દશ હજાર ગામના સ્વામીએ અને પંચાસ હજાર સીપાઈના નાયકે ચાર ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને ફરવું. અને નગરમાં ફરતી વેળા સાથે ધણી સીપાઈઓને રાખવા. ૭૯

યથાધિકાધિપત્યન્તુ વીક્ષ્યાધિક્યં પ્રકલ્પયેત્ ।

કલ્પયેચ્ચ યથાધિક્યં ધનિકેષુ ગુણિષ્વાપિ ॥ ૮૦ ॥

અધિકાધિક આધિપત્ય જેમને તેના પ્રમાણમાં વિશેષ માન આપવું તથા ધનવંત અને ગુણવંતમાં પણ આધિક્ય તરફ દૃષ્ટિ કરીને વિશેષ માન આપવું. ૮૦

શ્રેષ્ઠો ન મુમ્મહીનઃ સ્યાદ્વ્યુનો માનાધિકોડપિ ન ।

રાષ્ટ્રે ત્રિચ્ય પ્રકુર્વીત શ્રેયોડર્થો નૃપતિસ્તથા ॥ ૮૧ ॥

શ્રેયની ઈચ્છાવાળા રાજાએ, પોતાના દેશમાં માનવાળા મનુષ્ય માનહીન થાય નહીં તથા નીચ મનુષ્ય અધિક માન પામે નહિ તે તપાસવું. ૮૧

હીનમધ્યોત્તમાનાન્તુ ગ્રામે ભૂર્મિ પ્રકલ્પયેત્ ।

કુટુમ્બિનાં ગૃહાર્થન્તુ પત્તનેડપિ નૃપઃ સદા ॥ ૮૨ ॥

રાજાએ નિરંતર ગામમાં તથા નગરમાં ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ મનુષ્યોને અને પોતાનાં કુટુંબીયોને રહેવા માટે નિવાસ મંદિરો બંધાવવાં. ૮૨

દ્વાત્રિંશત્પ્રમિતૈર્હસ્તૈર્દીર્ઘાદ્વા વિસ્તૃતાધમા ।

ઉત્તમા દ્વિગુણા મધ્યા સાર્ધમાના યથાર્હતઃ ।

કુટુમ્બસંસ્થિતિસમા ન ન્યૂના વાધિકાપિ ન ॥ ૮૩ ॥

બત્રીસ હાથ લાખું અને સોલ્હ હાથ પોહોણું નિવાસ મંદિર સામાન્ય ગણાય છે. અડતાળીસ હાથ લાખું અને ચોવીસ હાથ પોહોણું ધર મધ્યમ ગણાય છે. અને ચોસઠ હાથ લાંબુ તથા બત્રીસ હાથ પોહોણું ધર ઉત્તમ ગણાય છે. હલકાં ધર બંધાવવાં નહિ તેમ ઉત્તમ ધરે પણ બંધાવવાં નહિ. કિંતુ સર્વ કુટુંબીયોનાં સમાન ધરે બંધાવવાં. ૮૩

ગ્રામાદ્વાહિર્વસેયુસ્તે યે યે ત્વધિકૃતા નૃપૈઃ ।

નૃપકાર્ણ્ય વિના કાશ્ચિન્ન ગ્રામં સૈનિકો વિશેત્ ॥ ૮૪ ॥

રાજાએ જેઓને અધિકારી બનાવ્યા હોય તેઓએ નગરની બાહાર રહેવું. અને કોઈ પણ સીપાઈએ રાજાના કામ વિના નગરમાં પેસવું નહીં. ૮૪

તથા ન પીડયેત્કુલ કદાપિ ગ્રામવાસિનઃ ।

સૈનિકૈર્ન વ્યવહરોન્નિત્યં ગ્રામ્યજનોડપિ ચ ॥ ૮૫ ॥

સીપાઈએ કોઈ દાહાડો નગરવાસી મનુષ્યોને કોઈ પણ સ્થાનમાં દુઃખ દેવું નહિ. તેમજ ગ્રામવાસી લોકોએ સેનાનાં માણસોની સાથે સદા લેવડ દેવડનો સંબંધ રાખવો નહિ. ૮૫

શ્રાવયેત્ સૈનિકાન્નિત્યં ધર્મ શૌર્યવિવર્દનમ્ ।

સુવાચનૃત્યગીતાને શૌર્યવૃદ્ધિકરાણ્યપિ ॥ ૮૬ ॥

સેનાપતિયે પોતાનાં મનુષ્યોને હથેલાં શૂરાતન વધારનારા, યુદ્ધ ધર્મ, યુદ્ધનાં સારાં વાણીયાં, યુદ્ધની વ્યૂહરચનાના પ્રયોગો તથા યુદ્ધનાં ગીતો સંભળાવવાં. ૮૬

युद्धक्रियां विना सैन्यं योजयेन्नान्यकर्मणि ॥ ८७ ॥

राज्ये सेनाने लडाई विना भील काममां लडाउवी नडि. ८७

सत्पाचारास्तु धनिका व्यवहारे हता यदि ।

राजा समुद्धरेत्तास्तु तथान्यांध कृषीबलान् ॥ ८८ ॥

सत्यताथी वर्तनारा धनाढय व्यापारीयो, व्यापारमां कदाच तुटे तो तेने त-
या भील दुर्बल भेडुतोने राज्याे आश्रय आपीने सारी स्थितिमां लाववा. ८८

ये सैन्यधानिकास्तेभ्यो यथार्हा भृतिमावहेत् ।

पारदेश्यञ्च त्रिंशंशमधिकं तद्वनव्ययात् ॥ ८९ ॥

सेनानां ने भनुभ्यो धनाढय होय तेज्याने तेनी योग्यता प्रभाञ्च पगार
आपवेो अने तेने परदेश जवा माटे धननेो ने अर्थ थाय ते अर्थ करतां
त्रीसभोे लाग अधिक आपवेो. ८९

धनं संरक्षयेत्तेषां यत्नतः स्वात्मकोशवत् ।

संहरेद्धनिकात्सर्वं मिथ्याचाराद्धनं नृपः ॥ ९० ॥

राज्याे सेनामांता धनाढय लडावैयाना धनने यत्नथी पोताना कोशनी
येडे सायवतुं अने कपट करनारा व्यापारीयोनुं सधणुं धन छीनवी लेवुं. ९०

यदा चतुर्गुणा वृद्धिर्गृहीता धनिकेन च ।

अधमर्णान्न दातव्यं धनिने तु धनं तदा ॥ ९१ ॥

जे धनिक व्यापारीये करजदार पासेथी योग्युं व्याज वीधुं होय
तो करजदारे लेखदार व्यापारीने भूण धन आपवुं नडि. ९१

इति शुक्रनीतौ खिलनीतिनिरूपणं नाम

पञ्चमोऽध्यायः ।

